

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEKLİSANS TEZİ

**ŞARKİ TÜRKİSTAN TARİHİ: METİN TENKİDİ,
TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE İNCELEME**

Abdullah OĞUZ

2501170947

TEZ DANIŞMANI

Doç Dr. Ömer KUL

İSTANBUL-2020

ÖZ

ŞARKİ TÜRKİSTAN TARİHİ: METİN TENKİDİ, TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE İNCELEME

Abdullah OĞUZ

Doğu Türkistan tarihine ait eserler birkaç istisna hariç bölgeye yabancı ve tarih boyunca Türkistan bölgesinde siyasi ve askerî çıkarları olan toplulukların yazarları tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmamızın temel amacı bu istisnaların en önemlilerinden biri olan Mehmet Emin Buğra'nın "Şarkî Türkistan Tarihi" adlı eserinin Türkiye Türkçesi'ne kazandırılması, eserin içerik, yöntem ve kapsam bakımından tenkitli incelenmesidir. Bu bağlamda eserin müellif el yazması dışında bugüne kadar basılan veya müellife atfedilen bütün nüshaları incelemiştir. Eserde geçen mekan, şahıs, devlet, olay ve tarihler diğer kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Günümüz kriterlerini tam olarak karşılamasa da, müellifin elindeki imkanları en iyi şekilde kullanarak, ulaşabildiği kadar farklı kaynaklara (Türkçe, Arapça ve Farsça klasik eserler, batılı yazarların eserlerinin tercümeleri ile Cumhuriyetin ilk dönemine ait Türkçe eserler) müracaatla telif ettiği eser, Doğu Türkistan tarihi konusunda kapsamı, yöntemi ve içeriği bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Ayrıca müellifin, 1930'lu yıllardaki millî bağımsızlık mücadelesinin liderlerinden olması hasebiyle yazdığı tarihin bizzat yapanı olması eseri benzersiz kılmaktadır. Bu eserin Türkiye Türkçesi'ne aktarılmasının Doğu Türkistan araştırmalarına ciddi katkı sağlayacağı inancındayız.

Anahtar Kelimeler: Şarkî/Doğu Türkistan, Mehmet Emin Buğra, Türk Tarihi, Çin İşgali

ABSTRACT

TEXT CRITICISM, REVIEW AND CONTEMPORARY

TURKISH OF “ŞARKÎ TÜRKİSTAN TARİHİ”

Abdullah OĞUZ

With a few exceptions, The history of East Turkestan have been written mainly by the authors of foreign nations that has political and military interests in the region. The main purpose of our study is to make a criticized translation of Mehmet Emin Buğra’s “Şarkî Türkistan Tarihi” which is the only book which covers the whole history of East Turkistan written by a native Uyghur. We examine the content, method and scope of the book. In this context, with the the author's manuscript, we examined all the copies published or attributed to the author. The work have been compared with other sources. Despite not fully meeting today’s academic criteria, Şarkî Türkistan Tarihi, with reference to as many different sources as possible using the best means available (classical works in Turkish, Arabic and Persian, translations of the works of western authors and Turkish works belonging to the first period of the Republic of Turkey) has a very important place in the history of East Turkistan in terms of its scope, method and content. In addition, being one of the leaders of the national independence movement in the 1930s, he made the part of the history he wrote. This makes the work unique. We believe our work will make significant contributions to the the East Turkestan studies.

Keywords: Şarki/Doğu Türkistan, Mehmet Emin Buğra, History of Turks, Chinese Occupation.

ÖNSÖZ

Çalışmamızın temel amacı, kendisini bildiği günden vatan hasretiyle verdiği son nefesine kadar varlığını Doğu Türkistan davasına adayan, içinde bulunduğu koşullar ne olursa olsun mücadele ve vatana hizmet için bir yol bulan, gerektiğinde kılıcını, gerektiğinde kalemini ve sözünü kullanan, öğretmen, asker, komutan, millî mücadele lideri, tarihçi, şair, yazar, devlet adamı Mehmet Emin Buğra'nın Kabil'de sürgünde gizli bir kimlik ile yaşadığı dönemin meyvesi olan “Şarkî Türkistan Tarihi” adlı eserinin Türkiye Türkçesi'ne aktarılmasıdır.

Bilindiği üzere Doğu Türkistan tarihi hususundaki eserlerin çoğu ya Çin gibi işgalci güçlerin emperyalist amaçlarını meşrulaştırmak için yazılmış ideolojik eserler ya da İran gibi komşu ama genellikle düşman olan milletlerin çalışmaları olup, bunlar müellifin ifadesiyle çoğunlukla “*kalem intikamı ve masaldan ibarettir*”. Batılı araştırmacıların bu konudaki çalışmaları ise geç dönemde başladığı için yeterli değildir. Ancak Çin rejiminin 2016 yılında başlattığı soykırım politikaları nedeniyle son dönemde Batılı yazarların Doğu Türkistan hakkında çalışmalarının arttığını görülmektedir.

Üzerinde çalıştığımız “Şarkî Türkistan Tarihi” bu alanda bir Doğu Türkistanlının kaleminden çıkan kapsamı bakımından ilk ve belki de tek eser olma özelliğine haizdir. 1940 yılında kaleme alınmış olmasına rağmen bu kıymetli eserin Türkiye Türkçesi'ne kazandırılmamış olması hem Türkiye kamuoyunun Doğu Türkistan tarihi hakkında kendi insanının bakış açısını öğrenmesi hem de akademik olarak daha geniş araştırmacı kitlesine ulaşılabilir bir hale gelmesi açısından önemli bir eksiklikti. Bu çalışma ile zikredilen boşluğun giderilmesine katkı sağlamak amaçlanmıştır. Çalışma salt bir tercüme olmayıp, Şarkî Türkistan Tarihi'nin yazılma koşulları, müellifin yararlandığı eserler, olaylar, şahıslar veya tarihler gibi hususlarda karşılaştırmalı tenkit metoduna başvurulmuştur.

Şarkî Türkistan tarihi, müellifin 1934 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin yıkılması ve Hoten şehrinin Çinileştirilmiş Müslümanlar tarafından işgal edilmesi sonucu hicret ettiği Kabil'de bulunduğu dönemde yazılmıştır. Çalışmada müellifin damadı Yunus Buğra'dan teslim alınan el yazma nüsha esas

alınmıştır. Mezkûr nüsha takrizler, içindekiler, haritalar ve yararlanılan kaynakları içeren 40 sayfa başlangıç kısmı, 776 sayfa gövde metni, iki sayfa kitabın basılması hakkında tavsiye, 48 sayfada elle çizilmiş 24 adet harita olmak üzere toplam 866 sayfadan müteşekkildir. Mehmet Emin Buğra 1943 yılında İngiliz sömürge hükümeti tarafından Peşaver şehrinde tutuklanıp, Çin'e dönmeye mecbur edildiği dönemde el yazma nüsha Keşmir'de Şarkî Türkistan Millî Birlik Cemiyeti başkanı Muhammed Kasım'a emanet edilmiştir. Eserin matbaa baskısı için yapılan çalışmalar hem maddi hem de siyasi nedenlerle uzun süre sonuçlandırılmamıştır. Nihayet eser, Şarkî Türkistan'ın son bağımsızlık mücadele dönemini içeren kısmı hariç, 1947 yılında Keşmir'de basılmıştır.

1947 yılında, Mehmet Emin Buğra'nın talebi üzerine o dönemde Çin'de sakıncalı bulunarak yasaklanmış olan eserin hem el yazma hem de beş adet matbu nüshası Abdülkerim Buğra tarafından gizlice Doğu Türkistan'a getirilmiştir. Bu tehlikeli yolculuk ve eserin basılma öyküsü, o dönemde 17 yaşında olan Mehmet Yakup Buğra'nın tarafımızdan yayına hazırlanan "Hatıralarım" adlı eserinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Keşmir baskısından hoşnut kalmayan müellif, 1948 yılında Urumçi'de eserin tekrar gözden geçirilmiş bir nüshasını basmak için çalışmaya başlamış ancak koşulların elvermemesi sonucu bu çaba akim kalmıştır. Bu arada el yazma nüshanın bazı sayfaları kaybolmuştur. Çalışmada bu eksik sayfalar 1947 Keşmir nüshasından tamamlanmıştır. Mehmet Emin Buğra, Şarkî Türkistan Tarihi'ni gözden geçirerek yeniden neşretme isteğini yerine getiremeden 1965 yılında vatan hasretine dayanamayan kalbine yenik düşmüştür.

Müellifin vefatını müteakip daha önce basılamayan son bağımsızlık mücadelesi kısmı 1971 yılında Keşmir'de "Şarkî Türkistan'ın Millî İnkılab Tarihi" adıyla basılmıştır. 1987 yılında müellifin kızı Fatma Buğra ve damadı Yunus Buğra tarafından eserin tıpkı basımı gerçekleştirilmiş, 1998 yılında ise Mehmet Yakup Buğra tarafından günümüz Uygur Türkçesi yazım ve dilbilgisi kurallarına göre düzenlenmiş nüshası basılmıştır. Bu nüsha tarafımızdan başka kaynaklarda ulaşamadığımız hususlarda metin okuması açısından esas alınmıştır.

Çalışmamızda tarafımızdan yapılan her türlü ekleme ve dipnotlar [köşeli parantez] içinde gösterilmiştir. Okunuşundan emin olmadığımız kelimelerin sonuna

[?] işareti eklenmiştir. Müellif eserinde ayrı bir içindekiler oluşturmuş olmasına rağmen, hazırladığımız içindekiler kısmını çalışmaya ilave ettik. Temel olarak müellifin koyduğu başlıklara riayet etmemize rağmen birkaç yerde, bütünlüğü sağlamak amacıyla ekleme yapmak zorunda kaldık. Bu tür eklemeler de köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Ayrıca müellifin eserin başlangıç kısmında yer verdiği, takriz ve haritalar tarafımızdan ekler kısmına alınmıştır.

Çince isimlerin latin harfleriyle yazımı konusunda, müellif Uygur Türkçesi telaffuzlarını esas almış olmasına rağmen, Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde yaygınlaşmış isimler hariç, kaynak taramasında birlik ve kolaylık sağlamak açısından “Pinyin” karşılıklarını kullandık. “Wade-Giles” yöntemini kullanan eserlerden yararlandığımız durumlarda mümkün olduğu kadar hem Pinyin hem de Wade-Giles yazılışlarını vermeye çalıştık.

Müellif hicri takvimin kullanılmaya başladığı tarihten itibaren hem hicri hem de miladi tarihleri birlikte vermeye çalışmıştır. Miladi karşılığı verilmeyen hicri tarihlerin dönüşümü konusunda TTK ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın takvimlerini esas aldık. Bu konuda genellikle müellifle mutabık kaldık. Karşılaştığımız uyumsuzluklar dipnotlarda belirtilmiştir. Ancak müellifin bizzat liderlerinden olduğu son bağımsızlık hareketinin tarihleri konusunda, haftanın gününü vererek yazdığı hicri tarih dönüşümlerinin TTK ve Diyanet İşleri Başkanlığı takviminden bir gün farklı olduğunu tespit ettik. Haftanın gününün açıkça ifade edilmesi ve devamında belirtilen günlerinin tutarlı olmasından hareketle bu kısma has olmak üzere miladi tarihleri müellifin belirttiği haftanın gününü esas alarak yazdık.

Çalışmamız sırasında değerli yardım ve desteklerini esirgemeyen, başta ailem olmak üzere Muhammed Ali Alioğlu, Abdullah Karakaş ve Hamit Yolcu’ya şükranlarımı sunuyorum. Uygur Türkçesi kaynaklar konusunda desteği için Faruk Muhterem kardeşime hassaten teşekkür ediyorum. Ayrıca çalışmamız sırasında göstermiş olduğu yakın alaka, hoşgörü, güven, yönlendirme ve teşviklerinden dolayı Danışman Hocam Doç. Dr. Ömer Kul’a şükranlarımı arz ederim.

Abdullah Oğuz, İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	XVI
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

ŞARKÎ TÜRKİSTAN TARİHİ

A. Eserin Yazıldığı Dönemdeki Siyasi Ortam ve Müellifin Fikriyatı.....	23
B. Eserin Muhtevası.....	26
C. Eserin Kaynakçası.....	30
D. Eserin Önemi.....	39

II. BÖLÜM

ŞARKÎ TÜRKİSTAN TARİHİ'NİN TARİHÇESİ

A. Eserin Nüshaları.....	41
1. 1940 Kabil Nüshası.....	41
2. 1947 Sirinagar (Keşmir).....	43
3. 1948 Urumçi.....	45
4. 1971 Sirinagar (Keşmir).....	47
5. 1987 Ankara.....	48
6. 1991 Almaata.....	51
7. 1998 Ankara.....	51
8. 2016 Tokyo.....	53
B. Aktarım ve Tercüme Çalışmaları.....	54

III. BÖLÜM

ŞARKÎ TÜRKİSTAN TARİHİ'NİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ AKTARIMI

A. Bu Eserin Yazılma Nedeni.....	56
B. [Umumi Tarih].....	59
2. Tarihi Malumatımızın Menbaları.....	59
3. Tenbih.....	61
4. Tarihin Mahiyeti.....	61
5. Tarihin Kaynaklarına Bir Bakış.....	61
6. Umumi İnsan Tarihinin Başlı.....	63
7. Tarihten Önceki Asırlar.....	64
a. Yontma Taş Devri.....	65
b. Cilalı Taş Devri.....	66
c. Maden Devri.....	67
8. Türklerin Anayurdu.....	68
9. Türk Tarihinin Evveli.....	70
a. Türklerin Maden Devri'ndeki Medeniyet ve Bilimsel Eserleri.....	71
b. Bu Medeniyet Devrinde Şarkî Türkistan.....	72
c. Türklerin Büyük Göç Devri ve O Devirde Şarkî Türkistan.....	73
d. Göç Devrinden Sonra Türk Anayurdu.....	76
e. Göç Devrinden Sonra Şarkî Türkistan.....	76
f. Eski Türklerde Yazı.....	77

g. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı ve Hükümet Esası	80
h. Eski Türklerde Genel Hukuk	81
i. Nikah ve Aile Hukuku	81
j. Mülkiyet Hukuku	82
k. Ceza Usulleri	82
l. Kadim Türklerin Dinleri	82
C. Şarkî Türkistan'ın Hususi Tarihi	86
1. Başlangıç Devri: Eski Türkistan (Uygurlar) bahsindeki Rivayetler	86
a. Uygur Teşkilatı	86
b. İki Uygur Devletinin İdare Sureti	88
c. Uygurların İki Devletinin Birleşmesi ve Bu Devletin Genişlemesi	88
d. Uygur Devleti'nin Zayıflaması ve Parçalanması	92
e. Hun İttihadı'na Katılıştan Önceki Günümüzde Şarkî Türkistan Denilen Ülkenin Küçük Hanlık Devletleri	93
f. Uygur Teşkilatı Devrinde Medeniyet	94
2. İkinci Devir: Hun Birliğine Girişten İslam'a Dahil Oluşa Kadar	99
a. Şarkî Türkistan'ın Hun Birleşmesine Girişi, (M.Ö. 206'ten M.S. 94'e kadar)	99
b. Büyük Hun İmparatorluğu	99
c. Hun Devleti'nin Genişlemesi	100
d. Çin Muharebesi	101
e. Yüeci Muharebesi	102
f. Oğuzhan Mete'nin Ölümünden Sonraki Vakalar	103
g. Çin Hükümeti'nin Hun Devleti Zıddına Siyasi Hıyanetleri	103
h. Hun Devleti ve Çin Devleti Arasında Muharebe	105
i. Hun Devleti'nde Dahili Karışıklıklar	105
j. Hun Tanrıku'nun Çin'i Mağlup Edişi	106
k. Hun Devleti'nin İkiye Ayrılışı	107
l. Kuzey Hun Devleti'nin Yıkılışı	107
m. Güney Hun Devleti'nin Akıbeti	108
n. Hun Devleti'nin Mahiyeti	109
o. Hunların Medeniyeti ve Devlet Teşkilatı	109
p. Hunların Dini	110
3. Hun Devleti Devrinde Şarkî Türkistan, (M.Ö. 206-108)	111
a. Şarkî Türkistan'a İlk Çin Taarruzu ve Akıbeti, Çin'in Mağlup Oluşu (M.Ö. 108-86)	111
b. Çin Devleti'nin Şarkî Türkistan'ı İlk İstilasası (M.Ö. 59-10)	112
c. Şarkî Türkistan'ın Çin İstilasından Kurtuluşu	113
d. Şarkî Türkistan Altışehir Hanları Arasında Dahili Mücadele (M.S. 40-73)	113
e. Şarkî Türkistan ve Çin Arasında 30 Yıllık Muharebe (M.73-103)	114
4. Şarkî Türkistan'daki Altışehir'in Kuşhan İmparatorluğu'na Katılması (M.150-220)	116
a. Kuşhan İmparatorluğu'nun Aslı	116
b. Vima Kadphises'in Şarkî Türkistan'ı Kurtarmak İçin Çin ile Savaşması	117
c. Kanişka'nın Türkistan'ı Çin esaretinden Kurtarması	118
d. Kuşhanlar Devrinde Şarkî Türkistan'da Din ve Medeniyet İnkılâbı	119

5. Şarkî Türkistan'da Kuşhanların Nüfuzunun Yıkılıp Yerli Hanların Müstakil Olmaları (M.220-360).....	121
a. Çin İstilasından Siyenpi Birliğine Giriş Arasındaki Sürede Şarkî Türkistan'ın Doğu ve Kuzey Kısımları.....	121
b. Siyenpi Türklerinin İstiklali ve Şarkî Türkistan'ın Mezkûr Devletin Hakimiyetine Girişi.....	122
c. Şarkî Türkistan Hanlık Devletlerinin İstiklali (M.390-448)	123
d. Çin'de Tesis Olunan Topa Türk Devleti.....	124
e. Juan-Juan Tatar İmparatorluğu'nda Şarkî Türkistan.....	126
f. Şarkî Türkistan ve Ak Hun İmparatorluğu	127
g. Şarkî Türkistan'ın İkinci Defa Juan-Juan Devleti'ne Tâbi Olması.....	128
6. Gök-Türk Devleti ve Göktürklerin Aşlı.....	129
a. Devletlerinin Kuruluşu (552-657)	129
b. Devletin Genişlemesi	130
c. Şarkî Türkistan'ın Gök-Türk İttihadına Girişi (M.555-632).....	130
d. Mukan Kağan'ın Çin İmparatorları, Nuşirvan ve Ak Hun Devleti ile Münasebetleri ve Vakaları	131
e. Gök-Türk Devletinin İkiye Ayrılması.....	133
f. İki Gök-Türk Devleti'nde Çin İhaneti Sebebiyle Çıkan Hadiseler	133
g. Doğu Gök-Türk Devleti ve Çin	134
h. Türk ve Çin Yurtlarında Bu Hadiseler Olurken Batı Asya'da Büyük Bir Tarihin Başlangıcı	135
i. Doğu Gök-Türk Devleti'nin Yıkılışı	135
j. Batı Gök-Türk Devleti'nde Dahili İnkılap ve Çin Taarruzu.....	136
k. Batı Türkistan Kağanının İran Şahı Yezdicerd'e Yardım Edip İslam Askerleri ile Savaşması	137
l. Batı Gök-Türk Devleti'nin Yeniden Kuvvetlenişi.....	137
m. Batı Gök-Türk Devleti'nin Yıkılışı ve Türkistan'ı Çin'in İstila Etmesi .	138
n. Şarkî Türkistan'ın Güney Vilayetlerini Tibetlilerin İstila Etmesi.....	139
7. Doğuda Kutluk ve Batıda Türgiş Devleti Adlı İki Türk Devletinin Kurulup Gök-Türk Devleti'nin Yeniden Dirilişi	140
a. Doğu'da Kutluk Devleti (H.60-125/M.680-744).....	140
b. Batıda Türgiş (Türgiş) Devleti (H.71-122/M.690-739)	141
c. Kutluk ve Türgiş Devletlerinin Birleşmesi ve Türkistan'ın Çin Esaretinde Kurtuluşu.....	142
d. Türk Kutluk Devleti ile İslam Emirleri Arasındaki Vakalar.....	143
e. Kutluk ve Türgiş Devletleri ve Şarkî Türkistan'daki Dahili Vakalar	148
f. Gök-Türk Devletinin Tarihi, Siyasi ve İctimai Ahvali ve Medeniyet Esasları	150
g. Orhun Abideleri	155
h. Şarkî Türkistan'da İkinci Türgiş Devleti (H.97-122/M.716-739)	156
i. Sulu Kağan'ın Arap İslam Askerleri ile Yaptığı Muharebeler	156
j. Sulu Kağan'ın Vefatı ve Türkler İçinde Karışıklık.....	161
k. Şarkî Türkistan'ı Çin'in Tekrar İşgal Etmesi (H.127-134/M.744-751)...	162
8. Şarkî Türkistan'ın İstiklali ve Bu Tarihten Bin Yıl Türkistan'ın Çin Hücumundan Emin Oluşu.....	163
a. Bu Tarihte Batı Türkistan Hanları ve İslam	163

b. Şarkî Türkistan'da Birkaç Müstakil Devletin Kuruluşu	164
c. Altışehir'i Tibetlilerin İkinci Defa İstilasası (H.184-206/M.800-821).....	167
d. Altışehir'in İstiklali	167
9. Doğu Uygur Devleti.....	168
a. Doğu Uygurları Devletlerinin Yıkılması ve Şarkî Türkistan'a Hicret Etmeleri	169
b. Fayda	170
c. Doğu Uygurlarının Dini: Budizm-Maniheizm	171
d. Doğu Uygurlarının Medeniyeti	171
10. Kadim Zamanlarda Türk ve Çin Siyasetleri Hakkında Mütalaa.....	173
a. Türk Siyaseti Barışçı, İnsani, Doğru Gönüllü, İzzeti Nefs Sahibi	174
b. Çin Siyaseti İstilacılık, İnsaniyetsizlik, Hilekarlık.....	176
11. Şarkî Türkistan'da Karahanlılar Devleti ve Karahanlıların Aslı ve Devletlerinin Kuruluşu	177
a. Devletin Genişlemesi	178
D Şarkî Türkistan'ın İslam Tarihi	179
1. [Karahanlılar].....	179
a. Satuk Buğra Han'ın Gazaları	181
b. Satuk Buğra Karahanın Vefatı ve Musa Buğra Karahan	181
c. Harun Buğra Karahan.....	182
d. Harun Buğra Karahan'ın Batı Türkistan'ı Alması ve Vefatı	183
e. Karahan Yusuf Kadir Han	184
f. Ali Tekin İlig Han'ın Buhara'yı İkinci Defa Alıp Samani Devleti'ni Yıkması	186
g. Ali Tekin İlig Han ile Samani Hanedanından Muntasır'ın Muharebeleri	187
h. Ali Tekin İlig Han ve Sultan Mahmud Arasında Muharebe	188
i. Karahan Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud'un Savaşı	189
j. Karahan Yusuf Kadir Han ve Sultan Mahmud Arasında Sulh	190
k. Togan İlig Han ve Hıtay Savaşı	190
l. İlig Han Unvanı Hususunda Bir Tahkik	191
m. Kuzey İlig Hanı İkinci Togan Han ve Batı İlig Han'ı Ali Tekin'in Karahan Yusuf Kadir Han'a İsyan Edişleri ve Sultan Mahmud'un Yardımı ile Kadir Han'ın Onları Mağlup Etmesi	194
n. Karahan Yusuf Kadir ve Sultan Mahmud'un Görüşmesi ve İcra Edilen Merasim.....	195
o. Şarkî Türkistan'da Kargaşa	196
p. Ali Tekin İlig Han'ın ikinci İktidarı, İsyanı ve Mağlup Olup İtaat Etmesi.....	197
r. Selçuk Oğullarının Şarkî Türkistan'a Ait Tarihçesi.....	198
s. Karahan Yusuf Kadir Han ve Ali Tekin İlig Han'ın Vefatları ve Mahmud Buğra Karahan ve Nasır İlig Han.....	201
t. Karahanlı Devletinin İkiye Bölünmesi	202
u. Tuğrul Buğra Kara Han'ın Vefatı ve II. Harun Buğra Han'ın Karahanlık Dönemindeki Vakaları	202
v. Karahanlılar Devleti'nin Yıkılışı	205
y. Karahanlılar Döneminde İdari Teşkilat.....	206
z. Askerî Teşkilat	208

aa. Karahanlılar Döneminde Doğu ve Batı Türkistan'ın Medeniyeti	209
ab. Karahanlılar Döneminde Şeref Unvanları	214
ac. Karahanlılar Döneminde Türk Dili ve Edebiyatı ve Bu Sahadaki Eserler	215
ad. Karahanlıların Çağdaş Devletlerle Aralarındaki Siyasi Mevkii.....	217
2. Karahanlılar ve Onlardan Önceki Büyük Türk Devletlerinin Yıkılış Sebepleri Hususunda Bir Mülhaza.....	218
3. Doğu ve Batı Türkistan'da Karahıtay Devleti (H.528-607/M.1134-1211). 219	
a. Karahıtaylar'ın Aslı ve Tarihçeleri.....	219
b. Çinlilere Hıtay Demek Hatadır	221
c. Kara Hıtayların Doğu ve Batı Türkistan'ı İstilasası	221
d. Gürhan ve Selçuklu Sultanı Sencer Arasındaki Muharebe	222
e. Gürhan'ın Harzemşah'ı Mağlup Edip Haraç Alması.....	223
f. Gürhan Nusi'in Ölmesi ve Oğlu Yi-Lie'in Gürhan Oluşu, ...	223
g. II. Gürhan Yi-Lie'in Ölümü ve Yerine Kız Kardeşi Kuyang Hatun'un Gürhan Olması	224
h. Kuyang Hatun'un Öldürülüp Ci Lu-gu Han'ın Tahta Çıkması	225
i. Gürhan Ci Lu-gu'nun Muhammed Harzemşah'a Yardımı	226
j. Muhammed Harzemşah'ın Gürhan'ın Âli Memurunu Öldürüp, Batı Türkistan'a Saldırması ve O Ülkeleri Alması	227
k. Gürhan'ın Semerkand'ı Muhasara Etmesi ve Balasagun'da Çıkan Kargaşa Yüzünden Geri Dönmeye Mecbur Kalması	227
l. Küçlük Han Kimdir, Nerelidir ve Şarkî Türkistan'a Gelmesinin Sebepleri Nelerdir?.....	228
m. Harzemşah'ın Gürhan ile İkinci Defa Savaşıp Mağlup Oluşu.....	229
n. Uygur İdikut Han'ı ve Hoten Hanı Kılıç Han'ın Gürhan'dan Yüz Çevirip Cengiz Han'a Tâbi Oluşları	229
o. Talas Savaşında Gürhan'ın Mağlup Olması ve Balasagun'da Kargaşa ...	230
p. Karahıtay Devleti'nin Yıkılışı	231
r. Küçlük'ün Şarkî Türkistan'ı İstila Edişi ve Zulmü (H.608-615/M.1211-1217)	231
s. Bir Tarihi Söylentinin Yalanlığı	233
t. Karahıtaylar'ın Devlet Teşkilatı.....	236
4. Şarkî Türkistan'ı Cengiz Han'ın İstila Edişi.....	238
a. Şarkî Türkistan'ın Cengiz Han Zamanındaki Ahvali	239
b. Cengiz Han Öldükten Sonra Şarkî Türkistan.....	240
c. Şarkî Türkistan'da Çağatay Hanedanı Devleti	240
d. Şarkî Türkistan'da Ögedey Hanedanı Hükümeti.....	242
e. Şarkî Türkistan'ın Yeniden Çağatay Hanedanına Geçişİ	242
5. Çağatay Devleti'nin İkiye Ayrılıp Şarkî Türkistan'da Müstakil Bir Çağatay Devleti'nin Kurulması	244
a. Şarkî Türkistan'da İç Mücadele.....	245
b. Tuğluk Timur Han'ın Han Oluşu	246
c. Tuğluk Timur Han'ın Batı Türkistan'ı Alışı	247
d. Tuğluk Timur Han'ın Batı Türkistan'a İkinci Defa Sefer Düzenlemesi ..	248
e. Timur Bey'in İsyanı	250

f. Timur Bey ve Begçek Bey Arasındaki Taşköprü Savaşı ve Batı Türkistan'ın Elden Çıkışı.....	251
g. Tuğluk Timur Han'ın Vefatı, İlyas Hoca Oğlan'ın Han Oluşu ve Timur Bey ile Savaş	252
h. İlyas Hoca Han'ın Timur Bey'i Mağlup Edip Batı Türkistan'ı Alışı.....	253
i. Şarkî Türkistan'da Ayaklanma, İlyas Hoca Han'ın Şehit Oluşu ve Yerli Beylerin Bağımsız Oluşları	254
j. Şarkî Türkistan Hükümdarları ve Timur Bey Arasındaki On Yıllık Savaşlar	256
k. Hızır Hoca Oğlanın Han Oluşu ve Şarkî Türkistan'da Birlik	259
l. Kamereddin Bey'in Toktamış Han ile Birleşip Batı Türkistan'a Saldırması.....	260
m. Şarkî Türkistan'da Ay İhtilafı ve Kamereddin Bey'in Vefatı.....	262
n. Timur Bey'in Şarkî Türkistan'a Saldırıp Hızır Hoca Han'ı Mağlup Etmesi.....	263
o. Hızır Hoca Han'ın Karışehir'i Başkent Yapışı, İdare Teşkilatı, Timur Bey'in Saldırısı, Uygurların Müslüman Oluşu ve Diğer Olaylar	264
p. Timur Bey'in Şarkî Türkistan'a Son Saldırısının Ölümü ile Def Edilmesi	266
r. Hızır Hoca Han'ın Vefatı ve Muhammed Han'ın Han Oluşu	266
s. Şemi Cihan'ın Han'ın Han Oluşu.....	267
t. Şemi Cihan Han'ın Şehit Olup Şir Muhammed Han'ın Han Oluşu	268
u. Şir Muhammed Han ve Uluğ Bey Mirza Arasındaki Savaş	269
v. Şir Muhammed Han'ın Vefat Edip Üveys Han'ın Han Oluşu.....	272
y. III. İsen Buga Han'ın Han Oluşu	272
z. İsen Buga Han'ın Fergana'yı Alışı.....	273
aa. İsen Buga Han ve Yunus Han Arasındaki Altı Yıllık Mücadele ve İsen Buga Han'ın Devrilip Yunus Han'ın Han Oluşu	274
ab. Fergana, Yarkend ve Kalmuk Savaşları	276
ac. Sultan Yunus Han'ın Taşkend ve Şahrhiye Şehirlerini Ele Geçirip Taşkend'i Başkent Yapması.....	277
ad. Sultan Yunus Han'ın Medeniyete İki Önemli Hizmeti	278
ae. Sultan Yunus Han'ın Vefatı ve Oğlu Muhammed Han'ın Han Oluşu ...	279
af. Sultan Mahmud Han'ın Küregen Hanedanı ile Yaptığı Savaşlar	281
ag. Muhammed Şeybani'nin Sultan Mahmud Han'a İhanet Edişi.....	283
ah. Sultan Mahmud Han'ın Babür Mirza'nın Lehinde ve Aleyhinde Yaptığı Yardımlar	284
ai. Kaşgar Savaşı ve Babür Mirza'nın Aksu'yu İstilasını	285
aj. Sultan Mahmud Han'ın Şeybani Han'a Karşı Attığı Adımlar	285
ak. Sultan Mahmud Han'ın Ciddi Adımları, Esir Oluşu ve Taşkend'i Şeybani Han'ın Alışı.....	287
al. Hanların Esaretten Kurtuluşu, Alaça Han'ın Vefatı ve Şarkî Türkistan'da Ayaklanma	288
am. Sultan Mahmud Han ve Oğullarının Şehid Oluşu.....	289
an. Sultan Mahmud Han'ın Şehit Olmasından Sonraki Olaylar	289
ao. Şarkî Türkistan'da Çağatay Moğol Devleti'nin Yıkılışı	290

ap. Cengiz Han ve Çağatay Devleti Döneminde Şarkî Türkistan'ın İlmî ve İctimai Durumu ile İdare Teşkilatı	291
6. Altışehir'deki İçişlerinde Bağımsız Duğlat Hükümdarlarının Tarihçesi	295
a. Sultan Ebubekir Mirza Duğlat'ın Altışehir'de Bağımsız Devlet Kurması	298
b. Sultan Ebubekir Mirza'nın Akıl Sağlığını Kaybetmesi	302
c. Şarkî Türkistan'a Said Han'ın Saldırısı ve Sultan Ebubekir'in Şehit Olup Duğlat Devleti'nin Yıkılışı	303
d. Sultan Ebubekir Mirza'nın İdare Teşkilatı ve Bazı İcraatları	307
7. Özbek ve Kazakların Kökeni	308
a. Özbek	309
b. Kazak	310
8. Şarkî Türkistan'daki Saidiye Millî Devleti	312
a. Sultan Said Han ve Onun Saltanatının Kuruluşu	312
b. Sultan Said Han'a Mansur Han'ın Boyun Eğişi	316
c. H.923'den [M.1517/1518] H.926'ya [M.1519/1520] Kadar Olan Olaylar ve Kuzey Seyahati	318
d. H.928'den [M.1521/1522] H.931'e [M.1524/1525] Kadar Olan Olaylar	319
e. Şarkî Türkistan'ın Kuzey Kısımlarının Elden Çıkışı	321
f. Dardistan Gazası ve Bedehşan'a Sefer	322
g. Abdurreşit Sultan'ın Veliaht Oluşu	323
h. Tibet ve Keşmir'in Fethi	324
i. Sultan Said Han'ın Vefatı	327
j. Sultan Abdurreşit Han'ın Han Oluşu	328
k. Muhterem Okuyucularımıza Özrümüz	329
l. H.940'dan [M.1533/1534] H.1048'e [M.1638/1639] Kadar Geçen Olaylar	330
m. Abdullah Han'ın Hanlık Devri	330
n. Abdullah Han'ın Hanlıktan Ayrılışı	332
o. İsmail Han'ın Han Oluşu ve Apak Hoca'nın Nankörlüğü	333
p. Saidiye Millî Devleti'nin Yıkılışı	334
r. Saidiye Devleti'nin İdare Teşkilatı ve Ordu	335
9. Şarkî Türkistan'da Kalmuk İstilasası	339
a. Kalmukların Tarihçesi	340
b. Abak Hoca'nın Evlatları Arasındaki Mücadele	344
c. Abak Hoca ve Evlatları Döneminde Şarkî Türkistan	345
10. Şarkî Türkistan'da Çin İstilasası	347
a. Çin İstilasının Başlangıcından H.1232'e [M.1816/1817] Kadar Şarkî Türkistan Milletine Yapılan Zulümler	349
b. Rusların Siyaset İtibariyle Şarkî Türkistan'a Komşu Olma Olayı	354
c. Şarkî Türkistan'da Çin'e Karşı İlk Genel Ayaklanma	355
d. Şarkî Türkistan'da İkinci Çin İstilasası	356
e. Şarkî Türkistan'daki İkinci Genel Ayaklanma	358
f. Şarkî Türkistan'da Üçüncü Çin İstilasası	358
g. Birinci Genel İnkılâptan Üçüncü Genel İnkılâba Kadar Geçen 50 Yıllık Süre İçinde Şarkî Türkistan'ın Genel Durumu	360

11. Şarkî Türkistan'da Üçüncü Genel İnkılap	362
a. Bu Beş Bağımsız İnkılâbın Ayrıntısı ve Akıbeti.....	363
b. İli ve Yedisu İnkılâbı.....	364
d. Kuça İnkılâbı.....	365
e. Hoten İnkılabı.....	374
f. Kaşgar İnkılâbı ve Akıbeti.....	381
g. Yarkend İnkılâbının Akıbeti	382
h. Şarkî Türkistan'ın Sınırı Olan Türk Memleketlerini Rusların İstila Edişi	384
12. Yakup Bey'in Olayları.....	385
a. Yakup Bey'in Büzrük Han'ı Kovup Kendisini Hükümdar İlan Etmesi...	386
b. Yakup Bey'in Hoten ve Kuça'yı Almak İçin Hile ve Tuzakları ile Dökülen Kanlar	387
c. Yakup Bey'in Gücünün Artması	391
d. Yakup Bey'in Turfan, Urumçi ve İli'yi Alışı.....	391
e. Yakup Bey'in Bağımsızlık İlan Edişi ve Be-devlet Unvanını Alışı.....	393
f. Yakup Bey'in Yabancı Ülkelerle İlişki Kurması.....	394
g. Urumçi ve Gulca'yı İkinci Defa Tunganların İstila Edişi.....	394
h. Şarkî Türkistan'a Çin Askerlerinin Saldırısı.....	395
i. Yakup Bey'in Ölümü ve İç Savaş	397
j. Şarkî Türkistan'ın Bağımsızlığının Yıkılışı.....	398
k. Yakup Bey'in İstibdadı	399
l. İdare Teşkilatı	400
m. Yakup Bey'in Tarih Sayfasındaki Yeri.....	402
13. Şarkî Türkistan'da Dördüncü Çin İstilasası	404
a. Çin Mançu İmparatorluğunun Son Döneminde Şarkî Türkistan.....	405
b. İli ve Yedisu'yu Rusların İstilasası ve Sonrasında Sadece Gulca Vilayetini Çin'e Teslim Edişi	406
c. Çin İmparatorluğu Yıkılırken Şarkî Türkistan'ın Umumi Ahvali	407
d. Çin İmparatorluğunun Şarkî Türkistan Hakkındaki Sinsi Planı ve Onu Hayata Geçirememesinin Sebepleri	409
e. Planın Ayrıntısı	410
f. Hayata Geçirilememesinin Sebepleri.....	410
g. Çin İmparatorluğu'nun Şarkî Türkistan Ekonomik Vaziyetini Harap Edişi	412
h. Şarkî Türkistan'da İlk Nüfus Sayımı	414
i. Çin İmparatorluğu Döneminde Şarkî Türkistan'da Hükümet Teşkilatı ...	415
14. Çin Cumhuriyeti Döneminde Şarkî Türkistan	416
a. Şarkî Türkistan'da İki Buçuk Hükümet	419
b. Şarkî Türkistan'da Kara Sepeç (Ge Lao-hui) Cemiyeti	421
c. Şarkî Türkistan'daki İlk MillîUyanış	422
d. Muhakeme.....	425
e. Şarkî Türkistan'da Çin Cumhuriyeti Otoritesinin Yok Olup Genel Vali'nin Hakikatte Bağımsız Yönetime Geçişi ve Urumçi Şehrinin Başkent Oluşu ..	427
f. Yang Zeng-xin'in Yönetim Usulü	428
g. Jin Shu-ren'in Hükümet Dönemi	439
E Şarkî Türkistan'ın Son İnkılabı.....	442

1. Başlangıç.....	442
a. İnkılabın Sebepleri	444
b. İnkılabın Başlangıcı	447
2. [İnkılabın Gelişimi].....	450
a. Turfan İnkılabı.....	450
b. İptidai ve Tecrübesiz Bir İnkılapçının Düşünce ve Hareketleri	452
c. Hoten İnkılabı.....	456
d. Karaşehir, Korla, Kuça, Aksu ve Kaşgar Olayları	460
e. Yarkend'in Fethi.....	463
f. Hoca Niyaz Hacı'nın Turfan'ı Alışı	465
g. Altay, Çöçek ve Gulca İnkılapları.....	469
h. Çin Hükümeti'nin Şarkî Türkistan'ı Resmen Üç Bölgeye Ayırması	471
i. Altışehir'deki Tungan Hükümeti'nin Yok Edilişi ve Dört Bağımsız Yerli Hükümet.....	473
j. Sabit Damollam ve Emir Abdullah'ın Kaşgar Yolculuğu ve Timur Sicang ile İlişkilerinin Bozulması Üzerine Yaşanan Facialı Hâdiseler	474
k. Hoca Niyaz Hacı'nın Ma Zhong-ying'a Mağlup Olup Altışehir'e Gelişi ve Hoten Hükümetinin Ona Biat Edışı	481
l. Timur Sicang'ın Öldürülüşü ve O Tarihten Ramazan'ın Başına Kadar Kaşgar'da Gerçekleşen Olaylar.....	483
m. Cemaziyülahir'den [M.Eylül/Ekim1934] Ramazan'a [M.Aralık1933/Ocak 1934] Kadar Urumçi Olayları	485
n. Sheng'in Gulca'yı İstila Edışı	488
o. Şarkî Türkistan Millîİnkılapçılarının Yabancı Devletlerle Siyasi İlişkileri	489
p. Hoca Niyaz Hacı ve Tunganlar	490
r. Yine Hoten Olayları.....	491
s. Hoca Niyaz Hacı'nın Nasıl Bir Adam Olduğunun Ortaya Çıkışı ve Bu Konudaki Muhtelif Fikirler	494
t. Turfan ve İli'deki Tunganların Altışehir'e Dökülmesi	496
u. Ramazan'dan [6 Şubat 1934] 15 Zilkade'ye [M.2 Mart 1934] Kadar Olan Olaylar.....	498
v. Ma Zhong-ying'ın Kaşgar'a Gelişi	502
3. İnkılabın Facialı Sayfaları.....	503
a. Tunganların Hoten'e Saldırısı ve Hoten Millî İnkılabının Yıkılışı	510
b. İnkılabın Son Safhaları.....	514
4. Şarkî Türkistan Millîİnkılapçıların Askerî ve Siyasi Vaziyetleri	519
a. İç Siyasi Durum.....	521
b. Dış Siyasî Durum	522
5. Tefsir	523
6. Sheng Yönetiminin Mahiyeti.....	523
a. Sheng Kimdir?.....	525
b. H.1357'deki [M.1938] Nüfus Sayımı	526
7. Şarkî Türkistan'ın Millî İnkılabı Bitti mi? Yoksa Devam mı Ediyor?	527
SONUÇ.....	531
BİBLİYOGRAFYA	535
EKLER.....	560

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.t.:	Adı geçen tez
AKM:	Atatürk Kültür Merkezi
Bkz.:	Bakınız
C.:	Cilt
çev.:	Çeviren
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT:	Dîvânu Lugâti't-Türk
Edit.:	Editör/Editor
H.:	Hicri
Haz.:	Yayına hazırlayan
Ins.:	Institue
K.:	Keşmir Nüshası
M.:	Miladi
M.Ö.:	Milattan Önce
MEBİA:	MillîEğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
neş.:	Neşriyatı
Ö.:	Ölüm
Rev.:	Revize Eden
S.:	Sayı
s.:	Sayfa
Sos. Bil. Enst.:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ŞTT:	Şarkî Türkistan Tarihi
t.y.:	Tarih Yok
Ter.:	Tercüme eden
TBB:	Türk Belediyeler Birliği
TRİT:	Tarihi Reşidi İngilizce Tercümesi
TRTT:	Tarihi Reşidi Türkçe Tercümesi
TRUTT:	Tarihi Reşidi Uygur Türkçesi Tercümesi
TSK:	Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK:	Türk Tarih Kurumu
UN:	Birleşmiş Milletler
UNECE:	Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu
UNESCO:	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
Uni.:	University
UTİL:	Uygur Tilinin İzahlı Lügati
Üniv.:	Üniversite

ve diğ.:	ve diğçerleri
vb.:	ve benzeri
vd.:	ve devamı
y.y.:	Yayınevi yok
yy.:	Yüzyıl

GİRİŞ

MEHMET EMİN BUĞRA

A. Ailesi, Çocukluğu ve İlk Tahsil Hayatı

Mehmet Emin Buğra, 1901¹ yılında Doğu Türkistan'ın Güney ucunda Hoten şehir merkezinde yer alan Helpilik Hoyla² mahallesinde dünyaya geldi. Aile köklerinin Batı Türkistanlı büyük mutasavvıf Ubeydullah Ahrar'a dayandığı söylenmektedir³. Annesi Sekine Banu, Doğu Türkistan'da 1860'lı yıllarda bağımsız bir devlet kuran Habibullah Hacı Padişah⁴'ın ikinci göbekten torunu ve Hoten'in millî tebabet⁵

¹ Japon tarihçi Shimizu Yuriko, (**The Memoirs of Muhammad Amin Bughra: Autograph Manuscript and Translation**, Tokyo, Department of Islamic Area Studies, 2012, s. 4) Buğra'nın "Muhammed Emin Bey'in Kıskıçe Tercüme-hali" adlı eserine atfen 1900 tarihini de ileri sürmektedir. Ancak 1901 tarihi üzerinde genel bir fikir birliği vardır. Bkz. Forbes, Andrew D.W. Forbes, **Warlords and Muslims In Chinese Central Asia**, Cambridge, Cambridge Uni., 1986, s. 247; Muhammed Emin Buğra, **Şarki Türkistan Tarihi**, (Haz. Mehmet Yakup Buğra), Ankara, y.y. 1998, s. XXI; Abdullah Bakır, **Doğu Türkistan Millîstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, İstanbul, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 2005, s. 18. Ayrıca müellifin Türkiye vatandaşlığına geçtikten sonra aldığı bütün resmî belgelerde doğum tarihi 1901 olarak yer almıştır.

² Müellifin en yakın dava arkadaşlarından Abdülkerim Buğra'nın küçük oğlu ve aynı zamanda müellifin yeğeni olan Mehmet Yakup Buğra hatıralarında (**Hatıralarım: Doğu Türkistan'ın Gerçek Hikayesi**, (Haz. Abdullah Oğuz), İstanbul, Siyer, 2019, s. 37) mahallenin adı hakkında "Helpilik Hoyla Mahallesi. Helpe-Helpet bizim eski dini okullarda, müderris yardımcısı derecesine yükselen öğrencilere verilen unvandır. Sülalemizdeki kişilerin çoğunluğu dini talim ve tebliğ işleri ile uğraşan kişiler olduğu için onların oturduğu mahalle "Helpelik Hoyla" diye adlandırılmış olsa gerek" açıklamasını yapmıştır. Bununla birlikte "Helpilik" in "Halife" manasından yola çıkarak, tasavvuf geleneğinde mürşide vekalet eden ve onun yolunu takip eden "halifesi" yani vekili manasını da taşıyor olabileceği kanaatindeyiz.

³ Bu konuda Yakup Buğra (a.g.e., s. 38.) Mehmet Emin Buğra'nın dayısı Yusuf Ahunum tarafından kaleme alınmış, Ubeydullah Ehrari'ye kadar ulaşan bir şecereden bahsetmektedir. Ancak bugün Doğu Türkistan'da uygulanan soykırım nedeniyle değil bu tür ilmi araştırmalar yapmak, telefonla akrabalarımıza bile ulaşamadığımız için konuyu teyit etme imkânı bulamadık. Yakup Buğra ayrıca ismi Ubeydullah Ehrari olarak vermekte ve "Ehrari" kelimesinin özgürleştiren manasına atıf yapmaktadır. Müellif (**Şarki Türkistan Tarihi**, Kabil, Elyazma, 1940, s. 360) "Ahrar" olarak kaydettiği için yaklaşık aynı manada olan bu ismi tercih ettik. Tam adı Nâsırüddîn Ubeydullâh b. Mahmûd eş-Şâşi es-Semerkandî'dir. 1404 yılından Taşkent'te doğan Ahrar, Nakşibendi mürşidlerinden Sadettin Kaşgari ve Nizamettin Humuş'tan eğitim almıştır. Türkistan coğrafyasının manevi iklimine katkı yaparak geçen hayatı 1490 yılında Semerkant'ta sona ermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necdet Tosun, "Ubeydullah Ahrar", **DİA**, C. XXXXII, 2012, s. 19-20. Muhammed Emin Buğra (**ŞTT**, 1940 s. 360) bu zatın Çağatay Devleti hükümdarı Yunus Han'ın torunu meşhur Babür Şah'a "Zahirüddin Muhammed" ismini veren kişi olduğunu aktarmaktadır. Ancak bu bilgiyi başka bir kaynaktan teyit edemedik.

⁴ H. 1280/M. 1863/1864 yılında Hoten şehrinde bağımsız bir hükümet kurmuştur. 1866 yılında Yakup Bey tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I)**, İstanbul, Ktabevi, 1997, s. 134, 135; W. H. Johnson, "Report on His Journey to Ilchi, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 37, 1867, s. 1-47.

⁵ MillîTebabet, Uygur Türklerinin binlerce yıllık tecrübesinden süzülüp gelen bir bitkisel tedavi yöntemidir. Doğu Türkistan'da enstitüsü olan, devlet tarafından tedavi yöntemi olarak kabul edilen bilimsel bir alternatif tıp dalıdır. Müellifin ailesinden bu alanda meşhur olmuş ve mezkûr enstitünün müdürlüğünü yapmış kişiler vardır. Bkz. Yakup Buğra, a.g.e., s. 86.

konusunda şöhret sahibi Hekimşah'ın kızıdır⁶. Babası Feridin⁷ Hacı ise Hoten'in muteber alimlerindendir⁸.

Mehmet Emin Buğra hem anne hem de baba tarafından şehrin saygın ve eğitime önem veren ailelerinden gelmesi nedeniyle küçük yaşlarından itibaren dönemin şartlarına göre iyi bir eğitim almayı başarmıştır. Küçük yaşta babasını kaybeden⁹ Buğra, babalarının yokluğunda şehrin önde gelen tabiplerinden dayısı Muhammed Niyaz'ın himayesinde eğitimine devam etmiştir. Muhammed Niyaz sadece önemli bir tıp insanı olmayıp, aynı zamanda şehrin alim, tüccar ve ileri gelenlerinin evinde biraraya geldiği münevver bir kişiydi. Bu ev aynı zamanda yurtdışından gelen, gazete, kitap ve fikirlerin buluştuğu Hoten şehrinin ilim merkeziydi¹⁰. Buğra'yı farklılaştıran, ona geniş bir ufuk ve öğrenme aşkı veren bu mecliste dinledikleri, bu eve gelen kitap ve gazetelerden okudukları olmuştur denilebilir. Hoten'e bağlı Karakaş nahiyesindeki devrin ünlü medreselerinden olan Oybağ Medresesi'nde İslamî ilimler, Arap ve Fars dillerinde yüksek tahsilini tamamlayan Buğra¹¹, müderris¹² olarak, İslamî ilimler alanında dersler vermiştir¹³. Buğra yüksek ilmi ve hitabet yeteneğinden dolayı kısa zamanda Uygur Türklerinde saygın ve nüfuzlu din adamlarına verilen "Heztim"¹⁴ ünvanı ile anılmaya başlanır¹⁵.

Tahsil döneminde iyi şekilde öğrendiği Arapça ve Farsça dillerinde şiirler de yazabilen¹⁶ Buğra, o dönemlerde Doğu Türkistan'da yeni yeni gelişmeye başlayan

⁶ Yakup Buğra, **a.g.e.** s. 144.

⁷ Müellifin babasının ismi hakkında Piravdin (Muhammed Emin Buğra, **Şarki Türkistan Tarihi**, Ankara, Ofset Repromat, 1987, s. XVI) (Bundan sonra **ŞTT** olarak kullanılacaktır), Pirabidin (Bakır, **a.g.e.**, s. 18,) isimleri de ileri sürülmektedir. Ancak hem Yakup Buğra (Buğra, **ŞTT**, 1998, s. XXI) hem de Yuriko (**a.g.e.**, s. 4) Feridin (Farid al-Din) olarak verdikleri için biz de bu yönde kullanmanın daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

⁸ Bakır, **a.g.e.**, s. 18.

⁹ Yuriko (**a.g.e.**, s. 5) müellifin babasının hac dönüş yolunda vefat ettiğini iddia etmektedir.

¹⁰ Yuriko, **a.g.e.**, s. 6.

¹¹ Bakır, **a.g.e.**, s. 19.

¹² Müderris ders veren manasında olup, medresede öğretmenlik yapan kişiler için kullanılır. Bkz. "Müderris", **Kubbealtı Lugatı**, <http://www.lugatim.com/s/m%C3%BCderris/05.09.2020>.

¹³ Müellif bu zamanı 22 yaş olarak belirtiyor. Bkz. Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul, Güven Basımevi, 1952, s. 28.

¹⁴ "Hazretim" kelimesinin Uygur Türkçesi'nde söyleniş şekli olsa gerektir. Hazret kelimesinin ayrıntılı manası hakkında bkz. "Hazret", **Kubbealtı Lugatı**, <http://www.lugatim.com/s/HAZRET/05.09.2020>

¹⁵ Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁶ Buğra, **ŞTT**, 1998, s. XXI.

eğitim ve öğretimde "ceditçilik" olarak adlandırılan faaliyetlere aktif olarak katılır¹⁷. Ayrıca Türkiye’den gelen Ahmet Kemal İlkul¹⁸, İsmail Hakkı¹⁹ gibi öğretmenlerden bir süre modern bilimler üzerine eğitim alır²⁰.

B. Millî İnkılap Teşkilatı ve Silahlı Mücadele Yılları

Mehmet Emin Buğra çocukluk yıllarından itibaren Doğu Türkistan halkının içinde bulunduğu ağır koşulları ve bu durum karşısında yaşadığı acı ve çaresizliğini şu şekilde ifade etmektedir.

“Sağımı solumu fark ettiğim günden itibaren Çinli memurların Şarkî Türkistan halkına yapmakta olduğu zulüm ve kibirleri ve vatandaşlarının bu durum karşısındaki çaresizliği ve her haktan mahrumiyetinden çok müteessirdim. Bu dertten çok geceler hayal ve vesveselerle uykusuz sabahlıyordum. Fakat yaşımda küçük, bilgim yok, tecrübesiz, maddi ve manevi yönden güçsüz olduğum için bu dertlerimi hiç kimseye söyleyemiyordum²¹.”

Doğu Türkistan, Mehmet Emin Buğra’nın çocukluk döneminde Çinli yöneticiler tarafından bilinçli bir şekilde dış dünyadan tecrit edilmiş, bütün çağdaş eğitim imkanlarından mahrum bırakılmıştı²². Ağır baskı ve zulüm altında yaşayan Doğu Türkistan’ı işgalci Çinlilerin elinden kurtarmanın çarelerini arayan Buğra, bunun için önce kendisini elinden geldiği kadar iyi bir şekilde eğitmesi gerektiğini kavramıştı.

¹⁷ Ceditçilik, Türkistan, Kırım ve Kazan ve Azerbaycan bölgelerinde yaşayan Müslüman Türkler arasında geniş taraftar bulmuş, eğitimde kadim (eski) yöntemlerin yerine Batıdaki eğitim sisteminden etkilenen cedit (yeni) bir metot öneren akım. Başta gelen temsilcisi, Gaspıralı İsmail Bey’dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Akyol, “Ceditçilik”, **DİA**, C.VII, İstanbul, 1993, s. 211-213.

¹⁸ Ahmet Kemal İlkul, 1889 Rodos doğumludur. Babasını beş yaşındayken kaybeden İlkul, 1908 yılında Meşrutiyetin ilanından sonra Kalimnos adasına başmuallim olarak tayin edilir. 1912’den Doğu Türkistan’a doğru yola çıktığı 16 Şubat 1914 tarihine kadar İstanbul’da kalır. Bu dönemde Talat Paşa’nın en yakın adamlarından biri olur. Talat Paşa ve Ziya Gökalp’in isteğiyle kutsal bir görev olarak gördüğü Doğu Türkistan’a gider. 14 Mart 1914 tarihinde Artuş’a ulaşır ve burada bir okul açar. Doğu Türkistanlıların eğitimi konusundaki faaliyetleri rahatsızlık yaratan İlkul önce hapsedilir, bilahare 1920 yılında Türkiye’ye dönmek mecburiyetinde kalır. 1966 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kemal İlkul, **Çin-Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları**, İstanbul, Ötüken, 1999, s. 9-18.

¹⁹ Ahmet Kemal Bey (İlkul, a.g.e., s. 179) İsmail Hakkı beyi Hoten’e bir okul açması için gönderdiğini, daha sonra Hoten’de çıkan bir hastalık nedeniyle Kuça’ya yönlendirdiğini anlatmaktadır.

²⁰ Yuriko, **a.g.e.**, s. 7.

²¹ Buğra, **ŞTT**, 1940 s. 634.

²² Ömer Kul, “Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)”, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., 2009, s. 34.

Bütün zorluklara rağmen ulaşabildiği her türlü kaynağı okumaya çalışmış, bu konuda en büyük yardımcısı yukarda değinildiği gibi dayısının evindeki sohbetler ve buraya gelen gazete, dergi ve kitaplar olmuştur. Müderris olduktan sonra ise, kısa sürede kazandığı ilmi tanınırlığını, halkı aydınlatma yolunda sarf etmeye başlamıştır.

7 Temmuz 1928 tarihinde Doğu Türkistan'ı 1912 yılından beri yöneten Yang Zeng-xin²³ çok sayıda adamı ile birlikte Urumçi'de Rusça eğitim veren Hukuk Fakültesi'nin mezuniyet yemeğinde suikast sonucu öldürülür²⁴. Yerine geçen Jin Shu-ren son derece liyakatsiz ve afyon müptelası bir kişiliğe sahipti²⁵. Yang'a suikast düzenlenen yemekte Jin de davetliler arasında olmasına rağmen bir nedenle²⁶ oradan ayrılmıştı. O, selefinin uyguladığı, sansür, baskı, zulüm ve soygun yöntemlerini daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Hac seferlerini durdurmuş, göçmen olarak yaşayan Moğol ve Kırgızları Çinli memurların hakimiyetine sokmaya çalışmıştır. Bu eylemleri halkta ciddi tepkilere neden olmuştur. Bardağı taşıran son damla ise Kumul'da uzun dönemlerden beri varolan, doğrudan Çin merkezi yönetimine bağlı olsa da, hükümdarı ve askerleri Uygur olan Kumul Vanglığı'nı ilga edip, bölgeye Çinli yöneticiler göndermesi olmuştur²⁷. Kumul'a gelen bu yöneticilerin uyguladığı zulüm ve halkın namusuna tasallutları, Nisan 1931'de Kumul dağlarındaki yerleşim yerlerinden birinin yöneticisi Salih Dorga'nın kızıyla zorla evlenmek isteyen Çinli komutan ve askerlerinin öldürülmesiyle başlayan isyan ile karşılık bulmuştur²⁸. Zamanla bu ateş bütün Doğu Türkistan'ı kaplayan büyük bir millîbağımsızlık hareketine dönüşmüştür.

1931 yılının başlarında Kumul'da başlayan ateş henüz Hoten'e ulaşmamıştı. Ancak vatanının kurtuluşu için bir çare arayan ve bu hayal uğrunda uykusuz geceler geçiren Mehmet Emin Buğra, etrafında toplanan gençlerin sayısındaki artıştan aldığı

²³ Yang Zeng-xin, Doğu Türkistan'a imparatorluk döneminde geldi, ilk olarak 1908'de Aksu valiliğine atandı. Bilahare Urumçi Valisi oldu. 1912'de ise Türkistan Genel Valisi oldu. 1928'de öldürülünceye kadar bu görevde kaldı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Kul, "Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang zen-xin (1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik", **Mehmet Ersöz Armağanı**, (Haz. Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz), İstanbul, 2011, s. 486-504.

²⁴ İsa Yusuf Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, (Derleyen M. Ali Taşçı), Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul, 1985, s. 162.

²⁵ Gansulu'dur. 1908 yılında Yang ile birlikte Doğu Türkistan'a gelmiştir. Yang'a düzenlenen suikast öncesi bölgesel yönetimin genel sekreteriydi. Doğu Türkistan'ın kaynaklarını kişisel çıkarları için soymuştur. 1933 yılında yerini Shen Shi-cai'e bırakıp Çin'e kaçmıştır. Bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 239.

²⁶ Muhtemelen Afyon içmek için.

²⁷ Kul, **a.g.t.**, s. 53-57.

²⁸ Bakır, **a.g.e.**, s. 21.

cesaretle içinde bulunduğu çaresizlik duygusundan kurtulup, vatan ve millet için harekete geçmeye karar verir. Bunun için öncelikle düşmanın gücünü ve ona karşı koyabilecek tek umut olan Doğu Türkistan halkının duygu ve düşüncelerini öğrenmesi gerektiği kanaatiyle, bir seyahat yapmaya karar verir²⁹.

1931 yılının Şubat-Mart³⁰ aylarında başladığı ve altı ay süren bir yolculuğa çıkan Mehmet Emin Buğra gezdiği şehirlerde halkın arasında çok sayıda vatansever olmasına rağmen, milletin bağımsızlık hareketine liderlik edebilecek biriyle karşılaşmadığı kanaatine varır. Dolayısıyla düşüncelerini kimseyle paylaşmaz fakat Gulca'da karşılaştığı Sabit Damollam³¹'ın da bir bağımsızlık hareketi başlatmak niyetinde olduğunu hissederek konuyu kendisine açar. İkili konuyu ayrıntılı müzakere edemedi, Sabit Damollam daha önceden planlanmış hac ve İslam ülkeleri seyahati için yola çıkmış, Buğra ise seyahatini sonlandırarak Hoten'e dönmüştür³².

Bu yolculuk sonucunda gizli bir askerî teşkilat kurma kararı alan Mehmet Emin Buğra'nın, 16 Eylül 1932'te ilk olarak küçük kardeşi Nurahmet Buğra'nın katılımıyla kurulan teşkilatı kısa sürede çok sayıda üye, silah ve maddi kaynağa sahip güçlü bir yapıya dönüşür. 1932 yılının Aralık³³ ayında, Batı Türkistan, Türkiye, Saudi Arabistan, Mısır ve Hindistan'ı kapsayan gezisinden dönen Sabit Damollam direk

²⁹ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 635-136.

³⁰ Müellifin (*ŞTT*, 1940, s. 636) elyazma nüshada H. Şevval 1349 verdiği tarih Şubat/Mart 1931'e denk gelmektedir. Daha sonra 1950 yılında yazdığı hatıralarında ise seyahatin tarihini 1930 (Yuriko, *a.g.e.*, s. 26) olarak kaydetmiştir. Ancak Hoten bağımsızlık hareketinin tarihi seyri dikkate alındığında 1931 tarihinin daha doğru olduğu söylenebilir. Ayrıca müellif 1930'lu yıllara ait tarihleri Hicri takvime göre tutmuştur. Dolayısıyla Hicri tarihler esas almak daha objektif olacaktır. Müellifin Hicri tarihleri Miladiye dönüştürmede bazen hata yaptığı kanaatindeyiz. Hicri-Miladi dönüşümde hatalara çalışmasını yaptığımız eserde (*ŞTT*, 1940, s. 453, 476, 478, 520, 530) de rastladık.

³¹Sabit Damollam, 1883'de Kaşgar'ın Artuş ilçesinde dünyaya geldi. Kaşgar Hanlık medresesinden mezun oldu. 1910 yılında Buhara'da tamamladığı eğitiminden sonra Damolla (büyük molla) unvanını aldı. 1924'ten itibaren Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde din hizmetlerini yürütürken bir yandan da millîmücadele hareketlerine katıldı. 1931-1932 yılları arasında İslam coğrafyasının önemli merkezlerini ziyaret ederek ilmi ve siyasi tecrübelerini geliştirdi. 1932'de Mehmet Emin Buğra'nın liderliğinde kurulan Hoten Millîİnkılap Teşkilatı'na katıldı ve bağımsızlık mücadelesinde aktif olarak görev aldı. Sonrasında Kaşgar'a giderek Kasım 1933'te kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nde başbakanlık görevini üstlendi. Cumhuriyetin yıkılmasının ardından hapse atıldı ve hapisanede şehit edildi. Doğu Türkistan'ın yakın dönem tarihinde hem ilmî hem de siyasi faaliyetleri bakımından önemli çalışmalara imza atmış bir şahsiyettir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nur Ahmet Kurban, "Dâmolla, Sâbit", *DİA*, C. EK-I, 2016, s. 309-311.

³² Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 637.

³³ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 638; Forbes, *a.g.e.*, s. 83-84.

Hoten'e Buğra'yı görmeye gelir. Sabit Damollam'ın katılımıyla daha da güçlenen teşkilat Şubat 1933 itibariyle Çin güçleri ile baş edebilecek bir seviyeye ulaşır.

13 Şubat 1933 gecesi toplanan teşkilat yönetimi Muhammed Niyaz Alemi hükümdar, Sabit Damollam'ı eğitim, adalet ve dini işlerden, Mehmet Emin Buğra'yı da silahlı kuvvetlerden sorumlu tayin eder. 14 Şubat 1933 Salı günü saat 10'da Karakaş şehrindeki Çinli unsurlara yapılan saldırıyla başlayan Hoten millîbağımsızlık hareketi, kısa sürede Hoten şehir merkezi (eski ve yenişehir) ve civar bölgeleri Çin işgalinden kurtarır³⁴. Nisan 1933 itibariyle Hoten İslam Hükümeti resmen kurulmuş olur³⁵.

Nisan 1933'ten itibaren Hoten hükümeti Yarkend, Yenihisar ve Kaşgar'daki millîmücadele unsurlarıyla irtibat kurmaya başlar. Abdullah Buğra ve Sabit Damollam gelen davet üzerine, çok sayıda asker ile Temmuz 1933'te Kaşgar'a gider³⁶. Arada geçen inişli-çıkışlı dönem sonucunda Kaşgar şehrindeki millîgüçleri etrafında toplamayı başaran Sabit Damollam'ın öncülüğünde 12 Kasım 1933 tarihinde Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulur³⁷. Kısa süreli de olsa Doğu Türkistan halkının tüm dünyaya kendilerin Türk, Müslüman ve vatanlarının adının Doğu Türkistan olduğunu haykıran bu devlet, Doğu Türkistan tarihinin en önemli adımlarından biri olur.

Doğu Türkistan'da bağımsız bir devletin kurulmasını kendisi için büyük tehlike gören Stalin yönetiminin asker ve silah desteği, Çin ve Tungan (Çinileştirilmiş Müslümanlar) silahlı unsurların saldırıları sonucu Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin başkenti Kaşgar, Şubat 1934'te düşer³⁸. Mehmet Emin Buğra'nın iki kardeşi Abdullah ve Nur Ahmet Buğra, Yenihisar savunması sırasında şehit olur³⁹. Hoten savunmasını da yaran Tungan askerlerinin şehri işgal etmesi sonucunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Haziran 1934 tarihinde yıkılır⁴⁰. Önce dağlarda bir süre

³⁴ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 640-648; Forbes, *a.g.e.*, s. 84, 87.

³⁵ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 747.

³⁶ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 678; Forbes, *a.g.e.*, s. 90; Bakır, *a.g.e.*, s. 26.

³⁷ Forbes, *a.g.e.*, s. 113; Kul, *a.g.t.*, 119.

³⁸ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 719.

³⁹ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 726, 727.

⁴⁰ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 744; Forbes, *a.g.e.*, s. 124; Kul, *a.g.t.*, s. 130.

silahlı mücadeleye devam eden Buğra, Temmuz 1934'te Keşmir'e hicret etmek zorunda kaldı⁴¹.

C. İlk Hicret ve Kabil Dönemi

Mehmet Emin Buğra, hicretin ilk günlerinde Srinagar, Amritsar, Delhi, Bombay⁴² şehirlerini dolaşarak Hindistan'ın ileri gelenleri ile görüşür⁴³. Bu sırada dönemin meşhur düşünürü Musa Carullah⁴⁴ ve Türkiye'den Necmettin Divitçioğlu ziyaretine gelir. Buğra bu zor koşullarda bile yanlarında bulunan Doğu Türkistanlı gençlerin eğitimi için elinden geleni yapmaya devam eder. Dönemin Kabil büyükelçisi Memduh Şevket Esendal⁴⁵'in yardımları ile daha sonra Türk Silahlı Kuvvetleri'nde Tuğgeneralliğe kadar yükselecek Mehmet Rıza Bekin⁴⁶'in de aralarında olduğu 10 öğrencinin eğitim almak üzere Türkiye'ye gönderilmelerini sağlar. Yaptığı görüşmeler sonucunda Hindistan'ın siyasi ortamının Doğu Türkistan bağımsızlık hareketine bir katkı sağlamaya uygun olmadığını anlayınca, ailesini Mekke'ye göndererek, silahlı mücadele ve geri dönüşün çarelerini aramak üzere 15 silah arkadaşıyla beraber Hindistan'ın Doğu Türkistan sınırında yer alan olan Pamir bölgesine geçer. Bu esnada Abdullah Han Yarkendi adını kullanmaya başlar⁴⁷.

Dağlık bölgede yaptığı faaliyetler ve istihbarat çalışmaları sonucunda, Doğu Türkistan'a gidiş yolunun Çin ve Rus askerleri tarafından tutulmuş olduğunu öğrenir. Hindistan'da alevlenmekte olan bağımsızlık hareketleri nedeniyle, Orta Asya'ya açılan sınır bölgelerinde Mehmet Emin Buğra'nın başlatmakta olduğu bu silahlı

⁴¹ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 744; Forbes, *a.g.e.*, s. 124.

⁴² Günümüzdeki Mumbai.

⁴³ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, İstanbul, Kastaş, 2005, s. 13, 14; Yuriko, *a.g.e.*, 29.

⁴⁴ Musa Carullah, 1975-1949 yılları arasında yaşamış Tatar düşünür ve alim. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kanlıdere, "Musa Carullah", *DİA*, C. XXI, 2006, s. 214-216.

⁴⁵ Memduh Şevket Esendal, 1884 Tekirdağ doğumlu diplomat, siyasetçi ve yazar. Genç yaşlarında İttihat Terakki Partisi'ne katıldı. Bakü, Tahran, Kabil büyükelçiliklerinde bulundu. Milletvekilliği ve Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreterliği yaptı. 1952 yılında Ankara'da vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Çetişli, "Esendal, Memduh Şevket", *DİA*, C. EK-1, 2016, s. 424, 425. Merhum Mehmet Rıza Bekin (*a.g.e.*, s. 5) kendisine "Manevi Babam" demektedir.

⁴⁶ Mehmet Rıza Bekin (1925 Hoten-2010 Ankara). Mehmet Emin Buğra'nın hem yeğeni hem kayın biraderidir. Türkiye'de harbiyeyi bitirip, teğmen rütbesiyle Kore savaşına katılmıştır. 1977'de Tuğgeneral rütbesiyle emekli olduktan sonra vefatına kadar uzun yıllar İstanbul merkezli Doğu Türkistan Vakfı'nın başkanlığını yapmıştır. Yakup Buğra, *a.g.e.*, s. 71; Gardner Bovingdon, *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*, New York, Columbia Uni. Press, 2010, s. 140, 155.

⁴⁷ Bekin, *a.g.e.*, s. 14-17.

bağımsızlık hareketinden çok tedirgin olan İngilizler'in de geri dönmesine izin vermeyeceğini anlayan Mehmet Emin Buğra, tek çare olarak Afganistan'a yönelir⁴⁸. Afgan hükümeti yürütülen görüşmeler sonucunda siyasi faaliyetlerde bulunmamak şartıyla Kabil'e gelmesine izin verir. Böylece yaklaşık sekiz yıl kalacağı Kabil'e yerleşir⁴⁹.

Kabil dönemi Mehmet Emin Buğra'nın düşünce ve mücadele hayatında bir dönüm noktası olmuştur⁵⁰. Kendisi bu dönemi şu şekilde ifade temektedir.

*"Bu süre içersinde, gerçek kimliğimi açığa vurmadan, çok sayıda siyasi ve diplomatik şahsiyetlerle, bilim adamlarıyla, yazarlar ve gazetecilerle tanıştım. Onların yardımıyla bir çok Türkçe, Arapça, Farsça eseri okuma imkanı buldum. Dergi ve gazetelerden dünyadaki siyasi ve sosyal gelişmeleri izledim."*⁵¹

Bu okuma ve fikir çilesinin en önemli meyvesi, çalışmamız olan **Şarkî Türkistan Tarihi**'dir. Kitabın tahlili çalışmamızın I. Bölümde ayrıntılı olarak yapılacaktır. Mehmet Emin Buğra'nın Kabil'de bulunduğu dönemde görüştüğü kişiler arasında kendisi üzerinde en çok etki eden kişi dönemin Türkiye Kabil büyükelçisi Memduh Şevket Esendal olmuştur. Buğra'nın yanında olan, genellikle Elçiliğe beraber giden Mehmet Rıza Bekin'in anılarında aktardığı şekliyle bu sohbetler haftada bir olur ve bazen sabahlara kadar sürermiş. Buğra'da Türk Milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesinde en büyük etkinin Esendal ve kütüphanesine ait olduğu söylenilebilir⁵².

Mehmet Emin Buğra bu dönemde, liderlerinden olduğu millîbağımsızlık hareketinin arzu edilen sonuca ulaşmamasının nedenleri üzerinde düşünmekte, okudukları ve yaptığı görüşmeler sonucu elde ettiği bilgileri gözden geçirip, güncel siyasi konjonktürü tahlil ederek, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını elde etme bağlamında bir yol aramaktadır. O günlerde kendisine Japonya ile işbirliği yapması tavsiye edilmiş ancak Buğra bu seçeneğe sıcak bakmamıştır⁵³. Buğra'nın Kabil'de

⁴⁸ Yuriko, **a.g.e.**, s. 30; Bakır, **a.g.e.**, s. 59.

⁴⁹ Bakır, **a.g.e.**, s. 59.

⁵⁰ Yuriko, **a.g.e.**, s. 12.

⁵¹ Yuriko, **a.g.e.**, s. 31.

⁵² Bekin, **a.g.e.**, s. 16. Yuriko, **a.g.e.**, s. 12.

⁵³ Japonya ile ilişkiler konusunda Yuriko (**a.g.e.**, s. 12-13) irtibatı başlatanın Japon büyükelçisi Kitado Masamoto olmadığını, aksine Buğra'nın büyükelçiyi Japonya'nın yardımıyla bağımsız bir hükümet

bulunduğu dönemde edindiği izlenim ve kanaat Doğu Türkistan'ın Rusya, Japonya ve Çin gibi üç emperyal güç tarafından yutulmak istendiğini, dolayısıyla en akılcı hareketin bu üç düşmandan zayıf olanı ile geçici bir anlaşmaya varmak olmuştur⁵⁴.

Mehmet Emin Buğra'nın Kabil'de hayatını idame ettirdiği dönemlerde, bu sırada Çin'de faaliyet gösteren, daha sonra Doğu Türkistan davasının bayrak şahsiyetlerinden biri olacak olan İsa Yusuf Alptekin'in⁵⁵ bir Ortadoğu seyahati sonrası Kabil'e uğraması üzerine ikili bir görüşme gerçekleştirmiştir. Yapılan istişareler sonucunda mücadeleye Çin'de birlikte devam etme kararı verilir⁵⁶. Bu karar gereği Buğra, Hindistan'a geçer ancak burada tutuklanır⁵⁷. Çin'e gitme koşuluyla serbest bırakılır. 4 Nisan 1943 günü daha önce burada faaliyet göstermekte olan İsa Yusuf

kurma isteğiyle ziyaret ettiği iddiasını Forbes (a.g.e., s. 140)'e dayandırmaktadır. Forbes (a.g.e., s. 308-309)'un bu konudaki kaynağı (Allen S. Whiting, Sheng Shih-ts'ai, **Sinkiang: Pawn or Pivot**, Michigan, Michigan State Uni. Press, 1958, s. 36, 42) incelediğinde Kitada'yı ziyaret eden kişinin kimliği konusunda belirsizlik olduğu görülmektedir. Haziran 1935 raporlarının arasında ama üzerinde tarih olmayan Japonca bir belgede Kitada'yı kendisini "Hoten Emiri" olarak tanıtan birisinin ziyaret ettiğinden bahsedilmektedir. Whiting ayrıca mezkûr belgede ziyaretçinin kimliği hakkında başka bir detayın olmadığını ve bu tür unvanların ziyaretçiler tarafından prestij kazanmak için gevşekçe kullanıldığını söyleyerek bu kişinin Sabit Damollam olmasının muhtemel olduğunu kaydetmektedir. Forbes'da o tarihte Sabit Damollam muhtemelen ölmüş olduğu için bu kişinin Mehmet Emin Buğra'dan başkası olamayacağı kanaatine ulaşmıştır. Müellifin o tarihte gizli bir kimlikle yaşamakta olduğu düşünüldüğünde, kendisini Hoten Emiri olarak tanıtmış olması mümkün görünmemektedir. Ayrıca Yuriko'nun da belirttiği gibi hem Buğra hem de o dönem yanında bulunan Yunus Buğra bu konuda aksini söylemektedir. Kitada'nın görüştüğü kişinin daha sonra Japonya'ya iltica eden Mahmut Muhiti olabileceğini kanaatindeyiz. Mahmut Muhiti için bkz. Forbes, a.g.e., s. 247; Kul, a.g.t, s. 133.

⁵⁴ İsa Yusuf Alptekin, Buğra'nın bu sonuca varmasında Memduh Şevket Esendal'ın önemli etkisinin olduğunu söylemektedir. Bkz. Alptekin, a.g.e., s. 381, 382.

⁵⁵ İsa Yusuf Alptekin (1901 Kaşgar-17 Aralık 1995 İstanbul). Doğu Türkistan'ın yakın dönem önemli siyasî liderlerindendir. Doğu Türkistan'ın Kâşgar şehrine bağlı Yenihisar kazasında dünyaya geldi. 1923'te memuriyet hayatına başladı. 1936'da Çin Millet Meclisi üyeliğine seçildi. 1938'de Lübnan, İran, Afganistan ve Türkiye'nin de içinde bulunduğu İslâm coğrafyalarını ziyaret etti. Bu ülkelerde pek çok devlet lideri, siyasetçi, yazar ve akademisyenle, ayrıca Doğu Türkistan'dan göç etmiş kişilerle görüştü. 1943-1949 yılları arasında Doğu Türkistan mücadelesinde siyasi çözüm arayışları bağlamında gerçekleştirilen faaliyetlere katıldı. 1946 yılında Urumçi merkezli kurulan yerel hükümetin önce üyesi, sonra 1947'de yeniden şekillenen idari yapısında ise Genel Sekreterlik görevini üstlendi. 1949'da merkezi Çin yönetimindeki Komünist işgal sonrasında dava arkadaşı Mehmet Emin Buğra ile birlikte önce Hindistan'a akabinde ise 1952 yılında Türkiye'ye geldi. 1995 yılında vefatına kadar Türkiye'de Doğu Türkistan davasını dünyaya tanıtmaya çalıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Kul, "Alptekin, İsa Yusuf", **DİA**, C. Ek-1, 2016, s. 89-90.

⁵⁶ Bakır, a.g.e., s. 65.

⁵⁷ Tutuklandığı şehir, bugün Pakistan sınırları içinde kalan Peşaver'dir. Mehmet Emin Buğra'nın Hindistan temsilcisi olduğu iddiası ile aynı gün Ravalpindi şehrinde tutuklanıp Peşaver'e nakledilen Abdülkerim Buğra'nın küçük oğlu Yakup Buğra hatıralarında (a.g.e., s. 107, 108), Buğra'nın Hindistan'a geliş nedenini güncel duruma göre davaya yön vermek ve Çin'e gidişinin ise faaliyetlerinden çekinen İngiliz Hükümeti'nin zoruyla olduğunu söylemektedir. Çin'e gitmeyi reddeden Abdülkerim Buğra ise ailesi ile birlikte Hindistan'ın iç bölgelerindeki Dammur şehrinde 1947 yılına kadar zorunlu ikamete tâbi tutulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Buğra, a.g.e., s. 111-115.

Alptekin ve Mesut Sabri Baykozi⁵⁸'ye katılmak üzere Çin'in savaş dönemi başkenti Çongçing⁵⁹'e doğru yola çıkan Buğra'nın mücadele hayatında böylece yeni bir dönem başlamıştır.

D. Siyasi Mücadele Yılları (Üç Efendiler Dönemi)

Mehmet Emin Buğra'nın mücadele hayatının bu bölümünü aslında “Üç Efendiler” hareketi olarak adlandırmak daha doğru olacaktır. Birbirinden farklı yöntemlerle vatanlarına hizmet eden Dr. Mesut Sabri Baykozi, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'in Çongçing'de bir araya gelmesi ile başlayan bu hareket, Doğu Türkistan millîbağımsızlık tarihinin önemli kilometre taşlarından⁶⁰. Üç Efendiler Hareketi'ni Doğu Türkistan'a gitmelerinin yasak olduğu 1943-1945 yılları arasında Çongçing dönemi ve Urumçi'de Bölgesel Hükümetin üyesi olarak faaliyet gösterdikleri 1945-1949 dönemi olarak iki aşamaya ayırabiliriz⁶¹.

⁵⁸ Mesut Sabri Baykozi, 1887 yılında Gulca'da doğdu. 1904 yılında eğitim için Türkiye'ye gönderildi. Türkiye'de Tıp Fakültesinden mezun olduktan sonra 1914 yılında Doğu Türkistan'a döndü. Cehalet ve yoksullukla savaşmak için okullar açmış, eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Rus işgali sırasında merkezi Çin'e geçmiş ve burada siyasi faaliyetlerine devam etti. 1947 yılında Doğu Türkistan'daki bölgesel yönetimin başkanlığına getirildi. 1948 yılında bu görevden alınan Baykozi, Komünistlerin Doğu Türkistan'ı işgali sonrası hapsedilmiş bilahare 1952 yılında vefat etmiştir. Bkz. Gamze Balcıoğlu, “Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Nevşehir, Nevşehir Hacı bayram Veli Üniv. Sos. Bil. Enst., 2020; İlkel, **a.g.e.**, s. 404.

⁵⁹ Türkçe yazılışı Çongçing Pinyin: Qongqing, Çin'de direk merkezi yönetime bağlı dört büyükşehirden (Pekin, Şangay, Tianjin) biri. Orta Çin'de yer alan şehir, Çin iç savaşı ve Çin-Japon savaşlarının yaşandığı çalkantılı yıllarda (1938-1945) başkentlik yapmıştır. Bkz. Dorothy Perkins, **Encyclopedia of China**, New York, Roundtable, 2019, s. 84. Bir alfabe olmayıp her biri bir heceyi veya sesi temsil eden Çince karakterlerin diğer milletlerin kullandığı alfabeler ile yazılışı her zaman önemli bir problem olmuştur. Mezkûr karakterlerin Latin alfabesi ile yazılışları konusunda 1867 yılında İngiliz diplomat ve sinolog Thomas F. Wades tarafından yapılan çalışmalar yine bir İngiliz diplomat ve sinolog Herbert A. Giles tarafından geliştirilerek 1892 yılında **A Chinese-English Dictionary** adı altında 1415 sayfalık bir sözlükte (Herbert Allen Giles, **A Chinese-English Dictionary**, London, Kelly and Walsh, 1892) toplanmıştır. O tarihten itibaren bilim adamları tarafından Çince karakterlerin latinizasyonu konusunda temel alınan bu kitaptaki metoda kısaca Wade-Gilles denmektedir. Bkz. Karen Steffen Chung, “Wade-Giles Romanisation System”, **The Routledge Encyclopedia of Chinese Language**, (Ed. Chan Sin-wei), Oxon, Routledge, 2016, s. 756-776. Bilahare Çin Devleti 1950'li yıllarda Hanyu Pinyin diye adlandırılan kendi sistemini oluşturmaya başladı ve 1958 yılında resmen yürürlüğe soktu. Zaman içerisinde bir hayli revize edilen sistemin uluslararası kabul görmesi 1982 yılında ISO (Uluslararası Standartlar Teşkilatı) ve 1986 yılında Birleşmiş Milletler tarafından uluslararası bir standart olarak kabul edilmesiyle olmuştur. Bkz. Lilly Lee Chen, “Hanyu Pinyin”, **The Routledge Encyclopedia of Chinese Language**, (Edit. Chan Sin-wei), Oxon, Routledge, 2016, s. 484-504. Ancak her iki sistemde İngilizce telaffuzu esas aldığı için Türkçe'de Çince kelimelerin telaffuzu hâlâ ciddi bir sorun olmaya devam etmektedir.

⁶⁰ Muhammed Ali Alioğlu, “Üç Efendiler”in 22 Nisan 1944 Tarihli Çin Anayasası Tadil Komisyonu'na Sundukları Değişiklik Önergesi Belgesi Hakkında Bir Değerlendirme”, **TURAN**, S. XXXIX, 2019, s. 37-46.

⁶¹ Yuriko, **a.g.e.**, s. 15.

Mehmet Emin Buğra'nın Çongçing'e gelişi sonrası yapılan istişareler neticesinde;

1. Çin hükümetinden şimdilik bağımsızlık yerine savunma ve dış ilişkiler dışında bütün alanlarda tam yetkiye sahip “Yüksek Özerklik/Âl-i Muhtariyet” talep edilmesi,

2. Davanın anlatılması için basın yayın faaliyetlerine hız verilmesi,

3. Halkın eğitim ve bilinç düzeyinin tam bağımsızlık idrakine ulaştırılması,

4. Akabinde temel amaç olan tam bağımsızlık talebinin gündeme getirilmesi hususlarında fikir birliğine varılır⁶².

Öncelikli olarak, faaliyetlerin çatısı altında yürütüleceği resmi bir teşkilata ihtiyaç duyulur. Bu gayeye matuf Çin’de faaliyet gösteren “Yurtdaşlar Uyuşması” adlı derneğin adı “Türkistanlı Yurtdaşlar Uyuşması (Birliği)” olarak değiştirilerek hareketin çatı örgütü haline getirilir⁶³. Bilahare basın yayın ve lobi faaliyetleri ile Çin yönetimi ve kamuoyunun desteğini almak üzere faaliyetlere başlanır. Daha önce İsa Yusuf Alptekin tarafından yayınına başlayan Altay dergisi Buğra’nın başyazarlığında Uygur Türkçesi ve Çince olarak yayınlanmaya devam eder⁶⁴.

Bu dönemin en kayda değer olayı ise Çin Anayasası için verilen değişiklik önergesidir. Çin hükümeti tarafından 1943 yılında yeni bir Anayasa hazırlanması amacıyla kurulan Anayasa Hazırlama Komisyonu, 180 maddelik taslak hazırlayarak yayınlamış, Üç Efendilerden de öneri ve tekliflerini kendilerine iletmelerini talep etmişti⁶⁵. Üç Efendiler tarafından hazırlanan bir giriş ve 19 maddeden oluşan değişiklik önergesi 12 Nisan 1944 tarihinde komisyona iletilmiş⁶⁶, temeli Doğu Türkistan’ın özerkliği, temel hakların verilmesi, ayrı bir millet olarak tanınma ve memleketlerine Türkistan denmesi olarak özetlenebilecek bu teklif maddelerinin bilhassa aşağıda yer alan iki maddesi ciddi tartışmalara neden olmuştur.

1. Türkistan halkının Türk milletine mensup olduğu açıkça kabul edilsin.

⁶² Yuriko, **a.g.e.**, s. 34-35.

⁶³ Alioğlu, **a.g.m.**, s. 6.

⁶⁴ Yuriko, **a.g.e.**, s. 15, 16.

⁶⁵ Alptekin, **a.g.e.**, s. 431; Yuriko, **a.g.e.**, s. 37.

⁶⁶ Alioğlu, **a.g.m.**, s. 7.

2. Anayasa'nın dördüncü maddesindeki Xinjiang sözü Türkistan olarak değiştirilsin⁶⁷.

Komisyonu verilen bütün önermeler gazetelerde yayınlanmaktaydı. Türkistanlı Yurttaşlar Uyuşması'nın önermesi ise altı ay bekletildikten sonra 13 Ekim 1944 tarihinde Dagunbav (Dagong Bao⁶⁸) gazetesinde yayınlandı⁶⁹. Yukarıdaki maddelerde yer alan talepler Çinlilerin Türk diye millet olmadığı yönündeki fikirlerine ve Doğu Türkistan'daki işgali isimler üzerinden meşrulaştırma gayretlerine ağır bir darbe olduğu için Çin kamuoyunda çok önemli bir tartışma başlattı. Bunun sonucunda Li Dong-fang⁷⁰ adlı Çinli tarihçeye reddiye yazdırılarak 14 Ekim 1944 tarihinde Goumindang Partisi'nin resmi gazetesi olan Cungyang Ribav (Zhongyang Ribao⁷¹) gazetesinde yayınlandı. Mehmet Emin Buğra tarafından bu yazıya reddiyesi ve tarafların konu hakkındaki yazıları daha sonra “Kalem Küreşi” adıyla kitaplaştırıldı⁷². Üç Efendilerin teklifleri kabul edilmese de, Bu tartışmalar sonucunda hem Doğu Türkistan davası daha bilinir bir hale geldi, hem de Buğra, Çin yetkileri tarafından tanındı⁷³.

Mehmet Emin Buğra ve dava arkadaşları İsa Yusuf Alptekin ile Dr. Mesut Sabri Baykozi, başta Chiang Kai-shek (Çan Kay-şek) olmak üzere çok sayıda Çinli yetkili ile görüşmeler, Çin meclisinde, Goumindang Partisi'nin kongresinde Doğu Türkistanlıların haklarını elde etmek amacıyla konuşmalar yaptılar. Hatta Chiang Kai-shek, Buğra ve Alptekin'i sadece üst düzey yetkililerin olduğu bir yemeğe davet etmiş ve çeşitli vaatlerde bulunmuştur⁷⁴. Daha sonra Buğra bu görüşmelerin ve Çinli yetkililer tarafından verilen bütün vaatlerin oyalama taktiği olduğunu anlayacaktır⁷⁵.

⁶⁷ Muhammed Emin Buğra, **Kalem Küreşi**, Ankara, y.y., 1990, s.12-14.

⁶⁸ Pinyin: Dagong Bao, Wade-Gilles: Ta Kung Pao, Çin'de 1902 yılından beri çıkan, günümüzde halen Hongkong'da yayın hayatına devam eden Çin'in en eski gazetesi. Bkz. Yuriko, **a.g.e.**, s. 16.

⁶⁹ Yuriko, **a.g.e.**, s. 38.

⁷⁰ Li Dongfang, Çinli tarihçi, doktorasını Sorbonne'da tamamlamış Çin'de çeşitli üniversitelerde ders vermiştir. Bkz. Yuriko, **a.g.e.**, s. 16.

⁷¹ Yuriko, **a.g.e.**, s. 16.

⁷² Buğra, **Kalem Küreşi**, s. 5.

⁷³ Alptekin, **a.g.e.**, s. 432.

⁷⁴ Alptekin, **a.g.e.**, s. 432-436.

⁷⁵ Yuriko, **a.g.e.**, s. 59.

12 Kasım 1944 tarihinde İli’de Ali Han Töre⁷⁶ başkanlığında Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin kurulması, o zamana kadar Doğu Türkistan’a gitmeleri yasak olan Üç Efendilerin dönüşlerinin yolunu açmıştır⁷⁷. Böylece 17 Ekim 1945 günü Mehmet Emin Buğra tam 11 yıl sonra vatanına kavuşmuştur⁷⁸.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti yetkilileri ile Çin hükümeti arasında yapılan müzakereler sonucunda 2 Ocak 1946 tarihinde 11 Bitim anlaşması ile Doğu Türkistan Eyalet Hükümeti kuruldu⁷⁹. Buna göre 25 üyeden oluşacak hükümetin başkanı dahil 15 üyesi Çinlilerden, iki başkan yardımcısı ve kalan sekiz üyesi Türkistan halkından oluşacaktı. Ahmet Can Kasımî’nin başkan yardımcısı olduğu bu hükümette Buğra, Yeniden Yapılanma (İmar) bakanlığına atanır. Buğra hatıralarında, Ahmet Can Kasımî ile Çin zulmünün yok edilmesi ve Doğu Türkistan’ın kültürel, sosyal ve ekonomik kalkınması için işbirliği kararı aldıklarını aktarmaktadır⁸⁰.

Bu dönemde Üç Efendiler, 1946 yılında Altay Neşriyatevi adlı bir yayınevi kurarak, “Altay” dergisini ve günlük “Erk” gazetesini çıkarmaya başladı. Ayrıca Yusuf Has Hacib adlı bir kütüphane kurup, bu çatı altında tarih, coğrafya ve tercüme heyetleri oluşturuldu. Buğra, çıkarılan gazete ve dergilerin başyazarı ve ilmi heyetlerin başkanlığı ile görevlendirildi⁸¹. Bunların yanı sıra Doğu Türkistan’ın çeşitli şehirlerine geziler, gençler ve aydınlarla toplantılar ve konferanslar yapıldı. Bu faaliyetlerden son derece rahatsız olan Çinliler, Buğra’yı takip eden gençlerin yüzlercesini tutuklayıp hapsedmiş, bir kısmını ise dayak ve işkencelerle öldürmüştür⁸².

28 Mayıs 1947 günü Çinliler Ruslara karşı güç kazanmak amacıyla milliyetçi bloktan Mesut Sabri Baykozi’yi Hükümet Başkanı (Genel Vali), İsa Yusuf Alptekin’i ise Hükümet Genel sekreteri olarak atar. Mehmet Emin Buğra ise daha önceki görevi

⁷⁶ Ali Han Töre (1885-1976) Batı Türkistanlıdır. İlk başlarda Rus işgaline karşı mücadele eden Töre, 1931 yılında Doğu Türkistan’a gelmiştir. 1944 Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin ilk devlet başkanıdır. Ruslar tarafından 1946 yılında Taşkent’e kaçırılmış, hayatının sonuna kadar burada göz hapsinde yaşamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Han Töre Saguni, **Türkistan Kaygusu**, (Çev. Kutlukhan Edikut Şakirov, Oğuz Doğan), Würzburg, Ergon Verlag, 2006.

⁷⁷ Nur Ahmet Kurban, “Buğra, Mehmet Emin”, **DİA**, C. EK-1, 2016, s. 215.

⁷⁸ Bakır, **a.g.e.**, s. 77.

⁷⁹ Kul, **a.g.t.**, s. 211.

⁸⁰ Yuriko, **a.g.e.**, s. 55.

⁸¹ Alptekin, **a.g.e.**, s. 464; Bakır, **a.g.e.**, s. 83-84.

⁸² Yuriko, **a.g.e.**, s. 56.

olan İmar Bakanlığı'na devam eder⁸³. Buğra bu dönemde özellikle Batı Türkistan ile olan ticaretin yeniden başlaması için çaba harcamıştır⁸⁴. Bu dönemde de Çinliler, Üç Efendilerin millî faaliyetlerine engel olmak için, geleneksel taktikleri olan avutma, aldatma ve korkutma yöntemlerine devam ettiler⁸⁵. Çin iç savaşında Komünistlerin ilerlemesinden korkan Goumindang hükümeti, Ruslara yaranmak için 17 Temmuz 1948 tarihinde mevcut hükümeti lağvedip, Buğra'nın tabiriyle Rus konsoloslughuna casusluk yapan, 30 yıldır Çin çıkarlarına hizmet eden kaypak ve çıkarıcı Burhan Şehidi'yi genel vali yaparlar. Gelen tepkileri önlemek içinse Buğra'ya Genel Vali yardımcılığını teklif ettiler⁸⁶. Buğra ise ancak Mesut Sabri Baykozi ve İsa Yusuf Alptekin ile yaptığı istişare sonucu, bütün milliyetçilerin hükümet dışı kalmaması için bu görevi kabul eder⁸⁷. Ancak Çin'de iç savaşı Komünistlerin kazanacağını belli olmasından sonrasında Burhan Şehidi ve ordu komutanı Tao Zhi-yue'nin Komünistlere teslim olacaklarının anlaşılmasından ötürü Buğra ve arkadaşları yaptıkları istişare sonucu 18 Eylül 1949 günü Keşmir'e hicret için Urumçi'den ayrıldı. Müellif, hatıralarında bu kararı şu şekilde anlatmaktadır.

“O an var olan ortamda önümüze yalnız şu iki seçenek vardı: Ya Osman Batur⁸⁸ ile birlikte komünistlere cephe açmalıydık; veyahut geçici olarak yurttan ayrılarak dışarıda elden geldiğince siyaset zemininde mücadele vermeliydik. Bu seçeneklerden ilki, kuşkusuz bir inkılâpçı için en onurlu yol olduğu bilincinde olmakla birlikte; bu seçeneğin, vatanımız uğruna hayırlı bir sonuç sağlamayacağı kanısına vardık. Şöyle ki: beş-on bin kişilik silahlı güçle Çin ve Rus tarafının sayısız mekanize ve zırhlı kuvvetleri karşısında uzun süre tutunmamıza Türkistan'ın coğrafi konumu

⁸³ Alptekin, **a.g.e.**, s. 480, 481.

⁸⁴ Bakır, **a.g.e.**, s. 87.

⁸⁵ Yuriko, **a.g.e.**, s. 59.

⁸⁶ Bakır, **a.g.e.**, s. 86; Yuriko, **a.g.e.**, s. 60.

⁸⁷ Alptekin, **a.g.e.**, s. 523.

⁸⁸ Altayların Şeyh Şamili olarak anılan, Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesinin bayrak şahsiyetlerin Osman Batur İslamoğlu, 1899 yılında Altay vilayetine bağlı Köktogay bölgesinde dünyaya geldi. Gençlik yıllarından itibaren işgalci Çinlilere karşı silahlı mücadele saflarında yer aldı. 1940 yılında Çinlilere silahını teslim etmedi ve direniş için dağa çıktı. Osman Batur'un Altay bölgesinde gösterdiği askeri başarılar diğer bölgelerde etkisini hissettirince, Gulca'da başlayan isyanlar neticesinde 1944 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. Gulca hükümeti tarafından Altay valiliğine tayin edildi. Mücadelesini şehit edildiği 29 Nisan 1951 tarihine kadar devam ettirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Kul, “Osman Batur”, **DİA**, C. EK-1, 2016, s. 381-382.

elverişli değildi... Onurlu bir fedai olarak ölmek nedenli ulu bir vicdani görev ise, yüce bir umut yolunda fiilen yararlı olabilecek hayatta kalmaları da gereklidir; belki de daha önemlidir. İşte bu düşüncelerle ikinci seçeneği benimsedik.⁸⁹”

E. İkinci Hicret ve Türkiye Yılları

Göç kararı Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve yakın çevresi için hiç kolay olmamıştı. Ancak Osman Batur’un yakalanarak şehit edilmesi⁹⁰, Komünist rejimin geride kalanlara reva gördüğü muamele, bilhassa Üç Efendilerden Mesut Sabri Baykozi’nin hapiste ve Abdülkerim Buğra’nın sözde eğitim diye götürüldüğü toplama kampında şehit edilmesi⁹¹ ve diğer zulümler bu kararın zor da olsa doğru olduğunu göstermektedir.

Doğu Türkistan ile Hindistan arasındaki yol, Hoten şehri yakınlarındaki Sancu⁹²’dan başlayıp Keşmir’in Ladak⁹³ şehrine ulaşan 5.000 metre yükseklikteki dağlarda, sadece bir kişinin sığabileceği kadar dar yollardan, derin vadilerden geçmeyi gerektiren çok çetin bir güzergah olup kesinlikle soğuk mevsimde geçilmemesi gereken bir yoldu. Ama kabile ancak Ekim ayında yola çıkabilmişti. Üstelik Burhan Şehidi, komünist rejime kayıtsız şartsız teslim olduğu için kabile sınırdan geçerken Şehidullah sınır karakolunda tutuklanmış, büyük zorluklarla karşılaşmış, daha sonra kurtulmuşlar ama çok zaman kaybetmişlerdi. Kabile, aralarında İsa Yusuf Alptekin’in kızı Yalkın dahil olmak üzere donma, kangren ve düşme sonucu kaybedilen 65 can, donma nedeniyle kaybedilen uzuvlar ve çeşitli hastalıklarla mücadele ederek 11 Aralık 1949 günü Ladak’a ulaştı⁹⁴.

⁸⁹ Yuriko, **a.g.e.**, s. 62, 63; Alptekin, **a.g.e.**, s. 537; Bakır, **a.g.e.**, s. 90.

⁹⁰ Kul, **Altay Kartalı**, s. 173-174.

⁹¹ Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 26.

⁹² Hoten’in Guma ilçesindeki Karangu dağlarında (Altın Dağlar) bulunan Doğu Türkistan ile Ladak (Keşmir) arasında tarihi bir dağ geçididir. Eski zamanlarda, Doğu Türkistan’daki en yaygın kervan yoluydu. Bkz. Haydar Mirza Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, (Ter. Osman Karatay), İstanbul, Selenge, 2006, s. 498.

⁹³ Ladak, Keşmir’in kuzey ve doğusunda yaklaşık 117.000km²’lik bir alana yayılmış, yüksekliği 4.000 metrenin üzerinde olan bölge. Günümüzde Hindistan ve Pakistan arasında bölünmüştür. 1960 yılında Çin birlikleri Ladak’ın kuzeydoğusunda bir bölgeyi işgal etmiştir. Çin ve Hindistan arasındaki sınır anlaşmazlıklarının temelini oluşturur. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Ladakh”, **Encyclopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Ladakh/11.09.2020>.

⁹⁴ Buğra, **Doğu Türkistan**, s. 68-70; Alptekin, **a.g.e.**, s. 541-573; Bakır, **a.g.e.**, s. 97.

1949-1951 yılları arasında Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ile birlikte değişik yollarla memleketten hicret etmek zorunda kalmış binlerce göçmen hemşerisi için güvenli bir yaşam alanı bulmak adına, yoğun bir diplomasi ve sosyal faaliyetler kapsamında devrin Hindistan hükümet yetkilileri ile görüştü. Birleşmiş Milletler Göçmenler Yüksek Komiserliği, ABD Yeni Delhi Büyükelçiliği, Hint Dışişleri başkanlığına ve Türkiye Cumhuriyeti hükümeti gibi siyasi merciler başta olmak üzere, Kızılhaç ve Kızılay gibi insani yardım kuruluşlarına da çeşitli kanallardan mektuplar göndermek suretiyle bir çözüm arayışı içine girdi⁹⁵.

Neticede Doğu Türkistanlılara umut kapısı Türkiye Cumhuriyet'inden açıldı ve Aralık 1951 tarihinde Mehmet Emin Buğra dava arkadaşları ve bir grup hemşerisi ile birlikte Türkiye'ye geldi. Buğra, Türkiye'ye gelir gelmez vakit kaybetmeden faaliyetlere başlamış, dönemin içişleri bakanı Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu ve dışişleri bakanı Fuat Köprülü başta olmak üzere bir kısmı kabine üyesi olmak üzere pek çok siyasi lider, akademisyen, aralarında Burhan Felek'in de olduğu çok sayıda gazeteci ile görüşür. O dönemde kendisiyle görüşen Eski MillîEğitim bakanlarından Tahsin Banguoğlu'nun Buğra hakkındaki görüşlerini olayın şahidi Mehmet Rıza Bekin şöyle aktarmaktadır;

*“Doğu Türkistan çok uzun yıllardır çok uzakta kalmış, tecrit edilmiş, hatta unutulmuş çorak bir ülke. Orada böyle bir dehanın yetişebilmiş olması, Türk kültür ve medeniyetinin ne kadar köklü ve güçlü olduğunun kanıtıdır.”*⁹⁶.

Burada üzerinde durulması gereken bir husus da Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'in sadece Uygur Türkleri için değil aynı zamanda Kazak Türklerinin de Türkiye'ye göçmen olarak kabulü için yoğun çaba sarf etmiş olmalarıdır. Bu yoğun çabalar neticesinde 13 Mart 1952 tarihli bakanlar kurulu kararıyla, o yıllarda Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'da beklemekte olan 1850 Doğu Türkistanlı mülteci iskanlı göçmen olarak Türkiye'ye kabul edilmiştir.⁹⁷.

⁹⁵ Tekin Tuncer, “1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler”, Manisa, Celay Bayar Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., **Basılmamış Doktora Tezi**, 2015, s. 257-269; Bakır, **a.g.e.**, s. 97, 98.

⁹⁶ Bekin, **a.g.e.**, s. 45-46.

⁹⁷ Tuncer, **a.g.t.**, s. 269.

Mehmet Emin Buğra'nın Türkiye'de yürüttüğü faaliyetleri genel hatlarıyla şu şekilde sıralanabilir:

1. Ulusal ve uluslararası düzeyde her türlü iletişim araçlarını kullanarak Doğu Türkistan davasını kamuoyu gündemine taşımak.
2. Doğu Türkistanlıların ikamet, vatandaşlık, barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması için çalışmak.
3. Kurulan sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla Doğu Türkistanlıların teşkilatlı bir şekilde birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmelerini sağlamak. Başta kamu otoritesi ile olmak üzere, çeşitli kurum ve kuruluşlarla sağlıklı ve sürdürülebilir ilişkiler kurmak.
4. Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi olmak üzere çeşitli dillerde yayın faaliyetlerinde bulunmak⁹⁸.

Mehmet Emin Buğra, yukarıdaki genel hatlarıyla belirtmeye çalıştığımız tüm faaliyetlerinde başta en yakın dava arkadaşı İsa Yusuf Alptekin olmak üzere vefalı hemşerilerinin maddi ve manevi desteklerini her daim arkasında hissetmiştir⁹⁹.

Mehmet Emin Buğra, öncelikli meseleler olan ikamet ve barınma gibi temel insani ihtiyaçlara bir nebze olsun çözüm bulunmasının ardından, İstanbul'da ikamet ettiği 1951-1953 yılları arasında, "Türkistan" adlı aylık bir dergi yayınladı. Türk alemine hitap eden ilmi bir yapıya sahip dergide, Buğra'nın yanı sıra Dr. Saffet Engin, Dr. Oktay, Dr. Temüroğlu, Dr. Reha Oğuz Türkkan'ın da yazıları yayımlandı¹⁰⁰.

1953'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçen Mehmet Emin Buğra, siyasetin nabzının attığı yer olan başkent Ankara'ya taşındı. Bu dönemdeki faaliyetleri bilimsel çalışmalar, siyasi ve diplomatik girişimler üzerine yoğunlaştı. Buğra'nın Türkiye geldiği dönem, II. Dünya savaşı sonrasında oluşan "Soğuk Savaş" diye nitelendirilen oldukça hareketli bir siyasi ortamın yaşandığı yıllardı. Kore savaşına gönderdiği askerler ve NATO üyeliği ile Türkiye bu savaşta Batı tarafında yerini almıştı. Şüphesiz bu durum Doğu Türkistan davasında yeni bir dönemin de başlangıcı

⁹⁸ Bakır, **a.g.e.**, s. 103-115.

⁹⁹ Yunus Buğra, "Mehmet Emin Buğra'nın Mücadele Hayatı'ndan Örnekler", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, İstanbul, S. 46, 1995, s. 10-14.

¹⁰⁰ Yunus Buğra, **a.g.m.**, s. 13.

olmuştur. Buğra bu yıllarda, Türkiye’de yerleşik sivil toplum örgütlerinden özellikle Batı Türkistanlı, Kafkasyalı, İdil Ural ve Azerbaycanlı liderlerle işbirliği içinde bulunarak “Türk Birliği”, “Türk Ortak Cephesi” gibi isimler altında kurulan sivil toplum örgütleri ile soğuk savaşta Sovyet Rusya ve Komünist Çin’e karşı Türk kökenli muhacirlerle bir yönden siyasal, diğer yönden sosyal bir mücadele yürütmüştür¹⁰¹. 15 Mart 1952 tarihinde ilgili sivil toplum örgütlerinin liderleriyle “Ankara Protokolü” adı altında bir ittifaklık senedi hazırlanmıştır¹⁰².

1-5 Eylül 1954 tarihinde Suudi Arabistan’ın Taif şehrinde gerçekleştirilen Hicaz Kurultayı’nda Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ile Doğu Türkistan’ın birlikte eşit yetkilere sahip lideri olarak seçildi. Yine aynı kurultayda alınan kararlar gereği Tayvan’a sığınan Milliyetçi Çin Hükümeti ile Doğu Türkistan’ın bağımsızlığının tanınması için müzakerelerde bulundu.¹⁰³

Bu yıllarda Doğu Türkistan ve Çin’deki gelişmeleri yakından takip eden Mehmet Emin Buğra, 1959’ yılında Çin’in Atom bombası hazırlama girişimlerinde bulunduğu dair ABD başkanına bir mektup gönderdi¹⁰⁴. Emin Buğra endişelerinde haklı çıkmış ve söz konusu mektuptan beş yıl sonra, 1964’te, Çin ilk nükleer denemesini yapmıştır¹⁰⁵.

Mehmet Emin Buğra’nın bu dönemdeki yurtdışı faaliyetlerinden önemli birkaçı şunlardır; 1954’te Ürdün’de düzenlenen Kudüs İslam Konferansı’nda Doğu Türkistan davasını İslam dünyasına anlattı. 1958’de Karaçi’de düzenlenen uluslararası İkbal konferansında “İkbal ve Türkistan” adlı Urduca bir bildiri sundu. Aynı yıl davet üzerine Penjab üniversitesinde Doğu Türkistan kültürü ve medeniyeti üzerine bir konuşma yaptı. 1958 yılında Pakistan’ın Lahor ve Rawalpindi şehirlerine gerçekleştirdiği seyahatte sivil toplum liderleri ve kanaat önderleriyle de temaslarda

¹⁰¹ Yunus Buğra, a.g.m., s. 14.

¹⁰² Ek-4; Ömer Kul, “Hariçte Türkistan Davasının Dönüm Noktası: 15 Mart 1952 Tarihli Ankara Toplantısı”, **Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdulkadir Donuk Armağanı**, (Edit. Mualla Uydu Yücel, Aysel Dıngıl Ilgın), İstanbul, Ötüken, 2017, s. 380-388.

¹⁰³ Ömer Kul, “Tarihte Düzenlenen İlk Doğu Türkistan Kurultayı: Hicaz Kurultayı (1-5 Eylül 1954)”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 25/Bahar, 2015, s. 143-159.

¹⁰⁴ Ek-6.

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. John Wilson Lewis, Litai Xue, **China Builds the Bomb**, Stanford, Stanford Uni., 1988, s. 244.

bulundu. 1959 yılında ise Bağdat İslam Konferansı'na gözlemci olarak katıldı. 1960 Yeni Delhi'de düzenlenen "Uluslararası Müstemlekecilığe karşı Asya-Afrika Halkları Konferansı"na İsa Yusuf Alptekin ile birlikte Türkiye'den Doğu Türkistan heyeti olarak katıldı. Aynı dönemde Hindistan'da bulunan Tibet'in sürgündeki manevi lideri Dalay Lama ile de bir görüşmesi gerçekleştirdi¹⁰⁶.

Mehmet Emin Buğra'nın vatan hasreti ile yanan yüreği 14 Haziran 1965 günü geçirdiği krize yenik düştü. Gökbayrak ile Albayrağa sarılmış naaşı devlet töreni ile Ankara Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedildi¹⁰⁷. Buğra'nın Doğu Türkistan mücadelesini Japon araştırmacı Yuriko'nun aşağıdaki sözleri net olarak ortaya koymaktadır.

"Milletinin koşullarını iyileştirme ve nihai bağımsızlığını gerçeğe dönüştürme kararlılığında hayatı boyunca sabit kaldı. İster silahlı bir ayaklanma ya da siyasi bir kampanya yoluyla olsun, sürekli olarak ulusunu özgürleştirmenin bir yolunu aradı. Kendisini Doğu Türkistan sorununa uluslararası dikkati çekmeye ve milliyetçi fikirlerini yaymaya adanmıştı. Bunun için Kabil'de Şarkî Türkistan Tarihini yazdı ve Türkiye'de bir dizi gazete ve süreli yayın çıkardı. Bu nedenle, faaliyetlerindeki geçişler, hedefine ulaşmak için en gerçekçi seçenekleri bulma ve takip etme mücadelesi olarak görülmelidir¹⁰⁸."

F. Eserleri

Mehmet Emin Buğra, askerî ve siyasi yönünün yanı sıra Türkiye Türkçesi, Uygur Türkçesi, Arapça, Farsça ve İngilizce dillerinde çok sayıda bilimsel ve edebi eser üretmiş çok yönlü bir deha örneğidir. Burada sadece başlıca eserlerini sıralamakla iktifa edeceğiz.

1. Şarkî Türkistan Tarihi: Kabil'de yaşadığı dönemde kaleme aldığı eser, insanlık ve Türk tarihinin başlangıcını ile 1940 yılına kadar Doğu Türkistan bölgesinin

¹⁰⁶ Bakır, **a.g.e.**, s. 189.

¹⁰⁷ Bekin, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁰⁸ Yuriko, **a.g.e.**, s. 19.

tarhini ihtiva etmektedir. Giriş ve ekleri ile birlikte toplam 866 sayfadır. Çağatay Türkçesi el yazma bu eser, 1940 yılında Kabil'de tamamlanmıştır.

2. Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafyası ve Şimdiki Durumu: Bu eser Mehmet Emin Buğra'nın Türkiye'ye geldikten hemen sonra 1952 yılında, Doğu Türkistan'ı Türkiye kamuoyuna tanıtmak amacıyla kaleme aldığı çalışmasıdır. Müellifin broşür olarak tarif ettiği, Şarkî Türkistan Tarihi'nin özeti ve ondan sonraki gelişmeleri anlatan 96 sayfalık çalışma, aynı zamanda Doğu Türkistan'ın coğrafyası ve ekonomisi hakkında bilgiler vermektedir. Türkiye Türkçesiyle basılmıştır.

3. Kalem Küreşi: "Kalem mücadelesi" anlamına gelen eser, Mehmet Emin Buğra'nın Doğu Türkistan ve halkının Türk kimliği üzerine Çinli tarihçi Li Dong-fang ile gazete makaleleri üzerinden yaptığı tartışmaları içerir. İlk defa 1948 yılında Urumçi'de basılmıştır. Uygur Türkçesi olan elimizdeki Ankara nüshası 1990 baskısı olup, toplam 54 sayfadır.

4. Veten Kaygusu¹⁰⁹: Vatanı dert etmek manasına gelen eser Mehmet Emin Buğra'nın 1934-1965 yılları arasında yazdığı şiirlerinin derlenmesinden müteşekkil olup, toplam 87 sayfadır. Abdülehat Hafız tarafından günümüz Uygur Türkçesine uyarlanmıştır.

5. Kutluk Türkan Opereti¹¹⁰: Mehmet Emin Buğra'nın 1948 yılında Urumçi'de yazdığı ve o dönemde sahneye konan eserin 1956-1958 yılları arasında "Türkistan'ın Sesi" dergisinde yayınlanan Türkiye Türkçesi ile orijinal metin birlikte verilmektedir.

6. Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti¹¹¹: Mehmet Emin Buğra'nın Çin Cumhuriyeti döneminde başkan yardımcılığı yapmış Zhu Jia-hua¹¹² ile Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı üzerine yaptığı mektuplaşmaları derleyen çalışmasıdır. Türkiye Türkçesi ile yazılan eserin aynı zamanda İngilizcesi¹¹³ de yayınlanmıştır.

¹⁰⁹ Muhammed Emin Buğra, **Veten Kaygusu**, (Haz. Yunus Buğra), Ankara, y.y., 2002.

¹¹⁰ Mehmet Emin Buğra, **Kutluk Türkan Opereti**, Ankara, y.y., 1984.

¹¹¹ Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti**, İstanbul, y.y., 1954.

¹¹² Müellif eserinde Chu Cia Hua olarak ifade etmektedir.

¹¹³ Mohammed Emin Bugra, **Eastern Turkistan's Struggle For Freedom and Chinese Policy**, İstanbul, y.y., 1953.

7. Tarihi Reşidi Tercümesi¹¹⁴: Mehmet Emin Buğra'nın Şarkî Türkistan Tarihi'ni yazarken yararlandığı ana kaynaklardan olan Tarih-i Reşidi'nin British Museum'da bulunan el yazma nüshadan Türkiye Türkçesine tercüme etmeye başladığı ama tamamlayamadığı çalışmasıdır.

8. Türk Yurtlarında Arap Fütuhâtı Üzerine Bir İnceleme¹¹⁵: Mehmet Emin Buğra'nın 1958 yılında kaleme aldığı eserin, Uygur Türkçesi¹¹⁶ 2002 yılında Yakup Buğra¹¹⁷, Türkiye Türkçesi ile de Yunus Buğra tarafından 2005 yılında yayınlanmıştır.

9. Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder¹¹⁸: Eser, Doğu Türkistanlıların o dönemde Stalin'in uydusu olan Mao rejiminin sözde özerkliğini tanımadığını ilan etmek üzere Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin tarafından Türkiye Türkçesi ile kaleme alınmıştır.

10. Crimes of The Communist Imperialism in Eastern Turkistan¹¹⁹: Doğu Türkistan'da yaşananları ana başlıklar halinde anlatan 4 sayfalık İngilizce broşürdür.

¹¹⁴ Muhammed Hayder Mirza Doğlat, **Tarihi Reşidi**, (Ter. Mehmet Emin Buğra, Haz. Yunus Buğra), Ankara, y.y., 2001.

¹¹⁵ Mehmet Emin Buğra, **Türk Yurtlarında Arap Fütuhâtı Üzerine Bir İnceleme**, (Haz. Yunus Buğra), Ankara, y.y., 2005.

¹¹⁶ Muhammed Emin Buğra, **Türk Yurtlirida Erep Fütühatliri**, (Haz. Yakup Buğra), Ankara, y.y., 2002.

¹¹⁷ Mehmet Emin Buğra'nın yakın kurmaylarından Abdülkerim Buğra'nın ikinci oğlu olarak 1930 yılında Hoten'de dünyaya geldi. Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin yıkılmasından (1934) sonra ailesi ile birlikte Suudi Arabistan'a hicret etmek zorunda kaldı. Mehmet Emin Buğra'nın mücadeleye devam çağrısını emir telakki eden babası ile birlikte 1936 yılında Hindistan'a geldi. 1943 yılında Mehmet Emin Buğra, Çin'e dönmeye mecbur bırakılana kadar Hinistan'da (Bugünkü Pakistan'da) kaldı. 1943'den 1947 yılına kadar ailesi ile birlikte İngiliz sömürge hükümeti tarafından Hindistan'ın iç bölgelerinde yer alan Dammur'da mecburi ikamete tabi tutuldu. Orta öğrenimini burada tamamladı. 27 Aralık 1947 günü kendi ifadesi ile "14 yıl süren Hindistan, Afganistan ve Suudi Arabistan'daki zorlu gurbet hayatını sonlandırıp" vatanına geri döndü. 19 Haziran 1976 tarihinde Doğu Türkistan'ı 1949 yılında işgal eden Komünist Çin yönetiminin baskısı altında geçen 27 yıllık korku ve dehşetten sonra, mazlum Doğu Türkistan halkının hamisi Türkiye'ye ulaştı. Ailesi ile birlikte Ankara'ya yerleşerek burada özel muayenehanesinde doktorluk yapmaya başladı. İngilizce, Çince, Farsça ve Urduca'yı ileri düzeyde Arapça ve Rusça'yı akademik araştırma yapabilecek seviyede bilen Mehmet Yakup Buğra, 1990 yılından itibaren doktorluğun yanı sıra ilmi faaliyetlere de ağırlık vermeye başladı. İlk olarak Mehmet Emin Buğra'nın **Şarkî Türkistan Tarihi** adlı kitabını günümüz Uygur Türkçesi imlasına göre yeniden hazırlayarak neşretti. Uygur Türkçesine tercüme ettiği eserlerin bazıları da şunlardır: İmam Nevevi'nin **40 Hadis**'i, Mevdudi'nin İslâm'a İlk Adım eseri ve **Tefhimü'l-Kur'ân** tefsirinin ilk cildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 4.

¹¹⁸ Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder**, Ankara, y.y., 1955.

¹¹⁹ Mohammed Emin Bugra, **Crimes of The Communist Imperialism in Eastern Turkistan**, New Delhi, y.y., 1952.

11. Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular¹²⁰: Çin işgaline karşı mücadele açısından ülküdaş olan iki milletin tarihi ve siyasi alanda bilinmeyen ortak noktalarını anlatan eser Türkiye Türkçesi ile kaleme alınmıştır.

12. Taşkent Konferansının İçyüzü ve Komünist Memleketlerdeki Yazarların Durumu¹²¹: 7-13 Ekim tarihleri arasında yapılan Taşkent Konferansı'nın amacı ve alınan kararların değerlendirildiği eser Türkiye Türkçesi ile yayımlanmıştır.

13. Delhi Konferansı ve Tibet¹²²: Doğu Türkistan ile aynı kaderi paylaşan Tibet davasını duyurmayı vicdani bir görev bilen Mehmet Emin Buğra'nın bu yönde yazılmış Türkiye Türkçesi eseridir.

14. Şarkî Türkistan'ning Kıskıçe Cografiyesi¹²³: Yunus Buğra arşivinde yer alan 1947 tarihli, yedi sayfalık matbu broşür, Doğu Türkistan'ın coğrafya ve ekonomik hayatı hakkında kısa bilgiler ihtiva etmektedir.

15. Şarkî Türkistan Dünyanın Niresidedur¹²⁴: El yazma eser, Doğu Türkistan'ın coğrafyası hakkında bilgiler vermektedir. Yunus Buğra, şahsi arşivinde bulunan çalışmanın 17 sayfasının eksik olduğunu ve Kabil'de yazıldığını eserinin arşivdeki nüshasının üzerine dipnot olarak kaydetmiştir.

¹²⁰ Mehmet Emin Buğra, **Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular**, Ankara, y.y., 1959.

¹²¹ Mehmet Emin Buğra, **Taşkent Konferansının İçyüzü ve Komünist Memleketlerdeki Yazarların Durumu**, Ankara, y.y., 1959.

¹²² Mehmet Emin Buğra, **Delhi Konferansı ve Tibet**, Ankara, y.y., 1960.

¹²³ Yunus Buğra arşivi No: 2.25b.

¹²⁴ Yunus Buğra arşivi No: 2.25a.

I. BÖLÜM

ŞARKİ TÜRKİSTAN TARİHİ

A. Eserin Yazıldığı Dönemdeki Siyasi Ortam ve Müellifin Fikriyatı

Çalışmamızın konusunu oluşturan **Şarkî Türkistan Tarihi** adlı eseri incelemeye başlamadan önce, müellifin fikir dünyasının şekilleniş süreci ile Doğu Türkistan'ın siyasi ve sosyal durumunu değerlendirmek eserin anlaşılmasına katkı yapacaktır kanaatindeyiz. Yukarda da ifade edildiği üzere müellifin doğup büyüdüğü zaman dilimi Doğu Türkistan'ın Çin işgali altında olduğu dönemdir. 1911 yılında Çin'de imparatorluk rejimi yıkılmış yerine Cumhuriyet kurulmuştur. Ancak bu değişimin adından başka hiçbir yeniliği ve özgürlüğü Doğu Türkistan'a gelmemiş¹, yeni kurulan Cumhuriyet rejimi Çin'in tamamında kontrolü sağlayamamıştı. Doğu Türkistan'ın da dahil olduğu pek çok bölge “Savaş Beyleri” olarak adlandırılan yerel silahlı güçlerin komutanları tarafından yönetilmekteydi².

1912 yılında Doğu Türkistan'da yönetimi ele geçiren Yang Zeng-xin de merkezi hükümete sadece sözde bağlı, gerçekte keyfi bir şekilde hüküm sürmekteydi³. Eski usul ve yöntemleri devam ettiriyor, Doğu Türkistan'a hiçbir yenilik ve gelişmenin gelmemesi için gayret gösteriyor, her türlü zulüm ve istibdadı uygulamaya devam ediyordu. Sadece üst düzey yetkililer eliyle değil her seviyedeki Çinli yöneticiler de Doğu Türkistan halkına karşı keyfi zorbalık ve aşağılamayı kendilerine tanınmış bir hak olarak görüyordu⁴. Üstelik şikayet etmeye ve hakkını aramaya kalkmak daha

¹ Shimizu Yuriko, **The Autograph Manuscript of Muhammed Amin Bugra's Sharqi Turkistan Tarikhi I, II**, Tokyo, Department of Islamic Area Studies, 2016, s. XVI.

² Savaş Beyleri Dönemi (Warlords Period) 1916-1928 yılları arasında Çin'de bazı bölgelerin yönetiminin yerel silahlı güçlerin komutanlarında olduğu dönem. Bu dönemde Çin merkezi hükümetinin zayıflığından yararlanan Savaş Beyleri bölgelerinde bağımsız bir şekilde hareket ediyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 557.

³ Kul, **a.g.t.**, s. 33.

⁴ Bu konuda verilebilecek en çarpıcı örneklerden birisi Kaşgar'da 1915-1924 yılları arasında askeri komutan olarak görev yapan Ma Fu-xing (Wade-Gilles: Ma Fu-hsing)'dir. Dönemi hafızalarda dehşet ve işlediği gaddar uygulamalar ile hatırlanmaktadır. Saman doğrama makinasında el ve ayaklarının kesilmesi, çarpmıha germe, öldürme, sakatlama gibi insanlık dışı yöntemlerle cezalandırılanlar sadece suçlu ya da muhalifler değildi, yoldan geçerken gördüğü herhangi biri de bu şekilde işkence ve infaza maruz kalabiliyordu. Üstelik kesilen uzuvlar şehrin duvarlarına çivilenerek teşhir edilir bazen de kurbanlar fotoğraflanırdı. Bunların haricinde ekonomik olarak da halkı soymaya odaklı bir sistem

büyük bir suç olarak görülüyor ve buna cesaret edenler daha ağır cezalarla karşı karşıya kalıyorlardı⁵.

Bu ağır koşullarda büyüyen Mehmet Emin Buğra, kendi ifadesiyle sağını solunu fark etmeye başladığı günden itibaren, bu zorbalık ve aşağılamaya karşı bir şeyler yapmanın ve Doğu Türkistan'ı Çin işgalinden kurtarmanın yollarını arıyordu. İşte **Şarkî Türkistan Tarihi** de dahil olmak üzere Buğra'nın hayatı boyunca yaptığı her türlü faaliyetin temel motivasyonu budur. Yukarıda anlatıldığı gibi dönemin koşullarında bunu elde etmenin tek yolu olarak gördüğü silahlı mücadelenin başarılı olmaması nedeniyle yurtdışına hicret etmek zorunda kalmış ve nihayet uzun bir süre kalacağı Kabil'e gelmişti. Bu yaşananlar Buğra'nın duygu ve düşünce dünyasında çok önemli izler bırakmıştır. Başarısızlığın nedenleri üzerinde çok ciddi tahliller yapmıştır⁶.

Bu konuda vardığı sonuçlardan biri olan yetişmiş insan gücü eksikliğini kapatmak için giriş kısmında anlatıldığı gibi Türkiye'ye eğitim almaları için öğrenciler göndermiştir. Öğrencilerin özellikle askerî okullarda okumasını istemiştir. Bu öğrencilerden Mehmet Rıza Bekin, Türk Silahlı Kuvvetlerinde Tuğgeneralliğe kadar yükselmiştir. Ancak Mehmet Emin Buğra'nın belkide asıl amacı olan bu yetişmiş insan gücüyle Doğu Türkistan'da bir silahlı mücadele başlatma düşüncesi hayata geçememiştir.

Mehmet Emin Buğra'nın genel duruma dair vardığı diğer önemli bir sonuç ise yapılan hatalardan ders alınması gerektiği idi. Çünkü çok ağır bedeller verilerek yapılan millî mücadeleler bu hatalar nedeniyle kaybedilmişti. Bu nedenle kendisi de dahil olmak üzere hiç kimseyi eleştiri oklarından muaf tutmamıştır⁷. Hem kendisinden önceki dönemlerdeki, hem de birlikte mücadele ettiği liderleri sert bir şekilde

kurmuştu. Mesela sahibi olduğu petrol işleme tesisinin yan ürünü olan ve o dönemde pek bir işe yaramayan parafin mumundan bütün Kaşgar halkına belli bir miktar alma zorunluluğu getirmiş ve zorla topladığı servetle kendisine bir saray inşa ettirmişti. Ma Fu-xing ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 23-28.

⁵ Alptekin, **a.g.e.**, s. 33. Bu hususta Forbes (**a.g.e.**, s. 24), parafin mumu alma zorunluluğundan şikâyet eden bir kişinin dövülerek öldürüldüğünü ve karısının, verilen cezanın yüksekliğinden evlerini satmak zorunda kaldığını aktarıyor.

⁶ Örneğin "Muhakeme" (Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 585-598) başlığı altında Doğu Türkistan'ın geri kalmasının nedeni üzerine analizler yapmış, bu konuda sadece Çinlileri suçlamanın eksik bir tahlil olacağını belirtmiştir.

⁷ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 756-757.

eleştirmiştir⁸. Hatta bu nedenle eserin ilk matbu baskısı bir hayli gecikmiştir⁹. Eserin bu özelliği okurların da dikkatinden de kaçmayacaktır. Eleştiriler okunurken müellifin amacının ve içinde bulunduğu halet-i ruhiyenin göz önünde bulundurulması sağlıklı bir bakış açısı ve konunun daha iyi anlaşılması açısından önemlidir.

Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan'daki eğitim hayatında kendisini başka alanlarda geliştirmeye imkanlar elverdikçe gayret göstermiş olsa da esas olarak medrese ilimleri üzerine eğitim almış, dini temel eserleri okuyarak yetişmiştir. Buğra, Kabil'de geçirdiği 8 yıllık nispeten sakin dönemde çok sayıda siyasetçi, diplomat, bilim adamı ve yazarla yaptığı görüşmelerin katkısıyla çok sayıda Türkçe, Arapça ve Farsça eseri okuma imkanı bulmuştur. Bu dönemin Buğra'nın fikir dünyasında bir dönüm noktası olduğu açıktır. Görüştüğü kişiler arasında en fazla dönemin Türkiye Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'dan ve onun kütüphanesindeki eserlerden etkilendiği söylenebilir¹⁰. Hatta hayatının geri kalanındaki faaliyetlerinde bu etkinin en baskın unsur olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Müellifin Türk Milliyetçiliği düşüncesine sahip olmasında da Esendal ile yaptığı sohbetlerin ve onun kütüphanesinde okuduğu eserlerin birinci derecede etkili olduğu söylenebilir.

Bu etkiyi **Şarkî Türkistan Tarihi**'nde çok net olarak görmek mümkündür. Öncelikle müellifin yararlandığı kaynaklar listesinin ilk iki sırasında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan **Umumi Tarih**¹¹ ve **Türk Tarihinin Ana Hatları**¹² adlı eserler yer almaktadır. "Türk Tarih Tezi"¹³ nin temel eserleri olan bu kitaplar **Şarkî Türkistan Tarihi**'nin kaynaklarının değerlendirdiği bölümde ayrıntılı

⁸ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 550, 710.

⁹ Konu Keşmir nüshası ile ilgili bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹⁰ Bakır, **a.g.e.**, s. 61.

¹¹ M. Tevfik Bey ve diğ., **Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar**, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931; M. Tevfik Bey, ve diğ., **Tarih II: Orta Zamanlar**, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931; M. Tevfik Bey, ve diğ., **Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi**, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931; M. Tevfik Bey, ve diğ., **Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti**, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931.

¹² Afet Hf. ve diğ., **Türk Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930.

¹³ 1928 yıllarında başlayıp 1932 yılında tamamlanan, aralarında tarihçi olmayan milletvekillerinin yer aldığı bir ekip tarafından hazırlanan, fikri temelleri yukarda bahsi geçen Türk Tarih Ana Hatları adlı kitapta ortaya konan tarih teorisi. 1932 ve 1937 yıllarında yapılan Türk Tarih Kongreleri'nde kamuoyu ve akademik camiaya tanıtılmıştır. Devletin resmi görüşü olduğu için Zeki Velidi Togan gibi itiraz bildiren tarihçiler yaptırımlarla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Emre Özkul, "Akademik Literatürde Türk Tarih Tezi Sorunsalı", **İzmir Sosyal Bilimler Dergisi**, C. I, S. 1, Haziran 2019, s. 38-50.

olarak incelenecektir. Ayrıca müellifin Mançu¹⁴, Siyenpi, Juan Juan, Tangut ve Hıtay gibi Avrasya bozkırında yaşayan bütün göçebe kavimleri Türk olarak nitelendirmesi¹⁵ de bu etkiyle izah edilebilir.

B. Eserin Muhtevası

Çalışmamızın esasını teşkil eden eser, toplam 866 sayfadan müteşekkil olup, Nisan 1940'ta Kabil'de tamamlanmıştır. Orijinal nüshası el yazma olan **Şarkî Türkistan Tarihi**, son dönemlerini yaşayan Çağatay Türkçesi'nin edebi dili ve Arap harfleri ile kaleme alınmıştır. Bu ağız ve imla günümüzde Doğu Türkistan'da kullanılan Uygur Türkçesi ve güncel yazım kurallarından biraz farklıdır. Aynı zamanda eserde yer yer Osmanlı Türkçesi kelime ve kavramlara rastlamak mümkündür. Müellif bu kavramları muhtemelen okumuş olduğu 1930'lu yıllara ait Türkiye menşeli eserlerden edinmiştir. Dolayısıyla günümüz okurları için eserin okunup anlaşılması biraz zorlayıcıdır. Bu sorunu aşmak için **Şarkî Türkistan Tarihi**, 1998 yılında Mehmet Yakup Buğra tarafından, günümüz Uygur dili ve yazım kurallarına uyarlanarak yeniden basılmıştır.

Eser günümüzdeki akademik çalışmaların temel yapısına uygun olarak, Romen rakamları ile numaralandırılmış bir başlangıç bölümüne sahiptir. Kapak ve yedi sayfalık İsmail Hikmet Bey¹⁶ ile Miyan Hasan'ın¹⁷ yazdığı takrizlerin¹⁸ ardından, 30 sayfa içindekiler bölümü gelmektedir. İçindekiler bölümünün XXI. sayfasından itibaren numaralandırmada yaşanan karışıklık sayfaların üst kısmına yazılan Arapça numaralandırma ile düzeltilmiştir. Son olarak ikişer sayfa haritalar hakkında izahat ve kaynakça ile başlangıç kısmı toplam 42 sayfaya ulaşmaktadır. Ancak Keşmir nüshası

¹⁴ Çin'in Kuzeydoğusunda yer alan bölgenin halkı olan Mançuların Tunguz kökenli olduğu düşünülmektedir. Dilleri Ural Altay ailesine mensuptur. 1644 yılında Ming Hanedanını yıkarak Qing Hanedanını kurmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barbara A. West, **Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania**, New York, Infobase, 2009, s. 496-498.

¹⁵ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 204.

¹⁶ İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967), eğitimci, yazar. Kasım 1939'da Afganistan Maarif Nezareti Müşaviri olarak Kabil'e gönderildi. 1942 yılına kadar Kabil'de kaldı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Akün, "Ertaylan, İsmail Hikmet", **DİA**, C.XI, 1995, s. 309-312.

¹⁷ Kabil'de doğup büyümüş, Türkçe ve İngilizce'yi iyi bilen Miyan Hasan, millîbağımsızlık hareketi döneminde Hoten emirlerinden Abdullah ve Nurahmet Buğra'ya danışmanlık yapmış ve Hoten Hükümeti tarafından Afganistan'a temsilci olarak gönderilmiştir. Mehmet Emin Buğra Kabil'e geldiğinde ilk karşılayanlardandır. Bkz. Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 701; Bekin, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁸ Tanınmış biri tarafından yazılıp eserin başına konan takdim yazısı. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Takriz" **Kubbealtı Lugatı**, <http://www.lugatim.com/s/TAKR%C4%B0Z/26.09.2020>.

dikkate alındığında kaynakça kısmının en az bir sayfasının kayıp olduğu anlaşılmaktadır. El yazma kaynakça “Tarihi Asya” ile bitmekte, Keşmir nüshasının 6. sayfasının son iki satırı ile 7. sayfasında yer alan kitaplar ve diğer açıklamaları içeren sayfa bulunmamaktadır. Burada doğal olarak Keşmir nüshasında yer alan kaynakların sonradan eklenmiş olma ihtimali akıllara gelebilir. Ancak Keşmir nüshasının 6. sayfasında yer alan müellifin **Şarkî Türkistan Tarihi**’nde en çok atıf yaptığı Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün el yazma kaynakçada bulunmaması, müellifin hazırladığı içindekiler listesinde kaynakça kısmının 7-9. sayfalar arasında üç sayfa olarak gösterilmesi Keşmir nüshasının kaynakçasının doğruluğu konusunda belirleyici olmaktadır.

Müellif, toplam 55 sayfa tutan eserin giriş kısmına, böyle bir kitabın yazılmasına neden gerek duyulduğunu ifade ile başlamakta¹⁹, ardından tarihi malumatlarımızın membaı olarak adlandırdığı kaynakçasını okurlarıyla paylaşmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi kaynakça kısmı el yazma nüshada başlangıç kısmının XXXXI²⁰ ve XXXXII.²¹ sayfalarında yer almasına rağmen Keşmir nüshasında ana metinde 6-8. sayfalarda yer almıştır. El yazma nüshanın kaynakça ile ilgili sayfalarının üst kısmına Arap rakamları ile 7 ve 8 yazılmıştır. Ayrıca müellifin hazırladığı içindekiler listesinde bu bölüm 7-9. sayfalarda gösterilmiştir. Bu nedenle tarafımızdan Keşmir nüshasındaki tasnifin doğru olduğu değerlendirilmiş ve tercüme sırasında bu tasnif esas alınmıştır. El yazma nüshada 3 ila 6 ve 9 ila 50. sayfaları yani 46 sayfa maalesef kayıptır. Bunun nedeni konusunda Yunus Buğra verdiği bir mülakatta mezkûr sayfaların 1948 yılında **Şarkî Türkistan Tarihi**’nin yeniden yazılma sürecinde kaybolduğunu ifade etmiştir²². Müellif, tarih hakkında genel bilgi ve tarihin kaynaklarını analiz ettiği bölümle giriş kısmını sonlandırmaktadır. Kaynakça’nın giriş bölümünde tasnif edilmesiyle eserin başlangıç kısmı 40 sayfaya düşmektedir.

Eser Doğu Türkistan tarihini anlatmak üzere yazılmış olsa da müellif esas konuya girmeden önce insanlık ve Türk tarihinin başlangıcı hakkında kısa bir bilgi

¹⁹ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 2; Muhammed Emin Buğra, **Şarkî Türkistan Tarihi**, Sirinagar, Şarkî Türkistan MilliBirlik Cemiyeti, 1366 [1947], s. 1-5.

²⁰ 41 sayısına denk gelen Romen rakamı aslında XLI olarak yazılır.

²¹ 42 sayısına denk gelen Romen rakamı aslında XLII olarak yazılır.

²² Yuriko, **Autograph Manuscript**, s. XX.

vermeyi gerekli görmüştür. Müellifin bu başlıklarda yukarıda bahsi geçen Türk Tarih Cemiyeti tarafından hazırlanan **Tarih I, II, III, IV** ve **Türk Tarihinin Ana Hatları** isimli kitaplardan etkilendiği gözlenmektedir. Bu kısımda farklı renklerdeki kalemler ile düzeltme ve eklemeler yapılmıştır. 51, 52 ve 55. sayfaların üzeri çapraz olarak çizilmiş, 52 ve 53. sayfalarda ise düzeltmeler yapılmıştır. Çizme işleminin kimin tarafından yapıldığını tespit etmemiz mümkün olmadı. Ancak düzeltme işlemindeki el yazının müellifin el yazısına benzerliğinden yola çıkarak bu düzeltmelerin bizzat Buğra tarafından eserin yeniden gözden geçirilme esnasında yapılmış olduğu kanaatindeyiz.

Eserin esas kısmı olan Doğu Türkistan tarihi ile ilgili bölüm 715 sayfadır. Bölümün başlangıcı olan 56. sayfada, müellif tarafından daha sonra eklendiğini²³ değerlendirdiğimiz bir kenar notunda, “*Tarihi malumatlara girmeden önce Şarkî Türkistan’ın coğrafi vaziyetini kısaca gözden geçirmeyi faydalı gördüm. Çünkü tarihin kılavuzu coğrafyadır*” denmesine rağmen elimizdeki el yazma nüshada Doğu Türkistan’ın coğrafyasına ilişkin bir kayda rastlamadık. Yukarıda müellifin eserleri kısmında bahsedildiği gibi müellif tarafından kaleme alınan biri el yazma ve diğeri 1947 tarihli matbu olmak üzere iki adet coğrafya hakkında eser bulunmaktadır. Ayrıca Müellifin eserini yeniden gözden geçirdiği 1948 tarihli çalışmasının elimizdeki baskı formlarının²⁴ 37-42. sayfalarında Doğu Türkistan’ın coğrafyası hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ancak 80 sayfalık bu çalışmanın tamamlanmamış bir taslak olması nedeniyle bu haliyle **Şarkî Türkistan Tarihi**’nin bir parçası yapmayı uygun bulmadık ve coğrafya ile ilgili kısmı çalışmamıza eklemedik.

Müellif, Doğu Türkistan’ın hususi tarihini anlattığı kısmı üç ana bölüme ayırarak incelemiştir.

1- Kadim Türk ve İran edebi eserleri ve rivayetlerine göre, başlangıcından Hun Birliğine katılıma kadar²⁵: Dönemi temelde şehir devletleri ve bunların

²³ Bu notun daha sonra eklendiği yönündeki görüşümüzün en önemli delili iyelik ekinin yazılış biçimidir. Müellif eserin tamamında iyelik eklerini dönemin Çağatay Türkçesi imlasına uygun olarak “بناک” şeklinde yazmıştır. Ancak mezkûr kenar notunda günümüz Uygur Türkçesi imlasına göre “بناک” olarak yazılmış.

²⁴ İlgili çalışma hakkında Şarkî Türkistan Tarihi’nin nüshaları bölümünde ayrıntılı bilgi verilecektir.

²⁵ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 56-79.

birleşmesinden oluşan iki Uygur konfederasyonu arasında geçen ilişkiler olarak anlatan müellifin bu bölümde en çok yararlandığı kaynak olarak Dîvânu Lugâti't-Türk ve Telfiku'l-Ahbar²⁶ adlı eserler ön plana çıkmaktadır. Müellif, Hun birliğine kadar geçen sürede Avrasya bölgesinde var olan en büyük ve güçlü devlet olarak tanımladığı, mezkûr iki Uygur konfederasyonunun birleşmesinden oluşan devletin diğer Türk kavimlerini bir araya getirdiğini ifade etmektedir. Bu bilgi günümüzde genel kabul gören tezlerle uyumlu değildir. Müellif 1948 yılında eserini yeniden gözden geçirme esnasında bu bölümü tümüyle yenilemiştir²⁷.

2- Büyük Hun Birliği'ne katılımdan İslamiyetin kabulüne kadar²⁸: Doğu Türkistan'ın Hun İmparatorluğu'na katıldığı M.Ö. 206'dan Satuk Buğra Han'ın²⁹ İslamiyet'i kabul ettiği M. 932 yılına kadar geçen 1138 yıllık tarihin anlatıldığı bu bölümde, Büyük Hun, Kuşhan, Akhun, I. ve II. Göktürk İmparatorlukları, Doğu Uygur Devleti gibi büyük Türk devletleri ve onların Doğu Türkistan bölgesiyle ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Yaklaşık 135 sayfa süren bu bölümde verilen bilgiler çok detaylıdır. Dönemin irili ufaklı devletleri ve anlaşılması ciddi araştırma gerektiren dönemlerde konular ustalıkla anlatılmıştır. Ayrıca Orhun Abideleri hakkında teferruatlı malumat verilmiştir.

Kanaatimizce eserin en önemli kısımlarından biri İslam orduları ile Türklerin ilk münasebetlerinin anlatıldığı “*Türk Kutluk Devleti ile İslam Emirleri Arasındaki Vakalar*”³⁰ başlığıdır. Günümüzde bile halen tartışma konusu olan bu dönem hakkında müellifin kapsamlı anlatımı, gösterdiği olgun ve objektif yaklaşım örnek olacak boyuttadır.

3- Doğu Türkistan'ın İslamlaşmasından 1939'a kadar³¹: Müellif, Doğu Türkistan tarihi hakkında en fazla tarihi materyale ulaşma imkânı bulduğu ve bir kısmında bizzat aktif aktörü olduğu bu 1007 yıllık dönemi 556 sayfada olabildiğince

²⁶ Mezkûr eserler hakkında Şarki Türkistan Tarihi'nin kaynaklarının değerlendirildiği bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.

²⁷ Mehmet Emin Buğra, **Şarki Türkistan Tarihi**, Urumçi, Baskı Forması, 1948, s. 45-72.

²⁸ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 79-214.

²⁹ Karahanlı Devleti'nin ilk Müslüman lideri, Türk İslam tarihinin en önemli hükümdarlarından. Hakkında çok sayıda menkıbe, efsane türemiştir. Doğum ve Müslüman olduğu tarih hakkında farklı rivayetler vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Soner Hunkan, “Satuk Buğra Han”, **DİA**, C. XXXVI, 2009, s. 181-182

³⁰ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 155-164.

³¹ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 214-770.

detaylı bir şekilde anlatmıştır. Müslümanlığın kabulünden sonra Doğu Türkistan hakkında İslami kaynaklarda detaylı bilgiler verilmeye başlanmış olması Arapça ve Farsça bilen müellif için büyük bir kolaylık olmuştur. Ayrıca bu döneme ait Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi eserler ile batılı müelliflerin eserlerinin Türkiye Türkçesi tercümelerinden çokça yararlanmıştır. Bu dönemi temelde, Karahanlılar, Moğol İstilas, Çağatay Hanedanı, Saidiye Millî Devleti, Kalmuk ve Çin İşgali ile Çin işgaline karşı verilen bağımsızlık mücadelelerinin anlatıldığı birinci kısım ve Doğu Türkistan'ın son inkılabı olarak adlandırdığı 1930'lu yıllardaki bağımsızlık mücadelesinin anlatıldığı ikinci kısım olarak iki ana alt başlıkta kaleme almıştır. Bu bölümde ayrıca Kazak ve Özbek Türkleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir³².

Müellif eserini hayatını adadığı mukaddes davası, Şarkî Türkistan'ın Millî İnkılabının bitip bitmediği sorusuna verdiği “*Şarkî Türkistan'ın inkılabı bitmedi ve tâ istiklal nimeti elde edilinceye kadar bitmesi mümkün değildir*”³³ cevabıyla bütün Doğu Türkistanlılara gösterdiği hedef ile bitirmektedir.

Eserin sonunda iki sayfalık kitabın basılması hakkında tavsiye kısmı ve 23 adet renkli harita³⁴ eki vardır. Müellif haritaları Oxford World Atlas'a bakarak elle çizmiştir³⁵. Mezkûr haritalar Mehmet Emin Buğra'nın arşivinde halen mevcuttur³⁶.

C. Eserin Kaynakçası

Eserde tarihi malumatımızın membaları olarak adlandırılan kaynakçanın incelenmesini müellifin verdiği sıra ile yapmayı uygun gördük. Kaynakçada yer alan eserlerden ulaşabildiklerimizin künyelerini dipnotta zikrettik.

Umumî Tarih³⁷: Maarif Vekaleti (Millî Eğitim Bakanlığı) tarafından orta dereceli okullarda okutulmak üzere basılmış 4 ciltlik eserdir. Yukarıda kısaca değinildiği gibi dönemin resmi tarih tezlerini yansıtan eserin önsözünde, o güne kadar ağırlıklı olarak yabancı ve önyargılı kitle tarafından yazılmış olan Türk tarihine,

³² Buğra, ŞTT, 1940, s. 406-410.

³³ Buğra, ŞTT, 1940, s. 776.

³⁴ Müellif Hıta ve Karahıta ile ilgili haritalar iki ayrı sayfaya çizilmiş olsa da tek bir numara (15) vermiştir. Dolayısıyla aslında 48 sayfada 24 adet harita vardır. Bkz. EK-2.

³⁵ Yuriko, *Autograph Manuscript*, s. XX.

³⁶ Farabi Eğitim Kültür ve Araştırma Derneği bünyesinde oluşturulan Mehmet Emin Buğra Arşivi

³⁷ Bkz. Dipnot 11.

millîbir bakış açısı getirmek amacıyla kaleme alındığı ifade edilmektedir³⁸. Birinci cilt, tarih öncesinden Ortaçağ'a kadarki dönem, ikinci cilt ortaçağ, üçüncü cilt yakın çağ ve dördüncü cilt Türkiye Cumhuriyeti hakkındadır.

Türk Tarihinin Ana Hatları³⁹: Türk Tarih Tezinin iki temel eserinden biri olan mezkûr çalışma, ilgililerin görüş ve önerilerine sunulmak üzere 100 adet basılmıştır. Kitabın basılış amacı Türklerin dünya tarihindeki hak ettiği yeri alması ve varlığa dair dini inançlara dayalı bilginin yerini bilimsel verilere dayandırmak olarak izah edilmiştir⁴⁰. Kitap kâinatın ve dünyanın oluşumu, insanlığın ortaya çıkışı ile Türk ve diğer medeniyetleri incelemekte, Orta Asya'da bulunan Bronz Devri'ne⁴¹ ait kurganlardan Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar Türk tarihini anlatmaktadır.

Telfiku'l-Ahbar⁴²: Kazanlı tarihçi Muhammed Murad Remzi tarafından yazılan eserin tam adı “**Telfiku'l-Ahbar ve Telkihu'l-Asar fi vekai'i Kazan ve Bulgar ve Müluki't-Tatar**”dır. Eser Arapça olarak iki cilt halinde neşredilmiştir. Müellif eserin mukaddemesinde amacını bölge Müslümanları hakkında bilgi vermek ve onları Rus işgaline karşı bilinçlendirmek olarak izah etmektedir. Eserde esas itibariyle İslam öncesi Türk tarihi, Bulgarlar ve Tatarların Müslüman oluşları, Kazan şehrinin tarihi ve Rus işgali anlatılmaktadır.

Çin Tarihi'nin Türkçe Tercümesi: Bu kitap hakkında müellifin verdiği tek bilgi tercümanının belli olmadığıdır. Yakup Buğra⁴³ kitabın İngilizce olduğu bilgisini vermektedir. Elimizdeki bilgilerden kitabın tespiti mümkün olmamıştır.

Muhadaratü Tarihi'l Ümemi'l İslamiyye⁴⁴: Muhammed Hudari'nin Mısır Üniversitesi'nde verdiği ders notlarından oluşturulmuştur. Esasen **ed-Devletü'l-**

³⁸ M. Tefvik Bey, ve diğ., **Tarih I**, s. V.

³⁹ Bkz. Dipnot 12.

⁴⁰ Afet Hf., ve diğ., **a.g.e.**, s. 1-2

⁴¹ Bakır ve kalay alaşımından yapılmış bronz aletlerin kullanılmaya başlandığı döneme verilen isim. Dünyanın farklı coğrafılarından farklı zamanlarda başlamıştır. Türkistan bölgesinde M.Ö. 2200 – 1600 yıllarında başladığı düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. An Zhimin, “The Bronze Age in Eastern Parts of Central Asia”, **History of Civilizations of Central Asia V. I**, Delhi, UNESCO, 1999, s. 319-336.

⁴² Ahmet Özel, “Remzi, Muhammed Murad”, **DİA**, C. XXXIV, 2007, s. 566-568. Burada verilen künyesi şu şekildedir; M. M. Remzi, **Telfiku'l-ahbâr ve telkihu'l-âşâr fi vekâ'i i Kâzân ve Bulğâr ve mülûki't-Tâtâr I-II**, Orenburg, 1908.

⁴³ Buğra, **ŞTT**, 1998, s. XVII

⁴⁴ Ferhat Koca, “Hudari”, **DİA**, C. XVIII, s. 284.

Ümeviyye ve ed-Devletü'l-Abbasiye olmak üzere iki ayrı kitaptan oluşmaktadır. İlk kitap Cahiliye döneminden Emevilerin yıkılışına kadar olan dönemi anlatmakta olup iki cilttir. İkinci kitap adından da anlaşılacağı üzere Abbasi dönemini anlatmaktadır.

Türk Şeceresi⁴⁵: Hive Hanı Ebûlgazi Bahadır Han'ın eseri Özbek Hanları Şeybanilerin tarihi hakkındadır. Ebûlgazi Bahadır Han eserini vefat ettiği 1663'e kadar yazmaya devam etmiş, oğlu Enuşe Bahadır ise tamamlamıştır⁴⁶.

El-Fütuhâtü'l-İslamiyye: Tam adı “**el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye ba'de muğiyyi'l-fütûhâti'n-nebeviyye**” olan eser, Ahmet b. Zeyni Dahlan tarafından Hz. Ömer'den Sultan II. Abdulhamid Han'ın saltanatının ilk yıllarına kadar İslam tarihini anlatmak üzere kaleme alınmıştır⁴⁷.

Tabakat-ı Salatin-i İslam⁴⁸: İngiliz oryantalist Stanley Lane Poole'un “**The Mohammadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions**”⁴⁹ adlı eserinin Abbas İkbal tarafından yapılan Farsça tercümesidir. Eserde Hz. Ebubekir'den Abbasilerin sonuna kadar İslam halifeleri ile bütün Müslüman hanedanların şecereleri verilmektedir⁵⁰.

Düvel-i İslamiye: Yukarıda bahsi geçen “**The Mohammadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions**” adlı eserin Halil Edhem tarafından yapılan Türkçe tercümesidir⁵¹. Mehmet Emin Buğra bu tercümenin çok sayıda müellifin eserlerinden alıntıya sahip olduğu için Farsça tercümeden daha yararlı olduğunu ifade etmektedir⁵².

Dâ'iretü'l-Ma'âri-Fi'l-Karni'l-Râbi'ü'l-Aşar-İşrin: Mısırlı ilim adamı Muhammed Ferid Vecdi tarafından tek başına 1918 yılında tamamlanmış 10 ciltlik ansiklopedik eserdir. İçeriği esasen din, felsefe ve sosyal bilimler ve dil alanındadır.

⁴⁵ Ebûlgâzî Bahadır Han, **Türk şeceresi: şecere-i Türk**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1925.

⁴⁶ Mustafa Kafalı, “Ebûlgazi Bahadır Han”, **DİA**, C. X, 1994, 359-360.

⁴⁷ İrfan Aycan, “Dahlan, Ahmet b. Zeyni”, **DİA**, C. VIII, 1993, s. 416-417.

⁴⁸ Stanley Lane Poole, **Tabakat-ı Salatin-i İslam**, (Ter. Abbas İkbal), Tahran, Matbaa-i Mühr, 1313.

⁴⁹ Stanley Lane Poole, **The Mohammadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions**, London, Archibald Constable and Co., 1984.

⁵⁰ Ali Murat Yel, “Lane-Poole, Stanley”, **DİA**, C. XXVII, 2003, s. 100-101.

⁵¹ Stanley Lane Poole, **Düvel-i İslâmiye: Tarihi Medhaller ile Takvimî ve Ensâbî Cetvelleri Muhtevîdir**, (Ter. Halil Edhem), İstanbul, Maarif Vekaleti, 1925 (Hicri 1345).

⁵² Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 7.

Eser, tek müellifin elinden çıktığı ve bazı maddelerde yeterli kaynak kullanılmadığı için eleştirilmiştir⁵³.

Ravzatü's-Safâ⁵⁴: Muhammed Havendşah'ın Ali Şir Nevai'ye atfettiği yedi ciltlik genel tarih kitabıdır. Müellif tarafından kaleme alınan ilk altı cilt, yaradılıştan Timur ve haleflerine kadar olan tarihi anlatmaktadır. 1498 yılında vefat eden Havendşah'ın eserini ömrünün son yıllarında tamamlamış olduğu düşünülmektedir. Şeybani Han'ın dönemini ve çağdaşlarını anlatan son cilt torunu Handmir tarafından tamamlanmıştır. Çok sayıda dile çevrilip, defalarca basılmış alanının en tanınan eserlerindendir. İlk beş cildinin derleme olduğu yönünde eleştirilere maruz kalmıştır⁵⁵.

Câmi'ü't-Tevârih⁵⁶: İlhanlı Devleti'nin vezirlerinden, Reşidüddin Fazlullah tarafından kaleme alınan eser, modern anlamda ilk genel tarih kitabı olarak kabul edilmektedir. Orijinal eserin bazı bölümleri Farsça, bazı bölümleri Moğolca'dır. 1310 yılında tamamlanan ikinci versiyonu dört cilttir. Kitabın İlhanlı hükümdarları Gazan ve Olcaytu Han dönemine ilişkin kısımları müellif tarafından, genel tarihe ait bölümleri ise müellifin planına uygun olarak aralarında Moğol, Çinli, Avrupalı ve Keşmirlilerin olduğu farklı kişiler tarafından yazılmıştır. Birçok tarihçi tarafından kaynak gösterilen eser, çok sayıda dile tercüme edilmiştir⁵⁷.

Târih-i Reşidî: Doğu Türkistan'ın güneyinde hüküm süren Duğlat hanedanı şehzadelerinden Haydar Mirza tarafından kaleme alınmıştır. İki bölümden oluşmaktadır. 1546 yılında Keşmir'de tamamlanan ilk bölümde 1347 yılında Çağatay tahtına çıkan Tuğluk Timur Han'ın hayat hikayesiyle başlayıp, onun ve evlatlarının döneminde Türkistan bölgesinde yaşanan olaylar anlatılmaktadır. 1541-1542 yılında tamamlanan ikinci bölümde ise daha çok Yunus Han ve evlatları ile yazar ve Duğlat hanedanının başından geçenler anlatılmaktadır⁵⁸. **Tarih-i Reşidi**, Doğu Türkistan tarihine ait bölge halkından birisinin kaleminden çıkmış ender eserlerden olması

⁵³ Yusuf Şevki Yavuz, "Ferid Vecdi", **DİA**, C. XII, s. 393-395.

⁵⁴ Muhammed B. Havendşah B. Mahmud "Mirhand", **Tarih-i Ravzatü's-Safa Fi Sireti'l-Enbiya Ve'l-Muluk Ve'l Hulefa**, (Ter. Mürsel Öztürk), Ankara, TTK, 2019.

⁵⁵ İsmail Aka, "Mirhand", **DİA**, C. XXX, 2005, s. 156-157.

⁵⁶ Eserin Türkiye'de çok sayıda baskısı bulunmaktadır. Bunlardan TTK kütüphanesinde bulunan nüshası için bkz. Reşideddin Fazlallah, **Cami'ü't-Tevarih**, (Ter. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul, MillîEğitim Basımevi, İstanbul, t.y.

⁵⁷ Ramazan Şeşen, "Camiu't-Tevarih", **DİA**, C. VII, s. 132-134.

⁵⁸ Enver Konukçu, "Haydar Mirza", **DİA**, C. XXVII, 1998, s. 29-30.

nedeniyle çok önemlidir. Mehmet Emin Buğra da dönem tarihini yazarken en çok bu eserden yararlanmıştır. Yukarıda eserleri ile ilgili başlıkta anlatıldığı gibi **Tarih-i Reşidi**'yi Türkiye Türkçesi'ne tercüme etmiştir. Biz de çalışmalarımız sırasında eserin Denison Ross tarafından yapılmış İngilizce tercümesinden⁵⁹, bu tercüme esas alınarak Osman Karatay tarafından yapılan Türkiye Türkçesi tercümesinden⁶⁰ ve Muhammed Turdi Mirza Ahmed tarafından hazırlanan Uygur Türkçesi tercümesinden⁶¹ yararlandık.

Târihu't-Temeddüni'l İslâmîyye: Osmanlının son dönemlerinde yaşayan Osmanlı ve meşrutiyet taraftarı Hristiyan bir Arap olan Corci Zeydan tarafından yazılan beş ciltlik İslam tarihidir. İlk olarak 1902-1906 yıllarında Kahire'de basılmış, Zekî Megamiz tarafından **Medeniyyet-i İslâmiyye Târihi**⁶² adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir⁶³. Döneminde epey dikkat çeken kitaba Şibli Nümanî tarafından yazılan eleştiri, Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek Sebilü'r-Reşad⁶⁴ dergisinde yayınlanmıştır⁶⁵.

Târih-i Sistân: Mehmet Emin Buğra, bu kitap hakkında hiçbir açıklama vermediği için eseri tam olarak tespit etmemiz mümkün olmadı. Araştırmalarımızda müellifin yararlanmış olması muhtemel aynı adlı Farsça bir kitaba ulaştık. Mezkûr

⁵⁹ Muhammad Haidar Dughlat, **The Tarikh-i Rashidi**, (Çev. E. Denison Ross), London, Sampson Low, 1895.

⁶⁰ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, 2006.

⁶¹ Mirza Muhemmed Heyder Köregan, **Tarihi Reşidi**, (Haz. Muhemmet Turdi Mirza Ehmet), Urumçi, Helk Neşriyatı, 2015.

⁶² Corci Zeydan, **Medeniyyet-i İslâmiyye Târihi**, (Ter. Zeki Megamiz), Dersaadet [İstanbul], İkdâm Matbaası, 1328.

⁶³ Muharreç Çelebi, "Corci Zeydan", **DİA**, C. VIII, s. 69-71.

⁶⁴ Eşref Edip ve Ebül'ulâ Zeynelâbidin tarafından 1908 yılında "*Sırat-ı Müstakim*" adıyla kurulan dergi 1912 yılında "*Sebilürreşad*" adını almıştır. Başyazarlığını Mehmet Akif Ersoy'un yaptığı dergi, Elmalılı Hamdi Yazır, Said Halim Paşa, Ömer Rıza gibi dönemin etkili kalemlerine ev sahipliği yapmıştır. Milli mücadeleye tam destek veren derginin başyazarı Mehmet Akif ve yayımcısı Eşref Edip Anadolu'ya geçmişlerdir. Siyasî açıdan çok çalkantılı bir dönemde 17 yıl yayın hayatına devam eden dergi 1925 yılında Takrir-i Sukun kanunuyla kapatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Efe, "Sebilürreşad", **DİA**, C. XXXVI, 2009, s. 251-253.

⁶⁵ Mehmet Azimli, "Corci Zeydan'ın "İslam Medeniyet Tarihi" Adlı Eserine Karşı Yazılmış Bir Tenkit Yazısı", **İSTEM**, S. 5, 2005, s. 223 – 243.

eserde Sistân⁶⁶ bölgesi ve burada hakimiyet kurmuş Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular ve Harezmşâhlar hakkında detaylı bilgi verilmektedir⁶⁷.

Bâbürnâme: Babür İmparatorluğu'nun kurucusu Babür Şah'ın, 12 yaşında Fergana'da babasının yerine tahta çıkışı ile başlayıp ölümünden bir yıl öncesi olan 1529 yılına kadar geçen sürede başından geçenleri anlattığı otobiyografi türündeki eserdir⁶⁸. Mehmet Emin Buğra, Babür Şah'ın dönemini anlatırken sık sık bu esere atıf yapmıştır. Biz de hem Türkiye Türkçesi⁶⁹ hem de İngilizce⁷⁰ tercümesinden istifade ettik

El-Kâmil: Cizreli tarihçi, edip ve muhaddis İbn-ül Esir el-Cezeri'yi Ortaçağ'ın en güvenilir tarihçilerinden biri yapan eserde, kainatın yaratılışından H. 628'in sonuna (M.1231) kadar olaylar anlatılmıştır. Peygamberler tarihi, Sasani, Roma ve Bizans İmparatorlukları, İslam öncesi Arap toplumu ve Asr-ı Saadet kitapta bahsedilen temel konulardır. Cezeri'nin **El-Kamil fi't-tarih** adını verdiği 10 ciltlik eseri, aralarında Latince, İngilizce, Fransızca ve Farsça'nın olduğu çok sayıda dile tercüme edilmiştir. Eser, İslam Tarihi alanında temel kaynaklardan biri olma özelliğini halen sürdürmektedir.⁷¹ Türkçe'ye "**İslam Tarihi**" olarak tercüme edilmiştir⁷².

Zeyn-ül-Ahbar: İranlı tarihçi Gerdizi tarafından 1050 yılında yazılan Farsça eser, Gazneli sultanı Zeynülmille'ye sunulduğu için bu adı almıştır. Gazneli Mahmud dönemini bizzat görerek naklettiği için Gaznelilerin ilk devrine ait birincil kaynaklardandır⁷³. Eserde Abbasiler, Karahanlılar, Büveyhoğulları, Oğuzlar, Gurlar,

⁶⁶ İran'ın Doğu ucundaki Sistan ve Belucistan eyaleti ile Afganistan'ın güneybatısını kapsayan bölge. Sistan'ın doğu sınırı Ortaçağ'da Kandehara'a kadar uzanmaktaydı. Adının sakaların ülkesi manasına gelen Sakastan'dan geldiği düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Sistan", **DİA**, C. XXXVII, 2009, s. 274-276.

⁶⁷ **Tarih-i Sistan**, (Haz. Vural Öntürk), İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2018.

⁶⁸ Ömer Faruk Akün, "Babürname", **DİA**, C. IV, 1991, s. 404-408.

⁶⁹ Babür, **Babürname: "Babür'ün Hatıratı"**, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000.

⁷⁰ Zahiru'din Muhammad Babur Padshah Ghazi, **Babur-Nama**, (Çev. Annette Susannah Beveridge), Delhi, Low Price, 2010.

⁷¹ Abdülkerim Özaydın, "el-Kamil", **DİA**, C. XXIV, 2001, s. 281-283.

⁷² İbnü'l Esir, **İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih 10 Cilt**, (Çev. Abdülkerim Özaydın, ve diğ.), İstanbul, Ocak Yayıncılık, 2015.

⁷³ Orhan Bilgin, "Gerdizi", **DİA**, C. XIV, s. 29-30.

Afganlar, Ziyarîler, Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Harezmşahlar gibi Horasan bölgesinde hüküm sürmüş devlet ve milletler hakkında bilgiler verilmektedir⁷⁴.

Târih-i Beyhaki: Hüseyin el-Beyhakî'nin eseri Gazneliler'in tarihine dair en önemli kaynaklardan biridir. Yaklaşık 20 yıl Gazneliler Devletinde resmi görevde bulunan Beyhaki, 1018-1059 yılları arasındaki olayları anlattığı Farsça eserini rivayete göre 30 cilt olarak hazırlamış, ancak tamamı günümüze ulaşmamıştır. Kitap ayrıca Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk devirleri ve İran kültürü hakkında önemli bilgiler içermektedir⁷⁵. Pek çok dile tercüme edilen eserin Necati Lûgal tarafından yapılan Türkçe tercümesi Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır⁷⁶.

El-Yemini: Gazneli Devleti'nde vazife yapmış Muhammed B. Abdulcebbar Utbi tarafından Arapça olarak 1021 yılında telif edilen eser, Gaznelilerin kurucusu Sebük Tegin, Gazneli Mahmud ve onun döneminde yaşayan hükümdarlar ile Samaniler, Abbâsîler, Karahanlılar ve Harzemşahlar hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eser, **Kitâbü'l-Yemînî, Sîretü'l-Yemînî, Târîhü'l-Yemînî, Târîhü'l-Utbî** olarak da adlandırılmıştır.⁷⁷

Câmi'ü't-Tevârih: Tarihlerin toplamı manasına gelen bu isimde çok sayıda tarih kitabı vardır⁷⁸. En meşhuru yukarda bahsedilen Reşidüddin Fazlullah tarafından kaleme alınan eserdir. Mehmet Emin Buğra'nın bu **Camiü't-Tevarih** hakkında verdiği bilgi sadece müellifinin Mevlevi Fakir Muhammed ve konusunun genel tarih olduğu yönündedir. Araştırmalarımızda bu müellife ait bu isimde bir kitaba ulaşamadık.

⁷⁴ Filiz Akçay, "Ebu Said Abdulhay Dahhak B. Mahmud Gerdizi'nin "Zeynü'l-Ahbar" Adlı Eserinin Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ordu, Ordu Üniv. Sos. Bil. Enst., 2015.

⁷⁵ Tahsin Yazıcı, "Tarih-i Beyhaki", **DİA**, C. XXXX, 2011, s. 74-75.

⁷⁶ Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî, **Tarih-i Beyhaki**, (Ter. Necati Lûgal, Haz. Hicabi Kırılanc), Ankara, TTK, 2019.

⁷⁷ Erdoğan Merçil, "Utbi, Muhammed B. Abdulcebbar", **DİA**, C. XLII, 2012, s. 236-237.

⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Ayşe Nur Sır, Mustafa Murta Öntuğ, "Mehmet Zaim Efendi ve Camiü't-Tevarih", **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, S. 8/Yaz, Konya, 2009, s. 172-186; A. B. Salkınbay, "Eski Kazak Dili Tarihinin Kaynakları", **Gazi Türkiyat**, S. Güz/11, 2012, s. 203-217; Fatih Ünal, "Türk Tarihinin Kaynaklarından Camiü't-Tevarih ve Müellifi Kadir Ali Beg Hakkında", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 37, 2008, s. 231-239.

Târih-i Keşmir: Mehmet Emin Buğra'nın arşivinde bulunan Keşmir Şrinagar'da basılmış aynı adlı Farsça bir eser⁷⁹ tespit ettik. Yakup Buğra, 1998 nüshanın kaynakçasında bu eserin künyesini “*Muhammed Azam Keşmiri, “Tarihi Keşmir”, (Farsça), Sirinagar, 1936*” olarak vermiştir. Ayrıca İngilizce kaynaklarda⁸⁰ Hoca Muhammed Azam'a ait 1747 tarihli **Vakiat-ı Keşmir** adlı bir tarih kitabından bahsedilmektedir. Mezkûr eser, Keşmir'in tarihi, coğrafyası ve kültürü hakkında detaylı bilgiler içermektedir.

Tarihçe-i Afganistan: Afgan kralı Muhammed Nadir Şah tarafından 1930 yılında kurulan Encümen-i Edebi-i Kabil (Kabil Edebiyat Cemiyeti) tarafından çıkarılan yarı resmi “*Mecelle-i Kabil*” dergisinin H. Şemsi 1311 (M. 1932-33) yıllığında (Salname-i Mecelle-i Kabil) yayınlanan Afganistan tarihinin anlatıldığı kısımdır⁸¹. 1937 yılına kadar Farsça'nın bir kolu Dari lisanında çıkan mezkûr yıllıklar Afgan kültür, tarih ve hükümeti hakkında önemli bir kaynaktır⁸².

Tarihçe-i Asya: Mehmet Emin Buğra'nın beyanına göre yukarıda zikredilen Mecelle-i Kabil dergisinin H. Şemsi 1312 (M. 1933-34) yıllığında çıkan Asya tarihine ait kısım. Mezkûr derginin aralarında H. Şemsi 1311 de olmak üzere çok sayıda yıllığına ulaşmamıza rağmen, maalesef Tarihçe-i Asya'nın içinde bulunduğu H. Şemsi 1312 yıllığını bulamadık.

Dîvânu Lugâti't-Türk: Orhun Abideleri ve Dede Korkut ile birlikte Türk dilinin, edebiyatının, kültürünün, tarihinin en önemli üç eserinden biridir. Dolayısıyla Türkiyat üzerine çalışan veya bu konuya ilgi duyan herkesin en çok başvurduğu kaynakların başında gelmektedir. Temelde Müslüman Araplara Türkçe'yi tanıtmak üzere yazılan eser, 9.000 civarında kelimenin tercümesini veren ilk Türkçe sözlük, Türk dilinin ilk grameri, Türk boyları ve ağızları hakkında bilgi veren bir etnoloji eseri,

⁷⁹ Hoca Muhammed Azam, **Tarih-i Keşmir-i Azim**, (Haz. Gulam Muhammed Nur), Sirinagar, Muhammed Taciran Kütüb, 1936.

⁸⁰ Chitrakleha Zutshi, **Languages of Belonging: Islam, Regional Identity, and the Making of Kashmir**, London, Hurst & Company, 2004, s. 33; Mohini Qasba Raina, **Kashur The Kashmiri Speaking People**, Haryana, Partridge, 2014, s. 335.

⁸¹ Mir Gulam Muhammed Han Gubar, “Tarihçe-i Muhtasar Afganistan”, **Salname-i Mecelle-i Kabil**, 1311, s. 7-40.

⁸² Ludwig W. Adamec, **Historical Dictionary of Afghanistan**, Maryland, The Scarecrow, 2003, s. 19, 35; Harold Schiffman, **Language Policy and Language Conflict in Afghanistan and Its Neighbors**, Leiden, Brill, 2012, s. 35.

Türk coğrafyası hakkında bilgi veren ve bir dünya haritası içeren bir coğrafya kitabı, Türk tarihi ve efsanelerini anlatan bir tarih kitabı, Türk örf adet, inanış ve diğer kültürel öğeleri içeren bir etnografya kitabı, ayrıca 764 mısralık şiir antolojisi⁸³.

1074 veya 1077 yılında Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan eser, Abbasi halifesi el-Muktedi bi Emrillah'a sunulmuştur. Günümüze ulaşmayı başarmış tek nüshası, Muhammed bin Ebi Bekr tarafından 1266 yılında Şam'da istinsah edilen nüshadır. Bu nüsha İstanbul'da, eski Maliye nazırlarından Ahmed Nazif Paşa'nın yakınlarından bir hanımefendinin satmak üzere bir sahafa getirilmesi ile Ali Emiri tarafından keşfedilmiştir⁸⁴.

Mehmet Emin Buğra da eserinde en çok **Dîvânu Lugâti't-Türk**'e atıf yapmıştır. Müellifin yararlandığı nüsha⁸⁵ eserin bulunduktan sonra Kilisli Rıfat tarafından yapılan ilk baskısıdır. Tercüme olmayıp el yazma metnin matbaada basılmasından ibarettir⁸⁶. Girişinde *"Bu yegane kitap, Maarif Nezaret-i Celilesi'nin takdiriyle Halep defterdar-ı sabıkı Ali Emiri efendinin kütüphanesinden istiare olunarak tab ve teşmil edilmiştir."* şeklinde bir açıklama olan bu baskı üç cilt olarak hazırlanmıştır.

Eserin Türkiye Türkçesi'nde yayınlanmış ilk tercüme ve dizin çalışması Besim Atalay tarafından yapılmıştır. Biz de çalışmalarımızda hem Besim Atalay nüshasının⁸⁷ 2018 basımından, hem de Ahmet Ercilasun ve Ziya Akkoyunlu tarafından yapılan son çalışmadan sıkça istifade ettik.

Temirlenk: Amerikalı tarihçi, senaryo ve roman yazarı Harold Lamb'ın **Tamerlane** adlı eserinin Nedim Vafik tarafından yapılan Türkçe tercümesidir⁸⁸. Gelmiş geçmiş en büyük komutanlardan Timur'un hayatını anlatan eserin güncel tercümeleri Emir Timur⁸⁹ adıyla yapılmıştır.

⁸³ Kaşgarlı Mahmut, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, (Çev. Ahmet B. Ercilasun, Ziya Akkoyunlu), Ankara, TTK, 2018, s. XVII. Bundan sonra eseri "DLT" kısaltmasıyla zikredeceğiz.

⁸⁴ Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. XIX, XXXVI.

⁸⁵ Mahmud B. el-Hüseyin B. Muhammed el-Kaşgari, **Kitabü Divani'l-Lügati't-Türk**, Darü'l Hilafeti'l-Aliye [İstanbul], Matbaa-i Amire, 1333 [1915].

⁸⁶ Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. XX.

⁸⁷ Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgati't Türk**, (Ter. Besim Atalay), Ankara, TTK, 2018.

⁸⁸ Harold Lamb, **Temirlenk**, (Ter. Ahmet Vafik), İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1931

⁸⁹ Harold Lamb, **Emir Timur**, (Ter. A. Gökçe Bozkurt), İstanbul, İlgi Kültür Sanat, 2020.

Eski Türk Yazıt ve Kitabeleri: Hüseyin Namık Orkun tarafından kaleme alınan üç ciltlik eserde, Orhun Abideleri, Ongin, İhe Hüşotu ve İki Uygur yazıtları, Göktürk alfabesi ile yazılı Talas yazıtları ile, taslar, taşlar, aynalar, paralar ve kağıtlar üzerine yazılmış olan metinler ve diğer yazıt ve kitabeler incelenmiştir. Müellifin elindeki nüsha ise 1936 İstanbul baskısıdır⁹⁰.

Târih-i Emîniye: Doğu Türkistan'ın Kuça şehrine bağlı Sayram köyünde doğan Molla Musa Sayrami tarafından kaleme alınan eser, 1903 yılında yazılmıştır. Nuh peygamberden yazarın yaşadığı zamana kadar geçen dönemi anlatan eserin ana başlıkları, Cengiz Han ile Türkistan bölgesinin hükümdarları Çağatay Hanedanının tarihi, Saidiye Hanlığı, Hocalar devri ve sonrasındaki Çin işgali, 1860'lı yıllardaki millîbağımsızlık hareketleri, Yakup Han dönemi ve sonrasında yaşananlardır. Aksu Hâkimi Muhammed Emin Dadhah'a sunulduğu için bu ismi aldığı bilinmektedir⁹¹. İlk matbu baskısı⁹² 1905 yılında Kazan'da yapılmıştır. Bu nüsha Harvard Üniversitesi'nin dijital kütüphanesinde araştırmacılara sunulmuştur. Eserin günümüz Uygur Türkçesi tercümesi 1988 yılında Muhammed Zunun tarafından yapılmıştır⁹³.

D. Eserin Önemi

Bilindiği üzere Çin işgal yönetiminin Doğu Türkistan'ı Çinlileştirme siyasetinin bir yansıması olarak üzerinde durduğu en önemli faaliyetlerden birisi Doğu Türkistan'ın tarihini çarpıtmak ve bölgeyi ezelden beri Çin toprağı olarak lanse etmek olmuştur⁹⁴. Dolayısıyla Doğu Türkistan'da yaşayan hiç kimsenin kendi tarihini millî bir bakış açısıyla, ya da en azından objektif kriterlere bağlı bir kaynaktan öğrenme imkânı yoktur. Kabil'de tarihi, Çinlilerin bu ideolojik bakışıyla yazılanlardan başka kaynaklardan okuma imkânı bulan Mehmet Emin Buğra, uzun zamandır ihtiyaç olarak

⁹⁰ Hüseyin Namık Orhun, **Eski Türk Yazıtları**, İstanbul, TDK, 1936.

⁹¹ Gülbehrem Gökkut, Musa Sayrami'nin Tarih-i Emîniye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak olarak Değerlendirilmesi, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, Ege Üniv. Sos. Bil. Enst., 2011. s. 13, 16, 17, 24.

⁹² Molla Musa bin Molla İsa Sayrami, **Tarih-i Emîniyye**, Kazan, Tabakhane-i Medrese-i Ulum, 1322-1905, <https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40-990061296730203941/> 01.10.2020.

⁹³ Molla Musa Sayrami, **Tarih-i Emîniye**, (Haz. Mehemmet Zunun), Urumçi, Helk Neşriyatı, 1998; Abduraop Polat, "Musa Sayrami, Tarihi Hamidi III, İnceleme-Metin-Dizin", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst., 2002, s. 5.

⁹⁴ Buğra, **Kalem Küreşi**, s. 21-24.

gördüğü vatanının tarihini millî bir bakış açısıyla yazma amacıyla Şarkî Türkistan Tarihi'ni kaleme almaya başlamıştır⁹⁵.

1940 yılında tamamlanıp kamuoyunun dikkatine sunulduğu andan bugüne kadar bölge ile alakalı bütün tarafların dikkatini çeken ve Doğu Türkistanlılar arasında büyük bir heyecan uyandıran eser, Doğu Türkistan tarihi konusunda Çin tezlerinin üzerine bomba gibi düşmüştür⁹⁶. Öyleki Şarkî Türkistan Tarihi, Çinliler tarafından o günden sonra Çin işgal rejimine karşı yapılan bütün millîve dini hareketlerin ideolojik kaynağı olarak görülmüştür⁹⁷. Çinli yetkililer tarafından varlığı öğrenilir-öğrenilmez yasaklanmış, bulunduran, okuyan, çoğaltan ya da hakkında olumlu fikir beyan edenler ağır cezalara çarptırılmıştır. Mehmet Emin Buğra'nın yeğeni Abdulehad Mahsum⁹⁸ 1958 yılında Şarkî Türkistan Tarihi'ni okumak ve çoğaltmak suçundan toplama kampında ağır işkenceler altında 14 yıl geçirmiştir⁹⁹. Yine Hacı Yakup Anat¹⁰⁰ eseri çoğaltmaya çalışmak suçundan 15 yıl hapse mahkum edilmiştir. Bu ağır bedellere rağmen Doğu Türkistanlılar eseri okumak ve çoğaltmak için her fırsatı değerlendirmişlerdir. Çin yönetiminin, düzenlediği organizasyonlarla eseri ve müellifini eleştirmeye başlaması halk ve aydınlar arasında kitabın bilinirliğini ve ona

⁹⁵ Buğra, *ŞTT*, 1947, s. 4

⁹⁶ Hacı Yakup Anat, *Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri, Makaleler*, (Haz. Soner Yalçın), Ankara, y.y., 2005. s. 67.

⁹⁷ Erkin Ekrem, "The Uyghur Factor in Turkish-Chinese Relations After The Urumqi Events", *The Uyghur Community: Diaspora, Identity and Geopolitics*, (Edit. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Konuralp Ercilasun), New York, Palgrave Macmillan, 2018, s. 166.

⁹⁸ Doğu Türkistan'ın yetiştirdiği en önemli alimlerinden, bütün hayatını Doğu Türkistan'ın dini ve millikimliğini muhafaza etmeye adanmış büyük dava adamı Abdulehad Barat Mahsum Hacim, Mehmet Emin Buğra'nın kızkardeşinin oğlu olarak 1931 yılında Hoten şehrinin Karakaş ilçesinde dünyaya geldi. Babası daha küçük bir çocukken hapiste şehit edildi. 1958-1972 yılları arasında Toplama Kampında çok ağır koşullarda hapis hayatı yaşamasına rağmen, 1982 yılında geldiği Türkiye'den bana vatanda ihtiyaç var diye geri döndü. Hayatının üçte birinden fazlasını hapis, toplama kampı, gözaltı merkezlerinden geçirmesine rağmen öğrenci yetiştirmeye devam etti. En son Çin yönetiminin 2017 yılında başlattığı Doğu Türkistan'daki Türk ve Müslüman kimliğini yok etme amacına matuf soykırım kapsamında yılında tutuklanıp, toplama kampında şehit edildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Muhterem, "Şehit Üstaz Abdulehad Han Mahsum Hacim", *Meripet Jurnili*, S. 2, 2018, s. 3-8.

⁹⁹ Yakup Buğra, *a.g.e.*, s. 98, 99.

¹⁰⁰ Hacı Yakup Anat (1920-2001), Doğu Türkistanlı bir ailenin evladı olarak Bursa'da dünyaya geldi. 1929 yılında ailesi ile birlikte Kaşgar'a döndü. 1940 yılında Hoten Gazetesi'nin müdürü oldu. 1941 yılında yüzlerce Uyгур aydın ile birlikte tutuklandı. 1947 yılında Üç Efendiler'e katıldı. Komünistlerin ülkeyi ele geçirmek üzere olduğu 1949 yılında Altay Neşriyat'ın müdür yardımcılığını üstlendi. 1949 yılındaki göç sırasında sınırdan geri dönmek zorunda kaldı ve tutuklandı. 1996 yılında Türkiye'ye gelen Anat, 81 yıllık ömrünün 28 yılını gözetim altında geçirmiş olmasına rağmen onlarca yazılı eser vermeyi başarmıştır. Anat, *a.g.e.*, s. 7, 8, 9, 11, 69.

olan ilgiyi iyice arttırmıştır. Çünkü Doğu Türkistanlılar şunu iyi bilir; eğer Çinliler bir şeyi kötülüyorsa o mutlaka iyidir¹⁰¹.

Şarkî Türkistan Tarihi üzerinde çalışan az sayıda yabancı akademisyen, milliyetçi bir bakış açısıyla yazıldığı yönündeki eleştirilerine rağmen, metodolojisi, içeriği ve kapsamı gözönüne alındığında eseri, güvenilir bir kaynak olarak değerlendirmişlerdir¹⁰².

Şarkî Türkistan Tarihi Polat Kadiri, Hacı Yakup Anat, Abdurehim Ötkür ve Turgun Almas'ın aralarında olduğu bütün millîaydınları etkilemekle kalmamış, aynı zamanda onu hiç okumamış Doğu Türkistanlılar arasında dahi çok önemli bir sembol olmaya halen devam etmektedir¹⁰³. Eser, bu büyük etkiye rağmen malesef dünya çapında yaygın kullanım ve akademik başvuruya ulaşamamıştır. Bunun temel nedeni ise bugüne kadar Uygur Türkçesi dışında bir dile tam olarak tercüme edilmemiş olmasıdır¹⁰⁴.

II. BÖLÜM

ŞARKÎ TÜRKİSTAN TARİHİ'NİN TARİHÇESİ

Bu bölümde çalışmamıza konu olan Kabil'de yazılmaya başlanan **Şarkî Türkistan Tarihi** adlı eserin tamamlandığı 1940 yılından, 2020 yılına kadar geçen 80 yıllık serüveni değerlendirilecektir. Konu, zikredilen dönemde eserin nüshaları ve tercüme çalışmaları iki alt başlıkta kronolojik olarak incelenecektir.

A. Eserin Nüshaları

1. 1940 Kabil Nüshası

Bir önceki bölümde ayrıntılı olarak izah edilen **Şarkî Türkistan Tarihi**'nin el yazma nüshası, 1941 yılında müellif tarafından matbaa baskısının yapılması için Keşmir Sirinagar'da bulunan “*Şarkî Türkistan Millî Birlik Cemiyeti*”nin başkanı

¹⁰¹ Anat, **a.g.e.**, s. 72-73

¹⁰² Yuriko, **Autograph Manuscript**, s. XIII.

¹⁰³ Yuriko, **Autograph Manuscript**, s. XXXV.

¹⁰⁴ Yuriko, **Autograph Manuscript**, s. XIV; Anat, **a.g.e.**, s. 77.

Muhammed Kasım'a¹ gönderilmiştir². Eser, o tarihten Mehmet Emin Buğra'nın yakın kurmaylarından Abdulkerim Buğra'nın İngiliz sömürge hükümeti tarafından mecburi ikamete tâbi tutulduğu Hindistan'ın Dammur şehrinden memlekete dönmek üzere Sirinagar'a geldiği 1947 yılına kadar Keşmir'de kalmıştır.

Müellif, Abdulkerim Buğra'ya el yazma nüshanın bir şekilde Doğu Türkistan'a getirilmesini isteyen bir mektup göndermiştir. Abdulkerim Buğra ve ailesi el yazma ve Keşmir'de basılan nüshadan beş adet yanlarına alarak Ladak'a geldiklerinde, sınırdan geçiş yapan kervancılar tarafından üzerlerinde “*Keşmir'de basılan karşıt kitap*” adıyla andıkları **Şarkî Türkistan Tarihi** bulunursa sorun çıkacağı yönünde uyarılmışlardı. El yazma nüsha Abdulkerim Buğra'nın eşi Zeynep Buğra'nın elbisesinin içine dikilmiş ve üzerine kalın bir palto giydirilerek sınırdan geçirilmiştir. Sınırı geçerken bindiği atın tökezlemesi sonucu suya düşen Zeynep Buğra'nın üzerindeki eser ciddi bir tehlike atlatmıştır. Büyük zorluklara göğüs geren Abdulkerim ve Zeynep Buğralar sayesinde eser sağ salim Doğu Türkistan'a ulaştırılmıştır³.

Eser, 1949 yılında vatan için vatandan ayrılmak zorunda kalan Mehmet Emin Buğra ve yol arkadaşları ile birlikte Türkiye'ye getirilmiş, müellifin 1965 yılında vefatının ardından kızı Fatma Buğra ve damadı Yunus Buğra'ya bırakılmıştır. Bilahare Yunus Buğra tarafından 2016 yılında ailenin dördüncü nesil akademisyenlerinden Muhammed Ali Alioğlu'na⁴ emanet edilmiştir. **Şarkî Türkistan Tarihi**'nin orijinal el yazma nüshası dağınık bir şekilde bulunduğu arşiv içinden, aralarında bizim de bulunduğumuz bir ekip tarafından bir araya getirilerek uzmanlara restore ettirilmiştir. Dijital ortama da aktarılan eser günümüzde “*Farabi Eğitim Kültür ve Araştırma Derneği*” bünyesinde oluşturulan Mehmet Emin Buğra Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

¹ Muhammed Kasım (1907-1985), Doğu Türkistanlı devlet adamı, alim ve şair. Hoten'e bağlı Karakaş ilçesinde dünyaya geldi. Babası devrin büyük alimlerinden Muhammed Sıddık Alem'dir. 1932 yılında Hoten inkılabına katıldı. 1933 yılındaki bağımsızlık hareketinin ileri gelenlerinden olan Muhammed Kasım, Hoten Hükümeti'nin maliye bakanlığını ve inkılab sonrası Keşmir'de kurulan “Şarkî Türkistan Millî Birlik Cemiyeti”nin başkanlığını yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abducelil Turan, “Muhammed Kasım Damollam”, **Şarkî Türkistan Ülemalar Birliği**, <http://olimalar.org/196/220/03.10.2020>.

² Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 113; Yuriko, **Autograph Manuscript**, s. XX.

³ Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 114.

⁴ Yakup Buğra'nın torunudur. İstanbul Erkek Lisesi'nde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliğinin yanı sıra Siyer Yayınlarında editörlük yapmaktadır. Halen İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Mehmet Emin Buğra'nın arşivi üzerine yüksek lisans tezi hazırlamaktadır.

2. 1947 Sirinagar (Keşmir)

Şarkî Türkistan Tarihi'nin ilk matbu baskısı H. 1366/M.1947 yılında Keşmir'in başkenti Sirinagar'da yapılmıştır. El yazma nüshanın Keşmir'e ulaştığı 1941 yılından basılışına kadar 6 yıl gibi uzun bir süre geçmiştir. Müellif bu gecikmenin nedenini *"Bu kitabın basım ve dağıtım işini üzerine alan Hindistan'daki⁵ 'Şarkî Türkistan Birlik Cemiyeti' bu işe 1941 yılında başlamış olsa da, ekonomik nedenler ve o dönemdeki Dünya Savaşı nedeniyle kitabın tam olarak basılması 1947 yılında mümkün oldu⁶"* şeklinde açıklamıştır.

II. Dünya Savaşı ve onun ekonomik sonuçlarının basım işinin gecikmesindeki etkisi yadsınamaz olsa da, kitabın basıldığı tarihte Sirinagar'da bulunan Yunus ve Yakup Buğralar başka nedenlerin de olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda müellifin damadı olan Yunus Buğra verdiği bir röportajda; gecikmenin en önemli nedeninin müellifin kitabında Kumul inkılabının lideri ve Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı⁷ hakkında yaptığı eleştiriler⁸ olduğunu ifade etmektedir⁹. Hoca Niyaz Hacı ile ilgili bölümlerin olduğu *"Şarkî Türkistan'ın Son İnkılabı"* kısmının¹⁰ 1947 baskısında bulunmaması bu düşüncenin haklılığı konusunda, önemli bir delil teşkil etmektedir. Yakup Buğra ise, bu işle ilgilenecek kimsenin olmamasın gecikmenin temel nedeni olduğunu söyledikten sonra, babası Abdülkerim Buğra'nın bu görevi uhdesine aldığını, taş baskının dizgi

⁵ O tarihlerde bütün Keşmir İngiliz sömürge yönetimi altındaki birleşik Hindistan'a bağlıdır.

⁶ Buğra, *ŞTT*, 1948, s. A.

⁷ 1931 yılında Kumul'da başlayan ayaklanmanın lideri, daha sonra 1934 yılında kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti hükümeti tarafından gıyabında Cumhurbaşkanı ilan edilen Hoca Niyaz Hacı, 1889 Kumul doğumludur. 1912 yılında katıldığı Timur Halife isyanı bastırıldıktan sonra uzun yıllar Altay bölgesinde muhacir olarak yaşamak zorunda kalan Hoca Niyaz, 1930'lu yıllarda bütün Doğu Türkistan'ı saran millîbağımsızlık mücadelesi döneminde hem Çinli yetkililer ve Ruslarla anlaşmış, hem de Sabit Damollam tarafından kendisine teklif edilen Cumhurbaşkanlığı'nı kabul etmiştir. Rus destekli Sheng Shicai galip geldikten sonra Genel Vali Yardımcılığı'na atanan Hoca Niyaz, 1937 yılında Japon ajanı olma suçlamasıyla tutuklanıp, 1941 yılında idam edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aili Yikemu, "Hamdullah Muhammed Tarım'ın Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., 2015, s. 28, 29.

⁸ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 710-713.

⁹ Yuriko, *Autograph Manuscript*, s. XXI.

¹⁰ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 615-770.

tahtalarının evlerine getirildiğini ve annesi Zeynep Buğra'nın geceleri bunları düzelttiğini belirtmektedir¹¹.

Eser, kapak sayfasında müellife yapılan medhiye ve künye bilgilerinden sonra, el yazma nüshada bulunan takrizler, içindekiler ve haritalar ile ilgili açıklamalara yer verilmeden direk giriş kısmıyla başlamaktadır. Toplam 461 sayfadır. İçerik ve terkihi el yazma ile genelde uyumludur. El yazmada 614. sayfaya denk gelen “*Jin Shu-ren'in Hükümet Dönemi*” başlığının anlatımıyla bitmektedir. Dolayısıyla “*Şarkî Türkistan'ın Son İnkılabı*”, kitabın en önemli bölümlerinin başında gelen “*Şarkî Türkistan'ın Millî İnkılabı Bitti mi Yoksa Devam mı Ediyor?*” sorusuna verilen cevap, haritalar ve kitabın basılması hakkındaki tavsiyeler bu baskıda bulunmamaktadır. Ayrıca bu baskıda yaşanan olumsuzluklar ve acele edilmesi nedeniyle çok sayıda dizgi ve yazım hatası yer almaktadır.

Yalnızca 300 adet basılan Keşmir nüshasından beş adet Abdülkerim Buğra tarafından Doğu Türkistan'a getirilmiştir. Bunlardan ikisi kendisine ulaşan müellif bir tanesini Urumçi'de kurulan içinde yaklaşık 10.000 adet Türkçe eser bulunan “*Yusuf Has Hacıp Kütüphanesi*”ne hediye etmiştir¹².

Müellif'in bu baskıdan hiç memnun kalmadığı anlaşılmaktadır. 1948 tarihli çalışmada bu konudaki memnuniyetsizliğinin nedenlerini, basım hataları, basılmayan kısımlar ve esere ekleme yapılmış olması olarak ifade etmiştir. Ayrıca baskı adedinin de son derece yetersiz olması nedeniyle, Doğu Türkistan'a az sayıda nüshası gelebilmiştir. Bu durum faydasının çok kısıtlı olması sonucunu doğurmuştur¹³. 1949 Komünist işgalinden sonra vatanda kalan gençlerden Hacı Yakup Anat hayatı pahasına eserin “*Yusuf Has Hacıp Kütüphanesi*”nde bulunan nüshasından bir kopya çıkarmaya çalışmıştır. Bu çabası işbirlikçiler nedeniyle açığa çıktıktan sonra tutuklanmış ve 15 yıl hapis cezası almıştır. Böylece **Şarkî Türkistan Tarihi**'nin bir nüshası ellerine geçen Çin yönetimi 1960'lı yıllarda sadece yüksek dereceli memurlar ve resmi ideolojinin araştırmacıları arasında dağıtılmak üzere eseri 3 cilt olarak 120 adet basmıştır. Eser, bilahare 1980'li yıllarda siyasi ortamın biraz yumuşamasıyla

¹¹ Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 113.

¹² Anat, **a.g.e.**, s. 68, 70.

¹³ Buğra, **ŞTT**, 1948, s. A.

üniversiteli gençler tarafından gizlice 200 adet çoğaltılmıştır¹⁴. Çalışmamızda el yazma nüshanın kayıp bölümleri Mehmet Emin Buğra arşivinde bulunan bu nüshadan tamamlanmıştır.

3. 1948 Urumçi

Kendini sürekli geliştirmeyi yaşam tarzı haline getirmiş olan Mehmet Emin Buğra, **Şarkî Türkistan Tarihi**'ni basılmak üzere Keşmir'e gönderdiği 1941 tarihinden sonra edindiği eski ve yeni tarihi kaynakları tetkik neticesinde eseri gözden geçirip yeniden basma düşüncesinde olmuştur. 1948 yılında Keşmir nüshası eline geçtikten sonra yaşadığı hayalkırıklığının da bu düşüncesini pekiştirdiği anlaşılmaktadır. Müellif bu husustaki düşüncelerini 1948 yılındaki çalışmanın "*Kitabın İkinci Baskısının Gerekçesi*" kısmında ayrıntılı olarak izah etmektedir. Mehmet Emin Buğra, el yazmada yer almayan çok sayıda konu hakkında bilgi edinmesi, yeniden gözden geçirme sonucunda bazı yanlışların düzeltilmesi ihtiyacı, bazı konularda açıklama verilmesi gerekliliğini bu baskının temel gerekçeleri olarak ifade etmektedir¹⁵.

Müellifin o dönemde yanında bulunan Hacı Yakup Anat, 1949 yılı baharında, Türkiye'den gelen bir mektupta eserin Türk Tarih Kurumu tarafından Türkiye Türkçesi'ne tercüme edilip basılması için izin talep edildiğini, Mehmet Emin Buğra'nın Türkiye'de basılmasının çok iyi olacağını ancak biraz düzeltip, ilaveler yapması gerektiğini söylediğini aktarmaktadır. Böylece eserin yeni baskısı için çalışmalar hızlanmışır. Anat'ın aktardığına göre, 200 sayfasının basımı tamamlandığında, siyasi durumun değişmesi sonucu göç kararı alındığı için kitabın basım işi yarım kalmış ve basılan sayfalar alınan karar gereği yakılmışır¹⁶.

Bu dönemdeki çalışmalardan Mehmet Emin Buğra arşivinde 80 sayfalık bir baskı forması mevcuttur. Formalarda baskı tarihine ait bir kayda rastlamadık. İkinci sayfanın altında Yakup Buğra tarafından kurşun kalemle yazılan bir notta "*Haziran 1948'e kadar Şarkî Türkistan Tarihi'nin ikinci baskısı Urumçi'de basılmış ve 100.*

¹⁴ Hacı Yakup Anat, Tarih öğrencileri tarafından çoğaltılan bu nüshadan bir tanesinin kendisine hediye edildiğini, durumu fark eden yönetimin bunlardan 80 tanesini geri topladığını aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Anat, **a.g.e.**, s. 70-75.

¹⁵ Buğra, **ŞTT**, 1948, s. A, B.

¹⁶ Anat, **a.g.e.**, s. 68-69.

sayfaya kadar olan kısmı matbaadan çıkmıştı. Komünist istilasının başlamasıyla devamı mümkün olmadı¹⁷...” yazmaktadır. Biz de bu bilgiye istinaden mezkur formları 1948 nüshası¹⁸ olarak adlandırdık.

Zikredilen bu nüshanın üzerinde farklı kalemler ile çok sayıda düzeltme ve eklemeler bulunmaktadır. Kırmızı ve siyah tükenmez kalem ile yapılan düzeltmelerin, el yazı benzerliğinden ve günümüz Uygur Türkçesi imlasında var olmayan (ﻻ) gibi harflerin kullanılması nedeniyle müellif tarafından yapıldığı değerlendirilmiştir. Bu düzeltmeler genellikle Osmanlı Türkçesi kelimelerin güncellenmesi¹⁹, bazı başlıkların düzeltilmesi²⁰, kelime ve cümle tashihinden ibarettir. İncelemelerimiz sırasında formlar üzerinde müellifin yanısıra Yunus Buğra ve Yakup Buğra tarafından kurşun kalem ile yapılan notlandırmalara rastladık. Yunus Buğra’nın genellikle 1987 baskısı için yaptığı Türkiye Türkçesi notların altına paraf attığı görülmektedir. Formların üzerindeki orijinal numaralandırma 4. sayfadan itibaren karıştığı için, sayfalarda Arap ve Latin alfabesi ile numaralandırmalar bulunmaktadır.

Yapı ve konu başlıkları olarak Şarkî Türkistan’ın Hususi Tarihi²¹ kısmına kadar genellikle el yazma ile uyumludur. Arapça harfler ile numaralandırılmış giriş kısmı yedi sayfa olup, ikinci baskının gerekçeleri ile İsmail Hikmet ve Miyan Hasan’ın takrizlerinden oluşmaktadır. 1948 nüshasının bu bölümünde kaynakçaya yer vermeyen²² Mehmet Emin Buğra, "Şarkî Türkistan’ın Hususi Tarihi" kısmına el yazmada olmayan²³ beş sayfalık coğrafi bilgi²⁴ ile başlamıştır. Akabinde, “Xinjiang

¹⁷ Buğra, ŞTT, 1948, s. B.

¹⁸ Japon araştırmacı Yuriko (*Autograph Manuscript*, s. XXII)’da bu formların tarihini 1948 olarak vermektedir.

¹⁹ Örneğin: Mütthiş yerine Katta, Murih yerine Tarihçi, Membag yerine Kaynak, Asır yerine Çağ, Evvel yerine Başlangıç.

²⁰ Örneğin: El yazmadaki “Türklerin Maden Devri’ndeki Medeniyet ve Bilimsel Eserleri” adlı başlık 1948 nüshasında “Türklerin Maden Devri’ndeki Medeniyeti” olarak kısaltılmış.

²¹ Buğra, ŞTT, 1940, s. 54; Buğra, ŞTT, 1948, s. 37.

²² Bu husus tarafımızdan, müellifin çağdaş kitaplarda olduğu gibi kaynakçasını eserin sonunda vermek istemiş olabileceği yönünde değerlendirilmiştir.

²³ Yukarıda, Eserin Muhtevası kısmında izah edildiği gibi el yazma nüshada Coğrafya hususunda bir not var ama metin yoktur. Mezkûr not tarafımızdan sonradan yazılmış olarak değerlendirilmiştir. Buğra, ŞTT, 1940, s. 56.

²⁴ Buğra, ŞTT, 1948, s. 37-42.

mi? Çin Türkistanı mı? Türkistan mı? yoksa Doğu Türkistan mı?” diye yeni bir başlık eklemiştir²⁵.

Eserin 1948 nüshasında en büyük değişiklik ise Doğu Türkistan tarihinin Hun İmparatorluğu'ndan önceki devrinin anlatıldığı kısımda²⁶ yapılmıştır. El yazmayı kaleme aldıktan sonra bu döneme ait çok sayıda yeni kaynağa ulaştığı anlaşılan müellifin, bölümü yeniden yazdığını söylemek abartı olmayacaktır. Bu kaynaklar arasında öne çıkanlar, Herodot²⁷ ve Ctesias²⁸ gibi antik çağ tarihçilerinin eserleri, Hint Vedaları²⁹, Asur tabletleri ile ilgili eserler ve Firdevsi'nin Şahname³⁰sidir. Tarihimizin Türk araştırmacılar tarafından en az çalışılmış bu dönemi, ilk olarak Rivayet ve Edebi Eserler Göre Şarkî Türkistan'ın Eski Tarihi adlı başlıkta incelenmiştir. Müellif bu bölümün hülasasında Türkistan coğrafyasında M.Ö. kurulan Saka ve Massagetleri Türk olarak nitelendirmektedir. Elimizdeki nüsha İskender Devrinden Hun Devrine kadar Şarkî Türkistan'ın anlatıldığı kısım ile 72. sayfada bitmektedir.

4. 1971 Sirinagar (Keşmir)³¹

Eserin 1947 baskısında yer almayan “Şarkî Türkistan'ın Son İnkılabı” kısmı Mehmet Emin Buğra'nın 1930'lu yıllarda birlikte mücadele ettiği silah arkadaşı Suudi

²⁵ Buğra, *ŞTT*, 1948, s. 43-45.

²⁶ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 56-79; Buğra *ŞTT*, 1948, s. 45-72.

²⁷ Batılı kaynaklar tarafından Cicero'nun tabirine esasen “Tarihin Babası” olarak bilinen Herodotos M.Ö. 490 yılında Halikarnosos (günümüzdeki Bodrum)'da seçkin bir ailede dünyaya gelmiştir. Anadolu, Yunanistan, Mısır ve Karadeniz'in de içinde bulunduğu pek çok bölgeyi gezdi. Bu gezilerinde gördüğü ülkeleri ve milletleri anlattığı dünya klasikleri arasında yer alan Herodot Tarihi adlı eseriyle tanınır. Esas olarak Yunan-Pers mücadelesinin anlatıldığı bu eserde, Hanedanı Türk olan ilk devlet olarak değerlendirilen İskitler hakkında detaylı bilgilerde mevcuttur. M.Ö. 425'te öldüğü düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Mümtekin Ökmen), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1973, s. 11-15.

²⁸ Günümüzde Muğla'da bulunan Knidos antik kentinde M.Ö. V. yüzyılda doğmuştur. O dönemde bu bölgeler Pers Akamenid İmparatorluğu'nun yönetimi altındaydı. Tutsak olarak Pers sarayına götürülmüş ve Kralın özel hekimi olmuştur. Tarih alanındaki ünlü eseri “Persika” Asur İmparatorluğu'nun kuruluşundan M.Ö. 398-397'e kadar olan olayları anlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rüdiger Schmitt, Ctesias, *Encyclopaedia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/ctesias-/07.10.2020>.

²⁹ Hinduizm'in kutsal metinleri. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Yitik, “Vedalar”, *DİA*, C. LXII, 2010, s. 593-594.

³⁰ Fars şair Firdevsi tarafından 1004 yılında tamamlanan eser, günümüzde dünya klasiklerinden biri sayılmaktadır. Yaradılıştan İran bölgesinin Müslümanlar tarafından fethedildiği döneme kadar geçen süreyi destansı bir tarzda manzum olarak anlatan Şahname Fars edebiyatının en önemli eserlerindendir. İçinde Türk kültürü ve Afrasyab olarak adlandırdığı Türk lider Alp Er Tunga hakkında bilgilere de yer vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Kanar, Şahname, *DİA*, C. XXXVIII, 2010, s. 289-290.

³¹ Muhammed Emin Buğra, *Şarki Türkistan'ın Millî İnkılab Tarihi*, (Haz. Muhammed Kasım), Srinagar, Ali Ruzi el-Hoteni, 1391 [M. 1971].

Arabistan’da yaşayan Ali Ruzi el-Hoteni’nin maddi desteğiyle³², vefatından altı yıl sonra 1971’de basılabilmektedir.

Adı **Şarkî Türkistan’ın Millî İnkılab Tarihi** olan bu nüshanın kapağında “*H. 1350’li yıllarda kendilerini millet ve vatan için feda eden gazi ve şehitlerin yadigarıdır*” ibaresi yer almaktadır.

1947 yılındaki baskıya benzer materyaller üzerine basılan bu nüshada öncekinden daha fazla baskı hatası olduğu görülmektedir. Mezkur nüsha, el yazmada olmayan, teşekkür ve dua, iç kapak, kitabı yayına hazırlayan Muhammed Kasım tarafından önsöz mahiyetinde yazılan “Arzuhal” ve resimlerden oluşan bir başlangıç kısmına sahiptir. Resim açıklamaları İngilizce verilmiştir. Kitap, 1947 nüshasında da bulunan “Şarkî Türkistan’daki İlk Millî Uyanış³³” kısmı ile başlamaktadır. Terkip ve içerik olarak genellikle el yazma ile uyumludur. Resimler hariç toplam 208 sayfa olan eserde de “Şarkî Türkistan’ın Millî İnkılabı Bitti mi Yoksa Devam mı Ediyor?” sorusuna verilen cevap, haritalar ve kitabın basılması hakkındaki tavsiyeler bulunmamaktadır.

Eserin son bölümde Muhammed Kasım eserin yazılmasından sonra gelişen Sheng Shicai ve Goumindang’ın akıbeti, Komünistlerin Çin’de Doğu Türkistan’ı işgal edişleri ile Mehmet Emin Buğra ve arkadaşlarının vatandan ayrılışları hakkında kısaca bilgi vermiştir. Kitabın tam nüshasının Ankara’da Yunus Buğra tarafından basılacağı bilgisini paylaşarak tarih kısmını bitirmiştir. Bu nüshada ek olarak Mehmet Emin Buğra’nın şiirlerinden örnekler ve biyografisi verilmiş, ayrıca Hoten Hükümeti’nin Hükümdarı Muhammed Niyaz Alem’in biyografisi çalışmaya eklenmiştir.

5. 1987 Ankara

Şarkî Türkistan Tarihi’nin yeniden gözden geçirilerek basılması müellifin çok istediği ve sürekli üzerinde çalıştığı bir konu olmuştur. Yukarıda aktarıldığı üzere, 1947 nüshasını bu açıdan hiç beğenmemiş, 1948 yılında başlayan çalışma ise tamamlanamamıştı. Hayatı boyunca Doğu Türkistan tarihi hakkında araştırma yapan Mehmet Emin Buğra çok istemesine rağmen bu amacını gerçekleştirilemeden 1965

³² Yuriko, **Autograp Manuscript**, s. XXXIII.

³³ Buğra, **ŞTT**, 1940, s. 581; Buğra, **ŞTT**, 1947, s. 438.

yılında vefat etmiş, vefatından sonra basılan 1971 nüshası da bu bağlamda arzu edilen neticeden uzak kalmıştır.

Hem müellifin ailesi, hem de Doğu Türkistan toplumunun ileri gelenleri bu benzersiz eserin eksiksiz bir nüshasının basılması gerektiğini düşünmüştür. Bu hem müellifin emanetine sahip çıkmak, hem de Doğu Türkistanlıların tarihlerini öğrenebilmeleri bakımından ehemmiyete haiz bir konu olarak kabul görmüştür. Bu nedenle Suudi Arabistan'daki hemşerilerin maddi destekleriyle, 1982-83 yılında bu nüsha ile ilgili bir çalışma başlatılmıştır³⁴.

Bu nüshayı Şarkî Türkistan Tarihi'nin tamamının ilk defa matbaada tıpkı basım çalışması olarak nitelendirebiliriz³⁵. Kitabın başında bağışçıların listesi verilmekte, ardından içindekiler ve kitabın yazım kurallarının günümüz Uygur Türkçesi ile Türkiye Türkçesi dönüşüm cetveli gelmektedir. Yayına hazırlayan olarak Fatma Buğra'nın önsözü ve müellifin biyografisinden sonra kitabın içeriğine geçilmiştir. Bu nüshada Doğu Türkistan'ın Hun birliğine katılışına kadar olan kısmında 1948 tarihli baskı formları esas alınmış, geri kalan bölüm el yazma nüshaya göre hazırlanmıştır.

Tertip ve içerik olarak yukarda sayılan iki kaynağa uygun olsa da, kitapta çok sayıda ekleme ve düzenleme yapıldığı görülmektedir³⁶. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki Yunus Buğra, 1949 yılındaki hicretten 1965'te vefatına kadar Mehmet Emin Buğra'nın yanından hiç ayrılmadığı için, müellifin Şarkî Türkistan Tarihi üzerinde yapmayı düşündüklerini en iyi bilebilecek kişidir. Dolayısıyla yaptığı düzenlemelerin Mehmet Emin Buğra'nın yapmak isteklerine uygun olma olasılığı yüksektir³⁷.

Bu ekleme ve düzenlemelere örnek vermek gerekirse;

1. Müellifin el yazmada “Bu Eserin Yazılma Nedeni³⁸”, 1948 nüshasında “Kitabın İkinci Baskısının Gerekçesi³⁹” ve “Xinjiang mı? Çin Türkistanı mı?

³⁴ Buğra, ŞTT, 1987, s. XII, XIII.

³⁵ Yuriko, *Autograph Manuscript*, s. XXIV.

³⁶ Yuriko (*Autograph Manuscript*, s. XXIV, XXV) kitapta çok sayıda değişiklik ve ekleme olduğu ifade ederek, bu nüshayı “Yunus Baskısı” olarak tanımlamaktadır

³⁷ Maalesef Şarkî Türkistan Tarihi üzerinde çalışmaya başladığımızda Fatma ve Yakup Buğra vefat etmiş, Yunus Buğra ise hastalığı nedeniyle röportaj veremeyecek bir durumdaydı. Bu nedenle mezkûr değişikliklerin nedenleri hakkında net bir sonuca varma imkanımız olmadı.

³⁸ Buğra, ŞTT, 1940, s. 2.

³⁹ Buğra, ŞTT, 1948, s. A-B.

Türkistan mı? yoksa Doğu Türkistan mı?⁴⁰” adlı başlıklarda yazdıkları “Mukaddime” adı altında tek başlıkta birleştirilmiş ve altına 1940 tarihi atılmıştır⁴¹.

2. Bu nüshada İsmail Hikmet Bey’in takrizi yoktur.

3. Kaynakça kısmında, el yazma nüshadaki Umum Tarih (Tarih I, II, III, IV) yerine, Şemsettin Günaltay’ın “Mufasssal Türk Tarihi” adlı eseri konmuş, el yazma nüshada olmayan Joseph de Guignes’in “Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi” adlı kitabı eklenmiştir. Ayrıca kaynakçadaki kitapların çoğuna el yazmada olmayan künye eklenmiştir⁴².

4. Başlıklar ve içerikte değişiklikler yapılmış⁴³. Bazı konu başlıkları atlanmıştır⁴⁴.

5. 1948 nüshasında yer alan “Doğu Türkistan’ın Kısaca Coğrafyası⁴⁵” kaldırılmıştır.

6. El yazma nüshada olmayan resimler eklenmiş, haritalar sonda değil ilgili konuların içinde verilmiştir.

7. “Şarkî Türkistan’ın Millî İnkılabı Bitti mi Yoksa Devam mı Ediyor?” bölümüne “Şehitler Hatırası” adlı şiir eklenmiştir.

8. Ayrıca eserin sonunda Türkiye Türkçesi ile yazılı bir içindekiler kısmı ilave edilmiştir.

1987 nüshası, dünyanın farklı bölgelerinde bulunan Doğu Türkistanlılara ücretsiz olarak dağıtılmış ve büyük bir ilgiye mazhar olmuştur⁴⁶. Hacı Yakup Anat’ın bölge yönetiminin 1989 yılında yaptığı toplantıya atfen aktardığı bilgiye göre Doğu Türkistan’a da gizlice en az 240 nüshası ulaşmıştır⁴⁷. Eserin halk arasında tesirinin genişlemesinden⁴⁸ rahatsız olan Çinli yetkililer Ağustos 1991’de Şarkî Türkistan Tarihi ve müellifi hakkında iki gün tam sayfa karalama kampanyası yapmıştır. Esere

⁴⁰ Buğra, ŞTT, 1948, s. 43-44.

⁴¹ Buğra, ŞTT, 1987, s. XXIV-XXIX.

⁴² Buğra, ŞTT, 1987, s. XXX-XXXII.

⁴³ Buğra, ŞTT, 1987, s. 65.

⁴⁴ Örneğin, el yazma nüshada (Buğra, ŞTT, 1940, s. 668-671) yer alan “Çin Hükümeti’nin Şarkî Türkistan’ı Resmen Üç Bölgeye Ayırması”

⁴⁵ Buğra, ŞTT, 1948, s. 37-42.

⁴⁶ Buğra, ŞTT, 1998, s. XXXVI.

⁴⁷ Anat, a.g.e., s. 75-76.

⁴⁸ Çinliler, halk arasında yaygınlaşmamış konuları gizli tutar, bu konuda kamuya açık platformlarda haber ve yorum yapmazlar.

herhangi bir bilimsel eleştiri getirmeyen mezkur yazılar, Çin siyasetinin Doğu Türkistan hakkındaki ideolojik söylemlerinin tekrarından ibarettir.⁴⁹.

6. 1991 Almaata

Hem Yakup Buğra, hem de Yuriko⁵⁰ Şarkî Türkistan Tarihi'nin Almaata'da Kiril harfleri ile basılan bir nüshasından bahsetmektedir. Eserin Yakup Buğra tarafından hazırlanan 1998 nüshasında yer verilen Almaata nüshanın önsözünde hazırlayan olarak zikredilen Batur Raşid, eserin önemi üzerinde durmuş ve işgalcilerin Doğu Türkistan halkına boyun eğdirmek için hazırladıkları tarih kitaplarının karşısında varolan yegane kitap olması hasebiyle çok önemli olduğunu ifade etmiştir. Batur Raşid'in Şarkî Türkistan Tarihi'nin dili konusunda yaptığı "*Eski Uygurca (Çağatay) edebi dilinin son dönemi ile yeni zaman Uygur dilinin şekillenme dönemi*" tabiri dikkate değerdir⁵¹. Ancak bütün çabalarımıza rağmen Almaata nüshasına ulaşmamız mümkün olmadı.

7. 1998 Ankara

Tam nüshası yazılışından 47 yıl sonra basılabilen Şarkî Türkistan Tarihi, Doğu Türkistanlılar arasında büyük bir sevinç ve coşku ile karşılanmıştır. Ancak yukarda izah edildiği gibi, eser Çağatay Türkçesi imlası ile kaleme alındığı ve içinde çok sayıda Osmanlı Türkçesi kavram ve kelime barındırdığı için, yeni nesiller tarafından tam anlaşılamıyordu. Bu nedenle özellikle 80'li yıllardaki nispeten özgürlük ortamında yetişen gençlerin talepleri doğrultusunda eserin, çağdaş Uygur Türkçesi ve onun güncel gramerine uygun olarak tekrar hazırlanması gerekliliği ortaya çıkmıştır⁵².

Bu önemli görev müellifin silah arkadaşı Abdükerim Buğra'nın küçük oğlu Yakup Buğra tarafından hayata geçirilmiş, 1987 nüshası Doğu Türkistanlı hayırseverler tarafından finanse edilmesine rağmen, bu nüshanın bütün giderleri hazırlayan tarafından karşılanmıştır. Yakup Buğra tarafından "*Vatan ve millet yolunda*

⁴⁹ Çiyen Boçiven, "Şarkî Türkistan Tarihi'ne Reddiye", *Şincang Giziti*, S. 23.08.1991, s. 5; Çiyen Boçiven, "Şarkî Türkistan Tarihi'ne Reddiye", *Şincang Giziti*, S. 24.08.1991, s. 5.

⁵⁰ Buğra, *ŞTT*, 1998, s. XXXIV; Yuriko, *Autograph Manuscript*, s. XXV.

⁵¹ Buğra, *ŞTT*, 1998, s. XXXIV, XXXV.

⁵² Buğra, *ŞTT*, 1998, s. XXXVI.

*canını ve malını feda etmekten çekinmeyen vatanseverlere bağışlandığı*⁵³” ifadesiyle hazırlanan bu nüshada, Çince terim ve isimlerin yazılışı konusunda müellifin döneminde kullanılan usul yerine, Çağdaş Uygur Türkçesi’nde yaygın kullanılan metodun tercih edildiğini ifade etmiştir. Bugüne kadar hazırlanan nüshalarda ilk defa dipnot yöntemi kullanmıştır⁵⁴. Ayrıca yer yer Çinli olmayan hanedanların köken isimlerine yer verilmiştir⁵⁵. 1998 nüshası Hacı Yakup Anat ve Mağfîret Kemal Yunusoğlu⁵⁶ tarafından baştan sona gözden geçirilmiştir.

Bu çalışmada 1987 nüshası esas alınmış, ancak esere aşağıda ayrıntıları verilen bazı değişiklik ve eklemeler yapılmıştır.

1. Kitabın başında, TRT’nin yayınladığı 16 Türk Devleti’nin bayrakları, müellifin 1948 yılında çekilmiş bir fotoğrafı ve el yazma nüshanın “Şarkî Türkistan’ın Millî İnkılabı Bitti mi Yoksa Devam mı Ediyor?” kısmının tıpkı basımı verilmiştir.

2. 1987 nüshasında yer almayan, 1948 tarihli formaların başında yer alan “Kitabın İkinci Defa Basılmasının Nedeni”, İsmail Hikmet Bey’in takrizi ve 1991 Almaata nüshasının önsözü eklenmiştir.

3. Kaynakça kısmında yer alan eserler 1987 nüshası ile birebir aynıdır. Yakup Buğra, ek olarak yayın yeri hariç eserlerin tam künyesini ve Türkiye Türkçesi eserlerin adlarını Latin alfabesi ile vermiştir.

4. Haritalar, müellifin istediği gibi eserin sonuna yerleştirilmiştir.

5. 1948 nüshasında yer alan “Doğu Türkistan’ın Kısaca Coğrafyası” bölümü eklenmiştir⁵⁷.

Yakup Buğra’nın “*hayatımın en güzel günlerinden biri*” olarak tarif ettiği 27 Ekim 1998 tarihinde basılan eser, Amerika’dan Japonya’ya kadar dünyanın her tarafındaki Doğu Türkistanlılara bizzat hazırlayan tarafından gönderilmiştir⁵⁸.

⁵³ Buğra **ŞTT**, 1998, s. III.

⁵⁴ Yuriko, **Autograph Manuscript**, s. XXV.

⁵⁵ Örneğin Çin’in son hanedanının ismi “Çing” yerine “Mançu”. Buğra, **ŞTT**, 1998, s. XXXVII.

⁵⁶ Beykent Üniversitesi Öğretim üyesi olan Mağfîret hanımın eserinde geçen isim M. Kamil’dir. Mezkûr kişinin Mağfîret hanım olduğunu hem kendisinden, hem de Muhammed Ali Alioğlu’ndan teyit ettik. Mağfîret Hanım ile yapılan yüzyüze görüşmelerimizde o dönemde güvenlik kaygılarından müstear isim kullanıldığı tarafımıza ifade edilmiştir.

⁵⁷ Buğra, **ŞTT**, s. 25-28.

⁵⁸ Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 88.

Günümüzde Şarkî Türkistan Tarihi nüshaları arasında en yaygını olan 1998 baskısı 2019 yılında Siyer Yayınları tarafından yeniden yayımlanmıştır⁵⁹.

8. 2016 Tokyo

Doğu Türkistan üzerine yapılan akademik çalışmalarda sıklıkla kaynak olarak başvurulmuş olsa da Türk akademisyenler haricinde Şarkî Türkistan Tarihi üzerine yapılmış özel bir çalışma maalesef yoktu. Bu konuda ilk çalışma Tokyo Üniversitesi Graduate School of Humanities and Sociology⁶⁰ bünyesinde bulunan Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities akademisyenlerinden Yuriko, Shinmen ve Suzuki tarafından yapılan 2007 tarihli kısmi tercümedir⁶¹.

Mezkur çalışmada yer alan Shimizu Yuriko, Temmuz 2007 ve Eylül 2008 tarihlerinde İzmir’de Fatma Buğra ve Yunus Buğra ile röportaj yapma ve o güne kadar Japon araştırmacıların ulaşamadığı Şarkî Türkistan Tarihi’nin el yazma nüshası üzerinde çalışma imkanı bulmuş, bu çalışmalar neticesinde 2016 yılında “The Autograph Manuscript of Muhammed Amin Bugra’s Sharqi Turkistan Tarikhi ⁶²” adlı eserini yayımlamıştır.

İki cilt olarak hazırlanan çalışmanın ilk cildinde, Şarkî Türkistan Tarihi’nin tarihsel arka planı, yazım süreci, nüshaları, içeriği ve özellikleri hakkında bilgi verilmektedir. Son olarak eserin, tarihi kaynak olma açısından önemi üzerinde durulmuştur. Shimizu Yuriko, eseri milliyetçi bir bakış açısıyla yazılmış⁶³ olduğu gerekçesiyle eleştirse de, Doğu Türkistan’ın tarihini kapsamlı bir şekilde Çin’in resmi görüşlerinin dışında anlatabilmiş olması, kendisinden sonra gelen tarihçileri etkilemiş ve bugün bile etkisinin devam ediyor olması yönleriyle kıymetli bir tarihi kaynak olarak değerlendirmiştir. Yuriko ayrıca temel amacının daha önce bilinmeyen ve tarihi

⁵⁹ Bu nüsha Taklemakan Uygur Neşriyatı’ndan Abducelil Turan tarafından yayına hazırlanmış olup, 1998 nüshasının tıpkıbasımıdır. Muhammed Emin Buğra, **Şarkî Türkistan Tarihi**, (Haz. Doktor Yakup Buğra), İstanbul, Siyer Yayınları, 2018.

⁶⁰ Beşerî Bilimler ve Sosyoloji Enstitüsü. Resmi internet adresi; <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/eng/index.html/11.10.2020>.

⁶¹ Şarkî Türkistan Tarihi’nin tercümeleri kısmında bu çalışma hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁶² Yuriko, **The Autograph Manuscript of Muhammed Amin Bugra’s Sharqi Turkistan Tarikhi I, II**, Tokyo, Department of Islamic Area Studies, 2016.

⁶³ Yuriko, **Autograph Manuscript**, s. XXXIII.

kaynak olarak kullanılmayan⁶⁴ Şarkî Türkistan Tarihi'nin el yazmasının kamuoyuna sunulması olduğunu belirtmiştir⁶⁵. Bu bağlamda Yuriko'nun çalışmasının ilk cildinde eserin birebir yazımı, ikinci ciltte haritalar ve basılması hususundaki tavsiyeler de dahil olmak üzere el yazmanın fotokopisine yer verilmiştir.

Bugüne kadar basılan hiçbir nüshasının müellifin el yazmasını birebir yansıtmadığını⁶⁶ ifade eden Yuriko'nun çalışması da el yazma nüshada “Tarihi Malumatımızın Membaları” olarak geçen kaynakça kısmını içermediği için bu bağlamda eksik kalmaktadır.

B. Aktarım ve Tercüme Çalışmaları

Daha önce belirtildiği üzere Şarkî Türkistan Tarihi'nin tercüme faaliyetleri 1949 yılında başlamıştır. Ancak eserin bugüne kadar Türkiye Türkçesi de dahil olmak üzere hiçbir Türk lehçesine aktarımı yada yabancı bir dile çevirisi bütün olarak yapılmamıştır. Bu başlık altında eserin kısmı tercüme faaliyetleri değerlendirilmiştir.

1. 1949 Ankara: Türk Tarih Kurumu tarafından yapılması planlanan tercüme faaliyeti ile ilgili Hacı Yakup Anat'ın rivayetinden başka bir kaynağa ulaşamadık. Talebimiz üzerine, Kurum arşivinin digital kayıtlarında yapılan araştırmada bu hususta bir bilgi ya da belgeye rastlanmadı.

2. 2000 Sakarya⁶⁷: Türkiye Türkçesi'ne aktarma hususunda ulaşabildiğimiz ilk çalışma, 1987 Ankara nüshasını esas alan lisans bitirme ödevidir. Önsöz kısmında ilk Mançu istilasından günümüze kadar Doğu Türkistan halkına uygulanan asimilasyon ve zulümler ile müellifin hayatı hakkında kısaca bilgi verilen çalışmada, 1987 nüshanın 572. sayfasında yer alan “Altay, Çöçek ve Gulca İnkılapları⁶⁸” kısmından kitabın sonuna kadar Türkiye Türkçesi'ne aktarım yapılmıştır. Çalışmada ilk göze

⁶⁴ Yuriko burada Türkçe dışındaki dilleri kastediyor olmalıdır. Yukarda zikredilen çalışmalardan 1947, 1987 ve 1998 nüshalarını hazırlayanların el yazma üzerinde çalıştıklarını kesin olarak bilinmektedir.

⁶⁵ Yuriko, *Autograph Manuscript*, s. XXXIII-XXXV.

⁶⁶ Yuriko, *Autograph Manuscript*, s. XXVI.

⁶⁷ Ayşe Kaya, “Şerkiy Türkistan Tarihi (572-661) Mehmet Emin Buğra, Transkripsiyon-Türkiye Türkçesine Aktarımı”, *Basılmamış Bitirme Ödevi*, Sakarya, Sakarya Üniv. Fe-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2000.

⁶⁸ Buğra, *ŞTT*, 1940, s. 665.

çarpan husus, Çince terim ve isimlerin latinizasyonu konusundaki yanlış ve tutarsızlıklar olmuştur⁶⁹.

3. 2007 Tokyo⁷⁰: Şarkî Türkistan Tarihi üzerinde yabancı dilde yapılan ilk çalışma ve tercüme Tokyo Üniversitesi bünyesinde kurulan “İslam Araştırmaları” gurubunun Uygur milliyetçilerinin düşünce ve faaliyetlerinin araştırılması kapsamında yapılan çalışma olmuştur. Şarkî Türkistan Tarihi’nin 1987 Ankara ve 1971 Keşmir nüshaları esas alınarak önemli görülen bölümler Japoncaya çevrilmiştir.

İlk bölümde, Mehmet Emin Buğra’nın faaliyetleri ve "Şarkî Türkistan Tarihi" tanıtılmakta, eserin özellikleri ve tarihi kaynak olarak önemi irdelenmektedir. 2. bölüm çeviri ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Çalışmanın sonunda ise bu kitapta tercümeye esas olarak kullanılan metin verilmektedir.

4. 2008 Mekke⁷¹: 1987 nüshası esas alınarak yapılan Arapça tercüme Muhammed Kasım tarafından yapılmıştır.

5. 2015 Kayseri: Eserin ikinci Türkiye Türkçesi’ne aktarım faaliyeti Kayseri’de bulunan Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği tarafından çıkarılan “Gökbayrak” dergisinde yayınlanan çalışmadır. Derginin ilk sayısında Mehmet Emin Buğra tanıtılmış, Mart/Nisan 1994’te yayınlanan 2. sayıdan⁷² itibaren Şarkî Türkistan Tarihi yayınlanmaya başlanmıştır. 1987 nüshası esas alınarak yapılan aktarım Gökbayrak ekibinde bulunan farklı kişiler tarafından, “Türk Tarihi’nin Başlangıcı” bölümden başlayıp, derginin son sayısına kadar devam etmiştir. Maalesef eserin tamamının Türkiye Türkçesine aktarımı için derginin ömrü yeterli olmamıştır.

⁶⁹ Örneğin, Pinyin yönteminde “Ma Zhong-ying” olarak yapılan şahıs ismi 100. Sayfanın başlığında Wade Gilles yöntemiyle “Ma Chung-ying” olarak yazılmış, bir alt satırda ise “Macunyin” olarak verilmiştir.

⁷⁰ Shimizu Yuriko, Shinmen Yasushi, Suzuki Kentaro, **A Study of Muhammad Amin Bughra’s Sharqi Türkistan Tarikhi**, Tokyo, Department of Islamic Area Studies, 2007.

⁷¹ Muhammed Emin Bugra, **Tarih-i Türkistani’ş-Şarkıyye**, (Ter. Muhammed Kasım Türkistani), Mekke, 1429 [2008].

⁷² Seyit Ömer Tümtürk, “Şarki Türkistan Tarihi”, **Gökbayrak**, <http://www.gokbayrak.com/dergi-sayfalari/17/12.10.2020>.

III. BÖLÜM

ŞARKÎ TÜRKİSTAN TARİHİ'NİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ

AKTARIMI

A. Bu Eserin Yazılma Nedeni

[2] Şimdiki zamanımızın ıstılahında Şarkî Türkistan ve Garbî Türkistan adları ile tanınan Orta Asya Türk yurdu her itibarla gayet ehemmiyetli bir ülkedir. Tarihi malumatın yetişmediği gayet uzun zamanlardan beri bu ülke, Türklerin yeri ve vatanıdır. Her şeyden önce burası dünyaya insanlık ve medeniyet dağıtan bu yurttur. Kadim asırlarda ve orta çağda bu ülkede hayatını sürdüren Türk boylarının varlık ve tarihlerine dair binlerce sahife yadigarlar bıraktıkları açıktır. Ama ne yazık ki daha sonraki asırlarda Türkistan ahalisi fikir esareti ve ondan sonra siyasi esaret altında kalıp ezilmekteydi. Bu devirde bu milletin bütün varlığı gazezli kişilerin çıkarlarına feda edildiği gibi, tarihleri de müthiş bir esaret ve hıyanete uğrayıp önceki zamanlardan kalan tarihi eserleri yok edilmiştir. Bu eserlerin yerini bazı gazezli kişilerin uydurduğu efsane ve hurafeleri almıştır. Gerçi o devirde de Türkistan ülkelerinde çok sayıda alim ve büyük yazar yetişmiş [K.2¹] olsa da yaşadıkları devrin âdetine ve muhitin siyasi ortamına uydukları için kendi millî tarihlerine önem vermeyip başka konularda çok sayıda kitap yazdılar ve millî tarihleri hakkında dost veya düşman yazarların sözlerine tâbi olup kendi ataları hakkında onlar ne yazdıysa gerçek olarak kabul ettiler. Gerçi o devirde yazılan Tarih-i Reşidi ve başka Türkistan tarih kitaplarını görüyoruz fakat bu kitaplar Türkistan'ın az ve sınırlı bir döneminin tarihi olayları hakkında bilgi veriyor. İran ve Çin gibi bazı komşu ve genellikle düşman olan milletlerin eski tarih kitaplarında Türkistan milletiyle ilgili tarihî malumat epey çok olsa da çoğunun içeriği kalem intikamı ve masaldan ibaret olup, o kitaplarda güvenilir bilgi çok az bulunabilir. İslâm tarihi kitaplarında sadece İslâm dönemi ve ona yakın dönemlere ait bilgilere yer veriliyor ve Türkistan Türklerinin tarihinin [K.3] tamamını kapsamıyor. Şimdiki ilim ve araştırma çağında Avrupalı ve Amerikalı müsteşrikler

¹ El yazma nüshanın 3 ila 6. ve 9 ila 50. sayfaları kayıp olduğu için, mezkûr sayfalar 1947 Keşmir nüshasından tamamlandı.

Türkistan tarihini mümkün olduğu kadar araştırdılar. Jeoloji (yer katmanları bilimi), Etnoloji (insan ırkları bilimi), Antropoloji (insanın doğal tarihinin bilimi), Etnografya (milletlerin kökenlerinin incelenmesi), Epigrafi (eski kitapları okuma usulü), Arkeoloji (tarihi eserleri araştırma bilimi) ve benzer bilim ve yöntemler aracılığıyla hiçbir tarihçinin zikretmediği aslında hiç hayaline bile getirmedeği tarihi bilgileri ortaya çıkardılar. Türkistan milletinin dünyanın en eski, en medeni ve en önemli bir milleti olduğunu ispat ettiler. Avrupalı seyyah ve arkeologların (tarihi eser uzmanları) çabaları ve çeşitli bilimsel araştırmaları sayesinde keşfedilen eserler ile Türkistan bölgesinde yaşayan Türk milletinin 10 bin yıldan daha uzun bir zamandan beri var olan çok eski ve insanı hayret içinde bırakan bir medeniyet ve tarihi şerefe sahip olduğu dünyaya malum oldu.

Fakat bu sözü edilen bilgilerin tamamı yabancı dilde yazılan eserlerin içindedir ve bunların hiçbirisi müstakil veya küllî olarak Türkistan tarihi niteliğinde değildir. Aslında bunların içinden yüzlerce kitap okunduğunda ve çok zaman harcadıktan sonra Türkistan hakkında yeterli bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu zorluklar yüzünden Türkistan halkı atalarının nihayetsiz çok şerefli tarihleri, gurur duyulacak kahramanlıkları, olayları ve heybetli hakanlık devletlerinden habersizdirler. Halkın içinde bazıları Türkistan'ı “*tarihi henüz bilinmeyen ve esrarengiz bir memleket*” olarak görüyor. Bazıları düşmanın kötü niyetli ve zehirli propagandalarına kanıp Şarkî Türkistan milletini “*diğer milletler gibi şerefli bir millet değil*” diye vehm ediyor. [K.4] Yaşanan çok açık bir musibet şudur ki, düşmanlar veya düşman tarafından kullanılmak hastalığına müptela olmuş bazı insanlar, kendi çıkarlarını gözetip eski ve yeni tarihimizi gizleyip milletimizi hiçbir zaman şerefli bir hayat görmemiş ve daima başkalarının elinde esir olarak yaşayan ve eskiden beri diğer milletlerin gerisinde kalmış bir millet olarak göstermeye gayret ettiler ve etmeye devam ediyorlar. Bugünlerde bazı yerleri Çin tarihlerinden tercüme edilen ve bazı yerleri tamamen uydurma sözlerden ibaret olan Orta Asya'nın Tarihi adlı bir ihanet kitabı bastılar.

Ama bu kötü niyetli kişiler bir milletin tarihinin gizlemenin güpegündüz güneşi gizlemek gibi imkânsız bir işe ahmakça teşebbüs etmekten başka bir şey olmadığını bilmiyorlar. İşte bu nedenlerden dolayı ulu vatanım ve aziz milletimin eski ve yeni tarihine ait doğru bilgileri toplayıp aziz milletime kendilerinin tarihi konumlarını

göstermek ve binlerce yıllık şeref ve azametlerini bildirmek vazifesini boynuma kutsal bir farz bilmekteydim. Şimdiki misafirlik hayatımda Kabil’de yaşadığım yıllardaki ferahlıktan yararlanıp elime geçirme imkânı bulduğum eski ve çağdaş kaynaklardan Şarkî Türkistan’ın eski ve yeni tarihine ait bilgileri bir araya getirip, iki yıllık çalışma ile çok sayıda araştırma ve incelemelerden sonra işte bu kitabı hazırlayıp Şarkî Türkistan lehçesi ile aziz milletime sundum. Gerçi bu kitap Şarkî Türkistan gibi çok eski ve daima medeni bir hayat yaşayagelmiş bir memleketin ve Türk camiası gibi bütün dünyada en eski zamanlardan beri birinci sıradan mevki alagelmiş bir milletin tarihi bilgilerinden az bir kısmını anlatmaktadır. Fakat bu zamana kadar böyle bir kitap Şarkî Türkistan’ın öz evladının kalemiyle yazılmadığı için bundan sonra milletimin içinden yetişecek **[K.5]** vatanseverlerin araştırmaları için bir örnek ve tamamlamaları için bir başlangıç olacaktır. Yaşadığım yerdeki imkansızlıklar ve eksiklikler yüzünden bu kitabın eksik ve kısır kalmasından dolayı özür diliyorum.

Mehmet Emin,

18 Nisan 1940

B. [Umumi Tarih]

2. Tarihi Malumatımızın Menbaları

[7] Umumî Tarih: Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından çıkartılan 4 ciltlik kapsamlı bir kitaptır.

Türk Tarihinin Ana Hatları: Mezkûr Cemiyet'te telif edilen eski Türkler ve Orta Asya tarihidir.

Telfiku'l-Ahbar: Muhammed Murad Remzi'nin yazdığı Türk ve Tatar tarihidir.

Çin Tarihi'nin Türkçe Tercümesi: Tercümanı belli değil.

Muhadaratü Tarihi'l Ümemi'l İslamiyye: Mısırlı alimlerden Muhammed Hudari'nin eseridir.

Türk Şeceresi: Hive Hanı Ebul Gazi Bahadır Han'ın eseridir

El-Fütuhâtü'l-İslamiyye: Seyid Zeyni Dahlan'ın telifidir.

Tabakat-ı Salatin-i İslam: İngiliz müsteşriklerden Mister Stanley Lane Poole'un arkeoloji ilminden yararlanarak yazdığı gayet nefis ve misilsiz kitabın Farsça tercümesidir. Tercüman İran alimlerinden Abbas İkbal'dir.

Düvel-i İslamiye: Stanley Lane Poole'un kitabının Türkçe tercümesidir. Burada yukarıdakinden daha fazla yararlı bilgiler vardır. Çünkü burada Rus alimlerinden Profesör Barthold'un eserlerinden ve 30'dan fazla doğu tarih kitaplarından alınan çok sayıda içerik vardır. Tercüme eden Halil Edhem Bey'dir.

[8] Dâ'iretü'l-Ma'âri-fi'l-Karni'l-Râbi'ü'l- Aşar-İşrin: Mısır'ın en meşhur müelliflerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin telifidir. Gayet kapsamlı 10 ciltlik bir kitaptır.

Ravzatü's-Safâ: Mir Ahund Muhammed Hâvendşâh'ın telifidir. Meşhur Umumi tarihtir.

Câmi'ü't-Tevârih: Vezir Reşididdin Fazlullah'ın telifidir. Moğol tarihidir.

Târih-i Reşidî: Şarkî Türkistan Duğlat şehzadelerinden Muhammed Haydar Mirza Küregen'nin telifidir. Şarkî Türkistan'ın hususi tarihidir.

Târihu't- temeddüni'l İslâmîyye: Mısırlı müellif Corci Zeydan'ın telifidir.

Târih-i Sistân:

Bâbürnâme: Zahiruddîn Muhammed Bâbür padişahın eseridir.

El-Kâmil: İbn-ül Esir el-Cezeri'nin telifidir. Umumi tarihtir.

Zeyn-ül-Ahbar: Gerdizi'nin telifidir. Gazneliler ve Guriler ile ilgilidir.

Târih-i Beyhaki: Gazneliler ile ilgilidir.

El-Yemini: Ebu Nesir Abdulcabbar Utbi'nin telifidir. Gazneliler ile ilgilidir.

Câmi'ü't-Tevârih: Mevlevi Fakir Muhammed'in telifidir. Umumi tarihtir.

Târih-i Keşmir: Muhammed Azam Keşmiri'nin telifidir.

Tarihçe-i Afganistan: Encümeni Edebi'den çıkan H.1311 Salnamesinin bir cüzüdür.

Tarihçe-i Asya: H.1312 Salnamesinin bir cüzüdür.

[K.7] Dîvânu Lugâti't-Türk; H.5. asırda yaşayan Şarkî Türkistanlı alimlerden Kaşgarlı Mahmud bin Mahmud'un telifidir. Büyük bir Türkçe lügat ve edebiyat kamusudur.

[K.8] Temirlenk: İngilizce'den Türkçe'ye tercüme eden Nedim Vafik Bey.

Eski Türk Yazıt ve Kitabeleri: Toplayan ve Tercüme eden Hüseyin Namık Orhun.

Târih-i Eminiyye: Kuça Sayramlı, Musa Ahund'un eseridir ve yakın zaman olayları konusunda sahihtir.

Zamanımızdaki malumatlardan kendi gördüğüm ve mütevatir olarak işittiklerim [silinmiş]. Yukarıdaki kaynaklar bizzat ulaşarak yararlandığım kaynaklardır. Bunlardan başka aşağıdaki eski ve çağdaş kaynaklardan bazı mecelleler vasıtasıyla çok bilgiler edindim. Britanya İslâm Ansiklopedisi, Barthold'un İran Tarihi ve Coğrafyası, Cüveyni'nin Cihangüşa'sı, Sir Aurel Stein'in Orta Asya Kalıntıları adlı kitabı, Ahmed Refik Bey'in Tarih-i Umumi'si, Tarih-i Ferište, Mecmuu'l-Ensab, Mücemü'l-Beladan, Tabakatu'l-Nâsirî, Müntehabu'l-Tarih, Avabü'l-Haribul Şecaa.

3. Tenbih

Esasa giriş yani Şarkî Türkistan Tarihi'ne başlamadan önce tarihin mahiyeti ve genel insan tarihinin başlangıcı ve genel Türk tarihinin evveli hakkında bir miktar açıklama yapmayı gerekli gördüm. Çünkü Şarkî Türkistan halkının bu konuyu bilmeye ihtiyacı olduğunu görüyorum. [K.9]

4. Tarihin Mahiyeti

Tarih ilmi, insan topluluklarının zaman ve mekanlarını gösteren ve onların hayatlarının niteliğini ve içtimai hallerinin mertebesini doğru bir şekilde bildiren ilimdir. Tarih ilmi insani ilimlerin en önemlilerindendir. Çünkü bu ilim ile her kişi kendisinin insanlık silsilesindeki yerini ve kendi milletinin toplumdaki mertebesini bilir. Dünya milletlerinin düşüşünün, sevinç ve sıkıntılarının sebep ve nedenlerini bildiren ve geçmişteki insanların olaylarından ibret aldırın bu yolla her insanın kendisini veya milletini veya bütün insanlık alemini gelecekte mutlu etmenin yollarını gösteren ilim işte bu tarih ilmidir.

Âlimler tarihi ikiye ayırırlar:

1. Genel Tarih

2. Özel Tarih

İlki dünya milletlerinin hepsinin veya çoğunun tarihi anlatır. İkincisi yalnız bir milletin, kabile, ülke, şehir, bir kişi veya önemli bir olayla ilgili bilgiler anlatmaktadır.

5. Tarihin Kaynaklarına Bir Bakış

Tarihin ilk bilgileri bugünkü ilim ve gelişme asrında aşağıdaki kaynaklarından alınmaktadır.

1. Sahih Rivayetler: Rivayetin sahihliğinin göstergeleri şunlardır: Rivayetin mütevatir veya meşhur olması. Rivayetin illetinde çok ihtilaf olmaması. Ravinin tarihçi olması veya tarafsız olması. Ravinin yalancı olmadığı tecrübe edilmiş ve biliniyor olması. [K.10] Rivayetin aşağıdaki kaynaklara uygun olması, zaman ve mekân açısından birbirine aykırı olmaması.

2. Coğrafya: Coğrafyanın daima tarihin bütünleyicisi olduğu, biraz tarih okuyan herkesin malumudur. Çünkü bir insan topluluğunun dünya üzerinde hangi yerde olduğu ve o yerin durumu, iklimi, denize uzaklık veya yakınlığı, suları, bitki örtüsü ve hayvan yetiştirme kapasitesi ile o topluluğun tarihi arasında güçlü bir ilişki vardır. Ve yine bir milletin hangi milletlerle iktisadi, içtimai ve siyasi ilişkiler kurduğunu bilmek lazımdır. İşte bunların hepsi coğrafya ile bilinir.

3. Eski zamanlara ait milli, dini, siyasi ve sosyal kitaplar, lügat, sözlük ve edebi eserler,

4. Eski sanat eserleri,

5. Eski şehirler ve yerleşim yerlerinin izleri ve kalıntıları,

6. Abideler, heykeller ve kitabeler.

Önceki zamanlarda tarihi kaynaklar sadece rivayet ve edebi eserlerdi. İki yüz yıldan beri tarih ilmi çok fazla gelişti. Rivayet ve edebi eserlerde hiç bulunmayan doğru ve değerli bilgiler ortaya çıktı. Sahih ve muteber tarih kitaplarında yazılan bir sürü rivayetin tahkik ve tetkik sonucunda rivayet konumundan çıkıp, efsane ve masal oldukları sabit oldu. Dünya tarihinde hiç tanınmayan bir sürü milletin tarih aleminde gayet önemli bir konumlarının olduğu ortaya çıktı.

İşte bu müthiş değişim ve gelişmelerin sebebi coğrafya ilminin olağanüstü bir şekilde ilerlemesi, inkişafı ve eski yazılı eserlerin araştırılması, jeoloji ve arkeoloji âlimlerinin ve [K.11] çalışmalarının artması, bilimsel seyahatler, kazılar sonucunda ele geçen eski sanat eserleri ve keşfedilen şehir, yerleşim yerleri ve benzerlerinin günden güne artması.

6. Umumi İnsan Tarihinin Başı

İnsanın yaratılış ve dünyada hayatının başlangıcının tarihi henüz tam olarak bilinmeyen bir meseledir. Bunu bilebilmek için tarihçiler her zaman değişik yollar denediler fakat hiçbiri tatmin edici bir sonuç vermedi. Herkesten önce Yahudiler, Hz. Âdem'in yaratıldığı zamanı tayin ettiler ve buna göre insanın yaradılışına bugünkü H.1358 [M.1939/1940] tarihinde 59.445 yıl olmuştur dediler. Yahudiler bu tarihi insan tarihinin başlangıcı olarak kabul ettiler. İslam tarihçilerinin bir kısmı bunu kabul etse de hakikati araştıranlar bunu İsrailiyat olarak değerlendirip semavi veya başka güçlü bir delile dayanmayan efsanevi inançtan ibaret olduğu için kabul etmediler. Bu muhakkikler bu konuyu belli olmayan bir mesele olarak gördüler. Çağımızdaki bilimsel araştırmalar ve keşifler sonucunda insanın dünyaya gelişinin başlangıç tarihinin çok uzun olduğu ispat edildi ama kesin ve şüphesiz bir tarih keşfedilmedi. Elhasıl bundan on binlerce yıl önceki zamanlarda yeryüzünde insanın olduğu şüphe götürmez bir meseledir. Onun için tarih araştırmacılarının araştırma ve keşifleri neticesinde insanın eski tarihi konusunda belli olan bilgileri aşağıdaki şekilde beyan edeceğiz. İnsanın dünyadaki yaşam dönemleri öncelikle ikiye ayrılır:

a) Tarihten önceki asırlar

b) Tarih asırları

[K.12] Tarihten önceki asırlar demek insanların kendi olayları ve durumlarını yazmaya başladığı zamandan önceki dönemler demektir. Tarihi asırlar demek insanların kendi olaylarını ve içtimai durum ve menkıbelerini yazmaya başladığı çağdan sonraki çağlar demektir.

Bundan yaklaşık iki yüzyıl önce tarihten önceki insanlar hakkında tarih biliminin bilgisi sadece Kur'an ve Tevrat'ta anlatılan peygamber kıssalarından ibaretti. Bilindiği gibi bu bilgiler eski insanların az bir kısmının dini durumlarını anlatan çok sınırlı ve az bilgilerdir. Yaklaşık 200 yıldan beri ilmi yöntemlerle yaygın olarak yapılan kazı ve keşifler neticesinde elde edilen savaş ve ev eşyaları, ev, şehir ve her türlü abadlıkların kalıntıları ve oradan çıkan ve her türlü sanat eserlerinden tarihten önceki insanlar hakkında epey geniş bilgi elde edilip, dünyanın her yerinde yaşayan eski insanların hayat tarzı, medeniyet oluşturma yöntemleri, medeniyette gelişim

gösterdikleri dönemler ve sanat ve bilim ve başka içtimai durumları hakkında gayet açık ve sağlam bilgiler elde edilmektedir. O eserlerden jeoloji ve arkeoloji uzmanları o insanların yukarıdaki durumlarda olan zamanı yaklaşık olarak keşfetmektedirler.

İşte böylece eski insanların tarihine ait rivayetlerinin doğrusu yanlışından ayrılıp masal ve hikayelerle tarihi bilgi birbirinden ayrılıp bu bilim masal karanlığından kurtuldu ve apaçık ve şüphesiz bir şekilde ortaya çıktı. Böylece tarih bilimi günden güne genişledi. Zamanla yeni bilgiler keşfedilmektedir. Sonuç olarak bütün çağdaş tarih kitaplarında tarihten önceki asırlara ait yazılan ifadeler genellikle işte bu eski kazı ve keşiflerden alınan değerli bilgilerdir. **[K.13]** Tarih çağları, padişahlar ve önemli şahsiyetlerin yaptığı işler veya iktidarı veya ilmi olarak unutulmaması amacıyla taşlara veya maden ürünlerine, bina ve abidelere yazılan veya oyulan yazı, isim, resim veya taştan yapılan heykelleri ortaya çıkaran zamandan başlamaktadır.

Bu işlerin dünyanın her tarafında aynı anda başlamamış olduğu tabi ki herkes tarafından bilinmektedir. Günümüzde kazı ve keşifler neticesinde bu işe herkesten önce önem verenlerin Türklerden olan Sümer, Hitit, Elam ve diğer Türk kavimleridir. Mısırlıların bu işe Türklerle aynı zamanda veya bir süre sonra başladıkları bilinmektedir. Ama Mısırlıların bu işte tuttukları yolların düzeni ve kesintisiz birbirine bağlı eserler bulunmasını göz önüne alan tarihçiler Mısırlıların bu işe başladıkları zamanı tarih çağlarının başlangıcı kabul ettiler ve Mısırlıların kitabeler şeklinde ortaya koydukları eserlerinin en eskisi milattan önce 5 bin yıl öncesi bir zamana aittir. Bu yüzden tarihçiler tarih çağlarının başlangıcını milattan önce 5 bin yıl olarak belirlediler. Tarih çağlarını âlimler dörde ayırmaktadır.

1. İlk Çağ veya Kurun-u Evvel: M.Ö. 5.000'den M.S. 395'e kadar
2. Orta Çağ veya Kurun-u Vusta: M.S. 395'den M.S. 1493'e kadar
3. Yeni Çağ veya Kurun-u Ahir: M.S. 1493'ten 1789'a kadar
4. Yakın Çağ veya Kurun-u Hazır: 1789'da başlamaktadır. **[K.14]**

7. Tarihten Önceki Asırlar

Tarihten önce yaşayan insanların yukarıda anlatılan eserlerinden bilinen ve takribi olarak ortaya çıkan yaşam dönemleri üçe ayrılır:

- a) Yontma Taş
- b) Cilalı Taş
- c) Maden Devri

a. Yontma Taş Devri

İnsanlar eski dönemlerde gayet basit ve sade bir yaşam sürüyorlardı. Hayvanları avlayıp etini yiyor ve derisini örtünüp sıcak ve soğuktan korunuyorlardı. Birbirleriyle kavga ve savaş da yapıyorlardı. Bu hayat tarzı doğrultusunda insanlar kolay avlanmak, insan ve yırtıcı hayvanlardan oluşan düşmanlarına karşı savunma yapmak için çok tesirli silahlar üretmek ihtiyacını hissedip, sonunda taş ile yontarak çakmak taşından tokmak ve çomak daha sonraları balta ve hatta mızrak ucu yaptılar. Ama bu eşyalar epey kaba ve basit idi. İnsanlar uzun zaman bu şekilde yaşadılar. İşte bu yaşam dönemine tarih ıslahında Yontma Taş Devri denir.

Bu dönemdeki insanların yaşam standartları çok düşüktü çünkü ev ve yapı inşa etmeyi, giyecek dokumayı veya dikmeyi ve ziraat yapmayı bilmiyorlardı. Dağlarda, mağaralarda ve ağaçların kovuklarında yaşıyorlardı. Geceleri uyuyan hayvanları avlayıp yiyorlardı. Bitkilerin köklerini de yiyorlar ve hayvanların derilerini örtüyorlardı. Av, toprak [K.15] ve su için savaşıyorlardı. [Silinmiş] ve bir yerde uzun durmayıp av ve otlak arayıp sık sık göç ediyorlardı ve yalnız veya bir hanelik bir aile ile birlikte yaşıyorlardı. Ama ateş bulmuşlardı. Ateş yakıp ısınmayı, yemeklerini ateşte pişirmeyi geceleri ateş yakıp meskenlerini aydınlatmayı ve yırtıcı hayvanları ateşle ürkütmeyi biliyorlardı. Bu devir içinde insanlar hayvan kemiklerinden hançer, bıçak ve ziynet eşyaları yapmayı keşfettiler. Bu devrin başlangıcının hangi tarihte olduğu kesin olarak belli değildir. Ama jeoloji ve arkeoloji uzmanlarının çeşitli tahminlerine göre bu devrin başlangıcının bundan 10 bin ila 50 bin yıl arasındaki zamanlarda olduğu tarihi eserlerden anlaşılmaktadır. Bu ihtilafın sebebi dünyadaki insanların bu hayat dönemine girme ve gelişerek ondan çıkmasının aynı zamanda olmayıp arka arkaya ve birbirinden öğrenerek meydana gelmesidir. Tarihi eserlerin zamanlarının farklılaşmasından kaynaklanan sadece sözde bir farklılıktır.

b. Cilalı Taş Devri

İnsanlar taştan eşya yapmakta gitgide ustalaşıp çakmak taşından ince ve güzel eşyalar yapıp zımpara taşına sürüp, pürüzsüzleştirip ve parlatıp kullanmaya ve satmaya başladılar. İşte bu döneme Cilalı Taş Devri denmektedir. Bu devirde insanların hayat tarzında çok gelişme ve değişimler meydana gelip, hayvanların hayatından tamamen farklı bir hayat tarzı derecesine ulaştı. Bu devirde insanların bazıları göçmenlik hayatını bırakıp birkaç neslin bir arada yaşadığı bir topluluk yani kabile şeklinde yerleşik hayata geçip, medeniyetin [K.16] ilk basamağı olan içtimai hayata adım attılar. Bu içtimai hayatın en önemli farkı insanların bir taraftan ziraat yapmayı öğrenip ve diğer taraftan hayvanları alıştırıp (evcilleştirip) geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlayıp av eti ve otların köklerini yemeyi bırakmalarıdır. Ayrıntısı şudur: Günümüzde tahıl denilen ve insanlığın ektiği maddeler olan buğday, arpa, başka tahıllar ve diğer bitkiler eski zamanlarda yeryüzündeki vahşi bitkilerdendi. At, deve, koyun, inek, keçi ve bütün evcil hayvanlar diğer vahşi hayvanlar gibi önceleri vahşiydi. İnsanlar ilk önce buğdayın en önemli gıda olduğunu fark edip onu ekmeyi öğrenerek ekip yemeğe başladılar. Diğer tahılı da arka arkaya keşfettiler ve ziraatı kolaylaştırmak için akarsuların kıyılarında geniş tarım alanları açtılar. İşte bu hayatın yaygınlaşması ve gelişmesi, bu hayatı tercih eden insanları göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçmeye mecbur etti. Yine insanlar hayvanların usulları olan at, deve, eşek, koyun, inek ve keçileri yakalayıp terbiye edip evcilleştirerek kendi ihtiyaçları için kullanmayı öğrendiler. Demek ki insanlar, bu hayata girer-girmez mal ve mülk sahibi oldular ve bu mal ve mülkten yararlanma, onları koruma ve arttırma hırsı ortaya çıktı. Doğal olarak bu amaçları elde etmek için insanların birbirlerine yardım etmesi ve ortak çıkar ve hakları kabul edip bir içtimai teşkilat oluşturması gerekti.

Bu devirde insanlar ev ve kurganlar inşa etmeye başladılar. Bu ilk evler çok sade ama epey korunaklıydı. Yani damları taştan ve üstü yassı taşlardan yapılan küçük hücrelerdi. [K.17] Bu hücrelere dolmen² deniliyordu. Bu dolmenlerin zamanımıza kadar bozulmadan gelen örnekleri toprak altında dünyanın her tarafında çokça

² Toprakta yan yana aralıklı olarak dizilmiş birkaç büyük yassı taşla bunların üstüne yatay olarak yerleştirilmiş yine büyük yassı taşlardan oluşan ve genellikle ölüleri gömmek için kullanılan yapılardır. Bkz. Gary R. Varmer, **Menhirs, Dolmen, and Circles of Stone: The Folklore and Magic of Sacred Stone**, New York, Algora, 2004, s.85-89.

keşfedildi. Kurganlar ise taştan inşa edilen geniş damlardan ibaretti. Bu inşaat işleri epey hızlı gelişti. İnsanlar taş baltalar ile ağaçları kesip binalarının üstünü ağaç ile kapatmayı ve geniş evler inşa etmeyi öğrendiler. Gitgide yan yana evler ve kurganlar inşa edip küçük küçük şehirler ortaya çıkardılar. Bazı kabileler eşkıyaların gece saldırılarından, hırsızlık ve yağmadan korunmak için göllerin içine sahillere yakın ağaçlardan kesilen binlerce kazık ve kütükler üzerinde yapılan evler inşa ettiler. Bu evlerden sahile gündüzleri açıp geceleri topladıkları köprüler yaptılar. O zamanların en müstahkem ve güvenli kaleleri bunlardı. Bazı göllerde bu çeşit kalelerden 20 bin kazık üstüne inşa edilen bir kale keşfedildi. Taş baltalarla büyük ağaçları kesip böyle bütün bir kabileyi içine sığdıran ağaç kaleleri inşa etmek gayet zordur. Ama o zamanlardaki insanların bu yeni icat ettikleri sosyal hayata olan heveslerinden veya ihtiyaçlarından doğan gayret ve çabaları o zorlukları yendi.

Taştan yapılan ilkel saban veya ağaçtan zirai aletler yapma, ineği sabana koşma, at, deve ve eşi taşıma ve binek amacıyla kullanma bu devirde icat edilen işlerdir. Cilalı Taş eşyaları yapmak zor bir iş olduğu için Cilalı Taş Devri'nde yontma taş eşyaları da kullanılıyordu. Aslında maden devrinde de tâ demir keşfedilinceye kadar her iki tür taş eşyalar kullanılıyordu. Ama tarihçiler devirleri belirlemek için taşları cilalama sanatı icra edilen **[K.18]** zamandan itibaren Cilalı Taş Devri ve madenlerin keşfedildiği vakitten sonraki dönemi Maden Devri diye adlandırdılar.

c. Maden Devri

İnsanlık âlemi hayatını yukarıda anlatıldığı gibi taş aletleri ile temin ediyordu. İnsanlar bu aletleri yapmak ve onu ihtiyaçları için kullanmakta çok zorluk çekiyorlardı. Sonunda yeryüzünde ve toprak altında başka maddelerden saf halde yaratılan altın ve bakır (mis) madenlerine rastladılar. Deneme yanılma ile bu madenleri ateşte eritip istedikleri şekilde eşyalar yapmanın mümkün olduğunu anladılar. Bu altın ve bakırı bütün insanlardan öncü Orta Asya'da Türkler keşfettiler ve bu keşfin günümüzden yaklaşık 11 bin yıl önce olduğunun sabit olduğu aşağıda anlatılacaktır.

Gümüş ve demir gibi diğer maddelerle karışık yaratılan madenleri daha sonra keşfedip o maddelerden ayırıp çıkarmayı öğrendiler. İnsanlar altından ziynet eşyası ve bakırdan kılıç, süngü, bıçak ve başka silahlar, ziraat aletleri ve başka eşyalar yaptılar.

Fakat bakır fazla dayanıklı ve sağlam olmadığı için Yontma Taş ve Cilalı Taş aletlerini kullanmayı bırakmadılar. Sonunda insanlar gelişme yolunda yine bir adım ileri attılar. Yani bakırı kalay ile karıştırıp eritip daha güçlü bir filiz yani tunçu ortaya çıkarmanın yolunu keşfettiler. Tunç, bakırdan çok daha dayanıklı bir filiz olduğu için insanlar bütün silahları ve aletleri tunçtan yapmaya başladılar. Gerçekte Maden Devri bu tunç zanaatının yaygınlaştığı zamanda başlar fakat kalay bakıra göre az bulunan bir maden olduğu için tunç [K.19] elde etmek kolay değildi. Tunçtan yapılan aletler insanların ihtiyaçları için yeterli değildi. Bu yüzden Tunç Devri'nde taş aletleri kullanmayı tamamen terk etmemişlerdi. İnsanlar sonunda demiri keşfettiler. Bu madeni eritmek ve başka maddelerden ayırmak bakır ve diğer madenlere göre çok daha zor bir işti. Fakat bu madenin her şeyi yapmaya uygun olması, dayanıklılığı ve ondan yapılan silahların keskinliği ve bu madenin dünyanın çoğu yerinde bulunması kolay olduğu için insanların ilgisi arttı. Zaman geçtikçe yukarıdaki zorlukları yenip yeteri kadar demir elde ettiler ve bütün silah, tarım aletleri ve sağlam olması gereken her şeyi demirden yaptılar ve taş aletlerine ihtiyaçları kalmadı. Bakır, tunç, altın, gümüş ve diğer madenleri uygun işlerde kullandılar. Günümüzdeki bilimsel araştırmalar ve keşiflere göre demiri bütün milletlerden önce keşfeden ve kullanan Türklerdir. Daha sonra dünyaya yayılıp bütün insanlara demirden yararlanmayı öğrettiler. Maden Devri'ni tarihçiler üçe ayırıyor:

a) Bakır Devri

b) Tunç Devri

c) Demir Devri

Genel insanlık tarihinin başlangıcı konusunda bu kitapta anlatılmasını gerekli gördüğüm kısım bu kadardır. Daha ayrıntılı bilgi sahibi olmak isteyenler ayrıntılı genel tarih kitaplarına müracaat etsinler.

8. Türklerin Anayurdu

Şarkiyat biliminin en eski rivayetleri olan Çin, Hindistan, İran tarih ve din kitapları ve Orta Çağ'da yazılan Arap ve İslâm genel tarih kitaplarının ittifakına göre bugünkü ıstılahta [K.20] Doğu ve Batı Türkistan diye adlandırılan yurtların tarihi dünyanın en eski ve son derece önemli tarihlerindendir. Bu rivayetlerin ittifakı ile sabit

olan diğerk bir mesele batıda Hazar denizi ve Yayık (Ural nehri), kuzeyde abadlığın sonu, doğuda Japon denizi ve güneyde Sarı nehir (Huang He), Himalaya sıra dağları ve Ögüz (Amuderya)³, Karakurum çölü ile çevrelenen geniş ve verimli bölgeler daima Türk yurduydı ve bu bölgelerde Türklerden önce hiçbir kavmin var olduğuna dair bir rivayet yoktur. Çağdaş araştırma ve kazılar sonucunda ortaya çıkanlara göre Türklerin anayurdunun kısaca açıklaması şudur: Türklerin anayurdu Asya kıtasındadır. Asya kıtası batıda Akdeniz, Kızıldeniz, Karadeniz ve Avrupa; kuzeyde Buz denizi ve doğuda Büyük Okyanus, güneyde Hint denizinden oluşan sınırlarının içindeki büyük bir yeryüzü parçasıdır. Bu kıtanın doğu ucunda Büyük Okyanus kıyısındaki Mançurya ve Kore ülkeleri vardır. Onun güneyinde yarım daire şeklinde Büyük Okyanus'a girip giden Çin kıtası vardır ve kıtanın güneydoğusunda Sumatra, Java ve Filipin adalarının arasına uzanıp duran Hindîçin Yarımadası vardır. Güneyde bir üçgen gibi Hint denizine uzanan Hint yarımadası vardır. Batıda Fars denizi (Basra Körfezi), Kızıldeniz ve Arap denizi arasına giren Arap yarımadası (Ceziretü'l-Arab) vardır ve onun kuzeyinde Akdeniz ve Karadeniz arasına giren Anadolu yarımadası vardır ve onun kuzeyinde Asya'ya bitişik olan Avrupa kıtası görünür. Avrupa, coğrafya terminolojisinde beş kıtanın biri olarak sayılsa da gerçekte ayrı bir kıta değildir. Aslında Asya'nın batısında uzanan bir ucudur.

Asya'nın doğusundan batısına doğru uzanan Orta Asya yaylaları Asya'nın bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu yaylaların yüksekliği ve genişliği orta kısımlarında heybetli bir noktaya ulaşır. Bu orta kısımlar Himalaya sıradağları, Hazar denizi ve Baykal gölü arasındadır. Buralar dünyanın en yüksek ve en geniş yaylalarıdır. **[K.21]** Başı göğe değen dağlar ve korkunç kumluk çöller, heybetli ormanlar, su boylarındaki yemyeşil güzel abadlıklar bu orta kısım yaylalarında birbiri ardı sıra yanında bulunur. İşte bu tarif edilen Orta Asya yaylası da doğuda Kadirgan (Kıngan) dağları, kuzeyde Baykal havzası ve Altay dağları boyunca İdil (Volga) nehri ve batıda Hazar denizi, güneyde Hindikuş, Pamir, Karakurum ve Karangu (Kunlun) sıra dağları ve Sarı nehir ile Kadirgan dağlarına ulaşan bir çizgi içindeki bölge Türklerin anayurdudur.⁴ İşte bu

³ Müellif, Amuderya için yer yer Ögüz ismini kullanmaktadır. Biz daha anlaşılır olması açısından sadece Amuderya ismini kullandık.

⁴ 1. haritaya bakınız.

bölge tarih öncesi eski dönemlerden bugüne kadar Türk yurtdur ve Türk kavimleri bu bölgeden dünyanın her yerine göç edip dünyayı abad ettiler.

9. Türk Tarihinin Evveli

Türk tarihinin evveli demekten kastım Türklerin kimin evladı olduklarını ve sıralı soyağaçlarını anlatmak değildir. Çünkü bu konuda İslâm tarih kitaplarında ayrıntılı bilgiler olsa da o bilgilere henüz doğru diyemeyiz. Aslında İsrailiyattan veya Moğol millîefsanelerinden alınan rivayetlerdir. Onun için benim amacım ilmi araştırmalar ve tarihi bilgiler kılavuzluğuna göre Türkler hakkında edindiğimiz en eski bilgileri zikretmektir. Jeoloji (yeryüzü katmanları bilimi) ve Arkeolojinin (tarihi eserler bilimi) araştırmaları ve her çeşit bilimsel kazılar sonucunda keşfedilen bilgilere göre günümüzden 12 bin yıl öncesinde Türk anayurdu günümüzdeki vaziyeti gibi çölleri çok ve nüfuzu az değildi. Aslında o zamanlarda Tanrı dağları tamamen buzdağı olup bu dağdan dört tarafa yüzlerce nehir akardı ve güneydeki Karangu sıradağları (Kunlun)'ndan da şimdi [K.22] kinden kaç kat büyük akarsular akıp günümüzdeki Taklamakan'ı baştan aşağı suluyorlardı. Aral ve Balkaş gölleri gibi iç denizler çok fazlaydı ve Lop göllerinin şimdikinden dört beş kat daha geniş ve deniz oldukları açıkça bellidir. İşte bu sebeplerden bu bölgelerde hiç kumluk ve çöl görünmezdi ve bu bölgelerde her çeşit maden ve her türlü bitki ve sınırsız vahşi hayvanlar gayet fazlaydı.

İklimin bu şekilde abadlık ve medeniyete uygun olması sayesinde Türkler bütün dünyadaki insanlardan daha önce medeniyet sahasına adım attılar. Başka yerlerdeki insanlar dağ ve uçurumlardaki mağaralarda ve ağaç kovuklarında yaşamakta yani Yontma Taş Devri'ndeki gibi yaşadıkları zamanda Türk anayurdunda Taş Devri sona erip Bakır ve Tunç Devri'ne girilmişti. Yani Türkler bu madenleri keşfedip savaş ve tarım aletleri yapıp, altından ziynet eşyaları hazırlayıp kullanmakta ve hatta onunla ticaret yapacak kadar ilerlemişlerdi. Yaylalardan vahşi buğday, arpa ve ekilebilir bitkileri ve tohumları keşfedip ziraat yapmayı öğrenip su kenarlarında geniş tarım arazileri mahalle ve şehirler meydana getirmişlerdi. At, deve, eşek, koyun ve ineği evcilleştirip gerekli yerlerde kullanıyorlardı. Şehir ve Kurganlar abad olmuştu. Çömlekçilik zanaatı çok yaygın ve gelişmişti. Onun için Taklamakan çölü ve Gobi çölünün her noktasında seyyahların dikkatini ve hayretini çeken çok sayıda çömlek eşyalar kıyasın dışında fazladır. [K.23]

a. Türklerin Maden Devri'ndeki Medeniyet ve Bilimsel Eserleri

Türklerin ana vatanlarında yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkan eserler şunlardır. Günümüzde Çince'de Da Gobi ve Türkçe'de Şamu [Ulu] çöl denen Moğolistan ve Kuzey Çin arasındaki çöllerde, Taklamakan, Kızılıkum ve Karakum çöllerinde günümüzde hiçbir canlı mahlukatın yaşaması mümkün olmayan yerlerde akarsu, nehir ve çay izleri ve ziraat alametleri ve şehir ve kent kalıntıları; taş, bakır, tunç, demir, dökme ve çömlek eşyalar çok fazladır. Bu bölgelerin eski zamanlarda tamamen abadlık ve o yerlerde yerleşik olan Türklerin gelişmiş bir medeniyete sahip oldukları da şüphesizdir. Bilim adamları bu abadlık ve medeniyetin karanlığa mahkûm olmasından ve sakinlerinin göç etmesinden önceki zamanlarda olduğunu tespit ettiler ve bu eserlerin yaşının en az dokuz bin yıl olduğunu tahmin ettiler. Hazar Denizi'nin doğusunda Aşkabad ve Merv şehirlerinin arasındaki Anav⁵ adlı yerde yapılan hafriyat sonucunda çok değerli medeniyet vesikaları çıktı. Bu kazı heyetinin reisi Pumpelly⁶ bu medeniyetin tarihini günümüzden 11 bin yıl öncesi olduğunu hesapladı. Amerikalı ilim adamı bu vesikaları samimi ve tarafsız olan bir âlim gözüyle inceledikten sonra Türk anayurdundaki madencilik ve zanaat medeniyetinin milattan önce dokuz binde ve günümüzden 11 bin yıl öncesinde olup, Türk yurtlarından başka yerlerdeki ilk madencilik devrinden bin yıl önce başladığını ifade ve ilan etti. Altay dağlarının eteklerinde ve Güney Sibiry'a'da keşfedilen Türk Kurganlarından çıkarılıp Moskova ve Leningrad müzelerine götürülüp saklanmakta olan Türk sanat eserleri iki kısımdır. Bir kısmı tunç bir kısmı demir devrine aittir. Tunç Devri'ne ait olanlar şunlardır: Kılıç (bu kılıçların çoğunun kabzası hayvan suretindedir), ok ucu, bıçak, süngü, orak, makas, balta, iğne, delici aletler, toka, üzengi, gem, kazan, tava bu eşyaların tamamı

⁵ İngilizcesi Anau. Türkmenistan'da başkent Aşkabad yakınlarında bir kasaba. Dünya tarihinin en eski yerleşim yerlerinden birinin kalıntıları Raphael Pumpelly tarafından 1903 yılında bu bölgede tespit edilmiştir. Bazı tahminlere göre M.Ö. 9.000 ama en az M.Ö. 4500 yıllarına kadar gitmektedir. Asya'daki medeniyetlerin özellikle Sümerlerin başlangıç noktası olabileceği düşünülmektedir. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun, İstanbul, 1981, s. 7, 8; Raphael Pumpelly, **Explorations in Turkestan The Basin of Eastern Persia and Sistan**, Washington, Carnegie Ins., 1905; Raphael Pumpelly, **Explorations in Turkestan, Prehistoric Civilization of Anau**, Washington, Carnegie Ins., 1908.

⁶ Raphael Pumpelly (1837-1923) Amerikalı kâşif ve jeolog. Bkz. "Raphael W. Pumpelly", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Raphael-W-Pumpelly/21.07.2020>.

tunçtan yapılmıştır. [K.24] Boncuk, düğme, bilezik, ayna, muhtelif hayvan suretinde yapılan ziynet eşyaları, bu eşyaların bir kısmı tunçtan, çoğunluğu altındandır.

Demir devrine ait olanlar şunlardır: balta, delici aletler, bıçak, ok ucu, kılıç, süngü, zincir, çakmak, gem, üzengi, saban, orak her türlü büyük küçük toka, kemer süsleri ve diğer aletler. Bu eşyaların tamamı demirdendir. Bu devire ait altın, bakır ve kemikten yapılmış her çeşit ziynet eşyası vardır. Bu anlatılan eşya ve aletler Moskova ve Leningrad'da gören kişinin milattan önceki asırlarda yapılan eşyalar olduğuna hiç inanası gelmiyor. Çünkü bu eşyaların yapılışındaki güzellik, incelik ve onu yapan ustaların ustalığı şayan-ı hayrettir. Bu eşyaları gören kişi onu şimdiki günlerde medeni şehirlere yapılan eşyalar diye şüphelenir. Londra'daki British Museum adlı müzede Türk anayurdunun Tunç ve Demir devirlerine ait güzel bir koleksiyon vardır. Yine Altay dağlarının birçok yerinde keşfedilen eski maden ocakları ve dökme ocakları Türklerin madenleri kendilerinin çıkarıp onları işlediklerini gösteriyor. Türk anayurdunda eski zamanlarda işletilip daha sonra terk edilen madenler epey fazladır ve çoğunluğu bakır madenidir. Bu madenlerin bazısının yer altında açılanları güvenli olup o ocakların tam olarak asrımızdaki maden ocakları gibi mükemmel oldukları ortaya çıktı. Bu açıklamalara göre eski maden devrinde madencilik ve madenlerden her çeşit eşya yapma sanatının bütün usul ve şekillerine vakıftılar. Bu maden ocaklarının olağanüstü sayıda çok olmasından anlaşılıyor ki, Türklerin madencilik zanaatları sadece kendi ihtiyaçlarını temin etmek için değil, aslında diğer milletlere satmak için de yapılıyordu. Bu konuda daha fazla bilgi sahibi olmak isteyenler ayrıntılı Türk tarihi kitaplarına müracaat etsinler. Bu kısa kitapta bu kadarıyla yetineceğiz. [K.25]

b. Bu Medeniyet Devrinde Şarkî Türkistan

Ziraatı icat etme, hayvanları evcilleştirme ve her çeşit madenleri keşfetme, madencilik zanaatı ve başka medeniyet işlerinde Şarkî Türkistan genel Türk anayurduna ortaklı demekle yetinmeyeceğiz. Aslında buğday, arpa, keten ve diğer tahılları diğer yabani otların arasından ilk önce bulup eken Şarkî Türkistan Türkleridir. At, inek ve koyunu diğer hayvanlardan ayırıp terbiye edenler de herkesten önce Şarkî Türkistan Türkleridir diye iddia edebiliriz. Çünkü bunlar aslında yabani olup insanların akılları ve çabaları tesadüfen veya düşünme sonucunda bulup ondan nasıl

yararlanılabileceğini düşünüp, ondan sonra ektiği veya evcilleştirdiği herkesin bildiği bir konudur. Her eskinin vücudu veya vukuuna onun şimdilerde görünmekte olan bakiye ve eserleri delil göstermek ilmi olarak gayet makul bir yoldur. Şarkî Türkistan yaylalarından Tanrı dağlarının bazı dağlık bölgelerinde Bagraş gölü civarında yabancı buğday, arpa, diğer tahıllar günümüzde de çok fazladır. Karangu ve Karakurum dağlarındaki yaylalarda at, eşek, yabancı deve ve inek çok fazladır. Günümüzde de avcılar onlardan çok yararlanmaktadır. Ama başka bölgelerde bu asıllardan eser yoktur veya ki çok azdır.

Madencilik konusuna gelirsek; yukarıda zikredilen maden ocakları ve keşfedilip dünyanın değişik müzelerine götürülen zanaat eserlerinin tamamen Şarkî Türkistan'ın malı olduğu ortaya çıktı. Günümüz terminolojisinde Şarkî Türkistan denilen ve eski Şarkî Türkistan'ın yaklaşık yarısını teşkil eden bölgelerdeki Tanrı dağları (Tiyenşen)⁷ ve Karangu dağ [K.26] (Kunlun) Altındağ ve Altay sıradağlarındaki madenler ve ocakların eskiden kullanılıp günümüzde terk edilmiş olarak duran örneklerine seyahatçiler her yerde rastlamaktadırlar. Taklamakan ve Turfan çöllerinde zaman zaman keşfedilmekte olan bakır, tunç, altın, döküm, demir, çömlek ve gümüş zanaat eserleri ve her çeşit mücevherler mezkûr bölgelerin kuraklığa mahkûm olmadan önceki abad vakitlerinde yapılan nesneler oldukları ve o yurtlarda yetenekli ustaların haddinden çok fazla olduğunu ispat ediyor. Kadim altın madenlerinde bakır ve tunç çekiç ve maşalar bulunduğu göre bu yurtlarda altın madenciliğinin bakır ve tunç devrinde yaygınlaştığı sabit olmaktadır. Taklamakan, Turfan ve Kumul çöllerindeki su boylarına birkaç günlük mesafedeki şehir ve abadlık kalıntıları ile ziraat eserleri yakın zamanlara ait denilebilirse de mezkûr çöllerin iç taraflarında günümüzde canlı mahlukat yaşaması imkânsız hale gelen şehir ve abadlık kalıntıları, ziraat izleri, nehir, akarsu ile su kanalları ve kurganların bu bölgeler kuraklık belasına uğramadan önceki zamanlara ait olduklarına tam kanaat vardır.

c. Türklerin Büyük Göç Devrinde Şarkî Türkistan

Eski zamanlarda Türk anayurdunun abadlık vaziyeti yukarıda zikredildi. Bu yurdun buna müsaitliği ve halkının medeniyeti, nüfusun hızlı artmasının en güçlü âmili

⁷ Tanrı dağlarının Çincesi: Tianshan

olduğu tercih edilen ve sağlam bir görüştür. İşte bu etken sayesinde Türk anayurdundaki eski Türklerin nüfusu son derece artıp yurdun bütün şehir ve abadlıkları dolup taşmıştı. Bu nüfus ve abadlığın çok olmasıyla yaşamın zorlaşmasının üstüne canlılık kaynağı olan suları azalmaya başladı. Çünkü yukarıda anlatıldığı [K.27] gibi Tanrı dağları ve onun kolları olan Turug⁸ sıradağları ve başka dağlar baştan ayağa buzdağı idiler. Sonraları bu dağların buzları azalıp çoğu yerleri açıkta kaldı ve bir taraftan yurt içindeki içdeniz (göl) kurumaya başladı. Bu nedenle yağışlar azalmaya başlayıp dağlardaki buzullar gitgide az kalmaya başlayınca yüzlerce büyük küçük akarsular kurudu ve bu akarsulardan su temin eden şehirler ve abadlıklar çöle dönüştü. İşte bu şekilde bir taraftan artan nüfus ve diğer taraftan yurdun kuraklık belasına uğraması Türkler için günden güne hayatı zorlaştırmaktaydı. Böyle bir durumun tezahürünün beka ve iç mücadele tohumunu doğurması tabiidir. Bu sebepler yüzünden Tanrı dağları ve Karangu dağ tarafından sulanan Türk yurtlarının halkı zor koşullarda yaşamaya başladı. Her taife ve kabile kendi hayatını devam ettirmek için diğerinin üstüne saldırma ve mağlup olanı çıkarıp yerini işgal etmeye veya kendisi başka yere göç etmeye mecbur oldu. Bir şekilde yerlerini terk eden göçmenler yavaş yavaş dünyanın dört bir tarafına gidip kendilerinin yaşayabilmeleri için uygun yer aramaya başladılar. Tarihçiler bu göç devrinin başlangıcının günümüzden yaklaşık dokuz bin yıl önce gerçekleştiğinde fikir birliği yaptılar. Göçün bir kısmı önünü almanın mümkün olmadığı bir sel gibi mahvetme ve ezme şeklinde gittikleri yerlerde insanları yok etme, yerinden çıkarma veya kendilerine itaat ettirme yoluyla gerçekleşti. Bir kısmı kumun altından sızan su gibi yavaşça ve mülayimlik ile gerçekleşip gittikleri yerlerdeki insanlara insanlık ve medeniyet öğretip veya o yerlerdeki hâkim unsurlara itaat edip yaşamlarını sürdürdüler. Bu göç bir asırda gerçekleşmemiştir. Aslında yukarıdaki tarihte başlayıp M. [K.28] IV. asırdaki Kavimler Göçü'ne kadar devam

⁸ Turug sıradağlarına ilişkin başka bir kayda ulaşamadık. Ancak İngiliz oryantalist Aurel Stein'in "Inner Most Asia" adlı 4 ciltlik eserinin (Marc Aurel Stein, **Innermost Asia, Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran**, London, Oxford Uni. Press, 1928) dördüncü cildi olan "Maps of Chinese Turkestan and Kansu"da yer alan haritalar esas alınarak Japon Toyo Bunko kütüphanesi tarafından hazırlanan Doğu Türkistan'daki yer isimlerini ihtiva eden internet sitesinde (<http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>) Doğu Türkistan ile Kırgızistan sınırındaki dağlık bölgede yer alan "Turug-art dawan (koordinat: 40.5241,75.3861) adlı bir dağ geçidine ait bilgi var. Söz konusu kaynak Aurel Stein'in müellifin çağdaşı olması ve yer isimlerini orijinal Uygur Türkçesi ile kaydedilmesi bakımından kıymetli bir kaynak olup, çalışmamızda kendisinden çokça yararlanılmıştır.

etmiştir. Bu göçün Türklerin genel anayurdundan dünyanın dört bir tarafına yapıldığı ve göç yolları ile göç kabilelerinin çıktıkları ve gittikleri yerler 1. haritada görülebilir. Burada sadece Şarkî Türkistan'dan çıkan göç kabileleri hakkında biraz bilgi vereceğiz.

Turfan bölgesinden çıkan bir göç kabile, doğruca doğuya ilerleyip orta Çin yani Sarınehir (Huang He) ve Köknehir (Yangtze Jiang) arasındaki Çin'in en verimli ve yeşil bölgesine el koyup oraya yerleştiler. Lop bölgesinden hareket eden iki kol göç kabilelerinden birinci kol Güneydoğuya ilerleyip Köknehrin Batı tarafına (günümüzdeki Sichuan ve Yunnan vilayetlerine) yerleştiler. Çin'in mezkûr bölgelerindeki insanlar henüz tam anlamıyla vahşiydiler. Türk göçmenler onları yerlerinden çıkardılar ve onlar dağlarda ve çöllerde tükendiler. İkinci kol güney tarafına ilerleyip Koko⁹ [Qinhai] bölgesine gidip orada uzun duramayıp çoğunluğu göç etmeye mecbur oldu. Bu göç edenler üç kola ayrılp biri Sichuan ve Yunnan taraflarına, biri Hindîçin'e ve diğeri Doğu Hindistan'a ilerleyip oraya yerleştiler. Tarım nehri havzasından yani günümüzdeki Altışehir bölgesinin ortasındaki Taklamakan çöllerinin bulunduğu yerdeki çölleşmiş bölgelerden göç kabileleri arka arkaya Batı Tibet (Ladak) ve Pamir yoluyla ilerleyip Hindistan'a döküldüler ve tükenmez kabileler Hindistan'ın en verimli yerleri olan Sind, Ganj ve Brahmaputra havzalarını işgal ettiler. Hindistan'ın asıl halkı ilkel bir hayat yaşayan vahşi ve kara tenli insanlardı. Türkler bunları güneye sürüp yerlerine el koydular ve mezkûr havzaları abad edip şehir [K.29] ve ülkeler ortaya çıkardılar. İki siyahi halktan geriye kalanlar günümüzde sadece Hint Okyanusu'ndaki Andaman ve Nicobar adacıklarında yaşamaktadır. Bu ayrıntı yeni zamanlarda Sind nehrinin yatağındaki Harappa ve Mohenjo-Daro¹⁰ şehirlerinin kalıntılarında keşfedilen eserlerden tespit edildi. Yine Tarbagatay ve İli bölgelerinden çıkan kabileler doğruca batıya ilerleyip Ural dağlarından geçip dört kabileye ayrılp bütün kuzey Avrupa'yı Fransa, İngiltere ve İrlanda'ya kadar işgal ettiler. O yerlerde dağ veya mağara ile ağaç kovuklarında yaşayan gayet koyu bir vahşilik içinde bulunan son derece az sayıda

⁹ Doğu Türkistan, Tibet ve Çin'in Gansu eyaleti arasında bulunan Koko Nor gölü etrafında yerleşik Tibet ve Moğol kavimlerinin yurdu olan bölge daha sonra Çinliler tarafından işgal edilmiştir. Bu bölgenin isminin Koko Nor olduğu hakkında bilgi için bkz. Edward Stanford, **Complete Atlas of China**, London, The China Inland Mission, 1917, index s. 6.

¹⁰ İndus vadisinde eski uygarlıklardan kalma iki antik kent. Harappa Uygarlığı veya İndus Vadisi Uygarlığı olarak biliniyor. Bkz. Salim Cönce, "Delhi Türk Sultanlığı", **İslam Tarihi ve Medeniyeti**, C. IX, 2009, s. 192.

insan vardı. Türk göçmenler onları kendilerine bağladılar ya da yok edip her halükârda ortadan kaldırdılar. Kara İrtiş havzasından (günümüzdeki Altay vilayeti) bir kabile kuzeye ilerleyip bütün Sibirya'nın sahibi olup Buzdenizi'nin kıyısına kadar yayıldılar. Bu kabile M. IV. asırda Şarkî Türkistan hanlık devletlerine mağlup olup kuzeye göç etmeye mecbur olan Siyenpi Tatar Türkleridir. Bunların merkezleri Kara İrtiş ve Tannu Ola dağlarındaydı. İşte Şarkî Türkistan'dan gerçekleşen göç hareketleri bunlardır. Birinci haritaya bakılırsa genel Türk göçünde Şarkî Türkistan'dan çıkan göç kabilelerinin hepsinden önemli ve çok olduğu görülecektir. Türk anayurdunun diğer noktalarından çıkan göç kabileleri konusundaki ayrıntı Genel Türk Tarihi kitaplarında görülebilir. Sonuç olarak dünyanın her yeri henüz tam anlamıyla vahşilik ve cahillik karanlığı içinde olduğu asırlarda ilim ve medeniyet nimetine tek başına sahip olan Türk kavimleri Cenab-ı Allah'ın insanları ilim ve medeniyet şerefine ulaştırma ve yeryüzünü abad etme hikmetine mazhar oldular. Çünkü Türkler her nereye gitseler kendi bilgi, sanat ve medeniyetlerini alıp gittiler ve o yerlerin halkına öğrettiler. O yerleri kendi anayurtları gibi abad ettiler. Şehirler ve kentler kurdular. [K.30]

d. Göç Devrinden Sonra Türk Anayurdu

Göç devri sırasında ve göçten sonra Türk anayurdunda abad kalan bölgelerdeki Türkler her çeşit türde adlar ile topluluklar kurup gayet yüksek medeniyetler kurdular. Örneğin Şarkî Türkistan'da Tarım havzası yani günümüzde Altışehir bölgesi, Turfan mıntıkası, Issıkgöl etrafı, Yedisu ve İli dağlık bölgesi, kuzey Moğolistan'daki Selenga ve Orhun nehirlerinin yatağı, günümüzde Batı Gansu denilen Karaderya ve Çu Derya boyundaki o zamanlarda Argu¹¹ denilen yurtlar. Batı Türkistan'da İnce¹² (Sirderya) ve Amuderya havzası ve Sogd (Zerefşan) vadisi ve diğer su boylarında farklı asırlarda Türkler gayet yüksek medeniyetler kurdular.

e. Göç Devrinden Sonra Şarkî Türkistan

Yukarıda anlatıldığı gibi Şarkî Türkistan'daki su boylarında abad kalan topluluklar arasında çöl veya dağ fasılları olduğu için farklı adlar ile tanınıyordu.

¹¹ DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 64)'de “Buradan, Taraz ile Balasagun arasındaki ülkeye dahi Argu adı verilir.” şeklinde bir açıklama var.

¹² Müellif Sirderya için yer yer “İnce” ismini kullanmaktadır. Biz bu noktadan sonra sadece Sirderya ismini kullanacağız.

Çoğunluğu yaşadıkları yurtlarının adları ile biliniyordu. Örneğin Hoten bölgesindeki halka Hoten deniliyordu ve Kaşgar diyarındaki Türkler Kaşgar olarak adlandırılıyordu. Bazı eski eserlerde Kaçgar veya Kapgar da yazılmıştır. İran'daki meşhur Kaçar adlı Türkler aslen Kaşgar Türklerinden olsa gerek diyenler de vardır. Kuça'nın da aslında sakinlerinin adı olduğu rivayet edilir. Aksu bölgesinin eski adı Üç¹³,tür. Bu ad yakın zamanlara kadar kullanılıyordu. Rivayete göre bölgede üç büyük kabile vardı ve yönetim ortaktı. Bu yüzden onlara Üç deniyordu ve yurtları da **[K.31]** bu ad ile tanınıyordu. İşte bu bölgelerde bilim, zanaat, medeniyet günden güne gelişmekteydi. Her bölgedeki topluluk bağımsız bir reisin yönetimi altında yaşıyordu. Reislerine Han diyorlardı ve Han'a bağlı hükümdarlara Bey deniyordu. Bu yönetimin yasa ya da tüzüğe (kanun) bağlı olduğuna dair çok sayıda delil vardır. Bir zamanlarda Şarkî Türkistan'ın Altışehir ve Issıkgöl civarı ve Çu Derya kıyısından oluşan Batı kısmında 10 bağımsız Hanlığın ve Koço¹⁴ (Turfan), İli, Emil¹⁵ (Tarbagatay), Altay ve Beşbalık (Urumçi) bölgelerinden oluşan Batı kısmında dokuz hanlığın var olduğu bilinmektedir. Bu şekilde kaç asır yaşadıkları belli değildir. Bu devirdeki olayların ayrıntısı hakkında güvenilir belge yoktur. Ama bu sayısız küçük millet ve hükümetler arasında sık sık mücadeleler oluyordu ve dışardan da saldırı ihtimali vardı fakat bu durum uzun sürmeyip Uygur Birliği Teşkilatı kurulup hepsi birleşti. Açıklaması aşağıda gelecektir.

f. Eski Türklerde Yazı

Eski Türklerde göç devrinden önceki zamanlarda yazı yazma vardı ve yazıya Pitik¹⁶ diyorlardı. O yazının şekli Hiyerogliffe (Eski Mısır Yazısı) benzeyen resim ve şekillerden ibaretti. Fırat ve Dicle havzalarına göç eden Sümer ve Akad Türkleri mezkûr yerlere Pitik'i Türk yurtlarından götürdüler. Burada o yazı konusuna çok yer verilmedi. Aslında göç devri ve ondan sonraki asırlarda bütün Türkler arasında genel

¹³ Müellif Şarkî Türkistan'ın önemli şehirlerinden Aksu'yu bazı yerlerde eski adı olan "Üç" olarak yazmaktadır. Biz birlik olması amacıyla hep Aksu'yu kullandık.

¹⁴ Günümüzdeki Turfan şehrinin 30 km Güneydoğusunda geniş bir alana kurulan, İdikut veya Karahoca Uygur Devleti olarak anılan devlete başkentlik yapmış tarihi şehir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası**, İstanbul, Ötüken, 2016 s. 95.

¹⁵ Günümüzde Tarbagatay olarak bilinen bölgeyi Müellif "Emil" olarak yazmış. Aynı şekilde Togan (Togan, **a.g.e.**, s.146)'da "Emil" şeklinde kullanmış.

¹⁶ Kelime DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 34)'de "Bitik" olarak geçiyor. Müellif "Pitik" olarak yazdığı için öyle bıraktık.

olarak kullanılan yazı ve alfabeyi anlatacağız. O alfabeyi günümüz tarihçileri Orhun alfabesi diye adlandırırlar. Çünkü Orhun nehrinin kıyısında keşfedilen abadlıklarda bu tür yazılar başka [K. 32] yerlerde keşfedilenlerden daha fazladır. Bu alfabe 38 harften oluşmaktadır. Bunun dördü ünlü (sesli) kalanları ünsüz (sessiz)’dür.

Eski Türk (Orhun) Alfabesi

Ünlü Harfler

D

Y, Kalın ünlülerden önce ve sonra

	A ve E		Y, İnce ünlülerden önce ve sonra
	I ve İ		NY, Ünlü harflerden sonra
	O ve U		[Nazan N] ن

N

Ö ve Ü

د

N, Kalın ünlülerden önce ve sonra

Ünsüz Harfler

ن

N, İnce ünlülerden önce ve sonra

ك

K [Kalın K] ق

م

M

ك

K [Kalın K] ق, I'dan sonra

ر

R, Kalın ünlülerden önce ve sonra

ك

K [Kalın K] ق, O ve U'den sonra

ر

R, İnce ünlülerden önce ve sonra

ك

K [İnce K] ك

ل

L, Kalın ünlülerden önce ve sonra

ك

K [İnce K] ك Ö ve Ü'den sonra

ل

L, İnce ünlülerden önce ve sonra

غ

G [Gayın] غ

چ

Ç

غ

G

چ

Ç

ط

T [Kalın T] ط

س

S, Kalın ünlülerden önce ve sonra

ت

T [İnce T] ت

س

S, İnce ünlülerden önce ve sonra

ذ

D Kalın

ش

Ş

ذ

D İnce

ز

Z

پ

P

ن

ND

ب

B Kalın

ن

NÇ

م

LD, LT

✕ ✕ B İnce şekilde de
kullanılır

: Bu iki nokta harf değildir, sadece harflerin arasına konan boşluktur. [K.33]
Bu alfabe ile yazı yazmanın usulü sağdan soladır.

ᠶᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠰᠠᠳᠤ ᠳᠦᠨᠦᠳᠠ ᠶᠤ ᠶᠤᠰᠠᠳᠤ ᠨᠢ ᠤᠯᠤᠰ ᠲᠦᠷᠦ ᠲᠠᠨᠦ
eylesun said dünyada iki yaşatsun ni ler Türk Tanrı

Bu alfabe sağdan sola yazıldığı gibi yukarıdan aşağıya da yazılabilir. Eski Türklerde bundan başka birkaç tane daha alfabe vardı ama onlar bir kabilenin veya bir yurdun halkının kullanımıyla kısıtlıydı. Ama başlangıcı belli olmayan zamanlardan beri bütün Türk kavimleri arasında genel olarak da M.VII. asra yani H.I. asra kadar kullanılan alfabe Orhun alfabesidir. Hatta o zamanlarda Avrupa’da hüküm süren Avar Türkleri de işte bu Orhun alfabesini kullanıyorlardı. Ayrı bir alfabeleri olan Uygurlar da taş veya abidelere oyulan kitabe veya yadigarlarını işte bu Orhun alfabesiyle oyuyorlardı. M.VII. asırda birkaç tarihi nedenlerden Orhun alfabesi kullanımdan kalkıp Uygur alfabesi bütün Türk kavimleri arasında umumiyet kazandı. Bunun açıklaması Uygurlar başlığında anlatılacaktır.

g. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı ve Hükümet Esası

Eski Türklerde devlete “el” ve hakimiyete “kut” diyorlardı. Türklerin tamamı devlet ve hükümet kurmanın amacının milletin asayiş ve huzur içinde yaşaması ve adaletin tesis edilmesi olduğunu biliyorlardı. Binaenaleyh bu iki amaca uygun umumi kanunlarla kısıtlanan hükümdarlara itaat eden bağımsız topluluklara Türkler El (devlet) diyorlardı ve bu El’in başındaki kişiye Han deniliyordu. Genel kanuna (anayasa) farklı lehçelerde farklı adlar veriliyordu. Doğu ve kuzeydeki Türkler “Töre” diyorlardı. [K.34] Uygurların bir kısmı Tüzük veya Tüzüt ve bazıları Yasağ diyorlardı. Biz Şarkî Türkistan’da günümüze kadar kullanılan Tüzüt kelimesini tercih ediyoruz. Elhasıl Türklerin hanları kendi El’ini Tüzük’e uygun bir şekilde yönetmeye mecburdu. Tüzükler milletin açıkça veya zımnen kabul ettiği hayat kurallarından oluşmaktaydı ve bu kurallar üç şekilde ortaya çıkıyordu:

1. Örf, adet veya dinin şekillendirmesiyle yavaş yavaş kabul edilen kurallar,
2. Hanların milletçe kabul edilen emirleri,
3. Halkın büyük meclislerde aldığı kararlar. Bu halkın büyük meclisleri bugünkü parlamentolara benzerliği olan gayet önemli meclisler olduğu için ayrıntılı anlatacağız.

Eski Türklerde devlet yönetim işlerinde halkın önemli katılımı vardı. Örneğin Han'ı seçmek, yönetim biçimini düzeltmek, savaş veya barış yapmak gibi önemli meselelerde halk bir yere toplanıp Meclis oluştururdu. Eli silah tutan herkesin bu meclise katılmaya hakkı vardı. Bu genel meclise Kurultay ve Uygur yani Şarkî Türkistan lehçesinde Savrun deniliyordu. Yukarıdaki gibi önemli meseleler bu Savrunlarda hallediliyor ve kararlaştırılıyordu. Han'ın elinin altında devlet yönetim işleri ile ilgilenen görevliler vardı. Bu görevlilere "bey" deniyordu ve bu beyliğin üst ve ast mertebeleri vardı.

h. Eski Türklerde Genel Hukuk

Eski zamanlarda Orta Asya Türkleri gayet dürüst ve insan fitratına uygun hukuki esaslara dayanan topluluklardan oluşuyordu. Onun için onlar arasında saygı gösterilen umumi [K.35] hukukun bir kısmını anlatacağız.

i. Nikah ve Aile Hukuku

Eski zamanlardan itibaren Türklerde aile usulü nikah üzerine bina edilmişti. Nikah çok önemli bir sözleşme olup merasim ve toy ile icra ediliyordu. Nikah için gelinin anne babasının onayları şarttı. Damadın kayınbaba veya kaynana veya her koşulda gelinin hamisine bir miktar mal vermesi gerekli bir adetti ve bu mala Kalıng diyorlardı. Kalıng'ın büyüğü at, küçüğü koyun oluyordu. Erkek öldüğünde kadın bu malı alıyordu ve çocukları varsa çocukların sahiplenme hakkı vardı. Bunun Orhun kitabelerinde kanıtı vardır. Gök-Türk Hakanı Kutluk Han vefat ettikten sonra oğullarına anaları Bilge Hatun'un veli olduğu mezkûr abidelerde yazılıdır. Türklerin eskiden uyguladıkları bu zamanımızda da bazı Türk kavimlerinde uygulanmakta olan bir toplumsal görev ve mertlik olan adet şudur ki, ölen abi ya da kardeşin dul eşini hayattaki abi ya da kardeşi nikahına alıyordu.

j. Mülkiyet Hukuku

Türklerde mülkiyet hukuku çok eski zamanlardan beri sağlam esaslara dayanan bir içtimai hayat meselesiydi. Herkesin kendine ait ziraat yerleri ve başka mülkleri vardı ve başkalarının hukukuna saygı göstermek insanlığın gereği olarak görülüyordu. Hayvanların damgalanması veya en salınması¹⁷ mülkiyet işareti idi. Oymaklar veya tek tek kişiler arasında arazi veya yayla ve başka gayrı menkul mülkiyet hususunda sözleşme yapılması [K.36] âdeti. Bu sözleşmeler yemin ile tamamlanıyordu. Bu sözleşmelere Biçgas diyorlardı. Hanlar ve hükümdarlar arasında yapılan anlaşmalara Biçig deniyordu.

k. Ceza Usulleri

Eski Türklerin devletleri gayet güçlü bir esas ile ayakta duruyordu ve yurttan huzur ve asayiş sağlanmıştı. Bu düzen ve asayişin sebebi mantıklı ve adil olan ceza kanunlarının varlığıydı. Genel olarak suç (kabahat) ikiye ayrılıyordu:

1. Ağır Suç: Bunun cezası ölümdü.
2. Hafif Suç: Bunun çeşitli cezaları vardı.

Ağır suçlar şunlardı: Ülke ve El'e ihanet etmek, namahrem kadınlarla gayr-ı meşru ilişkiye girmek, adam öldürmek, savaşta gayretsizlik göstermek, elçilik görevinde kusurlu davranmak, yetkisiz kişinin devlet işlerine karışması, kendi hükümetine isyan etmek. İşte bu ceza kanunları düşünüldüğünde eski Türklerin devlet içinde düzen ve asayiş sağlamaya çok önem verdikleri anlaşılabilir. [51]

l. Kadim Türklerin Dinleri

Kadim Türklerin dinleri hususunda çağdaş tarih kitaplarının bazılarında birçok mütalaalar olmasına rağmen bu mütalaalar bir delil ve tarihi senede müstenid değildir. Belki bu mütalaalar evvelki insanların fikri ve içtimai dönüşümü ve terakkiyatı hususunda materyalistlerin umumi felsefi mütalaalarından alınan nazari sözlerdir. Tarih sahifelerinde sabit olan Türklerin en kadim dini Şaman dinidir. Bu Şaman lafzı, yabancıların tahrididir çünkü Türklerin telaffuzu Kaman'dır. Bu dinin mahiyeti ve onda

¹⁷ En Salmak: Uygur Türkçesinde koyun, inek gibi evcil hayvanlara işaret koymak. Bkz. Abliz Yakup, ve diğ., **Uygur Tilinin İzahlık Lügati**, Milletler Neş., Pekin, 1990, C. I, s. 307.

meydana gelen değişim ve bozulmaların beyanı budur ki; bu dinin asıl adı Toyın dinidir. Toyın dininin aslı bütün mahlûkların yaratıcısı ve gök ve yerin ve bütün mevcudatın üstünde kudreti ve hükmü nüfuz eden yegâne bir tanrıya iman etmek ve ona hiçbir şeyi mabudluk ve yaratıcılıkta şirk koşmamaktan ibaretti. Kuvvetle muhtemel bu devirdeki bu din, Türklerden çıkan peygamberler vasıtasıyla ve vahiy yoluyla tesis edilmiş olsa gerektir. Zamanın gayet uzunluğu nedeniyle bu peygamberlerin elçi oldukları yerler ve tarihleri ve tercüme-i halleri ve davet esnasındaki hadiseleri bize ulaşmamış olsa gerektir. Türk peygamberler hususunda İslam kitapların[52]da kısa bir ifade vardır yani 25'i aşan Türk peygamberin adlarını da zikr ediyorlar. Tevrat da bir Türk peygamberi zikr ediyor¹⁸. Bu dine aslında Toyın dini diyorlardı çünkü din büyüklerine umumen Toyın diyorlardı ve Tanrıgan (Alim rabbani) unvanı ileri gelenlerine veriliyordu. Bu Toyın dininin emirlerine göre ibadetler elbette vardı ama tarihi rivayetlere göre malum olanı kurbanlıktır. Yılda bir defa halk belirli yerlere toplanıp dini merasim icra edip, Toyınların talimatına muvafık kurban kesiyorlardı. [53] Toyınların vazifeleri daima ibadethanelerde oturup ibadet etmek, halka dini işleri talim etmek, kadılık ve müftülük yani adliye işlerini yapmaktı. Demek ki helal, haram, serbest ve yasak hükümleri bunlar belirliyordu. İlâveten bu hükümler ile karar vermek de onların elindeydi¹⁹. Sonraları bu dinin aslında ve teferruatında pek çok değişiklikler ortaya çıktı. Dini liderleri bir kısmı yukarıdaki Toyınlar ve yine bir kısmı sihir ve kahinlik yapanlar olarak ikiye ayrıldı ve bunlara Kam deniliyordu. Demek ki, Türklerin dini Toyın dini ve Kam dini diye iki şubeye ya da iki mezhebe ayrıldı. Gide gide Tanrı'nın emri altında göçü idare eden bir zat ve yeri idare eden bir zatın varlığına itikad etmek ve onları da mabud bilmek ortaya çıkıp şirk revaç bulmaya başladı. Daha sonra mabudlar gayet çok oldu. Ziraat müvekkili, su müvekkili, ateş müvekkili, sevap müvekkili, gazap müvekkili ve başkalarına itikad

¹⁸ Şerhü Esamil Müslimiyn'den alınan rivayetlere göre Türk peygamberleri işbu yirmi beş kişidir. 1. Eman, 2. Emit, hayat manasındadır, 3. Ümit, 4. Bırak ya da Burak, 5. Tahin, Tamuh da denilir, asıl adı Tabuy'dur, 6. Gusan, Arap tarihçileri Cesam yazarlar, bu zat Tevrat'ta da zikr edilmiştir ve Türkler bu zata Gulduç lakabını vermişlerdir, 7. Herkil asıl adı Erkil'dir, 8. Savis/Savan ve Savas da denilir, 9. Sukun, kadim Türkçe'de ümit var manasındadır, 10. Doyil, Türk bin Amur'un babasının Toyıl olması muhtemeldir, 11. Sâlık, 12. Tapkır, abid? manasındadır, 13. Anuk, anılan manasındadır, 14. Gedat, 15. Kıtın, 16. Gedük, 17. Layçu, İlgu manasındadır, aziz demektir. 18. Narun, 19. Kamun, 20. Kıçak, 21. Kıpçıl, 22. Hemudin, 23. Yasan, 24. Yevak, yavuk manasındadır, 25. Yakur, bu zat Türk bin Yafes'in oğullarındandır.

¹⁹ Yukarıdaki mütalaalar eski Türk edebiyatı ve Divan-ı Lügati't-Türk'e göre yürütülen mütalaalardır.

etmek ve bunlara mahsus ibadet ve kurban kesmek merasimi icra edildi. Yani o zamanlarda dünyanın bütün noktalarında revaç bulan çok tanrıperestlik Türklerin dinine de bulaştı. Sonraları bu hayali mabudların da her birinin adına birer heykel (put) yapıp mabetlere koyup o heykellerin önünde eğilmek adeti ortaya çıktı. Sonraları dünyanın idaresi gök, güneş ve ay [54] ve yerin sahipliğinde, yani gök, ay ve güneş insana ruhani terbiye verir ve yer cismani terbiye verir diyen itikatlar revaç buldu. Bunların her biri için hususi merasim ile kurban kesiyorlardı. Hunlar arasında bu itikad müstahkem idi. Hun Tanrıkut'unun Çin İmparatoru'na gönderdiği mektuplar buna şahittir (Hunlar bahsinde zikredilecektir).

Toyin dininin umumi muhaceret devrinde işbu çok tanrı (put) perestlik şekline girdiği malumdur. Çünkü Batı Asya'ya hicret eden Sümer, Hitit ve diğer Türk kavimlerinin dinleri işbu şekildeydi. Gök-Türk Hakanlığı devrinde bu akidelerin üstüne bir akide daha kondu. Gök-Türkler, Bozkurt'un mukaddes olduğuna itikad edip, ona ibadet etmek, kurban kesmek ve bayrak (tuğ)larının üstüne bu bozkurtun resmini yerleştirmek gibi merasim ve ayinler ortaya çıktı. Ama bu sonraki ilaveyi Gök-Türk hakanlık hanedanından başka Türkler bilmiyordu. Bu şirk çok tanrıperestlik akidelerinin çoğunun Kamlardan kaynaklandığı ve zaman geçtikçe Toyınların da onu kabul etmeleri Toyınların nüfuzundan Kamların nüfuzu fazlaşmış, önceleri Toyın dini denilen Türk dini, Kam dini adını aldı ve ikisi cem edilerek [55] Kaman dini olarak anıldı. Çin veya İranlılar tahrif ederek Şaman dedikleri için hariçte bu lafız meşhur olmuştur.

Bu dinde gerçi yukarıdaki surette müşriklik ortaya çıkmış olsa da, bütün kainatın yaratıcısı ve hakiki Hüda bir tanrıdır ve diğerleri o tanrının mahluku ve memurlarıdır şeklinde biliyorlardı. İşte bu din, tarihin bilinen devirleri içinde umumen Türklerin dini idi ve taa miladi ikinci asra kadar bütün Türk kavimleri bu dindeydiler. Miladi ikinci asırda Şarkî Türkistan'a Buda dini girdi ve Batı Türkistan'da Mani²⁰

²⁰ 216 yılında Güney Mezopotamyalı Mani isimli bir Hristiyan tarafından oluşturulmuştur. VIII. yüzyılda Böğü Han döneminde Doğu Türkistan'da resmî din haline gelmiştir. İnancın özünü ışık karanlık, iyilik kötülük gibi birbirine zıt iki asli prensibe dayanan düalizm oluşturmaktadır. Mani'ye göre kurtuluş "beş emir" ve "üç mühür" olarak adlandırılan eylemlerden uzak durmak ve bazı emirleri yerine getirmekle elde edilir. Emirlerin en önemlileri oruç, dua ve sadaka vermek, yalan söylememek, hiçbir canlıyı öldürmemek ve et yememek, temizlik ve sağlığa dikkat etmek, mala mülke önem vermeyip fakirliği gözetmek ve alçak gönüllü olmaktır. Üç mühür ise eline, diline ve gönlüne hâkim olmaktır. Bkz. Şinasi Gündüz, "Maniheizm", **DİA**, C. XXVII, 2003, s. 575-577

dinini kabul edenler ortaya çıktı. Sonraları bazı Hazar Türkleri, Yahudiliği kabul ettiler. Batıdaki Türklerden Hristiyanlığı kabul edenler de hayli fazladır. En son İslam, bütün dinlere galip gelip Türk kavimlerinin çoğunluğu Müslüman oldular. Kaman (Şaman) dini Altay ve Sibirya'daki Türklerde hâlâ vardır. Tarbagatay ve Altay dağ ve yaylalarındaki Şi-veğ, Sulun ve Altay Kişi denilen Türk kabileleri ve Sibirya'daki Yakutlar bu güne kadar mezkûr dindedirler. [56]

C. Şarkî Türkistan'ın Hususi Tarihi

"Türk Tarihinin Başlangıcı" denen başlık altında zikr edilmesini gerekli gördüğüm malumat bitti. Şimdi Umumi Türk tarihinden bahsetmeyi bırakıp, Şarkî Türkistan'ın hususi tarihine başlayacağız²¹.

Şarkî Türkistan'ın tarihini üç döneme ayırıyoruz.

Birinci Dönem: Türk ve İran rivayetleri ve Türklerin kadim edebi rivayetlerine göre eski Türkistan,

İkinci Dönem: Hun tarihinden başlayıp İslam vaktine kadar,

Üçüncü Dönem: Şarkî Türkistan'ın hakanları Müslüman olduğu vakitten şimdiki zamanımıza H.1359/M.1939'a kadar.

1. Başlangıç Devri: Eski Türkistan (Uygurlar) bahsindeki Rivayetler

a. Uygur Teşkilatı

Uygur demek başka kavimler gibi bir oymak veya bir kabilenin adı değildir. Belki Şarkî Türkistan'daki devletlerden tertip olunan bir konfederasyon [57] (İttihat Devleti) nun adıdır. Tafsilatı şudur²²; Umumi muhaceretten sonra geride kalan Türkler su boylarında abad olup, her abadlıkta mustakil devletler kurdukları ve Şarkî Türkistan'da 19 mustakil devlet kurulduğu yukarıda zikredildi. İşte bu küçük devletler birbirleri ile her türlü menfaatleri için çekişiyor ve Hanların hırs ve rekabeti sebebiyle çok vakitlerde muharebe yapıyorlardı. Bu nedenle yurttan barış sağlamamıyordu. Bunun üstüne komşu milletlerin hücumlarına maruz Kalmuk ihtimali de vardı. Bu ahval bu medeniyet ve emniyeti dost tutan toplulukları birbiri ile sulh ve ittihat akd etmek ile barışı temin eymeye mecbur kıldı. Ahiren batıdaki 10 küçük devlet bir birleşik devlet teşkil edip, kendi aralarından bir hanı büyük han tayin ettiler. Bu zata

²¹ Müellif bu noktaya "Tarihi malumatlara girmeden önce Şarkî Türkistan'ın coğrafi vaziyetini kısaca gözden geçirmeyi faydalı gördüm. Çünkü tarihin kılavuzu coğrafyadır" diye bir ibare koymuş. Ancak el yazma nüshada Doğu Türkistan'ın coğrafyasına ilişkin bir kayda rastlamadık.

²² El yazma nüshada italik olarak verdiğimiz kısmın üzeri kırmızı kalem ile çizilmiş. Ancak bu işlemin müellif tarafından yapıldığından emin olamadığımız için aynen bıraktık.

İl-Teber ünvanı verdiler²³. İl-Teber'in âli hakimiyeti altında birleşen 10 devleti "On Uygur" adı ile bir isim altına aldılar²⁴. Bundan sonra doğudaki dokuz devlet bir ittifak vücuda getirip, kendi aralarından bir kişiyi Büyük Han olarak seçip, ona Kül Erkin ünvanını verdiler (deniz gibi galib demektir) ve Kül Erkin'in âl-i hakimiyeti altındaki dokuz devlete [58] "Dokuz Uygur" adını verdiler (dokuz müttefik demektir). Uygur lafzı uymak (muvafık olmak) veya uyuşmak (ittifak etmek) lafızlarından alınan bir ism-i cemdir. Yani müttefikler demektir²⁵. İşte Uygur teşkilatı ve yine bir ibare ile Uygur'un aslı ve menşei budur. Daha sonraları Uygur Devleti'nin memleketi ve nüfuzu genişledi ve katılan yurtlardaki ahâli ve devletlerin adları da Uygur olmuştur beyanı aşağıda gelecektir. Mezkûr iki Uygur ittifakı (konfederasyon) teşkilatının ortaya çıkışının keyfiyeti ve ona neden olan cebri veya ihtiyari sebep ve amillerin tafsilatı hususunda yukarıdakinden ziyade malumat yoktur. Yine bu ittifak teşkilatının ortaya çıkış tarihi hususunda sadece Telfiku'l-Ahbar'ın²⁶ rivayetini gördüm. Başka rivayetlerde bu hususta hiçbir söz yoktur. Telfiku'l-Ahbar'ın sözü aynen budur ki: *"Bazı asri tarih kitaplarının beyanına göre Uygur teşkilatı milattan önce 2850'den önce ortaya çıkmıştı."* Bu rivayete göre bu teşkilatın şimdiki tarihten [1938] 4788 yıl önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu her iki Uygur Devleti birbirinden kamilen ayrı ve mustakil devletler olup, o zamanın muazzam devletleri idi.

[59] Bu iki Uygur birleşik devletleri sayesinde Şarkî Türkistan ahalisi güçlü iki millet haline gelip, önceki dahili ihtilaf ve çatışmalardan necat buldu. Bu barış ve asayiş sayesinde Uygur ülkelerindeki (Şarkî Türkistan) Türkler ilim, zanaat, ticaret ve yurdu imar etmek ve diğer medeniyet usullerinde son derecede terakki ettiler. Bu saadet ve refah Şarkî Türkistan Türklerinin maddi ve manevi kuvvetlerini günden güne ziyadeleştirmekte ve her yönden etraftaki Türk yurtlarına onların nüfuzunu yaymaktaydı.

²³ Velayet alan demektir.

²⁴ On müttefikler demektir.

²⁵ 2. haritaya bakınız.

²⁶ Murad Remzi **Telfiku'l-Ahbar ve Telkihu'l-Asar fi vekai'i Kazan ve Bulgar ve Müluki't-Tatar**, C. I-II, Orenburg, 1908.

b. İki Uygur Devletinin İdare Sureti

İl-Teber ve Kül Erkin'ler kendi emirleri altındaki devletlerin umumi işleri yani yabancılar ile muharebe yapmak veya sulh yapmak, anlaşmalar akd etmek ve hanlar arasındaki müşterek meseleler ve ihtilafları halletmek, umumi barış ve asayişini temin etmenin yollarını tayin etmek ve hanlara bu umumi işler hususunda emir vererek, onları kuvvet ile yerine getirme vazifeleri uhdelindeydi. Yabancılar ile savaş vaktinde her han kendi askerlerini alıp İl-Teber veya Kül Erkin'in [60] emri altında muharebeye istirak etmeye mecburdu. Yine her han, İl-Teber veya Kül Erkin'in hazinelerine bir miktar vergi vermekle mükellefti. Hanlar kendi bölgelerindeki dahili icraatlarında tamamen mustakil ve hürdüler. Han öldüğünde evlatlarından biri han olurdu. İl-Teber veya Kül Erkin onu tasdik ederdi.

İl-Teber ve Kül Erkin'lik de mirastı ve bu sebepten bu iki mansıp asırlar öncesindeki İl-Teber ve Kül Erkin'lerin evlatlarından müteselsilen kalmıştı.

c. Uygurların İki Devletinin Birleşmesi ve Bu Devletin Genişlemesi

Yukarda anlatıldığı gibi On Uygur ve Dokuz Uygur'ların iki mustakil devletlerinin birkaç asır devam ettikleri rivayet edilir. Ama bu arada vuku bulan dahili ve harici hadiseler hususunda güvenilir bir rivayet yoktur. Daha sonraları bu iki devletin tek devlete dönüştüğü çok sayıda rivayete binanen malumdur. Ama bu birleşmenin hangi tarihte olduğu ve iki devletin arasında bir muharebe vuku bulup neticede biri gelip gelerek diğerinin memleketini zorla kendi memleketine mi kattı yoksa başka bir yolla mı bu birlik vücuda geldi bu malum değildir. Bu Uygur Devleti'nin payitahtı Kaşgar şehriydi ve bu münasebetler Kaşgar şehrine Orda [61] Kent deniyordu²⁷. Bu iki devleti birleştirip bütün 19 Uygur hanlık devletlerine hükümdar olan zat Karahan ünvanını aldı²⁸. Çok kadim zamanlarda Türklerin ıstılahında Karahan ünvanı Tanrının sıfatıydı diyen rivayete göre bu unvan nihayet derecede azamet, kudret ve şevketi ifade etmektedir. Juan-Juan²⁹ Tatar ve Gök-Türk

²⁷ Payitaht şehri demektir.

²⁸ Mutlak ya da ulu hükümdar demektir.

²⁹ Müellif "Cucan" demiş, ancak biz günümüzde yaygın olarak kullanılan Juan-Juan kelimesini tercih ettik.

imparatorlarının ünvanı olan Kağan ve Arapçadaki Hakan ve Moğol imparatorlarının ünvanı olan Kağan lafızları işte bu Karahan lafzının tahfifi ve tahrifi olması kuvvetle muhtemeldir. Bu devlete ait malumatımız çok azdır. Bu kitapta yalnız aşağıdaki malumatı yazacağız.

Bu Uygur Devleti devrinde etraftaki Türk Hanlık devletleri ve kabilelerinin bazıları kendi rızaları ve bazıları zorla Karahanların hakimiyetini kabul ettiler. Bu devletin hududu batıda Amuderya ve Hazar denizine, kuzeyde Sibirya sahasına ve doğuda Kadirgan dağları ve güneyde Serig Derya, Tibet ve Karangu dağ ve Karakurum silsilesini içine alıyordu³⁰. O zamanlar, doğuda [62] Çin Devleti ve batıda İran Devleti'nin yeni kurulduğu zamanlardı. Uygur Devleti'nin bu devletler ile harp ve sulh muamelesinde bulunduğu İranlıların kadim rivayetlerinde çok yer olsa da % 90 masal ve hikayelerden ibarettir. Bu iki devletin hududuna yakın yerlere yerleştirilen Türkler, bu İki devlet ile sık sık muharebe yapıyorlar ve bu münasebet ile o hudutlardaki cengaver Türkler, harp manasına münasip adlar ile tanınıyorlardı. Amuderya boyunda ve Harezmi ülkelerinde tâ Hazar denizi kıyılarında yerleşip İran Devleti ile komşu oldukları için onlar ile çok muharebe yapan Türkler, Sakçi³¹ ya da Sakaçi³² adı ile maruf idiler. Kuzeydoğu yani Baykal gölünün kuzeyindeki Türkler de bu adla bilinirlerdi. Günümüzde Sibirya'daki Yakut adı ile tanınan Türkler kendilerine Yakut demezler belki Saka derlerdi. Elhasıl İran ve Hindistan tarihlerinde Saka veya Sagz denilen ve Yunan tarihlerinde İskit denilen Türkler bunlardır. Türk yurdunun güneydoğusu olan şimdiki Gansu ve Koko eyaletlerinde yaşayan Türkleri, onlar Çin hududunda olup, onlara, düşman ile daima muharebede oldukları için, [63] onları Yüeci³³ ya da Yagiçi diyorlardı. Yani düşmancı manasında olup, düşman ile savaşan demektir³⁴. Bunları Çin tarihlerinde tahrif ile Yüeci denildiği için onlardan alınan

³⁰ 2. haritaya bakınız.

³¹ Muhafız.

³² Nöbetleşe askerlik yapan.

³³ Yuèzhī; (Wade-Giles: Yüeh-chih) Yüeci olarak telaffuz edilir. Doğu Türkistan'ın Güneydoğusunda yaşayan bir kavim. Söz konusu isimlendirme Çinlilere ait olup, kendilerine ne isim verdikleri bilinmemektedir. Kökenleri hususu tartışmalı olup, batılı araştırmacılar bu coğrafyadaki bütün kavimler gibi bunları da Hint Avrupa kökenli olarak kabul etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Tezcan, "Kuşanlar Tarihi, Yüeh-Chih'lerden Kuşanlara", **Basılmamış Doktora Tezi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. 1996, s. 60-89.

³⁴ Orhun abidelerinden Tonyukuk abidesinde Yagiçi "düşman üstüne sefer düzenleyen" manasına gelmektedir.

günümüz tarih eserlerinde Yüeci olarak yazılmaktadır. İşte bu iki komşu devlet ile çoğu zaman mezkûr huduttaki Türk hanları muharebe yapıyorlardı. Bu cümleden İran'ın kadim Şahı olan Keyhüsrev ile Sakaların muharebe yapıp Keyhüsrev'i mağlub ettikleri ve İran'ı M.Ö. 607'de işgal ettikleri günümüz tarih kitaplarına alınan meşhur bir rivayettir.

Saka ve Yüeci hanlarının tamamen Uygur Karahanı'nın itaati altına girdikleri çok sayıda güvenilir rivayet ile sabittir. Karahanların dahili ve harici hadiseleri ve onların adları ve adetleri hususunda rivayetlerinin çoğu efsanedir. Fakat mezkûr Karahanlar içinde malum olanı Buka Han adlı bir zattır. Buka Han'ın M.Ö. 550 yılında Karahanlı tahtında olduğu malumdur. Buka Han gayet şecaatli ve son derece lim ve medeniyetperver bir zat idi ve bütün Türk dünyası bu zata itaat etmekteydi. Buka Han'a İran rivayetlerinde Efrasyab denir. [64] Türkler Buka Han'ı birden çok ünvan ile tanıyorlardı. Bir ünvanı Tunga Alp Er (kaplan gibi şecaatli demektir). Yine bir ünvanı Kül Bilge Han (Tanrı gibi alim ve hakim padişah demektir). Yine bir ünvanı Beylerbeyi (hükümdarlar hükümdarı) ve sair ünvanları da vardı. Buka Han'ın şecaat, ilim ve adaleti hususunda kadim Türk halk edebiyatında da çok sayıda malûmat vardır.

İran tarihlerinde ve şahnamelerde Buka Han (Efrasyab)'a müteallik vakalar ve rivayetler çoktur. Ama onların hepsi olmasa da çoğu efsane ve hikayedir. Bunun için o rivayetler tarih nazarında itibarsızdır. Buka Han ve İran arasındaki vakalardan tarihçiler sahih diye zikr edilen ve günümüz tarih kitaplarına alınan malûmat şudur ki: Buka Han ile İran şahı II. Kiros (Keyhüsrev) arasında şiddetli bir muharebe açıldı. Aralarında kısa kısa fasıllarla altı yıl muharebe devam edip, M.Ö. 539 yılında İran topraklarına hücum edip giren Buka Han, Keyhüsrev'in pusudaki askerlerinin oku ile öldü. Buka Han'ın ölümü ile başsız kalan Türk hanları ve askerleri ağır bir hezimete uğrayıp, dağıldılar. Neticede Keyhüsrev, Merv, Harezm ve Sogd (Buhara ve Semerkand) memleketlerini işgal edip, Sirderya'ye yakın yerlere kadar zaptetti. O yerlerde çok sayıda kaleler inşa edip, müdafa vaziyeti aldı. [65] Bu kalelerin meşhur olanı Yunan müelliflerinin Kiro Polis şeklinde yazdıkları kaledir. Türkler, o şehre Öretepe derler. Türk tarihinde bu vakte kadar görülmemiş bu hezimet Türk milletine gayet ağır ve acı gelse de bunun üstesinden gelmek için bütün Türklerin bir liderin emri altında birleşip, toplanması lazım idi. Lakin şehzade ve hanlar arasında rekabet

ve dahili ihtilaf olduğu için, bu iş kısa zamanda mümkün olmadı. Ama bu acıya tahammül edemeyen bazı Türk hanları, kendi başlarına Keyhüsrev ile savaşıp Buka Han'ın kisasını almaya çok gayret ettiler. Bu kitapta bu hanlar cümlesinden önemli olanı Merv ve Sistan'daki Saka (Sakçi) Türkleri hanının vakalarını zikr edeceğiz.

Merv ve Sistan'da ikamet etmekte olan Sakalar'ın hanı Omarges³⁵, Buka Han'ın kisasını almak için hemde Sistan'a hücum etmek niyetinde olan Keyhüsrev'e karşı müdafa yapıp, kendi istiklalini muhafaza etmek amacıyla Keyhüsrev'e harp ilan etti. Sert savaşımlardan sonra Türkler mağlup olup, Omarges esir oldu. Bununla birlikte Keyhüsrev, kendisi için kati bir muaffakiyet elde ettiğine itikat etmekte idi. Lakin bir kaç gün sonra onun bu itikadının yanlışlığı sabit oldu. Vaka şudur ki: Omarges'in eşi Sakalardan 300 bin erkek ve 200 bin kadından oluşan [66] toplam 500 bin asker toplayıp Keyhüsrev'in üstüne hücum etti. Bu kadın-erkek bir safta durup savaşan kahramanlar Keyhüsrev'i mağlup edip, İran askerlerinden çok sayıda esir aldı. Sonunda Keyhüsrev sulha mecbur oldu. Omarges'in eşi kocası başta olmak üzere Türk askerleriyle İran askerlerini değiştirip onları kurtardı. Sakaların Keyhüsrev ile yukarıdakinden daha fazla muharebeye devam etmeleri, onların varlığı için tehlike oluşturunuyordu. Çünkü Buka Han öldükten sonra, Türkler arasına düşen dahili mücadele sebebiyle, Sakalara destek kuvveti gelme ümidi yoktu. Binaenaleyh Omarges, Keyhüsrev'e bir miktar haraç verip mevcudiyetini ve istiklalini muhafaza etmeye karar verdi. Keyhüsrev de Sakaları bu kadar boyun eğdirmeyi ganimet bilip, onların istiklaline el uzatmaktan imtina etti. Keyhüsrev'den sonra yine Uygur karahanları kuvvetlenip Türkler birleştikten sonra, önceki yurtlarını tamamen geri aldılar, hatta İran şahlarından uzun müddet haraç alıp, onları kendilerine tâbi yaptılar. Sonraları takriben M.Ö. 340'da İran tahtında oturan Darius (Dara) zamanında Sogd ve Fergana ülkelerini İranlılar istila ettiler ve M.Ö. 330'da bu ülkeler İskender'in eline düştü. Türk yurtlarında İskender'in fütuhâtı mezkûr mıntıkalarından öteye geçmedi. İskender'e karşı Uygurlar'ın gayet sert mudafası meşhurdur. [67] Sirderya boyunda vaki olan meydan muharebesinde Uygurlar, İskender'in askerlerini ağır mağlubiyete uğratıp, öldürdüler. İskender'in askerleri herşeylerini bırakıp, kaçtılar. Bu muharebede

³⁵ Müellif "Amurgis" şeklinde yazmış. Türkler Ansiklopedisi'nde Omarges veya Omarg olarak geçmektedir. Bkz. Igor Vasilyeviç P'yankov, "Sakalar", **Türkler Ansiklopedisi**, C. I, s. 611.

Uygurlar'ın eline geçen ganimetlerin çoğu kana bulanan altından ibaret olduğu için mezkûr meydanın adı Altun Kan olarak kalmıştı. Tâ İslam devrine kadar mezkûr meydanın Altun Kan adı ile maruf olduğu Dîvânu Lugâti't-Türk'te zikr ediliyor.

d. Uygur Devleti'nin Zayıflaması ve Parçalanması

Bu devletin emri altında 30-40 kadar büyük-küçük hanlık devleti vardı. Çünkü bu devletin esası ve teşkilatı aynen önceki Uygur Devleti'nin esası ve teşkilatı idi. Zaman geçtikçe bu büyük devlet, İbni Haldun'un dediği gibi yaşlanmaya başladı ve Karahanlık tahtında kifayetsiz, eğlence düşkün ve pervasız şehzadeler oturmaya başladı. Diğer taraftan Karahanlık şehzadeleri arasında muhalefet ve çekişme artmaya başladı. Bu vaziyetin devletin merkezini zayıflatan amillerin en mühimi olduğu tabiidir. Elhasıl devletin merkezinin günden güne zayıflaması yüzünden yurdun her tafalarındaki hanlar istifade edip, istiklal ilan etmeye başladılar. Çin hududundaki Yüeciler [68] gayet güçlü ve heybetli bir devlet kurdular. Bu devletin nüfuzunun Turfan ve Kuça'ya kadar ulaştığı, bu bölgelerde bulunan Yüeciler'e ait kitabeler ve sanat eserlerinden malum olmaktadır. Yüeciler medeniyet cephesinde çok ilerlemişlerdi. Çin tarihlerine göre Yüeciler şişe yapım sanatında gayet mahir idiler. Çinliler şişe yapım işini bunlardan öğrenmişlerdir. Moğalistan'ın kuzeydoğusunda Orhun ve Selenga deryaları boyundaki çok sayıdaki medeni Türk kavimleri, Uygur ismi altında bir hükümet teşkil ettiler ama bunların tarihi vakaları miladi VIII. asırda meydana çıktı. Beyanı aşağıda geliyor.

İli ülkesinde Vusun³⁶ adlı kuvvetli bir hanlık vardı. O da istiklal ilan etti. Batı Türkistan ve Hazar denizi boyundaki Sakalar bir kaç tane mustakil devlet haline geldiler. Hoten hanı istiklal ilan edip, Uygur Çuvı³⁷ ünvanını aldı. Gitgide her han müstakil olup bazıları Karahan'ın hiçbir imtiyaz ve nüfuzunu kabul etmiyorlardı.

³⁶ Haklarındaki bilgimizin esasını Çin kaynaklarının oluşturduğu Vusunlar önceleri Gansu'nun batısında Yüeciler ile komşu olarak yaşarken daha sonra Mete Han döneminde Hun idaresi altına girip İli Vadisi ve Issıkgöl bölgesine göç etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhami Durmuş, "Vusunlar", **Türkler Ansiklopedisi**, C. I, s.782-788.

³⁷ Karahan'dan bir derece düşük unvandır. DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 545)'de "Hoten töresine göre hakandan iki derece sonra gelene verilen unvan" şeklinde izah edilmiş. DLT'nin bizim esas aldığımız Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu tercümesinde (Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 545) kelime "Çowı" şeklinde okunmuş. Ancak Besim Atalay tercümesinde (Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Besim Atalay), s. 225) "Çuwı" olarak okunmuş. Müellif Çuvı yazdığı için biz Besim Atalay okumasını kabul ederek müellifin yazdığı gibi Çuvı olarak bıraktık.

Bazıları ise sadece karahanlık makamına ismen hürmet ediyorlardı, hakikatte Karahanın nüfuzu sadece Kaşgar ve çevresi ile mahdud kaldı.

Doğu ve Batı Türk yurtları asırlarca işte bu tarzda Tavâif-i Mülûk³⁸ şeklinde idare edildi. Bu vaziyet M.Ö. 260 yılında bütün Türklerin Hun [69] ittifakına girmesine kadar devam etti. Bu Tavâif-i Mülûk devri uzun süre devam edip, Türk hanları arasında hiçbir uyuşma (ittihad ve ittifak) vaki olmadığı için Uygur lakabı yok olup gitti. Karahan ünvanı da yok oldu. Sadece Orhun ve Selenga deryaları boyundaki Türkler, Uygur lakabını muhafaza ettiler ve sonraları bunlar Uygur kabilesi lakabı ile meşhur oldular.

e. Hun İttihadı'na Katılıştan Önceki Günümüzde Şarkî Türkistan Denilen Ülkenin Küçük Hanlık Devletleri

Bu Tavâif-i Mülûk şekli uzun müddet devam etti ve gittikçe Şarkî Türkistan'da mustakil küçük devletlerin sayısı arttı. Git gide her şehir kendi etrafı ve çevresi ile bir hanlık oldu. Çin tarihlerinin rivayetine göre bir zamanlar günümüzde Şarkî Türkistan denilen ülkede 50 mustakil hanlık devleti vardı. Yani bazı çağlarda bu devletlerin bazısı bazısına galip gelip, mağlup olanı teba yapması sebebiyle, bu hükümetlerin adedi az kalırdı. Hun ittifakına katıldığı zaman bu ülkede 36 müstakil hanlık devleti vardı. Bu hanlık devletlerinin en güçlüleri İli, Koço, Kingit³⁹ (Karaşehir) [70] Aksu, Kuça, Kaşgar, Yarkend, Hoten, Çerçen ve Lolan hanlıkları idi. Lolan denilen Lop-nor göllerinin kuzeyinde Kurugdağ sıradağlarına kadar uzanan düzlükler de gayet abad bir memleket idi. Şark tarafından Dunhuang⁴⁰ ülkesine sınır idi. Lolan şehri bu memleketin payitahtıydı. Günümüzde bu memlekette hiçbir abadlık yoktur. Baştan ayağa kumluk çöl, kuru dal ve çöl kavağı ağaçlarından ibaret müthiş bir sahradır. Bu asrımızda Avrupalı seyyahlar Lolan vilayetinde Lolan şehri ve başka sekiz-on şehrin

³⁸ Arapça taife (fırka, bölük) ve melik (hükümdar) kelimelerinin çoğul şekillerinden oluşmuştur. Genelde büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasal birimleri tarif eder. Bkz. Mehmet Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", *DİA*, C. XXXI, 2006, s. 553-556.

³⁹ Müellif Karaşehir için yer yer eski ismi olan Kingit'i de kullanmış. Ancak biz bu noktadan itibaren sadece Karaşehir ismini kullanacağız.

⁴⁰ Doğu Türkistan sınırında halkını Müslüman Çinlilerin (Hui Zu/Tungan/Döngen) oluşturduğu, Gansu eyaletine bağlı bir şehir. Tarihte Türk Çin sınırı olarak önemli bir yer işgal eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Dunhuang", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Dunhuang/20.06.2020>.

harabelerini keşfettiler. Bu şehirleri Sir Aurel Stein haritasında özel işaretler ile gösteriyor.

f. Uygur Teşkilatı Devrinde Medeniyet

Şarkî Türkistan ahalisi Uygur teşkilatı devrindeki barış ve asayiş sayesinde ziraat, zanaat, ticaret ve maarifi çok terakki ettirip, o zamanların en yüksek medeni milleti idiler.

Ziraat

Şarkî Türkistan ahalisi dağlardan gelen deryalardan su ayırıp [71] yurtlarını sulamak için yüzlerce kilometre uzaklıkta ve 10-15 m genişlikte vücuda getirmişlerdi. Bu çeşit deryaların her biri birkaç bin km² ziraat alanını ve bağları sulamaktaydı. Bu deryalardan ayrılan büyük küçük sulama kanallarında kullanılan mühendislik, bu asırdaki en medeni yurtlarda kullanılan usulden farksızdır. Bu sulama kanallarına istenildiği zaman derhal su vermeyi kolaylaştırmak için deryaların her noktasına tesis edilen su toplama havuzları asri mühendisleri hayran bırakacak derecededir. İlkbahar ve güz mevsimlerinde suyun az kaldığı vakitlerde bütün ziraat yerlerini sulayabilmek için vaz edilen paylaşım kanunları çok hikmetli ve adaletli kanunlardı. Bu kanunlar günümüzde de vardır. Turfan ülkesi gibi akarsuyu az yurtları, karız suyu ile sulamak da kadim uygurların icadı ve onların mirasıdır. Her mıntıkanın toprak ve su vaziyetine uygun tarım alanları tertip edilmesi, sulama usulü ve ekim tarzı da kadim Uygurlardan miras kalan fardalı usullerdendir. Bu hakikatler kadim ziraat izlerinden ve günümüzdeki büyük deryaların ve bazı su toplama havuzlarının adları o zamandanki lehçe de bulunduğu anlaşılıyor. [72] Elhasıl Orta Asya Türklerinin hayatını temin ettiği şey, evvel derecede ziraat olduğu için, medeni ve faal olan Türklerin ziraatta terakkisi ve ondan çok mahsul alma usullerini son derece kemale eriştirdikleri aşikardır.

Zanaat

Şarkî Türkistan'ın günümüzdeki abad mıntıkalarına yakın yerlerdeki çöllerde keşfedilen eserler içinde kadim Uygurlar devrinde zanaatın fevkalade ilerlediğine çok sayıda şahitler gösterilmektedir. Bu eserler göre o vakitte mimarlık sanatının çok

geliştiği ve evlerin dam ve direklerini kimsen⁴¹ ile sıvamanın çok revaç bulduğu malum olmaktadır. Pamuk, kendir ve yünden dokunan giysilerin o zamanlarda çok bol olduğu, mezkûr çöllerde kazılan harabelerden malum olmaktadır. Altından ziynet esbabı yapmak çok revaçtaydı. Bunun üstüne yeşim taşından yüzük, bilezik, ini ve tabak yapıyorlardı. Bakırdan ve dökme demirden ibrik yapıyorlardı. Gümüşten madeni para ve altın döküm işlerinin o zamanlarda revaçta olduğu malumdur. Altın, bakır ve demirden yarmak (para) yapılıyordu. Altın ve gümüş yarmakların bir yüzünde kadim Türk alfabesi ile kakılmış yazı ve bir yüzünde [73] elinde eki olan bir adamın sureti olurdu. Demir ve bakır yarmakların ortası delik olup her iki yüzünde yazı vardı. Yine o devirde dağlarda oyulan mağaralara ve taş abidelere yazı yazmak, oymak, taş dökme, demir, bakır ve tunçtan heykeller yapmanın çok revaç bulduğu Kuça’daki bin ev ve Turfan’daki muhtelif dağlardaki ve Taklamakan ölünün etrafındaki sayısız eserlerden malum olmaktadır. O zamanlara ait şehir ve kent harabelerinde⁴² keşfedilen eserlerden anlaşılan çok miktarda eser işte bunlardır.

Ticaret

Kadim Uygur Edebi eserleri ve hafriyat neticesinde keşfedilen nesnelere göre, Şarkî Türkistan’ın o zamanlarda ticari vaziyetinin aşığıdaki surette olduğu malum olmaktadır. Şarkî Türkistan’dan Çin, Hindistan ve İran taraflarına ticaret kafileleri gidip geliyordu. Çin’den ipek malları ve ini geliyordu. Çin’e altın, ziynet, esbab, yeşim taşı ve canlı hayvan gidiyordu. Hindistan’dan acı zencefil, zerdeçal ve hertürlü renk, güzel koku ve ilaçlar geliyordu. Hindistan’a altın, yeşim taşı ve Çin malları gidiyordu. İran ile Şarkî Türkistan arasında [74] ticaret kafilelerinin çokça gidip geldiği ve Türkistan’dan İran tarafına giden malın çoğunun at olduğu anlaşıyor. Başka tafsilat malum değıldir. O zamanlarda deniz seferi olmadığı için dünyanın doğu ve Batı arasında ki yegane ulaşım vasıtası karayolu kafileleriydi. Dünyanın batısını doğusuna bağlayan kafil yollarının en muhimi Şarkî Türkistan içindeki yollardı. İşte bu sebepten Şarkî Türkistan ahalisinin Çin, Hindistan ve İran’a yaptıkları ticaretin üstüne mezkûr yurtlar arasında en mühim ticaret vasıtası idi. Bunun için o vakitlerde

⁴¹Altın hal, başlıkları ve kavukları süslemek için kullanılan ince altın yapraklar. Bkz. Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s.190.

⁴² Hoten lehçesinde “Teti”.

doğusu ve batısıyla Türkistan dünyanın misli olmayan zengin noktasıydı. Şarkî Türkistan'da yabancı tüccarlar ve ticari malların güvenliğini temin etmek için riayet edilmekte olan kanun, o zamanda görülmemiş bir medeniyetperverlik idi. O kanun şu idi ki, yabancı ticaret kafilesi hududa yakınlaştığında bir kişiyi özel ve maruf bir surette önden gönderirlerdi. Bu kişiye savcı (haberci) diyorlardı. Savcıya hiç kimse saldırmazdı. Savcı hudud içindeki en yakın hükümdara gelip, haber verdiğinde hükümdar hemen tüccar kafilesini muhafaza etmeleri için yeterli derecede sakçı yani [75] muhafaza memurları yollardı. Sakçılar hududa varıp tüccar kafilesine yoldaş olup, şehre alıp gelirlerdi. Eğer başka memleketlere gidecek kabile olursa, taa diğer hududa kadar sakçiler eşlik ederlerdi.

Maarif

O zamanlardaki ilim ve hikmetin tafsilatı hakkında kâfi derecede malûmatımız olmasa da, aşağıdaki gibi biraz malûmatımız vardır. Kadim Uygurlar zamanında mekteplerin varlığı o zamanlardan kalan halk edebiyatından, kazılar, ilmi tedkikat neticesinde o zamanın eserleri oldukları malum olan kitabeler ve kitaplardan malumdur. Henüz bu kitabe ve kitaplardan çok azı okunup tetkik edilmiş olsa da, kadim Uygurların katiplik, ressamlık, nakkaşlık ve sahafılıkta çok ileri olduklarını göstermektedir. Bazısı ince deri ve bazısı kağıda yazılan bu kitaplar son derece itina ile rengarenk karışımlardan siyah ve renkli olarak yazılıyordu. Sayfaların kenarlarına gayet makbul çizgiler çiziliyordu. Sayfa başları resimler ve minyatürler ile ziynetleniyor ve bu kitapların çoğu kimsen⁴³ ile boyanan mukavva ile ciltleniyordu. [76] Bu kitapların çoğunluğu o zamanlarda kutsal olarak bilinen Toyın ve Kamanların dini, sihir ve efsun kitaplarıdır. Az kısmı tarih ve efsanedir. Bu kitaplar halis Türkçe olup, hakikaten kadim Uygurların halis ve gayet geniş bir edebi dillerinin var olduğu ve ecnebi kelimeleri kullanmaktan vicdanları ile kaçmakta oldukları bilinmektedir. Çünkü o zamanın muharrirleri ecnebi yurtlarından gelen her nesnenin geldiği yerdeki adını yazmayıp belki ona Türkçe ad koyup yazdılar. Mesela Hindistan'dan gelen safrana kürküm, boyaya çüvüt, acı zencefile bozbuga⁴⁴, fili yagan, Çin'den gelen ipek kumaşa çuz diyorlardı. Zor fikirleri ifade etmek için Türkçe kelimeler vaz ediyorlardı.

⁴³ Altın hal.

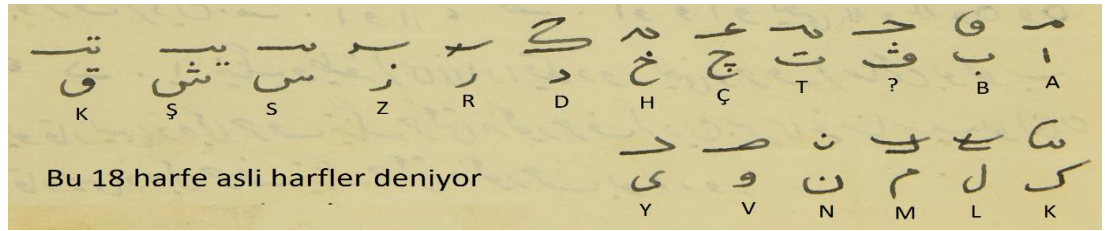
⁴⁴ Boz ilaç demektir.

Mesela ilahi isim, sıfat ve başka şeyleri, uhrevi mefkureleri, ilmi ve felsefi isim ve ıstılahları ve hükümdar, alim, hakimleri ve dini önderlere verilen lakap ve ünvanları o zamanın halk edebiyatı ve kitap ve kitabelerinde gören kişiyi hayran bırakacak maharetler vardır.

Pitik (Yazı) Uygur Alfabesi

Umumi Türk kavimleri arasında maruf olan Pitik yukarıda anlatıldığı vech ile Orhun alfabesi olsa da Şarkî Türkistan ve Batı Türkistan'da [77] iki kısım alfabe vardı. Bir kısmı Sogd alfabesiydi ve 14 harf idi. Bu alfabe Sogd (Zerefşan) havzasındaki Türklerin yazısı idi. Diğer bir kısmı Uygur alfabesi idi. Bu alfabe Sogd alfabesindeki 14 harfin üstüne yine 12 harf fazla olup 26 harftir. 30 harfli Sogd alfabesi ile aynı olduğu için günümüz tarihçileri Uygur alfabesi Sogd alfabesinden alınmıştır diye tahmin etmektedirler. İşte bu Uygur alfabesi kadim Uygurlar zamanından itibaren Şarkî Türkistan'ın millîalfabesidir. Bu alfabe miladi VII. asra kadar sadece Şarkî Türkistan'da yaygın idi. Miladi VII. asırda bütün Türk kavimleri bu alfabeyi kullanıp, Orhun alfabesi tamamen terk edildi. Bu alfabeye ait sözlerin bazısı ilerde Karahanlılar beyanında gelecektir.

Uygur alfabesi ve yazılış tarzı şöyledir:

[78]

(۷۸)

Bu sekiz harfe ikincil harfler deniyor

C F P G

N G J H

Yazma yöntemi aşağıdaki Uyghur şairin beytinde görüldüğü gibidir.

Zorluk geldiğinde buda geçer diye teselli bul

Zamanın adetini bil ve ona o kadar itimad et

O, U, Ö ve Ü . ۋ , A ve E . ۋ . Bu harflerden
 I ve İ . ۋ

Görevini yapıyor. Yani bu harfler sakın harf olup, yukardaki harflerden herhangi birinin hareketi bu harflerden birine münasip olduğunda bu harfler ünlü oluyor

[79] Uyghur alfabesi ile yazı yazmanın muhim kaidesi şudur ki; a-e okunan harfin yanına , u-ü-o-ö okunan harfin , ı-i okunan harfin yanına yazılır. Demek ki günümüzdeki yeni Türkçe alfabedeki gibi bu ünlü harfler irab⁴⁵ vazifesi eda ediyor.

⁴⁵ İRAP-İ'RAB (اعراب) Arapça kelimelerin sonunda bulunan hareketlerin ve bâzı harflerin cümledeki durumlarına göre değişikliğe uğraması. Bkz. "İrap-İrab", **Kubbealtı Lugatı**, <http://lugatim.com/s/%C3%8ERAP%E2%80%93%C4%B0RAB/17.04.2020>

2. İkinci Devir: Hun Birliğine Girişten İslam'a Dahil Oluşa Kadar

Şarkî Türkistan'ın Hun Birleşmesine girdiği tarihten başlayıp H.320/M.932'de Şarkî Türkistan hükümdarları İslam'a dahil oldukları tarihe kadar 1138 yıllık müddetin malumatından ibarettir.

a. Şarkî Türkistan'ın Hun Birleşmesine Girişi, (M.Ö. 206'ten M.S. 94'e kadar)

Şarkî Türkistan'ın Tavâif-i Mülûk şekli ile devam ettiği müddette Moğolistan'da uzun zamandan beri yaşamakta olan Hun hanlığı kuvvetlenip M.Ö. 300 tarihinden itibaren etrafındaki Türk hanlıklarını kendi [80] bayrağı altına almaya ve nüfuzunu genişletmeye başladı. Sonunda M.Ö. 206 ile 180 yılları arasında bütün Şarkî Türkistan hanları ve Asya'daki Türk topluluklarının çoğunluğu Hun İmparatoru'nun hakimiyetinetebâsı olup, gayet büyük bir Türk Birliği (Konfederasyon) Devleti kuruldu. Eski ve yeni dönem tarihlerde gayet ehemmiyetli olan ve düşmanları tarafından her türlü yalan ithamlara maruz kalan bu Türk imparatorluğunun, tarihi vakalarının ve mezkûr ithamlardan bu devletin pak olduğunu beyan etmeyi lazım gördüm.

b. Büyük Hun İmparatorluğu

Çin'in kuzeyinden taa Moğolistan'ın Orhun deryası ve Tannu Ola dağlarına kadar ikamet eden Türkleri, Çin tarihleri Hiung-nu⁴⁶ diye adlandırır. Avrupalı tarihçiler Hun derler. Ama mezkûr Türkler'in kendilerini hangi ünvan ile adlandırdıkları tarihte malum değildir. Binaenaleyh biz bunları Hun ünvanı ile zikr edeceğiz.

Hunların Devleti'nin tarihi milattan 1.500 yıl önceki zamanlardan başlar ve meçhul devirlerdeki Hunların ahvali pek karanlıktır. Bunlara ait açık malumat M.Ö.

⁴⁶ Lakin Çinlilerin telaffuzuna göre Şung-nu'dur. Çince telaffuzu müellifin belirttiği gibi "Şung-nu" olan kelime Wade-Gilles sisteminde Hsiung-nu, (İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 57), Pinyin'de ise Xiongnu (Sema Orsoy, "Çin'in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine ait Monografiler", **Türkler Ansiklopedisi**, C. I, s. 555) olarak yazılır. Kelimenin Çince telaffuzuna aşina olmayan hiçbir Türk bu kelimeleri Şung-nu olarak okumaz.

300 tarihinden başlar. [81] Zikredilen tarihten itibaren Hunlar ve Çin arasında muharebeler oluyordu. Çin hükümdarları Hunlara karşı müdafa yapmak için her tarafta istihkamlar ve kaleler inşa ediyorlardı. Sonunda M.Ö. 249'da evvela bütün Çin'i kendi hükümeti altına alan birinci imparator Çin Şi-huan mezkûr istihkam ve kaleleri birbirine bağlayıp Sarı Deniz'den Gansu'ya kadar 3.000 km⁴⁷ den daha uzun bir istihkâmı tamir etti. Günümüze kadar var olup, dünyanın acayip eserlerinden olan meşhur Çin Seddi işte bu istihkamdan ibarettir. Çin Seddi hususunda faydalı malumat aşağıda (kadim zamanda Türkler ile Çinliler arasındaki siyasetler hususunda bir mütalaa ünvanlı) fasılda mezkûrdur. Çin Şi-huan bu sedden epey istifade etti. Çünkü Hunlar hucüm edip geldiklerinde, Çin askerleri mezkûr sed istihkamlardan şiddetli müdaffa yapıp Hunları geriye döndürdüler ve taa Çin Şi-huan ölene kadar Hunlar Çin Seddi'ni geçemediler. Çünkü Çin Şi-huan'ın zamanında yarım milyon Çin askerî sürekli Çin Seddi'nin üstünde duruyordu. Çin Şi-huan M.Ö. 211'de öldü.

c. Hun Devleti'nin Genişlemesi

Hun hükümdarlarının ünvanı Tanrıkut (Hüda'nın bereketi) idi. Önceleri tanrıkutların adları malum değildir. Fakat Çin imparatoru Çin Şi-huan ile aynı asırda yaşayan Tanrıkutun adı Tuman Han idi. [82] Tuman Han, Çin ile savaşmayı bırakıp dahili kuvvetini arttırmaya çaba sarfetti. Orhun ve Selenga deryaları boyundaki Uygur hanlığını ve bir kaç küçük-büyük Türk hanlık ve beylikleri kendinetebâsı kılıp, muhim kuvvete sahip oldu. Çin imparatoru Çin Şi-huan öldükten sonra onun evlatları arasında imparatorluk çekişmesi ve de Çin'in her noktasında isyanlar çıktı. Bu sebeple Çin Seddi'nde duran askerler zayıfladı. Tanrıkut Tuman, bu fırsattan istifade edip M.Ö. 209'da Çin'e hucüm edip Çin Seddi'ni geçip Şensi ve Şansi eyaletlerini işgal etti. Lakin bu sefer ilerleyemedi, çünkü bu sırada Tanrıkut Tuman Han öldü. Tuman Han öldükten sonra oğlu Mete Han tanrıkut oldu. Bu zata Türkler tarafından verilen ünvanı Oğuz Han'dır. Çin ile savaşmayı bırakıp bütün Türk hanlık ve beyliklerini birleştirip, gayet kuvvetli bir Türk Birlik imparatorluğu teşkil etmek siyasetini tercih etti. Evvela batıdaki Türk hanlıklarını kendi bayrağı altına soktu. Bunun tafsili şudur ki; Moğolistan ve etrafındaki Türk hanları, Oğuz Han Mete'nin itaatini gerek isteyerek

⁴⁷ 600 potey Potey : 5 km'ye denk bir ölçü birimi. Bkz. Yakup, ve diğ., a.g.e., C. I, s. 711.

gerekse korku ile kabul ettiler. Lakin Mançu ülkesinde [83] yerleşik Türklerden Kadirgan dağlarının arasında oturan Türk hanları yani Siyenpi, Wu-huan⁴⁸, Topa, Juan-Juan adlı Türk kabileleri hiçbir şekilde Oğuzhan Mete'ye itaati kabul etmeyip, mustakil kaldılar. Bunları Moğol tarihleri Tatar diye yazar ve yine İli ülkesindeki Vusun Hanı ile Gansu ve Koko'daki Yüeci Türklerinin hanları da Oğuzhan Mete'ye itaat etmediler. Oğuzhan Mete, M.Ö. 209 tarihinde Vusun hanının üstüne sefer yapıp, onu mağlup etti ve öldürdü. Yerine Vusun kabilesinden bir kişiyi han tayin etti. Bu hadiseyi işiten Türk hanları korkarak, arka arkaya Oğuzhan'a itaatlerini arz ettiler. Kaşgar, Yarkend, Hoten, Aksu, Kuça, Karaşehar, Lolan ve Koço hanları başta olmak üzere Şarkî Türkistan'daki mustakil 36 devletin hükümdarları tamamen Oğuzhan'a itaatlerini arz edip, dahili istiklallerini korudular. Ondan sonra Batı tarafındaki bütün Türk hanları Oğuzhan Mete'ye itaat edip, Hazar denizi ve İdil (Volga) deryasına kadar onun hakimiyeti altına girdi. M.Ö. 200 tarihinde Hun İmparatorluğu batıda Hazar denizi ve İdil deryası, doğuda Kadirgan dağlarına kadar meskun [84] olan bütün Türkleri kendi bayrağı altına soktu. Küçük hanlık ve beylikleri itibare alınmadığında 26 büyük hanlık Türk devletleri bu büyük imparatorluğun emri altına girdi⁴⁹.

d. Çin Muharebesi

Hun tanrıkutları kendilerini Çin imparatorlarından üstün tutarlardı. Çin imparatorlarına aşağıdaki ibareler ile mektup yazarlardı. “Gök ve yerin durduğu, güneş ve ay tahtında oturan Türk hanlarının ulu Tanrıku, Tabgaç hanından arzu eder ki”. Türk milleti Çin mülletini kendilerinden aşağıda bir millet nazarıyla görüp, onlara tabgaç derlerdi (tâbi olan demektir). Çin imparatoru Çin Şi-huan öldükten sonra Çin'in her tarafında isyan çıkıp sonunda isyancılardan asıl adı Gaozu olan Huan Ti⁵⁰ adlı biri imparator oldu. Bu imparator meşhur Han⁵¹ Hanedanı'nı tesis eden kişidir. M.Ö. 199'da Huan Ti, Şensi ve Şansi vilayetlerini Hun geri almak için Şensi'ye sefer düzenleyip, bir iki şehri aldı. Oğuzhan Mete bu haberi duyup, 300.000 asker ile

⁴⁸ Moğol Tunguz karışımı bir kabile. Bkz. Kafesoğlu, a.g.e., s.66.

⁴⁹ 3. haritaya bakınız.

⁵⁰ Çince telaffuzu Huang Di'dir. Huang Di isim değil belki kadim kuzey Çin Türklerinin lehçesinde hükümdar demektir.

⁵¹ Bu han lafzı Avrupalı tarihçilerin tahrifleridir. Çinlilerin telaffuzu Hen'dir. Çinlilerin en şerefli devri bu hanedanın saltanat devri olması münasebetiyle Çinliler günümüzde kendilerine Hen'den yani Hen'e mensup insan derler.

Şensi'ye gelip, bir meydan muharebesinde imparaotorun askerlerin mağlup edip, imparatoru kalan askerleri ile Changan (bugünkü Xian) şehrinin yakınlarında bir kalede muhasara altına aldı. Sonunda imparator Hung Ti, kendini esir olmaktan ve askerlerini kati surette [85] mahf olmaktan kurtarmak için her yıl muayyen bir miktar haraç vermek şartı ile sulh yapmaya mecbur oldu. Bu suretle Çin imparatorluğu, Hun Tanrıkutluğuna tâbi oldu. Bundan sonra Oğuzhan Mete, Çin imparatorunun kızını nikahına aldı. Oğuzhan vefat ettikten sonra da her Tanrıkut'un Çin imparatorunun kızını alması resmi olarak icra edilip, bu sebepten bir asır müddet arada dostane münasebet devam etti.

e. Yüeci Muharebesi

Oğuzhan Mete'nin şevket ve kudretinin bu kadar kuvvetlenmesine rağmen Yüeci hanı ona hiç boyun eğmiyordu. Sonunda Oğuzhan oğlu Bagadur⁵² hanı çok sayıda asker ile Yüecilerin üstüne yolladı. Sert savaşıardan sonra Bagadur Han'ın bütün askerleri mahf olup, kendisi müşküllük ile canını kurtarıp kaçıp geldi. Bundan sonra bir kaç kere muharebe olup, M.Ö. 175 tarihinde Yüeci hanının savaşta ölmesi sebebiyle Yüeciler dağılıp, yurtlarını bırakıp, Batı tarafına kaçıp Lop-nor göllerinin etrafına yerleştiler. Bu yerde de doğudan Hun askerleri ve kuzey ve batıdan Lolan, Koço ve Hoten [86] hanlarının hücumuna maruz kaldılar. Yüeciler iki fırkaya ayrılıp bir fırka Tibet tarafına gitti. Bunlara Küçük Yüeci denir. Günümüzdeki Tibet ahalisinin aslının bunlar olması kuvvetli ihtimaldir. Diğer bir kısmı kuzeybatı tarafına yol bulup İli'ye hucüm ettiler. İli'deki Vusun hanı Nan-tou-mi⁵³, Yüecilere karşı sert mudafa yapsa da onun kuvveti Yüecilerin kuvvetinden az idi. Çünkü tarih kitaplarının muhtelif rivayetlerine göre Yüecilerin silah taşıyanlarının sayısı 200 bin ila 500 bin arasında olup, bütün nüfusu bir milyona yakındı. İşte bu nedenle Nan-tou-mi öldürölüp Vusunlar müthiş surette mağlup oldular. Bu hadiseden sonra Yüeciler, İli'ye yerleşme

⁵² Mete Han'ın Çin İmparatoru'na yazdığı mektupta Yüecilerin üzerine Sağ Kol Bilge (Bey) Prensini gönderdiğini söylüyor. Bkz. Havva Turan, "Turgun Almas ve Hunların Kısa Tarihi Adlı Eseri", **Basilmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. 2017, s. 42. Burada kastedilen, mezkûr prens olmalıdır. Bagadur ismi Batur kelimesinin bir türevidir. Ancak kayıtlarda Mete'nin bu isimde bir oğluna rastlamadık. Müellif s. 86'da Kiok Hanı Mete'nin torunu diyor, o yüzden bu Bagadur Han'ı araya koymak mecburiyetinde hissetmiş olmalı.

⁵³ Vusunlar ile Yüecilerin komşu olarak yaşadıkları dönemde kavminin liderliğini yapan kişi. Daha sonra Yüeciler'in saldırısında öldürölldü. Bkz. A. F. P. Hulseyé, **China in Central Asia: The Early Stage: 125 BC-AD 23**, Leiden, E.J. Brill, 1979, s. 214.

niyetinde oldukları sırada Oğuzhan'ın askerleri geldi. Yüeciler batıya kaçıp Issıkgölün kuzey tarafında geçip, Sirderya boyunda günümüzdeki Taşkent etrafına yerleştiler. Fakat Yüeciler bu yerde de uzun duramadılar. Çünkü Nan-tou-mi'nin K'un-mo adlı reşit olmayan bir oğlu hayatta kalmıştı. Oğuzhan Mete, onu babasının yerine Vusun hanı olarak tayin etmişti. K'un-mo, M.Ö. 165'te etrafında Oğuzhan'ın torunu Tanrıkut Ki-ok handan yardım alıp, Yüecilerin üstüne hucüm edip, onları İnce boyundan kovdu. Yüeciler kaçıp Amuderya boyuna yerleştiler. [87]

f. Oğuzhan Mete'nin Ölümünden Sonraki Vakalar

M.Ö. 174'te Oğuzhan Mete vefat etti ve yerine oğlu Bagadur Han tanrıkut oldu. Bir kaç yıl sonra vefat edip, yerine oğlu Ki-ok Han tanrıkut oldu. Bunun zamanında gerçekleşen hadiselerden günümüz tarihçilerin rivayeti sadece Yüecilerin İnce boylarından kovulması hadisesidir. Tanrıkut, M.Ö. 160'da öldü. Ki-ok Han'dan sonraki tanrıkutların adetleri ve adları malum değildir. Ama Çin imparatorlarının yukarda anlatıldığı gibi Tanrıkutlara haraç ve kız verip tâbilik ve dostluk kurmak suretiyle yaşamaya mecbur olmaları takriben M.Ö. 130'a kadar devam etti. Amuderya boylarındaki Yüeci hanları ve Baktria (Belh) ya da kuzey Afganistan'dan tâ Hazar denizine kadar yayılmış olan Saka Türk hanları ve diğer bütün Türk hanlık devletlerinin M.Ö. 119 tarihine kadar daima Hun tanrıkutlarının itaatinde olup, baştan aşağı bütün Türk yurtlarında asayiş ve huzur hüküm sürmekteydi. Siyenpi, Wu-huan, Juan-Juan ve Topa'lardan ibaret olan Mançurya ülkesindeki Tatar denilen Türk kavimleri de tamamen Hun tanrıkutuna tebâ olup, devletin hududu Japon denizine kadar genişledi⁵⁴. [88]

g. Çin Hükümeti'nin Hun Devleti Zıddına Siyasi Hıyanetleri

Çin hükümeti uzun müddet Hun tanrıkutlarına haraç verip tâbilik mevkiinde durdular. Daima bu halden kurtulma fikrinde olsalar da, Hun ittihadının kuvvetine denk gelemeyecekleri malum olması sebebiyle mecburen bu zillile katlanıyorlardı. Sonunda Çin imparatoru, Hun tâbiliğinden kurtulmak için bu iki çareden başka yol kalmadığını düşündü.

⁵⁴ 3. haritaya bakınız.

A) Hun ittiheadındaki hanları Tanrıkut'un zıddına kışkırtmak yoluyla bu birliği parçalamak ve zayıflatmak,

B) Tanrıkut'un ordasındaki⁵⁵ Çinli şehzade hanımları ve onların Çinli hizmetçileri ile tanrıkutluk hanedanının tekinler (şehzade) arasına nifak sokarak, merkezi acizleştirmek.

Evvvelki ihanet fırkasını vücuda getirmek için Çin imparatoru Vu Ti, Zhang Qian⁵⁶ adlı bir adamı seyyah ünvanı ile Türk yurtlarına gönderdi. Bunun vazifesi Türkistan'daki en kuvvetli Türk hükümdarından Vusun ve Yüeci hanlarını Tanrı [89] kut'a âsi olmaya teşvik etmektir. Zhang Qian, Karakurum şehrine (Hun Devleti'nin payitahtı) geldiğinde Tanrıkut, onun desisekarlığını farkedip, onu M.Ö. 139 yılında hapsetti. M.Ö. 129'a kadar hapiste kaldı. Galiba Orda'daki Çinli şehzade hanımlarının şefaati ile Zhang Qian hapisten kurtulup seyahate çıktı. İli'ye varıp, Vusun hanı ile görüştü ve onun bütün Türk hanlarından ziyade kuvvetli olduğu halde, Hun tanrıkutunun hakimiyeti altında durmasının şanı için ayıp olduğunu söyledi. Eğer Vusun hanı Tanrıkuta itaati bırakmak için mücadeleye adım atarsa Çin imparatorunun ona yardım edeceğini bildirdi. Elhasıl epey teşviklerden sonra Vusun Hanı, Tanrıkuta itaati bırakıp istiklal ilan etti. Lakin Tanrıkut derhal çok sayıda asker ile Vusun hanına edebini verdi ve Vusunları itaate soktu. Bu arada Zhang Qian, İli'den kaçıp Fergana ve Semerkand yoluyla M.Ö. 125 yılında Amuderya boyundaki Yüecilerin merkezine geldi. Onları Tanrıkut'a asi olmaya ve Çin imparatorunun yardımı ile kendi asıl yurtları olan Gansu'ya geri dönmeye teşvik etti. Fakat Yüeciler [90] gayet akıllı başında ve medeni bir kavim oldukları için öyle teşviklere aldanmayı ve düşmanın ihanet ve

⁵⁵ Orda, Eski Türkçe'de devlet başkanının yaşadığı şehir anlamındadır. Bu devlet başkanının çadırı veya sarayı gibi onun yaşadığı yer anlamında da kullanılır. Kelime DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 545)'de Ordu şeklinde geçmektedir. Ancak Uygur Türkçesi'nde Orda olarak kullanılır. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.5 s.629.

⁵⁶ Çince telaffuzu "Cang Çin". Pinyin: Zhang Qian (Wade Gilles: Chang Ch'ien), Han hanedanlığı döneminde imparator Wu-Ti (M.Ö. 140-87) tarafından Hunlara karşı ittifak arayışı için önce M.Ö. 139 yılında Yüecilere daha sonra M.Ö. 119'da Vusunlara gönderilen özel görevli. Hunlar tarafından tutuklanarak, ilk seferinde 10 yıl, ikinci seferinde de birkaç yıl hapis edilmesine rağmen kurtularak ülkesine dönmeyi başarmıştır. Çinliler Doğu Türkistan hakkında ilk bilgilerini Zang Qian'ın Doğu Türkistan ve gezdiği diğer yerler hakkında yazdığı raporlarından öğrenmişlerdir. Bkz. Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul, Ötüken, 2017, s.36-38. Ondan önce Çinliler değil bu bölgeye sahip olmak, hakkında tüccarlardan duyduklarının dışında hiçbir malumata sahip değillerdi.

garezine alet olmayı hiç kabul etmediler. Zhang Qian'ı yurtlarından kovup çıkardılar. Zhang Qian gizli surette Türkistan'dan geçip sağ-salim Çin'e vardı.

h. Hun Devleti ve Çin Devleti Arasında Muharebe

Yukarıda anlatıldığı gibi Zhang Qian desisekarlıkla hiç bir iş yapamadı ve Batı Türkistan'ın zenginliğini ve siyaset itibariyle bu yurtlardaki devletler Hun tanrıkutuna tâbi olsalar da, hakikatte küçük küçük yarı mustakil hanlıklardan ibaret olduklarını, bu ülkelerde Hun askerinin olmayıp sadece her hanın ordasında bir kaç nefer temsilcilerin varlığını ve bu itibarla hanlar arasına ihtilaf sokmanın ve bu yolla onları Çin nüfuzu altına almanın kolaylığını anlayarak dönmüştü. Zhang Qian bu ahvali imparator Vu Ti'ye söyledi. Böylece Vu Ti'nin gönlüne Türkistan'ı istila etme arzusu düştü lakin kuvveti yetmezdi. İmparator Vuti'nin Zhang Qian vasıtasıyla yaptığı ihanetleri [91] sebebiyle Hun Tanrıkut'u ve Çin imparatoru Vu Ti arasındaki münasebet bozulup, muharebe başladı. Bu muharebe uzun süre devam etti ve sonunda M.Ö. 119'da Hun askerleri ile Çin kumandanı Ho Gu-ping arasında Gansu eyaletinde sert savaşlarda Hun askerleri mağlup oldu. Gansu'yu Çin askerleri kamilen işgal etti ve bir yıl sonra Çin askerleri Şarkî Türkistan'a hucüm etmeye başladı. Bunun beyanı 'Hun Devleti Devrinde Şarkî Türkistan' ünvanlı fasılda gelecektir. Mezkûr tarihten sonra Vu Ti, ölene kadar Hun ve Çin devletleri arasında daima savaş cari oldu. Bazen Hunlar ve bazen de Çinliler galip oluyordu. Çin tarihlerinde işte bu miktar kısaca zikr ediliyor. Vakaların tafsilatı hakkında güvelinir malumat yoktur.

M.Ö. 86 tarihinde Çin'de imparator Vu Ti'nin aleyhine ayaklanma çıktı. İnkılapçılar Tanrıkut'tan yardım dilediler. Tanrıkut'un yardımıyla inkılapçılar galip gelip, Vu Ti'yi öldürdüler. Han hanedanı imparatorluğu Batı ve doğu olarak ikiye ayrıldı ve Çin Devleti'nin kuvveti kalmadı. Mezkûr yılda Doğu ve Batı Türkistan hanları Çinlileri Tanrıkut'un yardımı ile [92] yok edip, yine Hun ittiheadına girdiler. Beyanı aşağıda gelecektir.

i. Hun Devleti'nde Dahili Karışıklıklar

Çin hükümeti, Oğuzhan Mete'nin asrında kaçıp Mançurya'nın kuzeyindeki Wu-huan ve Siyenpi dağlarına yerleşen ve mezkûr adlar ile tanınan Türk kabilelerini, daima Hun Devleti ile savaşmaya teşvik ediyordu.

M.Ö. 80 tarihinde Wu-huan ve Siyenpi Türkleri, Hunlar ile savaşımaya başladılar. Bazen galip ve bazen mağlup olan bu Türkler, bir defasında galip gelip Karakurum'u (payitaht) işgal edip, Oğuzhan Mete ve diğer bütün tanrıkutların mezarlarını harap ettiler. Lakin M.Ö. 54 tarihinde Tanrikut Wu-huan ve Siyenpi Türklerini kati surette mağlup edip, onların büyük bir kısmını yok etti ve kalanları kendi yurtlarına kaçıp gittiler. Tanrikut onların yurtları olan Mançurya ülkesini tamamen işgal edip yurdunu Japon denizine kadar genişletti⁵⁷. Diğer taraftan M.Ö. 60 tarihinde Hun şehzadelerinden Çi-çi Han ve Ho-han-yeh adlı iki kişi tanrikut olmak için savaşımaya başladılar. Ho-han-yeh, Çin'den yardım istedi. M.Ö. 51 tarihine kadar bu dahili mücadele devam edip, mezkûr yılda Çin'in yardımı ile [93] Ho-han-yeh Han galip gelip, Çi-çi han kendi tebası ile batıya kaçtı. İli'ye gelip ona karşı müdafa yapan Vusun Hanı'nı mağlup edip, Tanrı dağlarının kuzeyinde kuvvetli bir devlet kurdu. Daha sonraları Sogd (Buhara ve Semerkand) hanlarını da kendine tâbi kılıp, payitahtını Sogd'a taşıyıp, Semerkand'ın yakınında bir şehir inşa edip yerleşti. Tanrikut Ho-han-yeh Han bir taraftan Çi-çi Han'ın düşmanlık faaliyetleri ve bir taraftan Siyenpi ve Wu-huan Türkleriyle muharebe ile meşgul olmaktaydı. Daima böyle bir fırsatı bekleyen Çin imparatoru, M.Ö. 59 tarihinde Çin Tan adlı bir kumandanını çok sayıda asker ile Şarkî Türkistan'a yollayıp, 'Şarkî Türkistan'a Evvel Defa Çin İstilas'ı ünvanlı fasılda anlatılacağı gibi, istila etti. Çin imparatoru, Şarkî Türkistan'ı istila ettikten sonra Sogd'a Çi-çi'ye bir elçi gönderip onun itaat etmesini talep etti. Çi-çi Han bu elçiyi öldürdü ve bu sebepten Çi-çi Han ile Çin Tan arasında savaş çıkıp, bu savaş uzun süre devam edip, sonunda M.Ö. 36 tarihinde Çi-çi Han savaşta öldü ve Çin Tan onun başını kesip Çin imparatoruna gönderdi. Böylece [94] Sogd ve Fergana (bugünkü ifade ile Batı Türkistan) hanları da Çin'e vergi vermeye ve tâbi olmaya mecbur oldular. İşte Türkler arasında var olan ihtilaflardan düşman bu kadar çok faydalandı.

j. Hun Tanrikutu'nun Çin'i Mağlup Edişi

Hun ve Çin devletleri arasında düşmanlık ve muharebe devam etmekteydi. Sonunda takriben M.Ö. 10 tarihinde Hun askerleri Çin'i kati surette mağlup edip doğu ve Batı Türkistan'daki Çin askerleri ve memurlarını yok edip, bu yurtlardaki Türkleri,

⁵⁷ 3. haritaya bakınız.

Çin esaretinden kurtardı. Bütün Türk hanlık devletleri Hun ittiheadına girdiler ve M.S .25 tarihinde Hun Tanrıkut'u Gansu'yu da Çin'den aldı.

k. Hun Devleti'nin İkiye Ayrılışı

Büyük Hun Devleti'nin şehzadlerinden Tanrıkut Ho-han-yeh Han'ın bir oğlu, Gobi çölünün güneyinde bir hükümet tesis edip, günümüzde İç Moğolistan denilen ülkeyi ve Şansi, Şensi ve Gansu mntıkalarına el koyup istiklal ilan etti. Bu vakit de M.S. 38'deydi. Bu tarihten başlayıp bu yeni devleti Güney Hun Devleti [95] Gobi çölünün kuzeyindeki kadim payitahttaki devleti Kuzey Hun Devleti denilir oldu⁵⁸. Bu ayrılığın sebebi Çin tarihlerine göre Moğolistan'da kıtlık olduğu içindir. Ama günümüz tarafsız tarih kitaplarının beyanına göre bu ayrılığın sebebi Tanrıkut hanedanının ordalarındaki Çinli şehzade hanımları ve onların hizmetindeki Çinliler vasıtasıyla yürütölen entrikalar idi. Lakin Çin Devleti bu ayrılıktan derhal faydalanmadı. Çünkü Kuzey Hun Devleti pek az vakitte gayet ziyadesiyle kuvvetlenip bütün Türkistan hanlarını kendi ittiheadına kattı. Çin Devleti'nin bu devlet ile muharebe yapmayıp, idare etme ve boyun eğme siyasetine mecbur kaldığını Çin tarihleri de beyan etmektedir. Güney Hun Devleti', Çin ile müttefik olsa da Çin'in nüfuzunu kabul etmemekteydi. Çin tarihinde Güney Hun Devleti', Çin himayesine girdi denilen söz bu tarihten 55 yıl sonra vuku bulan hadiseden ibarettir. Beyanı aşağıda gelecektir. [96]

l. Kuzey Hun Devleti'nin Yıkılışı

Kuzey Hun Devleti'ne düşman olan Güney Hun Devleti', Siyenpi ve Wu-huan hanlıkları, Kuzey Hun Devleti'nin günden güne kuvvetlenmekte oluşundan korkmaya başladılar ve Çin Devleti daima fırsat kollayıp, zahirde idare etmekteydi. Sonunda M.70 tarihinde Çin imparatoru Ming Ti, Güney Hun ve Siyenpi Devleti ile bir ittifak teşkil ederek Kuzey Hun Devleti'ne harp ilan ettiler. Kuzey Hun Devleti bu düşmanları çok defa mağlup etti. M.73'te bu üç düşmandan oluşan gayet kuvvetli bir ordu Şarkî Türkistan'a hücum etti. Barköl denizinin boyunda vuku bulan sert muharebede Hun ve Şarkî Türkistan askerleri mağlup oldu. Bu surette 23 yıl muharebe devam etti.

⁵⁸ 3. haritaya bakınız.

Sonunda mezkûr üç düşmanın birleşen kuvvetleri Çu Hu-yan⁵⁹ adlı bir Çinli kumandanın emri altında Kuzey Hun yurtlarına hücum edip, sert savaşlardan sonra M.93'te Karakurum şehrini aldılar ve bütün şehirleri tarumar ettiler. Tanrıkut mağlup olup, kendi tâbileri ile Batı Moğolistan'a gitti. Düşmanları yine yetişip gelip Tannu Ola dağları içinde sert muharebeler neticesinde Kuzey Hun Tanrıkut'u mağlup olup, kendisine tâbi olanlardan bir kısmı ile Batı tarafına kaçıp, hiç bir yerde durmadan Ural dağları ve Hazar denizi arasındaki [97] yerlere yerleştiler. Bu tarihten sonra Avrupa'da büyük devlet tesis edip, Avrupa'nın dörtte üçünü işgal eden Batı Hunları işte bu muhacirlerdir⁶⁰. İşte bu suretle Kuzey Hun Devleti yıkılıp, batıya gitmeyenlerin bazıları kendi yerlerinde kalıp, Siyenpi Türklerine tâbi oldular ve bir kısmı güneye hicret edip, Güney Hunlarına katıldılar.

m. Güney Hun Devleti'nin Akıbeti

Kuzey Hun Devleti yıkıldıktan sonra Çin Devleti karşısında yalnız kalan Güney Hun Devleti', Çin imparatoruna haraç verip, onun himayesi altına girip, kendini korumaya mecbur oldu ve takriben 230 yıl Çin himayesinde kaldı. Lakin daha sonraları kuvvetlenip, Güney Hun Tanrıkut'u M.304 ve 308 arasında Çin'e hücum edip, Çin imparatoru Hu Vay'ı⁶¹ mağlup ve esir edip, kendini Çin imparatoru ilan etti. M.352'ye kadar Güney Hun Tanrıkut'u Linfen⁶²'i payitaht yapıp, Çin'e imparatorluk yaptı. Bu devlet Çin tarihlerinde Cao⁶³ imparatorluğu diye yazılıdır. Mezkûr tarihte Topa adlı Türkler, Hun Devleti'ni kamilen yıktılar. Böylece Asya'da muhtelif şekillerde takriben 2 bin yıl hüküm süren Hun Devleti yıkıldı. [98]

⁵⁹ Turgun Almas Hunların Kısaca Tarihi adlı kitabında bu kişiyi Du Şen (Du Xen Geng Bing) olarak kaydetmiş. Bkz. Havva Turan, **a.g.t.**, s. 98.

⁶⁰ Umumi tarihlere bakınız.

⁶¹ Jin Huai Di (Wade Giles: Chin Huai-ti): Jin Hanedanı (265-420) döneminde imparatorluk yapmıştır. Hunlarla yaptığı savaşta esir düşmüş, bilahare idam edilmiştir. Bkz. Jessey J. C. Cohoo, "Return to the North? The Debate on Moving Capital Back to Luoyang", **Early Medieval China**, New York, Columbia Uni. 2014, s. 18.

⁶² Günümüzdeki Pingyang şehri Çin'in Şansi eyaletine bağlı bir şehir. Çinli arkeologlar Linfen'i Çin'in en eski başkenti olarak nitelendirirler. Han Zhao dönemindeki adı Pingyang'dır. Bkz. "Linfen" **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Linfen/21.07.2020>.

⁶³ Çince kaynaklarda Zhao veya Han Zhao olarak geçer. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jessey J. C. Cohoo, **a.g.m.**, s. 18

n. Hun Devleti'nin Mahiyeti

Bu büyük Türk Devleti çok sayıda muhtelif hanlıklar ve beyliklerin bir büyük liderin idaresi altında birleşmelerinden vücuda gelen bir ittihat (konfederasyon) imparatorluğu olup, yukarıda zikredilen kadim Uygur ittihadına benzer bir devlet idi. Mühim ve büyük işlerde hususen yabancı devletler ile savaş ve barış işlerinde devletin büyük liderinin (tanrıkut) emri kati olup, başka küçük işlerde ve bütün hanlık ve beyliklerin dahili işlerinde hanlar ve beyler müstakil idiler. Hatta kendi komşuları ile savaş ve barışta yetkili ve azad idiler. Mezkûr hanlık ve beylik memleketlerinde tanrıkut tarafından asker bulundurulmazdı. Belki her hanın ordasında tanrıkutun temsilcisi ve onun katip ve hizmetkarları durur idi. Tanrıkut yabancı bir devlet ile savaşacak olursa ittihada dahil Türk hanları kuvveti miktarınca askerî yanlarına alıp, savaşa ortak olurlardı ve her yıl muayyen bir miktar vergiyi tanrıkutun hazinesine vermeye her han mükellef idi. [99]

o. Hunların Medeniyeti ve Devlet Teşkilatı

Çin, İran ve Avrupa tarihlerinin çoğunluğu Hunları yağmacı, talancı ve vahşi bir kavim şeklinde zikreder. Bu sözler ise hakikatsiz töhmet olup, kılıç ile intikam alamayan düşmanın kalem ile intikam almasından ibarettir. Bunun için hunların medeniyetlerini az olsa da beyan etmeyi tarihçiliğin vaciblerinden biliyoruz. Amma bu hususta yine yukarıdaki düşman menbalardan alıntıya mecburuz. Bu menbalar gerçi mümkün olduğu kadar Hunlar ve başka Türkleri kötülemeye gayret etseler de sözlerinin arasında onların medeniyet, insaniyet ve teşkilatları hususunda biraz malûmat vermek zaruretinde kalmışlardır. O az malumat şudur ki;

Hunlar gayet büyük ve muntazam bir devlet teşkil etmiş idiler. Bütün ülkelerde nizam ve asayiş bir kararda idi. Hunların adli ve siyasi kanunları mükemmel idi. Mahkeme ve hapishanleri var idi. Devletin büyük küçük idare şubeleri var idi. Hun Devleti'nde her şekilde umum halk ictimaları var olup, umurun kararı ile tüzükler (kanun) vaz etmek ve mühim müşkülatları halletmek revaçta idi. Hun Devleti kuvvetli bir askerî teşkilata mâlik idi. 300 binden ziyade askerî bulunuyor idi. [100] Bütün Hun Devleti'nin emri altındaki halk, askerî inzibat ve intizamatebâsı idi. Yani her Türk bir asker idi. Yine bir taraftan bir kişi, bir miktar tarım yeri ya da yaylaya malik idi. Hunlar

devrinde madencilik zanaati ve ticaret umum Türk yurdunda çok terakki etmiş idi. Çinliler, Hun medeniyetinden çok faydalanlandılar. Çin'de evvel revaçta olan takvim, kadim Türk takviminden başka bir nesne değildir. Çin'de Hen (Han) hanedanını tesis eden Hu Vang Di Gazou, Çin tarihçilerinin beyanına göre “Oniki Hayvanlı” bir takvim icad etti. Lakin çağdaş Çin tarihçileri mezkûr Hu Vang Di’nin Türk olduğunu ikrar ediyorlar. Bu takvim aynen Türkistan’da bugüne kadar revaçta olan en kadim Türk takviminin kendisidir. Mesela Sıçan Yılı’nı Öküz Yılı’na kadar geçen 12 yıl devreli takvimin isimlerini Hu Vang Di’nin Çince’ye tercüme ettiği anlaşılıyor. Hun Devleti’nde bütün teşkilatlardan askerî teşkilat daha mühim olduğu için memleket askerî teşkilat itibarıyla orta, sol ve sağ diye üç şubeye ayrılıyor idi. Orta şube’nin (kol) askerî işleri doğrudan tanrıcutun kendi idaresinde idi. Sol (Barangar) Batı taraftaki şubenin askerî işleri veliahtın idaresinde idi. Sağ (Cavangar) doğu tarafındaki şubenin askerî işleri tanrıcut hanedanından bir tekinin (şehzade) idaresinde olur idi. Doğu tarafı güneşin doğduğu taraf olduğu için mukaddes sayılıyordu. Tanrıcut kendisini Çin imparatorundan yukarıda tutar idi. İşte düşmanlarının şهادetiyle sabit olan bu medeniyet, o zamanların en yüksek medeniyeti sayılan bir medeniyettir. Biraz tarih okuyalara bu hakikat açıkça malumdur. [101]

p. Hunların Dini

Hunların dini yukarıda beyan edilen Toyın dini idi. Lakin bunların devrinde yukarıda anlatıldığı gibi çok tanrıculuk revaç bulup, akidelerinin usulu aşağıdaki gibiydi. Dünyanın idaresi doğrudan tanrının elinde olmayıp, her iş için başka memurları var olup, bu memurların her birisi bir mabudluk rütbesi şeklinde akideleri var idi. Mesela dünyanın idaresi yani aydınlık ve karanlığın failleri güneş, ay ve asumandır diyor idiler ve bunların her birisi için hususi ibadet ve kurbanlık ayinleri var idi. Yeri insanın cismani rabbi diye itikad edip, onun için kurban kesiyorlardı. Mabudlar için yapılan kurbanlıkların çoğu at kesmekten ibaret idi. Yukarıdaki mabudların her biri için hususi mabedler ve heykeller var idi. Yine bunlardan daha küçük olanı su, yağmur, ziraat, ateş ve rüzgar ilahlarına itikad ediyor, kurban kesiyorlardı. Demek ki, o vakitte bütün dünyada umumiyetle peyda eden müşriklik Türk yurdunda da hakim idi. [102]

3. Hun Devleti Devrinde Şarkî Türkistan, (M.Ö. 206-108)

M.Ö. 206 tarihinde Şarkî Türkistan'daki 36 hanlık devleti yukarıda anlatıldığı gibi Hun itthadına girip, kendi üstlerinde Hun tanrıkutunun nüfuzunu tanıdılar. Bu tarihten itibaren takriben 100 yıl müddet Şarkî Türkistan ahalisi mükemmel bir barış içinde yaşadı. Bu emniyet sayesinde Şarkî Türkistan'da ziraat, ticaret ve zanaat işleri çok yaygınlaşıp, medeniyeti çok iyi gelişmiş idi. Bu hanlık yurtlarında Hun Devleti tarafından asker bulundurulmuyordu. Sadece her hanın ordasında bir kaç kişi veya bir kişiden ibaret olan bir temsilci heyeti tanrıkut huzuruna gelip durur idi. Her han, her yıl muayyen bir miktar vergiyi tanrıkut huzuruna takdim etmeye mükellef idi. Tanrıkut yabancı devletler ile savaştığında her han, kendi kuvvetine uygun asker alıp, tanrıkutun emri mucibince muharebeye katılırdı. Bütün hanlıklar bu umumi siyaset itibari ile Hun tanrıkutunun âli idaresi altında olup, her hanlık kendi hududu içindeki dahili işlerde mustakil idi. Han öldüğünde yerine oğlu veya hanedanından bir kişi veya yurt ehlinin seçimi ile bir kişi han olur idi. Tanrıkut bunu tasdik eder idi. [103] Şarkî Türkistan hanlık devletleri M.Ö. 108'e kadar işte bu vaziyette yaşadılar ve bu müddet içinde Şarkî Türkistan hanlıklarının Çin veya başka yabancı devletler ile hiçbir münasebeti veya düşmanlıkları yok idi.

a. Şarkî Türkistan'a İlk Çin Taarruzu ve Akıbeti, Çin'in Mağlup Oluşu (M.Ö. 108-86)

Yukarıda anlatıldığı gibi M.Ö. 119 tarihindeki Gansu muharebesinde Hun askerleri mağlup olup, Çin askerleri Gansu'yu istila ettikten sonra imparator Vu Ti, hırs ve tamah elini Şarkî Türkistan'a uzatmaya başladı. Gansu hududunda bulunan Lolan ve Koço hanları Çin askerlerine karşı şiddetli bir müdafa yapıyor idiler. Sonunda M.Ö. 108 tarihinde imparator Vu Ti, Çav Po-nu adlı bir kumandanının emri altında çok sayıda askerî Şarkî Türkistan'a yolladı. Çav Po-nu, evvela Lolan vilayetine hucüm edip, Lolan hanını esir etti. Ondan sonra Koço'ya hucüm edip, Koço hanı savaşın sonunda mağlup oldu. Bu suretle Şarkî Türkistan'ın doğusundaki kuvvetli iki hanlık hissesi Çin'in eline düşüdü. M.Ö. 104 tarihinde Vu Ti, Şarkî Türkistan'ın en kuvvetli devleti olan Vusun Devleti'nin hanına, yukarda adı geçen Çav Po-nu'yu elçi olarak gönderdi. Çav Po-nu, Vusun hanı ile dostluk muahedesi akd etti ve imparator [104]

Vu Ti, Vu Su Han'a bir kızını verdi. Ondan sonra Altışehir ve Issıkgöl etrafındaki hanlar kendilerinin üstlerinde Çin hakimiyetini tanımaya mecbur oldular. İmparator Vu Ti, Batı Türkistan hanlarını da kendine tâbi yapmak için Fergana hanına elçi gönderdi. Fergana hanı mezkûr elçiyi öldürerek cevap verdi. Vu Ti, bu hadiseden sonra M.Ö. 104'te Fergana'ya asker yolladı. Fergana hanı, bu Çin askerlerini tamamen yok etti. Bu hadise Vu Ti'nin hırsının üstüne intikam hissini ekleyip, M.Ö. 102 tarihinde Fergana'ya 600 bin asker yolladı. Bu Çin askerleri Fergana hanına galip gelip, han savaşta öldü. Çinliler onun tahtına Fergana ahalisinden birini oturtup, han olarak tayin etti. İşte bu suretle Fergana da Çin nüfuzu altına girmiş oldu. Çinli tarihçiler bu Çin galibiyetini Çin Devleti Doğu ve Batı Türkistan'a sahip oldu şeklinde zikrederler. Lakin hakikatte sahip oluşunun doğru olmadığını yine Çin tarihinde görüyoruz. Çünkü Çin tarih kitaplarında yazılıdır ki, Çin'in bu istilasını hiç devam etmedi. Bazı vakitlerde hanların bazısı ve bazı vakitlerde hepsi harp ilan edip, Çin nüfuzunu yok ediyorlardı. Yine bir vakitte Çin askerleri gayet müşkülât ile bazı şehirleri istila ediyorlardı. Kaç defa Hun askerleri gelip, Çin askerlerini Türkistan'dan kovup çıkardılar. Kaç defa Çin askerleri galip geldi. Bu suretle Şarkî Türkistan, Türk ve Çin askerleri arasında bir [105] savaş meydana geldi. 22 yıl müddetince kanlı mücadeleler devam etti. M.Ö. 26 tarihinde Çin'de ayaklanma çıkıp, imparator Vu Ti öldürülüp, Şarkî Türkistan'daki Çin askelerini Hun tanrıkutunun yardımı ile yok ettiler ve Hun ittihadına girip, 37 yıl müddetince asayiş ve emniyette yaşadılar.

b. Çin Devleti'nin Şarkî Türkistan'ı İlk İstilasını (M.Ö. 59-10)

M.Ö. 60 tarihinde Hun şehzadelerinden Çi-çi han ve Hu Can Si han arasında çıkan dahili muharebe ve Siyenpi Türklerinin Hun memleketine hücum etmesi fırsatından Çin imparatoru istifade edip, Çin Tan adlı bir kumandanını çok sayıda asker ile Şarkî Türkistan'a yolladı. Çin Tan, M.Ö. 59 yılında Lolan ve Koço hanlarını mağlup edip, bu iki yurdu aldı. Ondan sonra Karaşehir, Kuça, Kaşgar, Yarkend ve Hoten başta olmak üzere 36 hanlık devletleri arka arkaya Çin kuvveti önünde mağlup olup, itaat etmeye mecbur oldu. İstila tamamlandıktan sonra Çin imparatoru, Çin Tan'ı Şarkî Türkistan'a umumi vali tayin etti. Lop gölleri yakınlarına Vu Li adlı şehri merkez yaptı (günümüzde bu şehirden hiç bir eser yoktur). Çin tarihlerinin beyanına göre bu

istila 49 yıl devam etmiştir. Bu müddet içinde Türkistan'da olan vakalar hususunda malûmatımız yoktur. [106]

c. Şarkî Türkistan'ın Çin İstilasından Kurtuluşu

M.Ö. 10 tarihinde Hun Tanrıkut'u Şarkî Türkistan'a yardım askerî yolladı. Bu yardım kuvveti geldiği zaman hanların her biri kendi yurtlarındaki Çinlileri yok ettiler ve Şarkî Türkistan'ın doğu ve kuzeyindeki hanlık devletleri Hun tanrıkutunun himayesine girdiler. Ama güney yani Hoten, Yarkend, Kaşgar, Aksu ve Kuça hanları sadece Hun Devleti ile dost olup, tamamen mustakil surette yaşadılar. Bu güneydeki hanların hepsinden güçlüsü Yarkend Devleti'nin hanı idi.

d. Şarkî Türkistan Altışehir Hanları Arasında Dahili Mücadele (M.S. 40-73)

M.40'ta Yarkend hanı Şarkî Türkistan hanlarını kendine tâbi kılmak ve kuvvetli bir Türk Devleti teşkil etmek için Hoten hanı İpar Han ile mücadele etmeye başladı. Kısa zamanda İpar Han'ı mağlup edip, öldürerek Hoten'i aldı. Ondan sonra Kaşgar'ı da aldı. M.41'de Kuça'ya hücum edip, Kuça hanını savaşta öldürüp, Kuça'yı aldı ve kendi oğlunu Kuça'ya han tayin etti. Ondan sonra Yarkend hanı, Karaşehir, Kuça ve Lolan hanlarını da kendine tâbi kılmak için çalışmaya başladı. Lakin hanlıklar Hun Devleti'nin himayesinde olduğu için muvaffak olamadı. [107] M.48'de Hun Devleti ikiye ayrıldığı zaman Şarkî Türkistan'da Hun nüfuzu yok oldu ama bu vaziyet uzun süre devam etmedi. Çünkü Kuzey Hun Devleti kuvvetlenip Koço, Lolan, Karaşehir ve diğer doğu ve kuzeydeki hanları itaat altına soktu ve Kuça ahalisi de Yarkend hanının zulmünden kurtulmak için Hun himayesine girdi. Yarkend hanı M.60'a kadar Hoten, Kaşgar ve Aksu bölgelerine hükümdarlığa devam etti. Bu müddet içinde Kuzey Hun Devleti ile dostane tarzda muamele icra ediliyordu.

Daha önce Yarkend hanının elinde ölen Hoten Hanı İpar Han'ın biraderzadesi Küntogdi Han, takriben M.60 tarihinde Yarkend hanının aleyhine ayaklanma çıkarıp, Hoten'i aldı. Ondan sonra Yarkend'e hucüm edip, orayı işgal ettikten sonra Kaşgar ve Aksu'yu da alıp Yarkend hanının varisi olarak kuvvetli bir devlet kurdu. Küntogdi Han, Kuzey Hun Tanrıkut'u ile samimi dost idi. Bir Hun sefiri Hoten ordasında durur idi.

e. Şarkî Türkistan ve Çin Arasında 30 Yıllık Muharebe (M.73-103)

Yukarda anlatıldığı gibi, Şarkî Türkistan'ın kuzeyi ve doğusundaki hanlıklar Hun Devleti'nin himayesinde ve Batı tarafı (Hoten, Yarkend, Kaşgar, Aksu) vilayetleri Küntogdi Han'ın hakimiyeti altında asayiş ile yaşamakta idiler. [108] M.73'te Çin imparatoru Ming Ti, Şarkî Türkistan'ı istila etmek için Ban Chao⁶⁴ adlı bir kumandanının emri altında çok sayıda birlik gönderdi. Bu düşmana karşı müdafa etmek için Hun ve Şarkî Türkistan askerlerinden oluşan bir birlik Barköl'de toplandı. Ban Chao Barköl'e hücum edip, şiddetli savaşlar oldu. Sonunda Hun ve Şarkî Türkistan birlikleri mağlup olup, Ban Chao, Barköl ve Kumul hanlıklarını işgal etti. M.74'te Koço hanını mağlup edip, o vilayeti de Çin'e tâbi kıldı. Ondan sonra imparator Ming Ti, Ban Chao'a yardımcı kuvvetler gönderip, Şarkî Türkistan'ın diğer hanlık yurtlarını zabtetme emri verdi. Ban Chao, M.75'te Lolan'a hücum edip, birkaç savaştan sonra galip gelip, Lolan'daki Hun temsilcisini ve diğer Hun memurlarını öldürüp, Lolan hanını Çin'e boyun eğceğine and içmeye mecbur etti. Ondan sonra Ban Chao güneye sefer düzenleyip, Çerçen hanını Çin'e tâbi kıldı. M.77'de Ban Chao, Hoten'e hücum etti. Küntogdi Han çok sayıda savaştan sonra mağlup olup, sulh talep etmeye mecbur oldu. Ban Chao, Hoten ordasındaki Hun sefirinin öldürülmesi ve Çin himayesinin kabul edilmesi şartı ile sulh yapmayı kabul etti. Küntogdi Han mezkûr şartlara göre amel edip, Hun sefirini öldürdü ve Çin himayesini kabul etti. Böylece Yarkend, Kaşgar ve Aksu'da Çin nüfuzu altına girmiş oldu. Bu hadiselerden sonra Kuça hanı Hun tanrıkutundan yardım alıp, Aksu ve Kaşgar'ı Ban Chao ve Küntogdi hanlar [109]'dan geri aldı. Bir yıl sonra yine Ban Chao ve Küntogdi Han, Kaşgar'a hücum edip, orayı işgal ettiler ama Aksu'yu alamadılar. Bu arada Çin imparatoru Şarkî Türkistan'a bir umumi vali ve çok sayıda yardımcı kuvvet gönderdi. Umumi vali, Kaşgar'ı merkez yaparak oraya yerleşti. Ban Chao, Çin askerlerinin baş kumandanı sıfatı ile Kaşgar'da durdu. Kaşgar'ın dahili işlerini önceki Kaşgar hanının oğluna verip, onu han tayin ettiler. M.80'de Kuça hanı Kün Han, Karaşehir ve Aksu hanı ile birleşip Kaşgar'a hucüm edip, Çin askerlerini ağır bir şekilde mağlup edip çoğunu yok

⁶⁴ Ban Chao (Wade-Giles: Pan Ch'ao) Han hanedanlığı döneminde yaşamış Çinli general. Bkz. James E. Millward, **Eurasian Crossroads**, New York, Columbia Uni., Newyork, 2007, s. 23, 24.

ettiler. Çin umumi valisini, Karaşehar askerleri yakalayıp öldürdüler. Ban Chao, az sayıda askerî ile Hoten'e kaçtı. Bu mağlubiyet neticesinde İmparator Cang Ti, Şark Türkistan'dan ümidini kesip, Ban Chao'ı askerleri ile Çin'e çağırdı. Ban Chao, bu emir mucibince Çin'e gitmeye hazırlık yaparken, Küntogdi Han, Karaşehar ve Kuça hanlarından korkup Ban Chao'ı göndermedi. Küntogdi Han, dostları olan Vusun ve Sogd hanından yardım aldı. İmparator Cang Ti, bu vaziyeti duyup azmini kuvvetlendirip Ban Chao'a yardımcı kuvvet gönderip, Şarkî Türkistan muharebesine devam etme emri verdi. Böylece Ban Chao kuvvetlenip M.85'te Kaşgar'ı aldı. Aksu, Kuça ve Karaşehar [110] hanları, Ban Chao ile daima savaşıyorlardı. M.90'da Baktria ve Hindistan padişahı olan Yüeci hanı Vima Kadphises, 700 bin atlı askerini Ban Chao'ın üstüne yolladı. Ama bu uzun dağlık yollardan harap bir halde gelen askerler mağlup olup, kumandanları başta olmak üzere çoğu ölüp, az bir kısmı geri gitti (tafsilatı aşağıda gelecektir). Bu hadise Çin'in hırsını son derece kuvvetlendirdi. Çin'den arka arkaya yardımcı kuvvetler gelmeye başladı. M.91'de Ban Chao, Aksu ve Kuça'ya hücum edip, bu iki hanlığı işgal etti. Amma Karaşehar hanlığını hiçbir şekilde alamadı ve savaş daima cârî olmaya devam etti. İli'deki Vusun hanı tamamen mustakil olsa da Çin imparatorunun dostu ve bir rivayete göre damadı ve yardımcısı idi. Elhasıl bu tarihte Çin nüfuzunu katiyyen kabul etmeyip, kendi istiklalini kılıç gücü ile saklayan yegane hanlık Karaşehar hanlığı idi. Ban Chao Kuça'yı payitaht yapıp, Çin esaretine müptela olan hanlıkların üstünde umumi valilik sıfatı ile M.102'ye kadar Şarkî Türkistan'ın çoğu hissesine hükümdarlık yaptı. Karaşehar hanı ile daima savaş yapmakta idi. Ban Chao, M.103'te Çin'e geri döndü ve yerine oğlu Ban Yong⁶⁵ umumi vali oldu. Ban Chao'ın gittiği yıl Hoten ve Yarkend hanları istiklal ilan ettiler. Pan Yong'ın elinde sadece Kaşgar, Aksu, Kuça, Lolan ve Koço [111] vilayetleri kaldı. Çin hakimiyeti yıldan yıla zayıflamakta idi ve hanlar birer birer istiklal ilan ettiler. Çin tarihine göre bu hanların bazısı kendi kuvveti ile ve bazısı Hunların yardımı ile istiklal elde ettiler. Yine Çin tarihinde yazılır ki, bununla birlikte Çin'in batıya olan ticareti durmadı. Hanlar Çin ticari mallarının geçmesine müsaade ediyorlardı. Görülüyor ki, M.73-103 arasındaki 30 yıllık müddet içinde Şarkî Türkistan bir harp meydanı olup, Çin istilasını yerleşemedi. Ban Chao, Hoten ile Kuça hanı arasındaki düşmanlıktan

⁶⁵ (Wade-Giles: Pan Yung, Ö. 128) General Ban Chao'nun oğlu. Bkz. Millward, a.g.e., s. 23.

istifade edip, bu uzun kanlı muharebeleri icra edip, bir sürü şehri muvakkat surette istila etmiştir. Lakin Ban Chao'ın gittiği M.103 tarihinde bu istila yok olmuştur. İşte bu münasebet ile bu otuz yıllık vakte, Şarkî Türkistan ile Çin arasında 30 yıllık muharebe diyoruz. Başka tarih kitaplarında vakaların tafsilatından habersiz olarak bu müddeti Çin istilasını diye yazılmasına itibar etmiyoruz. Afganistan tarihine göre Vima Kadphises'in askerleri mağlup olduktan sonra M.130'a kadar Yüeci padişahları Çin'e haraç mecbur kalmıştı ve mezkûr tarihte Kanişka, Şarkî Türkistan'ı aldı ve Çin askerlerini mağlup etti şeklinde yazılıdır. Amma Çin tarihinde bu söz yoktur. [112] Lakin günümüz tarihçilerin ittifakına göre Şarkî Türkistan'da M.130'dan önce kuvvetli bir Çin nüfuzu peyda olduğu, hatta Fergana ve Sogd ülkelerine kadar Çin askerî geldiği mücmel surette malumdur. Ama tafsilatı malum değildir.

4. Şarkî Türkistan'daki Altışehir'in Kuşhan İmparatorluğu'na Katılması (M.150-220)

M.150'ye kadar Şarkî Türkistan'da olan vakalar hususunda hiç malumatımız yoktur. Amma mezkûr tarihte o asırdaki en kuvvetli Türk imparatorluğu olan Kuşhan hanedanından meşhur Kanişka, Şarkî Türkistan'a sefer düzenleyip, Altışehir hanlarını itaatine soktu. Bu vaka siyasi olarak muhim bir vaka olmasının üstüne Şarkî Türkistan tarihinde birinci derecede ehemmiyetlidir. Çünkü bu vaka sebebiyle Şarkî Türkistan'da gayet büyük ve misli görülmemiş bir dini ayaklanma ve medeniyet inkılabı hasıl olmuş idi. Bu cihetten muhim görülen malumatı tafsilatlı beyan edeceğiz.

a. Kuşhan İmparatorluğu'nun Aslı

Yukarıda zikr edilen Yüeciler Baktria (Belh) ve Toharistan (Kataghan⁶⁶ ve Bedehşan) ve Sogd (Buhara ve Semerkand) ülkelerine yerleşip o yerlerdeki Saka Türklerini kovup çıkarıp, bu ülkelerde beş mustakil hanlık teşkil ettiler. Hun [113] Devleti kuvvetli olduğu vakitlerde mezkûr Yüeci hanları haraç verip tâbilikte yaşarlardı. Takriben M.40'ta Yüecilerden Baktria ülkesindeki Kuşhan kabilesinin hanı Kadphises bütün Yüecileri kendi idaresine sokup, Kuzey Afganistan (Baktria)

⁶⁶ Kataghan Eyaleti (Farsça/Peştuca: قَطْغَن), 3 Haziran 1890 yılında Emir Abdurahman tarafından Türkistan bölgesinden ayrılarak Kataghan ve Bedehşan eyaleti tesis edildi. Bkz. Fayz Muhammad Katib Hazarah, *The History of Afghanistan (Siraj al-tawarikh)*, (Çev. R. D. McChesney, M.M. Khorrami), Boston, Brill, 2013, s.597-598.

ülkesinde hüküm sürmekte olan Yunanlıları yok edip, Hindikuş dağlarına kadar uzanan memleketlere hakim bir devlet tesis etti. Bhakri (Belh)⁶⁷ şehrini merkez yaptı ve devletine Kuşan Devleti ünvanını verdi. Avrupa, Hint ve Çin tarihlerinde tahrif ile Kuşan denir ve bazı asri tarihçiler de bu tahrif edilmiş lafzı kullanmaktadırlar. Kadphises, M.50'de Kapisa (Kadim Kabil) ve Kandehar'ı işgal etti. Ondan sonra Herat ve Sistan'ı da kendi devletine ilhak etti. Hindistan'a da sefer düzenleyip Cihlem deryasını aldı ve M.78'de öldü. Oğlu Vima, II. Kadphises ünvanı ile tahta çıkıp fütühatını Sind deryası ve onun Müsebbi (bugünkü Karaçi)'ye kadar ulaştırdı. O yerdeki Saka hükümdarlarını kendine tâbi kıldı.

b. Vima Kadphises'in Şarkî Türkistan'ı Kurtarmak İçin Çin ile Savaşması

Şarkî Türkistan ve Çin arasındaki 30 yıllık muharebeler Vima II. Kadphises'in zamanına denk gelmektedir. Vima Kadphises, Çin hükümetinin Türk [114] hanlıklarına karşı askerî adımlar atıp, bir sürü Türkleri itaatine sokmasından endişelenmekte idi. Kendisini Çin imparatoru ile denk görüyordu. Binaenaleyh Vima Kadphises, M.90'da Çin'e bir elçi yolladı ve gönderdiği mektubunun muhtevası "*Türk hanlarına taarruz etmekten derhal el çekin ve kadimden Türk imparatorlarına Çin imparatorlarının kız verme anenesine muvafık bana kızınızı verin*" manasında idi. Elçi, Kaşgar'a geldiğinde Ban Chao elçiyi hapsetti ve daha sonra hapisten çıkarsa da Çin'e yol vermeyip Bactira'ya geri gönderdi. Vima Kadphises derhal Si adlı bir kumandanının emri altında 700 bin atlı askerini Kaşgar'a yollayıp, Ban Chao başta olmak üzere Çin askerlerini yok etme emri verdi. Bu askerler şimdiki Vahan ve Taşkurgan yolu ile Kaşgar'a geldi. Lakin bu askerler yolun uzun ve çok meşakkatli olması sebebiyle son derece yorgun ve güçsüz bir halde gelmişlerdi. İşte bu nedenle bu askerler Ban Chao'ın askelerine kötü surette mağlup oldular ve kumandanları katledilip 700 bin atlı askerin çoğu mahv olup, az bir kısmı kaçabildi. Bu hezimetin neticesinde Vima Kadphises, Çin taarruzundan korunmak için Çin imparatoruna bir miktar vergi vermeye mecbur oldu. Bu vergi verme işi Kanişka'nın dönemine kadar

⁶⁷ Kuzey Afganistan'da Amuderya'nın güneyindeki Dehas ırmağı üzerine kurulan tarihi bir şehir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Belh", **DİA**, C. V, 1992, s. 410-411.

devam etti. Bu rivayet Afganistan'ın günümüz tarih kitaplarında zikredilmektedir. Amma Çin tarihi bunu teyit etmiyor. [115]

c. Kanişka'nın Türkistan'ı Çin Esaretinden Kurtarması

M.110'da Vima Kadphises ölüp yerine oğlu ve bir rivayette akrabası olan Kanişka, padişah oldu. Kanişka çok siyasi ve cihangir bir adam idi. Tahta çıktığı günden itibaren Çin'e vergi vermeyi kesti. Hindistan'a sefer düzenleyip Ganj deryasına kadar feth etti ve Hindistan'ın muhtelif millîhükümdarlarını mahvetti ve Keşmir'i fetetti. Bu fütuhattan sonra Baktria'da bir vali bırakıp Puruşapura⁶⁸ (Peşaver) şehrini payitaht yaptı. Bu vakaların tafsilatı Afganistan ve Hindistan tarihlerinde görülebilir.

Kanişka, M.130'dan itibaren Amuderya'nın kuzey taraflarına sefer düzenleyip, Çin askerleri ile savaşmaya başladı. Sonunda M.150'de Kanişka gayet kuvvetli ve intizamlı bir ordu tertip edip, Şarkî Türkistan'a sefer düzenledi. Vahan yolu ile ilerleyip Tagdumbaş⁶⁹ (Vagcir Vadisi)'tan aşip Serig Göl'ü işgal etti. Ondan sonra Kaşgar'a hücum etti ve oradaki Çin askerleri ve adamlarını tamamen mahv edip Kaşgar, Yarkend, Hoten, Aksu ve Kuça hanlarını itaati altına aldı. Bu mezkûr hanlar daha sonra itaatten çıkmasın garezi ile her hanın bir oğlunu rehin olarak alıp, Peşaver'e geri döndü. Kanişka bu rehin [116] hanzadelere çok ihtiramkârane ve şahane davranıyordu. Bu hanzadeler yaz mevsiminde kadim Kabil'de⁷⁰ ve kış günlerinde Kandehar'da dururlardı. Kuşhanların Kanişka zamanındaki saltanatının genişliğini⁷¹ Kanişka ve diğer Kuşhan imparatorlarının bütün vakalarını beyan etmek bu kitabın vazifesi değildir. Yalnız Kuşhan imparatorlarının Şarkî Türkistan'ı istilasını nedeniyle Şarkî Türkistan'da vücuda gelen din ve medeniyet inkılabı tarih nazarında çok

⁶⁸ Günümüzdeki Pakistan'ın Peşaver şehri. Kuruluşu M.Ö. V. yüzyıla kadar uzanır. Kuşhan İmparatorluğu döneminde önemli bir merkez haline gelmiştir. Bkz. Rafi U. Samad, **The Grandeur of Gandhara**, New York, Algora, 2011, s.119.

⁶⁹ Tagdumbaş Pamir olarak da adlandırılır. Doğu Türkistan'ın Kaşgar ilinin Taşkurgan ilçesine bağlı dağlık bir yayladır. Bkz. Tetsuya Komatsu, "Geomorphic Features of the Eastern Pamirs, with a Focus on the Occurrence of Intermontane Basins", Mapping **Transition in the Pamirs: Changing Human-Environmental Landscapes**, (Edit. Hermann Kreutzmann, Teiji Watanabe), Switzerland, Switzerland, 2016, s. 60-61.

⁷⁰ Şimdiki Çarıkâr şehrine yakın Bagram köyünde idi.

⁷¹ 4. haritaya bakınız.

mühimdir. İşte bu vakayı Afganistan ve Çin tarihinden alıp, muhterem okuyuculara arz edeceğim.

d. Kuşhanlar Devrinde Şarkî Türkistan'da Din ve Medeniyet İnkılâbı

Din

Doğu ve Batı Türkistan ve hatta Yüeci ve Saka Türkleri, Kanişka'nın zamanına kadar meşhur Türk dini olan Toyın dininde idiler. Belh Yüecilerin siyasi merkezi olduğu gibi dini merkezi de burası idi. Belh'te Nava Vihara⁷² adlı meşhur mabed Toyın dininin en büyük ve mukaddes mabedi idi. Bu mabedi İran tarihleri Nevbahar diye adlandırır. Bu mabed ta Ak Hunların yıkılışına kadar Toyın, Şaman ve Buda dinlerine bir kısmı tahsis edilmiş büyük bir mabed idi. [117] Ak Hun⁷³ Devleti yıkıldıktan sonra Nuşirvan bu mabedi Mecusilerin ateşgedesi yapmış idi. İslam devrinde de bu mabed Mecusilerin en mukaddes saydıkları mabedleri idi. Hicri 4. [M.10.] asırda harab oldu.

Kanişka, Hindistan'ın Patna⁷⁴ şehrini feth ettikten sonra, mezkûr şehirdeki Buda dininin önde geleni Asvaghôşa'nın⁷⁵ daveti ile Buda dinine girdi. Bu günden itibaren kendi saltanatına tâbi olan memleketlerde Buda dininin revaçlanmasına çok çaba sarfetti. Kanişka'nın daveti ile Afganistan ve Baktria ve Sogd ve Toharistan'da Buda çok revaç buldu. Şarkî Türkistan'da Buda dini o kadar süratle yayıldı ki, kısa zamanda Buda dini Toyın dini ile aynı derecede nüfûz sahibi oldu. Buda dininin mukaddes kitabı ve Mahabharata⁷⁶ denilen kitapları Şarkî Türkistanlı yazarlar Türkçe'ye tercüme edip, Uygur harfleri ile yazıp neşrettiler. Kanişka'nın daveti ile Buda

⁷² Kuşhan İmparatoru Kanişka tarafından düzenlenen IV. Budist konsülünden sonra rahip Ghoshaka tarafından Belh'te kurulan manastır. Bir süre sonra Türkistan bölgesinde Budizm'in merkezi haline geldi. Bkz. Hamid Wahed Alikuzai, **A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes: Volume 14**, Oklahoma, Trafford, 2013, s. 116.

⁷³ V. yüzyıl ortalarından VIII. yüzyıl başlarına kadar Hazar kıyılarından, Türkistan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren Hunların ardılı olan Devlet. Değişik kaynaklarda Heftalit, Eftal gibi isimlerle de anılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.83-87.

⁷⁴ Hindistan'ın Bihar eyaletine bağlı bir şehir. Ayrıntılı bilgi için bkz. L. S. S. O'malley, **Bihar And Orissa District Gazetteers Patna**, (Rev. F.W.F., James) New Delhi, Logos, 2005.

⁷⁵ Hint din adamı, şair ve müzisyen. Hindistan'ın kuzeyinde yer alan Saketa'da doğduğu tahmin edilmektedir. Bkz. J. K. Nariman, **Literary History of Sanskrit Buddhism (from Winternitz, Sylvain Levi, Huber)**, New Delhi, Motilal, 1972, s.184-185.

⁷⁶ "Ramanaya" ile birlikte Sanskritçe yazılmış en önemli iki Hint destanından biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. William Buck, **Mahabharata**, New Delhi, Motilal, 2000.

dini rahiplerinden Şarkî Türkistan'a çok sayıda rahipler geldi. Afganistanlı tarihçiler, Hoten şehrinin Buda dininin merkezi olduğunu ve Hoten'de 100 Buda mabedi ve 500 rahip bulunduğunu beyan ediyor. Bir Çin seyyahı bu şehirde mezkûr miktarda Toyın madebi ve rahiplerinin varlığını beyan ediyor⁷⁷. Çin tarihine göre Kanişka'nın daveti ile Şarkî Türkistan'a giden Buda rahiplerinin meşhur olanı Kumarajiva⁷⁸ adlı bir rahiptir. [118] Bu rahip Kuça'da meskun idi. Kuça hanının kızını nikahına aldığı meşhur rivayettir. Yine Çin tarihinde yazılıdır ki, Şarkî Türkistan'ın o zamanlarda Hindistan'dan sonra ikinci derecede Buda dininin merkezi olduğu sabittir. Çünkü Çin ahalisini Buda dinine sokmak için Hoten, Kaşgar ve Kuça'dan çok sayıda rahip gidip, o vakitlerdeki Çin payitahtı olan Luoyang⁷⁹ (şimdiki Hunnan) şehrinde mabedler inşa ettiler ve daha sonraları Buda dini Koço (Turfan)'da revaç buldu ve Şarkî Türkistan rahiplerinin daveti ile şark memleketlerinde Orhun ve Selenga deryalarının boyundaki medeniyetli Uygurlar, Buda dinini kabul ettiler.

Medeniyet

Din bağı sayesinde Şarkî Türkistan, Hindistan, Afganistan ve Çin ahalisi arasında bir yakınlık hasıl olup, bu yakınlığın neticesi yalnız dini işlerde olmadı. Belki bu memleketlerin birbirinin medeniyetleri birbirine çok fazla sirayet etti. Hindistan'dan her türlü zanaatkarlar Şarkî Türkistan'a çok sayıda gelip, bu yurdun kendi zanaatının üstüne Hindistan zanaatını revaçlandırdılar. Hoten ahalisi Hindistan'a yol bulup, ticaret kabilelerinin gidiş gelişi en yakın yoldan icra edildi. Şarkî Türkistan'dan Çin'e gidenler oraya yonca ve asma tohumlarını götürüp, Çinlilere yonca ekmeyi [119] ve asma yetiştirip üzüm mahsulü almayı öğrettiler. Şarkî

⁷⁷ Çinli Budist rahiplerden Fa Şin [Pinyin: Fǎxiān, Wade-Giles: Fa Hien] adlı biri M.399'da Hoten'e gelmişti. Oradan Keşmir yolu ile Hindistan'a gitmişti. Mezkûr Fa Şin seyahatnamesinde yazıyor ki, o zamanda Hoten, Buda dininin cennetiydi ve ziynetli mabedler inşa edilmişti. Bu mabedlerin birinde üç bine yakın rahip vardı. Faxian'ın Hoten seyahati hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. James Legge, **A Record of Buddhistic Kingdoms**, New York, Cosimo, 2005, s. 16-20.

⁷⁸ Keşmir'den Kuça'ya göç etmiş bir rahibin oğlu olarak 344 yılında Karaşehir'de doğdu. Dokuz yaşında Budizm eğitimi almak üzere Keşmir'e gitti. Daha sonra Kuça'ya yerleşti. Hayatı hakkında özellikle Çin kaynaklarında tefarruatlı bilgi mevcuttur. Bkz. Advaitavadini Kaul, "Buddist Sages and Scholars From Kashmir", **Saints and Sages of Kashmir**, (Haz. Triloki Nath Dhar), New Delhi, APH, 2004, s. 40-41.

⁷⁹ Çin tarihinin en önemli şehirlerinden, çok sayıda hanedana başkentlik yapmıştır. Günümüzde Henan eyaletine bağlı il düzeyinde bir yerleşim yeridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Victor Cunrui Xiong, **Capital Cities and Urban Form in Pre-modern China: Luoyang, 1038 BCE to 938 CE**, New York, Routledge, 2017.

Türkistan'dan Çin'e giden Lolanlı Şay Lun adlı bir Türk Çin'de kağıt zanaatını öğrenip Şarkî Türkistan'a bu zanaatı yaydı. Günümüzde Hoten ve Yarkend'de revaçta olan kağıtçılık işte o zamandan kalan kadim usuldür. Çin tarihine göre Lolan'da kağıtçılık M.105 ile 150 arasında revaçta idi. Elhasıl din vasıtasıyla Hindistan, Çin ve başka yerlere giden Şarkî Türkistanlılar mezkûr memleketlere Türkistan'ın medeniyetini neşrettikleri gibi o yerlerin zanaat, ilim ve diğer medeniyet usullerinden çok faydalı usulleri getirdiler. İşte bu suretle bu yurdun medeniyet usulunde muhim bir değişiklik ve inkılâp ve ya terakki hasıl oldu.

5. Şarkî Türkistan'da Kuşhanların Nüfuzunun Yıkılıp Yerli Hanların Müstakil Olmaları (M.220-360)

Kanişka, M.160'ta vefat edip, yerine oğlu Huvişka padişah oldu. Bunun devrinde Şarkî Türkistan'da hiç değişiklik olmayıp, barış hakim idi. Huvişka, M.182'de ölüp yerine Vasudeva adlı bir zat padişah oldu Vasudeva İran şahları (Sasaniler) ile çok muharebe yaptı ve Hindistan'da bazı Racalar [120] istiklal ilan edip, neticede Kuşhan Devleti zayıflamaya başladı. Lakin Altışehir'de Kuşhan Devleti'nin nüfuzu eski halinde idi. Vasudeva, M.220'de öldü ve bu tarihte Altışehir hanları istiklal ilan ettiler. Altışehir hanlarının bu istiklali Siyenpi ittihadına girene kadar devam etti. Yani 140 yıl bu yurtlar hiç bir âli nüfuza tâbi olmayıp, müstakil yaşadı.

a. Çin İstilasından Siyenpi Birliğine Giriş Arasındaki Sürede Şarkî Türkistan'ın Doğu ve Kuzey Kısımları

Yukarda anlatıldığı gibi meşhur Çinli kumandan Ban Chao'nın Şarkî Türkistan'ın doğu kısımlarını istila ettiği tarihten itibaren doğu kısımları olan Kuça, Barköl, Lolan ve Karaşehir bölgeleri hususunda itimat edilecek bir malumat yoktur. Mezkûr tarihten M.220'ye kadar Çin'deki imparatorluk Han hanedanının gücü çok fazla olup, bütün Moğolistan ve Altay Türk hanlıkları Çin imparatoruna haraç verip teba suretinde yaşıyorlardı. İşte bu delil ile mezkûr kısımlar da Çin hakimiyetinde olsa gerek diye tahmin edilmektedir. İli ve Issıkgöl etrafı ve Yedisu hanlıklarının mustakil olmaları kuvvetle muhtemeldir. Emil (Tarbagatay) ve İki Öküz (şimdiki Altay) hanları Çin himayesi altında Garbi Moğolistan'da [121] devlet tesis eden Siyenpilere tâbi idi. M.220'de Çin'deki Han hanedanı İmparatorluğu yıkılıp Çin'de iki Türk ve bir Çin

Devleti kurulup, bunlar birbirleriyle savaşıla meşkul olmaya başlamalarından sonra Şarkî Türkistan'ın mezkûr doğu kısımları tamamen mustakil olduğu malumdur. Buna göre Altışehir hanlarının Kuşhan nüfuzundan çıkmaları ve doğu bölgelerindeki hanların Çin nüfuzundan kurtulmaları takriben aynı tarihte vuku bulmuştur. Bunlar da takriben 140 yıl müddet mustakil kaldılar.

b. Siyenpi Türklerinin İstiklali ve Şarkî Türkistan'ın Mezkûr Devletin Hakimiyetine Girişi

Kuzey Hun Devleti yıkıldıktan sonra Siyenpi Türklerinin Altay ve Tannu Ola dağlarının içlerine yerleştiklerini yukarda yazmış idik. Moğol tarihinde Mançurya ve Doğu Moğolistan'daki Türklere umumen Tatar denildiği gibi, Çin tarihlerinde mezkûr ülkelerdeki Türkleri umumen Tunguz diye yazarlar. Türklere Moğol tarihlerinde Tatar ve Çin tarihlerinde Tunguz denilse de, bunlar Tatar veya Tunguz denilen kabilerin cümlesi bir kabiledir. Çin tarihlerine göre bunların kadim yurtları Kadirgan dağlarındaki Siyenpi bölgeleriydi. Bu münasebetle bunlar günümüz tarihler kitaplarında Siyenpi Türkleri diye zikr ediliyor. [122] Siyenpi Türkleri Altay dağları içinde yerleştiklerinden beri Çin himayesi altında devlet tesis edip, git gide yurtlarını genişletip Kuzey Hun Devleti'ne tâbi yerlerin çoğuna sahip olmuşlardı.

M.220'de Çin'deki Han hanedanı yıkılıp bütün Çin karışıklık içinde kalmasından Siyenpi hanı istifade edip, Kuzey Moğolistan'ı işgal etti ve M.225'te istiklal ilan etti. Siyenpi hanı kendisi için tanrıkut ünvanını tercih etti. Lakin aynı vakitte Güney Hunları da istiklal ilan edip kuzey Çin'e el koyup Cao hanedanı adlı Çin imparatorluğunu tesis etti. Kök Derya (Yangzi Kiyang)'nın tamamı onlara teslim olmuştu. Bunun için Siyenpi Türkleri doğu ve güneye genişleyemeyip Yedisu ve İli'yi kendilerine tâbi kılıp durmakta idiler. Yüzyıldan daha uzun müddet bu halde kaldılar. M.350'de Mançuryalı Topa Türkleri kuzey Çin'e hücum edip güney Hun (Liao) imparatorluğunu yıktıktan sonra, Topa'ların kendi içlerinde dahili mücadele çıktı. Bu fırsattan Siyenpi Tanrıkut'u Fu Han (Çin tarihinde tahrif ile Fu Jian yazılır) istifade edip, M.351'de Gansu ve Şensi vilayetlerine hücum etti ve o vilayetleri alıp kendini Çin imparatoru ilan etti. Topalar ile mücadele edip, sonunda onları kendine tâbi kıldı. M.381 tarihinde Fu Han'ın saltanatının hududu doğuda Japon [123] denizi, güneyde

Kök derya, batıda Sirderya ve Pamir dağları ve bazı rivayetler göre Amuderya ve Aral gölüne kadar idi⁸⁰. Tanrıkut Fu Han, M.352'de Gansu ve Şensi'yi alıp Chang'an⁸¹ şehrini payitaht yaptıktan sonra, Lolan ve Koço hanları tanrıkut Fu Han'a itaat etmekle onun askerlerinin hücumundan kurtulmaya mecbur oldular. Mezkûr iki han M.360 civarında Chang'an'a gidip Tanrıkut'u ziyaret edip, itaatlerini arz ettiler. Tanrıkut Fu Han bundan ziyadesi ile hoşnut oldu ve Şarkî Türkistan'daki Altışehir hanlarına itaate sokmak için Lu Han⁸² adlı bir zatın komutası altında asker yolladı. Altışehir hanlarının rızaları ile mi veya müfada yapıp mağlup olduktan sonra mı itaat ettikleri belli değildir. Lakin her hâlükarda bütün Şarkî Türkistan Siyenpi tanrıkutuna itaat ettiği ve mezkûr Lu Han'ın Şarkî Türkistan'a umumi vali olduğu malumdur.

c. Şarkî Türkistan Hanlık Devletlerinin İstiklali (M.390-448)

Tanrıkut Fu Han, M.383'te güney Çin'i almak için Çin Devleti ile muharebeye girişti, lakin bu muharebede ağır mağlup oldu. Bu mağlubiyet neticesinde kuzey Çin'de ayaklanma çıkıp Siyenpi Devleti çok [124] zayıfladı. Kuzey Çin de elden çıkınca, kadim payitaht olan Altay dağları içine çekilmeye mecbur oldular. Bu vaziyetten Siyenpi Devleti'nin emri altında olan Türk hanları umumen istifade edip, Siyenpi tanrıkutuna harp ilan ettiler. Sonunda M.390'da Şarkî Türkistan hanları Siyenpi'leri Altay'dan kuzey (Sibirya)'e hicret etmeye mecbur ettiler. Böylece o muazzam Türk Devleti sel alıp gitmiş gibi yok olup gitti. Daha önce Şarkî Türkistan'a umumi vali olan Lu Han, M.386'da kendi tâbileri ile Qinhai bölgesine kaçıp orada bir mustakil devlet tesis etti. Bu devlet sadece 14 yıl devam etti. Çince'de Hu Liang Devleti denilen küçük devlet işte budur. İşte bu suretle Şarkî Türkistan'ın yerli hanları ayrı ayrı mustakil olup, M.448'de Topa imparatorluğuna tâbi oluncaya kadar tevaifü'l-mülük şeklinde yaşadılar.

⁸⁰ 5. haritaya bakınız.

⁸¹ Günümüzdeki Xian. Çin'de ondan fazla hanedana başkentlik yapmış, günümüzde Şensi eyaletine bağlı il düzeyinde bir yerleşim birimidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alfred Schinz, **The Magic Square: Cities in Ancient China**, (Edit. Axel Menges), Stuttgart/London, Daehan, 1996, s. 111-144.

⁸² Çin tarihinde Lü Gu-ang.

d. Çin’de Tesis Olunan Topa Türk Devleti

Şarkî Türkistan’ın bu devlete tâbi olup, yaşadığı müddet az olsa da, bu Türk Devleti’nin Türk tarihinde ve kadim medeniyetler itibariyle ehemmiyeti büyüktür. Binaenaleyh bu devletin tarihi vakalarını ve medeniyetini beyan edeceğiz. [125]

Topa Türklerinin Ash ve Devletlerinin Başlangıcı

Hun Devleti devrinde Hun tanrıkutuna itaat etmeyip Kadirgan dağlarının kuzey kısmında mustakil yaşayan bir kısım Tatarlar, Topa adı ile tanınıyordu⁸³. Hun Devleti yıkıldıktan sonra Topalar aheste aheste güneye doğru hareketlenip, Doğu Moğolistan’a yerleştiler. Daha sonraları daha da aşağıya hareket edip, Çin Seddi’ni geçip Şansi ülkesine yerleşip, o yerde küçük bir beylik devleti tesis ettiler. Git gide kuvvetlenip takriben M.300’lerin başında Topalar’ın hanı olan Yilu⁸⁴, Güney Hun Devleti ile düşmanlık çıkartıp, M.311 ile 315 arasında sert muharebeler yaptı. Yilu öldükten sonra yerine han olan Yülü⁸⁵, Moğolistan’daki Türk hanları ve Siyenpi Tanrıkut’u ile savaşış Altay dağlarına kadar yurduunu genişletti. Ondan sonra Topalar’a han olan bir zat⁸⁶ M.350’de⁸⁷ Güney Hun Tanrıkut’u Shi Zhi⁸⁸ ile savaşış onu mağlup etti ve sonunda onu esir edip öldürerek Güney Hun Devleti’ni tamamen yıktı. Ondan sonra Topaların kendi aralarında dahili ayaklanmalar çıkıp Murong’un⁸⁹ kuvveti

⁸³ 6. haritaya bakınız.

⁸⁴ Touba Yilu: 307 yılında bütün Topaları birleştirdi ve 316’daki ölümüne kadar onlara liderlik etti. Bkz. Victor Cunrui Xiong, **Historical Dictionary of Medieval China**, Maryland, Scarecrow, 2009, s. 516.

⁸⁵ Touba Yülü: 316-321 yılları arasında Topaların Hanı. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 516.

⁸⁶ Çinliler Murong diye yazarlar.

⁸⁷ 16 devlet dönemi olarak adlandırılan 304-419 yılları arasında, Çin’de aralarında Türk ve Moğol kabilelerinin de olduğu, bazen aynı kabilenin farklı boylarının kurduğu çok sayıda devlet ortaya çıkmıştır. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. xcii-xcvii. Dolayısıyla anlaşılması için uzun vakit harcanması gereken bir dönemdir. Burada müellifin Hun devleti olarak ifade ettiği devlet Çin kaynaklarında Zhao olarak geçen devlettir. 350 yılında yaşanan savaş ise; 350-351 yılında vuku bulan kayıtlara Wei-Jie savaşı olarak geçen ve sonuçta Çinlilerin Wu Hu (Beş Barbar) dedikleri Hun ve diğer Kuzeyli kavimlerden yaklaşık 200.000 kişinin öldürüldüğü savaş (Alexander Mikaberidze, **Atrocities, Massacres, and War Crimes: An Encyclopedia**, Santa Barbara, ABC-Clio, 2013, s. 734) olsa gerek çünkü Çin kaynaklarında Zhao olarak adlandırılan Güney Hun devleti bu savaştan sonrasında yıkıldı. Bkz. Hyun Jin Kim, **The Huns**, New York, Routledge, 2016, s. 30.

⁸⁸ (Ö. 351) Güney Hun Devleti’nin (Zhao) son hükümdarı. 351 yılında kendi generali tarafından öldürüldü. Bkz. Hyun, **a.g.e.**, s. 30.

⁸⁹ Çin tarih kitaplarında “Former Yan” olarak geçen hanedanın 348-360 yılları arasındaki lideri. Ancak bizim ulaştığımız kaynaklarda Güney Hun tanrıku Zhi Shi’yi mağlup eden kişi Ran Min, Murong ise Ran Min’i mağlup eden kişi olarak geçiyor. Bkz. Hyun, **a.g.e.**, s. 30, Xiong, **Medieval China**, s. 419. Müellif bu iki kişiyi “Murong” olarak ifade etmiş.

zayıfladığı sırada Siyenpi tanrıkuu, Fu Han onu mağlup edip itatati altına aldı. Siyenpi Tanrıkuu'yu yukarıda anlatıldığı gibi M.383'te **[126]** Güney Çin savaşında mağlup olduktan sonra Topaların hanı Gui⁹⁰ istiklal ilan edip, M.386'da Siyenpileri kati surette kuzey Çin'den kovarak çıkarıp, kendini kuzey Çin imparatoru ilan etti. Hanedanına Wei hanedanı ünvanını verdi. Çin tarihindeki Wei imparatorluğu budur. Siyenpi Devleti sonlandığında Çin'in Peçili⁹¹ vilayetinde istiklal ilan edip, devlet kuran Wu-huan ve bir ibare ile Yen adlı Türk Devleti'ni mağlup edip, bu mıntıkayı da Topa Devleti'ne ilhak etti. Gui öldükten sonra yerine geçenler Hunan, Şensi, Gansu ve diğer kuzey Çin vilayetlerini alıp, Kök derya (Yangzi Kiyang)'ya kadar Topa (Wei) imparatorluğuna tâbi oldu⁹².

Şarkî Türkistan, Koço ve Altay Şehir Hanlıklarının Topa İmparatorluğu'na İtaat Etmesi (M.448-460)

Çin tarihlerinin rivayetlerine göre Juan-Juan imparatorluğu M.429'da Moğolistan'ın kuzeyindeki Kırgız ve Orhun deryası boylarındaki Uygurlar ile birleşip, Moğolistan ve Altay ve Batı Gansu ve Qinhai bölgelerini aldıktan sonra M.435-437 arasında Şarkî Türkistan hanları Juan-Juan istilasından korkup, kendi arzuları ile Topa imparatorluğuna tâbi oldular. **[127]** Türkçe Umumi Tarih'te⁹³ yazıldığına göre M.448, Topa Wei imparatoru Şarkî Türkistan'a asker gönderip, Koço ve Altay şehir hanlarını kendi hakimiyetine boyun eğmeye mecbur etti⁹⁴. Lakin bu boyun eğme uzun devam etmedi. Çünkü bu vakitlerde Türk yurtlarında iktidara çıkan Juan-Juan Türk Devleti takriben M.460'ta Şarkî Türkistan'da Topa hakimiyetini yok etti.

Topa Türklerinin Medeniyeti

Miladi V. asırda kuzey Çin'de terakki etmiş bir medeniyet devri açıldı. Bu medeniyet inkişafı işte bu Türk hanedanının eseri idi. Bu devirde Çin'de siyasi,

⁹⁰ Tuoba Gui: Topaların 386-409 yılları arasında lideri. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 514.

⁹¹ Bohai Denizi: Sarı denizin en içteki körfezi. Eski adı Peçili (Pechihli) körfezi. Bkz. Akshaya Handa, **China's Geo-Strategy and International Behaviour**, New Delhi, Vij Books, 2014, s. 20. Müellif Peçili olarak yazmış. Aynı şekilde Türk Ocağı "Türk Tarihi Heyeti" üyesi 10 kişi tarafından hazırlanan, müellifin yararlandığı kaynaklar arasında gösterdiği Türk Tarihinin Ana Hatları (Afet Hf., ve diğ., **Türk Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930, s. 471) isimli eserde de Peçili olarak geçiyor.

⁹² 6. haritaya bakınız.

⁹³ Maarif Vekaleti tarafından basılmış kitap Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanıp, Maarif vekaleti (Millî Eğitim Bakanlığı) tarafından basılıp (M. Tevfik, ve diğ., **Tarih I- II- III- IV**, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931) orta eğitim kurumlarında okutulan Genel ve Türk tarihi hakkında eser.

⁹⁴ 6. haritaya bakınız.

iktisadi, mimari, askerî ve diğer medeniyet cepheleri son derece terakki etmiş idi. O asırlarda Şarkî Türkistan'ın bir parçası olup, günümüzde Gansu'nun Batı kısmı olmuş olan Dunhuang ülkesindeki dağda oyulup yapılan mabedlerdeki mimari, heykeltraşlık, ressamlık ve nakkaşlık sanat eserleri Topaların medeniyetinin kuzey Çin'i aşip taşıp, Şarkî Türkistan'a da geldiğini göstermektedir. Çin ve Avrupa müzelerinde Topaların her türlü sanat eserleri çok fazladır. [128]

e. Juan-Juan Tatar İmparatorluğu'nda Şarkî Türkistan

Juan-Juan Tatarlarının Aslı ve Devletlerinin Kuruluşu

Bunların aslı doğu Moğolistan ve Mançurya ülkelerindeki Tatar adı ile tanınan Türklerden bir boydur. Kadim Türk rivayetlerinde bunlara Gucan⁹⁵ denir ve hakikat bu olsa gerek. Cücen, Juan-Juan ve Jou-jan gibi adların yabancı yazarların tahrifi olması kuvvetli ihtimaldir. Çinliler bunları Rouran⁹⁶ derler. Bazı Avrupalı tarihçiler bunları Avarlar diye yazmış olsa da bu söz açıkça hatalı bir sözdür. Çünkü Avarların bu tarihten uzun müddet önce Avrupa'da şanlı ve şevketli bir Türk Devleti'ne sahip oldukları sabittir. Biz burada tarih kitaplarında meşhur olan Juan-Juan adını yazacağız. İşte bu kabilenin hanı M.310'dan başlayarak iktidar oluşturup, küçük bir devlet şekline geldi ve Siyenpi Devleti yıkıldıktan sonra aheste aheste doğu ve Batı tarafından nüfuzunu yayıp, Karakurum şehrinin kuzeydoğusu (galiba Kahta) ülkesini payitaht yaptı. Daha sonra hanlarından biri bütün Altayları işgal etti ve tanrıkut ünvanını aldı. M.402'de Tulun Han adlı bir zat tanrıkut oldu. Tulun Han doğuda [129] fütuhât yapıp Kore'ye kadar olan bölgeleri itaate soktu ve tanrıkut ünvanını terk edip kağan ünvanını aldı. Tolun Kağan, M.424'den itibaren Topa Devleti ile muharebe yapıyordu. M.440'larda Tolun Kağan batıya sefer düzenleyip İli, Yedisu ve Issıkgöl etrafındaki ülkeleeri kendi saltanatına ilhak etti. Gide gide Hazar denizi ve Ural deryasına kadar bütün kuzey Türk dünyasına malik oldu.

⁹⁵ Müellif “قوجان” olarak G ile yazmış. Ancak eski Türkçe kaynaklarda böyle bir isimlendirmeye ulaşamadık.

⁹⁶ Juan Juan (Pinyin: Rouran, Wade-Giles: Ruan Ruan) 5. ve 6. yüzyıllarda Asyanın kuzey bozkır bölgesine hâkim olan göçebe kavim. Kökenleri hakkında farklı teoriler ortaya atılmıştır. Hun, Siyenpi veya Wuhuan kavimlerinden oldukları ileri sürülmüştür. Göktürkler bunlara bağlı olarak yaşamaktaydılar. 552 yılında Bumin Kağan tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 422, 512, 624; Hyun, **a.g.e.**, s. 31, 33, 38, 46, 47, 48, 55, 83, 117, 132, 133, 150, 174, 175.

Tolun Kağan'ın Doğu ve Batı Türkistan'ı Alması (M.460-470)

Tolun Kağan, doğu ve Batı fütuhâtından sonra M.460'ta güneye sefer düzenleyip, Koço ve Altay şehir ülkelerini Topa imparatorluğunun nüfuzundan kurtarıp kendi kağanlık ittihadına ilhak etti. Ondan sonra Fergana ve Sogd ülkelerindeki Türk hanlarını kendine tâbi kılıp, Amuderya'yı geçip Baktria ülkesindeki Kuşhanların bakiyesini mağlup etti ve onlar Kabil taraflarına hicret ettiler. İşte bu suretle Juan-Juan imparatorluğu Hun imparatorluğu ile takriben aynı genişliğe malik oldu⁹⁷. Juan-Juan Devleti bu tarzda kahredici bir kuvvete mâlik olup, günden güne genişlemekteyken, Tolun Kağan vefat etti ve kağanlık hanedanı arasında taht kavgası yüzünden dahili [130] mücadeleler çıkıp, devletin önceki kuvveti ve heybeti azaldı. Bu fırsattan Toharistan (bugünkü Katgan ve Bedehşan) lkesinde yeni küçük bir devlet tesisi eden Ak Hun Türkleri, istifade edip Baktria, Sogd ve Fergana ülkelerini istila etti.

f. Şarkî Türkistan ve Ak Hun İmparatorluğu

Ak Hunların aslı ve Devletlerinin Kuruluşu

Bunlar aslında Çin Seddi'nin kuzeyinde oturan büyük bir Türk kabilesi idi. Çin tarihlerinde bunlar 'Hua' ve bazen 'Yita' diye yazılıdır. M.424 tarihinde yurtlarını bırakıp batıya ilerleyerek evvela Sirderya boyuna yerleştiler daha sonra oradan da göçüp Amuderya'nın baş taraflarına yerleştiler. M.450'lerde şimdiki Bedehşan ülkesindeki Ak Hun bölgesini payitaht yapıp bir devlet kurdular. Bu münasebet ile bu Türklere Ak Hunlar denildi. Hindistan tarihlerinde Eftal veya Eftalit, Arap tarihlerinde Heyatele veya Heytal, Avrupa tarihlerinde Eftalit ve Ak Hun olarak anılan meşhur Türk Devleti işte budur.

Ak Hunların devlet kurup Toharistan'da iktidara geldikleri dönemde Juan-Juanların dahili ihtilafı ve Afganistan'daki Kuşhan hanedanının saltanatı parça parça olup yıkılmaya yüz tutmuştu. Pencap racalarının dahili muharebeye tutumaşı gibi bir fırsata denk gelip bu fırsat Ak Hunların son derece hızlı ve az bir zamanda bütün Afganistan ve Batı Türkistan ve Şarkî Türkistan'ın güney kısmını işgal edip fevkalade [131] kuvvetlenmesine sebep oldu. Ak Hun Devleti bununla yetinmeyip Hindistan'a

⁹⁷ 7. haritaya bakınız.

hücum etti. Pencap, Sind ve Keşmir ülkelerini zaptettip M.470 ila 480 arasında gayet muazzam bir Türk imparatorluğu kurdu⁹⁸. Ak Hun Devleti az zaman sonra ikiye ayrıldı. Biri kuzey olup, Kataghan'daki Kunduz şehri civarında aşağı Ak Hun şehri idi. Diğer bir kısmı güney olup, merkezi Pencap'ta Sakle şehri idi. M.525 tarihinde kuzey Ak Hun hanı Ak Sungur ve güney Ak Hun hanı Toraman adlı zatlar idi. Güneydeki hanların kuzeydeki hanlara tâbi oldukları yönündeki tahminler galiptir.

Şarkî Türkistan'ın Ak Hun Devletine Tâbi Olması ve Ayrılması (M.470-500)

M.470'te Ak Hunlar, Juan-Juanların dahili mucadelesinden istifade edip Batı Türkistan'ı işgal ettikten sonra Kaşgar'a hücum ettiler. Bu hücum neticesinde Kaşgar, Yarkend, Hoten ve Kuça taa Koço vilayetlerine kadar bütün güneyŞarkî Türkistan, Ak Hun Devleti'ne tâbi olmaya mecbur oldu⁹⁹. Ak Hun Devleti'nin Şarkî Türkistan'ın mezkûr mıntıkalarına hakimiyeti takriben M.500'e kadar devam etti. Mezkûr tarihte Juan-Juanlar, Ak Hunları mağlup edip Şarkî Türkistan, Ak Hun Devleti'nden ayrıldı. [132]

g. Şarkî Türkistan'ın İkinci Defa Juan-Juan Devleti'ne Tâbi Olması

Daha sonra Juan-Juanların iç ihtilafı düzelip ikinci defa yeniden kuvvetlenmelerinin neticesinde Juan-Juan kağanı takriben M.500 tarihinde Şarkî Türkistan'a sefer düzenleyip Ak Hun askerlerini mağlup etti. Böylece Şarkî Türkistan hanları yine ikinci defa Juan-Juan ittifadına katılıp Juan-Juan Devleti yıkılana kadar barış içinde yaşadılar. M.555'te bu devlet yıkılıp onun yerine kurulan Gök-Türk Devleti Şarkî Türkistan'ı kendisine tâbi kıldı.

Juan-Juan Türklerinin Medeniyeti

Juan-Juan Tatarları gerçi Topalar ve Kuşhanlara nisbeten medeniyet bakımından geri olsalar da, o zamandaki çok sayıda devlet ve millete bakıldığında

⁹⁸ 8. haritaya bakınız.

⁹⁹ 8. haritaya bakınız.

menediyette çok ilerlemiş bir millet idi. Hususan askerlik işlerinde gayet muntazam idiler.

Yukarda zikredilen Tolun Kağan idari, askerî ve iktisadi işlerde gayet hakimane kanun ve nizamlar vazetmiş idi. Bütün devlet adamları, asker ve raiyet bu kanunlara göre amel etmeye mecbur idiler. Juan-Juan kağanlarının kuzey Çin'deki Wei (Topa), güney Çin'deki Çu imparatorlukları ve İran'daki Sasani şahları ile olan siyasi münasebetleri Çin, Hint ve Avrupa tarihlerinde zikredilir. [133]

6. Gök-Türk Devleti ve Göktürklerin Ash

a. Devletlerinin Kuruluşu (552-657)

Hun Devleti yıkıldıktan sonra bir kısım Türkler, Altay dağlarının geçilmesi zor bölgelerine sığınıp oralara yerleştiler. Bunlar Türk efsanelerinde Ergenekon denilen bu bölgede takriben 600 yıl yaşadılar ve orada nüfusları ve malları çoğaldı. Bu müddet içinde mezkûr bölgede demir madeni keşfeden bu Türkler, demir zanaatinde pek ziyade terakki ederek, bunun vasıtasıyla medeniyetleri çok ilerledi.

Juan-Juan Türkleri devlet kurduktan sonra Juan-Juanlar diğer Türkleri kendilerine boyun eğdirdikleri gibi, bu Ergenekon Türklerini de hakimiyetleri altına aldılar. Amma bunlar diğer Türk kavimleri gibi alahide bir hanları olmakla beraber, dahili işlerinde mustakil idiler. Ergenekon Türklerinin hanı olan Bumin Han adlı bir kahraman, Juan-Juanların zıddına isyan çıkardı. M.552'de Juan-Juan askerlerini mağlup edip, Ötüken dağları mıntıkasındaki Ötüken şehrini merkez yapıp, yeni bir devlet kurdu ve hanedanına Gök-Türk ünvanını verdi. Ona tâbi olan bütün Türklere, Türk adını ilan etti. Böylece o zamanlara kadar her türlü adlar ile tarih sahnesinde görülen Türk kavimleri bu asırda kendilerinin asıl adları ile meydana çıktı. [134] Bu isim günümüze kadar umumiliğini muhafaza etmektedir. Yani Gök-Türk Devleti'nin devrine kadar tarih sayfalarında mevki kesp eden Türklerin içinden Türk adı ile meşhur olanı yoktur. Belki Uygur, Hun, Siyenpi, Juan-Juan, Topa ve başka adlar ile tanınıyorlardı. Gök-Türk Devleti'nin kurulması ile bütün Türk kavimleri bu asıl ve umumi ad altında birleştiler.

b. Devletin Genişlemesi

Bumin Han, Juan-Juan askerlerini mağlup ettikten sonra, İlhan ünvanını aldı (kağandan bir derece aşağıda olup, umumi vali manasındadır). İlhan Bumin, bayrağının üstüne Bozkurd'un başının resmini yerleştirdi. Çünkü Oğuz Türklerinin efsanelerindeki Alan Goa hikayesine göre Bozkurd'u Oğuz Türkleri mukaddes biliyorlardı. Gök-Türk hanedanı Bozkurd'a mabudluk dercesinde itikadları vardı. Bozkurd'a müteallık sözler Moğol tarihlerindeki Alan Goa ve Erkenekon hikayelerinde zikredilir.

c. Şarkî Türkistan'ın Gök-Türk İttihadına Girişi (M.555-632)

İlhan Bumin, kendisini Kağan ilan edip, güneye kaçan Juan-Juanları [135] yok etmek için oğlu Mukan Han'ı çok sayıda asker ile yolladı. Mukan Han, Juan-Juanları kovalayıp yok ederek, M.555'te bütün Şarkî Türkistan'ı ve Batı Türkistan'ın bazı yerlerini işgal etti. Böylece doğuda Kore'den batıda Hazar denizine kadar uzanan Türk hanlık yurtlarını tamamen hakimiyeti altına aldı. Bu suretle Gök-Türk Devleti çok büyük bir imparatorluk oldu. Çin tarihlerinde ve onlardan alınan bazı asri tarihlerde, bu devlet Tujue Devleti diye yazılır. Bu kendi dilinden başka dillerdeki lafızları tahrif etmeden söyleyemeyen Çinlilerin tahrifidir.

Bumim Kağan, kardeşi İstemi Han'ı Batı mıntıkasındaki Türklerin üstüne umumi vali tayin etti ve Yabgu ünvanını verdi. Bu ünvan kadim Türklerde kağandan sonra üçüncü derecedeki rütbeye mahsus ünvandır¹⁰⁰. Yabgunun idare merkezi Talas (Teraz) şehri idi. Bu geniş memleket idare itibariyle ikiye ayrılarak doğu kısmı doğrudan kağanın idaresine bağlı idi. Batı kısmı ise Yabgunun idaresinde idi. Şarkî Türkistan'ın Kumul ve Barköl hanlıkları doğu idaresine bağlı olup, başka mıntikalar Batı idaresine tâbi idi¹⁰¹.

¹⁰⁰ Orhun abidelerinden Yabgu kelimesinin naib manasında olduğu anlaşılıyor.

¹⁰¹ 9. haritaya bakınız.

d. Mukan Kağan'ın Çin İmparatorları, Nuşirvan ve Ak Hun Devleti ile Münasebetleri ve Vakaları

Bumin Kağan vefat edip yerine bir kardeşi kağan olsa da uzun müddet **[136]** yaşamayıp öldü ve onun yerine Bumin Kağan'ın oğlu Mukan Han, M.555'in sonunda Kağanlık tahtına oturdu. Bu Mukan Han'a Çin tarihleri Mu Gan der. Bilinmesi gerekir ki, Mukan Han'a Avrupa tarihlerinin bazısında Dizabulos [Dizaboulos]¹⁰² denir ve Arap tarihlerinin bazılarında bu isim Sincibu şeklinde yazılıdır. Bu her ikisi de yanlıştır. Hakikatte bu iki lafız Batı yabgusu İstemi'nin adından tahrif edilen lafızlar olup, ondan murad İstemi Han'dır. Mukan Han değildir. İstemi Han batıda olduğu için onun şöhreti Batı Asya ve Avrupa'da daha fazla olup, o zamandaki Avrupa ve İran tarihçilerinin bazıları Gök-Türk kağanı işte bu İstemi (Bizabul veya Sicibur)'dir diye tahmin etmişlerdir. günümüz tarihçilerinden bazıları mezkûr hataya tâbi olup, başka bir hataya daha düşüp, mezkûr iki ismi Mukan Han'a isnat etmektedirler.

Gök-Türk Devleti devrinde kuzey Çin Wei (Topa) imparatorluğu ve güney Çin de Çh'i imparatorluğu vardı. Bu iki devlet birleşip Mukan Kağan tahta çıktığı zaman ona harp ilan ettiler. Mukan Kağan bunlar ile muharebe yapıp, her ikisini mağlup etti ve haraç vermek suretiyle bu her iki imparatorluğu Gök-Türk Devleti'ne tâbi olmaya mecbur etti. İmparatorun kızını Mukan Kağan aldı. Bu suretle devlet doğu tarafından emin oldu.

M.563'te Mukan Kağan, İran Şahı Nuşirvan'a elçi gönderip Ak Hun Devleti'nin zıddına birlik anlaşması akl etti. Bu anlaşma mucibince Kağan'ın emri ile İstemi Han, doğudan ve Nuşirvan batıdan M.565'lerde **[137]** Ak Hunların üstüne hücum etmeye başladılar. M.567'de Ak Hunların hanı, İstemi Han'ın elinde öldürölüp böylece kuzey Ak Hun Devleti yıkılıp askerleri kuzey Avrupa'ya kaçtı. Bu hadiseden sonra İstemi Han ve Nuşirvan, Ak Hun topraklarını aralarında taksim ettiler. Amuderya arada sınır oldu. Daha sonraları Mukan Han ile Nuşirvan arasındaki dostluk münasebeti bozuldu. Nuşirvan'ın Rum imparatoru ile başlayan devamlı süren mücadelesinde Kağan istifade edip, Batı Yabgusu İstemi Han'ın emri altında İran'a

¹⁰² Bkz. "A Glance at Turkish History", **Blackwood's Edinburgh Magazine**, C. LXXV, S. CCCCLX, February 1854, s.186.

asker yolladı. İstemi Han, Amuderya'ü geçerek Nuşirvan'ın askerlerini ağır mağlup edip, Baktria (Belh) ve Toharistan (Kataghan ve Bedehşan) ülkelerini aldı. Bir zaman geldi İdil (Volga) boylarından Kırım yarımadasına kadar uzanan sahalar da Gök-Türk Devleti'nin nüfuzu altına girdi. Elhasıl Miladi VI. asrın ikinci yarısında Asya'nın en büyük askerî ve siyasi kuvvetini bu Gök-Türk Devleti teşkil ediyordu¹⁰³. Nuşirvan ile İstemi Han arasında sulh vaki olduktan sonra, İstemi Han'ın kızı ile Nuşirvan evlendi. Nuşirvan'ın bunu kendisi için büyük bir şeref bildiği İran tarihinden anlaşılmaktadır.

M.568'de İstemi Han, Mukan Kağan'a vekaleten Rum Bizans imparatoru Justinyanüs'e Maniakh Tarhan adlı bir zatı sefir olarak gönderdi. Arada siyasi ve ticari antlaşmalar akd edildi. İmparator Jüstinyanüs, Zemarkhos adlı bir kişiyi İstemi Han'ın huzuruna sefir **[138]** olarak gönderdi. M.570'te Mukan Kağan'ın huzurunda Türk ve Rum antlaşmasının akdedilme merasimi münasebetiyle Rum, İran ve Çin sefirlerinin hazır bulundukları meşhurdur. Daha sonra Mukan Kağan kendi huzurundan Tagma Timur Han adlı bir zatı Rum'a sefir olarak gönderdi. Mukan Kağan'ın ve Çin'in kuzey ve güneyinin imparatorları ile münasebeti dostane idi. Amma İran Şahı Nüşirvan ile evvelde dost olsa da, daha sonra Nuşirvan Kağan'ın sefirlerini zehirleme ihanetini irtikap ettiği için münasebet bozulup, yukarıda anlatıldığı gibi ortada muharebe vuku bulup, Baktria ve Toharistan'ı Türk hükümeti ele geçirdi.

Peygamber Efendimiz Muhammed (s.a.v.)'in doğumu M.570'te olup, Mukan Kağan'ın asrına denk gelmektedir.

Mukan Kağan, M.572'de vefat etti. Yerine kardeşi Taspar Han kağan oldu. Taspar Kağan dönemindeki muhim vakalardan biri Rum imparatorları ile murabe yapılmasıdır. Vaka şudur ki, Rum imparatorluğu ile iltisakı olan doğu Avrupa'da yerleşik Avar Türkleri, Gök-Türk Devleti'ne boyun eğmeyen mustakil bir devletti ve Gök-Türk Devleti'nin düşmanı idi. Rum imparatoru, Avar Devleti ile bir ticaret antlaşması akd etti. Taspar Kağan, Rum imparatorunun bu hareketini Gök-Türk ve Rum antlaşmasının ihlali sayıp, Rum imparatoruna harp ilan etti. Boka Han **[139]** adlı bir kumandanın emri altında asker yolayarak Kırım yarımadasını ve Karadeniz boylarını Rum imparatorundan koparıp ele geçirme emri verdi. M.575'te Boka Han,

¹⁰³ 9. haritaya bakınız.

İdil deryasını geçip Kırım vilayetine hücum edip, Rum askerlerini mağlup ederek Kırım yarımadasını işgal etti. Bosforos¹⁰⁴ kalesini de zapt etti ve Herson¹⁰⁵ şehrini muhasara altına aldı. Taspar Kağan'ın asrında yurt bu suretle yine genişledi¹⁰⁶.

e. Gök-Türk Devleti'nin İkiye Ayrılması

M.581'de Taspar Kağan vefat etti ve yerine İşbara adlı bir şehzade Kağan oldu. İşbara Kağan önceki kağanlar gibi liyakatli bir kişi değil idi. Bu sırada Batı Yabgusu İstemi Han vefat edip yerine oğlu Tardu Han, Yabgu oldu. Kağan'ın liyakatsizliği sebebiyle Kağan ve Tardu Yabgu arasında ittifaksızlık peyda oldu. Tardu Han Espirah Kağan'a itaati bırakıp istiklal ilan etti ve kendine Kağan ünvanı verdi. Bu suretle M.582'den itibaren batıda bir kağan ve doğuda bir kağan hüküm sürmeye başladı.

f. İki Gök-Türk Devleti'nde Çin İhaneti Sebebiyle Çıkan Hadiseler

Çin Devleti, Gök-Türk devletlerinin dahili mücadeleye girip zayıflaması için gizli desisecarlık yapmaya çalışılıyordu. Bu desiselerden [140] önemli iki desiseyi Çin tarihlerinden alıp, beyan edeceğiz.

1) Çin imparatorun Ch'ang Sun-sheng¹⁰⁷ adlı dahi ve desisecar bir veziri var idi. Mezkûr Ch'ang Sun-sheng, Doğu ve Batı Gök-Türk kağanları ile samimi dostluk içinde olup, sonunda bu iki kağan arasına çok kötü bir adavet attı. Bu adavet sebebiyle bu iki kağan arasında müthiş muharebeler oldu. Lakin daha sonra iki kağan sulh yapınca Çin'in maksadı hasıl olmadı.

2) Yine mezkûr Ch'ang Sun-sheng her iki kağanlığa tâbi olan kuvvetli kabilelerin hanlarını azdırıp kağana asi olmaya gizlice teşvik etti. Sonunda Batı Gök-

¹⁰⁴ Kırım yarımadasında yer alan bir kıyı şehri. M.Ö. VII. yy.'da Milet'ten gelen Yunanlılar tarafından Kimmer boğazı'nın (Kimmerian Bosphorus) batı kıyısında kurulmuştur. M.Ö. V. yüzyıldan M.S. IV. yüzyılın sonlarına kadar Bosporus Krallığı'na başkentlik yapmıştır. Günümüzdeki ismi Kerç'tir (Kerch). Bkz. S. R. Grinevetsky, ve diğ., **The Black Sea Encyclopedia**, Heidelberg, Springer, 2015, s. 404.

¹⁰⁵ Dinyeper Nehri'nin Karadeniz'e dökülen kısmında bir liman şehri. 1778 yılında Karadenizdeki Rus Donanma merkezi olarak kurulmuştur. Bkz. Grinevetsky, **a.g.e.**, s.414.

¹⁰⁶ 9. haritaya bakınız.

¹⁰⁷ Müellif "Pey Gu" şeklinde yazmış. Ahmet Taşağıl (Ahmet Taşağıl, "Göktürk Kağanlığı Göktürkler", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, s. 25), müellifin tarif ettiği kişiyi Ch'ang Sun-sheng olarak yazmış. Muhtemelen Ch'ang Sun-sheng ile Pei Ju (Pey Gu) aynı kişi. Biz burada Ahmet Taşağıl'in kullandığı ismi tercih ettik.

Türk kağanlığına tâbi olan kuzey Altay'daki Tolu kabilesini Tardu Kağan'ın zıddına isyan ettirdi. Bu kabile güçlü ihtimale göre şimdiki Kalmukların aslı olsa gerektir ve o zamandaki göçmen Türk kabilelerinin en kuvvetlisi idi. Tardu Kağan bunların isyanını bastırmak için sert muharebeler yaptı. Lakin M.603'te Tardu Kağan kötü mağlup oldu ve hiçbir yerde duramayıp Tibet padişahının himayesine sığındı. İşte bu suretle Batı devleti bir kaç yıl kağansız yaşayıp, müthiş bir kanlı çekişme içinde kaldı. Lakin M.611'de Batı Devlet hanedanından She-kui¹⁰⁸ Kağan adlı bir zat tahta çıkıp, asileri kati surette mağlup etti ve ondan sonra Batı Devleti M. 633'e kadar kuvvet ve barış ile devam etti. [141]

g. Doğu Gök-Türk Devleti ve Çin

Devlet ikiye ayrıldıktan sonra Çin Devleti', Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerini zayıflatmak için mühim bir fırsatın geldiğini anlayıp, Kağanların ordalarındaki Çin kızları ve onların hizmetlerindeki Çinlilerin vasıtasıyla desisecarlık ve ihanet faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bu desiselerin mühimleri kağanlık şehzadelerini birbirine muhalif yapmak ve devlete tâbi güçlü hanlar ve kabileleri isyana teşvik etmekten ibaret idi. Bu sebeplerle her iki Türk Devleti çoğu zaman dahili ayaklanmaları bastırmakla meşgul idiler. Buna rağmen kuvvetten düşmemiş idi. Amma Çin imparatoru Yan Ti, Türklerin zayıfladığını hayal ederek M.615'te Doğu Gök-Türk Devleti'nin elinde olan Şansi vilayetine hücum etti. Lakin Yan Ti, Şansi'ye girer girmez çok sayıda Türk askerî Yan Ti'in önünü kesip onu ağır mağlup etti. Yan Ti kılıçtan artan askerleri ile kaçıp bir kaleye sığındı ve o kaleyi Türkler derhal muhasara ettiler. Yan Ti, iki ay müddet muhasarada kalıp, sonunda bir hile ile kaçıp canını kurtardı ve kaçtığı gibi hiç bir yerde durmayıp Kök derya (Yangtze Jiang) boyundaki Yangcu şehrine gitti. Böylece Kök deryaya kadar bütün Kuzey Çin imparatorluğu, Doğu Gök-Türk Devleti'nin istilasına altına girdi ve Doğu Gök-Türk kağanı Şansi valisi olan [142] Li Yü-en'ı Çin'e imparator yapıp, Chang'an şehrine yerleştirdi. Li Yü-en pek dahi bir adam idi. Az zamanda kuzey Çin'i tamamen intizama sokup, güney Çin'deki zayıflayan Sui Chao¹⁰⁹ hanedanlığı imparatorunun üstüne

¹⁰⁸ Taşağıl, a.g.m., s. 26.

¹⁰⁹ Yaygın bilinen ismiyle Sui Hanedanı, 581-617 yılları arasında Çin'de hüküm sürmüş olan Hanedan. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arthur F Wright, **The Sui Dynasty**, Taipei, Caves Books, 1980.

hücum etmeye başladı. Bir kaç yıl sonra güney Çin imparatorluğunu yok edip bütün Çin'e kendini imparator ilan etti ve kendi hanedanına Tang adını verdi. Li Yü-en bu kuvveti ve şevketine rağmen hem Doğu Gök-Türk Devleti'netebâsı idi ve muayyen olan haracını da veriyordu. M.620'de Li Yü-en kendi kuvvetine güvenip Doğu Gök-Türk kağanına harp ilan etti. Kağan derhal Çin'e hücum edip, Li Yü-en'i bir kaç defa ağır mağlup etti. Sonunda Li Yü-en yine önceki gibi tâbi olmaya ve haraç vermeye devam edeceğine ahd verip canını ve yurdunu kurtardı. O yılda Doğu Gök-Türk kağanı vefat edip, yerine İl¹¹⁰ adlı bir şehzade kağan oldu. İl Kağan Devleti çok güçlendirdi. M.626'da Li Yü-en ölüp yerine oğlu Tang Taizong¹¹¹ imparator olup derhal istiklal ilan ederek Kağan'a vermekte olduğu haracı kesti. Bu sebeple Türk ve Çin arasında savaş başlayıp epey İl Kağan kendi emri altında çok sayıda asker ile Çin'e hücum etti ve Çin askerlerini mağlup ede ede sonunda Chang'an şehrini muhasara etti. Muhasarada kalan imparator Tang Taizong öncekinden kat kat ziyade haraç vermek ve daima Kağan'ın âli hakimiyetinetebâsılıkte durmak şartı ile sulh yapıp kendini ve askerlerini tamamen mahv olmaktan kurtardı. [143]

h. Türk ve Çin Yurtlarında Bu Hadiseler Olurken Batı Asya'da Büyük Bir Tarihin Başlangıcı

Türk ve Çin yurtlarında ya da Orta ve Doğu Asya'da bu vakaların olduğu devirde Batı Asya (Arabistan)'da bütün dünyaya İslam nurunun yayılma devri başladı. Yani M.610'da Hazreti Muhammed (s.a.v.) peygamberlik sıfatı ile elçi olup, vahiy nazil oldu ve 20 Eylül 622'de Mekke'den Medine'ye hicret etti. Böylece dünyada yeni bir tarih (Hicri tarih) devri başladı. Biz bundan sonra günümüzde Şarkî Türkistan'da muteber olan kameri Hicri tarihi de yazacağız.

i. Doğu Gök-Türk Devleti'nin Yıkılışı

Çin imparatoru Tang Taizong, M.626'da mağlup olduktan sonra Türkler ile muharebe siyasetini bırakıp, kadim Çin siyaseti olan münafıklık ve desisekarlık

¹¹⁰ Müellif "Hili" demiş. Muhtemelen Wade-Gilles yazışını (Hsie-Li) esas aldı. Biz Ahmet Taşağıl'ın kullandığı Türkçe isim İl'i tercih ettik. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", **Türkler Ansiklopedisi**, C.2 s. 216

¹¹¹ "Tang Taizong" (Wade-Giles: T'ang T'ai Tsung) 627-649 yılları arasında Tang Hanedanı'nın ikinci imparatoru olarak hüküm sürmüştür. Asıl adı Li Shimin'dir. Bkz. Wolfram Eberhard, **A History of China**, Los Angeles, Uni. Of California, 1960, s.178.

siyasetini tuttu. Kağanlık şehzadeleri, devlet adamları ve devlete tâbi Türk hanları arasında fesat ve nifak tohumları ekmeye başladı. Sonunda yukarıda sözü edilen Tolu kabilesini kışkırtıp Tolular, Doğu Gök-Türk Devleti'nin zıddına güçlü bir isyan çıkardılar. İl Kağan, Toluların isyanını bastırmak için başka bir kabilenin hanı olan T'u-Li Han'ı çok sayıda asker ile gönderdi. T'u-Li Han mağlup olarak geri geldi ve İl Kağan, [144] T'u-Li Han'ın mağlup oldum diye gelmesini bir ihanet olarak görüp, ona sert bir ceza verdi. Tang Taizong bu vakayı işitip, T'u-Li Han'ı Kağan'a düşman yapmak için desiselere başladı. Sonunda bu desiseler T'u-Li Han'a tesir edip Kağan'ın zıddına isyan çıkardı ve Tay Tu-sung'dan yardım istedi. Tang Taizong bu fırsattan istifade edip, kudreti yettiği kadar Çinli asker toplayıp T'u-Li Han ve Tolulardaki isyancılarla birleşip, Tay Tu-sung'un baş komutanlığında Türk yurduna hücum etti. Asilerin yardımı ile İl Kağan'ı çok defa mağlup etti. H.9/M.630'da düşmanlar Doğu Gök-Türk Devleti'nin payitahtı olan Karakurum şehrini muhasara ettiler ve sonunda İl Kağan, Tang Taizong'un eline esir düştü. Böylece Doğu Gök-Türk Devleti yıkıldı ve Çin'e yardım eden yukarıdaki hainler Çin hizmetkarı olarak istiklalleri olmadan rezalet altında kaldılar.

j. Batı Gök-Türk Devleti'nde Dahili İnkılap ve Çin Taarruzu

Doğu Gök-Türk Devleti yıkıldıktan sonra Batı Gök-Türk Devleti'nin içinde de harab edici fitneler çıktı. Vaka şudur ki, H.12/M.633'te Batı Gök-Türk Kağanı Tung Han¹¹² vefat etti ve oğulları arasında kağanlık çekişmesi peydah olup, iki oğlundan biri Issıkgöl'ün batısındaki beş Türk kabilesi ile birleşip Talas (payitaht) şehrinde kendisini Kağan ilan etti. Diğer oğlu Issıkgöl'ün doğusundan Barköl'e kadar yerleşik beş Türk kabilesi ile birleşip o ülkelerde kağanlık davası gütmeye başladı. Bu fitne esnasında Şarkî Türkistan'ın güneyindeki Koço, Karaşehir, Altışehir [145] hanları bir taraf olup, hiçbirisi Kağan'a tâbi olmayıp mustaki bir surette kaldılar. Bu vaziyet H.19/M.640'a kadar devam etti. Çin imparatoru Tang Taizong batıdaki bu fitneleri körüklemek için mümkün olan hile ve desiseleri kullanıyordu. Gök-Türk şehzadeleri ve yurdun nüfuzlularına gizli surette yardım vaatleri ve hediyeler göndererek fesat

¹¹² Müellif "Kün" Han ifadesini kullanmış. Ancak kaynaklarda Kün isminde bir Batı Göktürk kağanına rastlayamadık. Ancak tarihi seyir dikkate alındığında bahse konu Kağanın kendisinden sonra Batı Göktürklerin dağıldığı Tung (Tong) Han (Taşağıl, **Göktürkler**, s. 26-28) olması muhtemel görünüyör.

tohumularını ekiyor idi. Sonunda Tez Zun, Batı Gök-Türk devlet merkezinin zayıflamasından istifade edip, Şarkî Türkistan'a asker yollamaya başladı. Çin hududunda bulunan Koço ülkesinin hanı Çin askerlerine karşı şiddetle müdafa yapıyordu. H.19/M.640'da Koço Han'ı mağlup olup, bu ülke Çin'in eline düştü. Çin askerleri ilerleyerek Karaşeh'er'e hücum ettiler. Karaşeh'er hanı dört yıl siddetle müdafa yaptı. M.644'te Çinliler galip gelerek Karaşeh'er'i işgal ettiler. Ondan sonra sıra Kuça hanına geldi. Kuça Han'ı da tam dört yıl savaşmış M.648'de Kuça'yı da Çinliler ele geçirdi.

k. Batı Türkistan Kağanı'nın İran Şahı Yezdicerd'e Yardım Edip İslam Askerleri ile Savaşması

Bu sırada Peygamberimizin (s.a.v.) vefat edip Hazreti Ömer'in hilafeti devrinde müslümanlar İran'ın çoğu yerini fetetmişti. H.23/M.644'te İran Sasani şahlarının sonuncusu olan Yezdicerd müslümanlara mağlup [146] olup kaçarak Amuderya'yı geçip Talas'ta Gök-Türk Kağanı'nın himayesine sığındı ve yardım istedi. Kağan, Yezdicerd'in yanına yardım askerleri verip yolcu etti. Yezdicerd bu Türk askerleri ile kuvvetlenip İslam askerleri ile savaşa savaşa taa Merv şehrine kadar olan ülkeri geri aldı. Merv şehrinin önünde İslam Emiri Ahnef bin Kays'ın¹¹³ komutasındaki İslam askerleri ile sert ve hepsinden büyük bir savaş oldu. Savaş sırasında Çinlilerin Karaşeh'er şehrini aldıkları haberi ve Kağan'ın Türk askerlerine derhal geri dönme emri geldi. Bu emir mucibince Türk askerleri Ahnef bin Kays ile savaşmayıp geri döndü. Bu hadiseyi müslümanların bir nusreti ilahi olarak telakki ettikleri İslam tarihlerinde mezkûrdur. Arap ve Batı Gök-Türklerin arasında vuku bulan evvelki savaş budur.

l. Batı Gök-Türk Devleti'nin Yeniden Kuvvetlenişi

H.28/M.649'da Tun Han Kağan'ın oğullarından Kula Han adlı biri, diğer muhaliflerine galip gelip Batı Türkistan Kağanlık ülkelerindeki fitneleri bastırdı ve kendini umumi Türklerin Kağanı ilan etti. Bütün Türkistan'daki küçük hanlık

¹¹³ Tam adı Ebû Bahr Sahr b. Kays b. Muâviye el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî'dir. Doğuştan çarpık bacaklı olduğundan Ahnef lakabıyla meşhur olmuştur. Temim kabilesindendir. Sıffin'da Hz. Ali'nin yanında savaşmıştır. H.67 (M.866/687) tarihinde Kufe'de vefat etmiştir. Bkz. Ahmet Önköl, "Ahnef b. Kays", *DİA*, C. II, 1989, s. 174.

devletlerini kendi bayrağı altında [147] birleştirdi. Kuça, Karaşehir ve Koço'yu istila eden Çin askerlerini tamamen mahv edip bu yurtları esaretten kurtardı. Bu suretle M.650'de Batı Gök-Türk Devleti yeni baştan kuvvetlendi.

m. Batı Gök-Türk Devleti'nin Yıkılışı ve Türkistan'ı Çin'in İstila Etmesi

Batı Gök-Türk Devleti'nin kuvvetlenmesinden ve Kula Kağan'ın bütün Türk yurtlarını birleştirme faaliyeti yürütmesinden Çin Devleti son derece korkuya kapıldı. Türklerin kuvvetlenip artmasını mümkün olduğu kadar durdurmak için her türlü hile ve çarelere başvursa da hiç muvaffak olamadı. Sonunda Çin Devleti bütün kuvveti ile Türk yurduna hücum etmeye ve Türk Devleti'ni yıkmaya, hiç olmasa uzun muharebeler ile Türk kuvvetinin terakki etmesini engellemeye karar verdi. Bu karar mucibince H.35/M.656'da Çin imparatoriçesi Vuhu, Batı Gök-Türk Devleti ile savaşmak için gayet kuvvetli üç kol asker gönderdi. Birinci kol Altay'a hücum edip İrtiş deryası boyundaki Karluk kabilelerinden ibaret olan Türk askerleri ile çok defa savaşıp Karlukları mağlup etti. İkinci kol Emil (bugünkü Çöçek) vilayetine hücum edip Tarbagutay dağlarının eteğinde [148] toplanan Türk askerlerini mağlup etti. Üçüncü kol Koço vilayetine hücum edip orayı alarak Karaşehir yakınlarındaki büyük muharebede Türk askerlerini çok kötü mağlup etti. Bu savaş bir yıldan daha uzun sürüp M.657'de Kula Kağan, Çin askerlerinin eline esir düştü ve onu Çinlilerin payitahtı Chang'an'a götürdüler. Buna rağmen Çinliler, Türkistan'ı tamamen istila edemediler. Türkler başsız kalmalarına rağmen iki yıl daha sert bir şekilde müdafa yaptılar. Türklerin müdafası Çinlileri yormakta idi. Lakin Çinliler bu durum karşısında kendilerinin desisekarlık siyasetini yürütmeye başladılar. Beyanı budur ki, Çin Devleti Türk kağanlık şehzadelerinin bazısına kağanlığı verme vaadini ve çok sayıda hediyeler gönderdi. Bu ahmak şehzadeler kağanlık tamahıyla müdafayı terk ettiler. Bunun üstüne vatanperlerin zıddına ayaklanma çıkardılar ve Çin'e mühim yardımlar verdiler. Yine bir sürü Türk boyu hanlarını ve yurt büyüklerini de Çin hükümeti hediyeler ve türlü büyük ünvanlar vererek kendine taraftar yaptı. İşte bu şahsi menfaata aldananlar kendi milletine ve devletine mühim ihanetler yaptılar. Bu sebepler ile Türklerin gayreti kırılıp M.659'da Türkler kati surette mağlup oldular ve bütün Türkistan'ı Çin işgal etti. Böylece 107 yıl devam eden büyük Gök-Türk Devleti yıkıldı. [149] Amma bu yıkılış

muvakkat surette olup, 23 yıl sonra gayet kuvvetli ve azametli surette yine dirildi. Beyanı ‘Kutluk Devleti faslında gelecektir.

Çinliler, Türkistan’ı işgal ettikten sonra yukarıdaki hainlerden birini Batı Türk hakimi ünvanı ile dahili işleri idare etmesi için tayin ettiler. Bu hakim iktidarsız ve yetkisiz bir surette Çin buyruğu altında işini yapıyordu. İşte bu suretle bütün Şarkî Türkistan, batısına ve Sogd¹¹⁴ ülkelerindeki yerli hanlar her yıl Çin imparatoruna vergi verip, tâbiliği kabul edip, kendilerinin mevcudiyetini devam ettirmeye mecbur oldular. Sogd ve Hatlon¹¹⁵ (Karategin¹¹⁶ ve Kulob¹¹⁷) ve Toharistan (Kataghan ve Bedehşan) ülkelerindeki Türk hanlık devletleri Çin’e yukarıdaki surette vergi verip, doğudan hücum eden bu kuvvetli düşmanlardan emin olup, batıdan hücum etmekte olan İslam Arap askerlerine karşı müdafa yapıyorlardı. Ondan sonra Çin askerleri Bedehşan yolu ile Afganistan’ın güneyindeki Dardistan¹¹⁸ (şimdiki Herat ve Nuristan) vadilerine hücum edip Peşaver’in yakınlarına kadar istila etseler de bu istila pek az zaman¹¹⁹ devam etti. Çin tarihinde "biz kuzey Hindistan’ı istila etmiş idik" dedikleri işte bu az müddet Dardistan’ın istilasından ibarettir. [150]

n. Şarkî Türkistan’ın Güney Vilayetlerini Tibetlilerin İstila Etmesi

VII. asrın başlarında Tibet’te kuvvetli bir devlet teşkil edilmiş idi. M.630’dan 703’e kadar hükümdarlık yapan Gampo, M.663’te Qinhai bölgesindeki Tangut adlı Türklerin hanına savaş ilan etti ve çok sayıda savaşlardan sonra Tangut yurtlarını Gampo işgal etti. Gampo buna kanaat etmeyip Şarkî Türkistan’ı almak için harekete

¹¹⁴ Sogdiyana yani Semerkand ve Buhara

¹¹⁵ Güneybatı bölgesi olarak da adlandırılır. Ülkenin en sıcak ve tarım açısından en verimli alanıdır. Bkz. Rafis Abazov, **Cultures of The World**, New York, Marshall Cavendish, Newyork, 2006, s. 11.

¹¹⁶ Amuderya’nın başlangıç havzalarında yer alır. Bölgenin merkezi Germ şehridir. Bkz. Recep Uslu, “Karategin”, **DİA**, C. Ek-II, 2016, s. 26.

¹¹⁷ Tacikistan’ın nüfus bakımından en büyük üçüncü şehridir. Önemli bir tarım merkezidir. Bkz. Abazov, **a.g.e.**, s. 11.

¹¹⁸ Müellif “Beluristan” diye yazmış. Şu anda böyle bir bölge, vilayet ya da şehir ismine ulaşamadık. Ancak müellifin tanımlamalarından mezkûr bölgenin Kuzey Pakistan, Cemu Keşmir ve Kuzeydoğu Afganistanı kapsayan tarihi bir terim olan “Dardistan” olabileceğini değerlendirdik. Dardistan hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. G.W. Leitner, **The Languages and Races of Dardistan**, Lahore, 1877.

¹¹⁹ Songtsen Gampo, Tibet Devleti’ni imparatorluğa dönüştüren hükümdar. Ölümü M. 649/650 olarak tahmin edilmektedir. Doğu Türkistan’ın işgali oğlu Manglön Manhgtsen zamanına denk geliyor. Bkz. Gray Tuttle, Kurtis R. Schaeffer, **The Tibetan History Reader**, New York, Columbia Uni., 2013, s. xv, 135, 136, 715. Müellifin 703’e kadar hüküm sürdüğü yönündeki görüşüne ait bir kayda rastlamadık.

geçti. Bu nedenle Çin hükümeti Gampo'ya harp ilan etti ve çok sayıda savaşlar olup, H.50/M.670'de Çin askerleri ağır mağlup olarak dağıldılar. Ondan sonra Gampo, Qinhai'den hareket edip, Çerçen hanlığını kendine tâbi yaptı. Karaşher, Hoten, Yarkend ve Kaşgar vilayetlerini de işgal etti. Böylece Türkistan hususunda Çin'e Arap İslam Devleti'nden başka bir kuvvetli rakip peyda oldu.

Tibetliler, Kaşgar'ı payitaht yapıp M.692'ye kadar yukarıdaki vilayetlere hükümdarlık yaptılar. Bu müddet içinde Çinliler, Tibetliler ile bir kaç defa savaştılar ama Türkistan ahalisi siyasi nedenlerle Tibet devletini Çin Devleti'nden daha iyi görürerk daima Tibetlilere yardım ediyordu. Bu nedenle bütün savaşlarda Çinliler mağlup oluyordu. M.692'de Çinliler galip gelip Kaşgar, Yarkend ve Hoten'i aldılar. [151]

7. Doğuda Kutluk ve Batıda Türgiş Devleti Adlı İki Türk Devletinin Kurulup Gök-Türk Devleti'nin Yeniden Dirilişi

Gök-Türk Devleti yıkıldıktan sonra Çin esaretinde kalan Türklere bu esaret çok ağır gelmekte idi. Çin imparatorundan rütbelere, ünvanlar, hediyeler veya mansıplar alan bazı hanlar ve hainler bu vaziyetten memnun idiler. Fakat Çin'den gelen herşeye nefret gözü ile bakarak millîanene ve şereflerine sadık kalan umumi halk ve milletperverler Çin esaretinden kurtulmak için daima fırsat kollamakta idiler. Bu fırsat geldiği zaman Çin'e karşı ayaklanıp istiklallerini elde etmek için ellerinden gelen çabayı gösteriyor idiler. Her daim Türk yurdunun değişik yerlerinde ayaklanmalar olup durmakta idi. Sonunda aşağıdaki iki ayaklanma, muvaffakiyet ile Çin'i mağlup edip Türkleri esaretten kurtarıp Gök-Türk Devleti'ni yeni baştan dirilti.

a. Doğu'da Kutluk Devleti (H.60-125/M.680-744)

Orhun Abidelerinden Kültigin ve Tonyukuk abidelerinde yazıldığına göre Gök-Türk hükümdarlarının evlatlarından İtmiş bey adlı bir hükümdar var idi. Bu kişi Ötüken şehri ve etrafındaki Türklere Çin'e tâbi olma sıfatı ile hükümdarlık yapıyordu. Mezkûr İtmiş beyin oğlu İlteriş bey yanına 17 kişilik bir kuvvet toplayıp H.60/M.680'de ansızın Ötüken şehrine hücum edip şehirdeki Çinlileri yok [152] etmek suretiyle kendini gösterdi ve o gün 70 atlı oldu. Bu az kuvvet ile işe başlayıp bir kaç günde 700 atlı askere sahip oldu. Bu kahraman, Çin'e karşı harp ilan etti ve bütün Türk

milletini Çin'e karşı ayaklanma çıkarmaya davet etti. Böylece kuzey Moğolistan'daki bütün Türkler, İltəriş beyin istiklal bayrağı altında birleştiler ve İltəriş beye İdat Şat¹²⁰ ünvanını verdiler (şehzadelere verilen ünvanların en büyüğüdür). M.682'de İltəriş İdatşad bütün Moğolistan'dan Çin askerlerini kovup çıkarıp Türk istiklalini ilan etti ve millet İltəriş İdatşad'ı kağanlığa seçti. Çin tarihlerine göre İltəriş Kağan, Kutluk Han ünvanını almıştır (mübarek padişah demektir). Bu münasebet ile bu devleti tarihçiler Kutluk Devleti diye yazarlar. Lakin Orhun Abideleri'nde bu ünvanın zikri yoktur. Belki bu abidelerde mezkûr kahraman İltəriş Kağan olarak zikredilmiş ve devleti de Türk Devleti diye yazılmıştır. İşte bu suretle Doğu Gök-Türk Devleti yeni baştan dirildi. İltəriş Kağan (Kutluk Han) H.72/M.691'de vefat etti. Yerine kardeşi Kapgan¹²¹ Han tahta çıktı. Bu Kapgan Han, Çin tarihlerinde Moço diye yazılıdır. Kapgan Han doğuda mühim fuhat yapıp, Mançurya ve Kore ülkelerini işgal etti¹²².

b. Batıda Türgiş (Türgiş) Devleti (H.71-122/M.690-739)

Çin tarihlerinde tahrif ile Tuçiş diye yazılan Türgiş boyu, Tanrı dağlarının kuzeyinde Gök-Türk ittifakına teşkil eden 10 büyük kabilenin (boy) biridir. Bu Türgişler, M.VII. asır ortalarında Tobol ve İrtiş deryalarının arasındaki yaylalarda oturur idiler. Daha sonraları o yerlerden göç edip Issıkgöl'ün doğusuna yerleştiler¹²³. Çinliler, Batı Gök-Türk Devleti'ni yıktıktan sonra bu 10 kabile hiç rahat durmayıp, daima Çinliler ile muharebe yaparak yaşıyor idiler. Çin Devleti'nin bunların üstündeki hakimiyeti çoğu vakit yok olup gidiyordu. Sonunda Türgiş boyunun, Üç Elig¹²⁴ adlı ve Baga Tarkan¹²⁵ ünvanlı hanı aheste aheste büyük nüfuz sahibi oldu. [153] H.71/M.690'da bütün 10 boyun üstünde hükmetmeye başladı. Çin imparatorunun naibi

¹²⁰ İbrahim Alaetin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul, Yedigün, 1949, s. 226.

¹²¹ Kutluk Devleti'nin ikinci hanı olan Kapgan Kağan'ın ismi bazı kaynaklarda Kapagan veya Kapağan şeklinde yazılıdır. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, s. 64. İngilizce kaynaklar da ise Qapagan olarak kullanılır. Wade-Giles latinizasyonu ise müellifin belirttiği gibi Mo-C'ho'dur (okunuşu Moço). Bkz. Paul W. Kroll, **Critical Readings on Tang China: Volume 1**, Leiden, Brill, 2019, s. 423.

¹²² 10. haritaya bakınız.

¹²³ 11. haritaya bakınız.

¹²⁴ Müellif Üç Elig olarak yazmış. Kafesoğlu (Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 135) U-çe-le şeklinde yazmış. Biz Türkçe kullanımını tercih ettik.

¹²⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 135; Gaybullah Babayar, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, s. 108.

suretinde Batı Türk hükümdarı olan Kuşalı'yu¹²⁶ mağlup edip, Çin'e kaçmaya mecbur etti. Üç Elig Baga Tarkan Han'ın iki payitahtı var idi. Biri batıdaki beş boyun merkezi olan Çu deryasındaki Tokmak şehri idi. Diğer doğudaki beş boyun merkezi olan İli'nin kuzeyindeki Yedisu ülkesinde idi. Bu suretle Üç Elig Baga Tarkan Han batıda Sirderya güneyde Tanrı Dağları, doğuda Barköl, kuzeyde Kırgız yaylaları arasında yeni bir Türk Devleti kurup Batı Gök-Türk Devleti'ni diriltti¹²⁷. Amma Tanrı dağlarının güneyindeki ülkelerden Koço, Lolan, Karaşehir, Kuşa ve Aksu bölgeleri Çin istilasına altındaydı. Fergana ve Sogd hanları da Çin'e haraç verip yarı mustakil halde yaşıyor idiler. Kaşgar, Yarkend, Hoten ve Çerçen ülkeleri Tibetlilere tâbi idi. Üç Elig Baga Tarkan Han bu güneydeki Türk yurtlarındaki evvela Çin daha sonra Tibet istilasını yok edip Batı Gök-Türk Devleti'nin kadim hududunun hepsini Türk Devleti'nin bayrağı altında birleştirmek için bir siyasi plan yaptı. Bu planın sureti bu idi ki, evvela batıdaki İslam Arap askerleri ve güneydeki Tibetliler ile birleşip Çin'i tamamen kovup çıkarmak, ondan sonra Tibetlileri yok etmek ve ondan sonra Arap askerlerine [154] karşı Türk yurtlarını müdafa etmek. Baga Tarkan Han çok uğraştıktan sonra Arap İslam askerleri ve Tibetliler ile Çin aleyhine birlik sağlayıp, Çin ile savaşmaya başladı. Lakin bu birlik ve gayret Çin'in o günlerdeki kuvvetini yenemedi. Amma bu üç kuvvet arasında kalan Çin kuvvetini sadece nüfuzu altında olan mıntikalarda muhafaza edebildi. Türgiş, Arap veya Tibetlilere taarruz edemedi.

c. Kutluk ve Türgiş Devletlerinin Birleşmesi ve Türkistan'ın Çin Esaretinde Kurtuluşu

Türgiş Devleti yukardaki surette teşkil olduktan sonra batıdan Arap İslam askerleri tarafından ve doğudan Çin Devleti tarafından ve güneyden Çin ve Tibetliler tarafından daima tehlikeye maruz idi. Bunun üstüne Doğu Türk yurdunda İlteriş Kağan'ın yerine oturan Kapgan Han, Türgiş ve diğerlerinden ibaret olan bütün Batı Gök-Türk Devleti'ne tâbi olan Türk kavimlerini kendi hakimiyeti altına almak için adımlar atmaktaydı. Sonunda H.79/M.699 tarihinde Kapgan Han, Türgiş Devleti'ni

¹²⁶ Çin tarihinde Aşina. Müellif Kuşalı şeklinde yazmış. İngilizce kaynaklarda Ashina Khusrau (Huselu) olarak geçiyor. Bkz. Jonathan Karam Skaff, **Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power and Connections, 580-800**, New York, Oxford Uni., 2012, s. 179, 181, 385.

¹²⁷ 11. haritaya bakınız.

istila etti ve Çin askerlerini yok edip Doğu ve Batı Türkistanları kendi bayrağı altına alıp kadim Gök-Türk idare tarzına muvafık Batı Türk hanlıklarının üstünde Kapgan Han kendi oğlunu Yabgu tayin etti. Üç Elig Baga Tarkan Han, Kapgan Han'ın âli hakimiyetini tanıyıp boyun eğdi ve kendi dahili istiklalini muhafaza etti¹²⁸. Bundan bir yıl önce M.698'de Kapgan Han, Çin Devleti ile savaşıp [155] Hebei¹²⁹ ve Şansi vilayetlerini işgal kılıp, Çin imparatorunu haraç vermek suretiyle Kutluk Devleti'ne tâbi olmaya mecbur etmiş idi. M.700 tarihinde Kapgan Han, İltiş Kağan'ın oğlu Kültigin'i Fergana, Sogd ve Toharistan (Kataghan ve Bedehşan) ülkelerindeki Türk hanlıklarını intizama sokması için Maverâünnehir'e gönderdi. Kültigin o yerleri kendi bayrağı altına alıp, umumi vali sıfatı ile Batı Türkistan'a yerleşip Arap İslam askerlerine karşı müdafa yapmaya hazırlandı.

d. Türk Kutluk Devleti ile İslam Emirleri Arasındaki Vakalar

Bu fasılda Arap İslam askerlerinin Türk yurtlarında galip gelmeleri ve aradaki muharebelerin muhtasar tarihçesini yazacağız. Evvela Hazreti Ömer'in hilafet devrinde İran şahını İslam askerleri Nihavend savaşında mağlup ettikten sonra Horasan etrafındaki Türklerin üstünde Arap hakimiyeti başladı. Hazreti Osman'ın zamanında ahalisinin ekserisi Türk olan Horasan memleketi kati surette İslam askerlerinin eline geçti. H.32/M.653'te Horasan valisi Ahnef bin Kays'ın komutası altında İslam askerleri doğuya hücum etmeye başladılar ve Belh şehrini feth ettiler. Ondan sonra aşağı Horasan (Kataghan) ve yukarı Horasan (Bedehşan)'daki Türk hanlıklarının üstüne hücum ettiler ve Türkler çok sayıda sert savaşlardan sonra mağlup olup İslam Devleti'ne cizye¹³⁰ [156] verip tâbi olmayı kabul edip, dahili istiklallerini muhafaza etmek şartıyla sulh yaptılar. Böylece Ahnef, İslam askerlerini alıp geri döndü. Ondan sonra Ahnef bin Kays, Harezm'deki Türk hanlarına saldırıp olarak geri döndü. İşte bu suretle Hazreti Osman zamanında İslam Arap askerleri Amuderya boyuna gelip durdu. Bu vakadan sonra Ben-i Ümeyye haliflerinden Abdülmelik zamanına yani H.80 [M.699/700] tarihine kadar Araplar ile Türkler arasında muhim

¹²⁸ 10. haritaya bakınız.

¹²⁹ Çin'in Kuzeyinde 188.800 km² büyüklüğünde bir eyalet. İsmi Sarı nehire atfen nehrin kuzeyi manasındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 208-208.

¹³⁰ Vergi. İslam devletinde Müslüman olmayan erkeklerden adam başına alınan vergi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Cizye", **DİA**, C. VIII, 1993, s. 42-45.

bir muharebe olmadı. Belki Toharistan hanları istiklallerini elde ederek mezkûr tarihe kadar azad yaşadılar. Abdulmelik zamanından itibaren Türklere karşı savaşılan yapan meşhur Arap kumandanlarının vakalarını aşağıdaki gibi beyan edeceğiz

Mühelleb bin Ebu Süfre

Abdulmelik tarafından Irak valisi yapılan meşhur Haccac-ı Zalim Horasan'ın da valisi idi. Bu Haccac'ın emri altındaki Mühelleb bin Ebu Süfre, İslam Arap kumandanlarının en meşhur dahisi idi. Haccac mezkûr Mühelleb'i Horasan'a vali tayin edip, Toharistan ve Sogd ülkelerindeki Türklerin üstüne gaza yapma emri verdi. H.80[M.699/700] tarihinde Mühelleb, İslam askerleri ile Belh'ten hareket edip Amuderya 'dan geçip derya boyundaki Keş kalesine hücum edip, bu kaleyi feth etti. Ondan sonra Sogd ülkesindeki Buhara hanı ve Hatlon (Karategin) [157] Hanı ile ik yıl savaşmış hiç bir yeri feth edemedi. Bunun üstüne İslam askerleri her taraftan Türklerin hücumuna maruz kalıp, müthiş bir tehlike altında kaldıkları için Mühelleb bütün askerlerini alıp Merv'e geri döndü. Mühelleb, Merv'e döndükten az zaman sonra vefat etti. Yerine oğlu Yezid bin Mühelleb ve ondan sonra Müfezzel bin Mühelleb vali olup bunlar da Türkler ile çok muharebe yaptılar. Gerçi bunlar İslam kumandanlarının birinci derede duranlarıydılar amma Türklerin şiddetli müdafalarını yıkamadılar ve hiç fuhat yapamadılar.

Kuteybe bin Müslim

H.86/M.705'da Haccac Kuteybe bin Müslim adlı bir kumandanını vali yaptı. Kuteybe, Horasan'ın merkezi Merv'e gelip Toharistan'a sefer düzenledi. Aşağı Horasan'da bir hanlığın payitahtı olan Talekan şehrini aldı. Bu vakitte Toharistan'da bir birine düşman dört Türk hanlık devleti var idi. Kuteybe bu dahili düşmanlıktan istifade edip, bu dört handan Saganiyan¹³¹ hanını savaşız itaat ettirdi. Diğer üç hanı arka arkaya mağlup edip hepsini cizye vermek suretiyle itaat etmeye mecbur etti. Kuteybe, Toharistan'da kafi miktarda asker bırakıp Merv'e döndü. H.87'de [M.705/706] Kuteybe Belh'e gelip Amuderya'ü geçip Baykent şehrine hücum etti ve Türkler gayet sert mudafaa yaptılar hatta Kuteybe başta olmak üzere bütün İslam

¹³¹ Şimdiki Şegnan. Günümüzde Özbekistan'ın Surhanderya bölgesine verilen isim. Saganiyan ismi arapça kaynaklarda geçmekte olup, Çaganiyan olarak ta adlandırılır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Musa Buyinatov, "Çaganiyan", *DİA*, C. VII, 1993, s. 166-167.

[158] askerlerini Türkler iki ay muhasara ettiler. Kuteybe ile Haccac arasındaki muhabere kesildi. Bir gün müslümanlar ani bir hücum ile muhasaradan çıkıp Türklerin üstüne hamle yaptılar. Gafil halde duran Türkler mağlup olup şehre girmek için geriye döndüler. Lakin çok sayıda müslümanın Türk askerleri ile şehir arasındaki yolları tutmuş olması nedeniyle Türklerin çoğu şehre giremeyip etrafa dağıldılar ve azı şehre girip müdafaaya başladılar. Lakin bu sırada müslümanlar şehrin surlarının bir tarafını yıkmaya muvaffak olmuşlardı. Şehir ahalişi bunu görüp kesinlikle mağlup olacaklarını anlayıp Kuteybe'den sulh istediler. Kuteybe, Türklerin boyun eğmesi şartı ile onların mal ve canlarına aman vermek suretiyle sulhu kabul etti. Ondan sonra Kuteybe şehre girdi ve müslümanlardan birini Beykent'e hakim yaparak geri döndü. Kuteybe döndükten sonra şehirde bir ayaklanma ortaya çıkıp Hakim öldürüldü. Bu hadiseyi Kuteybe duyup geri dönüp ayaklanmanın sebebini ve yapanları tahkik etmeden şehir ahalişini katletti ve bütün herşeyi ganimet yaptı. Şehri ateşe verip tamamen harab etti. Böylece Sogd ülkesinin en zengin ve en güzel şehri olan Baykent şehri mahf oldu.

Bu vakaya kadar Kutluk Gök-Türk kağanı Kapgan Han tarafından Batı Türk [159] umumi valisi olan Kültigin, Mühelleb ve Kuteybe'nin hucümlarına karşı yapılan müdafalara müdahale etmeyip Toharistan, Hetlan ve Sogd hanları kendi başlarına mudafa yapmışlardı. Kuteybe'nin yukarıdaki hücumu ile Baykent şehrini viran edip ahalişini katletmesinden sonra Kültigin, Arap askerlerinin kuvvetinin ziyade olduğunu anlayıp müdafa vazifesini bizzat uhdesine almayı luzum görüp Fergana ve Sogd Türklerini cem edip Kuteybe'nin daha önce feth ettiği yerleri geri alıp Amuderya boyundaki Tirmiz şehrine gidip orayı karargah yaptı. H.88'de [M.706/707] Kuteybe bütün İslam askerlerini alıp Amuderya'ü geçip Sogd'a hücum etmek için sefere çıktı. Kültigin, Kuteybe'nin önünü kesip Tirmiz'in yakınlarında sert muharebe olup, İslam askerleri mağlup oldu. Kuteybe kalan askerleri ile Amuderya'ü geçip Belh'te de duramayıp Merv'e gitti. H.89'da [M.707/708] Kuteybe aniden Sogd ülkesine hücum etti. Bu hücum da önceki yılda olduğu gibi Kuteybe'nin mağlubiyeti ile neticelendi.

Bu iki mağlubiyet neticesinde Kuteybe, Maveräünnehir'den ümidini kesti ve Haccac'a Türklerin şecaatini tafsilatı ile yazdı ve Maveräünnehir'in haritasını gönderdi. Türkler ile yeniden muharebe yapıldığı takdirde Arap İslam askerlerinin mahf olmasından korktuğunu söyledi. Lakin Haccac, Kuteybe'ye azarlayarak onu

gayrete getirdi ve çok sayıda yardım kuvveti gönderdi. İranlı müslümanları cihada davet edip onlardan da çok yardım geldi. Bu kuvvetler ile H.90/M.709'da Kuteybe, Buhara'ya sefer düzenledi. Kültigin bunu [160] duyup kendi askerleri, Fergana ve Sogd askerleri ile Semerkand'dan Buhara'ya hareket etti. Kuteybe daha önce gelerek Buhara'yı muhasara ettiği sırada Kültigin yetişip, müslümanlara sert bir saldırı yaptı. Çok dehşetli muharebeler olup, müslümanlar geri dönmeye mecbur oldular ve Buhara muhasaradan kurtuldu. Savaş akşama kadar devam edip, Türkler müslümanları sürüp Buhara'dan epey uzaklaştırdılar. Akşam olunca muharebe durdu. Müslümanlar bir akarsudan geçip konakladılar. Kültigin, Türk askerleri ile yüksek bir yerde konakladı. Geceleyin Kuteybe müslümanları Türklerin üstüne bir gece baskını yapmaya teşvik ediyordu. Lakin buna kimse cesaret edemiyordu. Sonunda atlı askerlerin kumandanı Veki'¹³², bu teşviği kabul edip bir fırka atlı asker ile akarsuyu geçip başka bir yoldan Türk askerlerinin arkasına geçmeye muvaffak oldu ve arkadan şiddetle hücum etti. Gafil halde uyuyan Türk askerleri şaşkına dönüp dağıldılar. Kültigin kendi muhafaza askerleri ile kalıp sert bir şekilde savaştı ve Kültigin ağır yaralanıp askerleri mağlup oldu ve Fergana'ya kaçtı. Bu mağlubiyet neticesinde Kuteybe'ye mukabelede yalnız kalan Buhara hanı, Semerkand Hanı ve diğer Sogd ve Hatlon hanları cizye vermek ve dahili istiklalleri ellerinde kalmak şartıyla Kuteybe ile sulh talep ettiler. Kuteybe bunu bir zafer bilerek mezkûr sulhu kabul etti. Ondan sonra mezkûr hanların itaatini gözetmek ve cizye toplamak için Buhara'da vali ve kafi derecede asker bırakıp Merv'e geri döndü.

[161] Bu esnada doğuda Dokuz Oğuz, Hitay isyanı ve Çin ile muharebe çıkması sebebiyle Kültigin'i Kapgan Han Karakurum'a çağırdı. H.93/M.712'de Kuteybe, Harezm'e hücum etti. Sert savaşlardan sonra bütün Harezm hanları cizye vermeyi kabul etmek suretiyle itaate girdiler. Ondan önce bir savaşta Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman'ı esir eden 4 bin Türk askerini Kuteybe katletti.

Bu sırada Semerkand hanı, Kuteybe'ye itaat etmeyi bırakıp istiklal ilan etti. H.94'te [M.712/713] Kuteybe, Semerkand'a sefer düzenledi ve Semerkand hanı

¹³² Veki bin Hassan bin Ebû Sûd; Temim kabilesinin liderlerindendir. 715 tarihinde Emevi saltanatına isyan eden Kuteybe bin Müslim'i öldüren kişidir. Bkz. İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DiA*, C. XXVI, 2002, s. 490-491.

şiddetle müdafa yaptı. Sert muharebelerden sonra Kuteybe, Semerkand'ı feth etti ve şehrin içine bir mescid inşa etti. İslam tarihlerine göre Kuteybe'nin bu zaferi Buhara ve Harezm'deki müslüman Türklerin yardımı ile elde edildi. Kuteybe, Abdullah bin Müslim adlı bir kişiyi Semerkand'a vali tayin edip, çok sayıda asker ve haddsiz silahı orada koyup kendisi Merv'e gitti. H.94[M.713]'ün sonunda Kuteybe yine çok sayıda asker ile gelip Fergana'ya hücum etti. Hucend hanı sert savaşımlardan sonra mağlup oldu. Kuteybe daha da doğuya hareket edip H.95'te [M.713/714] Kasan şehrini feth etti. Taşkend hanı savaşımadan cizye vermeyi kabul etti. İşte meşhur islam kumandanı Kuteybe bin Müslim'in Türk diyarlarında yaptığı muazzam fütuhâtı budur.

Bu sonuncu zaferden sonra Kuteybe, hiç fütuhât yapamayarak H.96[M.714/715]'da bir rivayete göre H.97[M.715/716]'de kendi askerlerinin elinde öldürüldü. [162]

Bir Tarihi Hakikat

Bilmek gerektir ki, islam tarihlerinin bazısında, Kuteybe, H.96'da [M.714/715] Kaşgar'ı feth etti ve o vakitte o yerler Çin'in egemenliğinde idi ve Kuteybe, Çin imparatoru ile sulh yaptı, -öyle böyle- diye yazılan uzun rivayetler vardır. Bu rivayetler yanlıştır ve hiç bir kısmı vaki olmuş bir hadiseyi beyan etmeyen uydurma sözlerdir. Hakikat şudur ki, o vakitte Şarkî Türkistan Kutluk Gök-Türk kağanı Kapgan Han'a tâbi olup, dahili mustakil bir kaç hanlıktan ibaret idi ve Çin ile hiç alakası yok idi. Kutyebe, Kaşgar'ı almak bir tarafta dursun Batı Türkistan'ın tamamını feth etmediği tarih tahkikatı ile sabit olan bir meseledir. Kuteybe'nin H.96'da [M.714/715] Merv'de öldürülüşü kuvvetli bir rivayettir. İslam askerleri yurdumuza daha önce gelip atalarımızın daha önce mukaddes İslam dinine girmesi eğer doğru olsa idi, bize bir övünç sermayesi olur idi. Lakin tarihte vaki olmayan böyle yalan rivayet ile kandırılıp asılsız övüncü kabul etmek ayıptır. Bunun için hakikati anlattık.

Yine Bir Tarihi Hakikat

İslam tarihlerinin çoğu Kuteybe bin Müslim'i İslam'ın büyük fatihlerinden sayıp gayet ulu ve İslam hadimi diye yazarlar. Lakin İslam tarihçilerinin [163] muhakkikleri ve diğer tarafsız tarihçiler diyorlar ki, gerçekten Kuteybe bin Müslim, İslam fatihlerinin en önemlilerinden biri sayılsa buna layıktır çünkü Ahnef bin Kays

ve Muhelleb bin Ebu Sufre ve onun oğulları gibi meşhur kumandanlar ve büyük şahsiyetlerin muvaffak olamadığı fütühata muvaffak oldu. Toharistan ve Maveräünnehir'deki kuvvetli ve cengaver Türkleri mağlup etti. Bu yurtlara İslam bayrağını dikti. Amma bunlarla Kuteybe'yi ulu ve mukaddes bir kişi ve İslam dininin hadimi demek yerinde olmayan bir sözdür. Çünkü Kuteybe, İslam dünyasında misilsiz zalimliği ile meşhur olan Haccac'ın en güvendiği adamı idi ve zulüm ve haksız kan dökmekte Haccac'dan eksigi yok idi. Türk yurdunda itaati kabul etmeyen Türkleri başkalarını korkutmak için dehşetli bir surette katletmek ve aldığı şehirleri yakmak, yağma ve talan etmek ve buna benzer halkı İslam dininden nefret ettiren vahşiyane muameleleri çok fazladır. Orta Asya'nın en zengin ve mamur şehri olan Baykent şehrin cüzi bir bahane ile viran etti. Toharistan'ı feth ettiğinde Talkan şehrinin ahalisini katletti ve silahını bırakıp teslim olan binlerce adamı şehir etrafındaki yolların boyunda ağaçlara asarak öldürdü. Bunun benzeri zulümler ve katliamların tafsilatı mufassal tarih kitaplarında görülebilir. Elhasıl itaat [164] edenleri öldürmek, esir etmek, şehirleri yakıp yıkmak ve mallarını yağmalamak gibi İslam şeriatı ve insanlık kanunuyla yasaklanan zulümler ile Kuteybe, Türklerin gönüllerinde İslam'dan nefret etme hissini ortaya çıkardı. Bu zulümler ile İslam ve müslümanlardan nefret etmekte ve intikam için daima fırsat kollayan Türkler H.96[M.714/715] 'da Kuteybe öldürüldüğü zaman itaati bırakıp istiklal ilan ettiler. Fakat Semerkand ve Buhara şehirlerinde Arap askerleri çoktu ve bu iki şehir ahalisinin çoğu müslüman olduğu için, bu iki şehir yine İslam Devleti'ne tâbi kaldılar. İslam askerleri ile Türkler arasındaki maceralar aşağıda kendi yerinde zikr edilecektir.

e. Kutluk ve Türgiş Devletleri ve Şarkî Türkistan'daki Dahili Vakalar

Kutluk Gök-Türk Devleti Yıkılana Kadar

Kapgan Han, 25 yıl hüküm sürüp Asya'da Gök-Türk Devleti'ni yeniden ihya etti. M.709'daki Buhara muarebesinde Kültigin yaralanıp geri döndükten sonra Kapgan Han, Araplar ile muharebe yapmadı. Bunun sebebi bir taraftan Çin ile savaşmak ve diğer taraftan Moğolistan'ın batısındaki Dokuz Oğuz ve Mançurya'nın güneyindeki Hıtay adlı Türk kabilelerinin isyanını bastırmakla meşgul olması idi. [165] Kapgan Han, H.97/M.716'da vefat edip yerine Kutluk Han'ın büyük oğlu Bilge

Han kağan oldu. Bilge Han'ın vaktinde Türk askerinin baş kumandanı kardeşi Kültigin idi (yukarıda zikr edilen). Bilge Han, H.116/M.734'te vefat etti. Yerine oğlu İcen¹³³ kağan oldu. Bu zatın vaktinde Dokuz Oğuzlar yine isyan çıkarıp vefatına kadar bu isyan devam etti. Yollığ Tegin Han, M.739'da vefat edip yerine Kutluk Bilge Han kağan oldu. Bu zat M.742'de vefat etti. Kutluk Bilge Han'ın zamanında Çin Devleti kuvvetlenip doğuda çok sayıda yeri ele geçirdi. Dahilde Uygur, Basmil ve Karluk boyları isyan çıkardılar. Kutluk Bilge Han'ın vefatından sonra yerine Ozmış Tekin kağan oldu¹³⁴. Bu kişinin vaktinde Çin hücumları ile Uygur, Basmil ve Karluk isyanları nedeniyle devlet son derece zayıfladı. H.126/M.744 tarihinde Uygur, Basmil ve Karluklar birleşip Karakurum şehrini istila ettiler ve böylece 65 yıl devam eden Kutluk Gök-Türk Devleti yıkıldı.

Türgiş Devleti

Türgiş Devleti'nin reisi Ücele Baga Tarkan Han'ın Kutluk Kağanı Kapgan Han'a itaat ettiğini beyan etmiştik. Ücele Baga Tarkan han vefat edene kadar Kapgan Han'ın itaatine durdu. H.87/M.706'da Ücele Baga Tarkan Han öldü ve yerine oğlu Soko Han oturdu. Lakin daha sonra kardeşi Çe-nu Han [166] hanlık mücadelesi yapıp, bu çekişme sebebiyle abi-kardeş arasında uzun süren savaşlar yüzünden yurt kargaşaya müptela oldu. Sonunda tebası oldukları Kapgan Han, H.92/M.711'de mezkûr abi-kardeşin her ikisini de öldürüp Ücele Baga Tarkan Han hanedanının hakimiyetini yıktı. Türgiş Devleti'nin ikinci tesisi ve vakaları aşağıda gelecektir.

Şarkî Türkistan

Bu sırada Şarkî Türkistan'da H.80/M.699 da Kapgan Han'ın Çin'i kovup çıkarması ile Şarkî Türkistan'ın yerli hanları doğrudan Kapgan Han'ın itaatinde idiler. Kapgan Han vefat edene kadar bu vaziyet devam etti. Kapgan Han vefat ettikten sonra Çinliler, Şarkî Türkistan'a hücum etse de mezkûr yılda yani H.97[M.715/716]'de Türgişlerin istiklalini ilan eden Sulu Kağan'ın gayreti ile Çinliler mağlup olup kaçtılar.

¹³³ Müellif İcen olarak yazmış. Ahmet Taşağıl (Taşağıl, **Göktürkler.**, s.36) İ-jan olarak yazmış, okunuşu İcen'dir.

¹³⁴ Bu kişi Çin tarihinde "Vusumişi" [Pinyin: Wū sū mǐ shǐ] diye yazılmıştır. Uygur abidesinde "Ozmış" diye yazılmıştır.

Bu tarihten H.122/M.739'a kadar Şarkî Türkistan hanları Türgiş kağanının himayesi altında mustakil yaşadılar. Tafsilatı aşağıda 'Türgiş Kağanlığı' beyanında gelecektir.

f. Gök-Türk Devleti'nin Tarihi, Siyasi ve İctimai Ahvali ve Medeniyet Esasları

Gök-Türk Devleti'nin Asya umumi medeniyet tarihinde mühim bir mevkie vardır. Doğu Gök-Türk Devleti'nin ikinci hanedanı olan Kutluk sülalesi devrinden bugüne kadar kalan Orhun Abideleri diye meşhur olan kadim Türk kitabelerini miras bırakıp, kadim Türk medeniyet tarihine gayet büyük bir hizmet yapmış [167] idiler (beyanı aşağıda gelecektir). Batı Gök-Türk Devleti coğrafi mevkisinin sonucu olarak umumi tarihte daha da büyük bir muvaffakiyet kesp etmiş idi. Bu devlet yalnız Çin Devleti ile değil, belki İran (Sasani) Devleti ve Doğu Roma (Bizans) imparatorluğu ile de siyasi ve iktisadi münasebetlerde bulundu. İran ve Bizans payitahtlarına sefaret heyetleri gönderdiler ve o devletlerden de Gök-Türk ordalarına sefirler geldi. Gök-Türkler M.VI. asrın ikinci yarısında sadece Çin Devleti'ne korku salmadı. Muhtemelen Sasani ve Bizans devletlerini de fiilen titreten bir kuvvete sahip idi (bu sözlerin tafsilatı yukarıda anlatıldı)

Dahili Siyaset

Bu derece kuvvetlenen Gök-Türk Devleti takriben bir asır müddetince Kadirgan dağlarından İdil (Volga) deryasına ve Altay dağlarından Hindistan hududuna kadar olan sahanın içindeki bütün Türk kavimlerini kendi kuvvetli hakimiyeti altında birleştirip idare etti. Bu ülkelerde nizam ve asayiş kuhafaza etti. Bu nizam ve asayiş sayesinde etraftaki Çin, Hindistan, İran ve Rum milletleri arasında ticaret alışverişi ve bir birinin medeniyet ve zanaatlarından istifade etme gayet mükemmel bir surette mümkün oldu. İran ve Rum medeniyet ürünleri olan ticaret malları Türk yurdu içindeki büyük ve uzun kervan yollarından geçip Çin ve Japonya'ya kadar ulaştı. O yerlerin malları batıda en uzak yerlere [168] kadar gitti. Bu alışveriş yalnız ticaret mallarına mahsus olmayıp, bir sürü fikir, din ve mezhep bu milletlerin birinden diğerine yayıldı. Bunun yegane vasıtası işte bu Türk yurdundaki asayiş, intizam, seyahat ve ticaret özgürlüğü idi. O asırlarda İran'da revaçta olan Mani dini ve Hindistan'da revaç bulan Buda dininin Orta Asya'ya gelip oradan Çin'e geçişi işte bu kabildendir.

Devlet Teşkilatı

Gök-Türklerin devlet teşkilatı Hunların devlet teşkilatına çok benzer idi. Bu devlet de yukarıdaki Türk devletlerindeki gibi çok sayıda hanlık ve beyliklerin büyük ve umumi işlerde bir reisin bayrağı altında birleşmesinden ibaret olan ittihat (konfederasyon) devleti olup bu zamanlardaki devletler gibi merkeziyetçi devlet değil idi. Gök-Türk kağanına Türk hanları ve beylerinin itaatleri aşağıdaki dört işten ibaret idi.

- 1) Yabancı devletler ile muharebe çıktığı vakitte, her han ve bey kendi askerlerini alıp gelerek kağanın emri altında muharebeye iştirak etmek.
- 2) Yurdun umumi barışını temin etmek hususunda kağanın emirleri kati olup, her han ve bey bu emre itaat etmeye mecbur idi.
- 3) Her han ve bey muayyen bir miktar vergiyi kağanın hazinesine gönderiyor idi.
- 4) Kağanın emri olmadan hiç bir han ve beyin yabancı devletler ile dostluk münasebetinde bulunması yasaktı.

[169] Bundan başka dahili icraatta her han ve her bey kendi nüfuz mıntıkasında mustakil idi. Komşuları ile harp ve sulh yapmakta kendi tercih hakkı var idi. Her han ve her beyin makamı kendi evlatlarına miras kalıyordu.

Gök-Türk devrinde İlhan, Yabgu, Tekin, Şad, Abitşad, İdatşad, Tarhan, Buyruk ve Çor denilen şeref ünvanları vardı. Kağan hanedanına mensup şehzadeleri Tekin yani Şad veya Abidşad ya da İdatşad ünvanı ile anıyor idiler. Orhun abidelerine göre Tekin kesin şehzade demektir. Bu tekinlerden bir kabile ve bir vilayete vali olan kişi Şad, ve birkaç kabile ve birkaç vilayete vali olan kişi Abitşad veya İdatşad ünvanını alıyor idi. Amma Yabgu ünvanı hükümetin bir kısmında kağanın naibi sıfatıyla hükümdarlık yapan şehzadeye mahsus ünvan idi. Hükümetin büyük memurları Buyruk ve Bey ünvanı ile tanınıyor idi. Yurdun bir hissesinde kağanın naibi (umumi vali) olan kişi Yabgu ünvanı ile tanınıyor idi. Kağanlık hanedanından olmayıp yurttan fevkalade nüfuz sahibi olan kişiye İlhan ünvanı veriliyordu¹³⁵. Baga Tarkan Han

¹³⁵ Bu ünvan mesela Şarki Türkistan'daki birkaç tane hanlık devleti olan bir mıntıkada umumi nüfuzu olan zata mahsus olup, kağandan sonra ikinci derecedeki rütbeyi ifade eden unvandır.

İlhan'dan bir derece ast, Tarhan, Baga Tarkan Han'dan sonra, Han Tarhan'dan sonra Çor kabile beyi, Batı Gök-Türk Devleti'nde hükümetin kitabet ve hesap işlerinin defter memurlarına Tamgacı denir idi. Bu yukardaki malumat Gök-Türk Devleti'nde muntazam bir idari teşkilat olduğu göstermektedir. [170]

Örf Adet ve Ahlak

Gök-Türklerde yani Moğolistan ve Altay ahalisinin bir kısmı göçmen olarak yaşayıp, hayvancılık yapmak ve avlanmak ile hayatlarını geçiriyorlardı. Bunlar deriden yapılan çadırlarda oturur ve yayladan yaylaya göç ederlerdi. Bir kısmı şehir ve kentlerde oturup ziraat ve bağcılık gibi tarım ile uğraşır idiler. Yaz günlerinde yaylalara çıkarlardı.

Gök-Türk devrinde Moğolistan ve Altaylarda hiç şehir yoktu diyen rivayetler yanlıştır. Çünkü Orhun, Selenga, Onon¹³⁶, Kerulen¹³⁷, Angara¹³⁸, Yenisey ve İrtiş deryaları ve başka akarsuların boyunda yüzlerce büyük küçük şehirler ve abadlıklar var idi. Orhun Abidelerinde bu şehirlerden bir kaç tanesi zikr ediliyor. Günümüzde de bu şehirlerin harabeleri açıktadır. Şehir halkı ticaret ve zanaat ile meşgul idi. Kervan ticareti ve madencilik gibi işlerle meşkul olanlar da çok idi. Tarım yapılacak yer ve bağları sulamak için nehir ve su kanalları inşa etmekte mahir idiler. O vakitte Türklerin giyimleri Çinlilerinkine benzer idi. Lakin Çinlilerin hilafına giyimlerini sağdan sola örter idiler. Saçlarını uzatırlardı. Ata binmek ve silah kullanmakta pek mahir idiler. Keskin kılıçları ve hayvanlarının boynuzlarından yapılan yayları, ısıklık sesi çıkaran okları var idi. Altın, gümüş ve mücevher ile ziynetlenmiş [171] zırhları var idi. Şarapları kırmızı idi ve arpa içkisi de içler idiler. Gök-Türkler gayet şecaatli ve cengaver olmalarına rağmen gayet insancıl ve mert idiler. Mesela o zamandaki Asur, Keldani ve diğer cengaver milletlerin zafer abidelerinde mezkûr olan katliam ve vahşi yağma ve tahribatla övünmek Türk abidelerinden anlaşıldığına göre Türklerde asla yok idi. O

¹³⁶ Onon Nehri; Rusya ile Moğolistan arasında 818 km uzunluğunda olan nehrin üst kısımları Cengiz Han'ın doğduğu bölge olarak kabul edilir. Moğolların ana yurdu sayılan üç nehirden biridir. Bkz. Alan J. K. Sanders, **Historical Dictionary of Mongolia**, Maryland, Rowman&Littlefield, 2017, s. 643.

¹³⁷ Kerulen (Kherlen) Nehri; Moğolistan ile Çin arasında bulunan nehir. Moğolların ana yurdu sayılan üç nehirden biridir. Moğolistanın içinde kalan kısmı 1.090km'dir. Bkz. Sanders, **a.g.e.**, s. 457-458.

¹³⁸ Angara nehri; Güneydoğu Sibirya'da bulunan 1851 km uzunluğunda bir nehirdir. Baykal gölünden doğup, yenisey Nehrini besler. Bkz. James R. Penn, Larry Allen, **Rivers of the World: A Social, Geographical, and Environmental Sourcebook**, Santa Barbara, ABC-Clio, 2001, s. 13.

zamanlarda kendini misilsiz mdeni sayan Çin Devleti'nin tarihi, gerek kendi yurdunda gerekse Türk yurtlarında yaptığı katliam ve tahribat ve dehşetli yağma ile doludur.

Zanaat

Gök-Türkler, Ergenekon'daki vakitlerde madenlerden demir çıkarmak ve demirden her çeşit esbap ve silah yapmakda çok usta idiler. Çin tarihine göre daha sonraları Gök-Türklerin tâbi oldukları Juan-Juan Tatar kağanları, onların bu sanatlarından çok fazla faylandılar. Gök-Türkler devlet kurduktan sonra bu zanaat daha da revaç bulmuş idi. Bu devlet devrinde Moğolistan ve Altay ahalisi altın, gümüş ve diğer maden mahsullerinden çeşitli nesneler yapıp başka milletlere satmaya başladılar. O zamandaki Türk zanaati hususunda M.699'da Rum imparatoru Justinyanus [172] tarafından Batı Yabgusu İstemi Han'ın huzuruna gönderilen Zimark'ın gördükleri kafi şahittir. Zimark diyor ki, *"Türk yurdunda altından yapılmış nesnelerin sanatı ve inceliği Roma memleketlerinde yapılan nesnelerden hiç aşağı kalmaz. İstemi Han'ın bir kaç tane ordasında benim gördüğüm altın esbapların çokluğuna hayran oldum. Beni İstemi Han merasim ile huzuruna kabul etti ve bu kabul ordası tamamen ipek zilçe¹³⁹ köpeler¹⁴⁰ ve ipek perdeler ile müzeyyen idi. İstemi Han bu müzeyyen ordada altın taht üstünde oturup beni kabul etti. Bu ordanın ziynet ve haşameti Bizans imparatorluk ordalarından eksik değil idi. Bu ordada bir kaç tane altın ibrikleri gördüm. Bu ibrikler gayet güzel ve sanatkarane oyma çizimler ve suretler yapılmıştı. Bu ordanın direkleri altın kaplamaydı ve bu ordada altından yapılan dört tavusun üstüne oturtmuş gayet haşmetli altın taht koyulmuştu. Bu ordadaki altın tabaklar ve kıymetli kilim, halı ve altın ve gümüşten işlenen hayvan suretlerini hayranlık ile temaşa ettim. Türklerin maden mahsüllerinden çeşitli esbap ve silah yaptıkları çok sayıda yer gördüm"*-bitti-

Ticaret

Gök-Türk Devleti devrinde Türkler ticaret işinde çok terakki etmiş idiler. [173] Bizans (Rum), İran, Hindistan ve Çin ticareti Gök-Türk zamanında dünyanın en mühim tüccarları olan Doğu ve Batı Türkistan ahalisinin elinde idi ve hususan Çin'in

¹³⁹ Yün veya ipekten konunan halı. Bkz. Yakup, ve diğ., a.g.e., C.III, s. 350.

¹⁴⁰ DLT (Kaşgarlı, a.g.e., (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 190)'de "Köpsün" olarak geçer, minder, basık şilte manasındadır.

ipek ve tavar (ipekli dokuma) ları halis Türkistan tacirleri karadan kervan yolları ile Rum ve İran ve Hindistan'a götürüp satar idiler. O yurtların ticari mallarını Türkistan ve Çin'e getiriyor idiler. O vakitte Türk tüccarlar vasıtasıyla yukarıdaki memleketlerin birinin malı ve medeniyeti yine birine geçtiğini gösteren eserler günümüzde mezkûr memleketlerin müzelerinde vardır. Bu cümleden Japonya'nın kadim Horyuji¹⁴¹ mabedindeki müzede İran'ın Sasani hükümdarları devrinde Japonya'ya gelen çok sayıda mutfak eşyası vardır.

Din

Bu devirde Gök-Türklerin dini kadim Türkler ve Hunların dini olan Toyın ve Kaman dini idi. Gök-Türkler yukarıdaki mavi gök ve alttaki kara yeri mukaddes bilerek onlar için kurban kesiyorlar ve yılda bir defa dini merasimleri vardı. Yılda bir kere ibadet eder idiler. Orhun Abidelerindeki kitabelere göre Tanrı, Türk tanrısı diye yazılmıştır. Bu abidelerde Kayın Umay¹⁴² adlı bir mabudenin adı yazılıdır. Bu mabudeyi küçük çocukların terbiye ve muhafazasına kefil diye itikad ediyor idiler. Demek ki Gök-Türk Devleti kuruluşundan önce Türkistan ve Çin'de revaçta [174] olan Buda ve Mani dinlerini Gök-Türkler kabul etmemişlerdi. Gök-Türklerdeki ölüm ve defin merasim ve ayinlerini zikretmek lazımdır. Bu merasim ve ayine Yuğ derlerdi. Bir kişi ölünce öldüğü evde yere yatırılırdı ve bütün akrabaları birer koyun, at veya inek kurban ederlerdi. Ondan sonra bunlar ölü evinin etrafında toplanıp ağlaşırlardı. Bir müddet bu halde durduktan sonra yine hepsi kalkıp atlarına binip mezkûr evin etrafını yedi defa atlı olarak dönerler, evin önüne geldiklerinde feryad ile ağlaşırlar ve yüzlerini bıçak ile kesip akan kanları göz yaşları ile karıştırarak akıtırlardı. Ölüyü gömmek birkaç gün sonra olurdu. Yani inançlarına göre defin için mübarek sayılan gün gelene kadar ölüyü bekletirlerdi. Bazı rivayetlerde baharda ölen ölüyü sonbaharda, sonbaharda ölenleri baharda defin ettiklerini gördük.

Defin için mübarek sayılan gün geldiğinde evvela ölenin bindiği ve sevdiği atını yakıp külünü ve hayatında sevdiği hususi eşya ve silahlarını ölü ile beraber

¹⁴¹ Horyuji Tapınağı 607 yılında Japonya'da Budizmi ilk yayan kişi olarak tanınan Prens Shotoku tarafından yaptırıldı. Ülkenin en eski tapınaklarından biridir ve dünyanın en eski ahşap yapılarını içerir. Bkz. Ezra F. Vogel, **China and Japan: Facing History**, Cambridge, Harvard Uni., 2019, s. 23-24.

¹⁴² Türk mitolojisinde Kayın ağacının kutsallığı ve Umay hakkında bilgi için Bkz. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, TTK, Ankara, 1993, C.I, s. 94-95.

defnediyorlardı. Definden sonra bütün hazır bulunanlar ata binip mezarın etrafında yedi veya dokuz defa dönüp ondan sonra kurban kesiyorlardı. Ölen kişi hayatında kaç tane düşman öldürmüş ise taş veya başsız heykelleri kabir etrafına dikiyorlardı ve bu taş ve heykellere Balbal diyorlardı. [175]

g. Orhun Abideleri

Gök-Türk devrinde Doğu (Moğolistan) Türklerinde kendi tarihlerinin havadislerini taşlar, yükseltir ve taş duvarlara oyup, yadigar bırakmak çok revaçtaydı. Bu yadigarlar (abide) Gök-Türklerin tarihi malumatlarını bize ulaştırmanın dışında o vakitte Türkçe dilinin gayet terakki etmiş edebi bir dil olduğunu göstermektedir. Bu abidelerin günümüzde keşfedilenlerin mühim olanları kuzey Moğolistan'daki Orhun deryasının eski akın boyunda ve Koço Saydam¹⁴³ gölünün yanında birbirinden bir kilometre uzaklıkta olan iki taş abide (büyük minare)dir. Bu iki abidenin biri M.731'de vefat eden meşhur Kültigin'in yadigarı olması suretiyle M.732'de inşa edilmişti. İkincisi M.734'te vefat eden Bilge Kağan'ın yadigarı olmak suretiyle M.735'te bina edildi. Bu abidelerin üstünde ve dört tarafında şimdilerde Orhun alfabesi denilen kadim Türk alfabesi ile Türkçe kitabeler oyulmuş olup, bunların bir kısmının Bilge Kağan'ın ağzından ve bir kısmının Kağanlık hanedanından olan Uluğ Tekin'in ağzından yazıldığı görülmektedir. Bu kitabelerde Doğu Gök-Türk Devleti'nin Çin eliyle yıkıldıktan sonra esirlik devrindeki zulümler ve horlanmalar ve o vakitteki bazı Türk bey ve zenginlerinin umumi Türk milletine yaptığı ihanetleri ve ondan sonra İltiş Kağan'ın bu devleti yeni baştan diriltmesi ve Kutluk Gök-Türk Devleti'ni kurması gayet tesirli ibareler ile yazılıdır. Bu kitabelerin bir kısmı Çince'dir. Bu Çince kısmı o vakitte Türk kağanlığına haraç verip tâbi olarak yaşayan Çin imparatoru Hiyu En-cung'un mersiye ve medhiyelerinden ibarettir. [176] Mezkûr abidelerin kuzeyinde İltiş, Kapgan ve Bilge Kağanların veziri olan Tonyukuk beyin ağzından yazılan iki abide vardır. Bunlardan başka çok sayıda kişinin abideleri ve Uygur abideleri Kuzey Moğolistan'ın her yerinde ve orta ve güney Moğolistan'da keşfedildi. İşte bu abideler günümüzde okundu ve Türklerin gayet mühim ve parlak tarihi dünyaya açıldı ve malum oldu. Bu kitabelerin tarihi kıymetinden başka edebi

¹⁴³ Müellif "Koşo Çaydam" diye yazmış. Koşo Tsaydam şeklinde de kullanılmaktadır. Bkz. Wilhelm Thomsen, Moğolistan'daki Eski Türkçe Kitabeler, **Türkler Ansiklopedisi**, C. III, s. 716.

kıymeti de çok fazladır. Bu kitabelerin bazı yerleri harap olsa da çoğu yeri asıl halinde mevcuttur. Bu kitabelerden iki parçayı aslen Türk olan Finlandiyalı seyyahlar kendi yurtlarını götürüp Finlandiya payitahtı Helsinki şehrinin millîmüzesine koydular¹⁴⁴.

h. Şarkî Türkistan'da İkinci Türgiş Devleti (H.97-122/M.716-739)

Yukarda anlatıldığı gibi Kutluk Gök-Türk kağanı Kapgan Han, M.711'de Türgiş devleti hanedanını yok ettikten sonra Türgiş boyu ve başka Türk boyları ayrılıp her boy kendi başına kalıp doğrudan Kapgan Han'ın âli hakimiyetine tâbi oldular. Bu sırada Türgiş boyunda Sulu Han adlı bir zat kendi boyuna han oldu. Bu kahraman evvel Kapgan Han'ın âli hakimiyetine itaat edip, aheste aheste önceki Türgiş devletine dahil olan 10 boyun hepsini birleştirip nüfuzunu arttırdı. Bu hal M.716'da Kapgan Han'ın vefatına denk geldi. Kapgan Han'ın ölümünden sonra Sulu Han istiklal ilan etti. Kapgan ünvanını aldı ve o günlerde Koço ve Altışehir'e hücum etmekte olan Çin askerlerini mağlup edip, bu yurtları esaret tehlikesinden kurtardı. Bilge Kağan ve Kültigin, Sulu Kağan'ı kendilerine tâbi kılmak için çok savaştı lakin muvaffak olamadı. [177] H.98/M.717'de Sulu Kağan, Araplar ile bir mütareke akd etti ve Çin zıddına Tibetliler ile bir ittifak antlaşması yaptı. Bu suretle Sulu Kağan, Çin devletine tehlikeli bir düşman oldu. Bu vaziyet yüzünden Çinliler her vasıttan istifade ederek Sulu Kağan'ın dostluğunu elde etmek için çalışıyorlardı. Sulu Kağan, Çin'in bu dostluk muamelesinin samimi olmayıp mecburiyetten münafıkane bir siyaset olduğunu bildiği için o da zahiren bir dostluk gösteriyordu. Amma bu dostluk perdesi altında Çinlilere daima müşkilat çıkarmaktan hiç geri durmuyordu.

i. Sulu Kağan'ın Arap İslam Askerleri ile Yaptığı Muharebeler

İslam tarihlerinde Hakan-ı Etrak diye meşhur olan Sulu Kağan'ın İslam askerlerine karşı müdafasının tafsilatı budur: Kuteybe bin Müslim öldürüldükten sonra Yezid bin Mühelleb, Horasan'a vali oldu. Süleyman bin Abdülmelik'in hilafet devrinden yalnız Dosdiyan (Sogd) ülkesi müslümanların elinde olup Toharistan, Fergana ve Taşkend ülkelerindeki Türk hanları tamamen Sulu Kağan'ın âli

¹⁴⁴ Kafesoğlu (Kafesoğlu, a.g.e., s. 136), Su-lu şeklinde yazmış.

hakimiyetine itaat etmekteydiler. Yezid bin Mühelleb, Türkler ile hiç muharebe yapmadı. Çünkü onunla Sulu Kağan mütareke akd etmişlerdi. Bu devirde müslümanlar Kafkasya tarafındaki Hazar adı ile meşhur olan Türkler ile muharebe etmekteydiler. H.99/M.718'de halife [178] Süleyman bin Abdumelik vefat edip yerine Ömer bin Abdulaziz halife oldu. Bu zatın iki yıl beş aylık hilafet devrinde Araplar ve Türkler arasında ehemmiyetli bir savaş olmadı. Sadece Semerkandlılar Ömer bin Abdulaziz'in huzuruna bir heyet gönderip Kuteybe bize haksızlık etti, itaat ettikten sonra bizi öldürdü ve şehirlerimizi tarumar etti ve yerlerimizi elimizden aldı. Biz zayi olan bu haklarımızı talep ediyoruz diye şikayet arz ettiler. Halife Ömer bin Abdulaziz, Semerkand valisi Süleyman bin Esserh'e aşağıdaki emirnameyi gönderdi: "*Semerkand ehli Kuteybe'nin zulümlerinden ve onları yerlerinden çıkarmasından ibaret zorbalıklardan şikayet ettiler. Benim bu mektubum sana ulaştığı zaman kadiya bunların şikayetlerini dinlemek ve hak kimin tarafında ise onun lehine hüküm verme emrini ver. Eğer kadı, Semerkandlıların lehine hüküm verir ise Kuteybe galip gelmeden önceki vakitteki gibi Semerkandlıları kendi yurt, silah ve askerleri ile bıraksın. Siz de o vakitteki karargahınıza dönün*". Bu emirname valiye ulaştığı zaman Semerkand Kadısı Cümei b. Hadır'ı şikayetleri dinlemek ve hak üzere hüküm verme emri verdi. Kadının hükmü işte şu surette oldu: "*Araplar ve Semerkandlılar ortasındaki bütün sulh ve münasebetler lağv edilip herkes kendi karargahına çekilsinler ve yeni baştan ya muharebe ya da sulh yapsınlar*". Semerkand ve bütün Sogdiyan ehlinin ileri gelenleri dediler ki; "*böyle [179] olması durumunda sonu muharebe olur ve muharebenin neticesi malum değildir. Eğer Araplar galip olursa bize yeniden bir düşmanlık yaparlar ve daha da ziyade bir bela başımıza gelir. Binaenaleyh biz evvelki şikayeti terk etmeye razı oluyoruz*" diye çekişmeyi terk ettiler. Gerçi Arap tarihçileri Ömer bin Abdulaziz'in bu hükmünü dünya siyasetinde misli yok bir insaf ve adalet diye yazsalar da ve hakikaten öyle olsa da Sogdiyan Türklerine bu adalet fayda etmedi. Ömer bin Abdulaziz vefat ettikten sonra H.101[M.719/720]'de Sogdiyan Türkleri, Araplara itaati bırakıp Sogdiyan'daki Arap askerlerini mağlup ettiler. Mezku vakitte Horasan valisi olan Said e'l-Harşi kuvvetli askerler ile gelip Türkleri mağlup ederek Sogdiyan şehirlerinin çoğunda katliam yaptı ve Türklerin çoğu çoğu kaçıp Şarkî Türkistan'a gitti. Böylece Sogdiyan ahalisi tükenmeye yüz tuttu.

Sulu Kağan, Sogdian Türklerinin başına gelen bu kanlı hadiseyi duyup onlara yardım etmek için H.103 [M.722]'te Semerkand'a sefer düzenleyip Araplar ile çok defa sert savaşlar yaptı. Lakin sonunda mağlup olup geri döndü.

H.106/M.725'te Müslim bin Said adlı bir İslam kumandanı Fergana'ya hücum edip, Hucend şehrini aldı. Bu sırada Sulu Kağan, Talas'tan hareket edip Müslim bin Said'i mağlup edip Hucend'i geri aldı ve Hucend yakınlarında olan bir savaşta Sulu Kağan'ın askerleri Müslim'i askerleri ile birlikte kuşattılar amma Müslümanlar direnerek **[180]** hücumlar ile kuşatmadan çıkıp kaçıp gittiler. M.108'de Horasan valisi Esed bin Abdullah e'l-Kasri, Amuderya'yı geçti. O, Maveräünnehir'de şiddetli bir savaş adımı atma fikrindeydi. Bu sırada Sulu Kağan yetişip, gelip sert savaşlardan sonra Esed askerleri ile geri dönmeye mecbur oldu ve Kağan da geri döndü. Mezkûr tarihte Esed bin Abdullah valilikten azledildi ve yerine Eşres bin Abdullah vali oldu. Ebusseyda-i Salih bin Tarif adlı bir alimi Maveräünnehir Türklerini İslama davet etmesi için yolladı. Salih bin Tarif, halka İslam hakikatlerini açık beyanlarla anlattı ve bu davet neticesinde İslam dininin haklılığı ve insanlığın kemaline cami bir yol olduğunu anlayan Türkler büyük bir şevk ile müslüman olmaya başladılar. Her yere mescidler inşa edildi ve Kuran okumak ve şeriat ahkâmını öğrenmek vazifeleriyle meşgul oldular. İslam şeriatı mucibince müslüman olan Türklerden cizye sorumluluğu düştü. İki yıl müddet içinde Sogdian ahalisinin çoğunluğu müslüman oldu. Bu müslümanlardan cizyenin düşmesi ile İslam Devleti'nin hazinesine giren gelirden mühim miktarda azalma oldu. Bu sebeple hilafet Merkezi (Şam)'deki maliye idaresi büyük ızdıraba düştü. Sonunda Şam hazinedarı Eşfer'e şu mektubu yazdı: "*Gelirler azaldı müslümanların kuvveti gelir iledir, benim duyduğum kadarıyla Sogdian ve başka yurtların zimmi **[181]** leri (gayri müslim ahalisi) kendi istekleri ile müslüman olmayıp, belki cizye vermekten kurtulmak için müslüman olmuşlardır. Sen tetkik et. Sünnet olan ve bütün farzları eda eden ve Kuran ezberleyen kişilerden cizye alma ve ondan başka herkesten ben müslümanım demesine bakmadan cizye al". Bu emirname geldikten sonra idareciler Türk müslümanlardan cizye talep etmeye başladılar, onlar da vermediler. Salih bin Tarif araya girip idarecilere itiraz etti. Müslümanlardan cizye almak İslam usulüne muhalifdir diye ilan etti. İdareciler bu itiraz ve ilana uymayıp zorla cizye almakta ısrar ettikleri için Salih bin Tarif ve bir çok hakşinas Arap ve Türk*

müslümanlar hükümetin zıddına isyan çıkardılar. Eşres'in Semerkand'daki naibi bir hile ile Salih bin Tarif ve birkaç önde gelen kişiyi tutuklayıp hapsetti. Bu zulüm ve haksızlıkları gören müslüman ve gayri müslim bütün Türkler birleşip Sulu Kağan'dan yardım istediler. Bunun için H.110 [M.728/729] tarihinde Sulu Kağan çok sayıda asker Batı Türkistan'a geçip Fergana, Taşkend ve Sogdiyan Türklerinin hepsini kendi bayrağı altına alıp, Araplara harp ilan etti. Bütün Sogdiyan ülkesini işgal etti ve Arap askerlerini kovup çıkardı. Eşres bu hadiseyi duyup Merv'den hareket ederek Amul¹⁴⁵ şehrinin yakınlarından Amuderya'yı geçti. Bu sırada Sulu Kağan yetişip gelip savaş başladı. Eşres'in askerleri mağlup olup geriye döndüler ve bir mustahkem mevkide yine Arap askerlerini toplayıp savaşıma devam etti. Bu defa Kağan'ın askerleri mağlup olup Eşres ilerleyip Baykent şehrini aldı. Kağan'ın askerleri Eşres'i Baykent'de muhasara edip şehre giren **[182]** suyu kestiler. Arap askerleri susuzluktan helak olmak üzereydiler. Sonunda Arap askerleri ölümü göze alıp sert bir hücum ile suyu ellerine geçirdiler ve yine bir gece baskını ile Türkleri şehirden biraz uzaklaştırdılar. Sulu Kağan, Arap askerlerini Batı Türkistan'dan çıkmaya mecbur etmek için Baykent ve Semerkand'ı kendi hallerine bırakıp, başka bir yol ile Horasan'a hareket edip, Horasan'ın en büyük şehri olan Kemerçe şehrini muhasara etti. Şehirdeki ahâli ve Araplardan ibaret olan müslümanlar sert müdafa yaptılar. Sonunda Kağan bu şehirdeki müslümanlara şehirden çıkıp gitmeyi teklif etti. Mağlup ve yardımsız kalan müslümanlar bu teklifi kabul edip, şehirden çıkıp Debusiyye şehrine gittiler. Ondan sonra Eşres, Arap askerleri ile gelip Kemerçe'yi Kağan'dan geri almak için muharebeye girişse de muvaffak olamadı. Sonunda Eşres ve Kağan, Kemerçe'yi tarafsız bir azad mıntıka halinde bırakmak ve esirleri değişmek şartı ile sulh yaptılar ve her ikisi de kendi memleketlerine geri döndüler. Böylece yalnız Buhara ve Semerkand şehirleri müslümanların elinde kalıp Batı Türkistan'ın Fergana, Hatlon (Karategin), Toharistan ve Sogdiyan'ın çoğu hissesi Sulu Kağan'a tâbi olarak kaldı.

¹⁴⁵ Günümüzde Çarçuy (dört ırmak) olarak bilinen Türkmenistan'ın önemli bir sanayi ve ticaret şehridir. Amuye ve Amu diye de adlandırılmıştır. Amul isminin kökeni hakkında farklı görüşler vardır ancak bu ismin Hint-Avrupa kavimlerinin istilasından önceki döneme ait olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Mustafa Budak, "Çarçuy", **DİA**, C. VIII, 1993, 224-225). DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 35, 401)'de Amul kelimesi sakin, huzurlu; yumuşak huylu olarak tarif edilmiştir. Amuderya Amul şehri yakınlarında çok sakin aktığı için burası tarih boyunca nehrin geçmek için uygun bir yer olarak kullanılmıştır. Buda isminin Türkçe manası ile uyduğu göstergesidir.

H.111'de [M.729/730] Eşres, Horasan valiliğinden alınıp yerine Cüneyd bin Abdurrahman vali oldu. H.112'de [M.730/731] Cüneyd, Toharistan'a gaza yapmak için harekete geçti. Sulu Kağan bunu duyduğu zaman müslümanların elinde kalan Semerkand şehrine sefer düzenleyip, o şehri muhasara altına aldı. Semerknad emiri Sevre bin Elhar, Kağan'a karşı müdafaa kuvvetinin yetmeyeceğini bildirip, yardım isteyip **[183]** Cüneyd'e acil mektup¹⁴⁶ gönderdi. Cüneyd bu mektubu alıp, Toharistan'a hücum etmeyi bırakıp Semerkand'a yürüdü. Semerkand'a dört fersah kala Kağan ile karşılaşp, savaş başladı. Cüneyd'in askerlerini Türk askerleri araya aldı. Bu sırada Cüneyd, Semerkand'da muhasarada kalan Sevre bin Elhar'a Türklere arkadan hücum etme emri verdi. Sevre, 10 bin kişiden ibaret olan kuvveti ile Semerkand'dan çıkıp Türklere arkadan hücum etti ve Türk askerlerinin önemli bir kısmı Sevre ile savaşmaları sebebiyle Cüneyd, kuşatmadan kurtuldu. Lakin Sevre bütün 10 bin askerî ile şehit oldu. Kuşatmadan kurtulan Cüneyd askerleri ile Semerkand'a girdi ve kuvvetini toplayıp mudafaya başladı. Bu sırada Sulu Kağan, Semerkand'ı bırakıp Buhara'ya hareket etti ve orayı işgal etti. Cüneyd, Semerkand'dan çıkmanın ve geri dönmenin veya Semerkand'da durup Kağan'ın hücumuna karşı müdafa yapmanın kuvvetinin tamamen mahvolmasından başka bir neticesi olmayacağını anlayıp arka arkaya Horasan'dan yardım istedi. Çok sayıda yardım kuvveti geldikten sonra Cüneyd, Semerkand'ı boşaltıp Horasan'a geri dönmek için savaş düzeninde hareket etti. Sulu Kağan, Cüneyd'i kovalamak ve kuvvetini yok etmek için Türgiş hanlarından birinin kumandası altında asker yolladı ve bir vadide karşılaşp çok sert savaş oldu. Lakin kumandan olan Hanın savaşın ortasında öldürölmesi sebebiyle Türk askerleri mağlup olup çoğu öldü. Cüneyd böylece yüreklenip geri dönmek bir tarafa Kağan ile savaşmaya başladı ve sonunda Cüneyd galip gelip **[184]** Buhara'yı aldı ve Kağan, Talas'a geri döndü. Horasan askerî olan Arap askerleri yukarıdaki Cüneyd ve Türgiş arasındaki muharebe gününü "Yevm-ü Şaab Muharebesi" diye adlandırdılar ve bu muharebede bulunmaları ile gurur duyuyorlardı. İslam tarihlerinin bazısında Sulu Kağan'ın bir oğlu Cüneyd'in eline esir

¹⁴⁶ Müellif "kanatlı mektup" diye yazmış. Şarki Türkistan Tarihi'ni günümüz Uygur Türkçesi imlasına göre hazırlayan Mehmet Yakup Buğra'da kelimeyi aynı şekilde okumuş. Bkz. Muhammed Emin Buğra, **Şarki Türkistan Tarihi**, (Haz. Mehmet Yakup Buğra), Ankara, y.y. 1998, s. 107. Güvercin ile haber gönderdi olarak da değeriendirilecek bu kelimeyi acil haber gönderdi şeklinde tercüme ettik.

düştü ve onu Cüneyd halife Hişam'a gönderdi diye yazılıdır. Bu savaştan sonra Horasan'da karışıklık çıkıp Arap askerleri Maverâünnehir'e taarruz edemedi ve Sulu Kağan da altıyıl barış içinde durdu.

H.118 [M.736/737]'de Horasan valisi Esed bin Abdullah e'l-Kasri, Hatlon (Karategin) ülkesine sefer düzenleyip bir kaç kaleyi aldı. Bu sırada Sulu Kağan yetişip gelip Esed'i ağır amğlup etti. Esed kılıçtan artan İslam askerleri ile Amuderya 'den geçip Belh'te durdu. Sulu Kağan, Esed'i kovalayıp Amuderya'yı geçti ve Belh yakınlarında ikinci defa sert savaş oldu. İslam askerlerine çok zarar dokundu ve sonunda Kağan, Amuderya boyunca muhafızlar tayin edip, Talas'a geri döndü.

Bu muharebeler neticesinde Buhara ve Semerkand şehirleri de Arapların tesirinden çıktı. Böylece Maverâünnehir'in tamamı ve Toharistan (Kataghan ve Bedehşan)'dan ibaret olan Türk yurtları Sulu Kağan'ın hakimiyetine tâbi oldu. Türgiş Devleti'nin en geniş hâli işte budur¹⁴⁷. [185]

j. Sulu Kağan'ın Vefatı ve Türkler İçinde Karışıklık

Türgiş Devleti yukarıda beyan edildiği gibi 10 kabilenin birleşmesinden oluşan bir ittihat devletiydi. Issıkgöl'ün batısındaki beşi kabile doğrudan Sulu Kağan'ın idaresindeydi. Bu beş kabileye Kara Türgiş (Batı Türgiş) deniyordu. Issıkgöl'ün doğusundaki yani İli, Beşbalık, Barköl, Emil ve Altay'daki beş boy Baga Tarkan Han ünvanlı bir umumi valinin idaresinde olup Sulu Kağan'ın hakimiyeti altındaydı. Bu beş kabile Sarı Türgiş (Doğu Türgiş) adı ile maruftu. Sulu Kağan, H.118 [M.736/737]'deki Maverâünnehir muharebesi ile meşgul olup merkezden uzakta kaldığı günlerde Sarı Türgiş umumi valisi Külçor Baga Tarkan Han mühim nüfuz elde edip Kağanlık tahtını almak hevesine kapılmış ve gizli bir şekilde Sarı Türgişleri kendine taraftar yapmıştı. Sulu Kağan, H.121/M.738'de Maverâünnehir muharebesinde muzaffer olup bütün Batı Türkistan'ı işgal edip geri dönüp geldiğinde Külçor Baga Tarkan Han zahiren Kağanı ziyaret etmek maksadı ile, lakin kalbinde eğer fırsatını bulursa Kağan'ı yok etmek niyeti ile güvendiği askerlerinin bir kısmını yanına alarak Tokmak şehrine geldi ve Kağan'ı ziyaret etti. Bir kaç gün geçtikten sonra bir gece [186] Külçor Baga Tarkan Han kendi adamları ile Kağan'ın ordasına baskın

¹⁴⁷ 11. haritaya bakınız.

yapıp Kağan'ı öldürdü. İslam tarihlerinin rivayetine göre Sulu Kağan'ın öldürülme hadisesini Horasan valisi Esed gayet ehemmiyet ile halife Hişam'a müjdeledi. Halife bu güçlü düşmandan kurtulduğu için şükür secdesi yaptı. Sulu Kağan öldürüldükten sonra Kara Türgişler Külçor Baga Tarkan Han'a savaş ilan ettiler. Böylece Kara Türgiş ve Sarı Türgişler arasında kanlı savaşlar başladı. Bu fırsattan Çin hükümeti istifade edip Külçor Baga Tarkan Han'a yardım etme perdesi altında Türkistan'a mühim miktarda asker yolladı. Çin askerlerinin yardımı ile Külçor Baga Tarkan Han, Kara Türgişleri mağlup edip onları kendine tâbi olmaya mecbur etti.

k. Şarkî Türkistan'ı Çin'in Tekrar İşgal Etmesi (H.127-134/M.744-751)

Çin hükümeti, Külçor'a yardım verme perdesi altında Sarı Türgişlerin doğu kısmında (Emil ve Altay) sakin olan Karluk, Yağma ve Tohsı boyları arasına mühim miktarda Çin askerî yollayıp, bu boyları askerî işgali altına aldı. Bu boylar kahramanca müdafadan sonra Çin'e tâbi olmaya mecbur oldular. Bu sebepten Külçor ile Çin arasındaki dostluk [187] münasebet bozuldu ve savaş başladı. Savaş üç yıl devam edip H.127/M.744'te Külçor, Çin askerlerinin eline esir düşüp öldürüldü. Böylece Çin askerleri Sarı ve Kara Türgişleri istila edip Sirderya boyunca ve kuzeyde Aral gölü ve Hazar denizine kadar yayılan bütün Türk kavimleri Çin nüfuzu altına girdi. Koço ve Altay şehir hanları da kendi üstlerinde Çin hakimiyetini tanımaya mecbur oldular.

Çin'in bu istila askerlerinin baş kumandanı Koreli Kav Sin-çi adlı bir kişiydi. İstila tamamlandıktan sonra Kav Sin-çi, Türk yurduna umumi vali tayin edildi ve Çin merkezine sadece sözde tâbi kalıp diktatör gibi hüküm sürdü. Kav Sin-çi, Türklerden başka Pamir dağlarındaki Tibetlileri (Kancut¹⁴⁸) de mağlup edip itaatine aldı. Türklerin bu felakete müptela olmasından Arap askerleri istifade edip bütün Batı Türkistan'ı feth etmişlerdi beyanı aşağıda gelecektir. O vakitte Şarkî Türkistan'dan sayılan Taşkend'in hanı, Çin istilasından korkup İslam emirlerine cizye verme şartı ile İslam Devleti'nin himayesine girmişti. Halife tarafından Horasan umumi valisi yapılan Nasr bin Seyyar, Kav Sin-çi ile bir saldırmazlık antlaşması akd etti. Lakin H.129 [M.746/747]'dan

¹⁴⁸ Pakistan'ın Gilgit-Baltistan eyaletinde Karakurum dağları ve Hindukuş dağları'nın birleştiği bölgedeki vadilerde yaşayan halk. Bkz. B. T. Ayimkan Camankulova, **Rahmankul Han ve Dönemi**, (Çev. Ayşenur Kırgız Sağın), İstanbul, TOBB, 2014, s. 13.

itibaren Horasan'da meşhur Ebu Müslim Horasani'nin inkılabı neticesinde Nasr bin Seyyar mağlup olup H.131[748/749] 'de Horasan ve Batı Türkistan, Ebu Müslim'e tâbi oldu. Kav Sin-çi bu fırsattan istifade edip H.133/M.750'de Taşkend'e hücum etti ve Taşkend hanını esir edip halini dehşetli bir surette katletti. [188] yağma talan yapıp, Tokmak'a geri geldi, Taşkend hanını Çin'e gönderdi ve orada öldürüldü. Han'ın oğlu Horasan'a gidip Ebu Müslim'den yardım istedi

8. Şarkî Türkistan'ın İstiklali ve Bu Tarihten İtibaren Bin Yıl Türkistan'ın Çin Hücumundan Emin Oluşu

Kav Sin-çi'nin yukardaki hareketini Ebu Müslim duyduğu zaman H.134 [M.751/752]'te Ziyad bin Salih adlı bir kişiyi Horasan ve Batı Türkistanlı Türk askerlerin üstünde kumandan yapıp, çok sayıda asker ile Kav Sin-çi'nin üstüne yolladı. Kav Sin-çi, Karluk ve başka kabilelerden çok sayıda asker alıp, Ziyad bin Salih ile savaşmak için yola çıktı. Talas şehrinin yakınlarında iki düşman karşılaşp savaş başladı. Sekiz yıldan beri Çin esaretinden kurtulmak için fırsat bekleyen Türk askerleri derhal birleşip, Çin askerine sert hücum ettiler. Kav Sin-çi etrafındaki beş-altı adam ile kaçıp gitti. Diğer Çin askerlerinin hepsi bu iki taraftan gelen Türk askerlerinin kılıçlarının altında can verdi. Kav Sin-çi kaçtığı gibi hiç bir yerde durmadan Çin hududuna canını zor attı. Daha sonra Çin imparatorunun emri ile öldürüldü. Kav Sin-çi'yi kaçırtan Türk askelerinin çoğunluğu Karluk kabilesindendi. Böylece Türkistan'da Çin istilası yıkıldı. Bu tarihten itibaren bin yıldan daha fazla bir müddet Çin askerî Türkistan'a hücum edemeyip H.1172 [M.1758]'ye kadar Türkistan ahalisi Çin hücumundan emin olarak yaşadılar. [189]

a. Bu Tarihte Batı Türkistan Hanları ve İslam

Sulu Kağan ölüp, Türgişler arasında dahili mücadele çıkmasından Horasan valisi Esed bin Abdullah istifade edip H.119[M.737/738]'da Hetel (Karategin) ülkesine gaza yaptı ve Hetel Türklerinin büyük kalesini feth edip askerlerini Karategin vadilerine ayrı ayrı dağıttı. İslam askerleri gördükleri herkesi esir ve malı ganimet yapıp ahalinin çoğu Şarkî Türkistan'a kaçtı. Bu vakadan sonra Esed valilikten azledilip Nasr bin Seyyar adlı bir kişi vali oldu. Nasr bin Seyyar, Toharistan ve Maverâünnehir hanları ile çok sayıda muharebe yapıp, her muharebede galip oldu.

H.125[M.742/743]'e kadar bütün Toharistan Sogdiyan (Sogd), Hetel, Fergana ve Taşkend'deki Türk hanlık devletleri İslam Arap Devleti'ne cizye vermek suretiyle teba oldular. Bu vakte kadar İslam Devleti tarafından Horasan valisi olarak Türk yurtlarına müdahale eden İslam valilerinin insafı ve dindar olanı işbu Nasr bin Seyyar idi. Bu kişi Batı Türkistan hanlarının cizye vermek suretiyle gösterdikleri itaate kanaat edip, muayyen olan cizyeyi alıp, şehirler, mülk ve mala haksız el uzatmayarak Türkleri kendine dost yaptı. Müslüman olanlardan cizye almadı. Nasr bin Seyyar'ın vaktinde Maverâünnehir'e çokça gelip Türkleri, Peygamberimiz (s.a.v.)'in aydınlık yoluna mutabık güzel tebliğ ve ilmi terbiye ile İslam'a davet ettiler ve Türklerin çoğu müslüman oldu. [190]

b. Şarkî Türkistan'da Birkaç Müstakil Devletin Kuruluşu

Yukarıda anlatıldığı gibi Kav Sin-çi kaçtıktan sonra Şarkî Türkistan hanları kendiliğinden mustakil oluverdiler. Beşbalık (Urumçi), Emil ve Altay ülkelerindeki Karluk boyları mezkûr ülkelerde bir devlet kurdu. Koço, Kumul, Barköl ve Altışehir'deki hanların her biri kendi ülkelerinde mustakil oldular. Bu devletlerden tarih nazarında mühim olanı Karluk Devleti idi. Binanenaleyh Karluk Devleti'nin tarihini biraz tafilatı ile beyan edeceğiz.

Karluk Devleti

Karluk boyu, Batı ve Doğu Gök-Türk hükümetine dahil olan, gayet çok ve mühim bir Türk boyu idi¹⁴⁹. Bunların bir kısmı Altay'ın doğusundaki Ötüken dağlarında oturlardı ve Doğu Gök-Türk idaresi altında yaşarlardı. Bunlar Orhun Abidelerinde Üçkarluk diye yazılıdır. Bir kısmı Beşbalık, Emil ve Altay'ın Batı tarafında oturup, Batı Gök-Türk idaresine tâbi idi. Çin istilası devirlerinde Çin'e tâbi oldular ve Çin'in nüfuzu acizleştiği ve Türgişler, Çin zıddına ayaklandıkları vakitte ikinci kısım Karluklar Türgişlere yardım etti. Bu sayede Issıkgöl'ün güney ve Batı tarafındaki sahalara mühim miktarda Karluklar gelip yerleştiler ve Kutluk Gök-Türk

¹⁴⁹ Çin tarihinde bunlar Gelulu diye yazılıdır. Karluklar, 600-1265 yılları arasında, Orta Asya'da varlığını sürdüren Türk boylarıdır. "Karluk" adı İslam kaynaklarında, Halluh, Harluh, Harlıg şeklinde kaydedilmiştir. Karlukların bir kısmı Oğuz kabileleri ile birlikte Anadolu'ya geldiler. Bugün Anadolu'da Karluk adını taşıyan yedi köy vardır. Bkz. Hüseyin Salman, "Karluklar", *DİA*, C. XXIV, 2001, s. 509-510. Çince de ise Pinyin: "Gélúólù", Wade-Giles: Ko-lu-lu biçimlerinde kullanılmıştır. Bkz. West, *a.g.e.*, s. 371.

devrinde bütün Karluklar bu devlete tâbi oldular. Sulu Kağan zamanında Ötüken dağlarındakilerden başka bütün Karluk boyları Sulu Kağan'a tâbi olup, Sarı Türgiş denilen **[191]** beş büyük boydan biriydi. Sulu Kağan öldükten sonra Karluklar, Çin'in nüfuzu altına girdi ve daha sonraları Çinliler ile iyi münasebetler kurdular ve çoğu Kav Sin-çi'nin askerî oldu. M.751'de Ziyad bin Salih ve Kav Sin-çi arasında vuku bulan savaşta Karluklar, Çin askerlerini yok edip, mezkûr yılda Beşbalık, Emil, Batı Altay ülkelerinde bir Karluk Devleti kurdular. Ötüken dağlarındaki Karluklar, Moğolistan'da devlet tesis eden Doğu Uygurlara tâbi yaşamaktaydılar. H.140/M.757'den itibaren Karluk Devleti ve Uygur Devleti arasında mücadele ortaya çıktı. Bu mücadeleler neticesinde Ötüken dağlarındaki Karluklar, Batı Altay ülkesine göç etmeye muvaffak olup, böylece Karluk Devleti büyük bir kuvvete sahip oldu.

H.149/M.766'da Karluklar batıya hareket edip, Issıkgöl etrafındaki küçük hanlık ve beylik devletlerini kendisine tâbi yapıp, kuzeyde Altay, Yedisu, Kökçedeniz (Balkaş gölü) ve batıda Sirderya ve güneyde Tanrı dağları arasındaki Türk yurtlarını işgal ettiler¹⁵⁰. İşte bu suretle teşkil olan Karluk Devleti, Karahanlılar Devleti'nin kurulduğu tarihe kadar mustakil yaşadı ve Karahanlılar Devleti kurulduktan sonra Karluklar mezkûr devlete tâbi olup, dahili mustakil bir Yabguluk derecesine düştüler. Demek ki, H.267/M.880'e kadar tamamen mustakil kaldılar.

[192] Karluklar, Halife Harun Reşid zamanında H.176/M.793'te Fergana'ya hücum edip, o ülkeleri aldılar. Lakin İslam askerleri daha sonra galip gelince Karluklar, Fergana'yı boşaltıp geri döndüler. H.189/M.806'da Karluk hanı, Uygur hanı ve güney Türkistan'ı işgal eden Tibeliler ile bir araya gelip, Arap İslam hükûmetine harp ilan edip, bir kaç defa savaş oldu. Lakin o vakitte Horasan umumi valisi olan Me'mun (Harun Reşid'in oğlu) Türkler ile iyi münasebet kurma siyasetini takip ettiği için, Karluklara sulh yapmayı teklif etti ve barış yapıldı. Ondan sonra Karluklar içine İslam dini girmeye başladı.

Batı Türkistan'daki Samani Türk İslam Devleti ile Karluk Devleti arasında H.235/M.850 dolaylarında çok sayıda muharebe oldu. Elhasıl Karluk Devleti, Samani Devleti ile komşu olduğu için bu iki devlet arasında bazen sulh, bazen harp vuku

¹⁵⁰ 12. haritaya bakınız.

bulmasının tabii olduğu malumdur. Amma bu komşuluk tesiri ile Karlukların çoğu İslam dini ile müşerref olduğu sabittir.

Karluk Devleti, H.267/M.880'de Karahanlılar Devleti'nin ittihadına girip bu devletin kuvvetlenmesi ve bir Türk imparatorluğu haline gelmesine yardım ettiler. Karluklar, Karahanlılar Devleti'ne tâbi olduktan sonra İli deryasından İrtiş deryasına kadar uzanan Yedisu ülkesinde dahili istiklal ile yaşadılar ve bunların hanı Yabgu ünvanı ile müşerref idi. Tâ Cengiz Han zamanına kadar dahili istiklallerini muhafaza ettiler. Yedisu ülkesine günümüzde Ruslar Semirçinski¹⁵¹ derler. [193]

Altışehir ve Koço'daki Mustakil Küçük Hanlık Devletleri

Bu tarihte Şarkî Türkistan'daki mustakil devletlerin sayısını tarih rivayetleri ve tarihi eserler açık haber vermese de, Hoten'de, Yarkend'de, Kaşgar'da, Kuça'da, Lolan'da, Karaşehir'de ve Koço'da mustakil hanlık devletlerinin varlığı Çin tarihlerinden anlaşıyor. Aşağıdaki suretle siyasi mevkileri ve kuvvetleri malum oluyor¹⁵². Kav Sin-çi kaçtıktan sonra mezkûr yurtların hanları mustakil olup, birbirleri ile dostane münasebette idiler. Kuzeydeki karluk Devleti ile ve kuzeydoğu yani Moğolistan'daki Uygur Devleti ile sonraları münasebetleri iyiydi. Çin imparatoru bu tarihte Türklerin üstüne hakimlik yapacak derecede kuvveti olmadığı için, bu gibi vakitlerde yaptığı mudara siyasetini takip edip, bu tarihte mevcut olan Uygur kağanlığı, Karluk, Kuça, Hoten ve diğer Türk hanlık devletlerinin hükümdarlarına hediyeler gönderip bunları kendine dost yapmaya çalışıyordu. M.755 tarihinde Ongluk Han¹⁵³ adlı bir Türk kahramanı Çin'n kuzey ve doğu ülkelerini işgal etti ve iki yıl sonra Ongluk Han, Çin payitahtı Chang'an şehrine sefer düzenledi. İmparator Huang Çong, Uygur, Karluk ve diğer Türk hükümdarlarına yalvarıp yardım istedi. Uygur Kağanı kendi [194] oğlu başta olmak üzere çok sayıda asker yolladı ve Karluk hanı da bir miktar asker ile yardım etti. Altışehir'in en kuvvetli devletleri olan Hoten'den Hoten hanı kendi komutası altında çok sayıda asker ile Çin'e gitti. Kuça hanı da mühim yardım kuvveti gönderdi. Elhasıl bu Türk kuvvetleri kuzeyden ve batıdan Çin'e girip

¹⁵¹ Müellif Semirçinski şeklinde yazmış. Kazak Türkçesi Zhetysu olan bölgenin Rusça adlandırması İngilizce kaynaklarda Semirech olarak geçiyor. Bkz. Jeong Su-Il, **The Silk Road Encyclopedia**, Seoul Selection, Irvine, 2016, s. 1013, 1014.

¹⁵² 12. haritaya bakınız.

¹⁵³ Çince telaffuzu Anluşen.

Ongluk Han ile muharebe yapa yapa Chang'an'a ulaştılar. Bu arada imparator Huang Çung ölüp oğlu Ço imparator oldu. Bu imparator Chang'an'den kaçıp, Chang'an'ı Ongluk Han işgal etmişti. Yukarıdaki Türk yardım kuvvetleri Ongluk Han'ı mağlup ederek Chang'an'ı alıp imparator Ço'yu kaçtığı yerden getirip tahta oturtular. Bu Türk kuvvetleri M.763'e kadar Çin'de durup Ongluk Han'ı yok edip, Çin'e barış getirdiler. M.762'de Uygur Kağanı Böğü Kağan, Şansi yolu ile Ongluk Han'ın üstüne hücum ederek onu yok edip, onun payitahtı olan Loyang (şimdiki Hunan) şehrini işgal edip, bir yıl orada kaldı. Uygur Devleti'nin güney Yabgusu (şimdiki dahili Moğolistan umumi valisi)'na Çin imparatoru Ço bir kızını verdi. Uygur Devleti ve diğer yardım eden Türk devletlerine Çin imparatoru özel hediye ve vergi vermekte olup, Türk yardım askerleri Çin'den geri döndüler. Uzun müddet Çin imparatorluğu yukarıdaki büyük küçük Türk devletlerine vergi verip, onların müşterek nüfuzları altında yaşadı. [195]

c. Altışehir'i Tibetlilerin İkinci Defa İstilas (H.184-206/M.800-821)

Tibet Devleti, M.750'den itibaren çok kuvvetlenmişti. M.765'te Çin'e sefer düzenleyip hatta Chang'an'ı muhasara edip, geri döndüler. Hindistan taraflarına da hücum ettiği rivayet ediliyor. Bu hücumda Koçu'ya kadar almışlardı. İşte bu kuvvet sayesinde Tibetliler, M.800'lerde Şarkî Türkistan'a sefer düzenleyip, Çerçen, Hoten ve Yarkend vilayetlerini ve daha sonra Kaşgar'ı da aldılar. Bu suretle Aksu, Kuça ve Karaşehir hanları da Tibetlilere vergi vermeye mecbur kaldılar. Bu istila müddeti takriben 21 yıl devam etti. Bu müddet içinde Şarkî Türkistan'da olan vakalar hususunda güvenilir malumat yoktur. M.821'de Tibetlilerin Çin'e mağlup olması neticesinde kuvvetlerinin azalması fırsatından Altşehir hanları istifade edip Tibetleri kovup çıkardılar.

d. Altışehir'in İstiklali

Tibetlilerin kovulmasından sonra Hoten, Yarkend, Kaşgar, Aksu, Kuça, Karaşehir ve Çerçen hanları kendi başlarına evvelki gibi mustakil oldular. Daha sonra Kaşgar hanı aheste aheste kuvvetlenip Hoten, Yarkend ve Aksu hanlarının Kaşgar hanının âli nüfuzuna itaat ettikleri malumdur. Lakin M.840'e kadara Şarkî

Türkistan'da vuku bulan hadiseler hususunda güvenilir malumat yoktur. M.840'da Doğu Uygurlarının Şarkî Türkistan'a hicreti sebebiyle olan hadiselerin beyanı aşağıda gelecektir. [196]

9. Doğu Uygur Devleti

Erken Dönem bölümlerinin birinde anlatıldığı gibi kuzey Moğolistan'da birleşip o yerde bir hanlık tesisi eden ve Uygur adı ile tanınan bir Türk zümresini günümüz tarih kitaplarında Uygur boyu diye adlandırırlar¹⁵⁴. Bu yerdeki Uygur Devleti işte bu Uygurların M.VIII. asırda kurdukları yeni devletidir. Biz bu Uygurlar'a Doğu Uygurları diyoruz. Doğu Uygurları, Şarkî Türkistan tarihinde mühim bir mevkiye sahiptirler. Bunun için bunların tarihçesini biraz beyan edeceğiz. Doğu Uygurları, Hun Devleti devrinde onlara tâbi bir hanlık halinde yaşadılar. Hun Devleti yıkıldıktan sonraki devirlerde bunların hakkında malumat yoktur. Gök-Türk Devleti kurulduğunda onlara tâbi kuvvetli bir hanlık idi. Gök-Türk Devleti'nin ilk yıkılışında Doğu Uygurları, Çin hakimiyeti altına girdiler. İltiş Kağan, Gök-Türk Devleti'ni diriltiğinde Doğu Uygurları ona tâbi oldular. Kapgan Han'ın vefatından sonra Doğu Uygurları bir şekilde tarih sahnesine çıktılar. Yani mezkûr vakitten itibaren istiklal davasına başlayıp, Kutluk Gök-Türk Devleti ile muharebe yapmaya başladılar. M.740'ta Doğu Uygurları, Baykal gölünün etrafında oturan Basmil kabilesi¹⁵⁵ ve Ötüken dağlarındaki bir kısım Karlukları ve bunlardan başka bir kaç Türk kavmini kendine tâbi yapıp, Özmiş Kağan'ı bir kaç defa mağlup ettiler. H.126/M.744'te Doğu Uygurları, Özmiş Kağan'ı yok edip Kutluk Gök-Türk Devletin'i yıktılar ve Uygurlar, Karakurum şehrini alıp orayı payitaht yapmadan Orhun deryasının Batı kıyısındaki [197] Karabalsagun şehrini payitaht yaptılar. Uygur hanı kendisine Kağan ünvanını verdi. Bütün Moğolistan ve Sibirya'daki Türkleri kendi hakimiyeti altına alıp, batıda Altay'a güneyde Gansu ve Şensi hududuna kadar uzanan doğu Türk yurtları bu Uygur kağanlığına dahil oldu¹⁵⁶. Bu Doğu Uygur Kağanlığı'nın Çin'deki Ongluk Han ayaklanmasını bastırdığı ve Bökü Kağan'ın M.762'de Loyang şehrini işgal ettiği ve bu adımlar sayesinde bütün Türk devletleri ile siyasi olarak birleşip Çin Devleti'ni

¹⁵⁴ Orhun Abidelerinde bunlar On Uygur diye geçmektedir.

¹⁵⁵ Basmilleri Çin tarihleri "Pasimil" diye yazarlar.

¹⁵⁶ 13. haritaya bakınız.

müşterek bir Türk himayesi altına alındığı yukarıda geçti. M.765'te Tibetliler Çin'e hücum edip, Chang'an'ı muhasara ettiğinde imparator Ço, Bökü Kağan'dan yardım istedi. Kağan derhal muhim yardım askerî gönderip Tibetlileri kaçırdı. Doğu Uygurları bu devletlerini kurmadan önceki devirlerde de gayet yüksek bir medeniyete sahip idiler. Orhun ve Selenga deryaları boyunda gayet güzel şehirleri vardı. Hun Devleti devrinde ve Gök-Türk ve diğer Tanrıkutluk ve kağanlık devletleri devirlerinde bütün maliye defterleri ve idarelerdeki katiplik işleri işte bu Doğu Uygurlarının elinde idi. Oğuzhan Mete'nin veziri Uygurdu diyen rivayet meşhurdur. Doğu Uygurları, Gök-Türk Devleti'ni yıkıp kağanlık makamını aldıktan sonra bunların medeniyeti bir şekilde ilerledi. Moğolistan ve Gansu meydanları Doğu Uygurlarının medeniyet, zanaat ve ilim eserleri ile doludur ve daha sonraki yurtları olan Şarkî Türkistan'ın Doğu kısımlarında bulunan Doğu Uygur eserleri akılları hayran bırakmaktadır. Beyanı aşağıda gelecektir. [198]

a. Doğu Uygurları Devletinin Yıkılması ve Şarkî Türkistan'a Hicret Etmeleri

Doğu Uygurları Devleti'ne tâbi olan Türk kavimleri arka arkaya isyanlar çıkarmaktaydılar. Bu isyanları bastırmak için Uygur kağanı mühim kuvvet sarf ediyordu. Bu isyanlar devam ettikçe Uygur Devleti zayıfladı ve âsi kavimlerin güçlü olanı Yama suyu (Yenisey deryası) boyundaki Kırgızlar idi. Kırgızlar H.226/M.840'ta Karabalgasun şehrine hücum edip ele geçirdiler. Böylece Uygurlar mağlup olup bir kaç bin yıldır yaşadıkları ülkelerini terk edip hicret etmeye mecbur oldular. Doğu Uygurları bu hadise neticesinde iki kol olup, az bir kolu Gansu vilayetinin kuzeyine gidip yerleştiler. Şimdilerde onlara Çinliler Çeenfan¹⁵⁷ yani vahşi Uygur derler (biz Çinfen diyoruz). Coğunluğu oluşturan kol Şarkî Türkistan'a hareket edip Üçil (şimdiki Batı Gansu), Kumul, Koço, Beşbalık, İli, Karaşehir ve Lolan ülkelerine

¹⁵⁷ Müellif bu kelimeyi “چەنfan” şeklinde yazmış. Sayfa 203'de Bezeklikteki mağaraları anlatırken kullandığı “Çien Fudung” kelimesindeki “Çien” kelimesinin manasını Uygur olarak vermiş. Ancak Bezeklik bin Buda Mağaralarının (Pinyin: Bózikèlǐ Qiānfódòng) isminde geçen 千 Qian (Çien) kelimesi Çince de bin manasına gelmektedir. Bkz. Kadir Kavuz, ve diğ., **Henzuçe-Uygurçe Çong Luget**, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyatı, 2008, s. 1588. Buradaki kullanımın hırsız manasındaki 窃 Qie (Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 1616) ve eşkiya, haydut manasındaki 匪 fēi (Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 594) karakterlerinin birleşmesi olan Qie Fei olması ve müellifin bu iki kelimeyi aynı olarak değerlendirmiş olması mümkün.

yerleştiler. O yerlerdeki asli ahaliyle karıştılar. Az bir müddet sonra bu muhacir Uygurlar eski ve âsli yerlik Türkleri kendi hakimiyetleri altına alıp bu ülkelerin hanları Uygurlardan oldu. Daha sonra bu Uygur hanlarının hepsi bir hanın itaatini kabul ettiler. Bu büyük hana İdikut (sahib-i devlet) ünvanını verdiler¹⁵⁸. [199] Bu İdikut Devleti, Karahanlılar Devleti kurulana kadar tamamen mustakil idi ve nüfuzunu Karaşehir ve Kuça'ya kadar genişlettiği rivayet ediliyor. Doğu'da Yunwu¹⁵⁹ (şimdiki Lencu) şehrinin doğusundaki Vuşi¹⁶⁰ dağına kadar işgal ettiler. 200 yıl sonra Hıtay Türk Devleti, Uygurları Çin Seddi içinden kovup çıkardı. Karahanlılar Devleti kurulduktan sonra İdikutlar, Karahanlılara tâbi olup, dahili mustakil halde yaşadılar. Karahanlılara tâbi oldukları vakitten itibaren Uygurlar, Başegim ve Kurug dağlarının etrafında olup Kurug sıradağlarına sınır (serhad) diyorlardı (hâlâ bu ad bakidir). Karahanlılar devrinde Turfan, Kumul, İli, Altay, Emil, Batı Gansu ve Karaşehir'i Uygur yurdu ve avam halk bu yurtlara Uygur diyorlardı. Lakin İslamı kabul etmediler (beyanı Karahanlılar faslında gelecektir). Uygurların dahili mustaki devleti H.800/M.1397'ye kadar devam etti. İdikut'un payitahtı ilk olarak Koço ülkesindeki Koço şehriydi. Bu şehrin kalıntısına şimdilerde avam halk Dakyanus¹⁶¹ şehri ve etrafındaki kentlere Karahoca (Karakocu) diyorlar. Daha sonra karahanlılar isyan ettikleri vakitten itibaren İdikutlar, Beşbalık şehrini payitaht yaptı. Beşbalık, beş kale yani beş şehir demektir. Bu Beşbalık şehri günümüzdeki Urumçi şehridir. Çin istiasından sonra Çinliler bu şehrin adını Çince'ye tercüme edip Urumçi dediler. "U" beş demektir. Urumçi, üç kelime olup, hepsini topluca manası beş şehir ya da beş kale demektir. [200]

b. Fayda

Bilinmesi gerekir ki, Doğu ve Batı Türkistan ahalisi şehre "kend" diyorlardı. Yarkend, Özkend, Ordakend, Yenikend, Semizkend (Semerkand), Baykent işte bu lehçeye aittir. Moğolistan tarafındaki Türkler şehre belik yada bâlık diyorlardı.

¹⁵⁸Uygur lehçesinde "İgeni" idi kelime DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 51)'de "İgen" olarak geçiyor ve sahip çıkmak olarak açıklanmıştır.

¹⁵⁹ Çin'in Gansu eyaletinin başkenti Lencu (Lanzhou) şehrinin Han hanedanlığı dönemindeki isimlerinden biri. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 256.

¹⁶⁰ İngilizcesi Wushao; Çin'in Gansu eyaletinde bulunan bir yeryüzü şekli. Bkz. Joyce A. Quinn, Susan L. Woodward, **Earth's Landscape: An Encyclopedia of the World's Geographic Features**, Santa Barbara, ABC-Clio, 2015, s. 335.

¹⁶¹ Ashab-ı Kehf kıssasında inançlı gençlerin şerrinden kaçtığı devlet adamı. İmparator Decius olduğu düşünülmektedir. Bkz. İsmet Ersöz, "Ashab-ı Kehf", **DİA**, C. III, 1991, 465-467.

Beşbalık, Çongbalık, İlibalık bu lehçeye aittir. Cengiz Han zamanında Karakurum şehrine Hanbalık diyorlardı ve Kubilay Kağan zamanında Pekin şehrine Hanbalık denirdi.

c. Doğu Uygurlarının Dini: Budizm-Maniheizm

Kadim zamanlarda Uygurlar, Toyın dinindeydiler. M.150'de Şarkî Türkistan'da Budizm revaç bulduktan sonra Budist rahipler Moğolistan'a gidip Uygurları Budizm dinine soktular. O vakitten itibaren Doğu Uygur hanları ve ileri gelenlerinin hepsi Budizm dinine girip, Doğu Uygurlarında en kuvvetli din buydu. Doğu Uygur kağanı Böğü Kağan, M.762'de Çin'e gidip Loyang (Hunan) şehrini bir müddet işgal ettiği vakitte Manheizm dininin rahiplerinden dört kişi ile tanıştı. Bu rahipleri Karabalgasun şehrine yanında getirip Böğü Kağan bu rahiplerin daveti ile Manheizm dinine girdi ve bu dini Uygurlar arasında yaymaya çok yardım etti. Karabalgasun şehrinin kalıntı (harabe) larında keşfedilen Uygur abideleri bu vakayı bildirmektedir. Doğu Uygurları, Şarkî Türkistan'a [201] Hicret ettikten sonra onlar arasında Maniheizm dini biraz revaçta olsa da Buda dininde olan Şarkî Türkistan ahalisinin dinlerinde gayet müstahkem olmaları sebebiyle Şarkî Türkistan'da Maniheizm dini pek revaç bulamadı. M.981'de Şarkî Türkistan'a seyahat eden bir Çinli seyahatnamesinde anlatıyor ki, İdikutlar'ın payitahtı olan Koço şehrinde 50 Budist mabedi ve bir mani mabedi vardı. Daha sonraları Mani dini Uygurlar arasında külliye yok olup, sadece Budizm kaldı. Amma Buda dini H.800 [M.1397/1398] tarihine kadar Turfan ve Beşbalık'taki Uygurların dinleri idi ve mezkûr tarihte bütün Uygurlar müslüman oldular¹⁶². Miladi XIV./Hicrî VIII. asırda Beşbalık şehrinde yaşayan bir Uygur yazar, Çin dilinde yazılan bir Sutra (Budist kitabı)'yı Uygur harfleri ile yazıp Türkçe'ye tercüme etti. Bu kitap günümüzde Avrupa müzelerinde vardır. Bu kitabın adı Altun Yaruk yani "*Altın Hidayet*" demektir.

d. Doğu Uygurlarının Medeniyeti

Şark Uygurlarının siyasi mevkileri yalnız bir asırlık bir zaman ile mahdud ve işgal ettiği yerleri sadece Moğolistan ve Sibiya'dan ibaret olan Türk ülkelerinin bir parçasında olduğu için bunların siyaseten itibarları daha önceki Türk

¹⁶² Ayrıntısı Hızır Hoca Han kısmında gelecektir.

imparatorluklarından azdır. Lakin medeniyet ve ilim ve zanaat [202] itibari ile Şark Uyguları'nın rütbesi Moğolistan ve Mançurya ülkelerinde yaşayan bütün Türk kavimlerinden çok üstün olduğu şimdiki ilmi tahkikat ve kazılar neticesinde malum olup, Uygur medeniyeti dünya medeniyet tarihinde mühim bir mevki almaktadır. Karabalgasun şehrinin kalıntıları ve Moğolistan'ın muhtelif yerlerinde Uygurlara ait abideler, zanaat eserleri ve kitabeler çok fazladır. Bu Uygurlar Şarkî Türkistan'a göç edip geldikten sonra yerleştikleri sahalarda çok sayıda şehir abad ettiler. Beşbalık şehri daha önce viran idi, onu Uygurlar yeniden inşa ettiler. Beşbalık'ın doğusunda gayet büyük ve güzel bir şehir inşa edip ona Çongbalık adını koydular. Bu şehir günümüzde de vardır Çinliler ona Gaochang¹⁶³ (kadimşehir) derler. İli'de İlibalık ve Minglak¹⁶⁴ adlı iki şehir abad ettiler. Bugünkü Altay vilayetinde Kömi¹⁶⁵ Talas adında bir şehir yaptılar ve Lop-nor göllerinin yakınında Usmı¹⁶⁶ Tarım ve Sülmi¹⁶⁷ adlı şehirleri de Uygurların inşa ettikleri rivayet edilir. Elhasıl Uygurların abad ettiği şehir, kale ve abadlıklar çok fazladır. Dunhuang'dan Lencu'ya kadar Suzhou¹⁶⁸ ve Guazhou¹⁶⁹ bölgelerindeki sahalarda 15'ten fazla Uygur şehirlerinin harabe ve surları vardır¹⁷⁰. Şark Uygurları inşa ettikleri şehirlerin büyüklerine 10-20 kırı¹⁷¹ [7-14 m] yükselikte ve 5-6 kırı [3,5-4,2 m] genişlikte surlar inşa eder ve imaretleri gayet müstahkem ve ziynetliydi. İşte bu sebepten Uygurlar'ın şehir ve imaretlerinin surları [203] ve duvar sütunları bugüne kadar kalıp onların medeniyetlerini dünyaya ispat etmektedirler. Turfan bölgesindeki şimdilerde harabeleri mevcut olan imaretlerin çoğu Budist ve azı ise Mani mabedleridir. Budizm ve Manheizm'e ait efsane ve tasvirler ile hükümdar ve rahiplerin suretlerini gösteren duvar çizimleri ve farklı Türk alfabeleri ile yazılan kitabeler ve yazı oyulmuş tahtalar ve gayet nefis ipek mensucat

¹⁶³ İdikut Uygur Devletinin başkenti olan kadim şehir. Karahoca veya Koço olarak bilinir. Çinliler Gaochang (Wade-Giles: Kao-ch'ank) derler. Bkz. Yıldırım, a.g.e., s. 132.

¹⁶⁴ Kaşgarlı, DLT., (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 187.

¹⁶⁵ Kaşgarlı, DLT., (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 157.

¹⁶⁶ Kaşgarlı, DLT., (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 171.

¹⁶⁷ Kaşgarlı, DLT., (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 55.

¹⁶⁸ Günümüzdeki adı Jiuquan, eski adı Suzhou olan Çin'in Gansu eyaletinin batısında Doğu Türkistan sınırındaki şehir. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 267.

¹⁶⁹ Suzhou şehrinin batısında bir ilçe. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 191.

¹⁷⁰ Garbi Gansu'da Uygur şehirlerinden harap olmayanları da vardır Çince'de Uygur demek olan Çien kelimesi bu şehirlerin adlarına eklenmiştir. Çien ma [?] ve Çien Pa Av [?] ve başka şehirler işte bu cümledendir.

¹⁷¹ 1 Kırı: 0,7 m. Bkz. Yakup, ve diğ., a.g.e., C.4 s. 374.

ve her türlü zinet eşyaları bu asrımızda Alman, İsveç ve İngiliz seyyahlar Turfan bölgesinde çok fazla keşf ettiler ve bu eserlerin bazısını mezkûr seyyahlar Avrupa'ya götürüp müzelere koydular. Çoğu kendi yerlerinde durmaktadır. Bu eserlerin çoğu Karahoca'daki Koço şehrinin kalıntılarında keşfedildi. Yine Koço'nun kuzeyindeki Murtuk'taki¹⁷² mabedde Buda'nın bütün hayatını gösteren bir kaç tane duvar çizimleri vardır. Bezeklik'teki mabedde her çeşit renkli resimler vardır. Yine Karaşehir'in yakınlarında bir Uygur mabedinde Buda'nın tasvirleri keşfedildi. Yine Dunhuang'ın 8 mil [12,9 km] güneydoğusundaki bir dağda mağara şeklinde oyulup inşa edilen dört mabed vardır ve bu mabedler birbirine 500 kırı [350m] uzaklıktadır. Bu mabedlerde her çeşit heykel, resim, çizim, kütüphane, bütün Uygur medeniyet ve sanat'ın eserleri vardır. Bu mabedlere Çinliler Çien Fudung¹⁷³ (Uygur mağaraları) derler. Yine Anşi şehrinin 24 mil[38.62 km] güneyindeki bir dağda bir mağara mabed vardır. O da Uygur eserleri [204] ile doludur. Bu mabedde Yüeciler ve Topalar'a ait eserler ve kitabeler de keşfedildi. Bu mabede Şi Çien Fudung (Batı Uygurları mağarası) derler. Bu mabedlerde keşfedilen Uygur eserlerinin önemli olanları binlerce dini ve efsanevi kitaplar ve bir sürü tahta matbaa kalıpları ve eşyalardır. Bu mabedlerin sureti budur ki, basılmak istenen kitap Uygur harfleri ile tahta kalıplara oyup, bu kalıpları hareketli çark ve merdane arasına yerleştirip kitap basarlardı. Buna göre o vakitte Çinlilerde olduğu gibi Uygurlarda da matbaa zanaatının varlığı malum olmaktadır. Görülüyor ki bu eserler Uygurların gayet yüksek bir medeniyete eriştiklerini sabit kılmaktadır. Bu eserler hakkında bir Alman alimi diyor ki, İngiltere, Fransa ve Almanya'da böyle eserlerin hiç olmadığı bir vakitte güzel ve büyük bir medeniyete sahip olan ataları ile Türklerin övünme hakları vardır

10. Kadim Zamanlarda Türk ve Çin Siyasetleri Hakkında Mütalaa

¹⁷² Turfan iline bağlı bir tarihi yerleşim yeri. Bkz. Yıldırım, **a.g.e.**, s. 137, 138.

¹⁷³ Bezeklik bin Buda Mağaraları (Bózikèli Qiānfódòng), Doğu Türkistan'ın Turfan ve Piçan (Loulan) kentleri arasında yer alan ve V. yüzyıldan XIV. yüzyıla tarihlenen Budist grottolardan oluşan bir komplekstir. Mağaralar kuzeydoğu Taklamakan Çölü'nde, Karahoca antik kalıntılarının da bulunduğu Yanan Dağlar'ın Mutou Vadisi'nde yer alır. Batı Mutou Vadisi'ndeki kayalıklarda yer alan mağaraların ayakta kalanlarının çoğu X. ila XIII. yüzyıllar arasında Uygur İdikut Krallığı'ndan kalmadır. Bkz. Jeong, **a.g.e.**, s. 104-105.

Kadim zamanlardaki Türkler ve Çinliler arasındaki tarihi-siyasi muameleleri bu Doğu Uygurlarının Orhun boyundaki devletleri yıkıldığı tarihte sonlanmaktadır. Çünkü bundan sonra Cengiz Han zamanına kadar Çinliler ve Türkler arasında mühim siyasi hadiseler vaki olmadı. Bu nedenle kadim zamanlardaki Türklerin ve Çinlilerin siyasetleri hususunda tarih kitaplarında yazılan Türkler hakkındaki yalan suçlamalar ve Çinliler hakkındaki riyakarlıkların hakikatini muhterem okuyuculara arz etmek maksadı [205] ile Çin tarihçilerinin kendi itiraflarından aşağıdaki mutalaayı çıkarıp yazacağız. Çin tarihlerinde ve ondan alınan asri tarih kitaplarında kadim Türkler vahşi, savaşı seven, kan dökücü ve talancı diye yazıldır. Lakin yine mezkûr Çin tarihçileri tarihçilik vazifesini eda etmeye mecbur olup, Türkler hakkındaki o sözlerin kalem intikamı olan suçlamalardan ibaret olduğu ve Türk siyasetinin barışperestlik ve insani ve doğru gönüllülük ve izzet-i nefisden başka bir şey olmadığını kabul etmektedirler. Yine Çin tarihçileri Çin’i medeniyet ve sanat ile daima övse de Çin siyasetinin istilacı, insanî olmayan ve hilekarlıktan ibaret olduğunu itiraf etmek mecburiyetinde kalmaktadırlar. Bunun beyanı aşağıdaki fasılda zikr edilecektir.

a. Türk Siyaseti Barışçı, İnsani, Doğru Gönüllü, İzzeti Nefs Sahibi

Hun, Juan-Juan, Gök-Türk ve diğer Türk imparatorlukları ile Çinliler arasındaki harp ve sulh vakalarını bütün tarihçiler Çin tarihlerinden aldılar ve bütün tarih kitaplarında tafsilatlı bir surette rivayet edilen vakalarda Hunların, Juan-Juanların veya Gök-Türklerin Çin’e taarruz etmeleri daima Çin’in zalimce taarruzlarına karşı müdafa veya onun karşılığı için vaki olduğu tarihçilerin [206] ittifakı ile malumdur. Çinlilerin Çin Seddi’ni yapmaya mecbur olmaları Türklerin hücum ve talanından korunmak içindi şeklindeki söz de Türkler hakkında bir ithamdır. Çin Seddi inşa sebebi çok basit bir şeydi. O sebep budur ki, Hun Devleti’nin müthiş bir surette kuvvetlenmesinden o vakitteki Çin imparatoru Çin Şi-huan çok korktu. Onlara karşı askerî kuvvet ile müdafaa yapmanın imkansız olduğunu düşündü. Bu korku ve düşünceler Çin Şi-huan’ı Türk ve Çin ülkeleri arasına geçisi imkansız bir mani oluşturma takıntısına düşürdü. Çin Şi-huan sadece bu korku ve vesveseden doğan takıntısını vücuda getirmek için bu seddi inşa etti. Eğer Türkler Çinli tarihçilerin iddia ettiği gibi safî talancı bir halk olsalardı, öyle vahşi ve intizamsız talancıları Çin gibi

nüfusu çok ve silahları mükemmel bir millet çok rahat bir şekilde müdafa ederdi ve seddi inşa etmek için milyonlarca insanı yıllarca meşakkatli bir iş yaptırmaya hiç hacet kalmazdı. Bu sebepten inşası vaktinde yarım milyon insanın meşakkat altında öldüğü Çin tarihleri tarafından rivayet ediliyor. Evet bu sed Çin Şi-huan'ın hayat-ı vaktinde mükemmel bir istihkam vazifesini eda edip, sed üstünde bulunan bir milyondan fazla Çin askerlerinin Hun askerlerine karşı müdafa yapmalarını kolaylaştırdı. Lakin Çin Şi-huan'ın hayal ettiği gibi kuvvetli bir engel olamadı çünkü daha sonra Hun askerleri bu seddi hiç zorlanmadan geçtiler. Bir Avrupalı seyyahın Çin seddi hakkındaki mütalaasını yazacağız. Seyahatçi diyor ki, *“Çin seddinin [207] inşası tarihçilerin zannettiği gibi Türklere karşı müdafa değildir, belki bunun asıl sebebi o zamanlarda şehirleri surlar ile çevirmek ve memleketin hududuna kaleler ve setler inşa etmek adetinden çıkan bir iştir. Çünkü böyle sedler o zamanlarda dünyanın her noktasında inşa ediliyordu. Başka yerlerdeki sedlerin bazısı tamamen yok olup bazısının izleri kalmıştır. Lakin Kuzey Çin'in toprağı çok sağlam bir toprak olduğu için Çin seddi bugüne kadar baki kalmıştır”*

Türkler galip oldukları vakitlerde bütün Çin'i müstemleke yapıp Çin'in sınırsız servetine el koymalarına hiç bir mani kalmadığı halde dahi, Çin'i müstemleke yapmadılar. Belki Çin imparatorunun taarruz kuvvetini zayıflastırmakla kanaat ettiler ve istiklalini yıkmadılar. Mağlup ve kuvvetleri dağılıp, esir hükmünde olan Çin imparatoru barış istediğinde Türk hükümdarları bu sulhu derhal kabul ettiler. Çin'in askerî adımlar atmasının imkansızlığının malum olduğu vakitlerde Türklerin kuvveti gayet fazla olsa da Türkler böyle fırsatlardan istila ve hücum için istifade etmedi. Belki bu fırsatı bu iki komşu milletin sulhu ve asayişte yaşamasının mühim bir fırsatı bilip Çin'e dostluk kolunu uzattılar. Çin'in dahili asayişini temin etmek için muhim yardımlar yaptıkları Çin tarihlerinde çokça yer alır. Çin'de çıkan bir kaç karışıklılarda [208] çok kan dökülmesini önlemek için Çin hükümdarlarına Türklerin yardım ettikleri ve barış sağlandığı zaman Çin topraklarını boşaltıp kendi ehline bırakıp geri döndükleri, böyle vakalardan istifade etmeyerek Çin'i istila fikrinde olmadıkları, bu tarihi okuyanların nazarlarında defaatle geçer. Bunların hepsi Çin tarihinden veya ondan alınan asri tarih kitaplarından nakledilen rivayetlerdir. Türkler ve Çinliler arasındaki muharebelerde Türkler galip olup Çin topraklarını aldıkları vakitlerde

Türklerin Çin ahalisini katlettikleri ve şehirlerini talan ettiklerine ait inanılır bir rivayeti Çin tarihçileri zikretmiyorlar. Türk imparatorları Çin'e mağlup olup kuvvetsiz oldukları zamanlarda hiç bir vakit Çin'e itaat etmeyi veya vergi vermeyi kabul etmediler. Belki ölene kadar müdafa yapıp şerefli bir ölüm ile öldüler, şerefsiz bir esaret hayatına razı olmadılar. Çin'e itaati muvakkaten edenler ise bazı küçük hanlar veya Türk imparatorlarına hiyanet eden asilerden ibaret idi. Amma Türk imparatorlarından hiç birinin öyle yaptığını Çin tarihleri de iddia etmemektedir.

b. Çin Siyaseti İstilacılık, İnsaniyetsizlik, Hilekarlık

Türkler zayıflayıp Çinliler kuvvetlendiği vakitlerde Çinliler derhal antlaşmaları bozup, iki milletin asayiş ve rahatını hiç nazara almadan [209] Türk yurtlarına hücum ediyorlardı. Çinlilerin Türk yurtlarında yaptıkları katliam ve şehirleri talan etme ve mağlup ve günahsız halkı öldürüp, kalanları yurtlarından çıkarıp Çin'in uzak yerlerine ve çöllere sürüp o biçareleri açıktan yok etmek veya Çinlileştirmek için attıkları adımlar çok fazladır. Bu vahşi ve zalim siyaseti Çin Şi-huan'ın muatassıp ve intikamcı tarihçileri kendi kitaplarında övünerek zikr edip, mutlu olmaktadır.

Moğolistan ülkelerinin çok defa Çin katliam ve tahribatına uğradığı yukarıda geçti. Şarkî Türkistan'da Kumul, Barköl, Koço ve Lolan bölgelerinde Çin askerlerinin bir kaç defa katliam ve tahribat yaptıkları malumdur. Bu cümleden 20 kadar şehri bulunan Lolan bölgesi, Çin katliam ve tahribatı neticesinde tamamen viran ve çöl haline gelmiştir. H.1172/M.1757'de Çinliler bütün Beşbalık ve İli bölgelerinin ahalisini katledip kalanları Çin'e sürgün ederek bu ülkelerin bir kaç yıl insansız halde kaldığı ve daha sonra Altışehir'den ve Turfan'dan Tarançı (çiftçi) muhacirleri götürüp o ülkeleri baştan abad ettikleri Şaki Türkistan'daki herkese malumdur. Çin tarihçileri de bu faciayı lezzet ve gururla beyan etmektedir.

Çin Devleti kendisi kuvvetsiz olduğu vakitlerde veya Türklerin kuvveti fazla olduğu çağlarda Çin imparatorlarının Türklere gösterdiği tevazuu ve Türk hükümdar, şehzade ve hatta küçük hanlara kızlarını verip, Çin'in nefis mallarını [210] onlara hediye edip, bu doğru gönüllü ve civanmert halkı kendilerine dost yapıp, bunların seferlerinden korunmak veya kuvvetlerinden faydalanmak teşebbüsünde bulunduklarını Çin tarihinden alıp yukarda çokça zikrettik. Ama Çinlilerin bu

hareketlerden maksatları barış ve asayiş olmayıp, belki kuvvetli ittifak ve askerî kuvvet itibariyle Çin'den üstün olan Türklerin arasına nifak ve kargaşa tohumunu ekmenin yolunu açmak maksatları idi. Bu vasıta ile Türklerin kuvvetini zayıflatmak ve devletlerini yıkıp yurtlarını istila etmek asıl emelleriydi. Bu mevzuyla Kùltigin abidesinde Bilge Kağan fasih ve asil bir ibareyle anlatıyor. Sulhperver ve doğru gönüllü Türkler, Çin'in bu hileli tuzaklarına çok düştüler.

Çin'in kuvvetli ya da zayıf oldukları zamanlarda Türk kavimlerinin daima can düşmanı olduğu ve gerek harp gerekse sulh zamanlarında hiç bir insani ve doğru mülahazada bulunmadıkları tarih sahifelerinde inkarı mümkün olmayan bir noktadır. İşte bu mütalaa halisen Çin tarihinin verdiği malumatlardan alınan mefhumlardır. Binaenaleyh insaflıların nazarında apaçık bir davadır. [211]

11. Şarkî Türkistan'da Karahanlılar Devleti, Karahanlıların Aslı ve Devletlerinin Kuruluşu

Bu devletin hükümdar hanedanının Orta Asya kavimlerinin hangisine mensup olduğu hakkında muhtelif sözler vardır. Çin tarihleri bunların Karluk kabilesinden olduklarını tahmin ediyorlar. Bazı asri tarih kitaplarında bunlar Uygur diye yazılıdır. Lakin Doğu Uygurlarından mı oldukları ya da kadim Uygurların evladından mı oldukları bilinmiyor. Elhasıl bu sözler delilsiz tahminlerden ibaret olup tarih nazarında itibar edilecek sözler değildir.

Bu Karahanlılar devrinde telif edilen kitaplar tarihi ve edebi vesikalara göre bunların aslı kadimden beri birbirine bağlı bir şekilde Kaşgar'a han olup gelen bir hanedandır. Mezkûr Kaşgar hanlık hanedanı kendilerini kadim Karahanlılardan meşhur Buka Han (Efrasyap)'nın evladı diye iddia ediyorlardı. Bu itibarla kendilerini başka Türk hanlarından yukarıda tutarlardı.

Şarkî Türkistan hanları H.206/M.821'de Tibetlileri kovup-çıkarıp mustakil olduktan sonra Kaşgar hanı aheste aheste kuvvetini arttırıp Yarkend, Hoten, Aksu bölgelerinin hanlarının üstünde nüfuzunu yaymaya muvaffak oldu. Git-gide Kuça hanını da itaate mecbur etti. Böylece Kaşgar hanı bütün Altışehir'i bir devlet ülkesi yapıp mühim kuvvete sahip bir Türk Devleti kurdu.

[212] Tanrı dağlarının kuzeyindeki Karluk Devleti ve Balkaş gölü etrafındaki Yagma, Tohsi, Ugrak¹⁷⁴ ve Çiğil adlı mustakil kabileler, batıdan Maverâünnehir'deki müslüman Samani Devleti ve doğudan Uygur Devleti'nin hucümlarına maruz kalıp tehlike altındaydılar. Takriben H.256/M.870'te Karluk Devleti ve yukarıdaki mustakil kabilelerin hanları arka arkaya Kaşgar'daki Altışehir hanına itaat arz edip onun himayesine girdiler. Böylece Altışehir Devleti iki katı genişleyip büyük bir Türkistan Devleti oldu. Elhasıl Kaşgar hanı Tanrı dağlarının güney ve kuzeyindeki 10'dan fazla Türk hanlık devletlerini kendi bayrağı altında birleştirip bir ittihat (konfederasyon) Türk imparatorluğu tesis etti ve kendine kadim atalarının unvanı olan Karahan unvanını verdi. Araplar daha önceki kağanlara Hakan dedikleri gibi bu Karahanlıları da Hakan-ı Türk diye yazdılar.

a. Devletin Genişlemesi

H.267/M.880'de Karahanlık tahtına Buka Han adlı bir zat oturdu. Bu zat doğuda Kurug sıradağlarının güneyindeki şimdilerde Çince'de Lop (Lopu) denilen bölgeleri ve Çerçen, Abdal ve Miran'ı işgal etti. Bu ülkeler bundan önce Uygur İdikutu'na tâbi idi. Böylece Karahanlılar ve Uygur Devleti'nin memleketleri arasında Kurug sıradağları hudud oldu. Bu münasebetle Kurug dağın mühim yolları üstündeki bazı yerleri ve bazı dağları [213] sınır demek o zamanlardan kalmıştır. Sınır Türkçe'de serhad demektir. Bu Karahan doğudaki bu memleketleri aldıktan sonra kuzeydeki Karluk ve diğer hanların itaatini temin etmek ve o tarafta da fetihler yapmak fikrinde olup, şimdiki Tokmak şehrine yakın Balasagun şehrini payitaht yaptı ve Sirderya'nın doğu kıyısı ile Aral gölüne kadar ve Aral gölünden doğuya doğru Balkaş Gölü'nün kuzeyinde Suruk? dağları (şimdiki Semipalatinsk) dahil İrtiş deryasına kadar uzanan bütün Türk yurtlarını kendi hakimiyeti altına aldı. Ondan sonra Uygur İdikutu da bu Karahan'a tâbi olmayı kabul etti. Böylece Karahanlı memleketinin hududu batıda Pamir dağları, Sirderya ve Aral gölü, kuzeyde Kırgız yaylaları ve Altay dağları, doğuda Altay dağları ve Lencu'nun doğusundaki, Vuşi dağı, güneyde Tangut hanlığı (Qinhai), Karangudağ (Kiyonlun) ve Karakurum sıradağlarına ulaşacak şekilde

¹⁷⁴ Ugrak Türkleri DLT (Kaşgarlı, **DLT**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 10-11)'de Türklerin Tabakaları ve boyları ve Türk Lehçeleri hakkında genel açıklama kısmında geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud "Kırgız, Kıpçak, Oguz, Tohsi, Yagma, Çiğil, Ugrak ve Çaruk'ların ortak ve katıksız bir Türkçeleri vardır" diyerek konuştukları saf Türkçe'ye atıf yapmıştır.

genişledi¹⁷⁵. Buka Karahan'dan itibaren Karahanlıların payitahtı iki idi. Kış günlerinde Karahanlılar Kaşgar'da ve yaz günlerinde Balasagun'da otururlardı. Ama hakiki payitaht Kaşgar idi. Bu münasebetle Kaşgar'a Ordakend deniyordu¹⁷⁶. Buka Karahan'ın vefatı ve onun yerine geçen Karahanlılar hususunda malûmatımız yoktur. Satuk Buğra Han zamanına kadar olan vakalar da malum değildir. Sadece Satuk Buğra Han'ın babası Barhan Buğra Han Karahan idi. Bu kişi [214] H.302 [M.914/915]'de vefat etti. Vefat vaktinde oğlu Satuk Tekin reşit olmadığı için kardeşi İsen Buğra Han'ı veliaht yaptı. Onun veliahtının Satuk Tekin olmasını vasiyet etti. Barhan Buğra hanın vefatından sonra İsen Buğra han Karahanlık tahtına oturdu ve abisinin vasiyetine muvafık olarak Satuk Tekin'i veliaht yaptı. Türk anenesine muvafık olarak Satuk Tekin'in annesini nikahına aldı. Lakin İsen Buğra Han daha sonra Satuk Tekin'i veliahtlıktan indirip kendi oğlunu veliaht yapma fikrine kapıldı. Satuk Tekin gayet akli başında ve münevver bir şehzade olup 20 yaşına girdiği vakitlerde gizlice müslüman oldu.

D Şarkî Türkistan'ın İslam Tarihi

1. [Karahanlılar]¹⁷⁷

Karahanlılar Devleti kurulmadan önce Batı Türkistan Türkleri tamamen Müslüman olmuşlardı. Kadimden beri Batı ve Şarkî Türkistan ahalisinin arasındaki millîbirlik ve iktisadi rabıta gayet kuvvetli idi. Bu akrabalık ve ticari münasebet ile bu iki Türkistan ahalisinin gidiş gelişleri çok fazlaydı. İşte bu vasıtalar ile H.III [M.IX/X] asır içinde Şarkî Türkistan'da İslam dini epey yayılmıştı. Git-gide bazı alimler tüccar suretinde Şarkî Türkistan'a gelip mümkün olan her yol ile halkı İslam'a davet etmek için mühim faaliyetler gösterdiler. Böylece Şarkî Türkistan'da İslam çok kuvvetlendi.

[215] Lakin Karahanlı hanedanı ve yurdun ileri gelenleri Müslüman olmadılar. Kaşgar ve Balasagun taraflarında halkın yarısından fazlası Müslüman olduğu rivayet edilir. H.320/M.932'de Buhara'daki Samani Devleti'nin hanedanına mensup olan Ebu Nasır Samani adlı alim bir zat tüccar suretinde bir kervana baş olup Özkend ve

¹⁷⁵ 14. haritaya bakınız.

¹⁷⁶ Payitaht şehri demektir.

¹⁷⁷ Eserde olmayan bu başlık, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla tarafımızdan eklenmiştir.

Turugart yoluyla Artuş'a geldi ve bir yerde yoldaşları ile cemaat olup namaz kılmakta idiler. Bu sırada ava çıkan Satuk Tekin o yere geldi ve bu kervanın Müslüman olduğunu anladı. Satuk Tekin münevver ve hakperest bir yiğitti. Ebu Nasır namazı ifa ettikten sonra Satuk Tekin ondan İslam hakikatlerini sordu. Ebu Nasır, İslam hakikatlerini beyan etti ve bu beyanlar Satuk Tekin'in kalbine çok tesir etti ve Ebu Nasır'a birkaç gün Artuş'ta kalmasını emretti. Gayet gizli bir surette yalnız kendisi Müslüman oldu ve daha sonraları güvendiği yaverlerini gizli bir surette İslam'a girdirdi. Ondan sonra diğer Müslümanları kendi tarafına çekmeye başladı. Beş-altı ay içinde bir kaç yüz kişiden oluşan gizli bir genç Müslümanlar cemiyeti Satuk Tekin'in riyaseti altında teşkil edildi. Satuk Tekin bu gençleri mükemmel silahlandırdı.

Sonunda Satuk Tekin bu cemiyet azalarını gizli bir surette Kaşgar şehrine soktu. Teşkilat azaları 20 ve 30'lu kıtalara ayrılmıştı ve her kıta mühim bir kışla veya hükümet şubesine veya ileri gelen bir şahsiyetin [216] üstüne baskın yapmakla emrolundu ve bu baskın için muayyen bir gecenin malum bir saati tayin edildi. Bu plan tesis edildikten sonra Satuk Tekin evvelden beri yanında olan 40 yaveri ile Kaşgar'a girip üvey babası İsen Buğra Han'a misafir olup ordaya yerleşti.

Hücum için muayyen olan gecenin malum saatinde Satuk Tekin mezkûr 40 yaveri ile Karahan'ın yattığı odayı basıp onu esir etti. Odadaki Tekinler ve makam sahiplerinin bazısını esir etti ve bazısını öldürdü. Diğer yerlere baskın yapmakla memur olan kıtalar da kendi vazifelerini muvaffakiyet ile icra ettiler. Elhasıl bu gecede Satuk Tekin, Kaşgar şehrini aldı ve nüfusunun yarısı kadarı müslüman olan Kaşgar müslümanları her taraftan Satuk Tekin'in yardımına koşmaya başladılar. İki-üç gün içinde Satuk Tekin kâfi derecede bir kuvvet toplamaya muktedir oldu. Bu suretle bütün Kaşgar ahalisi Satuk Tekin'in hakimiyetine boyun eğdi. Satuk Tekin kendi hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra kendisini Karahan ilan edip, kahraman manasına gelen Buğrahan unvanını aldı ve Müslüman olmayan halkı İslam'a davet etmeye ve gaza yapmaya başladı. Kaşgar, Yarkend, Aksu, Balasagun, Barsgan (Issıköl'ün doğusu) eyaletlerinde ve Karluk Devleti içinde İslam dini hiç müşkilatsız revaç buldu. Batı Türkistan'daki Samani İslam Devleti Şarkî Türkistan'da İslam dininin ve İslami ilimlerin neşri için Karahan Satuk Buğra Han'a çok yardım etti. Batı Türkistan'dan Kaşgar ve Balasagun'a çok sayıda ulema, muhaddis ve fakihler [217]

geldi. Satuk Buğra Han müslüman olduktan sonra bazı alimlerin ona Abdulkerim adını verdikleri malumdur. Çünkü Satuk Buğra Han'ın döktürdüğü altın yarmak (tilla)'larda Karahan Satuk Abdulkerim ibaresi vardır. Petersburg müzesinde bu yarmaklardan bulunmaktadır.

a. Satuk Buğra Han'ın Gazaları

Satuk Buğra Karahan, Müslüman olup Karahanlık tahtını aldıktan sonra bu vakte kadar İslam'a hiç dahil olmayan ve Budizm dininin merkezi olan Hoten, Kuça, Sarı Uygur hanları ve Uygur İdikut'u Karahanlık merkezine itaati bırakıp istiklal ilan ettiler. Kuzeydeki Ugrak, Yağma ve Tohsı kabileleri de isyan ettiler. Karahan Satuk, bu hanlar ve kabilelerin üstüne asker gönderip daima gaza yapmaktaydı. Satuk Buğra Karahan kendisi Hoten'e sefer düzenleyip çok sayıda muharebelerden sonra Hoten hanını mağlup etti. Hoten hanı askerleri ile şehre kapanıp müdafa yapmaya başladı. Muhasara uzun sürse de şehir fethedilemedi. Sonunda kuşatmada kalanlar arasından bir Çangşı¹⁷⁸ (bey) kendi tebası ile Müslüman olup şehrin içinde inkılap çıkardı ve onun yardımı ile şehir fethedildi. Ondan sonra Satuk Buğra Karahan, [218] Kuça'yı fetetti. Lakin bununla bile Hoten ve Kuça ahalisi tamamen Müslüman olmayarak kadim Budizm dinlerinde kaldılar. Ondan sonra Satuk Buğra Karahan Uygur İdikutu'nun üstüne Karaşehir yolu ve İli tarafı olmak üzere iki koldan asker yollayıp, şiddetli ve çok sayıda savaşımlardan sonra İdikut mağlup olarak evvelki gibi Karahanlık merkezine tâbi dahili mustakil bir hükümet olmak ve kadim dinlerinde kalmak şartıyla sulh yapıldı. Kuzeydeki Yağma, Tohsı ve Ugrak kabilelerinin üstüne gaza seferleri yapıldı. Yukardaki gazalarda Ebu Nasır Samani'nin oğlu Abdulfettah çok şöhret kazandı ve Satuk Buğra Karahan bu zata Alp Tekin Gazi unvanını verdi.

b. Satuk Buğra Karahan'ın Vefatı ve Musa Buğra Karahan

H.344/M.955'te Satuk Buğra Karahan 22 yıl Karahanlık yaptıktan sonra vefat etti ve yerine Musa Buğra Han, Karahan oldu. Musa Buğra, Karahan Satuk'un oğludur.

¹⁷⁸ DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 502)'de Hoten Bey'inin adı olduğu ve Çemşid'den çevrildiği ifade ediliyor.

Satuk Buğra Karahan'ın vefat ettiği haberi yayıldıktan sonra Hotenliler ve Uygurlar¹⁷⁹ isyan ettiler. Musa Buğra evvela Hoten'e sefer düzenleyip Hotenlileri itaate soktu. Ondan sonra Alp Tekin Gazi'yi İli'deki Uygurların üstüne yollayarak İli deryasının kuzeyindeki Minglak elini¹⁸⁰ fethedip, oradaki Budist puthanelerini yıktı. Uygurları Minglak vilayetinden sürüp oraya Müslüman Türkleri yerleştirdi. İkinci veya üçüncü yılda Musa Karahan, Alp Tekin Gazi'yi Karaşehir yolu ile Uygurların üstüne yolladı. Alp Tekin Gazi, Karaşehir'i feth edip Koço'ya hareket etti ve şiddetli savaşımlardan sonra Uygurlar mağlup olup [219] Koço vilayetini boşaltıp Tanrı dağlarının kuzeyindeki Beşbalık (Urumçi) şehrine gidip, İdikut orayı payitaht yaptı. Alp Tekin Gazi, Koço'yu fethettikten sonra Beşbalık tarafına hareket etti. Lakin İdikut, Beşbalık'ın güneyindeki Tanrı dağlarının yollarını istihkam edip, kuvvet toplamakta idi. Alp Tekin Gazi mezkûr dağların içinde sert savaşımlar yaptı ve savaşımlardan Beşbalık yakınlarındaki bir dağın (Çinliler o dağa Nensen 'Güneydağ' derler) eteklerinde olan büyük bir savaşta Alp Tekin Gazi şehit oldu ve askerleri dağılıp kötü mağlup oldu. Bunun neticesinde Uygurlar, Koço ve Karaşehir vilayetlerini geri aldı. Alp Tekin Gazi'nin mezarının yeri Nensen dağlarının eteklerinde günümüzde de malumdur. Avam halk Alpta Hocam der.

c. Harun Buğra Karahan

Musa Buğra Karahan, H.382[M.992/993]'de vefat etti. Yerine o zatın kardeşi Harun Han, Karahanlık tahtına oturdu. O da Buğra unvanını aldı. Harun Buğra Karahan çok siyasi ve tedbirli bir zattı. Tahta oturduktan sonra az bir müddette Uygur İdikutu'nu kati surette itaate soktu. Başka hiç bir han veya kabile beyi itaat dışında kalmadı. Bu suretle Karahanlı ülkelerinde tam anlamıyla bir barış ve asayiş temin edildi. Harun Buğra [220] Karahan kendi tebasındaki Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan gayet muntazam bir ordu hazırladı ve böylece devletin kuvveti fevkalade artıp, hariçte fetihler yapmak ve memleketi genişletmenin vakti geldi.

¹⁷⁹ Budist Uygurları kastediyor.

¹⁸⁰ Şimdiki Gulca vilayeti.

d. Harun Buğra Karahan'ın Batı Türkistan'ı Alması ve Vefatı

Bu vakitte Batı Türkistan, Afganistan ve İran'a hükümdarlık yapmakta olan Samani Türkleri devletinin merkeziyeti zayıflayıp, yıkılma devrini yaşamaktaydı. Tâbilitte olan vali ve kumandanlar hakikatte Samani devlet merkezine itaati bırakıp, her biri kendi vilayetinde mustakil surette hükümdarlık yapmakta olup, memleket parçalanmakta idi. Mezkûr valilerden Gazne Valisi Emir Savuk Tekin (Sebüktekin) Afganistan'ın çoğunluk hissesini ele geçirip kendi kuvvetini arttırmaya ve Hindistan üzerine sefer yapmaya başladı. Bunun üstüne Samani Devleti'nin merkezi olan Buhara'nın bazı siyasi ve idari işlerine müdahale etmeye başladı.

Harun Buğra Karahan bu yıkılma devrini yaşamakta olan devlete varis olmak düşüncesiyle H.383 [M.993/994] ve bir riayete göre H.384 [M.994/995]'te Fergana'ya sefer düzenledi ve Fergana'yı aldıktan sonra Semerkand'ı da aldı. Sonra Buhara'ya hareket etti. Samani Hükümdarı Emir Nuh mağlup olup, Buhara şehrine kapandı. Karahan, Buhara'yı sıkı bir muhasara altına aldı. Sonunda Emir Nuh müdafaa yapmaktan aciz kalıp, gizlice Buhara'dan kaçtı ve Amuderya'den geçip Amul [221] şehrine gidip orayı payitaht yapıp, tahta oturdu. Karahan, Buhara'yı savaşımadan işgal etti ve Semerkand'ı Batı Türkistan'ın merkezi yapıp, oraya yerleşip Maverâünnehir'in şehirlerini ve ülkelerini arka arkaya hakimiyeti altına aldı. Böylece Karahan üç yıl Semerkand'da durdu. Harun Buğra Karahan ağır bir hastalığa yakalanıp, bu hastalığın ölümcül bir hastalık olduğunu anladığında Kaşgar'a geri döndü. Yolda H.387[M. 997]'nin evvelinde vefat etti. Karahan'ın geri döndüğü sırada Karahan'ın kardeşinin oğlu (Musa Buğra Han'ın oğlu) Ali Tekin'i Batı Türkistan'a umumi vali tayin etti ve ona İlig Han unvanını verdi¹⁸¹. Buka Han zamanından itibaren Tanrı dağlarının kuzeyindeki ülkeleri idare etmek için Karahanlı hanedanından bir Tekin o ülkelere umumi vali olmakta idi ve İlig Han unvanı vardı. Bu Batı Türkistan İlig Han'ı tayin olup Karahanlık ülkelerinde Batı İlig Hanı ve Kuzey İlig Hanı diye iki İlig Han ortaya çıktı. Emir Nuh, Buhara'dan kaçtığı günden itibaren kuvvet toplamak ve Emir Sebüktekin ve başka emir ve valilerden yardım talep etmekteydi. Sirderya'nın ayak kısmındaki Cend ülkesinde yerleşik Selçuk aşiretinin hanı Selçuk Subaşı'ndan da

¹⁸¹ İlig Han kadim Türkistan lehçesindeki İlhan manasında olup şah, melik, kral demektir.

yardım almaya çalışıyordu. Lakin bunların bazıları kendi dahili işleriyle meşgul ve bazıları Karahan'ın kuvvetinden korktuğu için Emir Nuh'a yardım edemiyordu. [222] Karahan'ın vefat haberi yayıldıktan sonra Emir Nuh, Buhara'ya hücum etmek için bütün kuvvetlerini topladı. Selçuk Subaşı oğlu Arslan beyin komutası altında muhim bir kuvveti gönderdi. Emir Nuh bu kuvvetleri alıp Amuderya'yı geçip Buhara'ya hücum etti ve Buhara'daki taraftarlarının yardımı ile İlig Han Ali Tekin'in askerlerini mağlup edip, Buhara'yı aldı. Daha önceki gibi Buhara'yı payitaht yaptı.

İlig Han, Buhara'ya hücum etmeye hazırlık yapmaya başladı. Emir Nuh bunu duyup Emir Sebüktekin'den yardım talep etti. Sebüktekin kalabalık yardım askerleri ile Buhara'ya yakınlaştı. Lakin Emir Nuh, Sebüktekin'in ihanet etmesinden korktu ve derhal veziri Abdullah bin Muhammed bin Aziz'i İlig Han'a gönderip İlig Han ile sulh yaptı. Diğer taraftan yaptığı bu sulhu Sebüktekin'e bildirip İlig Han ile muharebe yapmamasını ve Gazne'ye geri dönmesini tavsiye etti. Binaenaleyh Sebüktekin, İlig Han ve Emir Nuh'un sulhuna razı olmaya ve Gazne'ye geri dönmeye mecbur oldu. Bu sulh mucibince Buhara ve Semerkand arasındaki Katavan¹⁸² Çölü arada sınır olup, Katavan'ın batısı Emir Nuh'a ve doğusu İlig Han'a tâbi oldu.

e. Karahan Yusuf Kadir Han

Harun Buğra Karahan vefat ettikten sonra veliahtı olan oğlu Yusuf Tekin, Karahanlık tahtına oturdu ve Kadirhan unvanını aldı¹⁸³. Bazı tarihçilerin tahmin ettiği gibi [223] kudretten türetilen Arapça kelime değildir (Dîvânu Lugâti't-Türk'e bakınız)¹⁸⁴. Yusuf Kadir Han tahta çıkıp, az zamanda H.387[M.997/998]'nin sonunda Emir Nuh yerine oğlu Mansur padişah oldu. Mezkûr yılda Emir Sebüktekin, Belh yakınlarında vefat edip, onun iki oğlu İsmail ve Mahmud (meşhur sultan Gazneli Mahmud) babalarının tahtı için muharebe yapmaya başlamışlardı. Evvelde İlig Han ve Emir Mansur arasında önceki sulh mucibince münasebet iyiydi. Emir Mansur hükümdarlığa liyakatı olmayan gafil bir şehzadeydi. Bu sebepten yurt ileri gelenleri ondan yüz çevirdiler. Bu ileri gelenlerden vezir Abdullah bin Muhammed bin Aziz ve

¹⁸² Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 143.

¹⁸³ Kadir Han kadim Türkçede muktedir ve nüfuzlu padişah demektir.

¹⁸⁴ Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 156.

askerî kumandanı Faik¹⁸⁵ Karahan Yusuf Kadir hanın huzuruna Ebu Mansur İsficabî'nin riyaseti altında bir heyet gönderip, Kadir Han'a biat arz ve Emir Mansur'dan Buhara'yı almasını talep ettiler.

Kadir Han bu talebi kabul edip, Semerkand'daki Ali Tekin İlig Han'a Buhara'ya hücum etme emrini yolladı. İlig Han bu hücumu hazırlanmaktaydı. Bu sırada yukarıdaki vezir Abdullah ve sefir Ebu Mansur ve Faik, Buhara'dan kaçıp Semerkand'a gelip İlig Han'ın himayesine sığındılar. İlig Han, Buhara'ya sefer yaptığı sırada vezir Abdullah ve sefir Ebu Mansur'dan bir ihanet hareketi sudur ettiği için bunları hapsedti ve Faik'i 300 askere kumandan yapıp, Karavul (keşif kolu) suretinde önden gönderip arkadan İlig Han hareket etti. Emir Mansur bu haberi duyduğu zaman Buhara'dan kaçıp Amuderya'yı geçip gitti. Faik, Buhara'ya girip İlig Han'dan yüz çevirdi. [224] Buhara ahalisi ile birlikte İlig Han'a karşı müdafa vaziyeti aldılar. Diğer taraftan Emir Mansur'a elçi gönderip onunla anlaştılar. Bu anlaşmanın içeriği padişahlık adının Emir Mansur'da olması, nüfuz ve hakimiyet Faik'te kalmasıydı. Bundan sonra Emir Mansur, Buhara'ya geri döndü. İlig Han bu vaziyeti öğrenip, Semerkand'a geri döndü. Emir Mansur ve Faik, Sebüktekin'in oğullarının kendi aralarındaki mücadeleden istifade edip, Horasan'ı Sebüktekin hanedanından geri almak için Begtüzün adlı bir kumandanını Horasan'a umumi vali olarak gönderdi. Lakin Begtüzün herhangi bir muaffakiyet elde etmeden önce Sebüktekin'in büyük oğlu Mahmud kardeşlerine galip gelerek babasının tahtını alarak kendini sultan ilan edip, kuvvet topladı. Sultan Mahmud, Begtüzün ile savaşmaya başladı. Bu sırada Emir Mansur ve Faik de çok sayıda asker ile Horasan'a ulaşmış, Sultan Mahmud'u mağlup edip, Horasanı aldılar. Ama daha sonra Faik ve Begtüzün, Emir Mansur'dan şüphelendikleri için onu hükümdarlıktan indirip hapsederek, kardeşi Abdulmelik bin Nuh'u emir Belhi de merkezleri yaptılar. Ondan sonra Sultan Mahmud, Emir Abdulmelik ve Faik ile savaşmış, onları mağlup etti. Abdulmelik, Faik ve Begtüzün askerleri ile Buhara'ya kaçtı. Sultan Mahmud, Horasan'ı tamamen işgal etti. Kısa bir müddet sonra Faik öldü ve Abdulmelik reşit olmadığı için Buhara'da büyük bir ızdırıp ve karışıklık ortaya çıktı. Ali Tekin İlig Han, Buhara'yı almak için daima böyle bir

¹⁸⁵ Faik El-Hassa. Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, C. XXIV, 2001, s. 412-414.

fırsat kolluyordu. İşte bu fırsat geldiği zaman derhal yeteri kadar asker ile Buhara'ya hareket etti. [225]

f. Ali Tekin İlig Han'ın Buhara'yı İkinci Defa Alıp Samani Devleti'ni Yıkması

İlig Han, Buhara'ya yaklaştığında Begtüzün bir miktar asker ile müdafa yapmak için harekete geçti. Lakin mağlup olan Begtüzün ve Samaniler'in çoğu İlig Han'ın elinde esir oldu. H.10 Zilhicce 389 [M.22 Kasım 999] Kurban Bayramı günü İlig Han hiç mukavemet görmeden Buhara'ya girdi. Padişah'ın ordasına yerleşerek şehirde düzeni sağladı. Emir Abdulmelik saklanmaktaydı, onu bulmak için İlig Han casuslar sayesinde sonunda yakalayarak Özkend şehrinde hapsedti. Böylece 128 yıl hüküm müddetli Samani Devleti yıkıldı. Bu devlet İslam dinine ve İslami ilimlere çok hizmet etmiş bir Türk Devleti'ydi.

İlig Han böylece bütün Maverünnehir'i kendi tesir dairesine aldı. İlig Han ile Sultan Mahmud arasında dostane münasebet vardı. Bu iki hükümdarın memleketleri arasında Amuderya sınır idi¹⁸⁶. H.390 [M.999/1000]'da Karahan Yusuf Kadir Han, Sultan Mahmud'a bir elçi gönderip, onun yeni kurulan devletini tebrik etti ve aralarında bir dostluk antlaşması akd etmek arzusunu bildirdi. Sultan Mahmud bu teklif büyük bir memnuniyetle kabul etti. Sultan Mahmud bu dostluğu kuvvetlendirmek için döneminin en büyük alimi ve muhaddisi olan İmam Ebu Tayyib Sehl bin Süleyman Es-Suluki ve Sarahs valisi Togancık'ın riaseti altında bir elçilik heyetini Kadir Han'ın huzuruna yolladı ve Karahanlık hanedenından bir [226] hatunla evlenmek istediğini bildirdi. Kadir Han bu talebi kabul edip, İlig Han'ın kızı Çiğil Hatun'un¹⁸⁷ Sultan Mahmud'a verilmesini emretti. İlig Han düğün merasimini Özkend'de icra edip, Çiğil Hatun'u Gazne'ye yolladı. Bu dostluk samimi surette altı yıl devam etti.

¹⁸⁶ 14. haritaya bakınız.

¹⁸⁷ Bu kız Ali Tekin İlig Han'ın değil aslında onun kardeşi olan Kuzey İlig Han'ı Togan İlig Hanı'nın kızıdır.

g. Ali Tekin İlig Han ile Samani Hanedanından Muntasır'ın Muharebeleri

Emir Nuh'un Ebu İbrahim İsmail adlı ve Muntasır labaklı bir oğlu İlig Han'ın hapishanesinden kaçıp Harezm'e gidip, orada çok sayıda taraftar toplayarak atalarının devletini tekrar ele geçirmek için çalışmaya başladı. H.391[M.1000/1001]'de Muntasır aniden Buhara'ya hücum etti. Lakin İlig Han, Semerkand'dan asker gönderip onu mağlup ederek kaçırdı. Muntasır, Buhara'da mağlup olduktan sonra Horasan'a geçerek orada Sultan Mahmud'un kardeşi Nasır ile bir kaç kez savaşip mağlup olarak kaçtı.

H.393 [M.1002/1003]'de Selçuklulardan yardım alan Muntasır, Semerkand civarına saldırdı fakat mağlup olup kaçtı. Ondan sonra Muntasır hareket yöntemini değiştirip gizli çalışmalar ile Buhara ahalisinden çok sayıda taraftar edindi ve bütün her yerdeki Samani hanedanına mensup adamları yanına topladı ve H.394[M.1003/1004]'de tekrar Selçuklar'dan yardım alarak Buhara'ya sefer düzenledi. Bir gece baskını ile Buhara'daki askerleri mağlub ederek Buhara'yı aldı. İlig Han bu vakayı duyup Semerkand'dan hareket etti. Selçuklular, İlig Han'dan korkup Muntasır'dan ayrılıp Cend'e geri döndüler. Muntasır'ın kumandanlarından Ebul Huseyin Et-tak 5 bin [227] asker ile İlig Han'a teslim oldu. Böylece Muntasır'ın kuvveti azalıp, Buhara'dan kendi askerleri ile kaçtı. İlig Han, Muntasır'ı kovalayıp Amuderya boyunca onlara yetişerek Samani Hanedanı'na mensup kişilerin çoğunu esir etti. Muntasır az sayıda adamı ile kurtulup Amuderya'dan geçip gitti. Böylece Muntasır bazen İlig Han'ın memleketine bazen Sultan Mahmud'un memleketine hücum edip, bu iki memleketi huzursuz etmekteydi. Sultan Mahmud, Muntasır'ın fitnesini yok etmek için Horasan'ın her tarafına kuvvetli askerler koyup Muntasır'a hiç bir yerde rahat vermedi. Sonunda Muntasır az sayıda adamı ile gizlice Amuderya'dan geçti ve bundan hudud muhafızlarının kumandanları Safi ve Süleyman haberdar olup, Muntasır'ı yakalamak için onun olduğu yere geldiler. Bir kaç Samani şehzadesini ve adamlarını yakaladılar ama Muntasır tek başına kaçıp kurtuldu. Başiboş bir şekilde Karakum çölündeki göçebe Arapların lideri İbn-i Behiç'in himayesine sığındı. H. Rebiülevvel 395 [M. Aralık 1004/Ocak 1005]'de İbn-i Behiç, Muntasır'ı öldürdü.

h. Ali Tekin İlig Han ve Sultan Mahmud Arasında Muharebe

H.396/M.1005'te Ali Tekin İlig Han tarafındaki Amuderya boyundaki hudud muhafızları ve Sultan Mahmud tarafındaki Amuderya boyundaki hudud muhafızları arasında bir çatışma çıktı. Bu vakitte Sultan Mahmud, Hindistan'a sefer yapmaktaydı. Arslan Cazib adlı bir kumandan Gazne'de Sultan Mahmud'un vekili olarak yurdu idare etmekteydi. Bu hudut muhafızlarının arasındaki çatışma hususunda [228] İlig Han ile Cazib arasında gidip gelen mektuplardaki şiddetli ibareler sebebiyle arada bir soğukluk oluştu. Bu soğukluk sonunda muharebeye sebep oldu. İlig Han, Sultan Mahmud'un yurduna iki yoldan iki fırka asker yolladı. Bir fırkayı kardeşi Çağrı Tekin'in komutası altında Belh'e diğer fırkayı Karahanlık hanedanından Subaşı Tekin'in komutası altında Horasan'a yolladı. Çağrı Tekin, Amuderya'yı geçip bütün Belh etrafını Hindikuş'a kadar işgal etti. Şubaşı Tekin, Merv, Herat ve Horasan şehirlerinin çoğunu aldı. Arslan Cazip ve Sultan Mahmud'un veziri Ebul Abbas Fazıl bin Ahmed bütün kuvvetlerini Gazne'ye toplayıp Belh ve Herat yollarına asker koyup Sultan Mahmud'a haber yolladılar. Sultan Mahmud bu haberi işittiği zaman Hindistan seferini yarıda bırakıp hızlıca Gazne'ye geri döndü. Kendi kuvvetlerinin üstüne Afgan kabilelerinden çok sayıda asker alarak Kabile geldi. Oradan hareket ederek Hindikuş sıradağlarını geçerek Belh'e hücum etti. Çağrı Tekin bu müthiş kuvvete tekabül edemeyip Belh'i boşaltıp, Amuderya'ı geçerek Tirmiz'de durdu. Diğer taraftan Sultan Mahmud, Arslan Cazib'i 10 bin kişilik bir kuvvet ile Subaşı Tekin ile savaşmak için Horasan'a yolladı. Çok sayıda savaşlardan sonra Subaşı Tekin mağlup olarak geri döndü. Yolda Sultan Mahmud'un Ebu Abdullah Muhammed bin İbrahim adlı bir Arap kumandanı Subaşı Tekin ile savaşıp Subaşı Tekin'in kardeşini 700 askerî ile esir etti. Subaşı Tekin sağ kalan askerleri ile Buhara'ya geldi. Bu arada İlig Han, Çağrı Tekin'e 12 bin kişilik bir yardım kuvveti gönderip tekrar Belh'e hücum etme emri verdi. Çağrı Tekin derhal Amuderya'ı geçip Sultan Mahmud'u mağlup edip Belh'i aldı. [229] Lakin aynı anda Şubaşı Tekin'i mağlup edip geri dönen Arslan Cazip çok sayıda asker ile Sultan Mahmud'un yardımına yetişti. Bununla birlikte Sultan Mahmud karşı taarruz ile Çağrı Tekin'i mağlup ederek Belh'i geri aldı. Çağrı Tekin askerlerini intizam ile Amuderya'dan geçirip, Tirmiz'de durdu. Böylece H.397[M.1006/1007]'de savaş bitti.

i. Karahan Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud'un Savaşı

Yukardaki muharebeden sonra Sultan Mahmud hududa kuvvet toplamaya başladı ve Kadir Han bu sebeple Sultan Mahmud ile muharebeye karar verdi. H.398/M.1007'nin başlarında Kadir Han çok sayıda asker ile Kaşgar'a hareket etti. Kuzey İlig Han'ı Togan İlig Han'a da kendi askerleri ile Semerkand'a gitme emri verdi. Kadir Han ve Togan İlig Han, Semerkand'da buluşup Ali Tekin İlig Han ve askerlerini de yanlarına alıp toplamda 50 binden fazla kuvvet ile Amuderya'yı geçip Belh'i işgal etti. Bu sırada Sultan Mahmud çok sayıda asker ve 500 fil ile yetişip geldi. Belh'in 8 mil [12.87km] uzağındaki Keter¹⁸⁸ adlı yerde durdu. Kadir Han da bütün kuvvetlerini alarak Belh'ten hareket ederek Keter'e gelerek Sultan Mahmud'un karşısında harp vaziyeti aldı. Kadir Han kalp (merkez) ve Ali tekin İlig Han meymene'ye¹⁸⁹ (sağ) ve Çağrı Tekin meysere'ye (sol) yerleşti. Sultan Mahmud kardeşi Nasır ve Curcan valisi Ebu Nasır Feriguni'yi merkezde, Altuntaş'ı sağda ve Arslan Cazibi solda durdurdu. Safın önüne 500 fili dizip istihkam yaptı. İşte bu şekilde savaş vaziyeti [230] alan iki büyük kuvvet arasında H.22 Rebiülevvel 398 [M.6 Aralık 1007]'de savaş başladı. Önce Sultan Mahmud'un filleri Türk askerlerine epey zayıat verdirdi. Lakin İlig Han, 500 kişilik bir kuvvet ile fillere hücum ederek filleri kaçırtıp, Sultan Mahmud'un merkez kısmına sert bir hareket yaptı ve Sultan Mahmud'un askerleri ağır bir hezimete uğradı. Lakin safların arkasındaki yedek kuvvetleri kendi komutası altında saklayıp bekleten Sultan Mahmud askerlerini teşvik edip, sert bir karşı taarruz ile Ali Tekin İlig Han'ı geri çekilmeye mecbur etti. Gece vaktinde Sultan Mahmud bütün kuvvetlerini topladı ve filleri önüne katıp Kadir Han'ın askerlerinin merkezine saldırdı. Filler birkaç alemdarı yıktı ve arkadaki yedek kuvvetlerin komutanı olan Togan İlig Han, Türk bayraklarından bir kaç tanesinin yıkıldığını görünce kaçtı. Bunu gören Türk askerleri arasında kargaşa çıktığı için Kadir Han ve Ali Tekin İlig Han askerlerine Belh'e dönme emri verip, kendileri de akşam olup harp durduktan sonra Belh'e döndüler ve askerlerini toplayıp intizam içinde Amuderya'ı geçtiler. Bu hezimetin tek sebebinin Togan İlig Han'ın hiç bir sebep yokken kaçması

¹⁸⁸ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **Türkler Ansiklopedisi**, C. IV, s. 487.

¹⁸⁹ Savaş durumunda olan bir ordunun sağ kanadı. Meysere ise sol kanat. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.lugatim.com/s/meymene/26.04.2020>.

olduğunda tarihçiler ittifak etmişlerdir. Bazı tarihçiler Togan İlig Han ile Sultan Mahmud arasında gizli bir haberleşme olduğunu, Togan İlig Han'ın kendi başına Sultan Mahmud ile sulh yapıp muharebe meydanını terk ettiğini rivayet ediyorlar. Sultan Mahmud kazandığı bu zaferle yetinerek Kadir Han'ı kovalarsa aksül amel yani kendisinin [231] ağır bir mağlubiyete uğrayacağını bildiği için, Kadir Han Amuderya'ü geçip gidince yerinden kıpırdamadı.

j. Karahan Yusuf Kadir Han ve Sultan Mahmud Arasında Sulh

Yukardaki muharebeden sonra Sultan Mahmud, Kadir Han'ın yeni bir hücumunun akıbetinden çok korktuğu için Kadir Han'a, Ali Tekin İlig Han'a ve Togan İlig Han'a arka arkaya elçi gönderip sulh talep etmekteydi. Kadir Han önceleri Sultan Mahmud'un sulh talebini red etti. Lakin bununla birlikte sulhu muharebeden daha iyi görüyordu. Ali Tekin İlig Han savaş taraftarıydı. Ama Togan İlig Han Sultan Mahmud'un sulh talebini kabul etti ve kendi başına sulh antlaşması akd etti. H.400 [M.1009/1010]'de Sultan Mahmud'un huzuruna elçi gönderip onunla doğrudan görüşmeye başladı. Kadir Han önceki muharebede Togan Han'ın sebepsiz hezimetini sebebiyle ona çok kızgındı. Bu kendi başına sulh antlaşması akd etmesi yapıp, mustakil bir hükümdar gibi davranmasına daha da kızıp ona haddini bildirmesi için abisi Ali Tekin İlig Han'a emir verdi. Ali Tekin İlig Han H.401[M.1010/1011]'de bir kış günü Semerkand'dan Balasagun'a hareket etti. Lakin hava çok soğuk olduğu için yollar kar kaplı olduğundan Ali Tekin İlig Han Özkend'den öte gidemedi ve orada kaldı. Bu seferin haberini alan Sultan Mahmud, Kadir Han'ın huzuruna elçiler [232] gönderdi. Makul ve Kadir Han'ın kararına uygun bir sulh antlaşması gönderdi ve Togan İlig Han'ın hatasının affedilmesini talep etti. Kadir Han sulh antlaşmasını kendi istek ve onuruna uygun görüp kabul etti ve Togan İlig Han'ı affedip, Ali Tekin İlig Han'a Semerkand'a geri dönme emri verdi. O da Özkend'den Fergana'ya geri döndü. Ondan sonra Kadir Han, Sultan Mahmud ve onların evlatları arasında dostane münasebetler devam etti, ayrıntısı aşağıdaki başlıklarda anlatılacaktır.

k. Togan İlig Han ve Hıtay Savaşı

Aşağıda anlatılacağı gibi Hıtay adlı Türklerden yüzbinlerce atlı bir güç Altay dağlarından geçip Şarkî Türkistan'a saldırdı. H.408/M.1018'de İki Ögüz (şimdiki

Altay vilayeti) ve Emil'i alıp İli ülkesine ilerleyip İli deryasının kıyısına kadar geldiler. Togan İlig Han o sıralarda ağır hastaydı ve Hıtalara karşı mücadele eden askerlerinin mağlup olduklarını duyup Allah'tan kendisine şifa vermesini dileyip ağlamaktaydı. Bir gece Togan İlig Han iyileşti kısa müddette eski kuvvetine kavuştu. Karahan'dan ve başka yerlerden Balasagun'a gelen yardım güçlerini ve kendi birliklerini alıp Hıtaylar'a karşı hareket etti. Togan İlig Han bu hareketini Hıtaylar duyup arkalarına dönüp kaçtılar. Togan İlig Han onları kovalayıp Emil'e giderek Hıtaylar'dan çok sayıda kişiyi öldürdü ve 10 binden fazla Hıtay'ı esir aldı ve kalanları kovalaya kovalaya Altay dağlarından öteye [233] çıkarıp geri döndü ve ele geçirdiği hayvan ve başka ganimetlerin haddi hesabı yoktu. Togan İlig Han bu zaferden kısa bir süre sonra vefat edip yerine kardeşi Arslan Han, Kuzey Türkistan'a İlig Han oldu. Bu zatı Arap tarih kitaplarında Arslan Han El-Asamm¹⁹⁰ şeklinde yazılır. Bir rivayette yukarıda anlatılan Hıtay Savaşı'nın bu Arslan İlig Han zamanında olduğu söylenmektedir fakat yukarıdaki rivayet daha fazla tarihçinin müşterek görüşü olduğu için daha sahih rivayettir. Bu mağlubiyetten sonra Hıtay Devleti Karahan'a vergi vermek suretiyle tebaa seviyesine geldi ve bu şekilde uzun müddet devam etti.

I. İlig Han Unvanı Hususunda Bir Tahkik

İslam tarihi kitaplarının çoğunda Karahanlılar Devleti'ni İlig Hanlar Devleti diye adlandırılır ve kendi döneminin en önemli ve güçlü İslam Devleti diye yazarlar. Onların vakalarını ayrıntılı veya özet olarak zikrederler. Fakat İlig Han unvanının ne olduğunu ve bu unvan ile tanınan zatların kim olduklarını ve onların birden fazla merkezde hükmeden ve muhtelif zamanlarda yaşayan farklı zatlar mı ya da bir kişiden ibaret olup bir devlet hanedanının kurucusu mu olduğunu İslam tarihçilerinin çoğu bilmemektedir. Bu hususta çok fazla şüpheye düşmüşlerdir. Biz burada bu tarihçilerin sözlerini yazıp şüphelerini gösterdikten sonra kendi tahkikatımızın neticesinde hâsıl ettiğimiz gerçekleri yazacağız

“İlig Han H.407 [M.1016/1017]'de Maveraiünnehir'in bir kısmında hükümdarlık yapıyordu”, Beyhaki sayfa 744. “İlig Han Hicri 403[M.1012/1013]'te vefat etti”, Utbi sayfa 291. [234] “İlig Han Hicri 407 [M.1016/1017]'e kadar yaşadı”,

¹⁹⁰ Ömer Soner Hunkan, “Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, **İslam Tarihi ve Medeniyeti**, C.8, s. 297.

Harezmi Tarihi Mösyö Saçu'nun [?] telifi sayfa 12, cilt 2. “İlig Han kelimesi Türkistan Hakan'ı tarafından Semerkand ve Buhara'ya vali yapılan kişinin lakabıydı, bazılarının zannettiği gibi İlig Han hakan değildi”, Ravzatü's-safa, sayfa 777. Ravzatü's-safa'nın diğer bir yerinde şöyle yazılıdır “tarihlerde meşhur olan ilk Han'ın adı Ali Tekin”dir. Ali Tekin Buhara Hâkimi İlig Hanlardan idi ve Togan Han'ın kardeşi ve Buğra Han'ın kardeşinin oğlu ve Sultan Mahmud ve Kadir Han ile aynı asırda yaşamıştı ve Hicri 425[M.1033/1034]'te öldü”, Britanya İslam Ansiklopedisi sayfa 297. “Ali Tekin Kadir Han'ın babasının kardeşinin oğluydu”, Mecmu'u'l-İnsab sayfa 672. “Hicri 426 [M.1034/1035]'da Sultan Mesud'un huzuruna İlig Han'ın elçisi geldi ve ben Beyhaki o mecliste bulunuyordum. Sultan Mesud elçiden kardeşim İlig Han nasıl diye sordu bundan maksat Ali Tekin'in oğluydu”, Beyhaki sayfa 631. “Ali Tekin, Buhari'nin kardeşi Togan Han, Kadirhan ile İlig Han'ın tahtı için Hicri 414 [M.1023/1024]'te savaştı ve Togan Han galip gelerek İlig Han'ın payitahtı olan Balasagun şehrini ele geçirdi”, Beyhaki sayfa 655. “İlig Han, Hicri 403 [M.1012/1013]'te öldü ve kardeşi Ahmet Togan Han onun yerine geçti ve Ahmet Togan, Hicri 408 [M.1017/1018]'de ölüp yerine kardeşi Ebu Mansur Arslan Han geçti ve bir kızını Sultan Mahmud'un oğlu Mesud'a verdi ve Hicri 414 [M.1023/1024]'te öldü. Onun tahtı için akrabalarından Kaşgar hükümdarı Kadirhan ve Ali Tekin Buhari'nin kardeşi Togan Han savaşıp Togan Han galip gelip merhum Arslan Han'ın payitahtı Balasagun'u tasrif etti”, İbnü'l Esir sayfa 210, cilt 9.

[235] Utbi de kendi tarih kitabının 293 ve 294. sayfalarında İbnü'l Esir'in rivayetinin aynısını zikr etmektedir. Mr. Stanley Lane Poole Tabakat-ı Sultan-ı İslami'de İlig Hanlar Devleti adlı başlık altında Karahanlılar, Batı ve Kuzey İlig Hanlar'ı ayırmadan karıştırmak suretiyle onların adları, tahta çıkışları ve vefat tarihlerini yazmıştır. Aynı zamanda birkaç tane İlig Han'ın var olduğunu söylemektedir.

İşte kadim ve asrımızdaki muteber tarih kitaplarındaki kafa karışıklığının numuneleri bunlardır. Yine birçok İslam tarih kitaplarından İlig Han kelimesini bir Türk padişahının adı zannedilmektedir. Bazen Karahanlıları bazen İlig Hanları hiç bilmeden onlara ait vakaları gayet dağınık ve altüst bir şekilde anlatıyorlar. Binaenaleyh biz bu kitaplarda yazılanları dikkate almadık ve burada yazmadık.

Yukarıdaki tarihçilerin bu zanları onların Karahanlılar Devleti'nin kuruluşu ve mahiyeti ve devlet teşkilatı hususunda malumatları olmamasından doğan şüpheleridir. Çünkü onların çoğu Türkistanlıların asıl hükümdarının Kaşgar'daki Karahanlar olduğunu ve onların hükümdarlık tarzlarına mahsus usullerini ve İlig Han hangi unvanlı kişilerin mezkûr Karahan tarafından birbirine bağlanmış iki genel validen ibaret olduklarını bilmektedirler. Karahanlılar Devleti'nin teşkilatı mucibince İlig Hanların fevkalade yetki ve salahiyyete sahip bir vali olduklarını [236] bilmedikleri için onları müstakil hükümdarlar diye tahmin etmişlerdir. Biz birçok uzun tahkik ve tetkiklerden sonra bu şüpheleri yok etmeye ve hakikati bulmaya biraz muvaffak olduk ve kısa bir şekilde Muhterem okuyuculara sunacağız.

Karahanlılar Devleti kuvvetlenip sınırları genişledikten sonra merkezleri iki olmuştu. Biri asıl payitaht olan Kaşgar şehriydi. Karahanlar çoğunlukla burada oturup Altışehir hanlıklarını bizzat kendileri idare ediyorlardı. İkinci merkez Balasagun şehriydi ve orada Karahanlı hanedanından bir tekin (şehzade) Karahan'a vekâleten genel vali sıfatıyla Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Türk hanlıklarını idare ediyordu. Bu genel vali İlig Han unvanı ile biliniyordu. Harun Buğra Karahan, Batı Türkistan'ı aldığı anda o ülkelerin idaresi için kardeşinin oğlu Ali Tekin'i genel vali tayin etti ve ona İlig Han unvanını verdi. Böylece iki tane İlig Han oldu. Biri Kuzey İlig Hanı bunun merkezi Balasagun olup Tanrı Dağları'nın kuzeyi ve Sirderya'nın doğusundaki ülkeleri Karahan'ın adına idare ediyordu. Diğer Batı İlig Hanı bunun merkezi Semerkand olup Sirderya ve Amuderya arasındaki Arapların Maveraünnehir dedikleri ülkeleri Karahan'ın adına idare ediyordu. Yukarıdaki tarihçilerden Utbi, İbnü'l Esir'in ve Saçu'nun rivayetleri ve Beyhaki'nin 1. ve 3. rivayetleri Kuzey İlig [237] Hanlarına aittir. Ravzatü's-Safa'nın, İslam Ansiklopedisi'nin ve Mecmu'u'l-Ensab'ın rivayetleri ile Beyhaki'nin ikinci rivayeti Batı İlig Hanları'na aittir. Batı İlig Hanları'nın birincisi Ali Tekin İlig Han'dır. Samani Devleti'ni yıkan ve Sultan Mahmud ile münasebet kuran ve daha sonra Sultan Mahmud ile savaşan İlig Han işte bu Ali Tekin'dir. Yine aşağıda geleceği gibi Kadirhan'a isyan eden ve Kadirhan ile Sultan Mahmud'un müşterek hücumundan kaçan ve Selçuk oğullarıyla bazen dost bazen düşman olan ikinci defa Batı Türkistan'ı istila eden ve yine Kadirhan ile Sultan Mahmud'un

askerlerinin müşterek hücumundan korkup Kadir Han'ın itaatine giren Ali Tekin işte bu handır.

İslam tarihçilerinin bazısı mezkûr Ali Tekin'i İlig Han'dan başka bir kişi zannetmişlerdir. Bazı tarih kitaplarının Ali Tekin'i Buharalı bir kişi önceki Samani Devleti'nin adamlarındandır diye fahiş bir hataya düştükleri görülmektedir.

Bu zan ve hataların menşei aynıdır ve o menşe şudur ki; Ali Tekin İlig Han, Kadir Han'a isyan ettiği müddet içinde ona devlet adamları ve yazarlar İlig Han yerine sadece Ali Tekin dediler. Sultan Mahmud da onun Kadirhan'a isyanı ve kendi hakkındaki düşmanca hareketleri sebebiyle ona İlig Han yerine Ali Tekin diyordu. Bu müddet içinde Ali Tekin hakkında bir asi hakkında çıkarılan şayialar (propagandalar) [238] yayılmıştı. İşte bu hakikati anlayamayan tarihçiler bu Ali Tekin'i İlig Han'dan başka bir kişi zannetmişler ve bu zan ağızdan ağıza yayılıp yukarıdaki fahiş hatayı doğurmuştur. Bu hakikat yukarıdaki ve aşağıdaki bölümlerdeki vakalardan tafsilatlı bir surette anlaşılacaktır.

m. Kuzey İlig Hanı İkinci Togan Han ve Batı İlig Han'ı Ali Tekin'in Karahan Yusuf Kadir Han'a İsyan Edişleri ve Sultan Mahmud'un Yardımı ile Kadir Han'ın Onları Mağlup Etmesi

H.414 [M.1023/1024]'te Kuzey İlig Hanı Ebu Mansur Arslan Han vefat edip yerine Karahanlı hanedanından Togan Han adlı bir Tekin İlig Han oldu. Fakat bu kişi İlig Han olduğu günden itibaren Kadir Han'ın emirlerine riayet etmeyip, itaatsizlik yapmaya başladı. Kadirhan ona edebini vermek için Kaşgar'dan Balasagun'a ilerledi. Togan Han açıkça savaşa hazırlık yapıp sonuçta Kadir Han'ı mağlup ederek Balasagun'u işgal etti. Kadirhan bu hareketi sonuçsuz kalıp Kaşgar'a geri döndü.

Batı İlig Han'ı Ali Tekin Kadir, Han'ın mağlup olduğunu görüp, Kadirhan'ı devirmek ve Karahanlık makamını kendisi almak hayaline kapılıp, Cend vilayetindeki Selçuk Aşireti'nin lideri Arslan Yabgu ile birleşerek Kadir Han'a itaati [239] terk etti. Kadirhan onun yola getirilmesi için asker yolladı. Bu askerler mağlup olarak geri döndüler. Bu vaka H.415 [M.1024]'in ortalarında gerçekleşti. Kadirhan bu iki vekilinin isyanı ve onların birleşmesinden hâsıl olan tehlike altında kaldı. Kadirhan bu tehlikeye çare bulmak için Sultan Mahmud'un huzuruna elçi gönderdi ve Ali Tekin bu

hal ile devam ederse hem Türkistan hem de Horasan'ın güvenliğine büyük bir tehlike oluşturduğunu ve de Selçuk Oğulları güçlenirse her iki devlete de korkunç bir bela olacağını bildirdi. Hemen şimdi batıdan Sultan Mahmud ve doğudan Kadirhan aynı vakitte Ali Tekin ve Selçuk oğullarının üstüne hücum edip bu iki sorunu defetmenin gerekli olduğunu bildirdi. Daha bu elçilik heyeti gelmeden Sultan Mahmud da tehlikeyi fark edip Belh'e kuvvet toplayıp kendisi de oraya gelmişti. Elçi, Sultan Mahmud ile Belh'de görüştü ve Sultan Mahmud, Kadir Han'ın teklifini memnuniyetle kabul edip hücum vaktini tayin etti.

Elçi Kaşgar'a geri döndüğü zaman Kadirhan, H.416 [M.1025]'nın başında çok sayıda asker ile Kaşgar'dan Semerkand'a hareket etti. Sultan Mahmud da aynı tarihte Amuderya üzerine kemerleri yan yana dizip, onları birbirine demir zincirlerle ve tasmalar ile bağlayıp sağlam bir köprü inşa edip bütün askerlerini Amuderya'dan geçirdi ve 500 filin önünden yürüterek savaş nizamında Semerkand'a ilerledi. Diğer taraftan Kadirhan, Semerkand'a yakınlıştı Ali Tekin ve Arslan Yabgu iki taraftan kendilerini kuşatarak gelmekte olan bu iki büyük kuvvete mukabil duramayacaklarını anlayıp [240] Semerkand ve Buhara'yı boşaltıp kuzey tarafındaki Kızılkum Çölü'ne kaçıp, oradaki sazlık ve bataklıklara girdiler. Sultan Mahmud onların arkasından kovalaması için Hazinedarı Bilge Tekin'in komutasında asker gönderdi. Bilge Tekin, Ali Tekin'in arkasından yetişemeyip, onun hanımı ve çocuklarını esir alıp geri döndü. Sultan bu esirlere Karhanlılar hanedanından oldukları için hürmetle muamele yaptı.

n. Karahan Yusuf Kadir ile Sultan Mahmud'un Görüşmesi ve İcra Edilen Merasim

Ali Tekin kaçtıktan sonra Sultan Mahmud ve Kadir Han Semerkand'a gelip görüşmeye karar verdiler. Sultan Mahmud, Semerkand'a daha yakın olduğu için birkaç gün önce geldi. Kadirhan, H.27 Sefer 416/Miladi 29 Nisan 1025'te Semerkand'a girdi. Bu iki şevketli İslam Türk hükümdarı tarihte misli görülmemiş debdebe ve merasim ile görüştüler. Beyhaki ve Gerdizi kendi tarih kitaplarında bu görüşmenin haşmet ve debdebesini iki hükümdarın birbirlerine takdim ettikleri hediyelerin çokluğunu ve güzelliğini ve kaç tane hazineyi dolduracak kadar kıymetli olduklarını tafsilatlı olarak anlatıyorlar. Tafsilatı bilmek isteyenler mezkûr iki kitabı ve

Barthold'un İran Coğrafyası ve Tarihi adlı kitabına bakabilirler. Bu görüşme bir müddet devam etti ve bu müddet içinde Kadirhan ve Sultan Mahmud arasında iki mühim antlaşma yapıldı. İlk antlaşma lüzumu halinde birbirlerini askerî yardım yapmak ve bununla münasebetli hususlardan ibaretti. İkinci antlaşma ise hem Türkistan [241] hem de Horasan'ın emniyeti için tehlike olan Selçuk oğullarının kuvvetini yok etmek için onları ve onlara tâbi olanları Türkistan, Horasan ve İran'ın değişik bölgelerine dağıtmaya yönelik her iki hükümdarın müşterek çalışmalarını ihtiva ediyordu. Ondan sonra bu dostluğu akrabalık bağı ile kuvvetlendirmek için gayet tantanalı bir surette iki önemli evlilik merasimi icar ettiler. Kadir Han'ın oğlu Muhammed Yagan Tekin ile Sultan Mahmud'un Kızı Zeyneb Hatun nikâhlandı. Yine Sultan Mahmud'un oğlu Şehzade Muhammed ile Kadir Han'ın bir kızı nikâhlandı. Bu önemli işler tamamlandıktan sonra Sultan Mahmud, Gazne'ye geri döndü.

o. Şarkî Türkistan'da Kargaşa

Karahan Yusuf Kadir Han'ın Semerkand'a sefer düzenleyip Şarkî Türkistan'daki askerî kuvvetinin çoğunun Batı Türkistan'da olmasından Hotenliler ve Uygurlar yararlanıp isyan çıkardılar. Hoten halkının çoğu o dönemde gayrimüslimdi. Bunlar Karahan'ın Hoten'deki memur ve askerlerini yok edip, yasaklanmış olan Purhan evlerini (put hane) açıp Budist ve Kaman ayinlerini yapmaya başladılar. Diğer taraftan Uygur İdikut'u Karahan'a itaati bırakıp bağımsızlık ilan etti ve H.417 [M.1026]'nin başında İdikut Sultan Mahmud'a elçi gönderip Karahan Yusuf Kadirhan'a karşı bir anlaşma yapmayı talep etti. Sultan Mahmud İdikut'un bu talebini reddetti. Şarkî Türkistan'da bu vakaların olduğu günlerde Kadirhan henüz Semerkand'da idi [242] ve bazı zaruri işleri olduğundan Buhara ve Semerkand halkını sefere teşvik edip takriben 20 bin kişilik bir kuvvet toplayıp, bazı alim ve seyitlerin komutasında Şarkî Türkistan'a yolladı. Bu askerler Kaşgar'a gelip H. Rebiyülevvel veya Cemaziyülevvel 416 [M. Mayıs veya Temmuz 1025]'da Hoten'e hareket ettiler. Hoten Müslümanlarının yardımı ile şehirleri esasen fethettiler fakat gayrimüslimler şehirden kaçıp dağlara gidip orada kuvvet topladılar. Yukarıdaki mücahitler gayrimüslimleri kovalayıp dağa gittiler. Gayrimüslimler onlara dağlarda ve dağlardaki yerleşimlerde yollarını kaybettirip veya ayırıp ve gayri nizami baskınlarla hepsini şehit ettiler. Hoten'deki Dört İmam Zebihullah hikâyesinin aslında bu vakadır. Hoten'de bu

vakaların olduğu günlerde yani Şaban ayında Kadirhan, Kaşgar'a gelir gelmez Hoten'e sefer düzenledi ve Hoten'e gelip asileri ortadan kaldırdı. Böylece Hoten Müslüman olup tamamen itaat altına girdi. Amma Uygur İdikut'u Çin'deki Hıtay Devleti'nden aldığı yardım sayesinde uzun müddet savaşmaya devam etti. Fakat H.417 [M.1027]'nin sonunda kesin surette mağlup olarak Karahan'a itaat etmek, vergi ve haraç vermek ve iç işlerinde bağımsızlığı önceki gibi korumak şartıyla barış yapıptebâsılığı kabul etti. Gerdizi'nin Zi'l-Ahbar adlı tarih kitabında Hıtay hanının yukarıdaki Uygur elçisi ile birlikte bir elçiyi Sultan Mahmud'a gönderip Sultan Mahmud'u Kadirhan'a düşman etmek için uğraştığını ve bunu Sultan Mahmud'un şiddetle reddettiği yazılıdır. [243]

p. Ali Tekin İlig Han'ın ikinci İktidarı, İsyanı ve Mağlup Olup İtaat Etmesi

Kadir Han'ın Semerkand'dan çok sayıda askerî alıp Hoten'e gittiğini ve oradaki isyanı bastırmakla meşgul olduğunu duyan Ali Tekin Selçuk Oğulları ile birleşmek ve kendi taraftarlarını Selçuk Oğullarının askerleriyle kuvvetlendirip, yine evvelki gibi hanlık makamını ele geçirmek için uğraşmaya başladı. Selçuk oğullarından Tuğrul Bey ve Çağrı Bey, Ali Tekin'in davetini kabul etmedi. Selçuk'un torunu Yusuf Bey ise kendine bağlı olanlarla Ali Tekin tarafına geçti. Böylece Ali Tekin Semerkand'a hareket edip, oradaki Karahan askerlerini mağlup ederek, Semerkand ve Buhara'yı alıp müstakil bir şekilde hükümdarlık yapmaya başladı. Kadirhan, Ali Tekin'in üstüne asker yolladı ve bu askerler mağlup oldular, Ali Tekin'in gücü günden güne artmakta idi. Binaenaleyh H.416 [M.1026]'nin sonunda Kadirhan oğlu¹⁹¹ Muhammed Yagan Tekin'in komutasında Sultan Mahmud'a elçi gönderip Ali Tekin ve Yusuf Bey'e karşı askerî yardım verilmesini talep etti. Yagan Tekin gelmeden Sultan Mahmud Hindistan'a meşhur Sumnat seferi için hareket edip gitmişti. Onun için Sultan Mahmud, Hindistan'dan döndükten sonra askere yardım göndermek vadinde bulundu ve Yagan Tekin geri döndü. Kadirhan da o günlerde Uygur isyanını bastırmak için muharebeyle meşguldü. Ali Tekin'in edebini vermek için [244] Sultan Mahmud'un taahhüdüne bekleyip ertelemeye mecbur oldu. Bu arada Ali Tekin, Yusuf Bey'i

¹⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 379.

öldürdü ve diğer Selçuk oğullarını mağlup edip Şarkî Türkistan'a kovaladı. Ayrıntısı aşağıdaki başlıkta gelecektir. Böylece Ali Tekin'in bütün isyanlarına yardım eden Selçuk oğulları ondan kesin bir surette ayrılıp Ali Tekin'in kuvveti azaldı. H.418 [M.1027]'in başında Kadirhan Yagan Tekin'i çok sayıda asker ile Ali Tekin'in üstüne yolladı. Sultan Mahmud da Ebubekir Husayri adlı bir komutanın yönetiminde askeri yardım gönderdi. Ali Tekin bunu duyup derhal Kadirhan'a itaatini arz ederek af diledi ve Batı İlig Hanı olarak kalmak şartıyla Karahanlık merkezine daima itaat edeceğini ve vefakâr olacağını bildirdi. Kadirhan bunu kabul edip Yagan Tekin ve Ebubekir Husayri Semerkand'a hücum etmemelerini ve geri dönmelerini emretti. Onlar da geri döndüler. Bu tarihten itibaren Ali Tekin İlig Han ölünceye kadar Karahanlık merkezine tam olarak itaat üzere kaldı.

Kuzey İlig Hanı ikinci Togan Han, H.421[1030/1031]'de vefat ettikten sonra Kadirhan, Kuzey Türkistan'ı kesin bir surette merkeze ilhak edip, kendi oğlu ve Ebu Şuca II. Arslan Han¹⁹²'ı Kuzey İlig Hanı olarak tayin edip, ona “Şerefül-Devle” unvanını verdi. [245]

r. Selçuk Oğullarının Şarkî Türkistan'a Ait Tarihçesi

İslam tarihinde çok önemli bir yeri olan Selçuklu devlet hanedanının aslı Şarkî Türkistan Türklerinden olup, asıl menşeleri ve devlet kurmalarından önceki vakitlerde bunlarla Karahanlılar ve İlig Hanların arasında geçen vakalar Şarkî Türkistan tarihinde hayli önemli siyasi gelişmelerdir. Bu nedenle Selçuklu hanedanının aslını ve bazı vakalarının kısaca tarihçesini zikretmek faydalı olacaktır.

Selçuk Hanedanı aslen Dukak¹⁹³ Bey'in oğlu Selçuk Subaşı'nın evlatlarıdır. Bu Selçuk Subaşı'ya Arap tarihçileri Selçuk dedikleri için tarihte bu tahrif edilmiş isim ile meşhur olmuştur. Biz de bu meşhur bozulmuş telaffuza uyuyacağız. Dukak Bey, Karluk kabilesine dâhil olan Kınık Aşireti'nin beyi idi. Karluk Yabgusu, Dukak Bey'i çok severdi ve Dukak Bey öldükten sonra yerine oğlu Selçuk, bey oldu. Selçuk Bey gayet bilgili ve idare kabiliyeti olan bir yiğitti. Yabgu, Selçuk Bey'i yanına çağırıp onu bütün askerlerinin komutanı yaptı ve Subaşı yani askerlerin başı unvanını verdi. Selçuk

¹⁹² Reşat Genç, “Karahanlılar Tarihi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV, s. 454. (445-459)

¹⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulkerim Özaydın, “Selçuk Bey”, *DİA*, C. XXXVI, 2009, s. 364-365.

Subaşı askerleri çok iyi itaat ettiriyordu ve halkın da ona olan saygısı günden güne artmaktaydı. Bu sebepten Yabgu, Selçuk Subaşı'nın isyan etmesinden korktu ve onu öldürmeyi düşünmeye başladı. Selçuk Subaşı, Yabgu'nun bu düşüncesine vakıf olup derhal kendi [246] aşiretinin çoğunu yanına alarak Yedisu'dan kaçıp Sirderya'nın ayak kısmında ve Doğu kıyısındaki Cend ülkesine yerleşti. Cend'in kadim halkı Müslüman'dı. Selçuk Subaşı bu halkın dinini (İslam) kabul etti ve kendi etrafındaki gayrimüslim kabilelerin üstüne gaza yapmaya başladı. Git-gide önemli bir güce sahip oldu. Yukarıda anlatıldığı gibi H.386 [M.996/997]'de Selçuk Subaşı'nın oğlu Arslan Bey'in komutasında güçlü bir askerî birlik ile Samani emiri Emir Nuh'a yardım edip, Emir Buhara'yı İlig Han'dan aldı. Bu vakadan itibaren Samani Hanedanı ve Selçuk Subaşı arasında dostane münasebet kuruldu. H.393[M.1002/1003] ve 394 [M.1003/1004]'de Selçuk Subaşı, Muntasır'a iki defa yardım etti.

Selçuk Subaşı vefat ettikten sonra onun üç oğlu Aslan, Mikail ve Musa beyler Selçuk aşiretini idare ediyorlardı. Mikail Bey bir seferde şehit oldu ve kısa bir müddet sonra Musa Bey de vefat edince halkın komuta ve idaresi tek başına Arslan Bey'de toplandı. Arslan Bey o günden itibaren yabgu unvanını aldı. Ali Tekin İlig Han'ın ilk isyanında Arslan Yabgu ona bütün askerleri ile yardım etti ve mağlup olup Kızılkum çölüne kaçtı. Sultan Mahmud ve Kadir Han görüştükleri vakit yukarıda anlatıldığı gibi Selçuk Aşireti'ni Türkistan ve Horasan bölgelerine dağıtıp onların gücünü yok etmek için müşterek çalışmak üzere bir anlaşma yapmışlardı. Bu anlaşma gereğince Sultan Mahmud, Gazne'ye gider gitmez Arslan Yabgu'yu ona tâbi olanlarla birlikte Gazne'ye çağırdı ve ona güzel vaatlerde bulundu.

[247] Arslan Yabgu, Selçuk Aşireti'nin bir kısmını yanına alarak Gazne'ye gitti fakat onun kardeşinin oğlu Tuğrul Bey, Çağrı Bey, Muhammet Bey ve Yusuf Bey Selçuk Aşireti'nin çoğunluğu ile kentte kaldılar. Arslan Yabgu, Gazne'ye gelir gelmez Sultan Mahmud onu yakaladı esir ederek Hindistan'a gönderdi ve Kalincar¹⁹⁴ kalesine hapis ettirdi. Kendi yurtlarında kalan Tuğrul Bey, Çağrı Bey, Muhammet Bey ve Yusuf Bey, Sultan Mahmud'un Harezm valisi olan Altuntaş'tan korkup Cend'den

¹⁹⁴ Hindistan'ın Kuzeybatısındaki Uttar Pradeş eyaletinin Banda şehri sınırları içinde bulunan tarihi bir kale şehir. Kalenin bulunduğu tepe Vindhya dağlarının batısında 365 metre yüksekliktedir. Bkz. Finbarr B. Flood, **Objects of Translation: Material Culture and Medieval "Hindu-Muslim" Encounter**, New Jersey, Princeton Uni., Jersey, 2009, s. 80.

hicret edip Buhara'ya bağılı olan Nurata¹⁹⁵ adlı yaylaya yerleştiler. Kadirhan, onları Şarkî Türkistan'a gelip yerleşmeye davet etti. Fakat onlar Arslan Yabgu gibi kötü bir akıbetle karşılaşmaktan korkup Nurata'da durmak ve Kadir Han'a itaat etmeye devam etmek istediklerini bildirdiler ve Şarkî Türkistan'a gelmediler. Bu sırada Ali Tekin İlig Han'ın ikinci isyanı başlayıp Yusuf Bey ona kendinetebâsı olanlar ile yardım etti. Ali Tekin, Yusuf Bey'i bütün mensuplarından üstün tutup ona İnanç Yabgu unvanını verdi. Ali Tekin, Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Mahmud Bey'i itaatine almaya çalışıp başarılı olamadı. Daha sonra Yusuf Bey'e onlarla savaşmayı emretti fakat Yusuf Bey bu emri kabul etmedi ve aslında gizli bir şekilde onlarla birleşti. Bunu anlayan Ali Tekin, Alp Kara adlı bir komutanına Yusuf Bey'i yok etme emri verdi. Alp Kara, Yusuf Bey'i ve ona bağılı olanlardan birçok kişiyi öldürdü. Tuğrul Bey ve Çağrı Beyler bu vakayı öğrenip Yusuf Bey'in intikamını almak için ansızın [248] Ali Tekin'e hücum edip onun askerlerini yenerek Alp Kara'yı 100 kişiyle birlikte esir alıp gözlerini oyup boğarak öldürdüler. Ali Tekin, onların üstüne karşı hücum düzenleyerek Tuğrul ve Çağrı Beyleri ağır bir mağlubiye uğrattı ve Maveräünnehir'den kaçmaya mecbur etti.

Tuğrul ve Çağrı Beyler kendilerine bağılı olanlarla birlikte kaçarak Şarkî Türkistan sınırından geçtiler ve Kadirhan'a taat-ı arz ederek ondan yer talep ettiler. Kadirhan onlara Kaşgar'a yakın bir yeri tahsis edip verdi ve oraya yerleştiler. Tuğrul ve Çağrı Beyler, Kadir Han'dan çok çekiniyorlar ve hiçbir zaman ikisi beraber Kadir Han'ın huzuruna çıkmıyorlardı. Kadirhan zahiren bunlara çok iltifat ederek ikisini beraber huzuruna çağırır da bir bahane bulup yalnız biri geliyordu. Sonunda Kadirhan bir bahaneyle Tuğrul Bey hapsetti. Çağrı Bey bunu öğrenir öğrenmez kendine tâbi olanları toplayıp Kaşgar'dan kaçtı ve Karahanlı Hanedanı'ndan ava çıkan birkaç tane tekine denk gelip onları esir edip Kuzey tarafına gitti. Kadirhan esir olan tekinleri kurtarmak için Tuğrul Bey'i serbest bırakmaktan başka çare bulamayıp Tuğrul diye hapisten çıkarıp ve bir miktar para verip ve esirleri geri gönderme yemin ettirip yola çıkardı. Çağrı Bey Kaşgar'dan kaçtığı gibi Cend'e gitmişti. Tuğrul Bey onun arkasından yetişip esir Tekinleri geri gönderdi. Bu vakalar takriben H.419 [M.1028/1029]'da olmuştu. Bu tarihten sonra Selçuk Oğulları Cend'de durmayı

¹⁹⁵ Özbekistan'ın Nevai şehrine bağılı bir tarihi bir yerleşim yeri. Bkz. Sophie Ibbotson, Max Lovell-Hoare, **Uzbekistan**, Connecticut, Bradt, 2016, s. 200-202.

kendileri için tehlikeli gördüler. Çünkü Cend ülkesi Kuzey İlig Han'ı ikinci Arslan Han'ın vilayetinin bir parçası olup Kadir Han'a [249] tâbi idi. Onun için Tuğrul ve Çağrı Bey başka bir yere hicret etmeye mecbur oldular sonunda. Selçuk Oğulları Harezm Valisi Harun bin Altuntaş'tan yer istediler. Harun onlara Harezm yaylalarında yeterli bir yer verdi ve oraya hicret ettiler ve daha sonra Ali Tekin'den kış günlerinde Nurata'da yaşama izni aldılar. Böylece Selçuk Oğulları yaz günlerinde Harezm yaylalarında ve kış günlerinde Nurata'da hayvancılık yaparak göçebe bir hayat yaşıyorlardı. H.426 [M.1034/1035]'da Ali Tekin İlig Han'ın oğlu Nasır İlig Han, Selçuk Oğullarını Maverâünnehir'den kesin olarak çıkardı. Bu yüzden Harezm ve Horasan taraflarında oturmaya mecbur oldular. İşte Selçukluların tarihimize müteallik kısmı budur. Onların bundan sonraki muazzam vakalarını İslam tarih kitaplarında görebilirsiniz.

s. Karahan Yusuf Kadir Han ile Ali Tekin İlig Han'ın Vefatları ve Mahmud Buğra Karahan ile Nasır İlig Han

H.23 Rebiülahir 421/[M.30 Nisan] 1030'da Sultan Gazneli Mahmud vefat etti ve yerine oğlu Mesud Sultan oldu. Sultan Mesud, Kadir Han'ın damadı idi ve aralarındaki münasebet çok iyiydi. Fakat H.423/M.1032'de Sultan Mesud'un Harezm Valisi Altuntaş ile Ali Tekin İlig Han'ın arasında hudut meselesinden doğan bir çekişme yüzünden savaş [250] çıkıp, bu harpte Altuntaş öldürüldü ve Ali Tekin İlig Han sorunu kılıçla halletti. H.423'de [M.1032] Karahan Yusuf Kadir Han vefat etti ve yerine büyük oğlu ve veliahdı Mahmud Yagan Tekin Karahanlık tahtına çıktı ve Buğrahan unvanını aldı. Mahmud Buğrahan çok tecrübeli, siyasi ve idare kabiliyeti olan bir kişiydi. Onun döneminde Karahanlılar Devleti son derece huzur ve asayiş içinde yaşadı. Batı ve Kuzey İlig Hanları ile Uygur İdikut'u ve Karluk Yabgusu gibi devlete bağlı olan büyük ve güçlü Hanlar merkeze mutlak bir itaat içindeydiler. Elhasıl Mahmud Buğra Karahan'ın gerek harici bir düşman ile harp ettiği, gerekse de içeride önemli bir kargaşa ile karşılaştığına dair hiçbir rivayet yoktur. H.426 [M.1034/1035]'da Ali Tekin İlig Han vefat edip yerine Mahmud Buğra Karahan'ın emriyle Ali Tekin'in oğlu Ali Muhsin Nasır İlig Han oldu. Nasır İlig Han Karahanlık merkezine samimi bir şekilde itaat etmekteydi ve Selçuk Oğullarını devlet için bir varlık sorunu olarak görüyordu. İlig Han olur-olmaz onları Maverâünnehir'den

tamamen sürüp çıkardı. Nasır İlig Han'ın Sultan Mesud ile münasebeti çok iyiydi. Sultan Mesud, Nasır İlig Han'a kardeşim diyordu. Mahmud Buğra Karahan, H.439/M.1049'da vefat etti ve yerine kardeşi Tuğrul Tekin Karahan olup Buğrahan unvanını aldı. Tuğrul Buğra Han babası ve abisi gibi liyakatli biri değildi, rahatına düşküdü. Bunun için onun döneminde merkez zayıflamaya başladı. [251]

t. Karahanlı Devleti'nin İkiye Bölünmesi

Tuğrul Buğra tahta çıktıktan iki yıl sonra H.440 [M.1048/1049]'da Nasır İlig Han vefat etti ve yerine oğlu Ebu'l Muzaffer İmad'üd-Devle İbrahim Tekin İlig Han oldu. Mezkûr yılda bağımsızlık ilan edip Batı Türkistan'ı Karahanlı merkezinden resmen ayırdı ve Tabgaç Karahan unvanını aldı. Böylece hem Karahanlık makamına saygı gösteriyordu, kendisine ikinci derecedeki Karahanlık rütbesi olarak düşünülen Tabgaç¹⁹⁶ Karahan unvanını almıştı. Elhasıl böylece Pamir ve Altay dağları ve Sirderya arada hudut olup devlet ikiye bölündü. Türkistan'ın Şarkî Türkistan ve Batı Türkistan olarak ilk defa ikiye bölünmesi bu şekilde olmuştur. Tuğrul Buğra Karahan rahatına düşkün bir kişi olduğu için İbrahim Tekin'in bu hareketine ciddi ve fiili bir karşılık göstermedi, onun lafzen gösterdiği saygıyla yetindi¹⁹⁷.

Bu döneme ait dünyadaki önemli vakalardan biri Selçuk oğullarının H.439 [M.1047/1048]'da Gazneli Devleti'ni kesin bir şekilde mağlup edip Horasan, İran ve Irak'ın bir kısmını ele geçirip Tuğrul Bey'in meşhur Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmasıdır. [252]

u. Tuğrul Buğra Kara Han'ın Vefatı ve II. Harun Buğra Han'ın Karahanlık Dönemindeki Vakaları

Tuğrul Buğra Karahan, H.455/M.1062'de vefat edip yerine kardeşi Harun Tekin Karahan oldu ve Buğrahan unvanını aldı. Bu II. Harun Buğra Karahan'ın tahta oturduğu yıl Büyük Selçuklu Devleti'nde Alparslan Sultan olmuştu. II. Harun Buğra Karahan ile Sultan Alparslan arasındaki münasebet dostane idi ve birbirlerinin saraylarına elçiler gönderiyorlardı. Daha sonra Sultan Alparslan'ın veliahttı Melikşah ile II. Harun Buğra Han'ın Terken Hatun unvanlı kızı gayet debdebeli ve şahane bir

¹⁹⁶ Çünkü kadim Türkçe'de "Tabgaç veya Tabgaç tâbi ve tâbi olan manasındadır.

¹⁹⁷ Bu iki devletin hududu 14. haritada görülebilir.

merasim ile evlendirildi. Melikşah'ın yerine Sultan olan küçük oğlu Sultan Mahmud işte bu Terken hatunun oğludur¹⁹⁸. Amma Batı Karahanlı hükümdarı İbrahim Tabgaç Karahan'ın Sultan Alparslan ile münasebeti iyi değildi. Sonunda bu ikilinin arasındaki düşmanlık her ikisinin de ölümüyle sonuçlandı. Vaka şudur:

H.465/M.1072'de Sultan Alparslan, İbrahim Tabgaç Karahan ile savaşmak için Türkistan'a hareket etti. İbrahim Tabgaç Karahan'da Semerkand'dan hareket edip Harezm sınırında sert muharebeler yapıldı. Sonunda yapılan bir meydan muharebesinde İbrahim Tabgaç Karahan şehit olup askerleri dağıldı. Ondan sonra Alparslan ilerleyip Amuderya'dan geçti ve nehrin kıyısında Tabgaç Karahan'ın sınır muhafızı olan Harezmli Yusuf [253] Bey az sayıda askeriyle Alparslan'a karşı sert bir müdafaa yaptı. Sonunda mağlup olup bir kalede kısıldı. Alparslan'ın askerleri bir hücum ile kaleyi ele geçirip Yusuf Bey'i esir alıp Alparslan'ın huzuruna götürdüler. Alparslan, Yusuf Bey'in dört tane kazığa oturtularak idam edilmesine hükmetti. Yusuf Bey *“benim gibi kahraman bir kişiye böyle bir muamele reva mıdır?”* diye itiraz etti. Alparslan bu söze kızıp elindeki oku Yusuf Bey'e attı ama ok isabet etmedi. Yusuf Bey *“önünde duran esire okunu isabet ettiremiyorsun bu namertliğin ile bizim yurdumuzu almaya mı geldin”* diye ağzını bozup Alparslan'a hakaret etmeye başladı. Alparslan bu duruma çok sinirlenip kılıcını çekip Yusuf Bey'i parçalamak için koştu, bu sırada ayağı kayıp düştü aynı anda Yusuf Bey kendini Alparslan'ın üstüne attı ve elbisesinin içinde sakladığı bıçağı saplayarak Alparslan'ın karnını yaradı. Yusuf Bey'i oradaki askerler parça parça ettiler. Alparslan da birkaç saat sonra öldü ve başsız kalan askerler geri döndüler. İşte bir hırs yüzünden iki büyük İslam Türk hükümdarı öldürölüp binlerce insanın kanı döküldü. Tabgaç Karahanlı tahtına İbrahim'in oğlu Şemsü'l-mülk II. Nasır geçti. Bu kişi H.482 [M.1089/1090]'de vefat edip yerine Ali Tekin İlig Han'ın oğlu Ebu Ali Hasan Tekin Tabgaç Karahan oldu ve Buğra Han unvanını aldı. Bu iki hükümdarın dönemlerinde geçen vakalar hususunda bir malumatımız yoktur. Hasan Tabgaç Karahan, H.474 [M.1081/1082] civarında vefat edip yerine II. Nasır Tabgaç [254] Karahan'ın oğlu tahta çıktı bu kişinin adı belli değildir ama unvanı Kadir Han'dır. Bu zat kısa bir müddet içinde vefat edip yerine oğlu Ahmet Tekin Tabgaç Karahan oldu. Ahmet Tabgaç Karahan döneminde Batı

¹⁹⁸ Bu vakaların İslam tarihi kitaplarında zikir edilmektedir.

Karahanlı memleketi Selçuklu Sultanı'nın hâkimiyetine girdi ve beş yıl geçici olarak bağımsızlığını kaybetti. Vaka şudur;

H.481/M.1088'de Sultan Melikşah, Batı Türkistan'a sefer düzenledi. Ahmet Tabgaç Karahan birkaç çarpışmadan sonra mağlup olup Melikşah'ın eline esir düştü. Daha sonra Melikşah, Batı Türkistan'daki hükümranlığını kabul etmek şartıyla Ahmet Tabgaç Karahan'ı kadim unvanı ile Batı Türkistan'a hükümdar yaptı ve geri döndü. Fakat Özkend Hanı, Melikşah'ın hâkimiyetini kabul etmeyip bağımsızlık ilan ettiği için H.482 [M.1089/1090]'de Melikşah Batı Türkistan'a gelip Özkend Hanı'na muharebe ile boyun eğdirip geri döndü. Fakat Melikşah'ın bu iki önemli harp seferi ile temin etti hâkimiyeti sadece beş yıl devam etti. Çünkü H.485 [M.1092/1093]'de Melikşah vefat edip oğulları Mahmud ve Berkayaruk arasında sultanlık çekişmesi yüz verdi ve harp çıktı. Ahmet Tabgaç Karahan bu fırsattan istifade ederek bağımsızlığını ilan ederek Melikşah'ın asker ve memurlarını kovdu. Ahmet Tabgaç Karahan, H.488/M.1095'te vefat edip yerine hanedandan Mahmud Tekin Tabgaç Karahan oldu ve H.490 [M.1096/1097]'da vefat etti. Yerine Ahmet Tabgaç Karahan'ın torunu yani Kadirhan bin Ömer Han bin Ahmet Tabgaç Karahan tahta çıktı. Bu zatın adı malum değildir. Bu kişi H.495 [M.1101/1102]'de vefat etti. II. Harun Buğra Karahan dönemindeki vakalar hakkında malumatımız yok seviyesindedir. Çünkü bu 21 yıl müddet içinde böyle muazzam bir devlette [255] çok sayıda iç ve dış vaka meydana gelmiş olması tabidir. Ama maalesef bu uzun zaman dilimindeki vakalar hakkında tarihi rivayetlerden alabildiğimiz bilgi sadece yukarıdaki özet ve kısa malumattan ibarettir. Mezkûr zaman içinde Kuzey İlig Hanlığı hususunda elde edebildiğimiz bilgiler aşağıdaki kadardır.

Kuzey İlig Hanlığı Yusuf Kadir Han döneminden itibaren II. Arslan'ın evlatlarında devam etmekteydi. Bu İlig Hanlar, Karahanlık merkezine daima vefalı ve itaatkâr idiler. Kuzey İlig Hanlarının isim ve sıraları şöyledir; Yusuf Kadir Han Kuzey İlig Hanlığı'na kendi oğlu Şerefü'd-devle Ebu Şuca II. Arslan'ı tayin ettiğini yukarıda zikretmiştik. Bu kişi H.424 [M.1032/1033]'de vefat edip yerine oğlu Çağrı Tekin İlig Han oldu. O da H.440 [M.1048/1049] civarında vefat etti yerine kardeşi Rüknü'd-devle Mahmud Tekin İlig Han oldu. Mahmud Tekin'in vefatından sonra kardeşi Ahmet Tekin İlig Han oldu. Bu zatın vefatından sonra Mahmud İlig Han'ın oğlu III. Arslan

Han İlig Han oldu. İşte Kuzey İlig Hanlarının adları ve sıraları bu şekildedir. Fakat Mahmud İlig Han ve ondan sonrakilerin tahta çıkış ve vefat tarihlerine ait malumat bulamadım ve III. Arslan Handan sonraki İlig Hanlar hakkında da güvenilir bir malumat yoktur. Fakat H.528 [M.1133/1134]'e kadar Kuzey İlig Hanlığı'nın II. Arslan Han'ın neslinden devam ettiği ve bu İlig Hanlığın sonuna kadar Karahanlılar'ın mühim bir vilayeti ve fedakâr bir tebâsı olarak kaldığı bilinmektedir. [256]

v. Karahanlılar Devleti'nin Yıkılışı

II. Harun Buğrahan, H.496/M.1103'te vefat etti. Bu zatın yerine Karahan olan kişilerin adları ve sayıları hakkında hiçbir malumata ulaşamadım. Fakat bu devletin H.530/M.1136'ya kadar devam ettiği tarihi rivayetler ve arkeolojik buluntuların ittifakı ile sabittir. H.530 [M.1136]'da Karahıtay hanı Nusi¹⁹⁹ Gürhan²⁰⁰ bütün Şarkî Türkistan'ı istila edip Karahanlılar Devleti'ni yıktı. Ayrıntısı aşağıda Karahıtay Devleti başlığında gelecektir. Böylece 280 yıl devam eden ve muazzam Doğu ve Batı Türkistan bölgelerini medeniyet ve ilmin en yüksek mertebelerine yükselten muazzam Türk Karahanlılar (Hakanlar) Devleti yıkıldı. Amma Batı Türkistan'daki Batı Karahanlılar Devleti zayıflığın muhtelif felaketli dönemlerini yaşayıp H.619 [M.1222/1223]'ya kadar varlığını devam ettirdi. Tafsilatı şudur; Tabgaç Karahan Kadirhan, H.495'te [M.1102/1102] vefat edip oğlu Kılıç Han tahta çıktı ve Buğrahan unvanını aldı. Bu kişinin zamanında yani H.520 [M.1126/1127] civarında Selçuklu Sultanı Sencer, Batı Türkistan'a hücum etti ve Kılıç Buğra Han sert çarpışmalardan sonra mağlup olarak Sultan Sencer'e itaat etmeye mecbur oldu. H.531'de [M.1136/1137] Karahıtay Gürhan Nusi, Batı Türkistan'a hücum edip Kılıç Buğra Han'ı kendi hâkimiyetine tâbi kıldı. Kılıç Buğra Karahan, H.558 [M.1162/1163]'de vefat edip yerine oğlu Celalettin Ali Küregen²⁰¹ Karahan oldu. Ondan sonra Karahan

¹⁹⁹ Yelü Dashi (Wade-Giles: Yeh-Lü Ta-Shih). Karahıtay devletinin kurucusu. İslam kaynaklarında Nushi Taifu olarak geçiyor. Bkz. Michal Biran, **The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History**, New York, Cambridge Uni., 2005, s.48. Müellif Gürhan Nusi olarak yazdığı için biz de o şekilde kullandık.

²⁰⁰ Karahıtay Hanlarının unvanlarının yazılışı hakkında farklı görüşler var. Kürhan (İbrahim Kafesoğlu, **Türk Tarihi**, s.2002), Gurhan (Togan, **a.g.e.**, s. 61), Gürhan (Abdulkirim Özeydin, "Gürhan", **DİA**, C. XIV, 1996, s. 323). Müellif Gürhan olarak yazdığı için bizde Gürhan'ı tercih ettik.

²⁰¹ Damat anlamına gelen bu kelime yazılışı üzerinde en çok ihtilaf edilen terimlerden biridir. Müellif "Kuregan" olarak yazmış. Türkler Ansiklopedisinin VIII. Cildinde yayınlanan 5 makalede 4 farklı şekilde yazılmış. Küregen (Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, s. 406.; Enver Konukçu, "Babürlüler:" Hindistan'daki Temürlüler", **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII,

olanlar malum değildir. Karahıtaylar'ın en son döneminde Batı Türkistan Karahanı Sultan Osman idi.

[257] Bu kişi H.606 [M.1209/1210]'da Harzemşah'a tâbi olup H.619 [M.1222/1223]'da Muhammed Harzemşah tarafından şehit edildi. Böylece Batı Karahanlılar Devleti tamamen yıkıldı. İşte bu şekilde Batı Karahanlı Devleti H.520 [M.1126/1127]'den itibaren önce Sultan Sencer'e ondan sonra Karahıtay Devleti'ne ve ondan sonra da Harzemşah'a tâbi olup, sadece içişlerinde bağımsızlığını muhafaza ederek yaşadı.²⁰²

y. Karahanlılar Döneminde İdari Teşkilat

Karahanlılar Devleti'nde kadim Türk geleneği muhafaza edilip devletin başındaki hanedanın en büyüğü olan zat Karahan (Hakan) unvanını alıyordu. Amma Karahan'ın hâkimiyeti altındaki hükümdarlar genellikle iki dereceye ayrılıyordu

Birinci derece: İlig Hanların derecesiydi. İlig Hanlar ülkenin merkezinden uzak büyük kısımlarında Karahan'ın temsilcisi sıfatıyla kendi bölgelerinde gayet büyük yetkilere sahip olup, neredeyse müstakil surette o kısımları yönetiyorlardı ve kendi adlarına sikke (para) bastırıyorlardı. Hudut komşusu olan yabancı devletlerle savaş ve barış yapmak ve o devletlere kendi adlarına elçi göndermek ve onların elçilerini kabul etmek gibi büyük yetkileri vardı. Bu nedenle İslam tarihçilerinin çoğu İlig Hanları müstakil hükümdarlar zannetmişlerdir.

[258] İkinci derece: Karahanlılar Devleti'ne tâbi olan içişlerinde bağımsızlığa sahip küçük yerli hanlar ve kabilelerin derecesiydi. Bunların iç işlerindeki bağımsızlıklarına Karahanlar saygı gösteriyorlardı. Kendi mıntıkalarına mahsus idari teşkilatlar, icraat, din ve adetlerinde tam bir yetki ve azatlıkları vardı. Onların hanlık ve beylik unvanları kendi evlatlarına miras kalıyordu. Karahanlar kendilerinden birini oraya tayin etmiyorlardı. Bu hanlıkların mühimleri şunlardır; Koço, Beşbalık, Emil

s.746). Küregan (Abdullah Gündoğdu, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, s. 611). Küregan (Hayrunnisa A. Akbıyık, “Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, s. 296). Kürekan (Gürsoy Solmaz, “Timur ve Seferleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, s.541). Konu hakkında özel bir çalışma yapan Abdulkadir İnan (Abdulkadir İnan, “Güvey”, **Türkiyat Mecmuası**, C.IX, Ocak 1951, s.139-144) kelimeyi “Küregen” olarak yazdığı için bizde öyle kullandık.

²⁰² Tafsilatı Karahıtay Devleti başlığında gelecektir.

(Çöçek), İki Ögüz (Altay), Kumul, Barköl ve Üç İl (Batı Gansu) ülkeleri Uygur Hanı İdikut'un idaresi altındaydı. Hoten vilayeti Çovı²⁰³ veya Kılıç Han unvanlı yerli bir hanın idaresi altındaydı. İli deryasının doğusundan başlayıp İrtiş deryasına kadar uzanan Yedisu bölgesi Karluk Hanı'nın idaresi altındaydı. Karluk Hanı yabgu unvanına sahipti. Tarım (günümüzdeki Lop) ve Çerçen ülkelerindeki Sarı Uygurları yerli bir han yönetmekteydi. Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki günümüzde Rusların Simi Platosu diye adlandırdığı bölgelerde yerleşik Yağma, Tohsı ve Ugrak kabileleri birer han ve beyin idaresi altındaydı. Fakat bu han ve beylerin kendi adlarına para bastırmak ve yabancı ülkelerle ilişki kurma yetkileri yoktu. Karahan ve İlig Hanlar tarafından tayin edilen maliye memurları kadı ve askerî idarecileri kabul etmek ve onlara işlerinde yardım etmeye mecbur idiler. Bu işlerde ya doğrudan Karahan'a veya İlig Han'a bağlıydılar ve yurtlarının gelirinden [259] muayyen bir miktarı Karahan veya İlig Han'ın hazinesine vermek ve istenildiği zaman belli bir miktar asker göndermekle yükümlü idiler.

Batı İlig Hanlığının idare şekli Karahanlılar'ın başka bölgelerindeki idare şeklinden farklıydı. Çünkü Maverâünnehir ülkeleri uzun zamandan beri İslam hükümetlerinin elinde olup içişlerinde müstakil yerel Hanlar yoktu ve her yerdeki vali, hâkim ve başka memurlar merkezden tayin edilme usulüne tâbi olarak yaşamış ülkelerdi. Bu ülkeler Karahanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra hem İlig Hanlar hem de sonraki Tabgaç Karahanlarda mezkûr suret ile idare edildiler. Umumi idare işleri, maliye ve askerî işleri intizam ve kontrol altında tutmak ve devlete bağlı küçük hanlık ve beyliklerinin itaatini temin etmek maksadıyla bütün Karahanlık ülkeleri çok sayıda vilayete bölünmüştü. Her vilayette Karahanlar veya İlig Hanların temsilcileri, maliye memurları, kadıları, askerî yöneticileri ve yeteri kadar asker bulundurulurdu. Vilayete il deniyordu²⁰⁴.

Karahanlık ülkelerinde mükemmel bir umumi posta teşkilatı vardı. Yine mühim vakaları merkeze veya merkezden uzak bölgelere ve hudutlara hızlıca götürebilmek için Kaşgar, Balasagun ve bütün sınır bölgeleri arasında düzenli bir çizgi

²⁰³ DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 445)'de “Hotan töresine göre hakandan iki derece sonra gelene verilen unvan” olarak izah edilmiş.

²⁰⁴ 14. harita illeri göstermektedir.

üzerinde dizilmiş minareler inşa edilmişti. Mühim haberleri bu minareler üstünde görevlendirilen adamlar gündüzleri bayrak hareketi ile geceleri de ateş yakmak suretiyle diğer minare üstündekilere bildiriyordu. Onlar da diğer minaredekilere bildirip silsile halinde en uzak hudutta olan mühim hadisenin [260] haberi iki gün içinde payitahta ulaşıyordu. İşte bu haberleşme vasıtası takriben günümüzdeki telgraf hizmetini yapıyordu. Bugün de bu minarelerin çoğu mevcuttur ve onlara Güney memleketlerinde Tim²⁰⁵ ve kuzey ve batıda Tur veya Tura²⁰⁶ denmektedir.

z. Askerî Teşkilat

Karahanlılar kendilerine itaati kabul eden Türk kavimlerinden vergi ve asker alıyorlardı. Bu kanun nazarında Müslüman veya gayrimüslimin farkı yoktu. Bu siyaset sayesinde hazineye önemli miktarda gelir gelmişti. Gayrimüslim ve savaşçı kabilelerden çok sayıda cengâver ve cesur askerler geliyordu. Onun için Karahanlılar, Müslüman ve gayrimüslim Türklerden oluşan gayet muntazam ve kuvvetli bir orduya sahipti ve çok iyi bir askerî teşkilatları vardı. Bu teşkilat harp fenni itibariyle dört kısım tertibattan ibaretti.

- 1) Hücumcu kollar birliği,
- 2) Gece düşman karakolları ani baskınla ele geçirmek için mahsus kıtalar,
- 3) Askerleri düşman hücumundan ve gece baskınından koruyan mahsus tertibat,
- 4) Asker miktarı ve erzak taksimini mahsus defterlere yazıp çok açık ve muntazam bir şekilde olmak.

Karahan'ın resmi hususi bayrağı al renkli ipek kumaştan dokunan dokuz tane bayraktı ve aynı renk ipek kumaştan bir güneşlik Karahan'ın başının üstünde tutulur ve dokuz tane bayrak dört yanında taşınırdı. Bu yüzden Karahan'a Dokuz Tuğlu Han deniyordu²⁰⁷.

²⁰⁵ Haberleşme amacıyla ateş yakılan korunaklı yüksek yapı, Tura. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.II, s. 493.

²⁰⁶ Tur, başka yerleri gözetlemek için kurulan yüksek yapı; Tura ise belli bir yükseklikte etrafı korunaklı savaş veya yaşam için yapılan yer. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.II, s. 317.

²⁰⁷ Dokuz sayısını kutsal bilmek kadim zamandan beri devam eden millîanelerimizden biridir.

[261] Karahan'ın astı olan hanların bayrakları da al renkli olup, sayısı dokuzdan az olurdu. Karahanlıların ordusunda askerî müzik vardı. Bugünkü davul, karnay²⁰⁸ ve zurna o dönemlerin askerî müziklerinden kalan örneklerdir. Karahanlı askerlerinin savaş zamanında cephe ve merkez arasında hususi posta ağı vardı.

aa. Karahanlılar Döneminde Doğu ve Batı Türkistan'ın Medeniyeti

Karahanlılar döneminde Batı Türkistan'da medeniyetin nihayet derecede inkişaf ettiği, tarih kitaplarından gayet açık malumdur. Semerkand, Buhara, Margilan²⁰⁹, Özkend şehirleri o dönemin en bilinen medeniyet ve ilim merkezleriydi. Bu bölgelerde Karahanlılar'ın inşa ettiği mescit, medrese, türbe, hükümet binaları, yollar köprüler, saraylar ve imaretler çok fazladır. Bu binaların ve eserlerin bazısının kalıntıları halen mevcuttur. Fakat Şarkî Türkistan'ın o dönemdeki medeniyet ve abadlığından İslam tarih kitaplarının çoğu icmalen, kısa ve uzaktan duydukları malumatları vermektedirler. Lakin Şarkî Türkistan halkından olan veya gözüyle gören şahitlerin rivayetleri ile bu asrımızda keşfedilen eserlere göre Karahanlılar dönemi medeniyet ve terakki yönünden Şarkî Türkistan'ın altın çağı olmuştur. Binaenaleyh o dönemdeki medeniyetin muhtelif konularını ayrı başlıklar altında zikir edeceğiz.

İlim

Karahanlılar'ın kurduğu medreselerden İslam ilimlerinde, felsefe ve sosyal ilimlerde çok sayıda sahasında mütehassıs âlim çıkmıştır. Gerçi tarih kitapları o [262] dönemde yetişen âlimlerin adlarını ve tercüme hallerini çok az anlatsalar da bizce tercüme halleri ve eserleri bilinen Şarkî Türkistanlı alim, filozof ve edebiyatçılar az olsa da bunların İslam aleminde emsali görülmemiş kişiler olmaları, o zaman da Şarkî Türkistan'da ilmi terakkinin en ileri seviyede olduğu ve alimlerin sayısının çok olduğun en güçlü delilidir. İslam filozoflarının en büyüğü olarak bilinen ve ilim ve rütbesine hiç kimsenin yetişemediği Farabî Ebu Nasır Muhammed, Şarkî

²⁰⁸ Uygur Türklerinin kullandığı, şekil itibariyle zurnaya benzeyen ama boyut olarak çok daha uzun ve büyük bir çalgıdır. Genellikle 1,5-2 metre uzunluğunda yapılır, sesi kalın ve heybetli çıkar. Bkz. "Uygur Yellik Çalguliri", **Uygur Akademisi**, <https://www.akademiye.org/ug/?p=10409/01.07.2020>.

²⁰⁹ Müellif "Merginan" şeklinde yazmış. Ancak güncel kullanımı Margilan (Muhammed Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı", **Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 527) olduğu için bu tabiri tercih ettik.

Türkistanlıdır. Bu zat Balasagun yakınlarındaki Talas iline bağlı Farab şehrinden olup, Ulug Tarhan adlı bir Karluk asilzadesinin oğludur. Bu zat tahsilini Talas, Balasagun ve Kaşgar medreselerinde tamamladıktan sonra İslam âleminde seyahat edip, Bağdat, Şam ve Mısır filozoflarına kendine hayran bıraktı. Ona İslam filozofları, “İkinci Aristo” unvanını verdiler. Bu filozofun mantık alanında telif ettiği kitaplar, İhsaü’l-Ulum vet Ta’rif bi Egraziha²¹⁰ adlı benzersiz bir dairetü’l-mearifi [aksiklopedi] ve Es-Siyasetü’l-Medeniyye adlı kitabı ve başka çok sayıda telif eserleri günümüze kadar ulaşmıştır. Meşhur İslam hekimi olan Buhara Türklerinden Ebu Ali İbni Sina ilimlerini Farabi’nin kitaplarından topladığını beyan etmektedir. Bu filozof (Farabi) her ilim dalında benzersiz olmasının yanında müzik alanında da bir mucit derecesinde maharetliydi. Bugüne kadar onun sırrına müzik âlimleri vakıf olamadıkları (dinleyenleri güldürme ağlatma ve uyutma) etkisi veren nağmeler çalıyordu. Kanun’u işte bu Farabi’nin icat ettiğine dair rivayetler vardır. Bu filozof 70’ten fazla dil biliyordu. Bu kişi bu kadar ilim ve fazileti olmasına rağmen hiçbir makam ve rütbe kabul etmemiş hatta bir ev bile tutmamış, hakiki bir zahitlik ile dünyadan göçmüştür. Halkın sohbetinden tabiatı gereği kaçıyor. Çoğu zaman تنها su boylarında ve ağaçların altında oturup, [263] kitaplarını yazıyordu. Ömrünün çoğunu Bağdat, Şam ve Mısır’da geçirmiş olsa da Türk âlemine çok derin ilgisi vardı ve ölene kadar Türkler gibi giyindi ve 80 yaşında Şam’da vefat etti.

Fıkıh, tefsir ve hadis ilimlerinde “imam” unvanını alan âlimler pek çoktu. İmam Muhammed Fıkhi Balasaguni ve İmam Alaaddin Hotenî bunlardandır.

Edebiyata gelecek olursak Türk yurtlarını gezip Türk lügatleri ve halk edebiyatını derleyip Dîvânu Lugâti’t-Türk adlı büyük bir sözlük teklif eden Muhammed bin Muhammed Kaşgar’ın büyük âlim ve edebiyatçılarından. Bu kamusun, kendi döneminde misli olmayan ve daha önce yapılmamış bir surette yazılmış bir kitap olduğu tarih bilenlere malumdur.

²¹⁰ Farabi’nin ilimlerin sınıflandırılmasına dair yazdığı eseri. Erken dönemlerde Latince ve İbranice’ye tercüme edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Kaya, “İhsaü’l Ulum”, *DİA*, C. XXI, 2000, s. 549-550.

Şiir ve edebiyat alanında Türk lügatine hâkimliği ve Türklerin içtimai seviyesine tercüman olmakta yegâne olan Kutadgu Bilig adlı manzum kitapta bir Balasagun'lu olan Yusuf Has Hacib'in telifidir.

Abadlık

Karahanlılar devrinde Şarkî Türkistan bugünden kat ve kat daha fazla abad idi. O zamanda var olan şehirlerin çoğu bugün yoktur. Bu şehirlerin bazılarının kalıntıları ve isimleri bilinmektedir ve bazılarının adı dahi unutulmuştur. Bu, tarihin bize bildirdiği birçok şehrin günümüzde kalıntıları bile kalmamıştır. Tarih-i Reşidi'nin müellifi kendi seyahatinde Şarkî Türkistan'da gördüğü şehir kalıntıları, minare, türbe, cami ve medrese kalıntıları hususunda uzun beyanat vermektedir.

[264] Bu şehirlerden tarihte adı geçen ve yerleri tahkiki veya tahminle malum olanlar 12. haritada gösterildi. Karahanlılar döneminde yollar, su kanalları, çeşit çeşit yapılar, cami, minare ve medreseler çok sayıda inşa edilmişti. Hususen Kaşgar, Hoten, Kuça, Balasagun ve Barsgan şehirleri gayet muazzam abadlık numuneleriydi. Koço, Beşbalık, İlibalık, Çongbalık ve Karaşehir şehirleri Karahanlılar devrenin çok güzel abadlık manzaralarını bugüne kadar saklamışlardır. O zamanlarda 20'den fazla şehri olan Hoten vilayetinde bugün sadece Altışehir vardır.

Zanaat

Kadimden beri zanaatta son derece usta olan Şarkî Türkistanlılar, Karahanlılar döneminde zanaata çok geliştiler. İpek böceği yetiştirmek, ipek ipliği hazırlamak, ipekten şayi, etles ve bekesem²¹¹ dokumak Karahanlılar döneminde revaç buldu. Mimarlık sanatı Karahanlılar döneminde kemale ermiştir desek caizdir. Çünkü o zaman da inşa edilen cami, medrese, minare, türbe, hamam ve başka yapıların harabelerinde görülen ustalık buna şahittir. Hoten yakınlarında keşfedilen altınla boyanmış binalar, kenarlarındaki revakları ve Kaşgar civarında keşfedilen Karahanlıların mezarlarının kalıntılarındaki sanat eserleri yukarıdaki sözümüzü ispat etmektedir. Bu mimari eserlerin bugüne kadar, olduğu gibi saklanamamış olmasının açık iki sebebi vardır.

²¹¹ Doğu Türkistan'da üretilen ipek kumaş çeşitleri. Türkiye Türkçesi'nde birebir karşılıkları yoktur.

1) Bu yapıların taş kullanılmadan pişirilmiş tuğla ve ağaçtan inşa edilmiş olmalarıdır.

2) Karahanlılardan sonra Şarkî Türkistan'a çok mutaassıp yıkıcı ve yakıcı yağmacıların çokça hücumlarıdır.

[265] Hoten, Keriye, Çerçen, Kaşgar, Üç Turfan, Kuça, Karaşehir, Turfan, Kumul ve Üç El (Dunhuang ve Enşi) etrafında keşfedilen ipek, yün ve bez kumaş parçaları ve özellikle Yusuf Kadir Han zamanında Hoten'de şehit olan İslam askerlerinin kefenlerine bakılırsa Karahanlılar dönemindeki Türklerin kumaş dokumadaki yetenekleri takdire şayandır. O dönemde yapıldığı bilinen altın, gümüş, bakır ve tunçtan yapılma ziynet eşyaları, savaş, ev ve tarım aletleri ve özellikle yeşim taşından yapılma bilezik, yüzük ve kemer tokaları ile tabak çanaklar bu sanatların çok inkişaf ettiğini ve ustaların kabiliyetlerinin çok ilerlediğini göstermektedir. Madencilik zanaatı ihtiyaçtan fazla üretim yaptığı için Şarkî Türkistan'dan yabancı memleketlere o dönemde altın, demir bakır ve yeşim taşı ihraç edildiği malumdur. Karahanlıların ve İlig Hanların adlarına bastırılan altın ve gümüş sikkeler, St. Petersburg, Berlin ve Londra müzelerinde mevcuttur. Stanley Lane Poole, Karahanlılar'ın ve İlig Hanların isimleri ve tahta çıkış ve vefat tarihlerini mevcut sikkelerden aldığını yazmaktadır.

Ziraat, Ticaret ve Servet

Şarkî Türkistan'ın Altışehir ve Turfan bölgelerini gören kişi ilk bakışta bu yurtların tamamen insan yapımı ırmak ve su kanallarıyla sulanıp, abad olduğunu ve bunlar olmadan o bölgelerde abadlığın mümkün olmadığını görür. Bu görüş bu yurdun halkının binlerce yıldır şehir ve kent hayatı (ziraat zanaat ve ticaret) ile yaşadığını çok derin düşünmeden anlamak için kâfi delildir.

[266] Günümüzde abad yurtlardaki ırmak, su kanalı ve su toplama havuzlarının çoğunun Karahanlılar döneminde ziraat işlerini kolaylaştırmak için yapıldığı bilinmektedir. Günümüzde harap olmuş ancak Karahanlılar döneminde abad yurtlardaki çok sayıda tarıma ait izler, ırmak ve su toplama havuzlarının kalıntılarının çokluğu o zamanlarda ziraatın çok yaygın ve son derece gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Susuz yerleri ziraata açmak için dağları delip su getirmek ve

karizler²¹² kazmak o dönemde revaçtaydı. Dağlarda açılan mezkûr delikleri ve kuyulardan günümüze kadar ulaşan epey fazladır. Yemeklik tahıllardan başka, pamuk, her çeşit ot ve sebze, yonca ve yağ çıkarılan tahıl çokça ekilirdi. Bağcılıkta son derece revaçtaydı.

Şarkî Türkistan'ın içinde güney yurtlarından her türlü mahsulât kuzey yurtlarına götürülüp, canlı hayvan ve maden karşılığında satılırdı. Bu işler için kervan ticareti ve dükkân açmak çok yaygındı²¹³. Kervanlar Çin, Tibet, Batı Türkistan, İran ve Hindistan'a Şarkî Türkistan'dan zanaat ve maden mahsulâtı ve canlı hayvan götürüp satıyorlardı. Çin'den ipek kumaşlar ve çini, Hindistan'dan ilaç ve baharat alıyorlardı. Özellikle Hindistan ve Tibet ticareti Hotenli tüccarların elindeydi. Velhasıl Karahanlılar dönemindeki huzur sayesinde ticaret işinin çok geliştiği ve Asya'nın doğusu ve batısı arasındaki ticaret Şarkî Türkistanlı tüccarların elinde gibiydi.

Karahanlılar ticaret ve seyahat seferlerini kolaylaştırmak için büyük yollarda hanlar, kervansaraylar ve yolların ortalarına su kuyuları ve sığınaklar inşa ettirdiler ve yolcuların yemeklerini ve hayvanların et ve yemlerini [267] hazırlamak ve her işte rahat etmelerini temin etmek için özel hancılar tayin edilmişti. Bu hanlardan özellikle çölde inşa edilenlere önemli miktarda yer vakfedilmişti. Bu hanlardan o zamanlardan günümüze kadar kalanları çoktur. Çöllerdeki yollarda yolcuların kaybolmasını önlemek için yollara ağaçtan alametler dikiliyordu. Bu alametlere bazı yerlerde Ula²¹⁴, bazı yerlerde İla deniliyordu. Karahanlılar döneminde şahsi imaretlerin kalıntılarında görülen altın çizgilere, mücevher ile süslenip yapılan altın ve gümüş ev eşyalarına, diğer süs eşyaları, altın ve gümüş ve mücevher ile ziynetlenmiş elbiselere bakılarak o dönemde Şarkî Türkistan halkının tarihinde hiç görülmemiş bir zenginliğe ulaştığı anlaşıyor.

²¹² Günümüzden 2.500 yıl kadar önce Turfan'da yapılan yer altı su kanallarına verilen ad. Toplam uzunluğu 5000 km'yi bulan ve binlerce yıldır dağdan gelen suyu çölden buharlaşmadan tarım alanlarına ulaştıran bu sistemin bir kısmı halen işlevseldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alimcan İnayet, "Türk Kültüründe Bir Harika: Kariz", **Bilim ve Ütopya**, Sayı. 123, Eylül, 2004, s. 16-18

²¹³ Kervancı tüccarlara Arkış [Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 47], dükkân açanlara Kebitçi [Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 153] deniliyordu.

²¹⁴ Çölde yol gösteren alamet. Bkz. Gucahun Hudaverdi, **Kedimki Uygur Tili Lugti**, Yaşlar Ösmürler Neş., Urumçi, 1989, s. 424.

ab. Karahanlılar Döneminde Şeref Unvanları

Karahanlıların muhtelif unvanları vardı. Şecaati ile meşhur olan veya büyük zaferlere nail olan Karahanlar Buğrahan, Kara Buğrahan veya Tunga Han (kaplan demektir) unvanlarını alıyorlardı. Merkezi devlet otoritesini kuvvetlendirmeyi ve devletler arasında siyasi mevkiini arttırmaya muvaffak olan Karahanlılar, Kadirhan (muktedir ve nüfuzlu demektir) unvanını alıyordu. Yücelik sahibi olduğunu belirtmek için Kılıç Han unvanını alan Karahan ve Hanlar da vardı. İlimde şöhreti olan Karahanlar, Kül Bilgehan [268] (deniz gibi âlim) unvanı ile anılıyorlardı. Karahanlı hanedanından olan şehzadelere genellikle Tekin deniliyordu. Bazısı Terim unvanı ile de anılıyordu. Şecaati ile bilinen şehzadelere Tunga (kaplan gibi şecaatli), Alptekin (pehlivan, şehzade) ya da Yagan Tekin (fil gibi güçlü) unvanları ile şerefendiriliyordu. Karahanlı hanedanından olmasa da devlete olağanüstü önemli askerî hizmetler yapan asilzadelere de Alptekin unvanı veriliyordu.

Devlet adamlarından vezirlere Yugruş²¹⁵ deniliyordu. Kapı ağası yani kapı vezirini Tayangu²¹⁶, ülkenin bir bölümünde Karahan'ın vekili olan tekine İlig Han deniliyordu. İçişlerinde bağımsızlığa sahip olan yerli hanların birinci derecede olanları Çuvga²¹⁷, ikinci derecesi Yabgu, üçüncü derecesi Tügsin²¹⁸, dördüncü derecesi Başgan²¹⁹, Buşkan veya Buşka²²⁰ unvanlarına sahip oluyorlardı. Yerli hanlardan sadece Uygur Hanı İdikut unvanını taşımaktaydı. Karahanlıların hususi kâtiplerine İlimga²²¹ deniyordu. Askerî unvan sahiplerine genellikle Başkan diyorlardı. Subaşı sadece başkomutana özel bir unvandı. Şecaati ile meşhur olan askerlere birinci derecede Alp, ikinci derecede Sökmen deniliyordu²²². Yurt asilzadelerine birinci derecede Tarhan, ikinci derecede Bey ve üçüncü derecede Bay unvanları veriliyordu.

[269]

²¹⁵ Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 366.

²¹⁶ Karahan ve halk arasındaki güvenilir kişi demektir.

²¹⁷ Müellif “Çüvey” ya da “Çüvi” olarak yazmış. DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 184)’de “Çuwga” olarak geçiyor.

²¹⁸ Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 189.

²¹⁹ Kavmin reisi demektir. Bkz. Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 190.

²²⁰ DLT’de “Buşkan” veya “Buşka” şeklinde bir kelimeye ulaşamadık. Muhtemelen müellif kelimeyi doğru okuduğundan şüphe edip, alternatif okumalar koymuş olabilir.

²²¹ Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 74.

²²² Her ikisi de pehlivan demektir. Bkz. Kaşgarlı, **DLT.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 192.

ac. Karahanlılar Döneminde Türk Dili ve Edebiyatı ve Bu Sahadaki Eserler

Karahanlılar döneminde her alanda Türklük ve Türk gelenekleri tam olarak muhafaza edildiği gibi, Türk dili de çok iyi korunmaktaydı. Devletin resmi dili öz Türkçe idi. Şarkî Türkistanlı yazarlar yabancı kelimeleri kullanmaktan tâbi olarak kaçarak yabancı yurtlardan gelen nesnelere Türkçe ad koyarlardı. En ince fikirleri ifade etmek için Türkçe kelimeleri bulmaya çaba sarf ederlerdi. Bu dönemde Türkçe edebiyat çok gelişmiştir. Halk arasındaki sözlü edebiyattan başka son derece zengin bir mektepli ve yazılı edebiyat vardı. Öz Türkçe dini, edebi nazım ve nesir çok sayıda eser telif edilmişti. İşte bu surette Öz Türkçe edebi dili zenginleşti.

Bütün resmi mektup ve defterler, halk arasındaki evraklar ve muamele defterleri Öz Türkçe olup Uygur alfabesi ile yazılıyordu. Demek ki o dönemde Arap alfabesi resmi olarak ve halk arasında umumi surette kabul görmemişti. Dini kitapların çoğu ve edebi kitapların hepsi Uygur alfabesi ile yazılıyordu. Sadece ulema ve bazı önde gelen kişiler Arapça ve Farsça biliyorlardı ve bu dillerde yazılan eserler Arap harfleri ile yazılıyordu. Karahanlıların son dönemlerinde Türkçe sözleri ve kitapları Arap harfleriyle yazmak revaç buldu. Lakin terkihi itibariyle Arapça yazım kaideleri ile [270] yazmayı kabul etmediler. Uygur kitap yazım kurallarını uygulayıp meftuhun²²³ yanına “elif” mazmumun²²⁴ yanına “vav” ve meksurun²²⁵ yanına “ya” harflerini koymak suretiyle kabul ettiler. Bugün de Şarkî Türkistan'ın kitap yazma usulünde bu kurallara bir miktar riayet edilmektedir. Misalen تورسون bergan, قىلدىم kıldım kelimeleri bu kaidelere tam olarak uymaktadır. Eğer Arapça kuralları ile bu kelimeleri yazsaydık ترسن bergan, قىلدىم kıldım şeklinde yazmalıydık. Ama her halükârda Karahanlılar döneminde Arapça harfler resmi olarak hiç kabul edilmedi. Ta ki devlet yıkılana kadar resmi yazışmalar daima Uygur harfleri ile yapıldı.

²²³ Harekesi üstün yâni fetha olup “a, e” şeklinde okunan. Bkz. <http://www.lugatim.com/s/meftuh/01.07.2020>

²²⁴ Harekesi ötre, zamme olup “o, ö, u, ü” şeklinde okunan. Bkz. <http://www.lugatim.com/s/MAZMUM/01.07.2020>

²²⁵ Esre (kesre) ile harekeli olup “ı, i” şeklinde okunan. Bkz. <http://www.lugatim.com/s/MEKSUR/01.07.2020>

Karahanlılar döneminde Öz Türkçe nazım ve nesir eserler verilmiş olup, her mevzuda çok sayıda kitap teklif edildiği kesin olarak biliniyor. Fakat bu eserlerden sadece ikisi günümüze kadar gelebilmiştir. Biri Kutadgu Bilig'tir (bereketli bilgi) demektir. Bu kitap büyük ve baştan sona nazım bir kitaptır. 6.500 beyitten fazla öz ve duru Türkçe ile yazılmıştır ve baştan sona 100 kelimedenden daha az Arapça kelime vardır. Her mesele hakkında çok kıymetli felsefi ve içtimai mülâhazaları içeren bir kitaptır. Bu dönemde Şarkî Türkistan'daki Müslüman Türk toplumunun medeniyet açısından çok gelişmiş olduğunu bu kitap göstermektedir. Bu kitabı aslen Balasagunlu olup Kaşgar'da Karahan'ın Tayangusu (Has Hacıp ya da Eşik Ağası) olan Yusuf Has Hacıp, H.462 [M.1069/1070]'de yazmış ve bilahare Batı Tabgaç Karahan'ı olan Ebu Ali Hasan Buğra Tabgaç Karahan'ın huzuruna takdim etmiştir. Bu kitabı tamamen Uygur alfabesi ile yazmıştı, günümüzde de asıl nüshası öyle basılmıştır.

[271] Diğeri Dîvânu Lugâti't-Türk'tür. Bu kitap Kaşgar âlimlerinden olan Mahmud bin Muhammed'in Türk dili ve edebiyatını derlemek için Türk yurtlarında yıllarca süren uzun bir seyahat neticesinde topladığı Türk lügatlerini içeren bir kamustur. Üç büyük cilttir ve dünyada o zamana kadar görülmemiş bir tarzda gayet muntazam ve tertipli bir şekilde yazılan bu kamus, Türkistanlı yazarların telif kabiliyetlerinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bu kamusta Türkçe kelimeler Arapçaya tercüme edilmektedir ve genellikle Türkçe bir beyit veya mesel örnek verilmektedir. Bu şekilde hem kadim Türk dilini hem de halk edebiyatında gösteren iki faydası olan bir kitaptır. Bu kitabın Arapça açıklama ile telif edilmesinin nedeni şudur ki; o zamandaki Abbasi halifelerinin devlet adamlarının çoğu Türk olup, asker ve memurlarının çoğunluğu da Türk olduğu için halifeler ve Arapların Türkçeyi öğrenmeye ihtiyaçları çok fazlaydı. Binaenaleyh Mahmud bin Muhammed bu kamusu Arapça açıklama ile telif ederek o zamandaki Halife el-Muktedi Biemrillah Abbasi'ye takdim etmişti. Orta Çağ'da Türkistan'da Türkçe'nin içinde yabancı kelimeler özellikle Arapça ve Farsça kelimeler girmiş ve bunun üstüne daha günümüze kadar geçen muharrir, müellif ve şairler kasıtlı olarak yabancı kelimeleri eserlerinde çok kullandıkları için Türkistan'da çok sayıda nesnenin Türkçe adları unutulup yerlerini yabancı kelimeler almıştır. Bu unutilan Türkçe kelimeler Dîvânu Lugâti't-Türk'de bulunabilir. Dilimizi düzeltmek için bu kitap gayet önemli bir hizmet yapabilir. [272]

Bu iki kitap Türkiye'de ve birkaç Avrupa merkezlerinde bastırıldı. Türk dilini ve edebiyatını tetkik eden dil âlimlerinin en güvenilir başvuru kaynakları işte bu iki kitaptır.

ad. Karahanlıların Çağdaş Devletlerle Aralarındaki Siyasi Mevkii

Karahanlılar'ın Abbasi halifeleri ile ilişkileri malum değildir. O zamanda Hilafet merkezinin siyasi nüfuzunun kalmadığı herkese malumdu. Amma Karahanlıların ilk dönemlerinde Batı Türkistan, Afganistan ve İran'da Saltanat süren Samani Devleti ile Karahanlıların münasebetleri dostane idi. O devletin çöküş döneminde Hasan Buğrahan kadim münasebeti terk edip mezkûr devleti yıkarak onun mirasına sahip çıkması yukarıda anlatıldı. Ondan sonra Karahanlılar Asya'daki devletlerin en asili ve birinci derecede manevi nüfusa sahip olan yegâne hanedanı oldular. Çünkü o zamanın en güçlü İslam hükümdarı Sultan Mahmud ve oğlu Sultan Mesud, Karahanlıları kendinden üstün bir asalet rütbesinde görüp çok saygı gösteriyorlar ve Karahanlılar ile iyi münasebette bulunmak için her şeyi feda ediyorlardı.

Selçuklu Sultanları Karahanlıları bütün Türk topluluklarının İmparatoru bilip çok saygı gösteriyorlardı. Doğu'daki Tangut²²⁶ ve Hıtay hanları resmen Karahanlılara tâbi olmasa da kendilerini Karahanlıların astı görüp, daima belli bir miktar vergi ve hediyeler vermek suretiyle Karahanlıların hücumundan korunmak ve onların dostluğunu, bir çeşit manevi nüfuzlarının altında olmak suretiyle sağlıyorlardı. Dîvânu Lugâti't-Türk'te anlatıldığına göre Karahanlılar, Çin imparatorlarına Uygurca harfler ile Türkçe mektup yazıyorlardı ve Çin imparatoru [273] Karahanlılara Çince ile değil Uygur harfi ile Türkçe yazıyordu. Bu rivayete göre Karahanlıların Çin imparatorlarının üstünde de bir manevi nüfuz sahibi oldukları ve Çin imparatorlarından onların siyasi yönden üstünlüğü sabit oluyor. İşte bu çağdaş devletler arasında Karahanlıların umumi olarak üstünlüğünün en önemli sebebi asker, servet ve siyaset itibariyle Karahanlıların hepsinden kuvvetli olması olduğu

²²⁶ Tangut veya Çincesi ile Dangxiang, Çin'in Kuzeybatısında yaşayan Tibet-Birman dilini konuşan göçebe bir topluluk. Ayrıntılı bilgi için bkz. West, **a.g.e.**, s. 180-181.

anlaşıyor. Amma maalesef Karahanlıların bu siyasi güç ve mevkilere ulaşmalarına neden olan vakaların ve hallerin tafsilatını henüz bilmiyoruz.

2. Karahanlılar ve Onlardan Önceki Büyük Türk Devletlerinin Yıkılış Sebepleri Hususunda Bir Mülahaza

Hunlar, Juan-Juanlar, Ak Hunlar, Gök-Türkler, Türgişler, Uygurlar ve Karahanlılar gibi Türk âleminde büyük devlet kuran hanedanların en uzununu iki-üç yüzyıldan fazla devam etmeden yıkıldıkları tarihte görülmektedir. Bu devletlerin her birinin yıkılmasının ayrı ve muhtelif sebepleri olması tabidir. Lakin bazı çağdaş tarihçilerin mülahazalarına göre bu devletlerin uzun devam etmemesinin en önemli sebebi tektir ve o sebepte şudur; kadim zamanlardan başlayıp bağımsızlık ve her işte özgür olmak Türk topluluklarının her bir ferdinin nazarında her şeyden önemli bir haktır. Bunun için büyük hükümdar olan zat her ülkedeki yerli hanlar ve kabileleri kendi beylerinin bağımsızlığına saygı göstermek ve sadece yabancı düşmanlara karşılık verilmesinde Türk kavimlerinin bir bayrak altında birleşmesine kanaat etmeye mecburdu. [274] Yerel hanlar içişlerinde tamamen müstakil olup, büyük hükümdarı sadece Türk kavimlerinin birliği ve mevcudiyetinin hamisi nazarıyla bakıp, saygı ile itaat ediyorlardı. Bunun üstüne büyük hükümdar hanedanından uzak yerlerini idaresi ile görevlendirilen vekiller kendi işlerinde tamamen müstakil bir hükümdar sıfatıyla saltanat sürüyorlardı. İç ve dış askerî ve mali işler tamamen bu vekillerin istek ve salahiyetlerine göre yapılıyordu. Bu Hanlık ve vekillik mansıpları her hanın veya vekilin evlatlarına miras kalıyordu. İşte kadimden beri Türk devletlerinin yönetim geleneği buydu ve herkes bu geleneğe uymanın insanlık hukukunun bir vecibesi diye inanıyordu. Bir devlet kurulup aradan zaman geçtikçe vekillerin ya da yerli hanların bazıları hırslı ve bencil çıkıp, büyük hükümdara isyan ediyorlardı. Bu asiler evvelden beri kendi bölgelerinde müstakil ve askerî ve mali işler kendi ellerinde olageldiği için isyan da muvaffak olmaları kolaydı. Diğer yandan Türk toplumunda kargaşa çıkmasını bekleyip duran komşu devletlerin asilere yardım etme ve devleti zayıflatma faaliyeti göstermeleri kolaydı. Elhasıl bu idare geleneği iç çekişmelere meydan vermenin ve harici desiselere yol açmanın en önemli sebebiydi. Bu suretle devletin merkezinin zayıflaması ve iç ve dış düşmanların hücumları ile devletin yıkılması normaldir.

Bu kitapta vakaları anlatılan Türk devletlerinin kuvvetten düşme ve yıkılma dönemlerindeki hadiselerini düşünecek olursak, devletin yıkılmasının en önemli sebebinin bu olduğu görülecektir. [275]

3. Doğu ve Batı Türkistan'da Karahıtay Devleti (H.528-607/M.1134-1211)

a. Karahıtaylar'ın Aslı ve Tarihçeleri

Mançurya'nın Güney kısımlarında yaşayan güçlü bir Türk kabilesi vardı. Bunlara Kıtay deniyordu. Türkistanlılar Hıtay diyorlardı. Çin tarihlerinde bunlara Liao denmesinin sebebi bunların hükümdar hanedanının bu unvanı olmasındandır. Bunların asıl yurtlarına bugün de Liao Tong denmektedir. Bu Kıtay kabilesi eskiden ziraat ve ticaret ile hayatlarını sürdüren barışçı bir kavimdi. Gök-Türk Kağanlığı döneminde Gök-Türklere bağlıydılar. Daha sonraki Kutluk Gök-Türk döneminde Kıtaylar büyük bir karışıklık çıkarıp Kapgan Han bu kargaşayı çok zor bastırmıştır. Gök-Türk Devleti ikinci defa yıkıldıktan sonra Kıtaylar yavaş yavaş kuvvetlenip fırsat buldukça yurtlarını genişletmeye çalışmaya başladılar. Doğu Uygurlarını mağlup eden ve Moğolistan'da hüküm süren Kırgızlarla daima harp etmekteydiler. Sonunda Kıtaylar, Yelü²²⁷ Han adlı hanlarının komutası altında Kırgızları mağlup edip onların Orhun kıyısındaki payitahtlarını işgal ettiler ve Kırgızları önceki yurtları olan Yama (Yenisey) kıyısına kovdular. Böylece Yelü Han, Orhun kıyısındaki bir şehri payitaht yapıp bütün Moğolistan ve Mançurya'nın güneyini kendi hâkimiyeti altına aldı. H.285/M.907'de Yelü, 300 bin atlı asker ile Kuzey Çin'e ilerleyip Peçili (Çihli) vilayetini alıp Pekin şehrini Payitaht yaptı. O dönemde Çin'in millî İmparatoru olan Song hanedanı [276] hükümdarlarının karşısında Yelü Han başarıyla devletini koruyordu. Yelü Han öldükten sonra oğlu Han oldu ve kendini Kuzey Çin ve Doğu Türklerin İmparatoru ilan edip hanedanına Liao unvanını verdi. H.381/M.991'de Kıtay İmparatoru Mançurya ülkesinin orta kısımlarında yaşayan Tunguz adlı Türklerden

²²⁷ Yelü Abaoji, Hitayları birleştirip, İlk Hıtay devletini (Liao)kuran kişi. 872-926 yılları arasında yaşamıştır. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 622.

Cürcen²²⁸ kabilesini kendine bağladı²²⁹. H.383/M.999'da Kıtay İmparatoru Kore'yi ele geçirdi. Kıtay Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı dönem işte budur²³⁰. H.395/M.1004'te Kıtay İmparatoru Çin İmparatoru ile savaşıp döneminin Çin payitahtı olan Kaifeng²³¹ şehrini kuşattı. Çin İmparatoru her yıl bir miktar vergi vermek şartıyla sulh yaparak kendini ve devletini mahvolmaktan kurtardı. Böylece Çin Devleti de Kıtay Devleti'nin nüfusu altına girdi.

Hıtay Devleti'nin²³² sınırları batıda Karahanlılar Devleti'nin hududuna dayanmıştı. Konu hakkında yukarıda anlatıldığı gibi H.408/M.1018'de Hıtaylar takriben 100 bin atlı asker ile Şarkî Türkistan'a geldiler. Bu askerler Altay yoluyla İki Ögüz (günümüzdeki Altay vilayetine) hücum edip orayı ele geçirdi ve ilerleyip Emil (Çöçek) vilayetini işgal etti. Daha da ileri giderek Minglak (Gulca) vilayetini alınca, Kuzey İlig Hanı Togan Han, Hıtayları ağır bir yenilgiye uğratıp ta hududa kadar kovalayıp 10 bin tanesini esir aldı ve çoğunu öldürdü. Hıtay hanı bu mağlubiyet neticesinde Karahanlılara vergi vermeye mecbur olup uzun zamana kadar vergi vererek [277] Karahanlıların nüfusu altında kaldılar. Mezku tarihinden sonra Hıtay Devleti'nin gücü önceki gibi gelişemedi. Hıtay Devleti'ne tâbi olan Cürcenler, H.515/M.1120'de isyan ederek beş yıl devam eden iç savaş sonucunda H.519/M.1225'te Hıtay payitahtı Pekin şehri Cürcenler tarafından işgal edilip Hıtay Devleti yıkıldı. Hıtayların bazıları Cürcenlerin hâkimiyeti altına girdi ve bazıları Kuzeybatı tarafına kaçıp Yama (Yenisey) deryası kıyısındaki Kırgız yurtlarına gelip yerleştiler. Fakat Kırgızlar, Hıtayları yağmalayıp, orada onlara rahat vermedikleri için başka yerlere göç etmeye mecbur oldular. Onun için Hıtaylar Güneybatı tarafına hareket edip Karahanlılardan yer istediler. Kuzey İlig Hanı onlara Emil bölgesinde bir yer verdi. Hıtaylar oraya yerleştiler o günlerde Karahanlılar Devleti'nin son derece zayıf bir durumda olmasından istifade eden Hıtaylar, Emil bölgesinde bir hanlık tesis ettiler ve Emil şehrini merkezleri yaptılar. Bu küçük şehir kısa zamanda 20bin nüfuslu

²²⁸ Tunguz kökenli bir kabile. 1125'te Hıtayları mağlup ederek Türkistan bölgesine gitmelerine neden olmuşlardır. Bkz. W. Barthold, "Kara-Hıtaylar", **MEBİA**, MillîEğitim Basımevi, 1977, C. VI, s. 273.

²²⁹ İslam tarih kitapları bu Cürcenleri, Çürçit diye yazar.

²³⁰ 15. haritaya bakınız.

²³¹ Çin'in merkez eyaletlerinden Henan'da bir şehir. Sarı nehrin Güneyinde yer alan tarihi şehir. 7 hanedana başkentlik yapmıştır. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 251.

²³² Artık kendi millîrivayetlerimize tabi olup Hıtay diye yazacağız.

büyük bir şehir oldu²³³. İşte Şarkî Türkistan'a hücum eden Emil'de yerleşik bu Hıtay Türklerine Türkler Kara Hıtay derler. Çin tarihleri bunlara Şi Liao der. Her iki sözün manası aynıdır, Batı Hıtay demektir. [278]

b. Çinlilere Hıtay Demek Hatadır

Karahanlılar döneminden Cengiz Han'ın zamanına kadar kuzey ve Kuzeybatı Çin hâkimiyeti Hıtay Türklerinin elindeydi. Bu münasebetle Şarkî Türkistan ve Moğolistan'da Hıtayların şöhreti fazlaydı. Bu nedenle Moğolistan ve Şarkî Türkistan ahalisi bütün Çin'de yaşayan halka Kara Hıtay diyordu. Günümüzde Çinlilere Hıtay demek o zamandan kalan yanlış bir ıstılaha binaen yerleşen bir adettir. Amma gerçekte Hıtay, Çinlilerden ayrı bir Türk zümresidir ve Çinlilere Hıtay demek hatadır. Çinli demek lazımdır. Tâ ki bu şevketli Türk kavminin tarihi Çin tarihinin içinde kaybolmasın.

c. Kara Hıtayların Doğu ve Batı Türkistan'ı İstilas

O tarihte Karahanlılar Devleti son derece zayıflamış Batı Tabgaç Karahanlığı, Selçuklu Sultanı Sencer'in himayesindeydi. Kuzey İlig Hanlığındaki hanlar ve kabile beyleri arka arkaya isyan çıkartmaktaydı. Karahanlılar eğlence düşkünü ve etkisiz bir hale gelip, devlet yıkılma devrini yaşamaktaydı.

Takriben H.525 [M.1130/1131]'de Kuzey İlig Han'ı Emil'deki Kara Hıtayların beyi Nusi'i çağırdı ve onu askerleri ile birlikte asi kabilelerin üstüne gönderdi. Nusi asi kabileleri mağlup edip, İlig Han'ın itaati altına soktu. İlig Han bu hizmetin mükâfatı olarak Nusi'ye askerî komutan mansıbını vererek Balasagun'da durmasını emretti. Nusi zahiren çok iyi hizmet ediyormuş gibi görünüp yavaş yavaş Emil'deki tebâsını Balasagun'a getirip üç yıl içinde yanına önemli kuvvet toplayıp hükümet işlerini tamamen ele geçirdi. [279] H.528/M.1134'te Nusi ani bir hücum ile İlig Hanı ve bütün hanedan mensuplarını esir aldı ve dört beş ay içerisinde bütün Kuzey İlig Hanlığı'na bağlı yurtları ele geçirdi. H.530/M.1136'da Nusi Kaşgar'a hücum edip Karahan'ı mağlup ederek Kaşgar'ı aldı. Yarkend, Hoten, Kuça ve Aksu vilayetlerini itaate soktu. Böylece Karahanlılar Devleti'nin tamamen yıktı. Bu zaferden

²³³ Bugünkü Çöçek şehrinin takriben 10 mil [16.1 km] güneyinde Sarı Emil Nehri'nin [Emil nehrini oluşturan iki yan nehirden biri, diğeri Kara Emil] kıyısında bu şehrin harabeleri mevcuttur.

sonra Nusi kendine Gürhan unvanını verdi²³⁴. Gürhan da Karahanlılar dönemindeki idare anenesine uyarak itaati altındaki yerlerdeki hanlara içişlerinde bağımsızlık tanıdı. Bunlardan tarihte meşhur olanları Hoten hanları Kılıç Hanlar, Uygur hanları İdikutlar ve Karluk hanları Yabgulardır. H.531/M.1137'de Gürhan Nusi, Batı Tabgaç Karahanlığını kendi itaatine sokmak için Fergana'ya saldırdı. Özkend ve Kasan şehirlerini aldı. Vakayı öğrenen Kılıç Tabgaç Buğra Karahan müdafaa için Semerkand'a hareket etti ve Hucend şehrinin yakınında şiddetli bir savaş oldu. Kılıç Tabgaç Buğra Han mağlup olarak Semerkand'a geri döndü. Gürhan arkasından gelip Semerkand'a yaklaştığında Kılıç Tabgaç Buğra Karahan müdafaadan acze düşüp sulh talep etti. Gürhan diğer içişlerinde müstakil hanlar gibi itaat etmek ve belli bir miktar vergi vermek şartıyla sulh yapmayı kabul etti. Bu şartlarda sulh yapıldıktan sonra Gürhan, Kılıç Buğra Karahan'ı Batı Türkistan hükümdarı olarak tanıyıp, bir yüksek memur ve yeteri kadar asker bırakıp Balasagun'a geri döndü. Böylece [280] Doğu ve Batı Türkistan'ın hepsi Kara Hıta Devleti'nin memleketi oldu²³⁵. Bazı tarih kitaplarında Gürhan'ın Batı Türkistan'ı istilası Rüknu'd-devle Muhammed Han zamanında oldu diye yazılıdır. Bu rivayet yanlıştır, çünkü bu kişi Kuzey İlig Hanlarındandır.

d. Gürhan ve Selçuklu Sultanı Sencer Arasındaki Muharebe

Selçuklu Sultanı Sencer himayesi altındaki Batı Türkistan Tabgaç Karahanlı Devleti'nin Gürhan tarafından işgal edilmesinden, Doğu ve Batı Türkistan'daki iki büyük İslam memleketinin putperest bir hükümdarın eline geçmesinden çok müteessir oldu. H.536/M.1141'de Sultan Sencer cihad ilan edip Amuderya'dan geçip Buhara'yı fethetti ve Semerkand tarafına doğru ilerledi. Karşı taraftan Nusi Gürhan bütün kuvvetini yanına alıp Semerkand'a geldi ve oradan ilerledi. Buhara ve Semerkand arasındaki Katavan çölünde iki ordu karşılaşp şiddetli bir savaş oldu. Sonunda Sultan Sencer ağır bir mağlubiyete uğradı ve askerleri darmadağın olup kaçtılar. Sultan Sencer askerlerini hiçbir yerde toparlayamadan payitahtı Merv şehrine gitti. Bu savaşta Sultan Sencer'in büyük komutanlarından Emir Tacettin başta olmak üzere çok sayıda

²³⁴ Hıta lehçesinde Büyük han demektir.

²³⁵ XV. haritaya bakınız.

askerî Gürhan'ın eline esir düşüp, Gürhan onları Balasagun'a götürdü. H.538 [M.1143/1144]'de Gürhan bu esirleri serbest bırakıp geri gönderdi.

e. Gürhan'ın Harzemşah'ı Mağlup Edip Haraç Alması

Sultan Sencer tarafından Harezmli ataların varisi olarak vali yapılan ve Harzemşah unvanını alan hükümdarlardan Atsız Harzemşah, H.530 [M.1135/1136]'dan itibaren Sultan Sencer'e bazen asi bazen itaatkâr olup yaşamaktaydı. Sultan Sencer [281] ve Gürhan arasındaki savaştan önce ve sonra Harzemşah, Türkistan sınırına küçük hücumlar yapmıştı. Bu sebeple H.537 [M.1142/1143]'de Gürhan, Erbüz²³⁶ adlı bir komutanını çok sayıda asker ile Harzemşah'ın üzerine gönderdi. Erbüz, Harzemşah'ı mağlup edip ülkesinin büyük bir kısmını işgal etti. Sonunda Harzemşah müdafaadan aciz olduğunu anlayıp sulh talep etti. Harzemşah her yıl Gürhan'a 30 bin altın haraç vermek ve Gürhan'ın bir âli temsilcisinin Harzemşah ile beraber tahta oturup Gürhan'ın hâkimiyetini temsil etmesi şartıyla sulh yapıp, Erbüz askerleri ile birlikte geri döndü. Bu tarihten itibaren H.606 [M.1209/1210]'ya kadar yani yaklaşık 60 yıl boyunca Harzemşahlar, Kara Hıtay Gürhanlarının nüfuzu altında yaşadılar. Bu arada birkaç defa bu nüfuzun yok olduğu dönemlerde oldu, ayrıntısı aşağıdadır.

f. Gürhan Nusi'in Ölmesi ve Oğlu Yi-Lie'in Gürhan Oluşu,

H.537/M.1142'de I. Gürhan Nusi öldü ve yerine reşit olmayan oğlu Yi-Lie Gürhan oldu. Yi-Lie reşit olmadığı için devlet işlerini annesi idare ediyordu. H.545 [M.1150]'de Yi-Lie Devleti idare işlerini kendi eline aldı. Bu müddet içerisinde Atsız Harzemşah daha önce olduğu gibi Gürhan'ın hâkimiyetini kendinden üstün tutup yaşamaktaydı. Atsız, H.551/M.1156'da vefat edip yerine oğlu İlarıslan Harzemşah oldu ve kardeşi Süleyman Şah'ı Harzemşah yapma taraftarı olan beylerin bir kısmını öldürdü. Beylerin bir kısmı kaçarak Tabgaç Karahan'ın himayesine sığındılar. İlarıslan bu beyleri Tabgaç Buğra Handan istedi ise de bu talebi [282] reddedildi. İlarıslan mezkûr beyleri zorla almak için çok sayıda asker ile Semerkand'a hareket etti. Gürhan

²³⁶ Müellif "Ariz" olarak yazmış ancak ulaştığımız kaynaklarda "Erbüz" şeklinde geçiyor. Bkz. Cihan Gençtürk, "Barak Hacıp ve Kutlughanlılar (Kirman Karahıyatları)'nın Kuruluş Süreci", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, Mayıs 2018, s. 325; Biran, *a.g.e.*, s. 42.

bu haberi öğrenip, İlig Türkmen adlı bir komutanını 10 bin asker ile Tabgaç Buğra Han'ın yardımına gönderdi. Semerkand nehrinin kıyısında yaşanan savaşta İlarşan mağlup oldu ve Harezm'e geri döndü. Fakat İlarşan bu mağlubiyet sonucunda babasının verdiğiinden daha fazla haraç vermeye mecbur kaldı. H.558 [M.1162/1163]'de Kılıç Tabgaç Karahan vefat edip yerine Ebu Ali Hasan Tabgaç Buğra Karahan'ın oğlu Celalettin Ali Küregen tahta çıktı. Bu zat Karahan unvanını terk edip sultan unvanını aldı. Ondan sonra gelenlerin unvanı sultandır. H.559 [M.1163/1164]'da İlarşan Harzemşah Gürhan'a haraç vermeyi bırakıp onun âli temsilcisini Harezm'den kovdu. Gürhan derhal çok sayıda asker ile Harezm'e hareket etti. Harzemşah'ta müdafaaya hazırlanıp Ayyar²³⁷ Bey adlı bir komutanını bir miktar asker ile önden gönderdi. Ayyar Bey savaşırken Gürhan'ın eline esir düştü ve askerleri dağıldı. Bu esnada Gürhan ağır bir hastalığa yakalanıp Balasagun'a dönmeye mecbur oldu. Böylece İlarşan Harzemşah bu beladan kurtuldu.

g. II. Gürhan Yi-Lie'in Ölümü ve Yerine Kız Kardeşi Kuyang²³⁸ Hatun'un Gürhan Olması

Gürhan Yi-Lie Harezm seferinden hasta olarak geri dönüp, bu hastalık sebebiyle H.559/M.1163'te öldü. Yerine kız kardeşi Kuyang Hatun Gürhan oldu. Bu son derece tedbirli ve siyaseti iyi bilen bir hatundu. Kuyang Hatun döneminde H.568 [M.1172]'de İlarşan vefat edip oğlu Sultanşah tahta çıktı. Bunu kardeşi Tekiş kabul [283] etmeyip, abi kardeş arasında savaş çıktı. Sonunda Tekiş mağlup oldu ve kaçarak Kuyang Hatun'un himayesine sığınarak ondan yardım istedi. Kuyang Hatun kocası Fu-ma²³⁹ Bey'i çok sayıda asker ile Tekiş'in yanına verip Harezm'e yolladı. Bu yardım kuvvetleriyle Tekiş, Harezm tahtını ele geçirdi. Abisi Sultanşah kaçıp Nişabur hükümdarı Müeyyed'in himayesine sığındı. Harzemşah Tekiş, Kuyang Hatun'a çok yüklü bir miktar haraç verir ve onun âli hâkimiyetini kendinden üstün tutardı. Tekiş tahta çıkıp kuvvetini günden güne attırdı ve buna güvenerek H.570 [M.1174/1175]'de Kuyang Hatun'un âli memurunu öldürdü. Bu nedenle arada düşmanlık oluştu.

²³⁷ Biran, **a.g.e.**, s. 54.

²³⁸ Çince ismi Xiao Tabuyan'dır. İslami kaynaklarda (Biran, **a.g.e.**, s. 48) Kuyang olarak geçer. Biz müellifin kullandığı Kuyang ismini tercih ettik.

²³⁹ Müellif bu ismi "Karma" olarak yazmış. Kafesoğlu Kafesoğlu, **Umumi Türk Tarihi**, s. 386) Fu-ma şeklinde yazdığı için biz de öyle kullandık.

Sultanşah bu fırsattan istifade etmek için Kuyang'ın huzuruna çıkıp itaatini sunarak Tekiş'e karşı yardım istedi. Kuyang Hatun kocası Fu-ma'yı çok sayıda asker ile yolladı. Fu-ma Bey, Harezm'e yaklaştığında Tekiş özür dileyip önceki gibi haraç vererek ve bir âli memuru kabul etmek şartıyla sulh istedi. Fu-ma Bey bu şartlarla bir sulh antlaşması yapıp Balasagun'a geri döndü.

h. Kuyang Hatun'un Öldürülüp Ci Lu-gu Han'ın Tahta Çıkması

H.584/M.1178'de II. Gürhan'ın oğlu Ci Lu-gu, Kuyang Hatun'u öldürüp kendisi Gürhan oldu ve tahtta hak iddia edip kargaşa çıkaran kardeşini mağlup ederek öldürdü. Harzemşah Tekiş III. Gürhan Ci Lu-gu'ya haraç vermektedir. H.589 [M.1193/1194]'da Horasan, Rey ve İsfahan gibi büyük bir bölgeyi işgal edip, yurdunu önemli oranda genişletip çok büyük bir güce sahip oldu. Gürhan'a itaat ettiği için [284] yaşadığı zilleti yok edebilecek kudrete erişti. Fakat Tekiş Gürhan'ın aleyhinde hiçbir harekette bulunmadı. Önceki gibi dostluk muamelesine devam etti. Çünkü o tarihte Moğolistan'da Cengiz Han büyük bir kuvvete sahip olup, etrafındaki Türk hanlarını arka arkaya ortadan kaldırıp yurtlarını almaktaydı. Onun için Tekiş o heybetli kuvvete mukabil gelebilmek için Gürhan ile birlikte hareket etmesi gerektiğini düşünüyordu. H.596 [M.1199/1200]'da Tekiş Harzemşah vefat etti. Vefatından önce veliahdı Kutbettin Muhammed'e aşağıdaki vasiyeti yaptı

“Gürhan ile iyi geçin ve benim verdiğim şekilde haraç ver. Çünkü Gürhan kuvvetli ve iktidar sahibi bir padişahdır. Gürhan'ın memleketinin doğusunda güçlü bir düşman var, Gürhan bizi ona karşı savunur ve bu yüzden Gürhan'ın dostluğu memleketimizin barış ve huzuru için lazımdır”. Tekiş vefat ettikten sonra Muhammed Harzemşah bu vasiyetle kısa bir müddet amel etti. Daha sonraları göz ardı etti ve bunun sonucunda her iki yurt berbat oldu. Ayrıntısı aşağıda gelecektir.

i. Gürhan Ci Lu-gu'nun Muhammed Harzemşah'a Yardımı

Muhammed Harzemşah, Afganistan'ın padişahı Sultan Şıhabeddin Guri ile birkaç defa savaşıp mağlup oldu. Sultan Şıhabeddin, Belh ve Endhoy²⁴⁰ bölgelerini ele geçirdi. Bununla da yetinmeyip Horasan'ı almak için harekete geçti. Muhammed Harzemşah, 80 bin askerî olmasına rağmen Sultan Şıhabeddin'e karşı koyamayacağından korkarak Gürhan'dan yardım istedi ve kuvvetlerini Merv şehrine toplayıp müdafaa hazırlığı yapmaya başladı. O esnada Sultan Şıhabeddin de gelip Merv nehrinin kıyısında karargâhını kurdu. Ertesi gün savaş olacaktı. Bu sırada Gürhan'ın gönderdiği yardım gücünün Afganistan sınırına ulaştıkları haberi Sultan Şıhabeddin'e ulaştı.

[285] Sultan Şıhabeddin bu haberi duyup düşmana kendi memleketinde karşı koymaya mecbur olup geceleyin Harzemşah'a sezdirmeden kaçır gibi geri döndü. Gürhan'ın gönderdiği bu yardım kuvveti epey fazlaydı ve bunun üstüne Semerkant'taki Karahan Sultan Osman'a da kendi kuvvetlerini yanına alıp bu yardım askerlerine katılma hususunda Gürhan'dan emir gelmişti yardım gücü ve Sultan Osman'ın kendi güçleriyle Semerkand'dan hareket edip Amuderya'dan geçip Endhoy bölgesine girdiler. Bu sırada Sultan Şıhabeddin geldi ve şiddetli bir savaş yaşandı. Sultan Şıhabeddin'in askerlerinin çoğu zayı oldu. Kendisi bir miktar asker ile bir kalede kısıp kaldı. Sonunda Sultan Osman Karahıtay askerleri ve Sultan Şıhabeddin arasında vasıta olup, Sultan Şıhabeddin yanındaki bütün hazine ve malları Karahıtay askerlerine vermek, kendisi ve askerleri sadece canlarını alıp gitmek şartıyla sulh yapıp Sultan Şıhabeddin'i tehlikeden kurtardı. Muhammed Harzemşah bu mağlubiyetten sonra Sultan Şıhabeddin'i rahat bırakmadı. Çeşitli savaşlardan sonra Afganistan ve İran'ı ele geçirerek büyük bir devlete sahip oldu.

²⁴⁰ Endhoy ya da Andhoy, Güney Türkistan'da, Afganistan'a bağlı Türkmenistan sınırında bir şehir. Bkz. Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", **Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizogulları**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 493.

j. Muhammed Harzemşah'ın Gürhan'ın Âli Memurunu Öldürüp, Batı Türkistan'a Saldırması ve O Ülkeleri Alması

Muhammed Harzemşah, Afganistan ve İran'ı alıp muazzam bir devlete sahip olduktan sonra Gülhan'a haraç verme utancından kurtulma fikrine düştü ve gizlice Batı Türkistan Hanı Sultan Osman'ı kendi tarafına [286] çekmeye başladı ve sonunda aralarında gizli bir ittifak akd edildi. Ondan sonra Muhammed Harzemşah bir bahaneyle Gürhan'ın âli memurunu öldürdü. Gürhan bu vakayı duyup veziri Mahmud Bay'ı tahkikat için Harezm'e gönderdi. Harzemşah Mahmud Bay'a kötü muamele yaptı ve onu tahkir etti. Böylece aradaki münasebet çok vahim bir hale geldi. Ondan sonra Harzemşah kendi istila maksadını kolaylaştırmak için Müslümanları Karahıtay kâfirlerinin esaretinden kurtarmak üzere “*Allah rızası için cihad yapıyorum*” diye propaganda yapmaya başladı ve böylece Batı Türkistan halkını kendine meylettirdi.

H.604/M.1207'de Muhammed Harzemşah çok sayıda asker ile Amuderya'yı geçip Semerkand'a hareket etti ve bu sırada Sultan Osman, Harzemşah'a bağlılığını ilan edip onun adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Bu suretle Batı Türkistan Gürhan'ın himayesinden çıkıp Harzemşah'ın himayesine girdi. Gürhan, Muhammed Harzemşah ve Sultan Osman'ın üstüne Talas (Taraz) valisi Niku²⁴¹ Bey'i ile çok sayıda askerî yolladı. Semerkand'ın yakınında şiddetli bir savaş oldu Niku Bey ağır yaralandı ve esir oldu. Bu sebeple Gürhan'ın askerleri dağılıp kaçtılar. Harzemşah bu mağlup askerleri kovalayıp Sirderya'dan da geçip Gürhan'ın diğer payitahtı sanılan Otrar şehrine hücum edip, Otrar hâkimini çoluk çocuğu ile esir yapıp geri döndü. Harezm'e gidip Niku Bey'i suda boğarak öldürdü.

k. Gürhan'ın Semerkand'ı Muhasara Etmesi ve Balasagun'da Çıkan Kargaşa Yüzünden Geri Dönmeye Mecbur Kalması

Muhammed Harzemşah, Sultan Osman'ın muvaffakiyeti ile yukarıdaki zafere nail olup, ikisinin arasında dostluk çok güçlendi. Harzemşah Sultan Osman'a kızını vermeye karar verdi. Bunun üstüne Gürhan'ın himayesinde danışmanlık yapmakta

²⁴¹ Kaynaklarda taramalarımıza rağmen karşılığı bulunamamıştır.

olan [287] Nayman²⁴² hanı Küçlük²⁴³ Han'ı, Harzemşah Gürhan'a isyan etmeye gizlice teşvik edip onu bu işe hazırlamıştı. İşte bu nedenle Harzemşah ve Sultan Osman, Gürhan'ın Batı Türkistan'a hücumundan emin olmak için, Sultan Osman Harezm'e gidip Harzemşah'ın kızı ile evlenmek için düğünle meşguldü. Bu tarafta Gürhan Küçlük'ün isyan çıkarma niyetinden habersizdi. H.605 [M.1208/1209]'de Gürhan, Batı Türkistan'a ilerledi yol üstündeki şehirleri alıp Semerkand'a ulaşip o şehri muhasara etti. Fethetmeye az kaldığında Küçlük isyan çıkardı haberi duyulunca Gürhan mecburen Semerkand halkı ile anlaşma yapıp Balasagun'a geri döndü. Bir rivayette Sultan Osman'ın Gürhan'ın hücumundan kaçıp Harezm'e gitti diye yazılıdır.

I. Küçlük Han Kimdir, Nerelidir ve Şarkî Türkistan'a Gelmesinin Sebepleri Nelerdir?

Moğolistan'ın Batı kısmında Nayman adlı güçlü bir Türk Kabilesi vardı. Uzun zamandan beri bir Han'ın idaresinde müstakil yaşıyorlardı. O tarihlerde meşhur Moğol Devletini kuran Cengiz Han, H.603/M.1206'da Naymanların üstüne hücum edip Nayman hanı Tayangu²⁴⁴ Han'ı öldürdü. Nayman kabilesi dağılıp, Tayangu Han'ın oğlu Küçlük Han kendisine tâbi olan çok sayıda kişiyle kaçıp Şarkî Türkistan'a gelerek Gürhan'ın himayesine sığındı. Gürhan ona iyi davrandı ve himayesine aldı. Bazı rivayetlere göre Gürhan, Küçlük Han'a kızını verip onu damadı yaptı.

[288] H.604 [M.1207/1208]'de Cengiz Han, Tangut Hanı ile harbe giriştiği için Moğolistan'da gücü azalmıştı. Küçlük Han bu fırsattan istifade edip, Cengiz Han'dan intikam almak niyetiyle Gürhan'dan izin alıp doğuya gitti. Emil ve Altay dağları içerisinde perişan halde dolaşan Naymanları kendi yanına toplayıp, Moğolistan'ın farklı yerlerine hücum edip önemli bir güce sahip olmuştu. Harzemşah

²⁴² Naymanlar Cengiz Han döneminde Moğolistan'ın en güçlü hanlığıydı. Kelime manası sekizdir. Dillerinde çok fazla Türkçe kelime vardır. Altay bölgesi ana yerleşim alanlarıydı. Bkz. Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and The Mongol Empire*, New York, Facts on File, 2004, s. 397-398.

²⁴³ Küçlük (Küchlüg); Nayman kabilesindendir. Kabilesi Cengiz Han'a mağlup olunca kaçarak Doğu Türkistan bölgesindeki Karahitaylar'a sığınmış, bilahare onlara da isyan ederek Doğu Türkistan'da bir süre hakimiyet kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için dönemin önemli tarihçilerinden Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşa adlı eserine bakılabilir. Bkz. Orhan Bilgin, "Cüveyni, Ata Melik", *DİA*, C. VIII, 1993, s. 140-141. Biz İngilizce tercümesinden yararlandık. Alaaddin Ata Malik Juvaini, *The History of The Word Conqueror*, (Ter. John Andrew Boyle), Cambridge, Harvard Uni., 1958, s. 61-68.

²⁴⁴ Juvaini, *a.g.e.*, s. 62.

Küçlük'ün bu vaziyetini öğrenip ona gizlice adam gönderip onu Gürhan'a isyan etmeye teşvik etti. Eğer Küçlük isyanında muvaffak olduğu takdirde, onu Sirderya'nın doğusundaki ülkelerin (bütün Şarkî Türkistan) Gürhan unvanı ile müstakil hükümdar olarak tanıyacağını vaat etti. Küçlük bu teşviki kabul edip, fırsat kollamaya başladı. Yukarıda anlatıldığı gibi Gürhan'ın Semerkand'a hareket edip Balasagun'da kuvveti az kaldığını güçlü öğrenip, Balasagun'a geldi. Balasagun'daki Gürhan'ın askerleri şehre sığınıp, Küçlük'e karşı şiddetli bir müdafaa yaptılar. Aynı sırada Gürhan, Semerkand'dan geri dönüp Küçlük'ü ağır bir şekilde mağlup etti ve adamlarının çoğunu öldürdü. Amma Küçlük kendisi ve az sayıda adamı ile kaçıp Emil etrafında avare bir halde çetecilik (eşkıyalık) yapmaya başladı.

m. Harzemşah'ın Gürhan ile İkinci Defa Savaşın Mağlup Oluşu

Gürhan Semerkand'tan gittikten sonra Harzemşah Semerkand'a gelip, Gürhan'ın Küçlük ile muharebeyle meşgul olduğunu öğrenip derhal Şarkî Türkistan'a doğru hareket etti. Fakat Gürhan, Küçlük'ü kaçırtıp, Harzemşah ile savaşılmaya hazırlanmıştı. Gürhan Harzemşah'ın seferini öğrenip derhal harekete geçerek [289] Talas şehrinin batısında Harzemşah'ın önünü kesti ve burada şiddetli bir muharebe oldu. Harzemşah'ın askerleri müthiş surette dağılıp, kaçtılar. Kendisi birkaç has adamı ile Gürhan'ın askerlerinin arasında kaldı fakat Harzemşah yenildiği zaman yanında sakladığı Karahıtay tarzı giysileri giydiği için tanınmadı. Birkaç gün Gürhan'ın askerlerin arasında durup sonra bir fırsatını bulup kaçtı ve Sirderya kıyısındaki askerlerine yetişti. Bu vaka H.606/M.1209'da gerçekleşti

n. Uygur İdikut Han'ı ve Hoten Hanı Kılıç Han'ın Gürhan'dan Yüz Çevirip Cengiz Han'a Tâbi Oluşları

Uygur İdikut'u Gürhan'ın Beşbalık'ta duran âli memurlarının kibir ve zorbalıklarından daima şikâyet etmekteydi. Bu nedenle Gürhan'ın hâkimiyetinden kurtulmak için fırsat istiyordu. Yukarıda anlatıldığı gibi Gürhan'ın Küçlük ile muharebesi ve Harzemşah seferindeki buhranlı durumdan istifade edip, H.605

[M.1208/1209]'de İdikut Gürhan'ın âli memuru Şavkim'i²⁴⁵ öldürüp bağımsızlığını ilan etti ve derhal Cengiz Han'a bir elçi ve hediyeler gönderip dostluk gösterdi. Cengiz Han da Durbay²⁴⁶ adlı bir elçiyi İdikut a gönderip aralarında bir dostluk anlaşması akdedildi. Cengiz Han İdikut'un bir kızını aldı ve İdikut'a kardeşinin kızını verdi. İdikut Cengiz Han'ın talebi doğrultusunda yüzlerce kâtip ve öğretmeni Cengiz Han'a gönderdi. Çok sayıda silah da verdi. Bu suretle İdikut iki yıl boyunca Cengiz Han'ın samimi dostu olarak tam müstakil [290] halde yaşadı H.606 [M.1209/1210]'da Gürhan'ın Harzemşah'ı mağlup etmesinden İdikut korkup, Moğolistan'a gidip Cengiz Han'ı ziyaret edip, ona bağlılığını sunarak himayesine girdi.

Şarkî Türkistan Müslümanları putperest Karahıtaylar'ın hâkimiyetine daima nefret gözüyle bakmaktaydılar fakat Karahıtay Gürhan'ın kahir kuvvetine karşı koyacak kudretleri yoktu. Hoten hanı Kılıç Han, Gürhan'ın H.605 [M.1208/1209]'deki meşgul vaziyetinden yararlanıp Gürhan'ın Hoten'deki âli memurunu öldürüp bağımsızlık ilan etti. Bu arada Cengiz Han'ın düşmanı olan Tangut şehzadesi Hoten'e kaçıp gelmişti, mezkûr şehzadeyi Cengiz Han Kılıç Handan istedi. Cengiz Han'ın dostluğunu kazanmayı kendisi için zorunluluk olarak gören Kılıç Han, Tangut şehzadesini Cengiz Han'a gönderdi. Bu vasıta ile Cengiz Han'la bir dostluk antlaşması yaptı. Kılıç Han'ın bu bağımsızlığı da uzun devam etmedi. H.608 [M.1211/1212]'de Gürhan esir olup, Küçlük istilasına başladığında Kılıç Han Cengiz Han'ın himayesine girdi.

o. Talas Savaşı'nda Gürhan'ın Mağlup Olması ve Balasagun'da Kargaşa

Gürhan'ın geniş ülkesinden Batı Türkistan, Hoten, Koço, Beşbalık, Kumul, Barköl memleketleri ayrılıp, günden güne bu memleketin küçülüp gitmesi Gürhan'ın kuvvetini müthiş bir surette zayıflatıyordu. Harzemşah bu fırsattan istifade etmeye hazırlanıp, Küçlük'ü doğrudan saldırmaya teşvik etti. Fakat o günlerde Küçlük'ün yeteri kadar kuvveti yoktu. Sonunda H.607 [M.1210/1211]'de Gürhan [291] ile yeniden savaşmak için, Harzemşah, Şarkî Türkistan sınırına saldırdı. Otrar ve

²⁴⁵ Turgun Almas, **Uygurlar**, Münih, Dünya Uygur Kurultiyi, 2010, s. 538. İngilizce kaynaklarda (Juvaini, **a.g.e.**, s. 44) "Shaukem" olarak geçmektedir.

²⁴⁶ Durbay, Darbay, Tarbay şeklinde yazılmıştır. Bkz. Juvaini, **a.g.e.**, s. 45.

Taşkent'i işgal etti. Bunu öğrenen Gürhan bütün kuvvetini toplayarak harekete geçti ve Talas şehrinin yakınında şiddetli bir savaş oldu. Gürhan ağır bir şekilde mağlup olup geriye dönmeye mecbur oldu. Balasagun ahalisi bu vakayı öğrendi. Bunun üstüne Harzemşah Gürhan'ın arkasından kovalayıp geliyormuş diye bir söylenti yayıldı. Bu haber ve söylentiye duyan Balasagun halkı, işte şimdi biz Müslümanların putperestlerin hâkimiyetinden kurtulma vaktimiz geldi diyerek herkes silahlandı ve şehirdeki Karahıtayları öldürüp, şehrin kapı ve surlarını sağlamlaştırıp beklemeye başladılar. Bu sırada Gürhan askerleri ile çıka geldi. Ahâli Gürhan'ın şehre girmesine engel olarak müdafaaya başladı. Gürhan şehri 18 gün muhasara altında tuttu ve Harzemşah Gürhan'ı kovalayıp geliyormuş şeklindeki söylentinin yalan olduğu ortaya çıktı. Aslında onun geri dönüp sadece Sirderya kıyısındaki Farab şehrini ele geçirip döndüğü ortaya çıktı. Sonuçta Gürhan şehir ahalisini mağlup edip şehre baskın yaparak Müslümanları katletti. Ravdetü's-safa'nın rivayetine göre bu katliamda 45 bin Müslüman şehit olmuştur.

p. Karahıtay Devleti'nin Yıkılışı

Bu muharebeler sonucunda Gürhan'ın hazinesi tamamen boşaldı. Halkın elinde de hiçbir şey kalmamış gibiydi. Bu sebepten Gürhan ağır bir iktisadi buhrana girdi. Askerlerin elinde para ve mal çoktu. Gürhan [292] iktisadi buhrana çare bulmak için askerlerin elindeki para ve malları zorla hazineye almaya başladı. Buna mukabil askerlerinin çoğu isyan etti. O günlerde Emil etrafında önemli miktarda kuvvet toplayıp böyle bir fırsatı bekleyen Küçlük, H.608/M.1211'de Balasagun'a sefer düzenleyip, ani bir baskın yaptı. Gürhan var gücü ile karşı koydu fakat mağlup olup, Küçlük'e teslim oldu. Küçlük Gürhan'ı nezareti altında tutup, kendini Gürhan ilan etti. Gürhan Ci Lu-gu 32 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra iki yıl esir yaşayıp H.610'da [M.1213/1214] vefat etti. Gürhan Ci Lu-gu'nun esir olması ile 80 yıl devam eden Karahıtay Devleti yıkıldı.

r. Küçlük'ün Şarkî Türkistan'ı İstila Edişi ve Zulmü (H.608-615/M.1211-1217)

Küçlük, Gürhan'ı esir ettikten sonra kendini Gürhan ilan etti. Küçlük'ün ilk işi halkı İslam'dan döndürüp Şamanizm'e sokmaya teşebbüs etmek oldu. Bu iş ile

Türkistan Müslümanların umumi nefret duygularını kabarttı. İli bölgesinin baş tarafındaki Almalık (İli Balık) ahalisi kendi İçlerinden bir kişiyi Han yapıp Küçlük ile savaşıma hazırlandılar. Karluk Hanı Arslan Yabgu, Cengiz Han'ın himayesine girdi. Kaşgar, Aksu ve Kuça ahalisi Küçlük'ün hâkimiyetini hiçbir şekilde kabul etmeyip şiddetli bir şekilde direndiler. Küçlük ilk önce Almalık Hanı çok sayıda savaş yaptı, sonunda Han şehit oldu ve askerleri dağıldı. Almalık ülkesi Küçlük'ün eline düştü ve bu bölgedeki şehirler tamamen harap edildi. Küçlük ondan sonra Kaşgar ve Aksu bölgelerine hücumla başladı fakat halk gayet şiddetle ve fedakâr bir şekilde müdafaa yaptığı için bu yurtlardaki [293] şehirleri alamadı. Sonunda Küçlük bu bölgelere baskıncılar gönderip şehir dışındaki tarım alanlarını, yaylaları ve şehirlerdeki evleri yağmalamaya, yakmaya ve çiftçilere öldürmeye başladı. İki yıl bu tahribat devam ettikten sonra Kaşgar ve Aksu ahalisi kıtlığa müptela olup karşı koyamayacak bir hale geldi.

Küçlük bu durumdan istifa edip, H.610 [M.1213/1214]'da Kaşgar'a hücum edip şehri ele geçirip yakıp yıktı. Şehir etrafındaki halkın evlerine el koyup kendi adamlarına verdi. H.611 [M.1214/1215]'de Küçlük, Hoten'e hücum etti. Kılıç Han, müdafaa yaparken şehit oldu ve Küçlük, Hoten halkını katledip şehri yaktı. İstilasını tamamladıktan sonra Hoten halkını İslam'dan çıkarıp Şamanizm'e sokmak için her türlü zulmü yapmaya başladı. Lakin Küçlük hiç kimseyi Şamanizm'e sokmaya muvaffak olamadı. Küçlük bu halkın İslam dininde sağlam duruşunun sebebinin Hoten'de âlimlerin çok olması diye düşünüp, âlimleri yok etmeye karar verdi. Bir gün; “bütün âlimler toplansın din hususunda münazara olacaktır. Hak hangisi ise hepimiz ona tâbi olacağız” diye bir ferman çıkardı. Buna binaen bir meydanda takriben üç bin âlim toplandı. Küçlük'ün askerleri ile gelmesi ile beraber münazara başladı. Hoten âlimlerinden İmam Alâeddin²⁴⁷ İslam hakikatlerini ve İslam'ın hak olduğunu ve putperestliğin batıl ve temelsizliğini gayet kuvvetli ve açık deliller ile ispat etti. Bu deliller karşısında Küçlük susmak zorunda kaldı hiçbir şey diyemeyip İslam'a ve Peygamber Efendimize hakaret etmeye başladı. İmam Alâeddin benzersiz bir gayret ve metanetle Küçlük'e cevap vererek evvelkinden daha beter susturdu. Bu vaziyeti

²⁴⁷ Olayın ayrıntısı ve İmam Alaattin Muhammed'in şehit edilişi Cüveyni'nin eserinde ayrıntı olarak anlatılmaktadır. Bkz. Juvaini, **a.g.e.**, s. 70-74.

Küçlük kendi maksadı olan âlimlerin [294] katliamına bahane yaptı. Askerlerine emir verip toplanan bütün âlimlerinin hepsini birden kılıçtan geçirip şehit etti. O günden itibaren ezan, cemaat ve başka İslam adet ve geleneklerini yasakladı. Mescit ve medreseleri yıkıp harap etti ve eline geçirdiği kitapları yaktı. Müslüman olduğunu belli eden kişileri türlü türlü işkencelerle öldürdü. Küçlük bu surette dört yıl hüküm sürdü ve mutaassıp Toyın ve Kamların tahriki ile bu müddet içerisinde Şarkî Türkistan ahalisine bu ağır zulümleri yapıp, bu medeniyet ve ilim eserleri ile dolu memleketi bir harabe haline getirdi. Halk Küçlük ile daima harp edip, çoğu şehit olduğu veya kaçmak zorunda kaldığı için yurdun nüfusu epey azaldı. H.615/M.1218'de Cengiz Han'ın askerleri Şarkî Türkistan halkının yardımına yetişti ve Küçlük'ü öldürüp halkı ondan kurtardı. Din ve her işte ahalinin özgür olduğunu ilan etti.

s. Bir Tarihi Söylentinin Yalanlığı

Hristiyan papazlar kaynaklı olan aşağıdaki üç rivayet bazı asrı tarih kitaplarında yazılmıştır. Lakin hakikatte bu rivayetler asılsızdır. Fakat bazı art niyetli Hristiyan misyonerler tarafından uydurulmuş yalanlardır. Burada bu rivayetleri ve onları yalanlayan cevapları yazacağız.

1) Küçlük'ün kabilesi Naymanlar Hristiyan'dı ve Küçlük'ün babasının adı Yuhanna idi ve Küçlük de Hristiyan'dı. Şarkî Türkistan'ı aldıktan sonra karısının²⁴⁸ davetiyle Şamanizm'e girmişti. Yine bir [295] rivayete göre Yuhanna isimli bir Türk hanı, Kereit²⁴⁹ kabilesinin hanı imiş. Diğer bir rivayette bu Yuhanna adlı Türk hanı, Cengiz Han'dan önceki zamanlarda yaşamış ve yine bir başka rivayete göre Cengiz Han'ın evlatlarının döneminde yaşamış. Bu Yuhanna, Hristiyan âlimlerinden ve azizlerindenmiş. Bir rivayete göre de bu Yuhanna'nın kabilesi olan Kereit kabilesi Qinhai ve Hoten bölgelerinin arasında, yani günümüzdeki Çerçen ve Çakılık²⁵⁰

²⁴⁸ Gürhan'ın kızı.

²⁴⁹ Müellif "Kerayit" olarak yazmış. Biz, Kafesoğlu (, **Umumi Türk Tarihi**, s. 202)'nin kullandığı şekliyle "Kereit" olarak yazdık. Cengiz Han döneminde Moğolistan'daki ana akım Moğol kabilelerinden. Selenge nehri boylarında Naymanların ile Merkitlerin yaşadığı bölgenin arasında yaşarlardı. Daha sonra Cengiz Han'ın emrine girdiler. Bkz. Atwood, **a.g.e.**, s. 295-296.

²⁵⁰ Hoten ile Lop-nor arasında bulunan bu ilçenin ismini müellif "Çerhılık" olarak yazmış. Bölgenin adının, "Çarkılık" (Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>), "Çarhalık" (Aleksandr Kolesnikov, **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, (Çev. Rakhat Abdieva), Ankara, TTK, 2010, s. 145), gibi farklı yazım şekilleri var. Biz hem

bölgelerinde yerleşikmiş. İşte bu ihtilaflı rivayetleri tarihçi Ebu'l-Farac Corcis [Gregorious] Muhtasar-u'd-Düvel adlı kitabında zikrediyor.

Cevap: Bu ne kendisi ne zamanı ne de mekânı malum olmayan Yuhanna efsanesinin sonraları Rusların eline düşen Türk kabilelerinin tarihini bu efsaneler ile boyayıp, onları Hristiyan yapmak için bazı papazlar tarafından uydurulan asılsız yalan hikâye olduklarını Avrupalı tarihçiler ortaya çıkardılar. Yukarıdaki rivayetleri teyit etmek için bu uydurma ve belirsiz Yuhanna hakkında birbirini yalanlayan acayip kıssalar vardır. Bu kıssalar Telfik-ü'l-Ahbar'da görülebilir. Yukarıdaki rivayet ve kıssalar, Moğolistan bölgesi için yapılmış olsa da yalan oldukları açıkça bellidir. Çünkü Cengiz Han'dan önceki zamanlarda ne Nayman ne Kereit ne Moğol ve ne de başka Moğolistan Türklerinin yabancılar ile özellikle Hristiyan âlemi ile hiçbir münasebetlerinin olmadığı ve bunların tamamen göçebe ve din ve medeniyet ile ciddi alakası olmayan kavimler oldukları malumdur. Kereit kabilesi Moğolistan'ın kuzeydoğusunda tanınan güçlü bir kabile olup onların bağımsızlıklarının Cengiz Han'ın elinde yok olduğu Moğol tarihlerinde mütevatir bir şekilde bellidir. Çerçen bölgesinde yüzlerce yıldan beri Sarı Uygurlar [296] dan başka bir Türk kavmin var olmadığına tarih şahittir. Yine bu gülünç rivayetleri Türk ve Moğol tarihinin bütün ayrıntılarını anlatan yüzlerce İslam ve Çin tarih kitaplarının hiçbirinin bahsetmemesi, Şam'ın keşişlerinden olan Maltalı Ebu'l-Farac Corcis [Gregorious]'un yukarıdaki gibi birbirine yakın bile gelemeyen ibareler ile beyan ettiği bu rivayetlerin uydurma olduğuna yeter delildir.

2) Nayman veya Kereit boylarına Hristiyanlık dini nereden geldi itirazına cevap bulmak için Uygurlarda Hristiyanlığın var olduğunu iddia etmektir. Yani o itiraza Uygurlardan geldi diye cevap vermeye yol bulmak için bu iddiayı ortaya attılar. Uygurların Hristiyan olduğunu ispat etmek için Turfan kazılarında Bezeklik adlı yerden Hristiyanlara ait eserler çıktı diye bir söylenti yaydılar. Cevap; Uygurlarda daha önce Budizm ve Maniheizm vardı. Sonraları Maniheizm dini yok olup sadece Budizm dininin kaldığı da tarih rivayetlerinin ittifakı ve arkeolojik kazıların sonucunda keşfedilen eserleriyle sabittir. Turfan kazılarında, Bezeklik ve başka

günümüzdeki kullanılan ismi olan (Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 2621), hem de konu hakkındaki Türkçe referans kaynaklarda (Yıldırım, **a.g.e.**, s. 49) geçen “Çakılık” şeklinde yazmayı tercih ettik.

yerlerde çıkan eserler Berlin Etnografya Müzesi'nde ve Londra British Museum'da apaçık mevcuttur. Hristiyanlara ait eserlerin olup olmadığı meydandadır.

3) Günümüzde Çin hükümetinin izniyle Şarkî Türkistan'ın bazı şehirlerinde misyonerlik faaliyetlerinden başarılı olamayan İsveçli misyonerlerin bazısı yazıyor ki, Cengiz Han'dan sonra Türkistan hükümdarı olan oğlu Çağatay Han, Hristiyan'dı ve onun hüküm sürdüğü devirde Orta Asya'da Mesih inancı yaygınlaşmıştır. Kaşgar'da büyük bir papaz oturuyordu. O dönemde Çin'e giden meşhur Seyyah Marco Polo, Yarkend'de iki kilisenin var olduğunu söylemiştir. Cevap; Çağatay Han'ın Hristiyan olduğu veya olmadığı yönündeki iddiaları tarihçiler incelemişler ve bu mevzu bizim meselemizin dışındadır. Şarkî Türkistan'da Moğol zamanından [297] üç asır evvel İslam dininin çok sağlam bir şekilde kök saldıgını özellikle Kaşgar ve Yarkend'de Karahanlılar zamanında İslam dininden başka bir unsurun kalmadığı şeksiz şüphesiz bir şekilde tarihin beyanıdır. Karahıtaylar kendileri Şamanist olsalar da Müslümanların dinlerine hiçbir müdahalede bulunmadılar. Onların döneminde Altışehir bölgesinde İslam dininden başka hiçbir dinin var olmadığı açıkça bilinen bir meseledir. Cengiz Oğullarının dine karşı ciddi bir ilgilerinin olmadığı ve onların ne bir dine düşmanlık yaptığı ve ne de bir dinin yayılması için çaba sarf etmedikleri azıcık bir tarih bilgisi olan herkese gün gibi açık ve ayan olan bir meseledir. Biçare misyoner Marco Polo'nun seyahatnamesinde olmayan bir sözü ondan rivayet etmeye niye gerek duyulmuş olabilir. Bu sözler kesinlikle o misyonerler tarafından uydurulmuş, İslam ve Doğu tarih kitaplarında hiç görülmeyen uydurma yalanlardan bu misyonerlerin amaçları halkı ve cahillerin gözlerini boyayıp, padişahlarının ve atalarının Hristiyan'dır ve sizler bu atalarının yolunu terk edip yolunuzu kaybettiniz diyerek kendi tebliğ vazifelerini gerçekleştirmektir. Hristiyan misyonerlerin böyle hile ve efsaneleri Mısır, Şam, Türkiye, Tunus ve Fas yazarlarının kitaplarında çokça görülüyor.

Moğol Devleti döneminde Roma Papaların Moğolistan'a kaç kere misyoner gönderip Cengiz Han'ın evlatlarını ve Türk kabilelerini Hristiyanlığa sokmak için yaptıkları teşebbüslerin sonuçsuz kaldığını, Avrupalı tarihçiler ittifak ile beyan ediyorlar. [Bu durum] İslam ve Moğol tarih kitaplarında da sıkça görülmektedir. Meşhur Marco Polo ise Roma'daki Papa tarafından Moğolistan'a gönderilmiş bir İtalyan keşiştir. Bu adam Moğolistan içine gidip bir zaman Kubilay Han'ın yanında

makam sahibi olup, [298] 25 yıl Çin ve Moğolistan'da Hristiyanlığı yaymak için misyonerlik yapıp, sonuçta hiçbir başarı elde edemeyip bir seyahatname yazıp geri döndü. Herhangi bir Avrupalının her sözünü doğru ve hakikat diye telakki eden bazı günümüz yazarları bu yukarıdaki yalan sözleri hiç araştırmadan tarihi gerçekler olarak kitaplarına yazmışlardır. Artık önceki gibi Hristiyan yazarlar ve günümüzdeki misyoner propagandacıların Türk ve İslam toplumları hakkında yaptıkları iftiraları kabullendiğimiz zamanlar artık geçti. Bu yaşadığımız asır araştırma ve keşif asırıdır. Moğol hükümeti döneminde Hristiyan Papaların teşebbüsleri hakkında Türk Tarih Araştırma Cemiyet'in'den çıkan Umumi Tarih kitabında yazılan bir sözü muhterem okuyuculara arz ediyorum. Cengiz'in yasası (kanunu)'na sıkı sıkıya bağlı olan çocukları kendilerine tâbi olan halkların vicdan özgürlüğüne hiç müdahale etmediler. Yanlarında Müslüman, Hristiyan, Budist, Şamanist ve başka din ve mezhebe bağlı kişiler vardı. Onları hiç ayırt etmeden yönetim işlerinde kullanıyorlardı. Bir zamanlar Roma Papaları arka arkaya misyonerler gönderip Moğol hükümdar hanedanına Hristiyan yapmak için çaba sarf ettiler. Bundan maksatları Haçlı seferlerinde ezemedikleri Müslümanları, Moğol hükümdar hanedanını Hristiyan yaparak onların vasıtasıyla ezmekti. Sadece Cengiz Han'ın torunlarından birkaç şehzade ve eşlerini Hristiyan yapsalar da sonunda bu teşebbüsleri neticesiz kaldı. Çünkü Cengiz Hanedanı'nın imparatorları papa ve rahiplerin elinde oyuncak olmayı aklının ucuna bile getirmezlerdi. Moğol Hükümeti'ne tâbi ülkeler içinde Çin'den başka yerlerde İslam dininin tesiri bütün diğer dinlere galip geldi. Altın-Orda hanları, Çağatay evladı ve İlhanlar tamamen Müslüman oldular. Bunun neticesinde henüz Müslüman olmayan çok sayıda Türk kavimleri de İslam'a dâhil oldular. [299]

t. Karahıtaylar'ın Devlet Teşkilatı

Uzun müddet Çin'de yaşadıkları için resmi işlerinde Çince kullanıyorlardı. Karahıtay devlet teşkilatına ait çok sayıda kelime ve memuriyet unvanları Çince idi. Fakat hükümdarlarının unvanı olan Gürhan kelimesi Türkçe idi. Bu devletin askerleri doğrudan Gürhan'ın emri altındaydı. Komutanlarının emri altında 100 kişiden fazla güç olmazdı. Devlete tâbi olmayı kabul eden yerel hanların içişlerinde bağımsızlıklarına saygı gösterme hususunda yukarıda beyan edilen Türk geleneklerine uygun hareket edilirdi. Vergi işlerinde, o vakitlerde Çin'de yaygın olan yöntemeye uygun

olarak hane başına vergi alınıyordu. Her hane yılda bir altın sikke vermeye mükellefti. Bu usul Orta Asya'da yakın zamana kadar devam etti. Karahıtaylar Şamanist'ti fakat hiç kimsenin dinine ve sosyal hayatına müdahale etmezlerdi. Bütün dinler özgürdü. Batı Türkistan'ın tamamı ve Şarkî Türkistan'ın Koço, Beşbalık, Kumul ve Karaşehir bölgelerindeki Uygurlar ile Tarım, Çerçen bölgelerindeki Sarı Uygurlardan başka herkes Müslüman'dı. Uygurlar ve Sarı Uygurlar Budist idi. Aral Gölü kıyısındaki az bir kabile Hristiyan olup, Nasturi mezhebindeydi. İslam dininde olanlar mutlak çoğunluğa sahiptiler. İslâm ilimleri ve medeniyeti Karahıtay döneminde Karahanlılar devrindeki gelişimlerini muhafaza etti. Balasagun, Kaşgar, Hoten, Barsgan²⁵¹, Talas (Taraz), İli Balık ve Batı Türkistan'da büyük âlimler yetişmiş ve çok meşhur kitaplar telif edilmişti. Arapça edebiyat ilimlerini kapsayan Miftah-ü'l-Ulûm'un müellifi İmam Ebu Yakup Yusuf E's-Sekakî Balasagun [300] âlimlerindendi ve Hanefi mezhebinin en muteber kitaplarından olan Hidaye'nin²⁵² müellifi Ebu'l-Hasan Burhaneddin Merginâni idi. Meşhur ve en sahih fetva kitabını telif eden İmam Kadıhan Özkend'liydi. Bu iki zat Karahıtaylar döneminde yetişen İslam âlimlerindendir. Karahıtay döneminde Şarkî Türkistan'da Müslümanlar çoğunluğa sahip oldukları gibi, medeniyet itibarıyla da diğer unsurlardan üstündüler. İşte bunun neticesinde Şarkî Türkistan'da gerek Karahıtaylar döneminde gerekse Moğollar döneminde İslam medeniyetinin, diğer din ve medeniyetleri galip geldiği tarih sayfalarında görülmektedir. Bazı Avrupalı tarihçiler Karahıtayların Moğollar üzerinde son derece büyük bir medeniyet tesiri bıraktıkları nazariyesini beyan ediyorlar. Fakat bu nazariye doğru değildir. Moğollar üzerinde en büyük medeniyet etkisi yapanlar ilk önce Müslüman Türkler, ikinci olarak Şarkî Türkistan'daki Budist Uygurlardır. Moğol Devleti'nin idare teşkilatı üyelerinin Müslüman Türkler, Uygur, Hıtay, Tangut ve Mançu gibi medeni Türk kavimlerinden oldukları malumdur. Binaenaleyh Moğol medeniyetinde bütün bu Türk kavimlerinin muhtelif medeniyetlerinin etkisi görülmektedir.

²⁵¹ Günümüzde Kırgızistan topraklarında yer alan tarihi şehir. Issıkgöl'ün Güneydoğusundadır. Bkz. Oğuz Çetinoğlu, **Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugatî't-Türk**, İstanbul, Bilgeoğuz, 2019, s. 24. DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 170, 190)'de Afrasyab'ın oğlu Barsgan'ın kurduğu şehir olarak geçiyor.

²⁵² Hanefi fıkıh ekolünün en meşhur eseridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "el-Hidaye", **DİA**, C. XXVII, 1998, s. 471-473.

4. Şarkî Türkistan'ı Cengiz Han'ın İstila Edişi

Cengiz Han'ın kökeni, devlet kurması, fetihleri, yasası ve bütün vakaları tarih kitaplarında ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Biz bu çalışmamızda sadece Şarkî Türkistan'la ilgili vakaları anlatacağız. Cengiz Han Moğolistan ve Kuzey Çin'de İmparatorluğu'nu kurduktan sonra, azılı düşmanı olan Küçlük Han'ı yok etmeyi ve Şarkî Türkistan'ı kendi imparatorluk sınırlarına dâhil etmeyi düşünmeye başladı. H.614/M.1217'nin sonunda Cebe²⁵³ Noyan adlı bir komutanını 20 bin atlı **[301]** asker ile Şarkî Türkistan'a yolladı. Cebe Noyan'a Uygur, Karluk ve diğer Türk kavimlerinden çok sayıda asker katılmaktaydı. Küçlük bütün kuvvetlerini toplayıp, Hoten'den hareket ederek Issıkgöl'ün yanında durup savaş hazırlığı yapmaya başladı. Diğer taraftan Cebe Noyan geldi ve o yerde savaş başladı. Küçlük ağır bir yenilgiye uğradı ve askerleri dağıldı. Kalan az sayıda askerî ile kaçıp Kaşgar'a geldi. Kaşgar halkı Küçlük'ü araya alıp ondan intikam aldılar. Fakat Küçlük, üç adamı ile kaçıp Kaşgar'ın güneyindeki dağlara kendini attı. Bu sırada Cebe Noyan yetişip gelerek, Küçlük'ü yakalamak için bir miktar asker yolladı. Küçlük bu askerlerden kaçıp Bedaşan tarafına gitme niyetiyle Sarıgöl tarafına hareket etti. Sarıgöl'deki daha önce Küçlük'ten kaçmış avcılıkla uğraşan Türkistanlılar onu tuzağa düşürüp yakaladılar ve Cebe Noyan'ın askerlerine teslim ettiler. Askerler Küçlük'ü Cebe Noyan'a getirdiler. Cebe Noyan, onu öldürüp başını Cengiz Han'a yolladı. Cebe Noyan daha sonra Yarkend, Hoten ve Kuça bölgelerinin tamamını savaşımadan işgal etti. İşgal tamamlandıktan sonra Cengiz Han'ın yasasına uygun olarak diğer hususlarda halkı özgür bıraktı. Bu şekilde başka bölgelere bela olan Cengiz Han, Şarkî Türkistan için bir kurtarıcı oldu.

H.615 [M.1218]'te Cengiz Han Uygur, Karluk ve Sarı Uygurlar gibi yerel hanlıklara, kendi hanlarının idaresi altında içişlerinde bağımsızlık tanıdı. Ama Altışehir mıntıkasında yerel hükümdarlar olmadığı için Cengiz Han'ın nezdinde itibar sahibi olan Uygurlardan Manglay Suya adlı bir kişiyi Altışehir'e **[302]** vali yapıp yerel

²⁵³ Müellif “Çete” şeklinde yazmış. Türkçe literatürde (Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 185; İlyas Kemaloğlu, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, **Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizogulları**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 35) genel olarak kullanılan “Cebe” kelimesini tercih ettik.

Hanlar gibi kendi yetkisiyle yönetmesi için bölgeye gönderdi²⁵⁴. Manglay Suyu'nun bir ayağı aksak olduğu için Cengiz Han ona Duğlat diyordu²⁵⁵. Bu yüzden Hicri 921 [M.1515/1516]'e kadar Altışehir'e hükümdar olan Manglay Suyu hanedanına tarih kitaplarında Duğlat Hanedanı denir.

a. Şarkî Türkistan'ın Cengiz Han Zamanındaki Ahvali

Kadim zamanlardan beri Şarkî Türkistan halkının ticaret ile işigale alışık bir halk olduğu malumdur. Fakat Karahıtayların son dönemi ve Küçlük dönemindeki kargaşa nedeniyle ticareti terk etmeye mecbur olmuşlardı. Cengiz Han istilası ile asayiş hâsıl olduğu için Şarkî Türkistanlılar yeniden ticaret ile uğraşmaya başladılar. O zamanlarda Şarkî Türkistan'ın dış ticaretinin en önemlisi Batı Türkistan'la olanıydı. Cengiz Han bu ticarete yol açmak için Mahmud Yalvaç²⁵⁶ adlı Müslüman vezirini Harzemşah'ın huzuruna gönderip bir ticaret anlaşması imzalattı. H.616 [M.1219/1220]'dan itibaren Şarkî Türkistanlı tüccarlar Fergana, Buhara, Harezm ve Belh'e gidip-gelmeye başladılar. Fakat bu ticaret sadece bir yıl devam edip yeniden durdu. Vaka şudur, H.617²⁵⁷ [M.1220/1221]'de 400 kişilik büyük bir kervan Şarkî Türkistan'dan yüklü miktarda mal ile Harezm'e gitmek için Sirderya'nın kıyısındaki Otrar şehrine geldiler. O şehrin hâkiminin bu kervandaki bir kişiyle kişisel bir düşmanlığı olduğu için bütün kervanı Otrar'da durdurup, Harzemşah'a "*Cengiz Han'ın 400 casusu tüccar kılığında geldi bunları ne yapayım?*" diye mektup yazdı. Harzemşah hiç tereddüt etmeden [303] "*hepsini öldür ve mallarına el koyup, Buhara'ya gönder*" diye hükmetti. Böylece Hâkim o 400 günahsız Müslüman'ı haksız yere topluca öldürüp mallarına el koydu. İşte bu sebepten Doğu ve Batı Türkistan ticareti durdu ve Cengiz Han'a Batı Türkistan ve diğer İslam ülkelerine sefer düzenleme yolu açılıp, meşhur facialar gerçekleşti. Müslümanların canı ve malı mahvoldu²⁵⁸.

²⁵⁴ Manglay Suyu "Güneş Yüzlü" demektir.

²⁵⁵ Moğol lehçesinde "aksak" demektir.

²⁵⁶ Müellif "Mahmud Yalvaç" olarak yazmış. Literatürde "Yalvaç" (İhsan Arslan, Moğollar ve İslamlaşmaları, **İslam Kültür ve Medeniyeti**, Siyer, İstanbul, 2018, C. IX, s. 28) ya da "Yalavaç" (V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Ter. Ragıp Hulusi Özdem), TTK, Ankara, 2017, s. 199) olarak geçmektedir. Peygamber manasına gelen kelimenin Türk Dil Kurumunun sözlüğünde yazılışı Yalvaç'tır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/02.07.2020>.

²⁵⁷ Müellif Otrar hadisesinin tarihini H. 617 (M. 1220/1221) olarak yazmış. Ancak kaynaklarda bu tarih H. 615 (Juvaini, **a.g.e.**, s. 81) veya M. 1218 (Barthold, **a.g.e.**, s. 119) olarak yer almaktadır.

²⁵⁸ Umumi İslam ve Moğol tarihlerine bakınız.

b. Cengiz Han Öldükten Sonra Şarkî Türkistan

Cengiz Han hayattayken bütün ülkesini dört oğluna pay edip dağıtmıştı. Bu paylaşımında bütün Batı ve Şarkî Türkistan, Altay ve Emil bölgeleri hariç Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han'ın payını düşmüştü. Altay ve Emil üçüncü oğlu Ögedey Han'ın payına dâhildi²⁵⁹. Cengiz Han hayattayken Çağatay Han kısa bir müddet Almalık şehrini²⁶⁰ payitaht yaparak, Almalık ve Balasagun arasında gidip-gelerek hüküm sürdü. H.624/M.1227'de Cengiz Han öldükten sonra Çağatay Han sürekli Karakurum'da durup Cengiz Han'ın yerine Kağan (Büyük Han) olan kardeşi Tulu Han'a danışmanlık yapıyordu. Ondan sonra Kağan olan diğer kardeş Ögedey Han'ın zamanında da aynı vazifedeydi. O zamanlarda Türkistanlılara Çağatay Ulusu dense de aslında Çağatay Han'ın idaresinde değildi. Batı Türkistan Mahmud Yalvaç ve ondan sonra oğlu Mesud Yalvaç'ın idaresindeydi. Sirderya'dan Emil'e kadar Tanrı dağlarının kuzeyini birkaç yerel [304] bey idare ediyordu. Altışehir, Manglay Suya Duğlat'ın idaresindeydi. Koço, Beşbalık, Kumul ve Barköl bölgelerini Uygur İdikut'u idare ediyordu. İşte bu yerli hükümdarlar içişlerinde müstakil olup kendi ülkelerini Çağatay Han'ın adına değil aslında Kağan'ın adına yönetiyorlardı. Demek ki o dönemde bu bölgelere Çağatay Ulusu denmesi sadece ad itibariyleydi. Bu dönemde Şarkî Türkistan ahalisi asayiş içinde yaşamakta olup, ilmi ve iktisadi yönden iyi durumdaydı.

c. Şarkî Türkistan'da Çağatay Hanedanı Devleti

Çağatay Han, H.639/M.1241'de öldü. Türkistan halkından ibaret olan Çağatay Ulusu önceki gibi yerli hanların, Kağan'ın hükmü altında hüküm sürdükleri idare teşkilatı altındaydı. H.644[M.1246]'de Kağanlık tahtına oturan Güyük Kağan, Çağatay Han'ın hayatta olduğu zamanda bir savaşta ölen oğlu Mutukan²⁶¹'ın oğlu Kara Hülagü'yü Çağatay ulusuna Han tayin etti. O günden itibaren Türkistan direkt olarak

²⁵⁹ 16. haritaya bakınız.

²⁶⁰ Günümüzdeki Gulca'ya yakın.

²⁶¹ Çağatay Han'ın oğlu. Kaynaklarda "Mutukan" (Dughlat, **The Tarikh-i Rashidi**, s. 5), London, Sampson Low, 1895), "Mötügen" (Babür, **Babürname**, s. 14), "Muatukan" (Babur, **Babur-Nama**, s. 19) şeklinde geçmektedir.

Çağatay Hanedanı'nın yönetimine girdi. Kara Hülagü²⁶², Almalık şehrini payitaht yaparak oraya yerleşti. Güyük Kağan, Çağatay Hanın oğlu Yesü Mengü'yü Kara Hülagü'ye veliaht tayin etmişti. H.646 [M.1248]'da Güyük Kağan öldükten sonra Yesü Mengü, Kara Hülagü ile savaşıp onu mağlup edip kendisi Han oldu. Yesü Mengü bir yıl hanlık yapıp öldü, yerine tekrar Kara Hülagü Han oldu ve H.650[M.1252]'te o da öldü. Yerine reşit olmayan oğlu Mübarek Şah, Han olup onun adına annesi Ergene²⁶³ Hatun hükümeti idare etti. Fakat o yılın sonunda Çağatay Han'ın başka bir torunu Algu²⁶⁴, Ergene Hatunu tahtan indirip Hanlığı ele geçirdi. Kara Hülagü'nün ilk defa tahta [305] oturduğu yıldan Algu'nun tahta çıktığı yıla kadar geçen altı yıllık müddet içerisinde Çağatay hanedanlığı arasında daima savaş yaşandı. Bu savaşlar yüzünden Kuzey Türkistan'ın çoğu şehirleri viran oldu. Algu savaşları bitirip ülkede asayiş sağladı ve bütün Türkistan'ı doğrudan kendi idaresi altına alıp sadece Altışehir'deki Duğlat Hanedanını ve Beşbalık'taki İdikut'u kendi bölgelerinin yönetimine vekil sıfatıyla memur tayin etti. Algu, Harezm ve Afganistan ülkelerini de alıp Çağatay Hanlığı'na kattı. H.655 [M.1257]'de Kubilay Kağan'ın Kağanlık merkezini Karakurum'dan Pekin'e taşıyıp, Türkistan'dan epey uzağa gitmesinden yararlanan Algu, bağımsızlık ilan etti. Böylece Doğu ve Batı Türkistan, Harezm ve Afganistan'ı kaplayan bir Çağatay İmparatorluğu kurdu. Payitahtı Almalık şehrinden Semerkand şehrine taşıdı. H.664 [M.1265/1266]'de Algu öldü ve yerine Kara Hülagü'nün oğlu Mübarek Şah Han oldu. Çağatay oğullarından ilk Müslüman olan işte bu Mübarek Şah'tır. Mübarek Şah'ın zamanında Çağatay Hanlığı sadece Batı Türkistan ve Afganistan'ın bazı kısımlarında kalıp, Şarkî Türkistan'ı Ögedey hanedanı ele geçirdi.

²⁶² Çağatay Han'ın Mutukan'dan olma torunu, Çağatay Han'dan sonra 1241-1246 ve 1252 yılları arasında Çağatay Hanlığı'nın başına geçti. Bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", **DİA**, C. VIII, 1993, s. 177-178.

²⁶³ Kara Hülagü'nün eşi ve Çağatay Hanı Mübarek Şah'ın annesi. Bkz. Yuvalı, a.g.m., s. 177.

org.tr/cagatay-hanligi). "Orgina", "Organum", "Horghina" olarak da geçer. Juvaini, **a.g.e.**, s. 274.

²⁶⁴ Algu, 1260-1266 yılları arasında Çağatay Hanı. Çağatay Han'ın torunu ve Baydar'ın oğludur. Bkz. Yuvalı, a.g.m., s. 177.

d. Şarkî Türkistan'da Ögedey²⁶⁵ Hanedanı Hükümeti

Batı Moğolistan, Altay ve Emil bölgelerinde hüküm sürüp Jargalant'da²⁶⁶ oturan Ögedey hanedanının mensubu olan Kaydu²⁶⁷ Han, Algu öldükten sonra İli'ye hücum edip o bölgeyi ele geçirdi. Ondan [306] sonra Altışehir'deki Duğlat Beyi'ni, Koço ve Beşbalık'taki Uygur İdikutu'nu kendine bağladı. Böylece H.665/M.1266'da Şarkî Türkistan Kaydu Han'ın hâkimiyeti altına girdi. Vefat edene kadar bu hâkimiyetini korudu. H.702/M.1302'de öldü. Yerine oğlu Çapar²⁶⁸ Han tahta çıktı. Çapar Han hâkimiyeti ele aldığı vakitte Batı Türkistan'da Çağatay hanedanından Duva²⁶⁹ Han padişahlık yapmaktaydı. Bu kişi Şarkî Türkistan'ı Çağatay Devleti'ne katmak için Çapar Han ile savaşılmaya başladı. Duğlat Hanı Baydar Han'ı da kendi tarafına çekti. Batıdan Duva Han ve Güneyden Baydar Han, Çapar Han'a savaş açıp sonunda onu kaçıarak Ögedey Hanedanı'nın Şarkî Türkistan'daki 20 yıllık hâkimiyetini yıktılar.

e. Şarkî Türkistan'ın Yeniden Çağatay Hanedanı'na Geçiş

Duva Han, H.706/M.1306'da Şarkî Türkistan'ı tamamen işgal etti. Bu beş yıllık savaş içinde savaş meydanı olan İli, Yedisu ve Issıkgöl etrafındaki şehirlerin çoğu harap olup, halkları defalarca katliama uğradı. Duva Han, Baydur Han'ın yardımını takdir edip mükâfat olarak Issıkgöl etrafı, Kuzey Tokmak, Alma Ata ve Doğu Yedisu'yu Altışehir Duğlat hükümetine verdi. Böylece Duğlat hâkimiyeti çok geniş ve bereketli bir memlekete sahip olup önemli bir güce kavuştu. Bu münasebetle Duğlat Hanedanı'nın iktidar ve şöhret dönemi Baydur Han döneminden başlamaktadır²⁷⁰. Cengiz Han ve Ögedey Kağan'ın zamanlarındaki Şarkî Türkistan'ın ekonomisinde yaşanan gelişme onlardan [307] sonraki Moğol şehzadelerinin uzun müddet devam

²⁶⁵ İsmi kaynaklarda (Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Han", *DİA*, C. XXXIV, 2007, s. 21-22) Ogeday, Ögödey, Ögedey şeklinde de geçen Cengiz Han'ın oğlu ve veliahtı Ögedey'i müellif Oktay olarak yazmasına rağmen, biz yaygın kullanımı olan Ögedey ismini tercih ettik.

²⁶⁶ Günümüzdeki Kobdo Khowd (Hovd, Kobdo, Qobdu, Jargalant), Batı Moğolistan'da Altay bölgesinde bir şehir. Bkz. Atwood, *a.g.e.*, s. 311.

²⁶⁷ Kaydu, Ögedey'in varisi Kubilay Han'ı yenerek 30 yıl Türkistan bölgesine hâkim olan Moğol Hanı. Bkz. Atwood, *a.g.e.*, s. 444.

²⁶⁸ Çapar (Chabar Ö. 1328), Kaydu Han'ın oğlu. Kaydu Han yerine diğer oğlu Orus'u veliaht olarak tayin etse de Duva Han'ın yardımıyla Ögedey Ulusu'nun başına geçti. Bkz. Atwood, *a.g.e.*, s. 444.

²⁶⁹ Duva, Barak'ın oğlu. Bütün Doğu Türkistan'ı tekrar Çağatay Hanlığına kattı. Çağatay Devleti onun zamanında olgunlaştı. Bkz. Atwood, *a.g.e.*, s. 86.

²⁷⁰ Ayrıntısı Duğlat tarihçesi faslında gelecektir.

eden mücadele ve hırsları yüzünden tamamen bozulmuştu. Bu iktisadi vaziyetin bozulmasının diğer bir sebebi de Çağatay Ulusu denen Türkistan'daki ülkelerin hiçbir taraftan denize ulaşımının olmaması ve bütün etrafının birbirine düşman olan Moğol yönetimlerinin topraklarıyla çevrilmiş olmasıydı. İşte bu sebeplerden Türkistan halkı dışarıyla ticaret yapamayıp ekonomisi çok geri kalmıştı. Duva Çeçen Han buna çare bulmak için bütün Cengiz oğullarının arasında genel bir sulh tesis etmek için uğraştı. Fakat bu çabaları sonuç vermeden vefat etti. H.707/M.1307'de öldü. Yerine oğlu Konçak Han oturdu. H.708 [M.1308/1309]'de o da öldü. Onun yerine Çağatay hanedanından Taligu, Hanlık tahtına çıkıp H.709 [M.1309/1310]'da öldü. Duva Han'ın ikinci oğlu Kebek Han tahta çıktı ve kardeşi İsen Buga²⁷¹ Han ile savaşıp 10 ay tahta oturabildi. Sonunda İsen Buga galip gelip tahtı Kebek Han'ın elinden alıp H.710 [M.1310/1311]'da Han oldu. İsen Buga Han Türkistan'a huzur ve asayiş getirdi ama onun zamanında Türkistan'ın başına o zamana kadar görülmemiş felaketler geldi.

Vaka şudur; Çin'de hüküm sürüp Kağanlık yapan Kubilay Han ve onun evlatları kendilerini bütün Cengiz oğullarının üzerinde bulunan Kağan olarak görüyorlardı. Fakat Türkistan'daki Çağatay hanedanı ile Kıpçakların ülkesindeki Altınorda (Cuci) hanedanı hanları kendilerini tamamen müstakil tutup, Kağan'a hiç boyun eğmiyorlardı. İran'daki İlhanlar (Hülagü) hanedanı ise Kağan'a sadece sözde bağlılık gösteriyordu. Bu yüzden Kağanlar, Çağatay Hanedanı ve Altınorda [308] hanlarını itaat çizgisine getirmek için fırsat kolluyordu. İsen Buga tahta çıktığı yıl Kubilay Kağan'ın torunu Buyantu²⁷² Kağan, Moğol ve Çinlilerden oluşan çok sayıda asker ile Türkistan'a sefer düzenledi. İsen Buga Han, Altınorda Hanı Tokta²⁷³ Han ile de düşman idi. Bu nedenle Tokta Han, 100 bin asker ile Kağan'a yardım gönderdi. İsen Buga Han sert müdafaa yapsa da birkaç savaştan sonra mağlup olup askerleriyle korunaklı dağlık bölgelere kaçıp kendini ve askerlerini ölümden kurtardı. Buyantu

²⁷¹ Müellif “Buga” olarak yazmış. Tarihi Reşidi (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 66)'de “Buga” olarak geçiyor, Togan (Togan, **a.g.e.**, s. 65) da “Buga” olarak ifade etmiş ancak “Buka” isimlendirmesini tercih edenler de var. Bkz. Barthold, **a.g.e.**, s. 169; Hayrunnisa Alan, “Çağatay Hanlığı”, **Avrasyanın Sekiz Asrı Cengizogulları**, Ötüken, İstanbul, 2017, s. 73.

²⁷² Buyantu (Ayurbarvada) Çinlilerin Yuan olarak ifade ettikleri Kubilay Hanedanına 1311-1320 yıllarında liderlik etmiş Moğol imparatoru. Bkz. Kemaloğlu, **Moğol a.g.e.**, s. 531.

²⁷³ Tokta Han, Altınorda Devleti'ne 1291-1312 yılları arasında Han'lık yapmıştır. Fetret devrini bitirip, istikrarı getirmesi nedeniyle Altınorda hanedanı içinde önemli bir yer işgal eder. Bkz. İlyas Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, **Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizogulları**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 113-116.

Kağan iki yıl Türkistan'da kalıp, Kuzey Türkistan'da hiçbir şehri istisna yapmadan her yeri harap etti. Ayrıca Batı Türkistan'da da çok sayıda şehir ve yerleşim yerini viran etti. Halkın çoğu ya katledildi ya da kaçtı. Türkistan'da kıtlık en üst seviyeye çıkıp Kağan'ın askerleri açlıktan ölmeye başladı. Bu sebepten Kağan, Çin'e gitmeye mecbur oldu. Kağan gidince İsen Buga Han yanındaki askerleriyle kaçtığı yerden gelip ülkeyi işgal edip H.718 M.1318/1319]'de öldü. Yerine abisi ikinci defa Han oldu. Kebek Han da H.721 [M.1321/1322]'de ölüp kardeşi İlcigiday²⁷⁴ Han da altı ay hanlık yapıp o da öldü ve kardeşi Duva Timur Han tahta çıkıp, bir yıl sonra H.722 [M.1322/1323] öldü ve yerine kardeşi Tarmaşirin²⁷⁵ Han tahta çıktı. Tarmaşirin Han hükümdar olduğu zaman da İslam ile şereflendi ve kendisi Alaaddin adını aldı. Cengiz Han'ın yasasına amel etmeyi bırakıp İslam şeriatına uygun amel ve icraat yapmaya başladı. [309] Tarmaşirin Han, Cengiz Han'ın yasasını terk edip İslam şeriatına göre amel ettiği ve evlatları ve kendisine tâbi olan bütün Çağatay hanedanına mensup şehzadeleri ve kendisine bağlı Han ve beyleri İslam'a sokmaya çalıştı. Bu sebepten Şarkî Türkistan'daki henüz Müslüman olmayan Duğlat Hanedanı, Uygur İdikut'u ve başka Çağatay evlatları buna karşı çıkıp Tarmaşirin Han'a itaat etmeyi bıraktılar. Tarmaşirin Han bu isyanı bastırmak için ciddi bir harekette bulunmadı ve sonunda Çağatay Devleti ikiye ayrıldı.

5. Çağatay Devleti'nin İkiye Ayrılıp Şarkî Türkistan'da Müstakil Bir Çağatay Devleti'nin Kurulması

Tarmaşirin Han ölünceye kadar Şarkî Türkistan'daki yerli hükümdarlar müstakil olarak yaşadılar. Fakat hepsi küçük alanlarda ayrı ayrı hükümdarlık yapmakta olup ortada birlik olmadığı için savaş halinde olan bir düşman saldırdığı takdirde yok olmaktan korkmaktaydılar. Çağatay Hanedanından olan bir hükümdarın komutası altında birleşmeyi arzu ediyorlardı.

²⁷⁴ Çağatay Hanedanının 15. Han'ı. Duva Han'ın oğludur, saltanatı çok kısa sürmüştür. Bkz. Alan, a.g.m., s. 73, 95.

²⁷⁵ 1326-1335 yılları arasında hüküm sürmüş Çağatay Han'ı. Kendisinden sonra Çağatay Devleti parçalandı. Bkz. Alan, a.g.m., s. 70-73.

H.730 [M.1329/1330]'da²⁷⁶ Tarmaşirin Han'ı kardeşinin oğlu öldürdü. Batı Türkistan'da şiddetli bir iç savaş çıkması fırsatından Şarkî Türkistan'ın yerli hükümdarlarının en güçlüsü olan Duğlat hükümdarı Bulacı Bey yararlanıp Tarmaşirin Han'ın kardeşlerinden henüz Müslüman olmamış İsmail Hoca'yı Buhara'dan kaçırıp Şarkî Türkistan'a getirdi. Türk geleneklerine **[310]** uygun olarak Çağatay Hanedanı ve Duğlat Hanedanı'na mensup önde gelenler Almalık şehrine toplandılar. Emil²⁷⁷ Hoca'yı beyaz keçe kilim üstüne oturtup ona biat ettiler ve ona İsen Buga Han adını verdiler. Bu kişi Çağatay hanedanından İsen Buga Han²⁷⁸ adlı II. Hükümdardır. II. İsen Buga Han, Almalık tahtına çıkıp kısa müddet içinde bütün Şarkî Türkistan'ın yerli hükümdarlarını ve kabile beylerini itaati altına soktu ve en büyük yardımcısı olan Bulacı Bey'i Beylerbeyi unvanı ile kendine vezir tayin etti ve bütün hükümet yetkilerini ona verdi.

İsen Buga Han yavaş yavaş askerî gücünü arttırıp, Batı Türkistan'daki Çağatay yönetiminin üstünde siyasi bir nüfuz oluşturdu ve onlara kendisinin Çağatay ulusunun büyük hanı olduğunu kabul ettirdi. Bu şekilde Batı Türkistan'daki Çağatay Hanı ve İsen Buga olmak üzere görünüşte iki Çağatay hükümdarı olsa da aslında merkezi hükümdar sadece İsen Buga Han'dır. İsen Buga Han hayatının sonuna kadar bu konumunu muhafaza edip H.741/M.1340'ta vefat etti.

a. Şarkî Türkistan'da İç Mücadele

İsen Buga vefat ettikten sonra onun yerine oturacak bir oğlu yoktu ve küçük eşinden olan Tuğluk Timur adında reşit olmayan oğlunu, büyük karısı kovup Moğolistan'a göndermişti. Bu oğul da İsen Buga Han öldüğü günlerde sekiz yaşındaydı. Elhasıl İsen Buga Han'ın **[311]** yerine geçecek hiçbir veliahttı olmadığı için onun tahtı boş kaldı. Yerel hükümdarlar kendi bölgelerinde bağımsız olup, birbirleriyle mücadeleye etmeye ve kan dökmeye başladılar. Sekiz yıl bu iç mücadele

²⁷⁶ Emir Bulacı, Doğu Türkistan'da hüküm süren Duğlat Hanedanındandır. Tarihi Reşidi'nin müellifi Haydar Mirza Duğlat'ın atasıdır. Doğu Türkistan tarihinin en önemli figürlerinden Tuğluk Timur Han'ı Çağatay tahtına çıkaran kişidir. Bkz. Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 39, 78.

²⁷⁷ Duva Han'ın oğlu, İsen Buga Han'ın kardeşidir. Bkz. Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 656.

²⁷⁸ Tarihi Reşidi (Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 656)'de Tuğluk Timur'un babası olarak İsen Buga Han zikrediliyor. İsen Buga Han 1318 de öldüğüne ve Tuğluk Timur Han H.730/M. 1329/1330 da doğduğuna göre bu iki bilginin uyuşması için uzlaştırmacı bazı teoriler (Barthold, **a.g.e.**, s. 174) ileri sürülmüştür. Muhtemelen müellif bu II. İsen Buga Han'ı bu uzlaştırma çabası sonucu ortaya atmış olsa gerek.

ve hırs kavgası devam etti. Bu müddet içinde Bulacı Bey'in amacı İsen Buga Han'ın reşit olmayan oğlunu Moğolistan'dan getirip tahta çıkarmaktı ama diğer yerel hükümdarlar buna muhalefet etmekteydiler. Bir sürü Çağatay şehzadesi tahta çıkma hırsı ile kendisine taraftar toplamak için uğraşıyordu. Bu sekiz yıl içinde Batı Türkistan'da Çağatay ve Ögedey hanedanları arasında kanlı bir mücadele olmaktadır. Sonunda Batı Türkistan tahtını eline geçiren Gazan Han (Çağatay) Şarkî Türkistan'daki iç mücadeleden yararlanıp orayı istila etmek için harekete geçti. Bu hareketi kendi varlıkları için bir tehlike olarak gören Şarkî Türkistanlı yerel hükümdarlar ve Çağatay şehzadelerinin birçoğu Bulacı Bey ile birlik olmaya ve müşterek tehlikeye karşı koymaya mecbur olup, onun etrafında toplandılar. Bulacı Bey, Tuğluk Timur'u Han tayin edip, Şarkî Türkistan'da güçlü bir hükümet kurmadan iç savaş tehlikesinin önüne geçmenin mümkün olmadığı fikrine mezkûr hükümdar ve şehzadeleri ikna etti ve Tuğluk Timur'u Moğolistan'dan getirmek üzere adam gönderdi. O kişi bir yıl Moğolistan'da dolaşıp sonunda Tuğluk Timur'u bulup Almalık'a getirdi ve onu tahta çıkarmaya oybirliğiyle karar verdiler. [312]

b. Tuğluk Timur Han'ın Han Oluşu

H.748/M.1347'de Tuğluk Timur Han'ı beyaz keçe kilim üstünde oturtup biat ettikten sonra merasim ile Hanlık tahtına çıkardılar. Bu esnada Tuğluk Timur Han, 18 yaşındaydı. Tuğluk Timur Han, Bulacı Bey'i Beylerbeyi unvanı ile bütün devlet adamlarının üstünde nüfus sahibi vezir rütbesine tayin ederek Altışehir ve Issıkgöl etrafında kurulu olan Duğlat Han'ı yaptı. Bulacı Bey bu memleketleri kardeşleri Kamereddin Bey, Şemsettin Bey ve Şeyh Devlet Bey'i vali yapıp idare ediyordu.

Tuğluk Timur Han, hükümrانlığının dördüncü yılında yani H.752'de [M.1351/1352] Mevlâna Erşidin adlı bir âlimin davetiyle İslam'ı kabul etti. Tuğluk Timur Han, Müslüman olduktan sonra Bulacı Bey başta olmak üzere bütün devlet adamları ve askerlerden henüz Müslüman olmayan kişileri İslam'a davet etmeye başladı ve onların hepsi İslam ile şereflendiler. Çok sayıda âlimi Almalık'a getirtip halka İslam ahkâmını öğrettirdi. Mezkûr Mevlâna Erşidin daha sonraları Tuğluk Timur Han'dan izin alıp Kuça şehrine yerleşip orada vefat etti. Günümüzde bu zatın mezarı Kuça'nın metruk bir mezarlığındadır. Bugüne kadar Kuça'daki dini işlerinin çoğuna bu zatın evlatları sahip çıkmıştır.

H.762 [M.1360/1361]'de Bulacı Bey vefat etti ve Tuğluk Timur Han onun, Beylerbeylik ve Duğlat Hükümdarlığı vazifelerini yedi yaşındaki oğlu Hudaydad²⁷⁹ Han'a verdi. Bu vazifeyi amcası Kamereddin Bey vekâleten icra etti. **[313]** Tuğluk Timur Han çok çalışkan ve yiğit bir askerdir. Bu sayede günden güne askerî gücünü arttırıp bütün Şarkî Türkistan halkını tam bir itaat altına aldı. Ülkenin huzur ve asayişini mükemmel bir hale getirdi. Bütün Çağatay Ulusu'nu kendi bayrağı altına almak için hazırlık yapmaya başladı. Amacı Batı Türkistan'ı almaktı.

c. Tuğluk Timur Han'ın Batı Türkistan'ı Alışı

H.747 [M.1346/1347]'den itibaren Batı Türkistan'da Cengiz Han neslinden olmayan Barlas adlı Türk kabilesinin beyi Emir Kazagan²⁸⁰ güçlenmiş, bütün nüfuz ve hâkimiyet onun eline geçmişti. Çağatay hanedanından birini sözde Han yapıp tahta oturtmuşlardı. Han olan kişi Emir Kazagan'a muhalefet ettiğinde, onu öldürüp başkasını Han yapıyordu. Daha sonra Emir Kazagan öldürülüp Batı Türkistan'da çok kötü başıbozukluk ve iç savaş ortaya çıktı.

Tuğluk Timur Han bu durumu kendi amacı için çok uygun görüp, H.760/M.1359'da büyük ve düzenli bir güç ile Batı Türkistan'a sefer düzenledi. Batı Türkistan'daki birbiri ile mücadele etmekte olan beyler bu haberi duyup son derece kaygılandılar. Barlas kabilesinin Emir'i Hacı Barlas başta olmak üzere bütün beyler kendilerine bağlı olanları ve **[314]** malların alıp Herat ve Kabil taraflarına kaçtılar. Celayır kabilesinin beyi olan Fergana hükümdarı Beyazıt Bey ve Barlas asilzadelerinden Keş²⁸¹ (Yeşil) şehrinin hâkimi Timur Bey²⁸² ve başka birkaç bey, Tuğluk Timur Han'a bağlılıklarını sundular. Han bunlara çok iyi davranıp, kendi bölgelerinin yönetimini onlara verdi. Bu şekilde Tuğluk Timur Han, Batı Türkistan'ı hiçbir savaş olmadan ele geçirdi. Fakat Batı Türkistan'da yönetimsizlik ve

²⁷⁹ Duğlat hükümdarı doğum ve ölüm tarihi kesin bilinmemekle birlikte yaklaşık 90 yıl hüküm sürdüğü düşünülmektedir. Bkz. Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 78-79.

²⁸⁰ Tarmaşirin Han'ın vefatından sonra Çağatay Hanedanı bölgesinde yönetim Ulus Emiri (Beyi) olarak adlandırılan kabile reislerinin eline geçti. Emir Kazagan Batı Türkistan'da 1345-1358 yılları arasında Ulus Emirliği yapmıştır. Bkz. Hayrunnisa Alan, "Timurlular", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 182.

²⁸¹ Özbekistan'da Semerkand'ın güneyinde kurulmuş tarihi bir şehirdir. Verimli topraklarla çevrilmiş olduğu için Yeşil (Şehr-i Sebz) olarak da anılır. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Keş", **DİA**, C. XXV, 2002, s. 314-315.

²⁸² Meşhur dünya fatihi Emir Timur.

başbozukluk son derece yerleşmiş olduğu ve her işte fesat tohumu kök saldığı için fesat ve başbozukluğu tam olarak yok etmek ve ıslahat ve asayişini yerleştirmek çok zor bir işti. Onun için Tuğluk Timur Han'ın Batı Türkistan'da uzun müddet kalması gerekti. Binaenaleyh Batı Türkistan'da yaklaşık iki yıl kaldı. Bu müddet içinde Timur Bey, Tuğluk Timur Han'ın yanına gelip Semerkand'da durdu. Timur da o günlerde 23 yaşında bir yiğitti ama onun akli ve zekâsı olağanüstü yüksek olduğu için Han, kendince Timur Bey'i samimi bir yardımcı yapmaya ve onun vasıtasıyla Batı Türkistan'ı yönetmeye karar verdi. Binaenaleyh Timur Bey'e Yeşil şehrinin Hâkimliği'nin yanında Tümen Beyliği²⁸³ rütbesini verdi. Barlas kabilesine Bey tayin etti ve bir altın damgalı menşure²⁸⁴ ve bir mühür verdi. Böylece Timur Bey Batı Türkistan'daki yerel beylerin en imtiyazlısı oldu. Timur Han'ın Batı Türkistan'da iki yıl durması gerekli ıslahatların tamamlanması için yeterli olmadı fakat Almalık etrafında büyük bir isyan [315] çıktığı için Han Batı Türkistan yönetimini Timur Bey ve Beyazıt Bey Celayir'e bırakıp Şarkî Türkistan'a gitti.

İsyan vakası şudur; Tuğluk Timur Han'ın Semerkand'a geldiği ilk günlerde, makam sahibi iki kişi halkı soymuş ve yüklü miktarda altın ve gümüş toplamıştı, bunu duyup onlara ceza vermeye karar verdi. O makam sahipleri bu kararı duyup kendi adamları ile kaçtılar ve İli etrafındaki bazı kabileler ile birleşip eşkıyalık yapmaya başladılar. Önceleri Han bu durumu çok önemsemedi. Bu eşkıyalar dikkate değer isyancılar değildiler. Fakat Han'ın yerine vekil sıfatıyla payitahtı idare eden Beylerbeyi Bulacı Bey, H.762 [M.1361]'de vefat ettikten sonra mezkûr eşkıyalar gerçek bir asi hüviyetine bürünüp çok güçlenerek, Almalık şehrini tehdit etmeye başladılar. Bu yüzden Han Batı Türkistan'daki ıslahatı yarım bırakıp geri döndü ve yaklaşık bir yıl devam eden şiddetli takibattan sonra asileri tamamen yok etti.

d. Tuğluk Timur Han'ın Batı Türkistan'a İkinci Defa Sefer Düzenlemesi

Tuğluk Timur Han'ın Şarkî Türkistan'da asilerin edebini vermekle meşgul olmasından istifade eden Hacı Barlas ve başka kaçak beyler Batı Türkistan'a geri

²⁸³ 10 bin askerin komutanı.

²⁸⁴ Vezirlik, Müşirlik vb. gibi bir rütbenin verildiğini gösteren ferman. Bkz. Şemsettin Sami, **Kamus-i Türki**, (Haz. Raşit Gündoğdu, Ebul Faruk Önal), Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul, 2016, s. 1416.

geldiler ve Hacı Barlas, Semerkand'ı işgal etti. Beyazıt Bey [316] Celayir de Han'a itaat etmeyi bırakıp başı-bozukluk yolunu tuttu. Ama Timur Bey, Han'ın sadık bir memuru sıfatıyla Hacı Barlas ve Beyazıt Beylere karşı gelmekteydi. Sonunda Hacı Barlas ve Beyazıt Beyler, Timur beyi ortadan kaldırmaya karar verip ona hile yoluyla suikast düzenlediler. Fakat bu işte başarılı olamadıkları için Beyazıt Bey, Hacı Barlas'tan ayrıldı. Hacı Barlas kendi askerleri ile Timur Bey yok etmek için Yeşil şehrine hareket etti. Timur Bey “*Ben Hacı Barlas’a tâbi olmam. Benim elimde Hanın altın damgalı fermanı var O bana tâbidir*” diyerek Hacı Barlas’a karşı koydu. Hacı Barlas mağlup olup Semerkand’a kaçtı. Timur Bey onu kovalayıp Semerkand’a yaklaştığında emri altındaki Barlaslar, Hacı Barlas'ın tarafına geçtiği için gücü çok az kaldı. Mecburen eşini ve çocuklarını alıp Kabil’e, kayınbiraderi Emir Hüseyin’in yanına kaçtı. Onunla birleşip Kabil etrafındaki Afgan ve Türk kabilelerden asker toplayıp Batı Türkistan’a gelip Hacı Barlas’ı mağlup eden Timur Bey, Yeşil şehrini ve Emir Hüseyin Semerkand şehrini alıp oralara yerleştiler. Bunun sonucu olarak Timur Bey, Emir Hüseyin, Hacı Barlas ve Beyazıt Bey ve başkaları uzun bir iç savaşa tutuştular. Bu mücadele Tuğluk Timur Han'ın kuş sürüsüne atılan taş gibi ani baskınına kadar devam etti.

H.764/M.1363’de Tuğluk Timur Han çok güçlü ve düzenli bir ordu ile Batı Türkistan'a [317] sefer düzenledi. Han bu defa çok ciddi bir program ile geldi. Bütün asileri yok etme, Batı Türkistan'ın yönetimini tamamen kendi eline alma ve orada uzun zamandan beri devam eden fesat ve belirsizliğe kesin olarak son vermek kararlılığındaydı. Han, Hucend’e gelir gelmez Beyazıt Bey’i daha önceki başı-bozukluğun (Hacı Barlas ile birleşmesi) cezası olarak öldürdü. Hacı Barlas ve Emir Hüseyin, Semerkand yakınlarında Han’ın karakol askerleriyle biraz savaşıp kaçtılar ve Kabil tarafına gittiler. Timur Bey daha önce olduğu gibi yine itaatini sunarak karşılama yaptı. Tuğluk Timur Han, Timur Bey’i Semerkand’a vali tayin etse de daha sonra azletti. Han bir yıl kadar Semerkand’da durup Batı Türkistan’da hiçbir muhalif bırakmadı. İtaat edenlere de daha önceki gibi yetki vermeyip tüm işlerinde merkeze bağlı olan hâkim veya komutanlar tayin etti. Timur Bey bu defa Han’dan büyük bir makam beklemekteydi fakat Han, ona daha önce olduğu gibi Yeşil şehrin hâkimliği ve

Barlas kabilesinin Tümen Beyi unvanından başka bir makam vermedi. Timur beyin daha sonraki isyanının en önemli sebebi işte budur.

Tuğluk Timur Han oğlu İlyas Hoca Oğlan'ı Batı Türkistan'a genel vali tayin etti ve Begçek Bey adlı bir komutanını yeteri kadar asker ile Semerkand'da bıraktı. Bütün sınır şehirlerine askerî yönetici ve hâkimler tayin ettikten sonra H.765 [M.1363/1364]'de Almalık'a geri döndü. [318]

e. Timur Bey'in İsyanı

Tuğluk Timur Han gittikten sonra Timur Bey, Batı Türkistan'da isyan çıkarmak için fırsat kollamaktaydı. İlyas Hoca Oğlan ve Begçek Bey başta olmak üzere asker ve memurlar Moğol geleneklerine göre savaş esirlerini köle yapmaya ve satmaya başladılar. Bu esirlerin tamamı Müslüman'dı. Batı Türkistan halkı bu Müslümanların köle yapılması İslam kurallarına aykırı olduğu için çok kızgındı. Bunun üstüne Begçek Bey zalim bir adamdı ve askerlerinin halka zulmetmesine ses çıkarmıyordu. İlyas Hoca Oğlan ise genç ve mağrur bir şehzade olup, daima av ile meşguldü. İşte bu durum Batı Türkistan halkının İlyas Hoca Oğlan ve Begçek Bey'den nefret etmesine neden oldu. Timur Bey bu fırsattan istifade edip dostlarını gizli bir şekilde isyana teşvik ediyor ve halkın da kendisine katılacağını ümit ediyordu. H.765 [M.1364] yılı sonunda Timur Bey, Yeşil şehri etrafındaki askerlerin üzerine hücum edip onların ellerindeki esirleri zorla alıp azad etmeye başladı. İlyas Hoca Oğlan, Timur Bey'in bu hareketini ve halkı isyana teşvik etmesini Han'a şikâyet etti. Han, Timur beyin ortadan kaldırılmasını emretti. Bu emrin haberini alan Timur Bey, bir gece eşi, çocukları ve 25 atlı adamını yanına alıp kaçtı. Amuderya'yı geçip birkaç ay büyük zorluklarla karşılaşp, sonunda kayınbiraderi Hüseyin'in yanına gitti. Bazen Afganistan'da bazen de Belh'te dolaşıp [319] yanına 5-6 bin kişilik bir güç topladı. Timur Bey ve Emir Hüseyin bu güç ile Amuderya'ya yakın Belh civarına yerleştiler. Bu kadar güç ile Batı Türkistan'a saldırmak mümkün değildi. Aslında Timur Bey'in amacı da bu güç ile kendi konumunu muhafaza edip Batı Türkistan'daki taraftarlarını yavaş yavaş yanına getirmek ve yeterli güce ulaştıktan sonra hücumla geçmekti. Fakat Emir Hüseyin, Timur Bey'e danışmadan Amuderya'yı geçip İlyas Hoca Oğlan'ın sınır askerlerine saldırdı. Ağır bir yenilgi alarak askerleri dağıldı ve kaçıp Timur beyin yanına geldi. Emir Hüseyin'in bu vakitsiz hücumu ve mağlubiyeti bir taraftan Timur Bey'in planına

büyük zarar verdi diğer taraftan İlyas Hoca Oğlan'ın gözünü açtı. Çünkü İlyas Hoca Oğlan, Emir Hüseyin'in hücumunu duyup nehrin etrafında güçlü bir düşmanın olduğunu anladı ve derhal Begçek Bey'i 20bin asker ile nehir kıyısına gönderdi.

f. Timur Bey ile Begçek Bey Arasındaki Taşköprü Savaşı ve Batı Türkistan'ın Elden Çıkışı

Emir Hüseyin'in askerlerinin dağılması Timur Bey'i ümitsizliğe sevk etmesi gerektiren bir vakadır. Ama cihangirlik istidadı ile yaratılan Timur Bey, bu vakadan hiç kötü etkilenmedi. Derhal harekete geçip dağılan askerlerini mümkün olduğu kadar topladı. Batı Türkistan ve diğer yerlerdeki taraftarlarını mümkün olan her yol [320] ile yanına toplamaya gayret gösterdi. Elhasıl birkaç ay içinde Timur Bey'in yanına önemli sayıda güç toplandı. Timur Bey bu güç ile ilerleyip Amuderya'nın Taşköprü denilen geçiş noktasının bir tarafına yerleşti. Begçek Bey de bütün yollara asker koyup askerlerinin çoğunluğu ile Taşköprü geçidinin diğer tarafında konakladı. Begçek Bey Timur Bey'in güçlerinin kendi gücünden çok zayıf olduğunu anlayıp nehri geçmeyi ve hücum düzenlemeye gerekli görmedi. Timur Bey bir ay bekledikten sonra Emir Musa adlı bir komutanını 500 kişilik bir kuvvet ile Taşköprü'de bırakıp kendisi bir gece askerleriyle nehri ayak tarafından gizlice geçti ve Begçek Beyin askerlerinin arkasını dolanıp o yerdeki yüksek yerleri işgal etti. Begçek Bey ertesi gün kendisini düşman tarafından çevrilmiş olarak gördü fakat bu durumun şokunu çabuk atlatıp, geceye kadar şiddetle savaşarak konumunu muhafaza etti. Gece Timur Bey ve askerlerinin yorulup dinlenmekte olduklarını bilen Begçek Bey kuşatmadan çıkmak için askerleriyle ilerleyip kuşatmadan kurtuldu. Bu sırada Emir Hüseyin çok sayıda Afgan ve Türk askerleri ile Timur beyin yardımına geldi. Ayrıca Batı Türkistan'daki birkaç kabile ve halktan eli silah tutan kadın ve erkekten oluşan birkaç bin kişi de yardıma geldi. Timur Bey'in gücü Begçek Bey'inkinden fazla hale geldi. Değişen bu durum nedeniyle Timur Bey, Begçek Bey'i kovalamaya başladı. [321] Begçek Bey'in askerleri arkadan ve yandan Batı Türkistanlıların düzensiz hücumları ve Timur Bey'in düzenli askerlerinin yetişip gelmesi karşısında şaşırıp kaçmaya başladılar. Günden güne Timur Bey'in gücünün artması yüzünden İlyas Hoca Oğlan kendisini ve askerlerini tehlikeden kurtarmak için Batı Türkistan'ı boşaltıp, Sirderya'yı geçip askerlerini orada toplayarak savunma konumuna geçti. Bu sırada Timur Bey ve Emir

Hüseyin bütün güçleriyle gelip nehrin öteki kıyısında yer tuttular. Rivayetlere göre bir gün İlyas Hoca Oğlan nehir kıyısında atı ile dolaşmaktaydı. Timur Bey ve Emir Hüseyin atlarına binip nehir kıyısına gelip İlyas Hoca Oğlan'ın otağına gidip atlarından inip selam verip gerekli ihtiram merasimini eda ettiler.

g. Tuğluk Timur Han'ın Vefatı, İlyas Hoca Oğlan'ın Han Oluşu ve Timur Bey ile Savaş

H.767/M.1365'te Tuğluk Timur Han vefat etti. Timur Han genç bir adam olmasına rağmen gayet akıllı başında, adil ve siyaset sahasında da benzersiz bir dahi idi. O dönemde Cengiz Han'ın hanedanlığı, Altınorda Hanları hariç gerileme dönemini yaşamakta olup önemlerini kaybetmişlerdi. Tuğluk Timur Han bu devleti yeniden diriltmek için çaba sarf etmekte ve büyük bir cihan devleti planı yapmaktaydı. Fakat [322] 36 yaşında vefat etti ve bu maksatlarını vücuda getirmek onun düşmanı olan Timur Bey'e nasip oldu.

Tuğluk Timur Han vefat edene kadar İlyas Hoca Oğlan ve Timur Beyler arasında savaş çıkmamıştı. Han'ın vefat haberi geldiği zaman İlyas Hoca Oğlan, Begçek Bey ve iki komutanının komutası altında yeteri kadar askerî bırakıp kendisi Almalık'a gitti. Oraya ulaştığında merasim ile Hanlık tahtına oturdu. Bu sırada Timur Bey ve Emir Hüseyin ile Begçek Bey arasında şiddetli bir savaş başladı. Çok sayıda çatışmalardan sonra Han'ın askerleri mağlup olup Begçek Bey ve iki komutanı başta olmak üzere çok sayıda asker Timur beyin eline esir düştü. Timur Bey mezkûr esirlerin cesaretlerini ve hâlâ gösterdikleri sadakati takdir edip onlara mükellef bir ziyafet verdi ve Begçek Bey'e şöyle bir soru sordu; *“hakkınızda nasıl bir hüküm verme mi bekliyorsunuz?”* Begçek Bey sakin ve pervasız bir duruşla cevap verdi; *“bize ne yapacağına karar verme yetkisi sendedir, öldürürsen intikam almış olursun canlı bırakırsan kendi çıkarını göz etmiş olursun ama bizim için her ikisi de aynıdır. Biz belimize kılıç astığımız günden beri canınızı bu yola adadık”* demiş. Timur Bey bu cesaretli cevaptan hoşlanıp silahlarını geri verip, at ve özgürlüklerini vererek Almalık'a gönderdi. Timur Bey ve Emir Hüseyin de Semerkand'a gitti. [323] Böylece Timur Bey ve Emir Hüseyin bütün Batı Türkistan, Afganistan'ın yarısından daha

fazlası kısmını, Kabil ve Gazne'ye kadar olan bölgeleri müşterek hâkimiyetleri altına aldılar.

h. İlyas Hoca Han'ın Timur Bey'i Mağlup Edip Batı Türkistan'ı Alışı

İlyas Hoca Han'ın tahta çıktığı günden itibaren gayet kuvvetli, muntazam ve mücehhez bir ordu hazırlamak ve Timur Bey ve Emir Hüseyin'i kesin bir şekilde mağlup edip Batı Türkistan'ı ele geçirmek en önemli amacı olmuştu. Timur Bey ve Emir Hüseyin de kendilerinin bu yeni ele geçirdikleri devletleri için, İlyas Hoca Han'ın güçlerini, kuvvetli ve devamlı bir tehlike olarak görüyorlardı. Dolayısıyla onların da en önemli planları İlyas Hoca Han'a rahat vermeyip şiddetli hücumlar ile onu zayıflatmaktı. Bunun için Timur Bey ve Emir Hüseyin Batı Türkistan halkından ve Afganistan'daki Afgan ve Gur kabilelerinden oluşan düzenli bir ordu hazırlayıp H.767 [M.1366]'nın sonunda yola çıkarak Sirderya kıyısına geldiler. Nehirden geçip Han'ın askerlerini mağlup edip ilerlemeye başladılar. Diğer taraftan İlyas Hoca Han gayet muntazam ve teçhizatlı bir ordu ile Almalık'tan yola çıktı. Bu iki güç Taşkent'in yakınlarında karşılaşp savaş hazırlıkları başladı. [324] Bu iki ordunun savaş kapasitesi hakkında bazı Çağdaş Tarih kitaplarında yazılan görüşleri muhterem okuyucular ile paylaşacağız. Timur Bey'in asker sayısı İlyas Hoca Han'ın askerlerinden epey fazlaydı. Fakat savaş kapasitesi açısından İlyas Hoca Han'ın askerleri daha güçlüydü. Çünkü Han'ın askerleri iyi bir düzene tâbi ve savaş tecrübesi mükemmel, tam donanımlı, kendi komutanlarına itaatkâr, devletlerine bağlı ve hepsi bir milletin üyesiydi. Ama Timur beyin askerleri arasında bu özelliklere sahip olanların sayısı az olup, çoğunluğu Timur beyin arkasından yürüyen bir kısım şeyhlerin teşviki ile bir araya gelen intizamsız toplama askerler ve hiç savaş görmemiş sadece uzaktan duymuş Afgan ve Gur kabilelerinden oluşmakta olup savaşçı niteliği olmayan adamlardı. Buna rağmen Timur Bey'in askerleri sayıca fazla olmalarına ve bazı manevi yardımlara güvenip galip geleceklerinden son derece emindiler. Ama Timur Bey kendisi tecrübeli ve bilgili bir asker olduğu için yukarıdaki farkı biliyordu. Savaşçı niteliğine sahip askerleri kendisi idare edip, savaş manevraları ile galip gelmeyi ümit ediyordu. Savaş başlar başlamaz hava bozulup gök gürleyip, yıldırım çakıp, çok şiddetli bir yağmur ile son derece dehşetli bir vaziyet oluştu. Bir saat içinde savaş meydanı ağır bir bataklık

haline geldi. İnsan ve atların yürümesi zorlaştı. İşte bu şekilde savaş hava kararana kadar devam etti. Akşamüzeri Emir Hüseyin ağır bir yenilgiye uğrayıp savaş meydanından kaçtı. Bir süre sonra [325] Timur Bey de mağlup olarak geriye döndü ve akşam olmadan savaş durdu.

Timur Bey o gece askerlerini toplayıp karşı hücumla hazırlandı. Ertesi gün yağmur dünkü şiddetiyle yağmaktaydı. Bu sırada İlyas Hoca Han'ın askerleri Timur beyin askerlerini araya alıp, yaşanan çok çetin bir kılıç savaşı sonucunda Timur beyin düzenli askerlerinin çoğu öldü. Timur Bey kaçtığı gibi ancak Semerkand'a gelip durabildi. Timur beyin ekmeğini yiyen vakanüvisler ve onlara tâbi olan bazı tarihçiler bu hezimetin sebebini anlatırken iki nedenden bahsediyorlar. Biri Moğol sihirbazlarının büyü yapıp yağmur yağdırmaları. Diğer Emir Hüseyin'in gayretsizliği. Ama tarihçiler bu sözleri hiç dikkate almadılar. Timur Bey Semerkand'da da askerlerini toparlayamadı. Semerkand halkını savunma yapmaya teşvik edip ve güç toplayıp gelme vaadinde bulunup Yeşil şehrine gitti. İlyas Hoca Han gelip Semerkand'ı kuşattı. Timur Bey Han'ın askerlerine karşı koymaya gücünün yetmeyeceğini anlayıp, Yeşil şehirden adamları ile birlikte kaçtı. Amuderya'dan geçip Belh yakınlarında durdu. İlyas Hoca Han, Semerkand hariç bütün Batı Türkistan şehirlerini ele geçirdi. Semerkand şehrinin kalesi çok sağlam ve halkı silahlı olduğu için şiddetle karşı koydular. Bu sırada Şarkî Türkistan'da karışıklık çıktığı için İlyas Hoca Han Semerkand etrafında ve diğer yerlerde yeterli sayıda asker bırakıp Şarkî Türkistan'a geri döndü. Bu dönüş H.768'in sonlarında [M.1366] oldu. [326]

i. Şarkî Türkistan'da Ayaklanma, İlyas Hoca Han'ın Şehit Oluşu ve Yerli Beylerin Bağımsız Olmaları

İlyas Hoca Han asker tanziminde ve savaş sanatında çok yetenekliydi. Fakat kendisi yaşça epey küçük, mağrur ve siyaset sahasında tecrübesizdi. Bu yüzden genç yiğitlere imtiyaz tanıyor, ülkede nüfuz sahibi beyleri ve tecrübeli aksakalları itibardan düşürüp onları kendinden uzaklaştırdı. Örnek olarak en önemlisini anlatacağız. Tuğluk Timur Han zamanında devletin en büyük yöneticileri ve söz sahipleri olan Kamereddin Bey, Şemsettin Bey, Şeyh Devlet Bey ve Duğlatları görevden alıp onların yerine kardeşinin çocukları olan 20 yaşındaki Hudaydad Han'ı hem Beylerbeyi hem de

Duğlat Hanı tayin etti. Buna benzer bir sürü idari ve siyasi hatalar yaptı. Bu nedenle ülkede nüfuz sahibi olan çok sayıda kişi Han'dan rencide oldu. Diğer taraftan Han'ın göreve getirdiği genç adamlar tecrübesizlikleri yüzünden yönetim işlerini alt üst edip, bu nazik zamanda memleketin karışmaya başladı. Dolayısıyla İlyas Hoca Han'ın yönetiminden bıkan insanların sayısı epey arttı. İlyas Hoca Han'ın yukarıda zikredilen savaş için bütün askerlerini alıp gidip, yaklaşık bir yıl müddet merkezden uzaklaşmasını fırsat bilen Kamereddin Bey başta olmak üzere hoşnutsuz olan beyler önemli sayıda güç toplayıp ayaklanma çıkardılar. [327] Kuzeydeki savaşçı kabilelerinin çoğu Kamereddin Bey'e katılıp H.768 [M.1367]'in sonlarında Almalık şehrine saldırmaya başladılar. İlyas Hoca Han bu haberi duyup Batı Türkistan'da yeteri kadar asker bırakıp Semerkand'ı fethetmekten de vazgeçip Almalık'a geldi ve ayaklanmacılar ile savaşa girişti. Batı Türkistan'daki askerlerin önemli bir kısmı asi kabilelerden müteşekkil olduğu için kaçıp onlar da geri dönmeye başladılar. Diğer taraftan Batı Türkistan'da umumi bir at vebasası ortaya çıkıp, oradaki askerlerin atlarının çoğu öldü. Piyade savaşını imkânsız gören bu askerler Batı Türkistan'ı terk etmeye mecbur olup hepsi geri geldi. Böylece Batı Türkistan'da asker kalmadığı için Emir Hüseyin gelip Semerkand ve Buhara'ya sahip çıkıp kendisini hükümdar ilan etti. Timur Bey onun tebâsı durumuna düştü. İlyas Hoca Han ve isyancılar arasındaki savaş uzun müddet devam edip sonunda H.770 [M.1369]'in sonunda Kamereddin Bey galip gelip, İlyas Hoca Han ve hanedanından 18 şehzade şehit oldu. Kamereddin Bey o günden itibaren Kaşgar, Aksu, Yarkend, Hoten, Issıkgöl etrafı, İli bölgesi ve Yedisu bölgelerinde bağımsız bir hükümdar olup Kaşgar'ı payitaht yaptı. Issıkgöl etrafına abisi Şemsettin Bey'i, Yedisu bölgesine de kardeşi Devlet Bey'i vali yaptı. İli'de yerli beyler Kamereddin Bey'in adına hükümdarlık yaptılar. Beylerbeyi Hodaydad Han başta olmak üzere İlyas Hoca Han taraftarları kesin olarak yenilgiye uğrayıp İlyas Hoca Han'ın [328] kardeşi Hızır Hoca oğlanı da alıp Kuça'ya kaçtılar. Hodaydad Han Kuça'ya gelip Çalış'ı da işgal edip bağımsızlık ilan etti²⁸⁵. Uyгур İdikut'u da bağımsız oluverdi. İşte bu parçalanma H.771 [M.1369/1370]'de tamamlanıp iç çatışma bitti. Bu tarihe kadar Timur Bey'in saldırmasından hiçbir şekilde endişe duyulmuyordu. Çünkü

²⁸⁵ Karaşeh'er'e Moğollar Çalış, Kuça'ya Kusen diyorlardı. Müellif Karaşeh'er yerine bazen Çalış yazsa da biz bu noktadan itibaren sadece Karaşeh'er yazacağız.

Timur Bey bu müddet içinde kayınbiraderi Emir Hüseyin ile mücadele ile meşgul idi. H.771/M.1369'da Emir Hüseyin'i ortadan kaldırıp, kendisini merasim ile bütün Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'a hükümdar ilan etti. Bilinmesi gerekir ki Timur başka hiçbir unvanı kabul etmeyip ömrünün sonuna kadar önceki Bey unvanıyla hükümdarlık yaptı. Emir unvanı ise aslında bey kelimesinin Arapçası olup İran tarihçilerinin kullandığı bir kelimedir. Onun için biz bu kitabımızda Timur Bey diyeceğiz. Timur Bey'in Küregen unvanı vardır²⁸⁶. Bu tarihte Doğu dünyasında, Doğu ve Batı Türkistan'da yukarıdaki tarihi vakalardan başka çok önemli bir olay vardır, o da şudur. H.772/M.1370'te Çin'deki Moğol Kağanlarının iktidarı yıkılıp, yerine Çin halkından olan Ming Hanedanı'nın İmparatorluğu kuruldu. Bir yıl sonra Çin hükümeti uzun zamandan beri Uygurların bir vilayeti olan Üçil²⁸⁷ bölgesini, Kumul ve Barköl'ü İdikut'un elinden aldı. H.800'e [M.1397/1398] kadar Kumul ve Barköl Çinlilerin elinde kaldı. [329]

j. Şarkî Türkistan Hükümdarları ve Timur Bey Arasındaki On Yıllık Savaşlar

Timur Bey hükümdar olduktan sonra kendi devleti için en büyük tehlikeyi Şarkî Türkistan hükümdarlarının gücü olarak görüyordu. Onun için onları zayıflatmak ve hiç olmazsa Batı Türkistan sınırından uzaklaştırmak Timur Bey'in en çok önemli amacıydı. Bu amacına ulaşmak için aşağıdaki yolu tuttu: Birisi Doğu ve Batı Türkistan halkının millîbirliğini, dini ve kültürel bağlarını yok etmek için Şarkî Türkistan halkına “*Cete Moğol*” yani “*Bagi Moğol*” diye yeni bir isim icad etti. Türlü türlü dinsizlik veya İslâmî yöntemlerden uzaklık iftiralarını atıp onlara karşı cihad yapmanın farz olduğunu ilan ettiriyordu. Diğer Sirderya kıyısına kadar uzanan Kamedreddin Bey'in ülkesine her fırsatta saldırmaktı. Kamedreddin Bey şiddetle karşı koyuyor ve yer yer Timur Bey'in topraklarına saldırılar da yapıyordu. Her iki taraf için de galibiyet ve mağlubiyetin sırayla olduğu aşağıdaki ayrıntılardan anlaşılacaktır. Bu şekilde kısa süreli aralarla savaş on yıl devam etti.

²⁸⁶ “Hükümdarın damadı” demektir.

²⁸⁷ Bugünkü Sucu ve Dunhuang. Sucu merkezli olarak Doğu Türkistan'ın doğusu ve Gansu bölgelerini kapsayan yerleri Çinliler “Guiyijun” olarak nitelendiriyorlar Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 193. Araştırmalarımızda Ancak “Üçil” isimlendirmesinin yer aldığı bir kaynağa ulaşamadık.

Ayrıntısı şudur: H.771 [M.1370]'in sonunda Timur Bey'in askerleri Kamereddin Bey'in sınırı olan Sirderya'nın doğu yakasına saldırmaya başladı. Kamereddin Bey İli bölgesindeki kabile beylerinden Kebek Timur Bey, Şıravul ve Hacı Bey ile birleşip önemli bir güç ile Sirderya kıyısı boyunca ilerlediler. [330] Taşkend'e vardıklarında Hacı Bey ile aralarında bir anlaşmazlık çıkması sebebiyle güçleri bölündü ve bu nedenle geriye dönmeye mecbur olup kendi merkezlerine geri döndüler. Onlar gittikten sonra Timur Bey gelip Taşkend ve Oratepe²⁸⁸ şehirlerini işgal edip daha doğuya ilerlemeye başladı ve Issıkgöl'ün Batı yakasına yaklaştığı sırada Kamereddin Bey çok sayıda askerle Kaşgar'dan hareket edip oraya geldi. Şiddetli çatışmalardan sonra Timur Bey mağlup olup geriye döndü. Kamereddin Bey onu kovaladığı gibi Taşkend sınırına kadar gidip Timur Bey'in işgal ettiği yerleri geri aldı.

H.772 [M.1370/1371]'de Timur Bey bir oğlunu çok sayıda askerle Özkend yoluyla Narin bölgesine yolladı ve Narin halkı çok şiddetli savunma yapıp Timur Bey'in oğlunu ağır bir yenilgiye uğratıp kaçırdı.

H.773 [M.1371/1372]'de Timur Bey, Şeyh Ali Bahadır ve Seyfu'l-Mülük adlı iki komutanının idaresi altında Narin'e asker yolladı. Bunlar Narin'e saldırıp Narin halkını katledip kadın ve çocukları esir ve mallarını da ganimet olarak aldılar. Kamereddin Bey bu olayı duyup Kaşgar'dan hareket etti ve bu hareketin haberini Timur Bey'in komutanları duyup Kötüpatkak²⁸⁹ adlı bir yayla üzerinden kaçıp Fergana'ya gittiler. H.774 [M.1372/1373] ve bir rivayete göre H.775 [M.1373/1374]'te Timur Bey, Sarı Buka, Adilşah Celayir, Hıta Bahadır ve Elçi Buga adlı dört komutanının idaresi altında çok sayıda askerî Kamereddin Bey ile savaşmaları için Özkend yoluyla Şarkî Türkistan'a yolladı. Yolda Sarı Buga ve Adilşah Celayir, Timur Bey'den yüz çevirip Hıta Bahadır ve Elçi Buga'yı [331] esir edip askerleriyle Kamereddin Bey'in emrine girdiler. Bu olaylar H.771 [M.1369/1370]

²⁸⁸ 1912-1914 yıllarında Ruslar tarafından hazırlanan Kafkasya ve Türkistan adlı eserin Türkistan'la ilgili kısmın tercümesinde, Batı Türkistan bölgesinin Semerkand vilayetine bağlı 22.000 nüfuslu bir şehir olarak kaydedilmiştir. Bu eserde şehrin ismi Oratübe olarak geçmektedir. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistikî Malumat", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.22, 2009, s. 13. "Oratepe" kullanımı için Bkz. Hatunoğlu, *a.g.m.*, s. 507, 508. Ancak şehrin günümüzde varlığını sürdürdüğüne dair bir kayda ulaşamadık.

²⁸⁹ Mehmet Yakup Buğra Şarkî Türkistan Tarihi'ni günümüz Uygur Türkçesi imlasına göre yeniden düzenlediği eserinde (Buğra, *ŞTT*, 1998, s. 203) bu kelimeyi "Kötüpatkak" olarak okumuş. Başka bir kaynakta söz konusu yer ile ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

ile 776 [M.1374/1375] arasında meydana gelen küçük olaylardır. Timur Bey bu olaylardan ders çıkarıp Kamedreddin Bey'in gücünü yok etmek için böyle küçük askerî hareketlerin faydasız olduğunu anladı ve kendisi bütün gücüyle Şarkî Türkistan'a sefer düzenlemeye karar verdi. H.777/M.1375'te Timur Bey ve oğlu Cihangir Mirza bütün askerlerini alıp Şarkî Türkistan'a hareket ettiler. Issıkgöl'ün yakınlarında Kamedreddin Bey ile şiddetli bir savaş yapıp onu mağlup ettiler. Timur Bey kendisi Atbaşı'na kadar ilerledi, Cihangir Mirza'yı da Almalık tarafına yolladı. O da önüne çıkan vatanseverleri yine yine Almalık'a ulaştı ve o şehri yakıp viran etti. Böylece Timur Bey, Sirderya ile İli nehri arasındaki muhaliflerini Güney (Altışehir)'e kaçırdı. Kuzey bölgesindeki bütün şehir ve yerleşim yerlerini viran edip, o bölgenin servetini ganimet alıp Semerkand'a geri döndü. Bu savaşta Kamedreddin Bey'in abisi Vali Şemseddin Bey Duğlat'ın eşi ve karısı Timur Bey'e esir oldu. Ravzatü's-Safa ve Telfiku'l-Ahbar'ın rivayetine göre bu saldırı Timur Bey'in Şarkî Türkistan'a yaptığı beşinci saldırıydı. Timur Bey bu saldırıyla Şarkî Türkistan halkının hücum gücünü tamamen ortadan kaldırdığına kanaat getirdi fakat bu kanaatinin yerinde olmadığı daha sonra ortaya çıktı.

H.778 [M.1376/1377]'de Kamedreddin Bey düzenli bir güç ile Narin'e gidip oradan **[332]** Fergana'ya sefer düzenleyip Fergana Valisi olan Timur Bey'in ikinci oğlu Emir Şeyh Mirza'yı ağır bir yenilgiye uğratarak Özkend'ten Hucend'e kadar bütün Fergana'yı işgal etti. Fergana halkı Kamedreddin Bey'e çok yardım etti. Timur Bey savaş hazırlığı yaptı ve Kamedreddin Bey ile yapılacak savaşa katılmayanları öldüreceğini söyledi. Bu tehdit sayesinde eli silah tutan herkesi askere alan Timur Bey, Fergana'ya hareket etti. Çok sayıda çatışmalardan sonra Kamedreddin Bey mağlup olarak Fergana'yı boşaltıp Kaşgar'a geri döndü. Kamedreddin Bey'e yardım eden Ferganalılar Timur Bey'in katliamına uğradı veya esir edildi.

H.779 [M.1377/1378]'da Kamedreddin Bey yine Fergana'ya sefer düzenledi fakat bu defa Timur Bey oğlu Emir Şeyh Mirza ve Ak Buka ve Hıtay Bahadırları çok sayıda asker ile Fergana sınırında bırakmıştı. Bu güce Kamedreddin Bey'in gücü yetmeyecekti. Onun için Kamedreddin Bey sınırı geçmeyip geri döndü. Mezkûr seferden sonra Kamedreddin Bey, Timur Bey'in sınırına saldırı yapmayıp savunma vaziyeti aldı. H.781 [M.1379/1380]'e kadar Timur Bey'in askerleri ara sıra

Kamereddin Bey'in sınırına saldırıyordu. Kamereddin Bey şiddetle karşı koyup Çu Derya²⁹⁰ ve Talas Dağları²⁹¹'ndan Timur Bey'in askerlerini kesinlikle geçirmiyordu. Kendi sınırlarını da gayet iyi koruyordu. H.781 [M.1379/1380] ve 788 [M.1386/1387] arasında Timur Bey ve Kamereddin Bey arasında savaş olduğuna dair hiçbir rivayet görülmedi. Sulh yapılıp yapılmadığı da belli değildir. [333] Her halükârda Kamereddin Bey, Timur Bey'in kahir bir saldırısından daima endişe ediyor ve buna karşı koyabilmek için çok güçlü bir ordu gerekli olduğunu düşünüyordu. Bunun tek yolunun da Şarkî Türkistan'ın bütün hükümdarlarının birleşmesi ve güçlerini bir bayrak ve bir komutanın emrinde toplaması olduğunu biliyordu. Bunun yanısıra dışarıdan da güçlü dostlar arıyordu. Timur Bey de şimdilik Kamereddin Bey'in saldırısından emin olduğu için evvela diğer taraftaki işleri olan İran ve Irak ülkelerini işgal etmeyi ganimet bilip oralara sefer düzenliyordu. Şarkî Türkistan'a saldırı yapmayı sonraya erteleyip bu taraftaki sınırlarda savunma konumunu almıştı.

k. Hızır Hoca Oğlanın Han Oluşu ve Şarkî Türkistan'da Birlik

H.776 [M.1374/1375]'da Hudaydad Han ve İli Cılgısı'ndaki beyler birleşip Tuğluk Timur Han'ın küçük oğlu Hızır Hoca Oğlan'ı hanlık tahtına çıkardılar. Almalık şehrini yeniden imar edip orayı başkent yaptı ve Hudaydad Han'ı Beylerbeyi tayin etti. Ondan sonra Hızır Hoca Han yavaş yavaş elinden geldiğince kendi devletini güçlendirmeye başladı ve taraftarlarını iyi idare edip merkeziyetini herkese tanıttı. Sonunda H.780 [M.1378/1379] civarında Han'ın güçleri Kamereddin Bey'in güçlerini geçti. Kamereddin Bey önce Hızır Hoca Han'ın hanlığını tanımadı ve düşmanca davrandı. Sadece kendi güçleri ile Timur Bey ile yukarıdaki savaşları yapmakla meşgul idi fakat H.782 [M.1380/1381] [334] civarında yukarıda anlatıldığı gibi Şarkî Türkistan güçlerinin Timur Bey'e karşı birleşmesinin gerekliliği ortaya çıktığı için Kamereddin Bey, Hızır Hoca Han'a itaat etmeyi kabul etti. Hızır Hoca Han, Kamereddin Bey'in savaş işlerindeki yeteneğini ve onun askerî yönden kıymetini

²⁹⁰ Çu (Chu) nehri; Kazakistan ve Kırgızistan topraklarından geçen, 1.186km uzunluğundaki nehir temel olarak eriyen buzul ve kar sularından beslenmektedir. Bkz. UNECE, **Second Assessment of Transboundary Rivers, Lakes and Groundwaters**, UN, Newyork ve Geneva, 2011, s. 121.

²⁹¹ Fergana'nın Kuzeydoğusundaki Kapak Art [?] dağlarıdır. Müellifin Talas isimlendirmesi ve Fergana'nın Kuzeydoğusu tarifi günümüzde Talas Ala dağları olarak adlandırılan Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'dan geçen dağ silsilesi (<https://www.google.com/maps/place/Talas+Ala+Da%C4%9Flar%C4%B1/05.07.2020>) ile uyumludur. Ancak Kapak Art tabirine ulaşamadık.

biliyordu. Onun için Hızır Hoca Han, Kamereddin Bey'i bütün Şarkî Türkistan'ın askerî güçlerine başkomutan tayin etti.

I. Kamereddin Bey'in Toktamış Han ile Birleşip Batı Türkistan'a Saldırması

Timur Bey, İran, Irak ve diğer İslâm ülkelerini fethedip çok önemli bir güce sahip olup her tarafa sefer düzenlemesine rağmen başarılı olmaya devam ediyordu ve bütün Asya memleketlerindeki devletler Timur Bey'i kendi bağımsızlıklarına büyük bir tehdit olduğunu biliyorlardı. Şarkî Türkistan bu büyük tehlikeye herkesten daha yakındı. Şarkî Türkistanlı devlet adamları kendi güçlerini mümkün olduğu kadar arttırmanın yanında Timur Bey'in düşmanlarıyla ona karşı bir ittifak kurmaya çalışıyorlardı.

H.787 [M.1385/1386]'de Timur Bey ile Altınorda Hanı Toktamış Han'ın dostluk ilişkisi bozuldu. Bunu duyan Kamereddin Bey derhal Toktamış Han'a bir elçi gönderip Timur Bey'e karşı bir ittifak anlaşması imzalamayı [335] teklif etti. Toktamış Han bu teklifi kabul edip Timur Bey saldırdığı takdirde birbirlerine yardım etme anlaşması imzaladılar. Demek ki Hızır Hoca Han ve Toktamış Han, Çağatay Devleti ve Altınorda Devleti'nin güçlerini Timur Bey'e karşı birleştirip çok güçlü bir cephe oluşturmuştu. Bu cephe savunma cephesi olarak kalsaydı Timur Bey'in bunlarla görünüşte dostluk yolunu tutmaya mecbur kalması kaçınılmazdı. Fakat Toktamış Han gurura kapılıp bu cepheyi saldırı cephesi haline getirdi ve bunun neticesi iyi olmadı ve ittifakın bir faydası olmadı.

Olayın ayrıntısı şudur: Toktamış Han, Şarkî Türkistan'a bir elçi gönderip kuzeyden kendi güçlerinin, doğudan da Hızır Hoca Han'ın güçlerinin aynı anda Batı Türkistan'a saldırıp Timur Bey'in devletini yıkmayı teklif etti. Böylece her iki devlet de bu tehlikeden kesinlikle emin olacaktı. Binaenaleyh, Hızır Hoca Han mezkûr teklifi kabul edip saldırı zamanı tayin edildi. H.789 [M.1387/1389]'da Toktamış Han, Batı Türkistan'a iki koldan asker yolladı. Biri Aralgölü'nün batısından Harezm'e geçip oradan doğrudan Buhara'yı, diğeri Aralgölü'nün kuzey ve doğusundan geçip Şarkî Türkistan askerleri ile birleşip Taşkend etrafını ele geçirmeye gidiyordu. Şarkî Türkistan'dan da iki koldan asker yollandı. Biri Kamereddin Bey'in komutasında

Talas yoluyla ilerleyip Toktamış Han'ın ikinci kol askerleri ile birleşmek üzere, diğeri merhum Hoca Bey'in kardeşinin oğlu Angatur²⁹² Bey'in komutası altında Kaşgar yoluyla [336] Fergana'ya saldırmak içindi. Bu sırada Timur Bey, İran'daki Muzaffer Şah²⁹³ Celayir ile savaşıyordu. Oğlu Şeyh Mirza²⁹⁴ çok sayıda asker ile Endican'da bekliyordu. Semerkand'da Emir Süleyman Şah, Emir Lal, Emir Abbas²⁹⁵, Şeyh Timur ve Buhara'da Emir Tagay Buka ve Emir İtilmiş Kuçin'ler çok sayıda asker ile bekliyorlardı. İlk önce Kameroneddin Bey, Talas'ı işgal edip ilerleyerek Suğnak²⁹⁶ şehrinin yanında Toktamış Han'ın ikinci kol askerleri ile birleşip Suğnak'ı aldılar. O yönden ilerleyerek o zamanlarda büyük bir şehir olan Savran²⁹⁷ (İsficab) şehrini kuşattı ve o şehirde Timur Hoca adlı komutanın emri altında Timur Bey'in çok sayıda askeri vardı. O taraftan gelen taarruz haberini duyan Ömer Şeyh Mirza ve Semerkand komutanları derhal harekete geçerek Taşkend'te bir araya gelip kuzeye doğru ilerlediler. Bu haberi duyan Kameroneddin Bey ve Toktamış Han'ın askerleri İsficab'ı kuşatmayı bırakıp güneye hareket ettiler. İki düşman Otrar şehrinin kuzeydoğusundaki Çevlek²⁹⁸ adlı yerde karşılaşp sabahdan akşama kadar süren çok şiddetli bir savaş oldu. Akşam üzeri Şeyh Ömer Mirza ve askerleri ağır bir yenilgiye uğrayıp dağınık bir halde kaçıp Semerkand'a gittiler. Angatur Bey, Fergana'ya saldırıp birkaç tane şehri alıp Fergana'nın merkezi olan Endican şehrini kuşatmıştı. Bu haberi Ömer Şeyh Mirza

²⁹² Müellif eserinde “G” ile “Nazan N” harflerini aynı harf “گ” ile yazmış. Dolayısıyla mezkûr şahsın ismi “Angatur” olarak okunabileceği gibi Yakup Buğra gibi (Buğra, *ŞTT*, 1998, s. 206) “Anatur” şeklinde de okunabilir. Konu hakkında İngilizce kaynaklarda (John Ranking, *Historical Researches on the Wars and Sports of the Mongols and Romans*, London, 1826, s. 204) bu isim “Ancatoura” olarak geçiyor. Ayrıca Ali Yezdi'nin meşhur “Zafer Name” adlı eserinin İngilizce tercümesinde (Cherefeddin Yezdi, *The History of Timur-Bec*, (Çev. J. Darby, ve diğ.), London, 1723, s. 298) de “Ancatoura” şeklinde yazılmış.

²⁹³ Tuğluklular döneminde Hindistan'ın Kuzeybatısında yer alan Gucerat bölgesinin Valisi olan Zafer Han, 1407 yılında bağımsızlığını ilan ederek Muzaffer Şah unvanını almıştır. Bkz. Khaliq Ahmad Nizami, “Gucerat”, *DİA*, C. XIV, 1996, s. 171-173.

²⁹⁴ Timur'un oğlu, Şiraz ve Fars bölgelerinin yöneticisi. Timur hayattayken savaş okla vurularak Ocak 1394 tarihinde öldü. Bkz. Ahmet Şimşirgil, *Otağ-II-Emir Timur*, İstanbul, Timaş, 2017, s. 116, 117.

²⁹⁵ Mezkûr savaş ve komutanlar hakkında detaylı bilgi için Bkz. Yezdi, *a.g.e.*, s. 298-301.

²⁹⁶ DLT (Kaşgarlı, *a.g.e.*, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 206)'de Sugnak olarak geçen Sirderya kıyısında tarihi bir şehir. Bkz. Şimsirgil, *a.g.e.*, s. 99.

²⁹⁷ Kazakistan'ın güneyinde Sirderya kıyısında tarihi bir şehir. Sabran olarak da anılır. Günümüzdeki Türkistan şehrinin yakınlarındadır. Bkz. Bekir Deniz, “Kazakistan'da İpek Yolu Üzerinde Bulunan Bazı Oğuz Şehirleri II”, *Yükselen İpek Yolu*, (Haz. Fahri Atasoy), C. III, Ankara, Türk Ocakları, 2016, s. 181. Bu konuda bir fikir birliği olmasa da müellif Savran için İsficab ismin kullanmış. Bizde bu noktadan itibaren kitap dahilinde Savran gördüğümüz yerlerde İsficab yazacağız.

²⁹⁸ Kelimeyi “Çevlek” olarak okuduk. Yakup Buğra (Buğra, *ŞTT*, 1998, s. 206)'da “Çevlek” olarak okumuş. Ancak kaynaklarda bu isme ulaşamadık. Yezdi'nin eserinin İngilizce tercümesinde (Yezdi, *a.g.e.*, s. 298) “Juclik” olarak geçiyor.

yoldayken öğrenip diğer komutanları Semerkand'a yollayıp kendisi askerleri ile Endican'a gidip, Angatur Bey ile savaşıp ağır bir şekilde mağlup oldu. [337] Askerleri dağılan Ömer Şeyh Mirza adamlarıyla kaçarak Endican dağlarına çıkıp bir kapana kısılmış oldular. Bundan haberdar olan Angatur Bey bütün Fergana'yı işgal etti.

Kamereddin Bey ve Toktamış Han'ın askerleri Çevlek Savaşı'ndan sonra İsficab, Otrar ve Taşkend bölgelerini aldıktan sonra Buhara'ya ilerleyip orada Toktamış Han'ın birinci kol askerleriyle birleşip Buhara'yı kuşattılar. Buhara'nın surları çok güçlü ve askerleri de çoktu. Onun için kuşatma uzun sürdüğü için Altınorda ve Çağatay askerlerinin azıkları tükendi.

Timur Bey, İran'da bu olayları duyduğu zaman Muzaffer Şah ile barış yapıp hızla hareket ederek Batı Türkistan'a yaklaştı. Bu haberi öğrenen Altınorda ve Çağatay askerleri kendilerine yeteri kadar azık ve korunaklı bir merkez bulmak için Semerkand'a saldırdılar ama Semerkand'ın istihkamı ve askerî gücü onların tahmin ettiğinden daha fazlaydı. Birkaç günlük kuşatmadan sonra bir taraftan azıksızlık ve diğer taraftan Timur Bey'in müthiş bir güç ile Amuderya'ya gelmiş olması yüzünden Toktamış Han'ın askerleri Batı Türkistan'ı terkedip Harezm tarafına döndüler. Kamereddin ve Angatur beyler yalnız kendi askerleriyle Timur Bey'e denk gelemeyeceklerini düşünüp, onlar da askerlerini alarak sükûn ve intizam içinde Şarkî Türkistan'a döndüler. [338]

m. Şarkî Türkistan'da Ay İhtilafı ve Kamereddin Bey'in Vefatı

Bu sonuncu savaş neticesinde Şarkî Türkistan halkı Timur Bey'in gücünün müthiş bir seviyede olduğunu öğrendi. Bunun etkisiyle devlet adamlarının çoğu; *“Timur Bey ile düşman olmak Şarkî Türkistan'ı mahvetmektir. Onunla ilişki kurup dostluk siyasetiyle ülkemizi ve milletimizi tehlikeden korumak en iyisidir”* şeklindeki görüşü tercih etmeye başladılar. Fakat tecrübeli ve dâhi Kamereddin Bey bu görüşe ciddi bir şekilde karşı geliyor; *“Timur Bey'in amacı istiladır ve istila hırsına dostluk ve temellük engel olamaz. Binaenaleyh ona daima güç ile karşılık vermek ve sonuna kadar direnmek ülkemizin ve halkımızın selameti için yegâne yoldur”* diyordu. İşte bu ihtilaf ciddi bir hale geldiği için halkın manevi gücü azaldı. Uzun yıllardan beri sürekli savaş halinde olup bakan halk, barış taraftarlarının etrafında toplanıp Kamereddin

Bey'in nasihatini dinleyenlerin sayısı ise çok az kaldı. H.790 [M.1388/1389]'da Kamereddin Bey vücudunda oluşan ödem yüzünden vefat etti. Hızır Hoca Han onun yönetimindeki bölgeyi paylaşırıp Hoten, Yarkend, Kaşgar ve Aksu vilayetlerini beylerbeyi Hudaydad Han'a verdi. Issıkgöl etrafını Kamereddin Bey'in oğlu Cihanşah Mirza'ya verdi. Stanley Lane Poole, "*Hızır Hoca Han H.791 [M.1389/1390]'de Han oldu*" yazıyor fakat bu tahmin yanlıştır. [339]

n. Timur Bey'in Şarkî Türkistan'a Saldırıp Hızır Hoca Han'ı Mağlup Etmesi

Yukarıdaki savaştan sonra Timur Bey, Toktamış Han ile çok sayıda savaşlar yapıp onu mağlup ederek Harezm'den sürüp-çıkartıp, onun ani saldırısından emin oldu. Bu işler yaklaşık iki yıl sürdü. Ondan sonra Şarkî Türkistan halkından intikam almak için H.791/M.1388'de Timur Bey bütün gücü ile Şarkî Türkistan'a sefer düzenledi. Hızır Hoca Han bütün güçlerini toplayıp Almalık'tan hareket etti. Bu iki güç Issıkgöl'ün yanında karşılaşırıp şiddetli bir savaş yaşandı. Sonunda Hızır Hoca Han mağlup olup Almalık'a döndü. Timur Bey, onu kovalayıp gelip, Almalık'ın yakınlarında vukubulan savaşta Hızır Hoca Han yine mağlup olup askerleri ile Almalık'ın güneydoğusundaki Yulduz yaylalarına kaçtı. Timur Bey, Almalık şehrini ateşe verip ve viran ettikten sonra Yulduz'a hareket etti. Orada yine Hızır Hoca Han mağlup olup yanındaki askerleri ile Tanrı dağlarını geçip Kuça'ya geldi. Timur Bey, Yulduz'da birkaç gün durup geriye döndü. İli'den Sirderya'nın yakınlarına kadar hiçbir yerleşim yeri bırakmadan her yeri yakıp-yıkıp viran edip, halkını perişan ettikten sonra Semerkand'a döndü. Oğlu Ömer Şeyh Mirza'yı bir miktar askerle Karakol yolunun²⁹⁹ üzerinden Kaşgar'a yolladı. Kaşgar valisi Koylük³⁰⁰ Bey sert bir savunmadan sonra mağlup oldu ve Ömer Şeyh Mirza [340] Kaşgar'ı alıp, yakıp Endican'a gitti. Bu sefer Timur Bey'in Şarkî Türkistan'ı istila etmesi birkaç savaştan sonra mümkün olacak kadar kolaylaşmıştı ve Timur Bey de Yulduz savaşından sonra Altışehir'e saldırı yapacaktı. Fakat Timur Bey'in Yulduz'da olduğu zamanda

²⁹⁹ Şimdiki Torugart yolu.

³⁰⁰ Mezkûr kişi ile ilgili kaynaklarda sadece Yezdi'nin kitabında (Yezdi, a.g.e., 338) geçen "Coublic" adına ulaşabildik. Kelimenin Türkçe okunuşu konusunda Yakup Buğra'nın (a.g.e., s. 208) "Köylük" ifadesini tercih ettik.

Toktamış Han'ın asker toplamakta olduğu haberi geldi. Bu yüzden Timur Bey kendi merkezinde bulunması gerektiğini düşünerek acil bir şekilde geri döndü ve Semerkand'a gelir gelmez beklemeden Toktamış Han ile savaşmak üzere yola çıktı. Bu savaştan sonra Çağatay Devleti uzun süre kadar Timur Bey'in sınırlarına saldırı yapamayacak kadar zayıfladı.

o. Hızır Hoca Han'ın Karaşehher'i Başkent Yapışı, İdare Teşkilatı, Timur Bey'in Saldırısı, Uygurların Müslüman Oluşu ve Diğer Olaylar

Hızır Hoca Han yukarıdaki yenilgiden sonra şimdilik Almalık veya başka kuzey şehirlerinden birini merkez yapmasının devletini tehlike altında tutmak demek olduğunu düşünerek, askerî konumu gayet müstahkem ve Şarkî Türkistan'ın tam ortasında olan Karaşehher'i başkent yapıp oraya yerleşti. Bütün ülkenin idari teşkilatını yeni baştan düzenledi. Ayrıntısı şudur: Altay şehrini Beylerbeyi Hudaydad Han'ın yönetimine verdi. Duğlat hanedanından birini, önemli miktarda bir güç ile Kaşgar'da savunma komutanı tayin etti. Emir Cihanşah Duğlat'ı Issıkgöl'ün güneyindeki Fergana sınırına yeteri kadar asker ile yerleştirdi. Issıkgöl'ün kuzeyi yani [341] Balkaş Gölü ve Çu Derya ve İli nehrinin arasındaki sahaya da Angatur Bey'i en güçlü askerlerinin bir kısmıyla birlikte görevlendirdi. Kaşgar'dan Balkaş Gölü'ne kadar uzanan Şarkî Türkistan sınırındaki bu tarz askerî faaliyet Timur Bey'in dikkatini çekti. Özellikle Angatur Bey'in güçlerinden Timur Bey epey endişeliydi. Onun için Timur Bey, Toktamış Han ile yaptığı savaştan geri döner dönmez H.792 [M.1389/1390]'de Emir Süleyman Şah ve Hudaydad Hüseyin'i 20 bin kişilik bir askerî kuvvet ile Angatur Bey'in olduğu cepheye saldırı için yolladı. Angatur Bey çatışmaya girmekten çekinip sınırdan geriye dönüp Balkaş Gölü'nün güneyindeki Karatal bölgesine gitti. Timur Bey'in askerleri de Karatal sınırına kadar gelip geri döndüler. Timur Bey bu saldırı neticesinde Şarkî Türkistan, Çağatay Devleti'nin Batı Türkistan'a saldırma gücünde olmadığını ve ciddi bir şekilde barış taraftarı olduğunu anladı. Ondan sonra Timur Bey; Altınorda, Irak, Hindistan, Şam ve Anadolu fetihleri ile meşgul olup Şarkî Türkistan'a bir daha hiç saldırmadı. Aradaki 13 yıl barış içinde geçti. Bu süre içerisinde resmi bir ateşkes veya barış anlaşması yapıp-yapılmadığını bilmiyoruz. Fakat birkaç defa elçilerin gidip-geldiği ve karşılıklı saygı ile hareket edildiği biliniyor.

Bu barış müddeti içerisinde Hızır Hoca Han ve devlet adamları boş durmayıp aşağıdaki şekilde faaliyet gösterdiler.

Ayrıntısı şudur: **[342]** Yukarıdaki savaşlarda harap olan şehirlerin çoğunu yeni baştan imar ettiler. Askerî güç yeniden düzenli bir şekilde ihya edildi ve çok gelişme gösterip aşağıdaki faydalı sonuçlar elde edildi. Uygurlar o güne kadar İslâm dinini kabul etmeyip Buda dininde direnmekteydiler. İlyas Hoca Han şehit olduktan sonraki karışıklıklardan yararlanan İdikut, tam bağımsız olarak yaşamaktaydı. Hızır Hoca Han, H.795 [M.1392/1393]'ten itibaren Uygur İdikut Devleti'nin üstüne birkaç defa gaza yaptı. Sonunda İdikut'u öldürüp Uygurlar'a İslâm'ı kabul etmekten başka çareleri olmadığını ifade ederek H.800 [M.1397/1398] civarında bütün Uygurların gönüllü veya gönülsüz Müslüman olmalarını sağladı. Hızır Hoca Han, H.800 [M.1397/1398]'de eskiden Uygur toprağı olup H.774 [M.1372/1373]'ten itibaren Çin istilasını altında kalan Kumul ve Barköl bölgesine asker gönderip, o bölgedeki Çin askerlerini kovup çıkartıp oraları da ele geçirdi. Hızır Hoca Han bu Uygur topraklarını aldıktan sonra o bölgeleri Turfan vilayeti olarak adlandırdı³⁰¹ ve şimdiki Turfan şehrini inşa ettirip vilayetinin merkezi yaptı.

Hızır Hoca Han, Turfan vilayetini ayrıcalıklı bir statüye koyup Hanlık hanedanından bir şehzadeyi oraya vali tayin etti. Turfan vilayetine Hanlık hanedanından bir şehzadenin vali olması geleneğı Kalmuk İstilasına kadar devam etti. H.799 [M.1396/1397]'da Timur Bey, Gıyaseddin Tarhan başkanlığında bir elçilik heyetini çok şahane hediyelerle Hızır Hoca Han'ın huzuruna gönderip torunu İskender Mirza (Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu) için Han'ın Tekil³⁰² Hanım adındaki kızını istedi. Han bunu kabul edip çok muhteşem düğün ve tören ile **[343]** Tekil Hanım'ı Semerkand'a yolladı. Bu düğünde icra edilen debdebeli ve mükellef tören Tarih-i Reşidi ve Ravzatü's-Safa'da uzun uzun açıklanmaktadır. Timur Bey, Tekil Hanım'ı kendisi muazzam bir teşrifat ile karşıladı ve düğününü yapıp nikâh kıydı.

³⁰¹ Moğol lehçesinde meyvelik ya da bağlık demektir.

³⁰² Yakup Buğra (a.g.e., s. 210) gibi bizde kelimeyi "Tekil" olarak okuduk. MEBİA (Mustafa Kafalı, "Timur", MEBİA, C. XII.I, s. 344)'da "Tökel" olarak geçiyor ve evlenen kişinin Timur olduğu kaydediliyor. Tarihi Reşidi Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 279)'de Timur'un eşlerinden biri olarak geçen Tukul Hanım'ın bahse konu kişi olduğunu değerlendirdik. İsimlendirme konusunda Yakup Buğra'nın okumasını tercih ettik.

H.800 [M.1397/1398]'de Hızır Hoca Han, Timur Bey'in huzuruna elçi gönderip bir dostluk ve saldırmazlık anlaşması imzalamayı teklif etti fakat Timur Bey açık bir cevap vermedi. O günden itibaren her iki hükümdar kendi sınırlarını sağlam tutar oldular. Şarkî Türkistan sınırını Angatur Bey güçlü askerlerle koruyordu. Batı Türkistan sınırını ise Timur Bey'in torunu Muhammed Mirza (Cihangir Mirza'nın oğlu) koruyordu.

p. Timur Bey'in Şarkî Türkistan'a Son Saldırısının Ölümü ile Def Edilmesi

Timur Bey, H.807 [M.1404]'nin başında Anadolu fethinden dönüp Semerkand'a gelip sadece üç ay dinlenip şimdiki Şarkî Türkistan'ı fethetmek için çok acele ile kışın ortasında 20 bin asker ile yola çıktı. Yolda soğuktan çok sayıda adam ve hayvan kaybetti. Buna rağmen durmayarak ilerleyip Sirderya'dan buz üstünden geçerek Otrar şehrine geldi. Otrar'ın doğu tarafında kar çok kalın olup yürümek imkânsız olduğu için Otrar'da ilkbahara kadar durmaya mecbur oldu. [344] Timur Bey'in bu seferindeki planı şuydu: Timur Bey kendisi 20 bin asker ile Cengiz Han'ın sefer yolu olan Yedisu ve Altay yolu ile Moğolistan'a, oradan Çin'e sefer düzenleyecekti. Torunu Uluğ Bey Mirza, Şarkî Türkistan'ın kuzey ve doğu bölgelerini Çin sınırına kadar, yani Issıkgöl civarını, İli, Beşbalık ve Turfan bölgelerini işgal etmekle görevliydi. Diğer bir torunu İbrahim Mirza, Altay şehri ve Karaşehir bölgesini işgal etmekle görevliydi. Hızır Hoca Han'ın buna karşılık olarak aldığı tedbirlerin ne olduğu hususunda maalesef bir bilgimiz yok. Fakat Allah'ın kahir iradesi bu büyük planı tamamen berbat etti. Yani H.18 Şaban 807/[M. 18 Şubat] 1405'te Timur Bey, Otrar şehrinde vefat etti. Evlatlarının arasında saltanat kavgası yüzünden kanlı savaşlar çıktı ve yukarıda zikredilen askerlerin tamamı dağıldı. Böylece 35 yıldan beri sürekli tehdit altında yaşayan Şarkî Türkistan Devleti ve halkı rahat bir nefes aldı.

r. Hızır Hoca Han'ın Vefatı ve Muhammed Han'ın Han Oluşu

H.810/M.1408'de Hızır Hoca Han vefat edip yerine büyük oğlu Muhammed Han³⁰³ tahta çıktı. Muhammed Han askerî gücünü epey arttırıp Şarkî Türkistan'ı her

³⁰³ Hızır Hoca Hanın vefat tarihi, oğullarının tahta çıkış ve ölüm tarihleri konusunda çok farklı rivayetler vardır. Bkz. Dughlat, **The Tarikh-i Rashidi**, s. 40.

türlü düşmana karşı koruyabilecek bir seviyeye yükseltti. Yaz günlerinde Tanrı dağlarını geçip yazı Atbaşı'nda geçiriyordu. Orayı güzelleştirip ikinci başkent yaptı. Orada sürekli çok sayıda asker tutmaktaydı.

Muhammed Han'ın zamanında Timur Bey'in oğlu Şahruh Mirza, Batı Türkistan, Afganistan ve İran'ın bazı kısımlarının padişahı idi. Muhammed Han'a karşı koymaları için çok sayıda asker ile [345] oğlu Uluğ Bey Mirza'yı Endican'a yerleştirmişti. Muhammed Han'ın Şahruh Mirza ile ilişkisi iyi değildi ve Muhammed Han ülkesini genişletmek ve Sirderya'nın doğusundaki Taşkend, Otrar ve Talas vilayetlerini Timur Bey'in evlatlarından geri almak için daima fırsat kolluyordu. O vilayetlerde isyan çıkartmak için siyasî desiselerden de çekinmiyordu. Bu desiselerin sonucunda H.811 [M.1409/1410]'de Otrar valisi Emir Şeyh Nureddin büyük bir isyan çıkardı. Muhammed Han ona yardım etmek için kendi kardeşi Şemi Cihan Han ile Otrar'a asker gönderdi fakat Şemi Cihan Han gidene kadar Şahruh Mirza mezkûr isyanın tamamını bastırmış olduğu için Şemi Cihan Han, Talas civarından geri döndü. Muhammed Han bu faaliyeti sonucunda Talas bölgesini savaşmadan Şarkî Türkistan'a kattı. Muhammed Han, Şarkî Türkistan'ı her bakımdan geliştirdi ve Altay şehrinde çok sayıda cami ve medrese yaptırdı. Bu camilerden Kargalık şehrindeki Yeşil Medrese bugüne kadar Muhammed Han adına varlığını devam ettirmektedir. Muhammed Han, H.818 [M.1415/1416]'de vefat etti.

s. Şemi Cihan'ın Han'ın Han Oluşu

Muhammed Han vefat ettikten sonra kardeşi Şemi Cihan Han tahta çıktı. Bu zatın iç siyaseti ıslahat ve merkezi güçlendirmektir. Bu siyasetin gereği olarak ülkedeki şehzadeler, yerli beyler ve valilerin haddinden fazla olan nüfuzlarını yok etmek için çalışıyordu. Bu çalışmaların sonucunda olağanüstü nüfuz ve güce sahip olan Beylerbeyi Hodaydad Han sınırlı yetkiye sahip [346] bir vali seviyesine düştü ve Muhammed Han merhumun şehzadeleri de tamamen Şemi Cihan'ın emri altına girmiş oldular. Bu siyaset uzun zamandan beri istibdat ve nüfuza sahip olagelen şehzade ve beylere çok ağır geldi. Sonunda Muhammed Han'ın torunu Üveys Oğlan (Şir Ali Oğlan'ın oğlu) ile Hodaydad Han ve çok sayıda şehzade ve bey Şemi Cihan Han'a karşı birleşip güçlü bir isyan çıkardılar. Sonunda Üveys Oğlan, Şemi Cihan Han'ı şehit etti. Bu olay H.821 [M.1418/1419]'de gerçekleşti. Şemi Cihan Han, büyük oğlu Nakşı

Cihan Han'ı Turfan vilayetine vali tayin etmişti. Karaiehir vilayetini de Turfan vilayetine katmıştı. Bu kişinin vali oluşu ve vefat tarihi belli değildir. Profesör Barthold, Nakşı Cihan Han'ı büyük hanlar arasında sayıyor fakat bu söz gerçeği yansıtmıyor. Gerçek şudur: Şemi Cihan Han şehit olduktan sonra Nakşı Cihan Han sadece Turfan vilayetini sağlam tutabilip mezkûr bölgede bağımsızlık ilan etmiş ve kendi adına para bastırıp han unvanıyla ferman çıkarmaya başlamıştı. Barthold mezkûr para ve eserlere bakıp yukarıdaki düşünceye kapılmıştır.

t. Şemi Cihan Han'ın Şehit Olup Şir Muhammed Han'ın Han Oluşu

Şemi Cihan Han şehit olduktan sonra oğlu Şir Muhammed Han, Üveys Oğlan ile şiddetle bir savaşa girişti. Bu savaş üç yıl devam etti. Sonunda Şir Muhammed Han, Üveys Oğlan'ı kesin olarak mağlup edip H.823 [M.1420/1421]'te hanlık tahtına çıktı. Şarkî Türkistan'daki bu karışıklıktan Uluğ Bey Mirza yararlanarak sürekli asker [347] yollayıp sınıra yakın bölgelerden Talas ve civarını işgal etmişti. Şir Muhammed Han tahta çıktığı zaman sınır bölgesine Beylerbeyi Hudaydad Han Duğlat ve Sadrü'l-İslâm'ın³⁰⁴ komutası altında asker yolladı. Bunlar Uluğ Bey Mirza'nın askerlerini mağlup ederek bazı bölgeleri geri aldılar.

H.824 [M.1421/1422]'te Uluğ Bey Mirza çok sayıda asker ile Şarkî Türkistan'a sefer düzenlemek için Sirderya'yı geçti. Şir Muhammed Han da bütün askerleri ile yola çıkıp sınır bölgesine gidip Uluğ Bey'in askerî kampının önünde konakladı. Uluğ Bey'e elçi gönderip barış teklif etti. Uluğ Bey bu teklifi kabul ederek Şir Muhammed Han ile görüşmek ve barış şartlarını bizzat müzakere edip anlaşma imzalamayı teklif etti. Şir Muhammed Han, Sadrul İslâm ile Uluğ Bey'in askerî kampına gitti. Uluğ Bey gayet saygı ve debdebe ile karşıladı ve müzakere başladı. Müzakere tamamlandığı için Şir Muhammed Han orada gecelemeğe üzere kaldı fakat gece Şir Muhammed Han suikasttan endişelenip bir hile ile kaçıp kendi askerî kampına

³⁰⁴ Sine, kalp, bir şeyin başı gibi manalara gelen Sadr kelimesi isim tamlaması oluştururken kendisinden sonra gelen kelimeye maarife eki “el” olduğunda “Sadrü'l”, olmadığında “Sadr-ı” şeklinde yazılmaktadır Bkz. <http://www.lugatim.com/s/SADIR/07.07.2020>. Müellif İslam kelimesini maarife olarak yazdığı için “Sadrü'l İslam” olarak okuduk. Ancak Barthold'un Uluğ Bey ile ilgili eserinde (Wilhelm Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, (Çev. İsmail Aka), TTK, Ankara, 1997, s. 81) kelime maarife eki olmadan “Sadr-ı İslam” olarak kaydedilmiş.

gelerek savaş hazırlığına başladı. Ertesi gün Uluğ Bey özürleriyle beraber Şir Muhammed Han'a elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Sonunda her iki taraf birbirlerinin sınırına saldırmamak üzere anlaşması imzaladılar ve böylece her iki hükümdar askerlerini alıp kendi ülkelerine geri döndüler. [348]

u. Şir Muhammed Han ve Uluğ Bey Mirza Arasındaki Savaş

Yukarıdaki anlaşmaya yaklaşık dört yıl uydular. Daha sonra aşağıdaki gibi bu anlaşma yine bozulup savaş çıktı. Olayın ayrıntısı şudur: Uluğ Bey'in büyük komutanlarından Ali Tekrit'in³⁰⁵ oğlu Uluğ Bey'den yüz çevirip kaçarak Şir Muhammed Han'ın himayesine sığındı. Uluğ Bey Mirza bu adamın geri verilmesini talep edip, Bey Arslan adlı bir kişiyi elçi olarak gönderdi. Şir Muhammed Han mezkûr talebi kabul etmedi ve elçiyi hapsetti. Uluğ Bey Mirza yine başka bir elçi gönderip önceki elçiyi ve kaçan komutanının geri verilmesini talep etti ve kabul edilmediği takdirde savaş çıkacağını bildirdi.

Şir Muhammed Han, "*ilkbaharda cevap vereceğim*" diyerek ikinci elçiyi geri gönderdi. Uluğ Bey Mirza bu cevabı aldığı zaman tehdit için Semerkand'dan Sirderya kıyısına kadar ve Endican'a çok sayıda asker sevk etti. Şir Muhammed Han buna karşılık olarak Issıkgöl'ün batısına kardeşi Hızır Hoca Oğlan ve Emir Cihan Şah ve Beylerbeyi Hudaydad Han ve Sadrul İslâm ve Melikü'l-İslâm'ın komutaları altında arka arkaya asker gönderdi. Uluğ Bey Mirza bu fiili cevaba kızıp kendisi bütün güçleri ile Taşkend'e hareket etti. Babası Şahruh Mirza, Uluğ Bey Mirza'nın savaşmasına engel olmak için teker teker fermanlar gönderse de Uluğ Bey bu seferden vazgeçmeyip H.27 Rebiyülevvel 828 [M.11 Şubat 1425]'de Taşkend'e geldi. Şir Muhammed Han da Almalık'tan hareket edip Issıkgöl'ün güneybatısında Atbaşı kasabasının kuzeyindeki Tekes³⁰⁶ nehri (Sirderya'nın başı) kıyısında Keş [?] adlı yaylayı [349] karargâh yapıp yerleşti. Emir Cihan Şah'ı Talas şehrine, Hudaydad Han ve Hızır Hoca Oğlan'ı, Talas ve Issıkgöl arasına ve Sadrul İslâm ile Melikül İslâm'ı Talas'ın

³⁰⁵ Barthold (Barthold, **Uluğ Bey**, s. 81) kelimeyi "Bekrit" olarak kaydetmiş. Kelimenin günümüzdeki "Tikrit" kasabasının farklı bir okunuşu olması daha muhtemel görünüyor.

³⁰⁶ Müellif'in "تيكه سكرير" şeklinde yazdığı kelimeyi "Tike Sekrir" şeklinde okuduk. Barthold (Barthold, **Uluğ Bey**, s. 85) "Tekes" diyor. Müellif s. 358'de Ömer Şeyh Mirza ile Sultan Yunus Han arasında yaşanan savaşında aynı yerde olduğunu söylüyor. Tarihi Reşidi (Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 261)'de bu savaşın yapıldığı yer olarak "Tiga Sagrutku" geçiyor. Mezkûr nehir Kırgızistan da bulunan Terek nehri de olabilir.

kuzeydoğusundaki Ortagöl kıyısına yollayıp Uluğ Bey Mirza'nın hücum yollarına müstahkem cepheler kurdu. Uluğ Bey Mirza, Taşkend'ten savaş düzeninde hareket etti. Talas sınırında Emir Cihan Şah, ona yetişip şiddetli bir savaş oldu. Her iki taraf birkaç bin kişilik kayıp verdikten sonra Emir Cihanşah askerlerini güney tarafına çekip Talas dağlarına yerleşti ama Uluğ Bey bundan habersiz olduğu için, aslında Emir Cihan Şah'ı kaçıp Hızır Hoca Oğlan ve Hudaydad Han'lara katıldı diye düşünerek askerlerinin bir kısmını ileri gönderip kendisi askerlerin çoğunluğu ile arkadan geldi. Önden giden askerler ani bir şekilde Hızır Hoca Oğlan'ın askerî kampına saldırı yaptı. Şiddetli bir savaştan sonra Hızır Hoca Oğlan'ı esir ettiler. Uluğ Bey, onu derhal Semerkand'a yolladı. Ondan sonra Uluğ Bey bütün askerleriyle bir araya gelip İrksu³⁰⁷ (şimdiki Aksu) yoluyla doğruca doğuya ilerleyip Hudaydad Han ile savaşmak için yola çıktı. Çu Derya'nın Batı kıyısında Aliş³⁰⁸ adlı bir yerde Hudaydad Han'ın pusuya yerleştirdiği bir kıta askerî aniden Uluğ Bey'in askerleri oka tutup önemli kayıplar verdirip tekrar kayboldular. Uluğ Bey oradan geçip Kuşbulak³⁰⁹'a geldi. Bu yer Hudaydad Han'ın askerî kampına yakındı. Uluğ Bey, Hudaydad Han'ı araya almayı başardı ve Hudaydad Han şiddetli bir savunmadan sonra teslim olmaya mecbur olup esir düştü. Uluğ Bey, onu da derhal [350] Semerkand'a yolladı. Uluğ Bey, Hızır Hoca Oğlan ve Hudaydad Han ile savaşa tutuştuğu günlerde Sadrul İslâm ve Melikül İslâm Ortagöl³¹⁰'den ilerleyip kuzeyden ilerleyerek Çu Derya'yı geçip Akkuyaş³¹¹ nehri kıyısında, takriben bugünkü Kastek ve Alma Ata arasında, durdu. Uluğ Bey Mirza onların bu kadar ilerlediklerinden habersizdi. Onları ya kaçı ya da Ortagöl'den ayrılmadı diye düşünerek onları önemsemedi. Uluğ Bey Mirza, Şir Muhammed'in askerî kampını habersiz basmak için doğruca güneye ilerlemeye başladı. Uluğ Bey'in bütün hareketlerinden haberdar olan Sadrul İslâm ve Melikül İslâm Çu Derya'nın doğusu ve Issıkgöl kıyısınca güneye gidip Uluğ Bey Mirza'nın önüne geçip Şir Muhammed Han'ın askerî kampına gelip ona katıldılar. Böylece Şir Muhammed Han'ın gücü arttı. Bu mahirane manevralar tamamlandıktan sonra Uluğ Bey duruma

³⁰⁷ Aksu şehri ile ilgili böyle bir tanımlama olduğuna dair bir bilgiye ulaşamadık. Kelimeyi Yakup Buğra'nın okuyuşunu (a.g.e., s. 214) esas alarak "İrksu" olarak yazdık.

³⁰⁸ Kırgızistan'ın Çu Bölgesinde bir köy. Barthold (Uluğ Bey, s. 84) "Abiş" olarak kaydetmiş.

³⁰⁹ Barthold, Uluğ Bey, s. 84.

³¹⁰ Müellifin 16 nolu haritasına göre Çu nehrinin doğusunda, Talas nehrinin bitimine doğru yer alan bir göl.

³¹¹ İli ırmağı. Bkz. Barthold, Uluğ Bey, s. 85.

vâkıf olup son derece dehşet ve hayret içinde kaldı. Uluğ Bey, Şir Muhammed Han'ın askerî kampına yakınlaşıp dört yana keşif kolları gönderdi ve bu keşif kolları uzaklara kadar gidip geri geldiler ve “*düşmandan hiçbir iz görmedik*” dediler. Şir Muhammed Han kendi hareketlerini Uluğ Bey'in keşif kollarından gizlemek için yaptığı çalışmalarda yüzde yüz başarılı olmuştu. Çünkü mezkûr keşif kolları sözlerini tamamlama fırsatı bulmadan, Şir Muhammed'in askerleri yarım daire şeklinde kuşatma düzeni ile geldiler ve Uluğ Bey'i fırsat tanımadan kuşattılar. Böylece Uluğ Bey bir gece gündüz kuşatma içinde kalıp askerlerinin [351] çoğunu kaybetti. Sonunda Uluğ Bey ümitsiz bir kılıç savaşı sonunda kuşatmadan çıkmayı başardı. Bu sırada Emir Cihan Şah'ın Uluğ Bey'in arkasına geçip onun kaçış yolunu kestiği haberi geldi. Uluğ Bey son derece şaşkın bir şekilde hiçbir şeye karar veremeden kaçmaktan başka çare olmadığını düşünüp derhal geri döndü. Askerlerini üçe bölüp üç yoldan gayet ihtiyatlı ve hızlı bir şekilde Taşkend tarafına hareket etti. Bu yolda Emir Cihan Şah, Uluğ Bey'in askerlerinin kuzey yolundaki kısmına saldırı düzenleyip onları tamamen kılıçtan geçirdi ve onlardan sadece Muhammed Barlas ve İskender Bey adlı iki komutan ölümden kurtulup Uluğ Bey'in yanına kaçabildiler. Elhasıl Uluğ Bey askerlerinin çoğunu kaybedip müthiş bir mağlubiyet felaketiyle H.10 Şaban 828 [M.27 Haziran 1425]'de Semerkand'a geri geldi.

Babası Şahruh Mirza'nın bu savaştan narazı olduğu ve Uluğ Bey'i bu işten men ettiği yukarıda anlatılmıştı. Bu adımın bu şekilde bir felaket ile sonuçlanmasına Şahruh Mirza çok sinirlenip, Uluğ Bey'i cezalandırmak için Herat'tan (Başkent) Semerkand'a hareket etti. Fakat Semerkand'a geldikten sonra bütün Küregen hanedanının şefaati ile onu affetti. Uluğ Bey'in esir aldığı Hızır Hoca Oğlan ve Hudaydad Hanlara çok hürmet edip, onları azad ederek geri gönderdi. Hızır Hoca Oğlan, Şarkî Türkistan'a geri geldi ama Hudaydad Han, “*yaşlılığımda hac yapıp ondan sonra vatana döneceğim*” diye Mekke'ye gidip hac yaptıktan sonra 75 yaşında Mekke-i Mükerrerme'de vefat etti. [352]

v. Şir Muhammed Han'ın Vefat Edip Üveys³¹² Han'ın Han Oluşu

Şir Muhammed Han hakkında, yukarıdaki savaşta Uluğ Bey Mirza'yı mağlup ettikten sonra vefatına kadar güvenilir bilgi yoktur. Şir Muhammed Han, H.828/M.1425'te vefat edip, kendisine düşman olan Üveys Oğlan, han oldu. Üveys Han'ın 10 yıllık saltanat dönemine ait bilgimiz çok azdır. Üveys Han'ın Küregen hanedanı (Timur Bey'in evlatları) ile ilişkisi dostane idi. Bir kızını Uluğ Bey Mirza'nın oğlu Abdülaziz Mirza'ya verip, akrabalık ilişkisi kurmuştu.

H.831 [M.1427/1428]'de bir iç karışıklık çıktı. Bu karışıklığı kimin çıkardığını bilmiyorum ama bu karışıklık gayet şiddetli bir şekilde sekiz yıl devam etti. Sonunda H.838 [M.1434/1435]'de Üveys Han şehit³¹³ oldu. Bu zâtın kimin eliyle şehit olduğu belli değil fakat Tarih-i Reşidi ve Babürname'nin işaretlerine göre kendi oğlu Yunus Han'ın elinde şehit olduğu anlaşıyor.

y. III. İsen Buga Han'ın Han Oluşu

Üveys Han şehit olduktan sonra İsen Buga Han ve Yunus Han taht kavgasına tutuşup savaşılmaya başladılar. Çok sayıda savaşlardan sonra devlet adamları ve halkın çoğu İsen Buga Han taraftarı olduğu için Yunus Han mağlup olup kendi taraftarları olan Narin Tümen Beyi Irazan Bey ve Talas Tümen Beyi Mirak Türkmen başta olmak üzere yaklaşık 3 bin hanelik adam ile kaçıp Fergana'ya [353] geçip Uluğ Bey Mirza'nın himayesine sığınıp ondan abisine karşı yardım istedi. Uluğ Bey Mirza, Yunus Han'ı adamlarından ayırıp sadece eşi ve çocuklarıyla Irak'a sürdü. Adamlarını da vilayetlere gönderip onları dağıttı. Böylece İsen Buga Han düşmandan kurtulup kendisini han ilan etti. Çağatay Hanedanı'ndan hanlık tahtına çıkan İsen Buga, İsenlerin üçüncüsüdür.

³¹² Üveys Han bazı kaynaklarda (Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 70; Barthold, **Uluğ Bey**, s. 90) "Veys" olarak geçse de. Kelimenin aslı Veyssel Karanî'nin ismi olan "Üveys" den alınmadır. Bkz. Necdet Tosun, "Veyssel Karanî", **DİA**, C. XVIII, 2013, s. 74-75. Uygurca kaynaklarda (Köregan, **Tarihi Reşidi**, C.I, s. 161) Üveys olarak geçer. Müellif te açık bir şekilde Üveys yazdığı için bu ismi kullandık.

³¹³ Üveys Han'ın ölümü konusunda ihtilaf var. Barthold (**Uluğ Bey**, s. 90) bu tarihi 1429 olarak veriyor ancak bu tarihi vefatı sırasında büyük oğlunun yaşından çıkarıyor. Dönem tarihi açısından en önemli kaynağımız olan Tarihi Reşidi'de Üveys Han'ın ölüm tarihi hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

İsen Buga karışıklıklar sonucunda viran olan bölgeleri abad etmek için çok çaba gösterdi. Küregen hanedanı hükümdarlarıyla iyi ilişkiler geliştirdi, askerî gücünü arttırdı. Aynı zamanda Altay, Emil ve Jargalant (Olastay) bölgelerinde güçlenip bağımsızlık elde eden ve İli ve Yedisu taraflarına saldırmaya başlayan Kalmuk adlı Türk kabileleriyle savaşıp onları mağlup edip haraç vermek suretiyle itaat etmeye mecbur etti. Yine o vakitlerde Aral Gölü, Tobol³¹⁴ ve İrtiş nehirleri arasında yeni bir devlet kuran Özbekleri mağlup ederek onların Türkistan'a saldıramayacaklarından emin oldu. Özbek hanı Ebul Hayr Han ile mücadele edip sonunda mağlup olarak kaçıp gelen Kazak hanları Cani Bey ve Ahmed Bey ile tabîlerini İsen Buga Han, Sirderya'nın alt taraflarındaki bir yere yerleştirip onları kendi himayesine aldı. İsen Buga Han kendi taraftarı olan Moğol beyleri ve askerlerine geniş yetki vermişti. Bu geniş yetkiler yüzden halk büyük zulüm gördü. [354]

z. İsen Buga Han'ın Fergana'yı Alışı

Küregen Hanedanı'nın büyük padişahı Şahruh Mirza vefat ettikten sonra Küregen hanedanı arasında iç mücadele başladı. Bu fırsattan yararlanan İsen Buga Han sınıra yakın bazı bölgeleri savaşımadan işgal etti. H.853 [M.1449/1450]'te Uluğ Bey Mirza ile oğlu Abdullatif Mirza arasındaki meşhur facialı mücadele çıktıktan sonra İsen Buga Han, Fergana'ya sefer düzenleyip Özkend'den Hucend'e kadar bütün Fergana'yı işgal etti. Fakat Uluğ Bey Mirza zamanındaki adaletli ve insafli yönetime alışmış olan Fergana halkı, İsen Buga Han'ın komutanlarının zulmüne tahammül edemeyip sürekli ayaklanma çıkarmaktaydı. Özellikle Endican halkı İsen Buga Han ile uzun süre savaştı. Bu yüzden İsen Buga Han Endican halkının çoğunu esir yapıp, Şarkî Türkistan'a sürdü. Eğer Fergana halkı bu ayaklanma ile İsen Buga Han'ın güçlerini meşgul etmiş olmasaydı, İsen Buga Han'ın bütün Batı Türkistan'ı işgal etmesi için durum çok müsaitti. İsen Buga Han, Fergana halkının ayaklanmalarını bastırmakla meşgul olduğu zaman içinde Küregen hanedanından Ebu Said Mirza diğer rakiplerine galip gelerek iç mücadeleyi bitirip, hükümdarlığı eline almayı başardı. Küregen hanedanının geleneklerine aykırı olarak Sultan unvanını kullanmaya başladı. Sultan Ebu Said Mirza, H.855 [M.1451/1452]'te İsen Buga Han'ın elinden Fergana'yı

³¹⁴ 1.591 km uzunluğundaki nehir, Kazakistan'ın kuzeyinde Ural dağları ve Turgay Platosundan doğarak, Rusya'da İrtiş nehrine bağlanır. Bkz. UNECE, **a.g.e.**, s. 94.

geri [355] almak için savaşa girdi. Sonunda H.856 [M.1452/1453]'da Isfara'daki³¹⁵ savaşta Fergana halkının yardımıyla Sultan Ebu Said Mirza, İsen Buga Han'ı mağlup etti. H.857 [M.1453/1454]'de Endican'ın yakınlarında gerçekleşen savaşta yine İsen Buga Han mağlup olup Fergana'yı boşaltıp gitti. Elhasıl İsen Buga Han'ın Fergana'yı istilasını yaklaşık beş yıl devam etti. H.866 [M.1461/1462]'da İsen Buga Han oğlu Dost Muhammed Han'ı Turfan'a vali yapıp Aksu ve Kuça vilayetlerini de Duğlat hükümdarı Muhammed Haydar Mirza'dan alıp Dost Muhammed Han'a verdi. Muhammed Haydar Mirza'yı da Dost Muhammed Han'ın emri altına soktu. Demek ki Dost Muhammed Han, Turfan ve Beşbalık vilayetlerinin genel valisi sıfatını aldı.

aa. İsen Buga Han ve Yunus Han Arasındaki Altı Yıllık Mücadele ve İsen Buga Han'ın Devrilip Yunus Han'ın Han Oluşu

Sultan Ebu Said Mirza, İsen Buga Han'ın Batı Türkistan'a saldırmasından sürekli endişe içindeydi. Bu tehlikeden kurtulmanın en iyi yolunun Şarkî Türkistan'da bir iç mücadele çıkması olduğunu düşünüyordu. Sultan Ebu Said Mirza bu tarzda bir iç mücadele çıkarmak elinden gelen her şeyi yaptı ve Hacı Bey başta olmak üzere birkaç Tümen Beyini kışkırtıp İsen Buga Han'a karşı isyan çıkarttı. Ama bu küçük isyanlar İsen Buga Han'ın gücünü azaltamıyordu. Fakat Sultan Ebu Said Mirza, H.866 [M.1461/1462] civarında [356] amacına ulaşmak için bir yol buldu. Bu yol İsen Buga Han'ın kardeşi Yunus Han idi. Bu kişi 21 yıl önce Şarkî Türkistan'dan sürülüp İran'da avare bir şekilde dolaşmaktaydı. Sultan Ebu Said Mirza işte bu Yunus Han'ı İran'dan Semerkand'a getirtip çok hürmet gösterdi ve ona dedi ki; “*Çağatay hanedanı ve Küregen hanedanı arasında uzun zamandan beri bir düşmanlık var ve bu iki hanedan arasında kan dökülmektedir. Şimdi biz bu düşmanlığı ortadan kaldırmak istiyoruz ve sizi Çağatay Devleti'nin Han'ı olarak tanımak ve aramızda samimi bir dostluk kurmayı arzu ediyoruz ve sizin hanlık tahtını alabilmeniz için yardım etmeye de hazırız*”. Yunus Han bu sözü memnuniyetle kabul etti ve yeminle bir dostluk anlaşması imzalandı. Ondan sonra Sultan Ebu Said Mirza birkaç bin kişilik yardım gücünü Yunus Han'a verip Özkend yoluyla Şarkî Türkistan'a yolladı. O günlerde Yunus

³¹⁵ Mergilan'ın Batı tarafında bir kasaba. Tacikistan'da Sirderya'nın güneyinde Fergana vadisinde bir şehir. Bkz. Habib Borjan, “Esfara”, *Encyclopedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/esfara/07.07.2020>.

Han'ın kayınpederi Hacı Bey başta olmak üzere asi beyler İsen Buga Han'a karşı mağlup olup, Fergana sınırında askerleri ile Yunus Han'ı beklemekteydi. Yunus Han gelir gelmez onlar Türk geleneklerine uygun olarak kurultay düzenleyip Yunus Han'ı beyaz keçe kilim üstüne oturtup biat ederek bütün Şarkî Türkistan'a han ilan ettiler.

O günden itibaren Yunus Han ile İsen Buga Han arasında savaş başlamış oldu ve ortada çok kan döküldü. H.868 [M.1463/1464]'de Yunus Han mağlup [357] olup Semerkand'a kaçtı. Sultan Ebu Said Mirza yine çok sayıda destek gücü ile Yunus Han'ı Şarkî Türkistan'a yolladı. Ondan sonra abi ve kardeş savaşa savaşa H.870 [M.1465/1466] ile 871 [M.1466-1467] arasında Yunus Han kesin olarak galip gelerek Tanrı dağlarının kuzeyini tamamen işgal edip devlet merkezi Almalık'ı ele geçirdi. İsen Buga Han'ın akıbetinin ne olduğu hakkında bilgimiz yoktur. Turfan, Kuça ve Aksu genel valisi Dost Muhammed Han ve Duğlat hükümdarı Muhammed Haydar Mirza'lar Yunus Han'a itaat ettiler. Böylece bütün Şarkî Türkistan Yunus Han'ın hükmü altına girdi. Yunus Han o dönemdeki Küregen hanedanı hükümdarlarını taklit edip Sultan unvanı aldı. H.872 [M.1467/1468]'de Yarkend ve Hoten'i Ebubekir Mirza Duğlat işgal edip bağımsızlık ilan etti. Sultan Yunus Han ve Sultan Ebu Said Mirza arasındaki dostluk önceki anlaşmaya uygun olarak gayet güçlüydü ve daha sonra Sultan Ebu Said Mirza üç oğluyla Sultan Yunus Han'ın üç kızını gayet debdebeli bir düğünle nikahladı³¹⁶. Böylece bu iki hükümdar arasındaki dostluk, akrabalık bağı ile daha da güçlendi. H.873 [M.1468/1469]'te Turfan ve Kuça genel valisi Dost Muhammed Han vefat edip yerine kardeşi Kebek³¹⁷ Sultan genel vali oldu.

Sultan Ebu Said Mirza vefat ettikten sonra ülkesi parçalandı. Büyük oğlu Ahmed Mirza, Semerkand ve Buhara'da, ortanca oğlu Ömer Şeyh Mirza Fergana'da ve küçük oğlu Muhammed Mirza Belh ve Toharistan'da bağımsızlık ilan ettiler. [358] Bunların birbirleriyle ilişkileri iyi olmadığı gibi kayınpederleri Sultan Yunus Han'a da babalarının zamanındaki dostluğu göstermediler. Sultan Yunus Han bu yüzden durumu sürekli takip etmek için yeteri kadar güç ile Issıkgöl etrafında durdu. Kebek

³¹⁶ Mihri Nigâr Hanım'ı Ahmet Mirza'ya, Kutluk Nigâr Hanım'ı Ömer Şeyh Mirza'ya ve Sultan Nigâr Hanım'ı Mahmud Mirza'ya nikâhladı.

³¹⁷ Müellif Kebek Han'ı Dost Muhammed Han'ın kardeşi olarak ifade etmiş ancak Tarihi Reşidi (Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 254, 260)'de oğlu olarak geçiriyor. H.877/M.1472/1473 yılında bizzat kendi adamları tarafından öldürülmüştür.

Sultan önemli sayıda askerle Kalmukların yağma ataklarına karşı koymaktaydı. Kaşgar, Muhammed Haydar Mirza Duğlat'ın yönetimindeydi. Hoten ve Yarkend, Ebubekir Mirza Duğlat'ın bağımsız idaresi altındaydı.

ab. Fergana, Yarkend ve Kalmuk Savaşları

Fergana hükümdarı Ömer Şeyh Mirza, H.878 [M.1473/1474]'de Şarkî Türkistan topraklarından olan Narin'e saldırdı. Sultan Yunus Han derhal çok sayıda askerle Narin'e hareket etti Narin'in batısında Fergana sınırındaki Tekes nehrinin kıyısında yapılan savaşta Ömer Şeyh Mirza mağlup ve esir oldu, askerleri dağıldı. Sultan Yunus Han bu damadına hürmet ile davranıp nasihatler edip arada saldırmazlık anlaşması yaptıktan sonra Ömer Şeyh Mirza'yı Fergana'a yolcu edip Almalık'a geri döndü. Ondan sonra Sultan Yunus Han ve Ömer Şeyh Mirza arasındaki ilişki günden güne daha da iyi oldu. Böylece Sultan Yunus Han Batı sınırından emin olup ülkenin başka taraflarında askerî adımlar atmaya başladı. H.879 [M.1475/1476]'da Sultan Yunus Han, 30 bin askerî ile Aksu'ya geldi. Kaşgar hükümdarı Muhammed Mirza Duğlat da Aksu'ya gelip Han'ı ziyaret edip Ebubekir Mirza'nın üstüne yürümek için Han'dan yardım istedi. Han'ın emri ile Kaşgar'a dönüp asker toplamaya başladı. Sultan Yunus Han, Aksu'dan hareket edip Kaşgar'a geldi. Muhammed Haydar Mirza'yı 20 bin askerî ile yanına [359] alıp Yarkend tarafına ilerledi. Han'ın emri altındaki askerler 50 bin kişiden oluşan müthiş bir güçtü. Buna karşılık Ebubekir Mirza'nın ordusu 12 bin kişilik küçük bir güçtü; fakat askerî açıdan Ebubekir Mirza'nın askerleri daha güçlüydü. Çünkü Sultan Yunus Han'ın askerlerinin çoğu, savaşçı yeteneklerine sahip olmayan soygun ve talana alışmış Moğol ve Kırgızlardan oluşmakta olup, askerî açıdan güçleri azdı. Ama Ebubekir Mirza'nın askerleri uzun zamandan beri iyi eğitim almış, düzen ve tertibe bağlı Hoten ve Yarkendlilerden oluşmakta olup, son derece donanımlı bir güçtü. Bunun üstüne Ebubekir Mirza Yarkend şehrinin yaklaşık 18 mil [28,97 km] batısındaki Kökrabat'da güçlü istihkamlar hazırlamıştı. Sultan Yunus Han, Kökrabat'a geldiği zaman savaş başladı. Şiddetli çatışmalardan sonra Han'ın askerleri çok kötü mağlup olup dağıldı. Kaşgar'a dönmeye mecbur olan Han, askerlerini burada da toparlayamayıp Aksu'ya gitti. Muhammed Haydar Mirza da kendine bağlı herkesi alıp Kaşgar'ı viran edip kaçtı ve

Han'a Aksu'da yetişti. Böylece Kaşgar da Ebubekir Mirza'ya kaldı³¹⁸. Ondan sonra Sultan Yunus Han vefat edene kadar Ebubekir Mirza ile savaşmaya fırsat bulamadı. Çünkü o zamanlarda Özbek Hanları ve Ferganalılar günden güne güçlenip Sirderya ve Çu Derya'nın ayak kısımlarındaki sahaları Özbekler ve Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki bölgeleri (bugünkü Semipalatinsk) Ferganalılar istila edince Şarkî Türkistan'ın [360] kuzey kısımları tehlike altına girdi. Bu yüzden Sultan Yunus Han kendi askerlerinin çoğuyla kuzeyde durmaya mecbur oldu.

Altay ve Emil bölgelerini Kalmuklar istila edip İli, Yedisu, Beşbalık ve Barköl sınırlarına sık sık saldırmaya başladılar. Onun için Han, gücünün önemli bir kısmını Turfan genel valisi Kebek Sultan'ın komutası altında Kalmukların üstüne yollayıp savaş emri verdi. H.885 [M.1480] civarında Kebek Sultan, Kalmukları mağlup edip Altay dağlarının içlerine kovdu.

ac. Sultan Yunus Han'ın Taşkend ve Şahruiye Şehirlerini Ele Geçirip Taşkend'i Başkent Yapması

Sultan Yunus Han ve damadı Ömer Şeyh Mirza'nın ilişkileri düzeldiği günden itibaren aralarında ziyaret ve geliş gidişler çoğaldı. Ömer Şeyh Mirza ve abisi Sultan Ahmed Mirza, Sirderya'nın kuzeyindeki Taşkend ve Şahruiye şehirlerine paylaşamıyorlardı³¹⁹. Bu şehir Sirderya'nın kuzey kıyısına yakındır ve Hucend şehrinin ötesinde, büyük bir şehirdi³²⁰. Her hâlükârda bu iki şehir Ömer Şeyh Mirza'nın elindeydi. H.888 [M.14.Şubat 1483]'de Sultan Yunus Han'ın Ömer Şeyh Mirza'nın nikahındaki kızı Kutluk Nigâr Hanım bir oğul doğurdu. Ömer Şeyh Mirza bu oğluna isim koyma töreni için Sultan Yunus Han'ı Fergana'ya davet etti. Han Fergana'ya gelip çok debdebeli kutlamalar ile bu yeni doğan torununa Babür adını koydu. Hoca Ubeydullah Ahrar Zahiruddin Muhammed adını [361] koydu³²¹. Bu törenden sonra Ömer Şeyh Mirza mezkûr çekişme konusu olan Taşkend ve Şahruiye şehirlerini Sultan Yunus Han'a hediye etti. Sultan Yunus Han bu şehirleri eline alıp Taşkend şehrini başkent yapıp oraya yerleşti.

³¹⁸ Ebubekir Mirza'nın vakalarının ayrıntısı aşağıda Duğlat tarihçesi bölümünde gelecektir.

³¹⁹ Şahruiye'nin asıl adı Fenaket idi.

³²⁰ Günümüzde bu şehir yoktur.

³²¹ Meşhur Hindistan fatihi Zahiruddin Muhammed Babür Şah bu kişidir.

H.890 [M.1485/1486]'da Turfan, Beşbalık, Karaşehir, Kuça ve Aksu vilayetlerinin genel valisi Kebek Sultan vefat etti. Onun yerine Sultan Yunus Han ikinci oğlu Ahmed Han'ı umumi vali tayin etti. Ahmed Han, Kalmuklar ile çok savaşlar yaptı. Onları kesin olarak mağlup edip her yıl belli bir miktar haraç almak suretiyle kendisine bağladı. Ahmed Han, Kalmukların en büyük düşmanı olduğu için Kalmuklar ona Alaçı diyorlardı³²². Ahmed Han da bu lakabını beğenirdi. Binaenaleyh bu lakap ile meşhur olup Ahmed Alaçı Han diye anılmaya başladı. Daha sonraları halkı kelimeyi değiştirerek Alaça³²³ Han demeye başladı.

ad. Sultan Yunus Han'ın Medeniyete İki Önemli Hizmeti

1. O zamanlarda Şarkî Türkistan'daki devlet ve kabileler birbirleriyle savaşıp esir aldıkları adamları köle yapmayı ve her tarafa götürüp satmayı âdet haline getirmişlerdi. Sultan Yunus Han bu işi Şarkî Türkistan'da kesinlikle yasaklayıp insan satmayı ve satın almayı ortadan kaldırdı. Batı Türkistan, Afganistan, İran ülkelerindeki Küregen hanedanı hükümdarlarına o zamandaki tarikat mürşidi Hoca Ubeydullah Ahrar tasdik ve teşvikleriyle takviye [362] edilen tebliğnameler gönderip Müslümanlardan köle yapılanları azad etmesini teklif etti. Bunun sonucunda binlerce köle azad oldu.

2. İli, Yedisu ve Çu Derya'nın kıyısı, Talas vilayeti ve Issıkgöl etrafındaki eskiden son derece abad ve yüzden fazla şehre sahip bölgeler, Cengiz Han evlatlarının savaş güzergahı, Çağatay Hanedanı ve Timur Bey evlatlarının döneminde ise iç ve dış savaşların meydana olduğu için mezkûr bölgeler viran olup hiçbir şehir kalmamıştı. Bu bölgelerin halkı tamamen göçmen ve yağmacılık hayatına alıştıkları için bu bölgeleri abad etmek ve şehir, kasaba ve kentler kurmak imkânsız bir hale gelmişti.

Sultan Yunus Han bu bölgeleri abad etmek ve halkını medeniyete sokmak için çok çaba sarf edip başarılı olamadı. Sonunda bu insanların bir kısmını şehir hayatına alıştırmak ve ondan sonra onların kendi elleriyle yavaş yavaş bu bölgelerde kentler, kasabalar ve şehirler ortaya çıkarmak gerektiğini düşünen Sultan Yunus Han, mezkûr bölgelerin halkından birkaç bin haneyi zorla göç ettirip Taşkend içine yerleştirdi. Gerçi

³²² Uzun demektir. Boyu uzun biriydi.

³²³ Sultan Ahmet Mirza'nın Alaça lakabı hakkında Bkz. Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s.77, 78, 79, 133, 135, 286, 324, 326, 331, 336, 504; Barthold, **Türk Tarihi**, s.179.

bunların bir kısmı yolda ve bazıları Taşkend'ten kaçıp gittiler ama çoğu Taşkend'te birkaç yıl oturup şehir hayatına alıştılar. Daha sonra bu adamları kendi yurtlarına geri gönderdi. Bunlar eliyle çok sayıda kent, kasaba, Alma Ata, Tokmak ve Karakol gibi şehirler ortaya çıktı. [363]

ae. Sultan Yunus Han'ın Vefatı ve Oğlu Muhammed Han'ın Han Oluşu

Sultan Yunus Han, H.892/M.1487³²⁴'de vefat etti. Yerine veliahttı olan büyük oğlu Muhammed Han tahta çıktı. Sultan Muhammed Han'ın hanlık tahtına çıktığı zamanlarda siyasî ve askerî işlerde yetenekli bir padişah için saltanatını sağlamlaştırmak ve ülkesini genişletip Doğu ve Batı Türkistan'ı içine alan bir Türk İmparatorluğu kurmak için meydan tamamen boştu. Çünkü o zamanda Şarkî Türkistan'ın küçük bir kısmındaki (Hoten ve Yarkend) Ebubekir Mirza'nın az sayıdaki muhalif güçlerinden başka bütün halk tamamen itaat ve sükunetle yaşamaktaydı. Ülkede çok güçlü bir ordu kurmak kolay bir işti. Batı Türkistan'daki Küregen hanedanına mensup şehzadeler, vilayet vilayet hatta şehir şehir bağımsızlık ilan edip birbirleriyle düşman Tevaif-i Mülük³²⁵ şeklini alıp gerileme dönemini yaşamaktaydılar. Ama Sultan Muhammed Han böyle bir fırsattan yararlanabilecek liyakatte biri değildi. Babür Şah, Babürname'de şöyle yazıyor; “*Han babam (Sultan Mahmud Han) savaşçı bir adam değildi. Askerlikten de tamamen habersizdi*”. Tarih-i Reşidi'nin yazarı Haydar Mirza diyor ki; “*Sultan Mahmud Han liyakatsiz bir şehzadeydi. Hazır bir padişahlığa konan ve onun değerini bilmeyen biriydi. Babasının güvenilir kadrolarını görevden alıp kendisinin genç ve tecrübesiz arkadaşlarını iktidara getirdi. Bunların tedbirsizlikleri ve kötü yönetimleri yüzünden halk ve tüccarlar Sultan Mahmud'dan yüz çevirip ondan [364] uzaklaştılar. Sultan Mahmud Han'ın rahatına düşkünlüğü ve tedbirsizliği sonucunda ortaya çıkan feci olaylar çok fazladır. Bunlardan biri Sultan Mahmud Han'ın kendi eli ile, saltanatının, kendisinin ve hanedanının düşmanı elinde şehit olmasına sebep olan olay ve tedbirsizliğidir*”.

³²⁴ Müellif miladi yılı 1462 olarak yazmış. Hicri 892 Miladi takvimde 1486/1487 yıllarına denk geliyor. Müellifin 1462 tarihini sehven yazdığını düşündüğümüz için Yunus Han'ın ölüm tarihi olan 1487 (Atwood, a.g.e., s. 360) olarak tashih ettik.

³²⁵ Mülükü't-Tavaif olarak da kullanılır. Büyük bir devlet yıkıldıktan sonra ortaya çıkan irili ufaklı devlet ve beylikler için kullanılır. Bkz. Özdemir, a.g.m., s. 553.

Özbek hükümdarı Ebul Hayr Han'ın torunu Muhammed Şeybani³²⁶ Han (Şahi Bey ve Şahbaht da denir) kendi memleketinde rakiplerine mağlup olup kaçıp Sultan Ahmed Mirza'nın Buhara valisi olan Abdul Ali Tarhan'ın hizmetine girmişti. Daha sonra yanına çok sayıda Özbekleri toplayıp Abdul Ali Tarhan'a ihanet edip, ona mağlup olduktan sonra Sultan Mahmud Han'ın himayesine sığındı. Cengiz Han'ın neslinden olduğu için Sultan Mahmud Han ona hürmet etti ve sohbet halkasına dahil etti. Şeybani Han hitabette, askerlikte ve siyasette çok yetenekli bir adamdı. Şeybani Han bir sohbet esnasında Sultan Mahmud Han'a Küregen hanedanının son derece zayıfladığını anlatıp; *“Eğer Han bana emir ve biraz da asker verirse Küregen şehzadelerinden alabildiğim yerleri alsam bu şekilde Küregen hanedanının geniş memleketleri Han'ın saltanatınatebâsı olsa!”* dedi. Sultan Mahmud Han bu teklifi derhal kabul etti ve H.893 [M.1487/1488] civarında Şeybani Han'a bir miktar asker, para ve teçhizat verip Taşkend'in kuzeyinde Otrar, İsficab ve Türkistan şehirlerini ele geçirmek için yolladı. Bu şehirler o zamanlarda Sultan Ahmed Mirza'nın hakimiyetinde olup Muhammed Ferid Tarhan³²⁷ valiydi. Şeybani Han, Muhammed Ferid Tarhan ile savaşp onu mağlup edip yurdunu ele geçirdi. Sultan Mahmud Han, Türkistan'ı Muhammed Şeybani Han'a ve İsficab'ı kardeşi Mahmud Şeybani'ye verdi. H.895 [M.1489/1490]'te [365] Kazak Hanı Burunduk³²⁸ Han Türkistan şehrine saldırıp Şeyban'ı Han'ı mağlup etti. Sultan Mahmud Han asker gönderip Burunduk Han'ı kaçırp o şehri tekrar Şeybani Han'a verdi. Ondan sonra Şeybani Han memleketlerinden kaçıp gelen Özbekleri yanına toplayıp günden güne gücünü arttırmaya devam etmekte ve etrafa ufak seferler düzenlemekteydi. Bu şekilde Sultan Mahmud Han'ın Türkistan şehrinin hâkimi ve askerî komutanı sıfatıyla 10 yıldan fazla hüküm etti. Daha sonraki olaylar aşağıda kendi başlığında gelecektir.

³²⁶ Ebülhayr Han'ın torunudur. Asıl adı Muhammed olup Cuci'nin oğlu Şiban'a nisbetle Şeybânî Han olarak tanınır. Kaynaklarda Şiban, Şeybak, Şeybek, Şah Baht, Şâhî Beg olarak da geçer. Bkz. İsmail Türkoğlu, “Şeybani Han”, *DİA*, C. XXXIX, 2010, s. 43-45.

³²⁷ Müellif Muhammed Ferid Tarhan şeklinde yazmış. Tarihi Reşidi (Duğlat, *Tarihi Reşidi*, s. 283)'de “Muhammed Mezid Tarhan” olarak geçiyor.

³²⁸ Kazak Hanlığı'nın 1480-1511 yılları arasındaki hükümdarı. Bkz. <https://e-history.kz/en/prominent-figures/show/12741/08.07.2020>. Tarihi Reşidi (Duğlat, *Tarihi Reşidi*, s. 246)'de Baranduk olarak geçiyor.

af. Sultan Mahmud Han'ın Küregen Hanedanı ile Yaptığı Savaşlar

H.896 [M.1490/1491]'da Sultan Ahmed Mirza, Sirderya'yı geçip Taşkend'in güneybatısındaki bir sınır kasabasına saldırdı. Sultan Mahmud Han derhal savunma için mezkûr sınır kasabasına gidip Çircik nehrinin kıyısında yaşanan savaşta³²⁹ Sultan Ahmed Mirza mağlup oldu ve Derviş Bey³³⁰ adlı bir komutanı başta olmak üzere çok sayıda askerî nehirden boğularak öldü. Bu nedenle Sultan Ahmed Mirza geri döndü.

Fergana hükümdarı Ömer Şeyh Mirza, bazen abisi Sultan Ahmed Mirza'ya bağlı ülkelere ve bazen de kayınbiraderi Sultan Mahmud Han'a bağlı ülkelere saldırıp bu ikisine çok zarar veriyordu. Onun için H.899 [M.1493/1494]'da Sultan Mahmud Han ve Sultan Ahmed Mirza birleşip Ömer Şeyh Mirza'yı ortadan kaldırıp [366] Fergana bölgesini Sirderya sınır olmak üzere aralarında bölüşmeye karar verip kuzeyden Sultan Mahmud Han ve batıdan Sultan Ahmed Mirza Fergana'ya doğru ilerledi. Bu her ikisi Fergana sınırını geçtikleri zaman Ömer Şeyh Mirza çatıdan düşüp vefat etti ve yerine 12 yaşındaki oğlu Babür Mirza, Endican şehrinde Fergana hükümdarı ilan edildi. Bu küçük hükümdar iki saldırganın birisi amcası diğeri dayısı olması münasebetiyle onlara yalvarıp elçiler gönderse de kabul görmedi. Sultan Ahmed Mirza Öretepe, Hucend ve Marginan şehirlerini ele geçirip Endican tarafına ilerledi. Sultan Mahmud Han, Kasan şehrini alıp Ömer Şeyh Mirza'nın başkenti olan Ahsi (Namangan) şehrini kuşattı. Yaradılış itibarıyla askerlik ve fatihlik yetenekleriyle donatılan Babür Mirza kendisinin küçüklüğüne ve gücünün azlığına bakmadan bu iki büyük düşmana karşı yüksek bir şecaat ile, her ikisine de karşı koymaya karar verdi. Bey ve askerleri de olağanüstü fedakârlık gösterdiler. Babür Mirza, Endican'a yaklaşan Sultan Ahmed Mirza'yı Endican şehrinin önündeki Karanehir kıyısında gayet şiddetli bir savunma sonunda geri dönmeye mecbur etti. Sultan Ahmed Mirza'nın çok sayıda at ve devesi boğuldu. Bu olaydan sonra Sultan Ahmed Mirza, Babür Mirza'ya bir elçi gönderip barış yapıp geri döndü.

³²⁹ Tarihi Reşidi'de "Çir" olarak geçen bu nehir kıyısında yapılan savaş ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bkz. Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 280-281.

³³⁰ Tarihi Reşidi'de Sultan Ahmet Mirza'nın askerlerinin çoğunun boğulduğu bilgisi yer alıyor. Bkz. Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 281. Ancak Derviş Bey ismine ulaşamadık.

Sultan Mahmud Han'a Babür Mirza'nın Ahsi'deki askerleri inatçı bir şekilde karşı koydular. Sonunda Karanehir olayından sonra Babür Mirza Ahsi'ye yardım kuvveti gönderdi. Sultan Mahmud Han, Kasan'a geri döndü ve Kasan'da ona ağır bir hastalık müptela oldu. Bu bahane ile Taşkend'e geri döndü. [367] Endican savaşından dönüp Semerkand'a gelir gelmez Sultan Ahmed Mirza vefat etti. Yerine oğlu Baysungur Mirza hükümdar olmuştu. Sultan Mahmud Han, H.900 [M.1494/1495]'de Baysungur Mirza'dan Semerkand ve Buhara'yı almak için sefer düzenledi. Baysungur Mirza da bütün askerlerini alıp Semerkand'dın dışına çıktı. Semerkand yakınlarında yaşanan savaşta Sultan Mahmud Han'ın öncü birliklerinin komutanı Haydar Kokuldaş³³¹ başta olmak üzere birkaç bin askerî öldürüldüğü için Sultan Mahmud Han'ın cesareti kırılıp savaş meydanından askerlerini düzenli bir şekilde çekip Şahruiye'ye geldi. O günlerde Baysungur Mirza'ya bağlı olan Oratepe şehrini ve civarını işgal edip önceki Kaşgar hükümdarı Muhammed Haydar Mirza'nın oğlu Muhammed Hüseyin Mirza Duğlat, Oratepe'ye vali yaptı. Sultan Mahmud Han, Şahruiye'de yeniden asker hazırlamaya başladı. Babür Mirza'nın deyişine göre Sultan Mahmud Han, Fergana'ya sefer düzenlemek niyetindeydi. Babür Mirza bu niyetini bilmiyormuş gibi yapıp "*Han babamı ziyaret edeceğim*" diye az sayıda adam ile Şahruiye'ye geldi ve Sultan Mahmud Han ile görüşüp iki gün ona misafir oldu. Bu iki gün içinde Babür Mirza, Sultan Mahmud Han'a etki edecek davranış ve konuşmalar yapıp onu düşmanlık çıkarıp dost konumuna getirdi. Böylece şimdilik Babür Mirza, Fergana hükümdarı olarak kaldı ve Sultan Mahmud Han, Taşkend'e gitti.

H.902 [M.1496/1497]'de Babür Mirza, Semerkand'ı aldığı anda onun beylerinden Ahmed Bey Tembel ve Karakoyunlu Uzun Hasan, Semerkand'dan kaçıp Fergana'ya gelip isyan çıkarıp Babür Mirza'nın kardeşi Cihangir Mirza'yı hükümdar ilan ettiler. Babür Mirza bu asileri yola getirmek için Semerkand'dan hareket edip Hucend'e gelir gelmez Semerkand'ı [368] eski hükümdarı tekrar ele geçirdi. Böylece Babür Mirza iki düşman arasında kalıp hiçbir tarafa hareket edemeyip Hucend'de durup Sultan Mahmud Han'dan Ahmed Han Tembel'e karşı yardım istedi. Sultan Mahmud Han beş-altı bin asker ile Hucend'e gelip Babür Mirza ile birleşip Ahsi şehrini aldıktan sonra asiler Sultan Mahmud Han'dan barış talep ettiler. Sultan

³³¹ Köregan, **Tarihi Reşidi**, C.II, s. 677.

Mahmud Han, Babür Mirza'nın rızasını almadan bu barışı kabul edip savaşı bıraktı ve Babür Mirza'ya; “*Ben size Semerkand ve Buhara'yı alıp vereyim. Fergana kardeşiniz Cihangir Mirza'nın olsun*” diye teselli verip Taşkend'e geri döndü. Babür Şah'ın yazdığına göre aslında Fergana'yı Sultan Mahmud Han kendisi almak niyetindeydi. Sonuçta Babür Mirza yine Hucend'de kaldı. Mezkûr yılın Ramazan ayının sonunda Babür Mirza, Semerkand'ı almak isteğini iletme üzere Sultan Mahmud Han'a adam gönderdi. Sultan Mahmud Han, oğlu Muhammed Sultan'ı (Sultanım lakabı ile meşhurdu) beş altı bin asker ile doğruca Semerkand'a yollayıp kendisi bir miktar asker ile Şevval'in [Haziran] sonunda Oratepe'ye geldi. Babür Mirza'yı kendi askerleriyle Semerkand'a yolladı. Kendisi de arkadan gelmekteydi. Bu sırada Muhammed Şeybani'nin ihanetinin haberi gelip Han derhal Taşkend'e geri dönmeye ve Sultanı da yoldan geri döndürmeye mecbur oldu. Babür Mirza da mecburen Hucend'e döndü.

ag. Muhammed Şeybani'nin Sultan Mahmud Han'a İhanet Edışı

Şeybani Han epey güce sahip olmuştu ve bir yıldan beri Buhara ve Semerkand etrafına ufak tefek akınlar yapmaya başlamıştı. Fakat Sultan Mahmud Han'a bağlılık ve sadakat göstermekte olduğu için bu saf ve mağrur hükümdar Şeybani'den hiç endişelenmiyordu. [369] Yukarıdaki fasılda anlatıldığı gibi Sultan Mahmud Han ve Sultanım³³²,ın Semerkand seferine gidip Taşkend'te çok asker kalmadığını duyan Şeybani Han kendisi Taşkend'e ve kardeşi Mahmud Şeybani de Sayram'a sefer düzenledi. Sultan Mahmud Han, Oratepe'den Semerkand'a hareket etmeye hazırlandığı sırada bu haber ona ulaştı ve derhal kararını değiştirip Taşkend'e hareket etti. Şeybani Han'dan önce şehre girip ona ceza vermek için tedbir aldı. Sultanım da babasının emri ile Semerkand'a yakın bir yerden geri döndü. Şeybani Han bu haberi duyup derhal geriye döndü ve kabahatinden daha beter bir özürname yazıp Han'a gönderdi. Tarih-i Reşidi'ye göre bu özürnamenin içeriği şuydu: “*Han hazretlerinin asi kullarının başına inan-ı devletlerini matuf kıldıklarını duyup Taşkend şehrini ve halkının mal ve ehlü iyalini koruma görevini eda etmek için yola çıkmış idim. Hazretlerinin makar-ı saltanata nüzulü icra buyurdıklarını duyup memuriyetim yarım*

³³² Sultan Mahmud Han'ın oğlu Muhammed Han'ın lakabı. Bkz. Babür, **a.g.e.**, s. 108.

kalan Türkistan'a geri döndüm". Şeybani Han, Mahmud Şeybani'ye; "Han yoldan geri dönüyormuş. Hiçbir yere saldırmadan derhal geri dön!" diye bir mektup yazmıştı fakat bu mektup ulaşana kadar kardeşi Sayram'a saldırıp oranın hâkimi olan Ahmed Bey'i öldürmüştü. Bu sırada Sultan Mahmud Han'ın Sayram'a gönderdiği askerler yetişip Mahmud Şeybani'yi yakalayıp Han'ın huzuruna getirdiler.

Şeybani Han'ın bu ihanetini görüp onun niyetini anlayan Sultan Mahmud Han ona ceza vermeye ve bu tehlikeyi derhal yok etmeye karar verdi. Fakat Han'ın ordusunun içinde Şeybani Han'ın gizli dostları vardı. Bunların çabaları ve araya girmeleri neticesinde Han onun günahını affetti, kardeşini de affederek Şeybani Han'a gönderdi. [370]

ah. Sultan Mahmud Han'ın Babür Mirza'nın Lehide ve Aleyhinde Yaptığı Yardımlar

H.903 [M.1497/1498]'te Babür Mirza Taşkend'e gelip Fergana'yı almak için Sultan Mahmud Han'dan yardım istedi. Han Seyid Muhammed Mirza Duğlat ve Eyüp Bey'i 800 kişilik bir güç ile yanına verip Babür Mirza'yı yolcu etti. Babür Mirza bu az güç ile Hucend'e gidip Marginan'ın orasına-burasına saldırıp hiçbir şey elde edemeyip, sonunda mezkûr yardım kuvvetine yol verip geri gönderdi. Ondan sonra Babür Mirza yalnız Sultan Mahmud Han'ın yardımı ile amacına ulaşamayacağını anlayarak bir taraftan Fergana halkını kendi tarafına çekmek için güvenilir adamlarını Fergana'ya gönderdi diğer taraftan Sultan Mahmud Han'dan tekrar yardım istedi. Ahmed Bey Tembel'in zulmünden bıkan Fergana halkının ve aslında Tembel'in kendi adamlarının üstünde Babür Mirza'nın propagandaları etkili oldu. Bu kapsamda Tembel tarafından Marginan'a hâkim yapılan kişiyi kendi tarafına çeken Babür Mirza, H.904[M.1498/1499]'te mezkûr hakimnin bağlılığı sayesinde ansızın Marginan'ı işgal etti ve bu sırada Han tarafından Bende Ali, Haydar Kokuldaş ve Hacı Bey adlı komutanlar çok sayıda askerle Babür Mirza'ya yardım için gelip ona katıldılar. Babür Mirza derhal Endican'a hareket edip Aksu ve Özkend'den başka bütün Fergana şehirlerini ele geçirdi. Bu zafer sırasında Han tarafından yardım için gelen yukarıdaki askerler çok fazla ganimet almışlardı. Babür Mirza bazı beylerinin teşvikiyle mezkûr ganimetleri onların elinden aldı. Bu yüzden yardım askerleri Taşkend'e döndüler. Han

da Babür Mirza'ya gönül koydu. Bu yardım gücü geri gittiği için [371] Babür Mirza, Ahmed Bey Tembel'i kesin olarak mağlup edemedi. Aksu, Özkend Tembel'in elinde kalıp bir yıl müddet savaş devam etti. Sonunda Ahmed Bey Tembel, Sultan Mahmud Han'ın kapıkulu olan abisi Beg Tilbe'nin vasıtasıyla Han'a bağlılığını sunup Babür Mirza'ya karşı yardım istedi. H.905 [M.1499/1500]'te Sultan Mahmud Han oğlu Sultanım'ı (Muhammed Sultan) 2 bin askerle Tembel'e yardım için gönderdi. Sultanım gelip Kasan şehrini Babür Mirza'nın askerlerinden aldı. Babür Mirza çok ciddi savunma adımları atmaya başlayınca, Sultanım bunu anlayıp Kasan'ı bolaştıp geri göndü.

ai. Kaşgar Savaşı ve Babür Mirza'nın Aksu'yu İstilas

Sultan Mahmud Han yukarıda anlatıldığı gibi Batı Türkistan'ın içlerine bazen ufak müdahaleler yapmakta ve başka zamanlarda sarayında işret ve feragat ile günlerini geçirmekteydi. Kardeşi Ahmed Alaça Han sürekli Kalmukları itaat altına almak için askerî işlerle meşguldu. Sonunda Kalmukları tamamen ezip onlardan emin oldu. Şimdi uzun zamandan beri devlete itaat etmeyip bağımsız yaşamakta olan Ebubekir Mirza Duğlat'ın üstüne sefer düzenleme; Kaşgar, Yarkend ve Hoten vilayetlerini hanlık merkezine bağlamanın sırası gelmişti. İşte bu amaçla H.905 [M.1499/1500]'te Alaça Han Kaşgar'a sefer düzenledi. Yaşanan çok sayıda savaşta yeni abad olan Kaşgar şehri viran oldu ve sonunda Alaça Han mağlup olup Turfan'a geri döndü. Ebubekir Mirza daha sonra Aksu'ya ilerleyip orayı işgal etti. Kalan ayrıntılar Duğlat Tarihçesi bölümünde gelecektir. [372]

aj. Sultan Mahmud Han'ın Şeybani Han'a Karşı Attığı Adımlar

Şeybani Han'ın gücü önemli oranda arttı. Sultan Mahmud Han'a açıktan düşmanlık yapmaya ve her tarafta kendisine topraklar fethetmeye başladı. H.905 [M.1499/1500]'te Şeybani Han ansızın Buhara'ya saldırıp orayı işgal etti. Onun durumuna bakıldığında güç topladığı takdirde bütün Türkistan'ın başına büyük bir bela olacağına hiçbir şüphe kalmadı. Sultan Mahmud Han, bu tehlikenin farkında olsa da sorunu çözmek için ciddi ve esaslı bir adım atmadı. Aslında aşağıdaki gibi mağrur ve cüzî adımlar attı. Şeybani Han, Semerkand'ı almak için harekete geçmeden önce

Sultan Mahmud Han orayı ele geçirmek niyetiyle, Muhammed Hüseyin Mirza Duğlat ve Han Mirza adlı komutanlarını birkaç bin askerle Semerkand'a yolladı. Babür Mirza'ya sefere katılmaya ve Semerkand'ı aldıktan sonra Buhara'yı da alıp o yerleri ona vermeyi vadetti. Babür Mirza derhal bir-iki bin kişilik gücünü alıp Semerkand'a hareket etti. Bu şekilde bu güçler Semerkand'a yaklaştığında Semerkand hükümdarı Ali Mirza, Şeybani Han'dan yardım istedi. Şeybani Han derhal Buhara'dan hareket edip Semerkand'a gelip Ali Mirza'yı yakalayıp hapsedip hiç zorlanmadan Semerkand'ı işgal etti. Babür Mirza ve Muhammed Hüseyin Mirza bu sırada Semerkand'a saldırmayıp, Keş'e (Yeşil şehri) gidip yerleştiler ve Han'dan yardım gelmesi ümidiyle beş-altı ay orada beklediler fakat bu ümit boş çıktı. Azık açısından sıkıntıya düşen Muhammed Mirza ve Han Mirza kendi askerlerini alıp geri döndüler. Babür Mirza'nın askerleri de sağa sola kaçıp yanında sadece 240 kişilik az sayıda bir güç kaldı. Şeybani Han bu durumu görüp endişeden kurtulup Semerkand'da beş-altı yüz asker bırakıp Buhara'ya gitti. Bu esnada Babür Mirza, Semerkand halkı ile gizlice birleşip mezkûr az sayıda güçle Semerkand'a bir gece baskını [373] yapıp halkın yardımıyla Semerkand'ı alsa da şehir içinde kapana kısılmış gibi bir durumda kaldı ve Sultan Mahmud Han'dan yardım istedi. Han Seyid Mirza Duğlat'ın komutası altında 1.500 kişilik bir güç yolladı. Bu güçle Babür Mirza şehirden çıkıp Şeybani Han ile savaştı fakat ağır bir yenilgiye uğrayıp Han'ın yardım askerleri dağılıp kaçıp gittiler. Babür Mirza kendi güçleriyle şehre girip gerçek bir kuşatma altında kaldı. İki ay kadar savunma yaptıktan sonra bir gece şehirden kaçıp Oretepe'ye binbir güçlkle gelebildi. Bu sırada Ahmed Bey Tembel bütün Fergana'yı alıp Şeybani Han ile birleşmişti. Babür Mirza, Taşkend'e gitti, Han onu Oretepe'ye vali yaptı fakat eski vali Muhammed Hüseyin Mirza Duğlat, Oretepe'yi Babür Mirza'ya bırakmayı kabul etmedi. Onun için Babür Mirza yine Taşkend'e gitti. Kısa bir süre sonra Ahmed Bey Tembel, Oretepe'ye saldırıp orayı işgal etti ancak Muhammed Hüseyin Mirza onu şehirden geri çıkardı. Böylece Sultan Mahmud Han'nın karşısında Şeybani Han ve Ahmed Mirza Tembel'den oluşan iki düşman belirdi ve bu iki düşman birleştiler.

ak. Sultan Mahmud Han'ın Ciddi Adımları, Esir Oluşu ve Taşkend'i Şeybani Han'ın Alışı

Şeybani Han ile Ahmed Bey Tembel'in günden güne güçlenmesi ve ikisinin birleşerek Sultan Mahmud Han'a açıkça düşmanlık yapmaya başladıklarını öğrenen Ahmed Alaça Han Turfan'da kendi yerine büyük oğlu Mansur Han'ı bırakıp H.907 [M.1501]'nin başında Taşkend'e geldi. Mezkûr iki düşmanı yok etmek [374] için ciddi adımlar atmak düşüncesinde olan Sultan Mahmud Han ve Alaça Han ve Babür Mirza ilk önce Fergana'ya ilerlemek ve Tembel'i yok etmek, ondan sonra Semerkand'a sefer düzenleyip Şeybani'yi yok etmek ve Türkistan'ı Özbek tehlikesinden kurtarmak planı ile 30 bin kişilik bir güçle Fergana'ya hareket ettiler. Tembel'in güçlerini her yerde mağlup edip Endican'dan başka bütün şehirleri alıp Tembel ve ona bağlı olanları Endican'da kuşattılar. Hanlar Fergana'ya sefer düzenledikleri zaman Tembel, Şeybani Han'a bağlılığını sunup ondan yardım istemişti. Hanlar, Endican'ı kuşatıp şehri alacağız dedikleri anda Şeybani Han'ın Oretepe'ye geldiği haberi geldi. Hanlar derhal Endican muhasarasını terk edip Şeybani Han ile savaşmak için Fergana'ya hareket ettiler ve oradan Hucend'e gidip savaş hazırlık yapmaya başladılar. Bir gün ansızın batıdan Şeybani Han ile doğudan Tembel'in Hucend'e yaklaştıkları haberi geldi. Hanlar bu iki düşman arasında kısılp kalmak tehlikesinden kurtulmak için derhal Hucend'i terk edip Sirderya'dan geçip Şahruhiye'yi ve Ahşi'yi savaş merkezi yapmak niyetiyle Şahruhiye'ye geldiler. Askerlerinin bir kısmıyla Babür Mirza'yı Ahşi'ye yolladılar; fakat askerî konular ve savaş manevralarında Hanlardan çok daha yetenekli olan Şeybani Han ve Tembel, Şahruhiye ve Ahşi'ye müthiş bir gece baskını yaptılar. Şeybani Han gafil bir şekilde şehrin dışında bir bağda uyumakta olan Sultan Mahmud Han ve Alaça Hanlar ve oğullarını esir aldı. Babür Mirza, Tembel'in Ahşi'ye yaptığı gece baskınında onuruyla karşı koyup bir gece gündüz savaşa da Hanların esir olduğu haberi geldi ve askerleri dağılan Babür Mirza şehirden kaçıp kurtuldu. [375] Şeybani Han, Sultan Mahmud Han'ı Alaça Han ve oğullarını esir ettikten sonra Hanların askerleri darmadağın bir halde etrafa saçıldılar. Şeybani Han beklemeden Hanları da alıp Taşkend'e ilerledi. Sultan Mahmud Han'ın Taşkend'deki vekili olan oğlu Sultanım (Muhammed Sultan) bu müthiş haberi duyduğu zaman bütün hanlık hanedanını ve hazinelerini alıp Şarkı

Türkistan'a kaçıp Issıkgöl civarında durdu. Babür Mirza, Ahşi'den kaçtıktan sonra dağılan askerlerinden iki-üç yüz kadarını yanına toplayıp Fergana'nın güneyindeki İsfera dağlarında bir yıl zorlu bir hayat sürüp sonunda Karatigin yoluyla Kabil'e gitti.

al. Hanların Esaretten Kurtuluşu, Alaça Han'ın Vefatı ve Şarkî Türkistan'da Ayaklanma

Şeybani Han, Taşkend ve Fergana'yı işgal ettikten sonra Sultan Mahmud Han ve Alaça Hanlara; *“Ben sizi esir aldım fakat sizin yardımlarınız sonucunda geniş bir ülkeye sahip olduğum ve bana yaptığınız iyiliklerin hatırına sizleri öldürmedim. Şimdi istediğiniz yere gidebilirsiniz”* diyerek özgür bıraktı. Hanlar esaretten kurtulup Şarkî Türkistan'a gidip Issıkgöl kıyısına yerleştiler fakat Tanrı dağlarının kuzeyinde durmayı kendileri için tehlikeli gördükleri için Altışehir'e geçmeye karar verdiler. Aksu halkını Ebubekir Mirza'ya isyan ettirip onların yardımıyla Aksu'ya gelip orayı başkent yapıp oraya yerleştiler. Aksu şehrine geldikten sonra Alaça Han [376] hasta olup H.909 [M.1504]'un sonunda vefat etti. Alaça Han kendi emri altındakilerin eline esir düştüğü ve devletin başkentini yok edip bu olaylar sırasında karşılaştığı horlanma, zorluk ve felaketlerden duyduğu ızdırap yüzünden olduğunu beyan etmiştir. Alaça Han'ın vefatından sonra Sultan Mahmud Han, Alaça Han'ın genel valiliğinin onun büyük oğlu Mansur Han'a verdi. Han kendisi bütün askerlerini, Hanlık hanedanını ve devlet adamlarını alıp Issıkgöl etrafı, İli ve Yedisu bölgelerindeki kabilelerin Şeybani Han'ın nüfuzuna girmesini önlemek için kuzeye gitti. Ebubekir Mirza derhal harekete geçerek Aksu vilayetini işgal etti. Sultan Mahmud Han kuzeye gidip Yedisu bölgesine Alaça Han'ın küçük oğlu Halil Sultan'ı vali yaptı ve kendisi önceki gibi işret ve rahata düşüp yayladan yaylaya dolaşıp ve eğlenceye daldı. Ülkenin yönetimini yanındaki kifayetsiz ve rezil seçkin adamlarının eline bıraktı. Bu adamların kötü yönetimleri yüzünden Mansur Han, Sultan Mahmud'dan yüz çevirip bağımsızlık ilan etti ve böylece Şarkî Türkistan'ın abad ve bereketli kısmı olan Altışehir, Turfan ve Beşbalık bölgeleri Han'ın hakimiyetinden çıktı. Han'ın elinde Tanrı dağlarının kuzeyindeki bereketsiz ve nüfussuz yaylalar kaldı.

H.913 [M.1507/1508]'te Yedisu valisi Halil Sultan ve abisi Said Han, Yedisu'da bağımsızlık ilan ettiler ve her tarafta kabile beyleri ve tümen beyleri

başbozukluk yapmaya ve isyan çıkarmaya başladılar. Sultan Mahmud Han bu isyanları bastırmak için bir yıl çaba sarf edip sonunda Said Han'a çok defa mağlup oldu. Sultan Mahmud Han kendisi eğlenceye düşkün ve gayretsiz olmasının üstüne yanında işe yarar adam yok gibiydi. [377]

am. Sultan Mahmud Han ve Oğullarının Şehid Oluşu

Sultan Mahmud Han eğer bir lider ve önemli işlerde yetenekli bir insan olsaydı, bu iç isyanları bastırmak ve devleti tehlikeden kurtarmak mümkündü. Fakat Han bu isyanlar yüzünden günden güne artan iç karışıklık ve rahatsızlığa sabredemeyip ülkeyi terk etmeyi düşünmeye başladı. Diğer taraftan yanındaki rezil seçkinler bu bitmeyen mücadeleden ve iç karışıklıktan kurtulmak için Han'ı Şeybani Han'ın himayesine sığınmaya ve onun ihtiramı sayesinde feragatli bir hayat geçirmeye teşvik etmeye başladılar. H.914 [M.1508/1509]'te Sultan Mahmud Han, Şeybani Han'ın yanına gitmek ve Şarkî Türkistan'ı kendi haline terk etmeye karar verdi. Ama Han'ın büyük oğlu Sultanım, babasını bu karardan vazgeçirmek için çok çaba sarf etti çünkü Şeybani Han'ın zalimliğinden ve sinsiliğinden korkuyordu. Fakat Sultan Mahmud Han oğlunun nasihatini dinlemeyip beş oğlu ve Muhammed Hüseyin Mirza Duğlat başta olmak üzere önde gelenlerle Fergana'ya hareket etti. Bir mülteci olarak Fergana'ya girip Hucend'e gitti. Şeybani Han bunu duyduğu zaman Sultan Mahmud Han ve oğullarının yakalandıkları yerde öldürülmeleri için adam gönderdi. Bu adamlar Han'ı ve beş oğlunu Hucend'de yakalayıp Sirderya kıyısına götürüp şehid ettiler.

an. Sultan Mahmud Han'ın Şehit Olmasından Sonraki Olaylar

Sultan Mahmud Han, Şarkî Türkistan'dan gittikten sonra yerine geçen oğlu Sultanım, Said Han ve Halil Sultanlar ile birkaç gün savaştı ve savaşta mağlup olup yerini terk etmeye mecbur oldu. Babasının şehit olduğundan daha haberi [378] yoktu. Aslında Şeybani Han'ın Sultan Mahmud Han'a hürmet gösterdiği dedikoduları yayılmıştı. Binaenaleyh Sultanım ülkeyi bırakıp Taşkend'e hareket etti ve varır varmaz onu da Şeybani Han şehit etti.

Han'ın ve oğullarının böyle horlanarak şehit olmasının sebebi Said Han ve Halil Sultan'ın isyanı ve Han'ı baskı altına almalarıydı. Mansur Han, Turfan'da bu faciayı duyup son derece müteessir oldu. Kendi kardeşleri Said Han ve Halil

Sultan'dan Merhum Han'ın intikamını almak için Beşbalık yoluyla Yedisu'ya sefer düzenledi. Şiddetli çatışmalardan sonra onları Yedisu'dan sürüp Batı tarafına kovdu. Alma Ata'ya gidip orada yaşanan dehşetli bir savaşta Said Han ve Halil Sultan kesin bir şekilde mağlup oldu. Onların askerleri dağılıp Said Han az sayıda adamı ile güneye kaçıp Narin bölgesine gidip oradaki ormanda yaşamaya başladı³³³. Halil Sultan batıya kaçıp Talas ve Taşkend arasında Şeybani Han'ın adamlarının eline esir düştü. Şeybani Han onu canlı canlı Sirderya'ya atıp, suda boğarak öldürdü. Mansur Han, Turfan'a geri döndü. Böylece Issıkgöl etrafı ve Yedisu bölgeleri hükümdarsız kalıp kabileler arasında başıbozukluk ve asayişsizlik hüküm sürmeye başladı. Bu sırada Sibirya tarafındaki Kazak Hanlarından kaçan Kırgızlar gelip o bölgedeki kabileleri mağlup edip oralara yerleşmeye başladılar. Özellikle Issıkgöl civarına daha fazla yerleştikleri için o bölgedeki halk daha fazla zarar gördü. [379]

ao. Şarkî Türkistan'da Çağatay Moğol Devleti'nin Yıkılışı

Sultan Mahmud Han'a kadar gelip geçen Çağatay Hanedanı hükümdarlarının 300 yıl devam eden devletine Moğol Devleti deniyor. Çünkü bu hükümdarlar Çağatay Hanedanından olmasına ek olarak onların idare teşkilatı ve resmî merasimleri tamamen Moğol geleneklerine göre yapıliyordu. Devlet adamları ve askerlerinin çoğunluğunu Moğollar oluşturuyordu. Bu hükümdarlardan Müslüman olanların devrinde de yukarıdaki vaziyet Sultan Mahmud Han'ın şehadetine kadar aynen devam etti. Sadece dini ve bazı içtimai işler değişti. Sultan Mahmud Han'ın şehadetinden sekiz yıl sonra Sultan Said Han'ın kurduğu devlette, sadece hükümdarlar Çağatay hanedanından olup devlet adamları ve askerler halis Şarkî Türkistan halkındandı. İdare teşkilatı, resmi merasim, genel hayat, eğitim ve başka içtimai işler tamamen Şarkî Türkistan'ın medeni halkının ruhiyatı ve İslâm terbiyesine uygun olup önceki Çağatay Devleti dönemindekinden farklı şekilde ve Moğol geleneklerinden kesinlikle farklıydı.

İşte bu yüzden Sultan Mahmud Han'ın şehit olmasıyla Çağatay Moğol Devleti yıkıldı demek gereklidir. Sultan Said Han'dan başlayıp Apak³³⁴ Hoca isyanı ve

³³³ Diğer gelişmeler aşağıda Sultan Said Han ve Onun Saltanatı adlı bölümde gelecektir.

³³⁴ Müellif, s. 441'de "Müritleri bu asiye Hoca-ı Afak derlerdi. Mezkûr isyancıya daha sonra emrine girdiği Kalmuk Han'ı Galdan Hong Teyşi'nin verdiği Abak Hoca unvanını müritleri tarafından tahrif edilip Hoca-ı Afak olarak kullanmıştır" şeklinde bir izah getirmiş. Günümüzde Doğu Türkistan'da Apak Hoca olarak bilinir. Uygur Türkçesi'nde özellikle Hoten bölgesinde "f" yerine "p" kullanılır.

Kalmuk istilasına kadar devam eden devleti Şarkî Türkistan'ın millîveya yerli devleti demek uygundur. Binaenaleyh Çağatay Devleti dönemindeki Şarkî Türkistan'ın ilmi, içtimai ve siyasi durumuna ait bilgileri ve görüşleri burada zikredeceğiz. [380]

ap. Cengiz Han ve Çağatay Devleti Döneminde Şarkî Türkistan'ın İlmî ve İçtimai Durumu ile İdare Teşkilatı

Cengiz Han istilasını ilk bakışta Şarkî Türkistan'ı Küçlük'ün zulüm ve tahribatından kurtarması düşüncesiyle bu ülkeyi korkunç bir tehlikeden kurtarmış gibi görünmektedir. Ama hakikat penceresinden bakıldığında geçici bir sıkıntıdan kurtulup müzmin (sürekli) bir hastalığa müptela olunduğu açıkça görülmektedir. Çünkü Küçlük korkunç bir zalim ve yakıp yıkan bir vahşi olsa da, onun arkasında çok güçlü bir ordu olmadığı için milletin ciddi bir hareketi ile onu tamamen yok etmek mümkündü. Ama Cengiz Han istilasından Çağatay Devleti yıkılana kadar geçen tam üç asır içinde Şarkî Türkistan halkı karşı koyulamayacak derecede kahir bir gücün hakimiyeti altında yaşamaktaydı. Bu kahir gücün yönetimi altında Şarkî Türkistan halkının gördüğü eziyet ve bu milletin medeniyetine verilen zararların yanında Çağatay Devleti tarafından bu millete sağlanan asayiş ve faydalar yok hükmündedir. Çünkü Tanrı dağlarının kuzeyindeki Issıkgöl civarı, Talas, İli, Yedisu, Emil ve Altay bölgeleri daima askerî sevkiyat yolu olmasının yanında Çağatay hanedanının iç mücadelelerinin kanlı bir meydanıydı. Timur Bey ve evlatları döneminde bir saldırı cephesiydi. Bu nedenle bu bölgelerdeki yüzden fazla şehirden bir tanesi bile sağlam kalmayıp tamamen göçmen Moğolların [381] ve başka kabilelerin yaylaları veya kumlu çölleri haline gelip medeniyetini tamamen kaybetti. Moğol Devleti dönemindeki en kötü felaketlere uğrayan mıntıklar bu bölgelerdir. Güney bölgeleri yani Altışehir, Turfan ve Beşbalık bölgeleri bir huzur noktası olup şehirleri çok fazla viran olmadı. Belki katliama uğramadı fakat ağır vergi ve mali yükümlülükler bu yurtların başında olup onları ezmekteydi. Bu yüzden Karahanlar ve Karahıtaylar devrindeki kültürel gelişmeler, ekonomik mutluluk, refah ve asayiş ortadan kalkmıştı.

Bu durum Moğol hükümdarlarının medeniyete düşmanlığından ve iş bilmezliğinden kaynaklanmıyordu. Çünkü Moğol hükümdarlarının yasaları (kanun) ve idare teşkilatı medeni usullere uygun ve halkın refah ve asayişini gözetken hikmetli bir

düzenden oluşuyordu. Barış dönemlerinde bunların medeniyete ve halktan menfaatine yaptıkları hizmetleri epey iyiydi. Ama Şarkî Türkistan'ın gördüğü o musibetlerin nedeni Moğol hükümdarları arasındaki iç ihtilaftan doğan aralarındaki sürekli mücadeleydi. Cengiz Han'ın yasaları Moğol tarihlerinde ve genel tarihlerde zikredilmektedir. Şimdi bu dönemde Şarkî Türkistan'ın güney kısmındaki halkın ilmî ve içtimai durumunu ve Çağatay Devleti'nin idare teşkilatını anlatacağız. [382]

İlmî ve Edebî Durum

Cengiz Han ve evlatlarının siyaseti mağlup olan milletleri ilmî, dinî, edebî ve içtimai işlerde özgür bırakmaktı. Fakat bu işlerin gelişmesine de bir yardımları olmuyordu. Onun için Küçlük döneminde Şarkî Türkistan'ın viran olan ilmî ve edebî işleri Moğol Devleti döneminde sadece halk tarafından tekrar canlandırılmıştı. Hükümet tarafından desteklenmeyen de bu işlerin mağlup, parasız ve yetkisiz bir millet tarafından yapılan çabalarla ilerlemesinin çok yavaş bir şekilde olması doğaldır. Her halükârda Şarkî Türkistan halkı eskiden beri ilim ve medeniyet hayatına alışmış bir kavim olduğu için atalarının ilmî ve edebî eserlerini ve müesseselerinin kalanlarını korumak için mümkün olan her türlü çabayı gösteriyorlardı. Medrese ve okullardan mevcut olanlarda eğitim ve öğretim işleri yapılıyordu. Daha sonraları bazı gayretli âlimler ve milletini seven zenginler tarafından yeni medrese, okul ve kütüphaneler de yapıldı. Tuğluk Timur Han, Müslüman olup devlet adamları tamamen İslâm'a girdikten sonra Şarkî Türkistan'ın ilmî hayatına bir güç katıldı. Hükümdar Hanlar ve yerli küçük yöneticiler çok sayıda medrese inşa ettirdiler. Hatta bütün şehirleri medreselere vakfedip, dünyanın her tarafından büyük âlimleri getirip eğitim verdirdiler. Kısa zamanda Şarkî Türkistan'da büyük âlimler yetişip dünyanın başka yerlerine üstad olarak yayıldılar. Meşhur Molla Abdurrahman Hacı ve Ali Şir Bey Nevai'nin o zamanlarda Kaşgar medreselerinde yetişen Molla Nasureddin [?] Kaşgari'nin öğrencileri oldukları onların eserlerinden anlaşılıyor. Kaşgar, Hoten ve Kuça [383] şehirleri o çağdaki önemli ilim merkezlerinden sayılıyordu. Timur Bey'in evlatları döneminde Batı Türkistan'da ilim ve edebiyatın çok geliştiği herkes tarafından bilinmektedir. O zamanlarda bu iki yurdun hükümdarları arasında sık sık siyasi düşmanlık olsa da halkaların ilmî ve içtimai işlerde birbirlerinden istifade

etmelerine hiçbir engel yoktu. Onun için ilmî seviyede Şarkî Türkistan Batı Türkistan farksız tek memleket hükmündeydi.

O zamanlarda bütün İslâm memleketlerinde ilim dili Arapça olduğu gibi Şarkî Türkistan'da da durum öyleydi. Edebiyatta Türkçe ve Farsça dilleri yaklaşık olarak aynı seviyede kullanılmakta olup, şairler bu her iki dilde şiir yazıyorlardı. O zamanlarda Şarkî Türkistan'da yazılan kitaplar ve şairlerin divanlarından çok azı zamanımıza kadar gelmiştir. Sarahu'l-lügat [?] (Farsça) Sir'en-Nebi [?] (Türkçe) ve Şemsul Baziga'nın [?] haşiyesi (Arapça Hazreti Molla Kaşgarî'nin eseridir) ve Tarih-i Reşidî (Farsça) bu kitaplar Şarkî Türkistan âlimlerinin Çağatay Devleti döneminde yazdıkları eserlerin örnekleridir. Maalesef o dönemde yaşayan Şarkî Türkistan şairlerinin divanlarını ben bugüne kadar görmedim. Şarkî Türkistan şairlerinden Ahmed Bey Hacı adlı bir şairi Babür Şah çok fazla anlatmaktadır. Bu kişi Ali Şir Nevai ile aynı seviyede bir şairdi demiştir. Çağatay Hanlarının sonuncusu olan Sultan Mahmud Han şairdi ve çok sayıda şairin varlığı kesindir. [384]

İçtimai Durum

Şarkî Türkistan'ın eskiden beri medeniyet ve kültürel terakkiyat alanında Türk dünyasının en ileri gelen bir parçası olduğu tarihte malumdur. Moğol hükümdarları başka yerlerde de din ve medeniyet işlerinde kendilerine bağlı olanların yollarına tâbi oldukları gibi, Şarkî Türkistan'daki Moğol hükümdarları ve devlet adamları da halkın medeniyet ve kültürel alanındaki terakkiyatını kabul edip barış zamanlarında devlet tarafından ziraat, zanaat ve ticaret işlerinin halkın kendi tecrübe ve tabiatlarına uygun gelişmesine çok yardımlar yapılmıştı. Bu işler barış zamanlarında gayet hızlı gelişmişti. Fakat bu barış zamanları az sürdüğü için bu gelişmeler anlatmaya değecek bir seviyeye gelemeden durur ve geriye giderdi.

Barışın devam ettiği Güney (Altışehir ve Turfan) bölgelerinde el sanatları çok gelişme göstermişti. Çünkü kuzey bölgelerindekiler çoğunlukla hükümet askerleri ve oraya yerleşmiş Moğol, Kırgız ve başka göçmen kabileler zanaatsız bir halk oldukları için güneydeki halkın bu tür eserlerinin çok iyi müşterileriydi. Bu sebeple el sanatları ustaları günden güne artarak her çeşit ipek, ham³³⁵ ve yün kumaşlar ve halı dokuyup,

³³⁵ Pamuk ipliğinden dokunan beyaz şeffaf kumaş. Bkz. Yakup, ve diğ., a.g.e., C.V s. 819.

her çeşit ev eşyası, ziynet eşyası, savaş aletleri, kâğıt ve başka şeyleri üretip tüccarlar vasıtasıyla kuzeydekilere satıyorlardı. Ticaret işleri ise dış ticaret barış dönemlerinde sadece komşu ülkelere oluyordu. Çin ve Batı Türkistan’a gidip gelen kabileler ile [385] ticaret yapıyorlardı. Fakat bu mevcut koşullar altında barış kısa sürdüğü için bu dış ticaret bazen var bazen yoktu. Olduğu zamanda Asya’nın doğusu ile batısı arasındaki ticaretin aracısı olan Şarkî Türkistanlı tüccarların aldığı kâr gayet iyiydi. O dönemde Hindistan ve Şarkî Türkistan arasındaki ticaret imkansızdı. Çünkü bu iki ülke arasında yer alan Batı Tibet ve Pamir’de hiçbir yönetim yoktu. Halk tamamen eşkıya ve vahşi bir haldeydi. Ama iç ticaret ülkenin kuzeyi ve güneyi arasında daima cari ve canlıydı. Fakat kuzey bölgelerinde sık sık ortaya çıkan iç mücadele nedeniyle bu iç ticarete önemli zararlara uğruyordu.

İdare Teşkilatı

Çağatay Hükümdarlarının idare teşkilatı yönetimleri altındaki halkı dört sınıfa ayırıp her sınıfa başka bir görev verilmesinden ibarettir.

1) Tümen: Vergi veren avam halktan yaklaşık 10 bin nüfustan oluşan bir topluluk demektir. Bir bölgede oturan bu topluluk her adam başına bir miktar vergiyi her yıl Han’ın hazinesine vermekle mükellefti. Her Tümenin başında Han tarafından atanan bir Tümen Beyi vardı. Tümen Beyi bu vergiyi toplayıp Han’ın hazinesine gönderiyordu.

2) Kuçin³³⁶: Askerlik defterinde adı olan [386] kişiler demektir. Bunlar kişi başına alınan vergiden muaftı ve hükümet istediği zaman bunları mecburi askerliğe çağırıp silah altında alıyordu ve bunlar çoğunlukla Moğollardan veya devlet adamlarının kabilelerinden oluşuyordu. Bunları askerliğe çağırma veya izin verme görevi güneyde Tümen ve kuzeyde kabile beyinin uhdesindeydi.

3. Oymak³³⁷: Kişi başına alınan vergiden ve koşunluktan muaf olup her yıl hükümete bir miktar tahıl veya kumaş veya buna benzer bir çeşit vergi vermek zorunda olan imtiyazlı bir kabile veya bir bölge veya bir mahalle adamlarına Aymak veya Oymak deniyordu. Bunlar çoğunlukla asilzadeler veya devlet karşısında itibarlı kişiler

³³⁶ Şarkî Türkistan lehçesinde Koşun. Çağatay ordularında Timur öncesinden itibaren varlığını sürdüren bir sınıf. Bkz. Beatrice Forbes Manz, **Timurlenk**, (Çev. Zuhâl Bilgin) İstanbul, Kronik, 2017, s. 68.

³³⁷ Şarkî Türkistan lehçesinde Aymak.

ve onların tebasından oluşuyordu. Mezkûr vergiyi Aymak'ın başkanı kendi tebasından toplayıp Han veya yerli hükümdar hazinelerine teslim ediyordu.

4. Şer-i mansıp sahipleri ve vakıf mütevellileri, müderris ve hatiplerden oluşuyordu. Bunların çoğunluğu devlet adamlarının akrabaları veya dostları ve ülkenin asilzadelerinden atanan liyakat ve ehliyeti az kişilerdi. Avamdan olağanüstü bir meziyetle şöhret kazanan kişilerin de bu görevlere ulaşması mümkündü. Bu anlatılan şekil doğrudan Çağatay Hükümdarlarının yönetimindeki yerlere mahsustu. Ama işlerinde bağımsızlığa sahip olan yerli hükümdarların yönetimlerindeki yerlerde sadece Tümen sınıfının vergileri Han'ın hazinesine yerli hükümdar vasıtasıyla veriliyordu. Diğer üç sınıf yerli hükümdarın tasarrufundaydı ve bu sınıfların yapısı her işlerinde bağımsız bölgede farklıydı. [387]

6. Altışehir'deki İşlerinde Bağımsız Duğlat Hükümdarlarının Tarihçesi

İlgili bölümde, Şarkî Türkistan'daki Cengiz Han istilas, anlatıldığı gibi Duğlat hanedanının ilk hükümdarı Manglay Suyu Duğlat'tır. Bu kişi Uygur'du. Cengiz Han'ın yakın adamlarındandı. Duğlat hükümdarını Moğol kabilesindendir diyen rivayet itibar edilmemesi gereken bir şüpheci. Manglay Suyu H.615 [M.1218/1219]'te Altışehir'e hükümdar olup bu hükümdarlık onun evlatlarında müteselsil olarak H.921 [M.1515/1516]'e kadar devam etti³³⁸. Maalesef Manglay Suyu'dan sonra H.700 [M.1300/1301] dolaylarında Duğlat hükümdarı olan Baydar Han'a kadar geçen Duğlat hükümdarları ve olayları hakkında bilgimiz yoktur. Duğlat hükümdarlarının başkenti önceleri Kuça şehriydi ve daha sonra yıkıldıkları güne kadar Kaşgar şehrini başkent yaptılar. Tarihte meşhur olan ilk Duğlat hükümdarı Baydar Han'dır. Baydar Han ilk önce Ögedey hanedanından Şarkî Türkistan hükümdarı olan Kaydu Han'a bağlıydı. Baydar Han, H.706 [M.1306/1307]'da Kaydu Han'ın oğlu Çapar Han'a savaş ilan edip Çağatay hanedanından olan Duva Han'a çok yardım etti. Şarkî Türkistan'ın ikinci defa Çağatay hanedanının eline geçmesinin en önemli amili, Baydar Han'ın yaptıklarıdır. Duva Han onun bu hizmetinin mükafatı olarak Issıkgöl etrafı ve Yedisu bölgelerini Baydar Han'a verdi. Böylece Duğlat yönetim bölgesi iki

³³⁸ 18. haritaya bakınız.

katına çıktı. Baydar an'ın vefat tarihi belli değildir. Muhtemelen bu kişi vefat ettikten sonra büyük oğlu Tulik Bey hükümdar oldu. Tulik Bey hususunda da bilgimiz yoktur. [388] Tulik Bey'den sonra kardeşi Bulacı Bey hükümdar oldu. Bulacı Bey hükümdar olduktan sonra Duğlat hükümdarlarının iktidar ve nüfuzları en zirveye çıktı. Çağatay hanlarını tahta çıkarmak, Han'ı öldürmek, savaş ve barış gibi bütün Şarkî Türkistan'ın kaderini belirleyici büyük işler onların eline geçti. Bulacı Bey, Şarkî Türkistan'da bağımsız bir Çağatay Devleti kurmak ve Batı Türkistan'daki mücadele ve sıkıntılardan uzak durmak taraftarı olduğu için H.730 [M.1329/1330]'da ikinci İsen Buga Han'ı Almalık tahtına çıkarmanın en güçlü savunucusu oldu. H.748 [M.1347/1348]'de Tuğluk Timur Han'ın tahta çıkmasının yegane amilinin Bulacı Bey olduğu ve onun beylerbeyi oluşu H.752 [M.1351/1352]'de Müslüman oluşu ve vefatı Tuğluk Timur Han ile ilgili kısımda anlatıldı. Bulacı Bey vefat ettikten sonra oğlu Hudaydad Han'ın beylerbeyi olduğu ve Kameroneddin Bey'in olayları da yukarıda anlatıldı. Kameroneddin, Şemsettin, Şeyh Devlet denen isimler bazılarının asıl isimleri olmayıp Müslüman olduktan sonra aldıkları İslâmî isimlerdir. Kameroneddin Bey “*Şarkî Türkistan'ı Cengiz evlatlarının yönetimi altında olması lazım*” diyenlere karşı çıkıyordu. “*Aslında şimdi buna gerek yok. Bağımsız, millî bir yönetim kurmanın zamanı geldi*” düşüncesindeydi. Onun için Kameroneddin Bey, H.768 [M.1366/1367]'de İlyas Hoca Han'a karşı ayaklanma çıkarıp onu yok edip kendi komutası altında Şarkî Türkistan'ın büyük bölümünü ele geçirmeyi başardı. İçerde Hudaydad Han ve başkalarının muhalefeti, dışarda Timur Bey'in arka arkaya yaptığı saldırılar yüzünden asıl amacına tam olarak ulaşamadı. Öyle de olsa Timur Bey gibi bir dünya fatihine ölene kadar karşı koyup, Şarkî Türkistan tarihinde birinci derecedeki kahramanı unvanını [389] kazandı. Bu olaylar yukarıda ayrıntılı olarak anlatıldı. Kameroneddin Bey'in başkenti Kaşgar'dı. Kaşgar, Yarkend, Hoten, Issıkgöl civarı ve Yedisu bölgeleri tamamen Kameroneddin Bey'in yönetimi altında olup Issıkgöl etrafına abisi Şemsettin Bey ve Yedisu'ya kardeşi Şeyh Devlet Bey vali oldu. Çağatay hükümdarlarından Beylerbeyi unvanını alan Hudaydad Han sadece Kuça ve civarına hükümdarlık yapmaktaydı. Kameroneddin Bey yaşadığı sürece Duğlat hanedanının üstünde hiçbir nüfuz yoktu. Kameroneddin Bey, H.791 [M.1388/1389]'de vefat ettikten sonra yukarıda anlatıldığı gibi Hızır Hoca Han, Hudaydad Han'a bütün Altışehir'i verdi. Böylece Duğlat Hanedanı'nın en büyük hükümdarı olarak iktidar sahibi oldu. Hudaydad Han, H.828 [M.1424/1425]'e kadar

Beylerbeyi unvanını ve Altışehir'in hükümdarlığı unvanını koruyup mezkûr yılda Uluğ Bey Mirza'nın eline esir düştü. Batı Türkistan'dan hac yapmak için Mekke'ye gidip H.830 [M.1426/1427]'da Mekke-i Mükerreme'de vefat etti. Hudaydad Han vefat ettikten sonra Duğlat yönetimi iki parçaya ayrıldı. Biri Aksu, Kuça, Karaşehir nehrine kadar olup Hudaydad Han'ın büyük oğlu Muhammed Şah'a bağlıydı. Diğer Kaşgar, Yarkend ve Hoten vilayetlerinden oluşmakta olup Hudaydad Han'ın diğer oğlu Seyid Ahmed Han'ın yönetimindeydi. Bu iki hükümdarın tarihi, olayları ve vefat tarihleri hakkında bilgimiz yoktur. Seyid Ahmed Han'ın annesi seyidlerden olduğu için bu zât ve evlatları Seyid unvanını almıştır. Seyid Ahmed Han'ın vefat tarihi bilinmese de hükümdarlığının iki-üç yıldan uzun sürmediği bilinmektedir. Seyid Ahmed Han'ın vefatından sonra yerine oğlu Seyid Ali Mirza Kaşgar, [390] Yarkend ve Hoten hükümdarı oldu. Bu sırada Üveys Han'ın zamanındaki dokuz yıllık iç karışıklık ortaya çıktı. Bu iç karışıklıktan yararlanan ve asker toplayan Seyid Ali Mirza, Aksu ve Kuça'ya sefer düzenleyip onları amcası Muhammed Şah'tan aldı. Böylece bütün Altışehir'i kendi yönetimine bağladı ve Kaşgar'ı Altışehir Duğlat yönetiminin başkenti yaptı. Kendisine Emir-i Kebir unvanını verdi. Altışehir'de tam bağımsız bir yönetim kurdu. Emir-i Kebir Seyid Ali'nin bu bağımsızlık döneminde Altışehir halkının asayışı mükemmel bir şekilde temin edildi. İlmî ve içtimai işlerde Altışehir olağanüstü gelişim gösterdi. Kaşgar, Hoten, Aksu ve Kuça şehirlerinde büyük medreseler inşa edildi, çeşit çeşit yapılar ve bağlar vücuda geldi. Ülkenin çoğu yerinde su kanalları kazılıp tarım alanları çoğaldı. Elhasıl Altışehir yeni bir yaşam seviyesine ulaştı. Emir-i Kebir Seyid Ali, Kaşgar şehrini Tümen suyunun iki yakasına yeni baştan inşa edip suyu şehrin ortasından geçirdi. Böylece Kaşgar kendi döneminin en büyük ve en güzel şehri oldu. Emir-i Kebir Seyid Ali, H.848 [M.1444/1445]'de vefat etti. Düvel-i İslâmiye'de yer alan silsilede bu zâtın vefatı H.862 [M.1457/1458] diye gösterilmektedir. Bunda bir şüphe olsa gerektir. Emir-i Kebir Seyid Ali Mirza'nın iki oğlu vardı. Büyüğü Saniz Mirza³³⁹ ve küçüğü Muhammed Haydar Mirza idi. Emir-i Kebir'in yerine Saniz Mirza hükümdar oldu ve Emir-i Kebir unvanını aldı. Bu zâtın hayatının sonuna kadar bağımsızlığını muhafaza mı ettiği ya da İsen Buga Han'a mı

³³⁹ Emir Seyyid Ali'nin büyük oğlu, Yarkent'te yedi yıl hüküm sürüp H.868'te (M.1463/1464) vefat etti. Bkz. Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 79.

bağlandığı belli değildir. Fakat vefatına kadar Altışehir birlik halinde onun yönetimindeydi. Emir-i Kebir Saniz [391] Mirza yedi yıl hükümdarlık yapıp H.855 [M.1451/1452]'te vefat etti. Düvel-i İslâmiye'de H.869 [M.1464/1465] diye yazılması hatadır. Emir-i Kebir Saniz Mirza'nın Ebubekir ve Ömer adlı 10 yaşlarında ikiz iki oğlu vardı. Bu oğulları henüz reşit olmadıkları için Saniz Mirza'nın kardeşi Muhammed Haydar Mirza hükümdar oldu ve Türk geleneklerine uygun olarak Saniz Mirza'nın eşini (Ebubekir Mirza'nın annesi) nikahına aldı. Muhammed Haydar Mirza hükümdarlıktan uzak mülayim ve sûfî bir adamdı. Askerlik ve siyaset işlerinde hiç kabiliyeti yoktu. Bu kişinin bu durumundan İsen Buga Han yararlanıp Altışehir'e nüfuzunu sağlam bir şekilde yerleştirdi. Bölgede Tümen Beyleri ve diğer yöneticileri tamamen Moğollardan atadı ve H.866 [M.1461/1462]'da Kuça ve Aksu vilayetlerini Muhammed Haydar Mirza'dan alıp Turfan valisi olan oğlu Dost Muhammed'e verdi. Bunun üstüne İsen Buga Han, Muhammed Haydar Mirza'yı Dost Muhammed Han'ın emrine soktu. Dost Muhammed Han görünüşte seyahat adı altında Kaşgar'a geldi. Bir süre orda durup Kaşgar'daki yönetim işlerini kendi istediği gibi kontrolü altına alıp, Moğollardan çok sayıda adamı Kaşgar, Yarkend ve Hoten'in yönetimine atayıp geri döndü. Demek ki Duğlat yönetimi sadece Dost Muhammed Han'ın nüfuzu altında bir vilayet haline geldi. Emir-i Kebir Seyid Ali'nin zamanından beri zulüm görmeden asayiş içinde yaşayan Altışehir halkının üstüne Tümen Beyi ve başka yönetici olarak gelen Moğollar çok zulmetti. H.866 [1461/1462]'dan 871 [M.1466/1467]'e kadar İsen Buga Han ve Yunus Han arasındaki mücadele günlerinde mezkûr Moğol yöneticilerin zulüm ve baskıları yağma ve tahribat şeklini aldı ve Altışehir halkı [392] çok fazla zarar gördü. Muhammed Haydar Mirza bu zulümlere karşı hiçbir şey yapamıyordu. Fakat Muhammed Haydar Mirza'nın kardeşinin oğlu ve aynı zamanda üvey oğlu Ebubekir Mirza bu zulümlerden halkını kurtarmak için çare aradı. Bu çare sadece biraz gayret ve fedakarlıktı.

a. Sultan Ebubekir Mirza Duğlat'ın Altışehir'de Bağımsız Devlet Kurması

Emir-i Kebir Saniz Mirza'nın reşit olmayan oğlu Ebubekir Mirza amcası Muhammed Haydar Mirza'nın gözetiminde yaşıyordu. Ebubekir Mirza küçüklüğünden itibaren gayet zeki ve hamiyetli bir şehzade idi ve büyüdükçe

olağanüstü cömert ve iyi ahlaklı bir yiğit oldu. Bu cömertlik ve ahlak vasıtasıyla bütün genç asilzadeleri kendine bağladı. Ebubekir Mirza'nın gençlik dönemindeki fazilet ve ahlakını onun düşmanı olan kardeşinin oğlu Haydar Mirza Küregen Tarih-i Reşidi'de ayrıntılı olarak anlatılıyor (Tarih-i Reşidi'ye bakınız). Dost Muhammed Han, Kaşgar'a geldiğinde Ebubekir Mirza'yı onun ahlakı ve yüksek hamiyeti yüzünden çok beğendi ve Turfan'a yanında alıp gitti. İki-üç yıl yanında tutan Dost Muhammed Han sonunda kız kardeşini Ebubekir Mirza'ya verdi ve Kaşgar'a dönmesine izin verdi. Ebubekir Mirza, Moğolların zulümlerinden halkını kurtarmak ve ülkesini viran olmaktan korumak için halk ile birleşmek ve onlardan ordu kurmak fikri ile Turfan'dan Kaşgar'a geldi. Gelir-gelmez kendisinin güvenilir dostlarını kendi fikrine dahil etmek için çalışmaya başladı. Biraz taraftar topladı. [393] Fakat Ebubekir Mirza'nın bu fikrini hayata geçirebilmesinin önündeki en büyük engel üvey babası Muhammed Haydar Mirza'ydı. Ayrıca Kaşgar'da Moğol gücü de epey fazlaydı. Onun için Ebubekir Mirza'nın Kaşgar'da bir şey yapması imkansızdı. Binaenaleyh H.872 [M.1467/1468]'de Ebubekir Mirza kendi taraftarlarıyla Kaşgar'dan kaçıp Yarkend'e gitti. Orada hükümetin askerî gücü yoktu, çünkü o zamanlarda Yarkend harap ve küçük bir kasaba halindeydi. Ebubekir Mirza derhal Yarkend'i işgal edip kısa sürede birkaç bin silahlı adamı yanına toplayıp bağımsız hale geldi. Muhammed Haydar Mirza, Ebubekir Mirza'yı yok etmek için yaklaşık 30 bin asker ile Yarkend'e sefer düzenledi. Ebubekir Mirza yollarda tuzaklar kurup ve düzensiz saldırılar yaparak çok sayıda çatışmadan sonra Muhammed Haydar Mirza'nın askerlerini ağır bir yenilgiye uğrattı. Muhammed Haydar Mirza perişan halde Kaşgar'a döndü.

Bu zaferden sonra Ebubekir Mirza, Hoten'i de alıp gücünü epey arttırdı. Yarkend şehrini yeniden inşa etti ve etrafını geniş surlarla çevirip büyük ve korunaklı bir şehir haline getirdi. Bugünkü Yarkend Eskişehir surları bunlardır. Ebubekir Mirza'nın bu yeni inşa ettiği Yarkend şehrinde yapılan Erg (Orda), bağ ve binaların ihtişamı ve genişliği Tarih-i Reşidi'de ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Ebubekir Mirza, Yarkend ve Hoten'in iç ıslahatı ve halkının memnuniyeti için muntazam kanunlar hazırlayıp bütün memurları bu kanuna uygun hareket etmeye mecbur etti. Diğer taraftan Sultan Yunus Han ve Muhammed Haydar Mirza'nın saldırılarına karşı

koyabilmek için Hoten ve Yarkend gençlerini askere alıp, onları gayet düzenli ve teçhizatlı askerler haline getirdi ve sürekli savunmaya hazır halde durdu.

Ebubekir Mirza'nın bu bağımsızlığı Yarkend ve Hoten halkının başka bölgelere gidiş [394] gelişlerini imkânsız hale getirdiği için ticaret tamamen durdu. Binaenaleyh Ebubekir Mirza ülkesine yeni bir ticaret yolu açmak için Batı Tibet'i (Ladak ve Baltistan³⁴⁰) almaya karar verip H.877 [M.1473]'de Batı Tibet'e kalabalık bir ordu gönderdi. Bu askerler meşhur Ladak yoluyla ilerleyip Nubra ve Maryul³⁴¹ (günümüzdeki Ladak) ve Baltistan vilayetlerini fethedip Keşmir sınırına kadar gidip durdular. O zamanlardaki Keşmir padişahı Sultan Zeynel Abidin, Baltistan'ın kendi yönetiminde olduğunu ileri sürerek Ebubekir Mirza'nın askerlerini Baltistan'dan çıkarmak için ordu gönderdi. Fakat Ebubekir Mirza'nın askerleri Keşmir askerlerini mağlup edip, kovalayarak Sirinagar şehrinin yakınlarına kadar gittiler. Bu sırada Sultan Zeynel Abidin bütün gücü ile şehirden çıkıp karşı koydu ve birkaç gün süren savaşta Türk askerleri geriye dönüp Baltistan'a geri geldiler. Ondan sonra Baltistan, Nubra ve Maryul (Ladak) bölgeleri Ebubekir Mirza'nın vefatına kadar elde kaldı. Bu yol üzerinden Hoten ve Yarkend tüccarları Hindistan'a sık sık gidip-gelip çok iyi ticaret yaptılar. Tüccarların bu ticaretten elde ettikleri kârları ve ülkenin elde ettiği ekonomik kazanım uzun zamandan beri görülmemiş bir gelişmenin devamlılığını sağladı.

Yukarıda anlatıldığı gibi H.879 [M.1474/1475]'da Sultan Yunus Han ve Muhammed Haydar Mirza, 50 bin kişilik bir güçle Ebubekir Mirza'nın üstüne saldırıp ağır bir yenilgi alıp geri döndüler ve Muhammed Mirza hükümdarlığı bırakıp Kaşgar şehrini viran edip kaçıp gitti. Ebubekir Mirza arkasından gelip Kaşgar'ı [395] savaşmadan işgal etti ve şehri yeniden Tümen suyunun Batı yakasına bina edip, etrafını müstahkem surlarla çevirdi. Günümüzdeki Kaşgar Eskişehir ve surları bunlardır. Ebubekir Mirza Kaşgar'ı aldıktan sonra o zamandaki bağımsız İslâm hükümdarlarını taklit edip Sultan unvanını tercih etti. Ondan sonra Sultan Ebubekir

³⁴⁰ Günümüzde Gilgit-Baltistan olarak adlandırılan Pakistan yönetimindeki Azad Keşmir'in kuzeydoğusunda özerk statüye sahip bölge. Bölgenin merkezi Gilgit şehridir. Bkz. Christopher Snedden, **Understanding Kashmir and Kashmiris**, London, Hurst&Company, 2015, s. 221.

³⁴¹ Günümüzde Cammu Keşmir olarak adlandırılan Keşmir'in Hindistan işgalı altındaki kısmında yer alan iki tarihi şehir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 581.

Mirza, Sultan Yunus Han'ın kendisine saldıramayacağından emin oldu, çünkü yukarıda aktarıldığı gibi Sultan Yunus Han bütün güçlerini dağıtmadan kuzeyde tutmaya mecburdu.

Sultan Ebubekir Mirza, H.881[M.1476] civarında Tagdumbaş³⁴² (Serin Göl) yoluyla Bedaḥşan tarafına asker yolladı. Bu askerler Serig Çapan³⁴³ (günümüzde Vahan) bölgesini işgal edip oradan Bedaḥşan'a ilerleyip, Bedaḥşan'ın yerli hükümdarını Sultan Ebubekir Mirza'ya tâbi olmayı kabul etmeye ve her yıl belli bir miktar haraç vermeye mecbur ettiler. H.910 [M.1504/1505]'a kadar Bedaḥşan hükümeti Sultan Ebubekir Mirza'ya bağlı kaldı. Mezkûr yılda Babür Şah'a bağlandılar.

H.899 [M.1493/1494]'da Sultan Ebubekir, 12 yaşındaki Babür Mirza'nın Fergana tahtına çıktığını duyup Fergana'yı almak için sefer düzenledi ve Özkend şehrini kuşattı. Fakat o günlerde Babür Mirza pek güçlüydü ve Sultan Ebubekir'e şiddetle karşı koydu. Sonunda aralarında sulh yapıp Sultan Ebubekir geri döndü. H.905 [M.1499/1500]'te yukarıda anlatıldığı gibi Ahmed Alaça Han Kaşgar'a saldırıp ve mağlup olup Turfan'a gittikten sonra Sultan Ebubekir arkasından gidip Aksu vilayetini işgal etti ve bu vilayetin doğusundaki Bay şehrini alıp Bay'ın güney ve kuzey tarafındaki yolların üstüne sağlam kale ve istihkamlar inşa ettirdi. Tanrı dağlarının içindeki kuzey yollarının üstüne de [396] çok sayıda kale ve istihkam inşa ettirip, buralarda yeteri kadar asker bulundurdu. Bu şekilde Alaça Han ve Sultan Mahmud Han'ın saldırılarından emin oldu. H.909 [M.1503/1504]'da yukarıda anlatıldığı gibi Sultan Mahmud Han ve Alaça Hanlar Aksu halkını Sultan Ebubekir'e isyan ettirip onun vali ve askerlerini yok etmiş ve çok facialı olaylar yaşanmıştı. Alaça Han vefat edip Sultan Mahmud Han kuzeye gittikten sonra Sultan Ebubekir Mirza,

³⁴² Tagdumbaş Pamir veya Taşkurgan vadisi olarak da adlandırılır. Doğu Türkistan ile Tacikistan arasında yer alan bir dağ geçididir. Bkz. Kreutzmann, Teiji, **a.g.e.**, s. 25, 34, 55, 60, 61; Duğlat, **Tarihi Reşidi**, s. 576.

³⁴³ Müellif “Serig Çapan” şeklinde yazmış. Tarih-i Reşidi'nin Türkçe tercümesinde (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 466) “Sarı Çoban” olarak geçiyor. Ancak bu okuma doğru değildir. Çünkü “Çapan” Uygur Türkçesinde çoban değil, gömlek üstüne giyilen bütün giysilerin genel adıdır. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C. II, s. 618. Kelime, Tarihi Reşidin'in İngilizce tercümesinde (Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 292) “Sarigh Chupan”, Uygur Türkçesi tercümesinde (Köregan, **Tarihi Reşidi**, C.II, s. 623), “*Mecmuut Tevarih'te Sarı Göl*” denilen Bedeḥşan sınırındaki yer” dipnotuyla “Sarıg Çapan” şeklinde yazılmıştır.

Aksu'yu yeniden işgal etti ve daha önceki isyana ceza olarak Aksu vilayetinin halkının çoğunu sürgün edip, Yarkend, Kaşgar ve Hoten'e dağıttı.

Sultan Mahmud Han şehit olup, Said Han kaçtıktan sonra kuzey bölgelerinde bir yönetim ve asker kalmadığı günlerde Sibirya tarafında oraların asıl halkı olan Kırgızlar, Kazak ve Özbeklerden kaçıp Şarkî Türkistan'ın kuzey sahaları olan Issıkgöl etrafına yerleştiler. Esas itibariyle Issıkgöl'ün güneyine yerleşen Kırgızlar, Kaşgar ve Aksu'nun kuzeyindeki yaylalara yağma seferleri düzenleyip oradaki halka çok zarar verdiler. Ebubekir Mirza bu Kırgızları yok etmek için arka arkaya asker gönderip Kırgızları mağlup edip kaçırdı. Kırgızlar doğu tarafına kaçıp Mansur Han'dan yer talep ettiler. Mansur Han onlara Kuça ve İli dağlarında yer verdi. Bu şekilde Şarkî Türkistan'ın önemli bir bölümü olan Issıkgöl'ün güneyi ve Batı taraflarındaki sahalar batıda Fergana sınırına kadar Sultan Ebubekir'in topraklarına katıldı. H.916 [M.1510/1511]'da Muhammed Şeybani Han'ı Şah İsmail Safevi (İran Padişahı) Merv'de öldürdü. Özbeklerin arasında karışıklık çıktı. Sultan Ebubekir Mirza bu fırsattan yararlanıp Fergana'yı almak için Atbaşı yolu [397] ile ilerleyip Özkend civarında Canibek Han Özbek'i mağlup edip Özkend'i ve ilerleyip Aksu'yu da aldı. O sıralar Fergana'daki Çağatay ve Küregen hanedanlarının taraftarları Canibek Han'ı mağlup edip Fergana'dan çıkarmışlardı. Diğer taraftan Babür Şah, Buhara'ya saldırıp Alaça Han'ın oğlu Said Han'ı bir miktar askerle Ferganalıların yardımına göndermişti. Said Han bütün Ferganalı isyancıları birleştirip önemli bir güç toplayıp Endican'a geldi. Böylece Sultan Ebubekir'in Fergana'yı almasına Özbeklerden başka yani Said Han'ın güçlerinden oluşan bir engel daha ortaya çıktı. Sultan Ebubekir Mirza, Said Han'dan Fergana'yı almak için harekete geçti ve Endican şehrinin Batı tarafındaki Tutluk adlı yerde Said Han ile karşılaşp şiddetli bir savaş yaşandı. Sonunda Sultan Ebubekir'in bazı komutanlarının ihanet etmesi yüzünden Sultan Ebubekir'in 4-5 bin askerini Said Han esir alıp onların çoğunu öldürdü ve bunun sonucunda Sultan Ebubekir'in askerleri dağılıp ağır bir yenilgiye uğradı. Sultan Ebubekir geri dönüp H.917 [M.1511/1512]'de Yarkend'e geldi.

b. Sultan Ebubekir Mirza'nın Akıl Sağlığını Kaybetmesi

Tutluk savaşından mağlup olup geri geldikten sonra Sultan Ebubekir akıl sağlığını kaybetmeye başladı. Mizacı bozulup çok zulüm yapmaya ve kan dökmeye

başladı. Güvenilir devlet adamlarının çoğunu; “*Bana suikast yapacaklar*” diye suçlayarak ağır işkenceler altında öldürdü. Onların evlat ve akrabalarını ya öldürdü veya mallarına el koydu. [398] Kendi kız kardeşi Han Sultan Hanım’ı da aç bırakıp işkenceyle öldürdü. Muhammed Şah adlı bir kardeşini göğsünden duvara çivileyip öldürdü. Tutluk savaşından dönüşünde Özkend ahalisini suikast suçlamasıyla katletti. Bu katliamda 30 binden fazla Müslüman şehit oldu. Yarkend’de de iki oğlunu suikast suçlamasıyla öldürdü. Kaşgar ve Fergana arasındaki yaylalarda yaşayan Cagırak³⁴⁴ kabilesi Said Han taraftarı oldular diye kabileyi tamamen yok etti. En büyük komutanı Mir Veli Bey ve hazinedarı Şahdane Kokuldaş³⁴⁵ Tutluk savaşında düşman ile gizlice anlaştılar diye yapılan bir ihbara binaen görevlerinden azledip mal varlıklarına el koydu. Elhasıl bu şekilde aklını kaybetmişçesine vahşi zulümler ile yanındaki işe yarar iyi adamların sayısı çok az kaldı. Halkını da kendisinden bıktırdı. Böylece Sultan Ebubekir Mirza’nın gücü zayıflayıp herhangi bir düşman karşısında mağlup olacak bir duruma geldi.

c. Şarkî Türkistan’a Said Han’ın Saldırısı ve Sultan Ebubekir’in Şehit Olup Duğlat Devleti’nin Yıkılışı

Said Han, Fergana’yı alıp üç yıl orada Sultan unvanı ile hükümdarlık yapsa da H.920 [M.1514/1515]’de Özbeklere karşı kesin bir mağlubiyete uğrayıp Fergana’yı boşaltıp kendisine bağlı olanlar ve askerleriyle Issıkgöl’ün güneybatısına geldi. Kuzey bölgelerin de kendisine bir yaşam alanı oluşturma düşüncesindeydi. Sultan Ebubekir Mirza’dan kaçan eski Kaşgar hükümdarı Muhammed Haydar Mirza’nın oğlu Seyid Muhammed Mirza ve torunu Haydar Mirza³⁴⁶, Said Han’ın önemli adamlarındandı. Bunlar daima Sultan Ebubekir Mirza’dan intikam almanın peşinde [399] idiler. Bu yüzden Said Han’ı Altışehir’e sefer düzenlemeye teşvik etmeye başladılar. Sultan Ebubekir’in yaşı yetmiş geçtikten sonra akıl sağlığını kaybetmeye başladığı, askeri yönden zayıflayıp yanında işe yarar adam kalmadığı ve onun devletinin temellerinin çatırdadığı herkes tarafından biliniyordu. Bu durum Said Han’ı ümitlendirmekteydi.

³⁴⁴ Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 335.

³⁴⁵ Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 494.

³⁴⁶ *Tarih-i Reşidi*’nin müellifi.

Sonunda H.921 [M.1515]'in başında Said Han, Atbaşı yoluyla Kaşgar'a sefer düzenlemeye karar verdi.

Bu haberi duyan Sultan Ebubekir Mirza derhal Yarkend'den Kaşgar'a gidip surları sağlamlaştırdı. Yeteri kadar azık ve mühimmat ile Yusuf Bey, Mir Veli Bey ve Şahdane Kokuldaş komutası altında bin atlı ve 14 bin piyade askerî orada bırakıp Yenihişar'a gitti. Orayı da güçlendirip Emin Daruga³⁴⁷ ve oğlu Alika³⁴⁸ beyleri bir miktar asker ile savunmayla görevlendirip Yarkend'e geldi. Orada da asker toplamaya başladı. Said Han, Artuş'a gelip orayı aldı ve birkaç gün Artuş'ta durup halktan dört binden fazla asker toplararak kendi güçlerine katıp Kaşgar şehrine ilerledi. Üç Burhan³⁴⁹ tepesinde Sultan Ebubekir'in askerleri Said Han'a karşılık verip şiddetli savaştan sonra mağlup olup kaçtılar. Said Han Üç Burhan geçip şehre yakınlaşıp Sermen³⁵⁰ geçidinden Tümen'i geçip Sagantuk'taki³⁵¹ Sultan Ebubekir'in bağ evine yerleşti. Bu sırada Yusuf Bey askerleriyle şehirden çıktı ve savaş başladı. Sonunda Said Han mağlup olup Tokuz Ak³⁵² tarafına kaçtı. [400] ve iki-üç gün Tokuz Ak'ta durup Yenihişar'a saldırdı. Emin Daruga ve Alika Bey şehrin içine kapanıp sert bir savunma yaptılar. Bu şekilde Said Han, Yenihişar'ı iki aydan daha uzun kuşatma altında tuttu. Emin Daruga şiddetli bir savunma yapsa da ona Yarkend'den veya Kaşgar'dan hiçbir yardım gelmedi. Said Han'ın gücü günden güne artmaktaydı. Böylece Said Han kuşatmayı daha da ağırlaştırmaya başladı ve şehre her taraftan su

³⁴⁷ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 490.

³⁴⁸ Müellif “لعل” yazmış. Biz bu kelimeyi “Leal” olarak okuduk. Ancak TRTT (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 490) ve TRİT (Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 316)'de “Alika” olarak geçiyor. TRUTT (Köregan, **Tarihi Reşidi**, C.II, s. 672)'de ise “Elika” şeklinde yazılmış. Biz “Alika” kelimesini tercih ettik.

³⁴⁹ Üç Burhan Üçbut [?] demektir ve eski bir mabedin kalıntısıdır. Günümüzde halk oraya Üç Mervan [?] demektedir. Bu yer TRTT (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 204, 239, 484)'de “Üç Barkhan”, TRİT (Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 75, 304, 310)'de “Uch Barkan” şeklinde geçiyor. TRUT'de ise “Üç Burhan” (Köregan, **Tarihi Reşidi**, s. 658) ve “Üç Barhan” (a.g.e., s. 183) olarak iki farklı isimlendirme kullanılmış ve Kaşgar'ın üç fersah (18 km) dışında konumlandırılmış. Ancak müellifin ifade ettiği manalar ile ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

³⁵⁰ Müellif “Sermen” yazmış. TTUT (Köregan, **Tarihi Reşidi**, C. II, s. 659)'de de “Sermen” olarak geçiyor, TRTT (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 484)'nde ise “Sarman” olarak kaydedilmiş.

³⁵¹ Müellif “ساعاتوق” şeklinde yazmış. Biz kelimeyi “Sagantuk” olarak okuduk. TRTT (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 484)'de “Suğunluk”, TRİT (Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 310)'de “Sughunluk” olarak geçiyor. TRUTT (Köregan, **Tarihi Reşidi**, s. 659)'de ise “Soguluk” şeklinde yer almış ve dipnotta farklı farsça nüshalarda “Sogunluk”, Sogukluk” ve “Suguntuk” şeklinde farklı versiyonların olduğu ifade edilmiş.

³⁵² Müellif “Tokuz Ak” şeklinde yazmış. TRTT (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 486)'de “Tukuzak” olarak geçiyor. TRUTT (Köregan, **Tarihi Reşidi**, s. 663)'de “Toksak” yazılmış ancak dipnotta Farsça ve Rusça nüshalarda “Tokuz Ak” şeklinde yazıldığı ifade edilmiş.

verip, surların çoğunu yıkarak şehre yol açtı. Emin Daruga teslim olmaya mecbur olup, Receb ayının ilk günü [M. 11 Ağustos 1515] Yenihisar, Said Han'ın eline geçti. Bu sırada Sultan Ebubekir Mirza, Yarkend ve Hoten'den çok sayıda asker toplayıp savaşa hazırlanmaktaydı. Fakat bu askerler hiç savaş görmemiş ve gayretsiz hizmetçi ve çiftçi adamlardan oluşuyordu ve bunlara komuta edecek liyakatli komutanlar da yoktu. Sultan Ebubekir bu yeni askerleri alıp Yarkend'den ayrıldığı gün Yenihisar'ın elden gittiği haberi geldi. Bu haber Sultan Ebubekir'in düzensiz askerlerinin moralini çok kötü etkiledi. Onlar arasında büyük bir korku ve sıkıntı ortaya çıktı. Sultan Ebubekir bu durumdaki askerler ile savaşa girmeyi uygun görmeyip Yarkend'e döndü. Yenihisar'ın düştüğü ve Sultan Ebubekir'in yoldan Yarkend'e döndüğü haberi Kaşgar'a ulaşınca orada savunma yapan askerlerin morali çok bozuldu ve dirençleri azalmaya başladı. Diğer taraftan şehir üç-dört aydan beri kuşatma altında olduğu için halkın içine düştüğü kıtlık da en üst seviyeye ulaşmıştı. Said Han bu durumu bildiği için Receb ayının [401] ortasında [Ağustos 1515] Kaşgar'a sefer düzenledi ve oradaki güçsüz ve mecburiyet içinde kalan komutanlar (Yusuf Bey, Mir Veli Bey³⁵³ ve Şahdane Kokuldaş) savaşız Kaşgar'ı Said Han'a teslim etti.

Said Han, Kaşgar'ı aldıktan sonra derhal Yarkend'e ilerledi. Bu haberi duyan Sultan Ebubekir hükümdarlığı bırakıp oğlu Cihangir Mirza'yı hükümdarlık tahtına oturtup asker ve her şeyi ona teslim edip kendisi çokça hazine ve bir miktar askerî ile Hoten'e gitti. Cihangir Mirza savunma hazırlıklarına başladı fakat Said Han'ın yaklaşması etkisiyle Yarkend halkı ve asker arasında ortaya çıkan korku ve heyecan savunmayı imkânsızlaştırdı. Onun için Cihangir Mirza, hazine ve gıda ambarlarını açıp taşınabilir olanları kendisi aldı. Kalanları ise halkın yağmalaması için bırakıp Yarkend'i boşalttı. Askerleriyle Sancu'ya gidip o dağlık ve müstahkem yere yerleşti. Said Han, Yarkend'e gelip şehri savaşımadan aldı ve derhal Sultan Ebubekir'in peşinden gitmeleri için Daim Ali³⁵⁴ Bey, Bey Muhammed, Karakulak Mirza, Hacı Mirza, Sultan Ali Mirza, Nezir Mirza, Kamber Mirza ve Ali Togay adlı sekiz komutanını çok sayıda askerle Hoten'e yolladı. Bunlar Hoten'e yaklaştığında Sultan Ebubekir Hoten şehrini boşaltıp Karangu dağına kaçtı. Hoten halkı Said Han'ın

³⁵³ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 334.

³⁵⁴ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 451.

komutanlarını karşıladılar. Daim Ali Bey ve Bey Muhammed askerleri ile Hoten'de kaldı. Diğer altı komutan bütün askerleriyle Sultan Ebubekir'in peşinden Karangu dağına hareket ettiler. Sultan Ebubekir bu haberi duyup bütün ağır yüklerini attı ve yüzlerce heybe altın, [402] gümüş ve mücevheri Karangudağ köprüsünden (meşhur Kula³⁵⁵ köprüsü) nehre döktürüp onun yerine yiyecek yükletip Tibet tarafına kaçtı. Meşhur “Arpa buğday aş imiş, inci mercan taş imiş” atasözü Sultan Ebubekir Mirza'dan rivayet edilmiştir. Sultan Ebubekir kaçıp Tibet'e gider gitmez, Tibetliler her yerde isyan çıkarıp, ona suikast yapmaya başladılar. Bu yüzden Tibet'te durmak veya oradan geçip Hindistan tarafına gitmek mümkün olmadı.

Binaenaleyh Sultan Ebubekir; “her ne olacaksa yurdumda olsun” diye Yarkend'e dönmeye ve kendisini Said Han'a teslim etmeye karar verip Yarkend'e hareket etti. Bu haberi duyan Said Han, Sultan Ebubekir'i onu hürmetle karşılamaları ve Yarkend'e getirmeleri için adamlarını gönderdi. Seyid Muhammed Mirza Emin de “abimi karşılamaya ben de adam göndersem” diye Said Han'dan icazet alıp birkaç adamını yanlarına verdi.³⁵⁶ Seyid Muhammed Mirza'nın adamlarına fırsat bulduklarında Sultan Ebubekir'i gizlice öldürmeyi emretmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Elhasıl mezkûr karşılama heyeti yolun yarısında Sultan Ebubekir'e rastlayıp karşılama törenini icra ettiler ve Said Han'ın eman mektubunu takdim ettiler. Sultan Ebubekir çok sevinip yola devam etti. Birkaç gün yürüdükten sonra bir dinlenme esnasında Sultan Ebubekir ve bütün kabile uyuduğu sırada, Seyid Muhammed Mirza'nın adamları Sultan Ebubekir'in çadırına girip onu yattığı yerde boğazlayıp şehit ettiler. Bu olay H.921/M.1516'te gerçekleşti. [403] Böylece bazen içişlerinde bazen de tam bağımsız olarak 302 yıl devam eden Altışehir Duğlat yönetimi yıkıldı. Sultan Ebubekir'in oğlu Cihangir Mirza bir miktar güç ile Sancu'da sağlam bir şekilde duruyordu. Babası şehit olduktan sonra Said Han onu teslim olmaya davet edip elçi gönderdi. Cihangir Mirza anne tarafından Said Han ile akrabaydı ve Said Han'ın

³⁵⁵ Tarihi Reşidinin incelediğimiz Türkçe, İngilizce ve Uygur Türkçesi tercümelerinde nehrin adı geçmesine rağmen, köprü ismi ile ilgili bir kayda ulaşamadık. TRUTT (Köregan, **Tarihi Reşidi**, C. II, s. 689)'de “Aktaş” olarak geçen bu nehrin bugünkü Yurunkaş nehri olduğu ifade ediliyor. Müellifin doğup yetiştiği Hoten'in yanından akan ve DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 410)'de “Ürün Kaş” olarak geçen nehrin kaynağına yakın dağlık bölgede bir köprü olsa gerek.

³⁵⁶ Sultan Ebubekir ile Seyid Muhammed Mirza ana bir baba başka kardeşiler.

kızkardeşi onun nikâhındaydı. Bu akrabalığa güvenip teslim oldu. Said Han ona asilce muamele yaptı ve yüksek değer verdi. Daha sonraları epey nüfuz elde edip Said Han'ın yakın adamı oldu ama daha sonra meçhul bir kişi tarafından öldürüldü. Bu cinayetin Seyid Muhammed Mirza tarafından işlendiğinden şüphe edilmiştir. Sultan Ebubekir'in iki oğlu daha vardı. Onlardan biri (Turangir Mirza) için “nehirde boğuldu” diye bir söylenti çıktı ama aslında onu Seyid Muhammed Mirza'nın adamları öldürdü. Bir diğeri (Bostangir Mirza) bu olayları görüp Yarkend'den kaçıp Taşkend'e gidip Suyuncuk Han Özbek'in himayesine girdi.

d. Sultan Ebubekir Mirza'nın İdare Teşkilatı ve Bazı İcraatları

Sultan Ebubekir'in idare teşkilatı Çağatay Devleti'nden farklıydı ve gayet düzenli bir şekildedir. Adliye işleri âlimlerin fetvalarına uygun icra ediliyordu. Bütün iç siyaset ve yönetim işleri hususundaki kanunları Sultan Ebubekir koymuştu ve bu kanunlara uymayan kişilere verilen cezalar vardı. Yönetim işinin her kısmı için ayrı birim ve memurlar atanmıştı. Demek ki günümüzdeki durum gibi Sultan Ebubekir'e hesap veren sorumlu [404] birim ve memurlar vardı. Her şehir, kasaba ve köyün yöneticisini Sultan Ebubekir doğrudan atıyordu. Askerler mülki idareye karışmıyorlardı. Böylece Çağatay Devleti dönemindeki askerî yönetim sistemi ortadan kalkmış, halk çok rahat etmiş ve asayiş elde edilmişti. Bütün suçlu, mahpus ve esirlere iâşe veriliyor, onların yemek ve diğer ihtiyaçları hazine tarafından karşılanıyordu. Bununla birlikte uygun işlerde de çalıştırılıyordu. Erkekler şehir ve kentlerin kalıntılarını kazmak ve maden çıkarma işlerinde kullanılıyordu. Kadın mahkûm ve esirler kadınlara uygun yün eğirme, elbise dikmek gibi işlerde kullanılıyordu.

Kaşgar'da Kazık³⁵⁷ adlı bir şehrin kalıntısında çok fazla altın, gümüş ve mücevher bulundu. Hoten'de kadim bir şehrin harabelerinde yapılan kazıda hesapsız hazineler çıktı. Bu hazinelerden tarih sayfalarını süsleyen bir kısmını anlatacağız. Bu anlatacaklarımızı Haydar Mirza (Tarih-i Reşidi'nin müellifi) “kendi gözümle gördüm”

³⁵⁷ Müellif “Karık” olarak yazmış. Tarihi Reşidi'nin incelediğimiz üç farklı tercümesinde (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 429; Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 255; Köregan, **Tarihi Reşidi**, C. II, s. 561) “Kazık” şeklinde yazıldığı için bu ismi tercih ettik. Ancak bu “Kazık” kelimesi konusunda İngilizce tercümenin dipnotunda, bu kelimenin manasının tam olarak anlaşılmadığı ve Türkçedeki kazmak fiilinden türetilmiş “kazılan yer” anlamı olabileceği ifade ediliyor. Kelimenin bu anlamına aşina olan müellif bu yüzden “Karık” kelimesini tercih etmiş olabilir.

diye anlatıyor ve diyor ki: “Mezkûr şehirden 27 küp çıktı ve her küpün içine adam girse görünmeyecek kadar büyüktü. Her küpün içinde bir buçuk gez³⁵⁸ [114cm] uzunlukta bir bakır ibrik vardı. Bu ibrikler saf altınla doluydu. İbriğin dışında küp ağzına kadar 500 miskal³⁵⁹ [2kg] ağırlığında gümüş para ile doldurulmuştu ve her ibriğe (Humar Hatun’un³⁶⁰ oğlunun düğünü için) diye bir ibare yazılmıştı. Bu Humar Hatun kim olduğu ve ne zaman yaşadığı belli değildir.

Sultan Ebubekir bu küpler içindeki hiçbir şeye dokunmadan Yarkend hazinesine saklamıştı. Said Han saldırısı sonucunda bunlar [405] tamamen yok oldu. Sultan Ebubekir inşaat ve ziraat işleri için çok fazla çaba sarf etti. Haydar Mirza şöyle yazmıştır: “Sultan Ebubekir kendi ülkesinde 12 binden fazla bina ve bağ inşa ettirdi. Bunların çoğu Yarkend’deydi. Ülkenin her tarafında çok sayıda su kanalı kazdırdı. Günümüze kadar gelen Yarkend ve Kaşgar eskişehir surları Sultan Ebubekir’in eserlerindendir. Haydar Mirza bu şehirlerin yapımındaki mühendislik ile surlarının yükseklik ve kalınlığını, Yarkend Sarayı’nın yüz tanablık³⁶¹ [374.500 m²] bir alanda inşa edilen muntazam bir imaret olduğunu uzun ayrıntılar ile anlatılmaktadır. Sultan Ebubekir ülkenin huzuruna halel gelmemesi için son derece özen gösteriyordu. Özellikle o zamanlardaki makam düşkünü Çağatay ve Küregen hanedanına mensup kişiler Sultan Ebubekir’in ülkesine girdiğinde onları daima gözetim altında tutar ve ülkeden hiç çıkarmazdı. Eğer onlardan şüphelenirse ya öldürür ya da ömür boyu hapsederdi. İşte bu basireti sayesinde 48 yıllık hükümdarlık süresi içinde hiçbir iç karışıklık çıkmadı.

7. Özbek ve Kazakların Kökeni

Bugünlerde Özbek ve Kazak adları ile tanınmakta olan Türk kavimleri Şarkî Türkistan halklarından olmayıp Batı Türkistan ve Tanrıdağları’nın kuzeyinin sakinleri olmaları itibariyle onların meseleleri bizim konumuz olmasa da [406] Şarkî

³⁵⁸ Buhara, Hindistan ve başka yerlerde kullanılan bir ölçü birimi. Yaklaşık 70 cm. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 58.

³⁵⁹ Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 256.

³⁶⁰ Müellif “ق” ile “Kumar” olarak yazmış. TRİT (Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 257)’de “Khamar”, TRUTT (Köregan, **Tarihi Reşidi**, C.II, s. 562)’de, Uygur Türkçesi’nde kullanılan, bir nesneye olan yüksek istek (Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C. II, s. 882) manasına gelen ve “خ” ile yazılan “Humar” kelimesini tercih ettik.

³⁶¹ Türkistan bölgesinde kullanılan bir ölçü birimi 1 tanab yaklaşık 3.745 m². Bkz. John Lawton, **Samarkand and Buhara**, London, Tauris Parke Books, 1991, s. 36.

Türkistan'ın Batı ve kuzeyindeki bölgelerde yaşayan komşularımız ve de akrabalarımız olmaları nedeniyle onlarla tarihimiz müşterek derecede birbirine karışmıştır. Bu kitabımızda onlardan sıkça bahsedilmiştir. Binaenaleyh önemli bir tarihi hakikatten okuyucularımızı habersiz bırakmamak amacıyla bu iki adın kökenini ve bu adlar ile tanınmakta olan Türklerin kökenini beyan edip geçmeyi gerekli gördüm.

a. Özbek

Avrupalı yazarların bir kısmı ve onlardan beslenen bazı Doğu tarihçilerin Özbek kelimesini etnik (nesebe ait) bir kelime olarak düşünüp Batı Türkistan Türklerini eskiden beri Özbek adıyla tanınan bir kabile diye yazıyorlar. Yakın zamana kadar Fergana, Buhara ve Hive'de varlığını sürdüren Özbek hükümdarların hanedanını mezkûr bölgelerin esas halkından diye tahmin etmişlerdir. Bu bölgelerin halkının çoğu bu adlara türlü türlü asılsız manalar vermektedirler fakat bunların hepsi gerçeğe uymayan şüphe ve tahminlerdir.

Gerçek şudur ki, Özbek kelimesi etnik bir kelime değildir. Yani bir Türk kabilesinin adı değildir ve Batı Türkistan halkının çok eski bir adı veya lakabı da değildir. Çünkü tarihi dönemlerin en eski zamanlarından Moğol İstilasına kadar Doğu ve Batı Türkistan halkının sadece Türk adıyla tanındığını ve ondan başka [407] kabile ve kavim isminin olmadığını eski tarihi ve edebî eserlerden şüphesiz bir şekilde biliyoruz. Sadece Buhara ve Semerkand halkı olan Türkler, İslâm öncesi ve sonrası tarihlerde Sogdak ve Sogd (Araplar Sogd diyorlar) adı ile tanınmışlardır. Bu isimde kabile adı olmayıp yaşanılan bölgeden gelen bir isimdir. Buhara ve Semerkand'ı besleyen Zerefşan nehrinin eski adı Sogd idi. O bölgelerde bu ad ile tanınıyordu. Eski zamanlardaki Doğu ve Batı Türkistan halkından herkes yaşadıkları bölgenin adı ile tanınıyordu ki, bu durum günümüzde de aynıdır. Özbek adı yakın zamanda arızî bir yolla Batı Türkistan halkına yapıştırılmış bir lakaptır.

Olay şudur: Deşt-i Kıpçak ve Rus yurtları Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın payına düşmüştü. Bu nedenle o yerlerdeki çeşitli Türk kavimlerine Cuci Ulusu denilmiştii. Daha sonraları Cuci hanedanından olan Altınorda Hanlığı'nda önemli mevki sahibi hanlara nisbet ediliyordu. Örneğin; Batuhan zamanında Batu Ulusu ve

Berka Han zamanında Berka Ulusu ve Özbek Han zamanında Özbek Ulusu diye meşhur olmuşlardı. Ondan sonra bu lakap değişmeden mezkûr Türklere Özbek Ulusu denmeye devam edildi. Timur Bey döneminden itibaren Batı ve Şarkî Türkistan devletleri ile Altınorda Devleti arasındaki siyasî ilişkiler ve savaş çoktu. Daha sonraları Ruslar güçlenip Altınorda Devleti'ni mağlup ettikten sonra o devlete mensup kişiler Türkistan'a yakın bölgelere gelip devletler kurdu. Bu münasebetle onlar [408] ile Doğu ve Batı Türkistan devletleri arasında savaş ve barış muamelesi çoğaldı. Bu zamanlarda Türkistan'da Özbek ile savaş oldu. “Özbek mağlup oldu, Özbek'ten elçi geldi, Özbek'e elçi gitti” gibi sözler çok oluyordu. Yukarıda anlatıldığı gibi H.906 [M.1500/1501]'da Muhammed Şeybani Han, Batı Türkistan'ı istila etmeye başlayıp sonunda o yurtları alıp meşhur Özbek Devleti'ni kurdu. Daha sonra bu devlet parçalanıp Buhara, Hive ve Fergana'da bu devletin devamları tâ günümüzdeki Rus istilasına kadar devam etti. İşte bu hükümdarların lakabı olan Özbek kelimesi Moğol geleneklerine uygun olarak onların hâkimiyeti altındaki Batı Türkistan halkına nisbet edildiği için bu lakap ile adlandırıldılar. Böylece onların eski Türk unvanları ve Moğol İstilasından Küregen hanedanı yıkılana kadar devam eden Çağatay Türkleri denen lakapları unutulup, günümüzde bu dışarıdan gelen Özbek lakabı ile meşhur oldular.

b. Kazak

Bu da bir etnik isim değildir. Yani şimdilerde Kazak denilen göçmen Müslüman Türkler aslında mezkûr isim ile adlandırılan bir kabile değildir. Şimdilerde Kazak denilen göçmen Türk kabileleri eski zamanlardan itibaren Deşt-i Kıpçak denilen Doğu Avrupa, Sibiryâ, Hazar ve Aral denizlerinin kıyıları ile Tobol ve İtriş nehirlerinin arasındaki yaylalar ve Şarkî Türkistan'ın kuzey kısımlarında yaşayan [409] yüzlerce Türk boylarına (kabileleri) bu boylardan olmayan hükümdarlar vasıtasıyla yakın zamanlarda yapışıp kalan bir lakaptır. Demek ki bu kabilelere isnad edilmekte olan Kazak adı Batı Türkistan halkına verilen Özbek adı gibi arızî bir lakaptır.

Asım Necip Efendi'nin Türk Tarihi, Hacı Abdulgaffar Kırımlı'nın Tarihi, Şehabettin Mercani'nin Müstefadü'l-Ahbar³⁶², Murad Remzi Efendi'nin Telfiku'l-Ahbar gibi Türk ve Tatarların araştırmacı yazarlarının kitaplarında ittifakla yazılan değerli bilgiler şudur: Yukarıdaki yurtlarda yaşamakta olan Nayman, Kiyat³⁶³, Kongrat³⁶⁴, Oyrat, Peçenek, Alaş³⁶⁵, Argun³⁶⁶, Çuras³⁶⁷, Kama³⁶⁸, Başkurd, Çuvaş, Çeremiş³⁶⁹, Çiğil, Bismil, Kaluç³⁷⁰ ve bunlardan başka yüzlerce Türk kabilelerinin zamanında topluca Kazak lakabına girip kalışlarının nedeni olan olaylar işte bunlardır. Altınorda Devleti zayıflayıp Cuci Hanedanı arasına ihtilaf düştüğü zamanlarda çok sayıda şehzade Han'a bağlılığı bırakıp Deşt-i Kıpçak ve Sibirya'nın merkezinden uzak olan bölgelere gidip bağımsızlık ilan etmeye başladılar. Bunlar gibi isyancılara devlet merkezindekiler Kazak diyorlardı.³⁷¹ Yavaş yavaş bu tür isyancılar çoğalıp Kazak adı verilenlerin sayısı arttı ve daha sonraları bu isyancı şehzadelerin yönetimine bağlı olan Türk kabileleri bu ad ile adlandırıldılar. Daha da sonraları mezkûr şehzadelere bağlı olsun ya da olmasın Doğu Avrupa'dan tâ Yama (Yenisey) nehrine kadar uzanan yaylalarda yaşayan bütün [410] göçmen Müslüman-Türk kabileleri Kazak haline geldi. H.900 [M.1495] civarında Cuci Han'ın oğlu Aksak Timur'un evlatlarından Ahmed Kerey³⁷² Han, Burunduk Han ve Kasım Han adlı şehzadeler Deşt-i Kıpçak ve Sibirya'daki Türk kabilelerini birleştirip bir göçmenler devleti kurdu ve bu hanedan devleti H.1142/M.1780'de Rus istilasına uğradı ve bağımsızlıklarını kaybettiler. Bu devlet Türkistan tarihlerinde Kazak Devleti ve Avrupa tarihlerinde Tyumen³⁷³ Çarlığı adıyla bilinmektedir.

³⁶² Şehabeddin Mercanî, **Müstefâdü'l-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar**: Kazan ve Bulgar'daki durum hakkında faydalanan haberler, (Çev. Mustafa Kalkan), Ankara, AKM, 2008.

³⁶³ Kemaloğlu, a.g.m., s. 31.

³⁶⁴ Osman Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 472.

³⁶⁵ Ercan Çelebi, **Türkistan Millî Mücadelesi**, İstanbul, Hiperlink, 2018, s.102

³⁶⁶ Yorulmaz, a.g.m., s. 472.

³⁶⁷ Muhammed Bilal Çelik, "Yarkend Hanlığı", **Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 666.

³⁶⁸ Kama nehri civarında yaşayan Kama Bulgar Türk kavimleri kastedilmiş olabilir.

³⁶⁹ Serkan Acar, "Kazan Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, İstanbul, Ötüken, 2017, s. 249.

³⁷⁰ Çelik, **Yarkend Hanlığı**, s. 666.

³⁷¹ Eşkiya demektir ve Telfiku'l-Ahbar'a göre Kaçak'ın değişime uğramış halidir.

³⁷² Yorulmaz, a.g.m., s. 440.

³⁷³ Tümen Şehri, Sibirya'nın Tümen Oblast'ının merkezidir. Petrol ve Doğalgaz rezervi açısından zengin olan şehir, aynı zamanda bir ulaşım merkezidir. Trans-Sibirya Demiryolunun kavşak noktası ve

8. Şarkî Türkistan'daki Saidiye Millî Devleti

Sultan Mahmud Han şehit olduktan sonra Çağatay hanedanından Şarkî Türkistan'da büyük hükümdar unvanıyla hüküm süren hiç kimse kalmadı. Aslında Altışehir bölgesinin Batı ve güney kısmında Sultan Ebubekir Duğlat hükümdardı. Kuça'dan Kumul, Beşbalık, Yukarı İli (Şimdiki Gulca) bölgelerinde AlaçaHan'ın büyük oğlu Mansur Han genel vali sıfatıyla bağımsız bir şekilde hükümdarlık yapıyordu. Issıkgöl etrafı ve Yedisu bölgelerindeki göçmen kabileler yönetimsiz başıboş yaşamaktaydılar. Bu durum sekiz yıl böyle devam etti. H.921 [M.1515/1516]'de Said Han yukarıda anlatıldığı gibi Sultan Ebubekir'i kaçırtıp Yarkend'i işgal ettikten sonra Türk geleneklerine uygun olarak kendine bağlı olan beyler, askerler ve Yarkend halkından oluşan bir Savrın (Kurultay) toplayıp, beyaz keçe kilim üzerinde oturup kendini bütün Şarkî Türkistan'ın büyük hanı ilan etti. Bu yeni kurulan devlet yukarıda anlatıldığı gibi tam anlamıyla [411] Şarkî Türkistan'ın millî ve yerli bir devleti mahiyetindedir. Binaenaleyh tarihte Çağatay Devleti yerine Saidiye Devleti denilmektedir. Said Han mezkûr törenden sonra Yarkend tahtına oturup Sultan unvanı aldı.

a. Sultan Said Han ve Onun Saltanatının Kuruluşu

Sultan Said Han, Şarkî Türkistan'da 170 yıl devam eden millî bir devletin kurucusu olduğu için bu zâtın biyografisini ve hayatına ait bildiklerimizi yazmak lazımdır. Bu zâtın biyografisini çağdaşı ve yakın adamı olan Haydar Mirza Küregen, Tarih-i Reşidî'de ayrıntılı olarak anlatmıştır. Biz o anlatılanları kısaca muhterem okuyuculara sunacağız.

Said Han, Ahmed AlaçaHan'ın üçüncü oğlu ve Sultan Yunus Han'ın torunudur. H.892 [M.1486/1487]'de doğdu ve 14 yaşına kadar babasının eğitiminde büyüdü. H.908 [M.1502/1503]'de Alaça Han Taşkend'e Said Han'la birlikte gitmişti. O yıl Hanların Şeybani Han'ın eline esir düştüğü savaşta Said Han, Babür Mirza ile Ahsi Savaşı'na katılmıştı. O savaşta Said Han ağır yaralanıp Ahmed Bey Tembel'in

Tura nehrinde bir limanı vardır. Sibirya'daki en eski kent olan Tümen XVI. yy'da kurulmuştur. Bkz. Stanley D. Brunn, Jack Francis Williams, Donald J. Zeigler, **Cities of the World: World Regional Urban Development**, Rowman&Littlefield, Maryland, 2003, s. 249-250.

eline esir düştü ve bir süre Ahsi hapishanesinde çok zor şartlar altında hapis yattı. İkinci yıl Fergana'ya Cani Bey Han Özbek vali olunca Said Han'ı hapisten çıkarıp göz altında tuttu. Bu gözetim günlerinde Şarkî Türkistan'a kaçmak için gizlice çalışıyordu. 18 silahlı ve atlı adam hazırladı. Bir fırsatını bulup mezkûr adamlar ile Fergana'dan kaçıp Narin'e geldi. [412] Oradan hareketle Issıkgöl kıyılarındaki Sultan Mahmud Han'ın yanına geldi. Bir süre Sultan Mahmud Han'ın yanında rahat bir şekilde yaşadı fakat Sultan Mahmud Han'ın eğlenceye düşkünlüğü ve devletin müthiş bir şekilde fesada düşmüş olması onu çok üzüyor ve buna nasıl çare bulabileceğini düşünüyordu. Sonunda Sultan Mahmud Han'ı devirmeden ve devleti yeniden güçlendirmeden bu işi düzeltmenin mümkün olmadığını düşünerek Han'dan ayrılmaya ve uzak bir yere gidip bir teşkilat kurmaya karar verdi. Han'dan Yedisu'ya gitmek için izin istedi fakat Han izin vermedi. Said Han gizlice bir teşkilat kurup 200'den fazla silahlı adam hazırladı ve bir fırsatını bulup mezkûr adamları ile kaçtı. Sultan Mahmud Han onu yakalamak için asker gönderdi. Said Han bu askerlerle savaşp yaralı olarak esir düştü. Han onu gözaltında tuttu fakat Han'ın gaflet ve pervasızlığı sayesinde Said Han yine gizli faaliyetlere devam etti. İki yıllık gözaltı günlerinde güçlü taraftarlar kazandı. Bu taraftarlar ile H.913 [M.1507/1508]'te kaçmayı başardı ve Yedisu'ya gidip kardeşi Halil Sultan (Yedisu valisi) ile birleşti. O yıl Said Han kendisini han ilan etti. Sultan Mahmud Han'ı devirmek için askerî adımlar atmaya başladı. Sonunda yukarıda geçtiğı gibi Sultan Mahmud Han mağlup olup H.916 [M.1510/1511]'da Fergana'ya gidip şehit oldu. Böylece Tanrıdağları'nın kuzeyindeki Yedisu ve Issıkgöl etrafı Said Han'ın hanlığınatebâsı oldu. Fakat bu vaziyet devam etmeyip yukarıda görüldüğü gibi abisi Mansur Han'ın saldırısıyla Yedisu ve Alma Ata savaşlarında mağlup olup adamlarından ayrılıp Narin ormanlarında yaşmak zorunda kaldı. Orada da duramayıp az sayıda adamı ile Altışehir tarafına [413] geçip Tarım kıyısındaki Dolanlar'ın (Sarı Uygurlar) arasına girip onlardan asker toplamak ve yeniden işe koyulmayı düşünüyordu. Fakat Dolanlar, Siad Han'a yardım etmek yerine suikast yapıp adamlarının bir kısmını öldürüp, bir kısmını esir ettiler. Said Han sadece bir at ile kaçmayı başardı ve yine Narin'e gitti. Orada avare bir halde dolanan 40-50 adamı ve bir kadını bulup bir yaylaya giderken Sultan Ebubekir'in askerleriyle karşılaşp onlarla savaşp kaçıp kurtuldu. Fakat en fazla beş-altı adamı kaldı. Sürekli doğudan Mansur Han, güneyden Sultan Ebubekir, batıdan Özbeklerin eline düşme ve feci bir şekilde

öldürölme korkusu içindeydi. Böylece bütün genişliğine rağmen dünya Said Han'a dar gelmekteydi. Sonunda gizlice Fergana'dan geçip Afganistan'a gitmeye ve Babür Şah'ın himayesine girmeye karar verip Fergana'ya hareket etti. Endican'a geldiğinde tanındı ve Özbekler tarafından Endican'a hâkim tayin edilen adam Said Han'ı beraberindekilerle birlikte yakalayıp hapsetti.

Fakat mezkûr hâkim Said Han'a kalben dost idi ve birkaç gün sonra bir hile ile Said Han'ı ve beraberindekileri gizlice hapisten çıkarıp kaçırdı. Said Han kaçıp Karatigin'e geçip orada da durmadan Bedahşan'a gitti ve Bedahşan hükümdarı Mirza Han'ın himayesine sığındı ve birkaç gün orada durup Mirza Han'ın müsaadesi ile Kabil'e gitti. H.915 Şaban [Kasım-Aralık 1509] ayında Kabil'e gidip Babür Şah'a misafir oldu ve Babür Şah ona çok izzet gösterdi. Yaklaşık iki yıl Kabil'de durdu ve bu süre içinde Fergana'daki tanıdıkları olan Çağatay, Küregen ve Duğlat hanedanlarına mensup kişiler ile karşılıklı mektuplaşıp gizlice kendine taraftar yapıp fırsat kollamaktaydı. **[414]** H.916 [M.1510/1511]'da Şeybani Han, Merv'de İsmail Safevi'nin elinde öldürölmesinden sonra Özbekler arasında dağınıklık çıkmasından yararlanan Babür Şah, Batı Türkistan'a sefer düzenledi. Said Han da bu sefere katılıp Kunduz şehrine geldiklerinde Fergana'daki Said Han taraftarlarının Özbekleri mağlup ettiğı ve onların Babür Şah'tan yardım talep ettikleri haberini getiren elçiler gelince, Babür Şah bir miktar askerle Said Han'ı Fergana'ya yolladı. Said Han, Fergana'ya gelip yukarıda anlatıldığı gibi Fergana'yı aldı ve Sultan Ebubekir'i Tutluk Savaşı'nda mağlup etti. Ondan sonra Said Han, Fergana'dan, Babürşah Semerkand'dan hareket edip Özbekleri Batı Türkistan'dan çıkarmak için Özbekler ile savaşa giriştiler. H.918 [M.1512/1513]'e kadar onlar galip ve Özbekler mağlup vaziyette olsalar da Özbekler'i kesin bir şekilde mağlup etmeyi ve onları Batı Türkistan'dan çıkarmayı başaramadılar. H.918 [M.1512/1513]'de Said Han, Taşkend'i Özbekler'den almak için harekete geçip Suyuncuk Han'a mağlup olup Fergana'ya geri döndü. Bu sırada Said Han'a yardım eden Babür Şah, Özbek Hanı Ubeydullah Han'a mağlup olup Batı Türkistan'ı boşalttı ve Afganistan'a geri döndü. Said Han, Özbeklerin karşısında yalnız yaldı. Bu sırada Suyuncuk Han, Fergana'ya saldırdı. Said Han, Suyuncuk Han'ı da önden savunma ve arkasından da hatt-ı ricatını kesmek suretiyle mağlup edip onu kaçmaya mecbur etti. Ondan sonra Özbekler iç ihtilaflarını bırakıp Ubeydullah Han'ın

bayrağı altında birleşip her türlü düşmanı yenecek güce eriştiler. Said Han onlara denk gelemeyeceğini anlayıp Özbeklerin kuzeyindeki düşmanları olan Kazak Hanı Kasım Han ile Özbeklere karşı **[415]** bir askerî birlik anlaşması imzalamak için kendisi Deşt-i Kıpçak'a hareket etti. H.919 [M.1513] sonbaharında Kasım Han ile görüşüp bir birlik anlaşması imzaladı. İlkbaharda iki taraftan Özbeklerin üzerine saldırmaya karar verdiler ve Said Han geri döndü. Fakat ilkbaharda Deşt-i Kıpçak'ın batısında karışıklık çıkıp Kasım Han o tarafa sefer düzenlemeye mecbur olduğu için Batı Türkistan'a gelemeydi. Suyuncuk Han bu olayı öğrenip H.920 [M.1514]'de güçlü bir ordu ile Fergana'ya sefer düzenledi. Said Han ve beyleri bu defa da Suyuncuk Bey ile savaşının sonucunun kesin bir mağlubiyet ve var olan gücü de kaybetmek olacağını düşündükleri için Fergana'yı boşaltıp Özkend yoluyla Şarkî Türkistan'a hareket ettiler. Fergana'daki bütün Çağatay, Küregen ve Duğlat hanedanına mensup kişileri de alıp yaklaşık 10 bin kişiyle H.Rebiülevvel 920 [M.Nisan-Mayıs 1514]'de Narin'e geldiler. Ondan sonra Sultan Ebubekir ile ilgili bölümde anlatıldığı gibi Cemaziyelevvel [Haziran-Temmuz] ayında Kaşgar'a saldırıp evvela Yenihisar ve Kaşgar, ondan sonra da Yarkend'i işgal ettiler.

Görülüyor ki Said Han'ın H.908 [M.1502] ve H.920 [M.1514] arasında 12 yıllık süre içinde başına gelen olaylar adeta her dönemde büyük inkılapçı veya devlet kurucusu olan kişilerin başına gelen olaylar ve dehşetli hadiselerin aynısıdır. Said Han'ın bu olaylar karşısında gösterdiği sabır, sebat ve metanet da aynen tarihteki büyük kahramanlar ve şanı büyük adamların sabır, sebat ve metanetleri seviyesindedir. Said Han, Yarkend işgalinden yedi gün sonra H.30 Receb 920/ [M.20 Eylül] 1514'te³⁷⁴ toplanan büyük kurultayda Şarkî Türkistan Hanı ilan edildi. **[416]** Bu kurultay ve biat merasimi bitene kadar Said Han, Yarkend şehrine girmeyip dışarıda bekledi. Bu işler bittikten sonra büyük debdebe ve merasim ile şehirdeki saraya girip tahta oturdu ve bundan sonra Sultan unvanı ile anılacağını ilan etti. Yarkend şehrinin devletin daimî başkenti olmasına karar verdi. Önemli yardımcısı olan Seyid Muhammed Mirza Duğlat'ı Emir-i Kebir unvanı ile vezir ve Kaşgar valilisi olarak tayin etti. Böylece Yarkend, Kaşgar, Hoten, Aksu, Issıkgöl ve Yedisu vilayetleri fiilen

³⁷⁴ Bilal Çelik, (**Yarkend Hanlığı**, s. 638) bu tarihi 3 Eylül 1514 [13 Recep 920] olarak veriyor. Ancak bu bilgi Tarihi Reşidi (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 500)'de zikredilen Sultan Said Han'ın Yarkend'e Recep ayının sonunda girdiği bilgisiyle çelişmektedir.

Sultan Said Han'ın hakimiyeti altına girip, her vilayete vali, askerî komutanlar ve başka memurlar tayin edildi. Kuça'dan Kumul, Beşbalık ve Gulca'ya kadar uzanan bölgeler Sultan Said Han'ın abisi Mansur Han'ın elindeydi. Mansur Han, Sultan Said Han'ın hakimiyetini tanımayıp ona düşmanlık yapmaya başladı. Fakat Sultan Said Han, Mansur Han'ı itaat altına almak için askerî adım atmayı tercih etmeyip siyasî ve barış yoluyla boyun eğdirmeyi tercih etti. Sultan Said Han'ın siyaseti ülkenin barış ve halkının asayişini her şeyden önemli görmek ve onun için çalışmaktı ve savaşa barışı tercih ederdi. Devlet kurmaktaki amacı fetih ve hırs değil aslında asırlardan beri rahat görmemiş halka asayiş getirmektir. Asıl amacının bu olduğunu ilanlar dağıtıp halka anlattığı rivayet edilir.

b. Sultan Said Han'a Mansur Han'ın Boyun Eğişi

Sultan Said Han saltanat tahtına çıktıktan sonra Mansur Han küçük kardeşi Emin Hoca Sultan'ı askerlerinin çoğunluğu ile Kuça'da bırakıp, Sultan Said Han'ın saldırırsa karşı koymasını emretti. Sultan Said Han, H.921 [M.1516] [417] sonuna kadar Mansur Han ve Emin Hoca Sultan ile resmî olarak savaş ya da barış için hiçbir adım atmadı fakat gizlice kardeşi Emin Hoca Sultan'ı kendi tarafına çekmek için çalışıyordu. Emin Hoca Sultan her iki abisine karşı siyasi bir tutum sergiliyordu. Sonunda Emin Hoca Sultan birkaç beyi ile Yarkend'e gidip Sultan Said Han'ı ziyaret etti ve onu büyük hükümdar olarak tanıyıp resmen biat etti. Sultan Said Han, Emin Hoca Sultan'ı Aksu ve Kuça vilayetlerine vali tayin edip, ona çok ikramda bulundu. Yanındaki beylere de hediyeler, rütbelere ve makamlar verip onları tamamen kendi taraftarı yaptı. Bu şekilde Mansur Han'ın en önemli gücü Sultan Said Han'ın tarafına geçmiş oldu. Sultan Said Han bu başarıdan sonra Mansur Han'a elçiler gönderip onu barışa ve birlik olmaya davet etmeye başladı Elçiler birkaç defa gidip geldikten sonra Sultan Said Han ve Mansur Han bizzat görüşmeye ve sorunu güzellikle halletmeye karar verdiler. Aksu ve Bay³⁷⁵ arasında görüşmek üzere anlaştılar.

Bu karar ve ittifak gereğince Sultan Said Han Yarkend'den devlet erkanı ve çok sayıda askerle hareket edip H.922'nin Muharrem [Şubat 1516] ayında Aksu'ya geldi. Mansur Han da ileri gelen adamları ve askerleriyle Bay'a geldi. Fakat Mansur

³⁷⁵ Yıldırım, a.g.e., s. 94.

Han; Sultan Said Han, Yedisu ve Alma Ata savaşlarının intikamını alır mı acaba diyerek, kendini güvende hissetmediği için görüşmeden önce birkaç kişiyi karşılıklı rehin alma şartını ortaya koyup elçi gönderdi. Sultan Said Han bu şartı kabul edip damadı Haydar Mirza Küregen başkanlığında saltanat hanedanından birkaç erkek ve kadını Mansur Han'ın yanına gönderdi ve Mansur Han da veziri [418] Cebbarberdi³⁷⁶ Bey başkanlığında birkaç erkek ve kadından oluşan hanedan mensuplarından oluşan rehin heyetini Sultan Said Han'ın yanına gönderdi. Buluşma yerinin Cam ve Abad³⁷⁷ arasındaki bölgede olması ve de iki tarafın askerlerinin birbirini görebilecek yerde saf tutup her şeye hazır durumda olması ve her iki Han'ın kendi has adamlarından 30'ar kişiyle buluşma yerine gelmelerine karar verilip buluşma vakti tayin edildi. Sultan Said Han buluşma yerine çadırlar kurdurdu ve iki taht koydurup muhteşem bir şekilde döşedi. Belirlenen günde Mansur Han, Bay'dan hareket edip Karabağ yoluyla Abad'a gelip o yerden çadır kurulan yere gelip kendisi için belirlenen tahta oturdu. Birkaç saat sonra Sultan Said Han geldi. O zamanlarda geçerli olan tazim merasimi ile abi ve kardeş görüştüler. Tahtlarına oturduktan sonra Sultan Said Han söze başlayıp şöyle dedi: *“Karışıklık ve ihtilaf neticesinde yaşanan acılarımızı bu birlik ve sevgi görüntüleri telafi edecektir.”* Mansur Han cevaben dedi ki: *“Gerçi yaş olarak ben sizden büyük olsam da mertebede siz benim büyüğüsünüz”*. İşte bu gayet kısa son derece anlamlı iki cümle söz ile açılan toplantıda yapılan samimi ve hürmetkâr müzakereler sonucunda Mansur Han, Sultan Said Han'ı bütün Şarkî Türkistan'ın büyük Han'ı olarak tanıdı ve siyaset konusunda kendisinin ve evlatlarının daima saltanat merkezinetebâsı ve vefakâr olacağına and içip söz verdi. Sultan Said Han, Mansur Han'ı olağanüstü yetkiye sahip genel vali sıfatıyla Kuça'dan Kumul, Beşbalık ve Gulca'ya [419] kadar uzanan Doğu bölgelerinin hükümdarı olarak tanıdı ve bu hükümdarlığın Mansur Han'ın evlatlarına geçmesi ve onların atama, azlinde Sultan Said Han ve evlatlarının hiç hakkı olmaması, mezkûr ülkelerin bütün askeri, idari ve mali işlerinde Mansur Han ve evlatlarının bağımsız bırakılması şartlarını kabul edip and ile söz verdi. Geceleyin vedalaşıp her ikisi kendi karargâhlarına döndüler. Ertesi gün Sultan Said Han Aksu'ya ve Mansur Han, Turfan'a hareket etti. Elhasıl Mansur

³⁷⁶ Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 288.

³⁷⁷ Çelik, *Yarkend Hanlığı*, s. 639.

Han hakikatte bağımsız, sadece ismen Sultan Said Han'a tâbi oldu. Böylece batıda Pamir, Fergana sınırı, Çu Derya, kuzeyde Balkaş gölü ve Tarbagatay dağları, doğuda Moğolistan ve Çin sınırı arasındaki bölgeler Saidiye Devleti'nin hakimiyeti altında tek bir ülke hâline geldi³⁷⁸.

c. H.923 [M.1517/1518]'den H.926 [M.1519/1520]'ya Kadar Olan Olaylar ve Kuzey Seyahati

H.923 [M.1517] ilkbaharda Sultan Said Han, Tanrıdağlarını aşır Issıkgöl kıyısında yazı geçirme, eğer Özbeklerin gücü azsa Fergana'ya sefer düzenleme niyeti ile yanına çok sayıda asker alıp kuzeye geçti. Issıkgöl etrafında dolaşır, avlanarak Fergana sınırına yakın yerlere kadar gidip Özbeklerin durumunu öğrendi fakat Özbeklerin ihtiyat için Fergana'da [420] çok sayıda asker bulundurduklarını öğrendiği için Fergana'ya saldırmadı ve kuzey bölgelerinde bazı ıslahatlar yapıp sonbaharda Yarkend'e döndü.

Hoten Seyahati, Sarı Uygur Gazası ve Kırgızların Kontrol Altına Alınması

H.924 [M.1518] ilkbaharında Sultan Said Han, Hoten'e seyahat düzenledi ve o zamanlarda Çerçen, Çarhılık ve Tarım halkı olan Sarı Uygurlar şu anki evlatları gibi yarı göçmen ve hayvancılıkla uğraşan bir halktı. Henüz İslâm'ı kabul etmeyip Buda dininde kalmışlardı ve Hanlık merkezine itaatleri de yoktu. Sultan Said Han, Hoten'e geldiği zaman bir miktar askerî Çerçen tarafına mezkûr Sarı Uygurların üstüne gaza yapmak ve onları İslâm'a sokmak için yolladı. Bu askerler gelmeden Sarı Uygurlar mallarını alıp uzak dağ ve çöllere kaçır yurtlarından uzaklaştılar. Bu yüzden mezkûr askerler Sarı Uygurları bulamayır yüklü ganimet toplayıp geri döndüler. Tanrıdağları'nın kuzeyinde Narin ve Barsgan (şimdiki Issıkgöl'ün doğusundaki Karaköl) yaylalarına yerleşen Kırgızların üstüne Sultan Said Han onların kabile beyi olan Muhammed Kırgız'ı vali tayin etmişti. Sultan Said Han'ın Hoten'deki günlerinde Muhammed Kırgız'ın Özbekler ile dostluk kurduğunu öğrendi. Bu haberi çok önemseyen Sultan Said Han mevsimin sonbahar olduğuna da bakmadan Üç Turfan'a

³⁷⁸ 18. haritaya bakınız.

gidip oradan Bedelart³⁷⁹ yoluyla Tanrıdağları'nı aşip Barsgan'a gidip Muhammed Kırgız başta olmak üzere birkaç tane Kırgız Beyi'ni tutuklayıp onların mallarına [421] el koydu. Böylece Kırgızlara itaatten çıkamayacak derecede edeplerini verip, kış günlerinde Muhammed Kırgız başta olmak üzere suçluları esir olarak yanına alıp Yarkend'e geri döndü.

Bedehşan'a Sefer

Sultan Ebubekir Mirza döneminde Pamir ve Sarı Çapan (Vahan) ve Sağnan bölgeleri Şarkî Türkistan'a bağlıydı. Sultan Ebubekir'in devleti yıkıldığı zamanda Bedehşan hükümdarı Mirza Han mezkûr ülkeleri işgal etmişti. Daha sonraları Sultan Said Han mezkûr bölgelerin Şarkî Türkistan Devleti'ne geri verilmesini Mirza Han'dan talep etti. Fakat Mirza Han bu talebi reddetti. Onun için Sultan Said Han, H.925 [M.1519/1520]'te çok sayıda askerle Bedehşan'a sefer düzenledi ve Sarı Çapan'a gittiğinde Mirza Han elçi gönderip mezkûr bölgeleri Sultan Said Han'a teslim etti. Sultan Said Han o bölgelere kendi yöneticilerini atayıp geri döndü.

Aksu Seyahati

H.926 [M.1520/1521]'da Sultan Said Han, Aksu'ya ulaştı ve Mansur Han'ı Aksu'ya gelmeye ve görüşmeye davet etti. Mansur Han, Aksu'ya gelip görüşüp ve her konuda fikir alışverişi yapıp Turfan'a geri döndü. Sultan Said Han da vilayetin bütün işlerini gözden geçirip dönüp Yarkend'e gitti. [422]

d. H.928 [M.1521/1522]'den H.931 [M.1524/1525]'e Kadar Olan Olaylar

Abdürreşit Sultan'ın Kuzey Valisi Olması

³⁷⁹ Müellif “بیدال آرت” şeklinde yazmış. Buna bağlı olarak Yakup Buğra (a.g.e., s. 261) gibi biz de kelimeyi “Bidelart” olarak okuduk. Bu yer DLT (Kaşgarlı, a.g.e., (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), 169)'nin bizim esas aldığımız Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu tercümesinde “Badal Art” olarak yazılmış ve Uç ile Barsgan arasında bulunan sarp bir geçidin adı açıklaması yapılmış. Besim Atalay tercümesinde (Kaşgarlı, DLT, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), C. I, s. 392) ise orijinal metin “بیدل آرت” ve okunuşu “Bedel Art” olarak geçiyor. Orijinal metinden yola çıkarsak “b” elifsiz yazıldığı için Bedel olarak okunması daha doğrudur. Kırgızistan ile Doğu Türkistan arasında bir dağ geçididir. Tarihi İpek yolunun Doğu Türkistan'a ulaştıktan sonraki üç güzergahından biri olan Orta yol, Aksu üzerinden Bedel Geçidi vasıtasıyla Issıkgöl'e ulaşır. Bkz. Üçler Bulduk, “İpek Yolu'nda Kültürel Etkileşim: 6-10. Yüzyıllarda Ticaret, Siyaset ve Din”, **İpek Yolunda Türk Kültür Mirası**, (Edit. Fahri Atasoy), Ankara, Türk Yurdu, 2014, s. 42.

Sultan Said Han devlet kurduktan sonra Issıkgöl, Yedisu ve Aşağı İli bölgelerinde çok sayıda göçmen kabilelerin yönetimi için Özbekleri ve bazı yerlere de merkezden hâkimler tayin etmişti. Göçmen kabilelerin beyleri çoğu zaman başıbozukluk yapıyor ve bazen Özbek ve Kırgız devletlerinin topraklarına musallat olarak devlete zarar veriyorlardı. Binaenaleyh mezkûr bölgeleri yönetmek ve beylerinin itaat etmesini sağlamak için bir genel vali ve yeteri kadar asker tayin etmenin gerekliliği ortaya çıktı. Sultan Said Han büyük oğlu Abdürreşit Sultan'ı genel vali tayin edip çok sayıda askerle bölgeye gönderdi ve Emir Ali Tugay³⁸⁰’ı Ulus Beyi³⁸¹ sıfatıyla Abdürreşit Sultan’ın yanına verdi. Muhammed Kırgız’ı affedip Kırgızlara ikinci Bey tayin edip geri gönderdi. Abdürreşit Sultan, Issıkgöl’ün batısındaki Koçkarbaşı³⁸² kasabasını merkezi yaptı.

Kalmuk Gazası

Sultan Mahmud Han’ın döneminde Emil vilayeti topraklarındaki Kalmuklar, Çağatay Devleti’ne tâbi ve vergi vermekte idiler. Sultan Mahmud Han’ın şehadetinden sonra bağımsız bir şekilde yaşama başlamışlardı. Sultan Said Han, H.929 [M.1522/1523]’da Abdürreşit Sultan’ı Kalmuklar’ın üstüne gaza yapma emri verdi. Abdürreşit [423] Sultan askerlerini alıp sefer düzenleyip Kalmuklar’ı mağlup etti ve sonuçta Kalmuklar devlete tâbi olmayı ve her yıl belli bir miktar haraç vermeyi kabul ettiler.

Kalmuk İsyanının Bastırılması ve Fergana’ya Sefer

Sultan Said Han çoğu yılın yaz günlerinde Torugart’a gidip yazı Issıkgöl kıyısında çadırda geçiriyordu. Bu adeti gereğince H.931 [M.1524/1525]’de Torugart’a gidip avlanıp Issıkgöl kıyısına geldiğinde Emil’deki Kalmukların isyan edip Yedisu’nun kuzeyine saldırdıkları haberi geldi. Han kendisi komuta ettiği askerleriyle Yedisu’ya sefer düzenledi. Yedisu’nun kuzeyinde Kalmukları mağlup ettikten sonra arkalarından kovalayıp İrtiş nehri yakınlarındaki Balan adlı bir yere kadar gitti. Bu sırada Taşkend ve Fergana hükümdarı Suyuncuk Han Özbek’in öldüğü

³⁸⁰ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 482

³⁸¹ Halkı idare eden muavin.

³⁸² TRTT (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 213)’de “Koçkar” olarak geçiyor. Yaygın kullanımı Koçkarbaşısıdır. Bkz. Barthold, **Türkistan Tarihi**, s. 65; Ahmet Güner, “Nuh II”, **DİA**, C. XXXIII, 2007, s. 228-229.

ve onun tahtı için Özbekler arasında iç savaş çıktığı haberi geldi. Sultan Said Han derhal geriye dönüp Karagöl'e geldi. O yerden Yarkend'deki naibi Emir-i Kebir Seyid Muhammed Mirza'ya bütün gücüyle Uş'a saldırması emrini gönderip kendisi Koçkarbaşı'na gelip, oradaki askerlerini alıp, Özkend'e hücum etti ve orayı işgal edip Uş'a geldi. Seyid Muhammed Mirza ile birleşip Uş ve Endican arasındaki meşhur Madu³⁸³ kalesine kadar ilerleyip mezkûr kaleyi de aldı. Sultan Said Han'ın bu saldırı ve ilerleyişi Özbekler için ortak bir tehlike olduğu için Özbekler iç mücadelelerini bırakıp hepsi Sultan Said Han'a karşı koymak için birleştiler. 100 bin kişilik bir orduyla Endican'a [424] geldiler. Bu muazzam güce karşılık Sultan Said Han'ın ordusu 25 bin kişilik küçük bir güçtü. Onun için Han aldığı yerleri savaşmadan boşaltıp Şarkî Türkistan'a geri geldi.

e. Şarkî Türkistan'ın Kuzey Kısımlarının Elden Çıkışı

Kazak Hanı Tahir Han'a tâbi olan Mangıt kabilesi isyan edip savaşıyordu. H.932 [M.1524/1525]'de Tahir Han mağlup olup birkaç bin hanelik Kazak ile kaçıp kış günlerinde Koçkarbaşı'na gelip Abdurreşit Sultan'ın himayesine sığındı ve Mangıtlara karşı yardım istediler. Abdurreşit Sultan, Tahir Han'a çok hürmet edip yer ve yayla verdi fakat yardım etmeyi kabul etmedi. Tahir Han, hükümetten kaç kere dersini almış Kırgızlar ile gizli dostluk kurup onlarla birleşti. Abdurreşit Sultan bu işten tamamen habersizdi. H.933 [M.1526]'ün başında Tahir Han ve Kırgızlar ansızın Koçkarbaşı'na baskın yaptılar ve Abdurreşit Sultan ağır bir yenilgiye uğrayıp canını zor kurtarıp Atbaşı'na kaçıp geldi. Bu haberi duyan Sultan Said Han derhal Yarkend'den hareket edip Atbaşı'na geldi. Sultan Said Han'ın bu hareketini Tahir Han duyup Kırgızlar ile doğu tarafına kaçıp İli'nin doğu tarafındaki Kunges³⁸⁴ yaylasına gitti. Han, Kunges'e asker yolladı. Bu askerler gidip Tahir Han ve Kırgızları mağlup edip oradan da kaçırıp yüz binden fazla koyun ve ineği ganimet alıp geri döndüler. Han, İli ve Issıkgöl etrafındaki bütün Kırgızları Atbaşı etrafına toplayıp oraya yerleştirdi. [425] Said Han devlet kurduğu günden beri bu kuzey bölgelerinde önemli miktarda asker tutmaya mecbur idi çünkü bu bölgelerin içindeki göçmenleri çok sayıda

³⁸³ Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 422.

³⁸⁴ N. Prejevalsky, *From Kulca Across The Tian Shan To Lob-Nor* (Çev. E.D. Morgan), Londra, Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, 1879, s. 9, 31, 34.

asker olmasa itaat noktasında tutmak mümkün değildi. Bunun yanında kuzeyde Kırgız ve batıda Özbek devletlerinden oluşan düşmanlar bu bölgelere sınır olduğu için Şarkî Türkistan'ın en önemli ve çok sayıda askerlerinin bu bölgede durması gerekiyordu. Buralardaki eski şehirler ve yerleşim yerleri ve tarım alanları tamamen yok olup, çoğu yer kumluk çöl, bazı yerler göçmen ve savaşçı kabilelerinin yaylalarından oluştuğu için devlet hazinesine faydası ve getirisi yoktu. Orada duran askerlerin azık ve ihtiyaçları Altışehir'den getiriliyordu. İşte şimdi bu bölgelerdeki halkın çoğunluğunu oluşturan Kırgızlar kendileri gibi göçmen olan Kazaklar ile birleşip devlete karşı yaman bir düşman haline geldiler. Sultan Said Han bu 11 yıllık tecrübe sonucunda faydası olmayan aslında ekonomik olan zararı olan bölgeleri terk etmeye karar verdi. Bütün askerleri ve mülki idarecilerini alıp Yarkend'e geri döndü. Böylece Şarkî Türkistan'ın önemli bir parçası olan Issıkgöl etrafı ve Yedisu bölgeleri Şarkî Türkistan Devleti'nden ayrıldı. Ondan sonra Tahir Han, Atbaşı'na kadar gidip oradaki Kırgızları alarak Kunges'e gitti. İşte bu Kuzey bölgelerinin Şarkî Türkistan'dan ilk defa ayrılışıdır. Kırgızların ve Kazakların Şarkî Türkistan'ın kuzeyinde kesin olarak yerleşmeye başlaması da işte bu tarihten itibaren gerçekleşmiştir. Kırgızların Türkistan yaylalarında yavaş yavaş yayılıp Pamir ve Serig göl³⁸⁵e kadar yerleşmesi mezkûr tarihten sonradır. [426]

f. Dardistan Gazası ve Bedehşan'a Sefer

Şimdiki Kancut, Gilgit ve Çitral³⁸⁶ bölgelerine o zamanlarda Dardistan deniliyordu ve o bölgelerin halkı tamamen putperesti. Sultan Said Han, H.934 [M.1527/1528]'te oğlu Abdurreşit Sultan ve damadı Haydar Mirza Küregen'in komutası altında çok sayıda askerî Dardistan'a yollayıp gaza emrini verdi. Bunlar beş-altı ay Dardistan bölgelerinde gaza yapıp 50 bin kişiyi esir alıp Serig Çapan (Vahan) yoluyla Yarkend'e geri döndüler. Bu esirlerin tamamını köle yapıp sattılar.

Uzun yıllardan beri Bedehşan hükümdarı olan Mirza Han, Özbeklerin yağmasından korunmak için Babür Şah'ın himayesine girip yaşamaktaydı. Babür Şah kendi kardeşi Nasır Mirza'yı ve ondan sonra Küregen hanedanından bir kişiyi yeteri

³⁸⁵ Tarihi Reşidi (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 84, 471)'de "Sarı Göl" olarak geçiyor. Uygur Türkçesi'ndeki orijinal ismi tercih ettik.

³⁸⁶ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 42.

kadar askerle Bedehşan'a yerleştirmişti. H.934 [M.1527/1528]'te Babür Şah Bedahşan'daki askerlerini Hindistan'a çağırıp yanında götürdü, böylece Bedehşan'da hiç askerî kalmadı. Bu yüzden Mirza Han, Babür Şah'ın himayesinden ümidini kesip Sultan Said Han'ın himayesini talep etti. Böyle bir fırsat bekleyen Sultan Said Han, H.935 [M.1528/1529]'te Yarkend'de Abdurreşit Sultan'ı naib olarak bırakıp kendisi çok sayıda askerle Bedehşan'a hareket etti. Serig Çapan'a ulaştığında Babür Şah'ın Bedehşan'ı koruması için oğlu Hindal Mirza'yı gönderdiğini duydu. Bu haberi duyan Sultan Said Han bu seferden pişman oldu fakat kış geldiği için geriye dönmek imkânsızdı. Serig Çapan çok kuru ve dar bir yer olduğu için kışı orada geçirmek de mümkün değildi. [427] Binaenaleyh Sultan Said Han kışı Bedehşan'da geçirmek ve ilkbahar geldiğinde Şarkî Türkistan'a geri dönme niyetini bildirip Hindal Mirza'ya³⁸⁷ elçi gönderdi. Hindal Mirza bu talebi bir hile zannedip kabul etmedi. Sultan Said Han zorla Bedehşan'a geldi ve Hindal Mirza kale etrafında (bugünkü Rustak³⁸⁸) askerlerini toplayıp beklemeye başladı. Sultan Said Han gidip kalenin dışında yerleşti ve kış geçinceye kadar Sultan Said Han kalenin dışında, Hindal Mirza içinde bekledi. İlkbaharda Sultan Said Han, Babür Şah'ın huzuruna elçi gönderip hareketinin düşmanca olmadığını bildirdi ve özür dileyip Yarkend'e geri döndü. Babür Şah Bedehşan'dan oğlunu çağırıp yerine Çağatay hanedanından Süleyman Şah Mirza'yı atadı ve bu nazik hareket sonucunda Bedehşan sanki bir tarafsız ya da ortak himaye edilen bir yer gibi oldu demek uygun olur.

g. Abdurreşit Sultan'ın Veliht Oluşu

H.936 [M.1529/1530]'da Sultan Said Han büyük oğlu Abdurreşit Sultan'ı kendine veliaht tayin etti ve mezkûr yıllarda Sultan Said Han kardeşi Emir Hoca Sultan'ı Aksu valiliğinden azledip Abdurreşit Sultan'ı oraya vali tayin edip gönderdi. [428]

³⁸⁷ Babür Şah oğlunun doğum haberini 4 Mart 1519 Cuma günü Hindistan seferi sırasında aldığı için ona verdiği Hindistan'ın alınışı manasına gelen "Hindal" adıyla tanınır. Adı Ebu'l Nasir Muhammed'dir. Babür Şah'ın Dildar Hatun'dan olan oğludur. Bkz. Babur Padshah Ghazi, **Baburnama**, s. 374, 385; Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 560.

³⁸⁸ Günümüzde Afganistan'ın Kuzeyinde yer alan Güney Türkistan'da Bedehşan yakınlarında bir şehir. Bkz. Yuri Bregel, **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Leiden, 2003, s. 25.

h. Tibet ve Keşmir'in Fethi

Batı Tibet³⁸⁹, Sultan Ebubekir'in zamanında Şarkî Türkistan'a bağlıydı fakat Sultan Ebubekir'den sonra her derecede bir bey bağımsız olup başsız bir hale geldi. Keşmir padişahının da adından başka bir şeyi kalmamıştı. Çu³⁹⁰ hanedanı denilen beyler her yerde bağımsız olmuştu. Hatta bir Sirinagar şehrinde birkaç tane hükümdar hüküm sürmekteydi. Bu şekilde Keşmir Devleti zayıf bir haldeydi. Emir-i Kebir Seyid Muhammed Mirza ve Haydar Mirza Küregenlar Sultan Said Han'ı Batı Tibet ve Keşmir'i alıp Şarkî Türkistan Devleti'ne dâhil etmeye teşvik ediyorlardı. Abdurreşit Sultan ve Emir Tagay başta olmak üzere bir kısım bu karara karşıydılar. Aradaki yolun kötülüğü ve mezkûr memleketlerin sağlayacağı faydanın az olduğunu neden gösterip Han'ın o yurtlara sefer düzenlemekten ciddi olarak engel olmaya çalışıyorlardı.

Fakat Sultan Said Han'ın sürekli yanında olan Seyid Muhammed Mirza ve Haydar Mirza'lar Han'a sonunda kendi görüşlerini kabul ettirdiler. H.938'in sonunda Zilhicce ayında [Temmuz 1532] 2 bin kişilik bir güç ile Haydar Mirza ve Sultan Said Han'ın küçük oğlu İskender Sultan, Sancu yoluyla Nubra ve Maryul³⁹¹ bölgesine sefer düzenlediler. Sultan Said Han kendisi üç bin kişiden oluşan bir güç ile Hoten'e geldi ve oradan Polur dağına gitti. Amacı Polur yoluyla Dulpa³⁹² bölgesine sefer düzenlemektir. İskender Sultan ve Haydar Mirza doğrudan Nubra bölgesine saldırıp o bölgeyi savaşarak ele geçirdiler. Maryul bölgesi (Ladak³⁹³) ahalisi savaşmadan [429] itaati kabul ettiler ama Sultan Said Han, Polur³⁹⁴ yoluyla Çangtang'a asker götürmenin imkânsızlığını anlayıp Polur'dan Hoten'e dönüp Sancu yoluyla önden giden askerlere yetişmek için yola çıktı. Yolda yüksek rakımlardaki nefes darlığı yüzünden hanın sağlığı son derece kötüleşti fakat Nubra deresine gelindiğinde iyileşti. Han buraya

³⁸⁹ Şimdiki Ladak ve Baltistan

³⁹⁰ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 592.

³⁹¹ Şimdiki Ladak

³⁹² Kuzey Tibet yani Çangtang Tarihi, Reşidi'ye göre Çampa halkına bağlı 50 bin aileden daha kalabalık bir kabile. Ancak TRİT'de yer alan dipnotta hem kelimenin okunuşu hem de bağlamı konusunda ayrıntılı açıklamalar mevcut. Bkz. Dughlat, **Tarih-i Rashidi**, s. 409.

³⁹³ Tibet'in merkezi ve Kuzeyinde yer alan bölge, Tibet'in toplam alanının %69'unu ve nüfusun %25'i oluşturur. Göçebe olan halkın ana geçim kaynağı hayvancılıktır. Bkz. Melvyn C. Goldstein, Cynthia M. Beall, **Nomads of Western Tibet: The Survival of a Way of Life**, Los Angeles, Uni. of California, 1990, s. 41.

³⁹⁴ Hoten'in doğusunda Keriye ilçesine iline bağlı bir kasaba. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

gelip sağığı düzeldikten sonra Maryul'daki İskender Sultan ve Haydar Mirza başta olmak üzere beyleri Nubra'ya çağırdı ve orada bir toplantı yapıp bundan sonra yapılacak işler hakkında müzakere yapıldı. Bu toplantıda Han'ın bir miktar askerle düz ve oksijeni seviyesi yüksek olan Nubra yoluyla Baltistan'a ve o bölgelerin fethinden sonra Keşmir'e gitmesine, İskender Sultan ve Haydar Mirza'ların şimdiki ismiyle Ladak ve Keşmir yoluyla doğruca Keşmir'e saldırmasına karar verildi. Bu karara uygun olarak İskender Sultan ve Haydar Mirza'ı dört bin asker ile Keşmir'e yollayan Han, kendisi bin kişilik bir güçle Baltistan'a hareket etti. Güz mevsiminde Baltistan'a ulaşp o bölgeleri iki ay içinde tamamen işgal etti.

İskender Sultan ve Haydar Mirzalar yollarına yakın yerlerdeki Tibet ve Balti bölgelerini feth ede ede hiç engelle karşılaşmadan Keşmir bölgesine geçtiler. Keşmir hükümdarları Lar³⁹⁵ adlı bir boğazda asker toplayıp savunmaya hazırlık yapmaktaydı. Türk askerleri o yerde durup gece ikiye ayrılıp bir kısmı Tümen Bahadır'ın³⁹⁶ komutası altındaki dört yüz kişi Keşmirlilerin [430] üstüne şiddetli bir başka baskın yapıp onları mağlup edip boğazdan geriye döndürdü. Bir kısmı Haydar Mirza'nın komutasında bir dağı aşp Keşmirlilerin arkasına geçip onların kaçış yolunu kesti. Kaçan Keşmir askerleri bu iki gücün arasında kalıp tamamen yok edildi. Türk askerleri buradan hızlıca geçip arada bir yerde konaklayıp Sirinagar'a girdiler. Keşmir hükümdarları ve halkın çoğu şehirden kaçp dağlar, ormanlar ve nehir kıyısındaki yerleşim yerlerine gitmişlerdi ve bu yüzden İskender Sultan askerleriyle H.939 Cemaziyelahir [M.Aralık 1521/Ocak 1532]'de Sirinagar şehrine hiçbir çatışma olmadan girip Racdan'a yerleşti³⁹⁷. Böylece gerçi Keşmir'in başkenti fethedilmiş olsa da Keşmir'in hükümdar, askerleri ve halkın çoğunluğu itaati kabul etmeyip müstahkem yerlerde durdukları için bunu fetih olarak hesaba katmamak lazımdır. Keşmirlileri müstahkem konumlarından düz meydana çıkarıp savaşmak için bir hile gerekiyordu. Onun için İskender Sultan

³⁹⁵ Zoci geçidinden Cihlem'e doğru akan Lar nehrinin geçtiğı köylerin arasındaki dar geçit. Bkz. Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 423.

³⁹⁶ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 594.

³⁹⁷ Keşmir dilinde hükümdarın yaşadığı yere Racdan deniliyor. Haydar Mirza Duğlat Racdan'ı bazı katlarında 50 oda bulunan 12 katlı ahşap bir yapı olarak tasvir ediyor. Bkz. Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 599.

bütün askerleriyle Sirinagar şehrinden çıkıp Kamrac³⁹⁸ adlı bir yere yerleşti. Oradan az sayıda kıtalarla Keşmirliilerin müstahkem yerlerine saldırı yapıyordu. Keşmirliiler savunma yaptıklarında zayıflık gösterip kaçıyordu. Bu durum bir ay devam ettikten sonra Keşmirliiler, Türk askerleri savaşçı değil korkak adamlarmış diye düşünmeye ve Türk askerlerinin üstüne saldırmaya başladılar. Bu saldırılar karşısında Türk askerleri daha fazla zayıflık gösterdiler. Bu hileyi anlamayan Keşmirliiler cesaretlenip kendi müstahkem yerlerinden çıktılar ve Bagnun³⁹⁹ [431] adlı bir yerde toplanıp Türk askerlerinin üstüne baskın yapma hazırlığı yapmaya başladılar. Ansızın Türk askerleri gelip Keşmirliileri dört taraftan araya alıp öldürmeye başladılar. Melik Ali başta olmak üzere birkaç hükümdar ve birkaç bin Keşmir askerî öldürüldü. Keşmir tarihlerinde “binden fazla kişi öldü” diye yazılıdır. Bu savaşta Keşmirliiler çok kötü mağlup olsalar da yine asıl amaca ulaşamadı çünkü ölümden kurtulan Keşmirliiler kaçıp yine müstahkem yerlerine gittiler.

Böylece ilkbahar gelene kadar şehir ve yerleşim yerleri Türklerin elinde, dağ ve ormanlar Keşmirliilerin elinde durdu. İlkbahar gelince savaş tekrar başladı. Keşmirliiler daima mağlup olsalar da konumları korunaklı olduğu için dağılmadılar. Sonunda Türk askerleri, Keşmirliilerin müstahkem konumlarına saldırmaya başladılar. Bu saldırılarda Türk askerleri çok zayıat verdiği için komutanlar arasında saldırı ve barış yapma konusunda ihtilaf ortaya çıktı. Çoğunluk barış yapmaya meyletmekteydi. Bu sıra Keşmir hükümdarları barış talep edip elçi gönderdiler ve aşağıdaki şartlarla barış anlaşması yapıldı.

1. Keşmir’in yönetimi daha önce olduğu gibi kendi halkının elinde olacak.
2. Hutbe ve para Sultan Said Han’ın adına olacak.
3. Keşmir gelirlerinin bir kısmı her yıl Yarkend hazinesine gönderilecek.
4. Keşmir Padişahı Muhammed Şah’ın kızı İskender Sultan’a verilecek.

³⁹⁸ Mezkûr yer için TRTT (Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 608) ’de “Baklata”, TRUTT (Köregan, **Tarihi Reşidi**, C. II, s. 980) ’de “Beklene ismi geçiyor. Müellifin kullandığı “Kamrac” adı ile ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

³⁹⁹ Bagnun, Bagî Bevn (Köregan, **Tarihi Reşidi**, C. II, s. 980), Bagh Navin, Banin, Baun (Dughlat, **Tarikh-i Rashidi**, s. 438) olarak da anılır.

[432] Bu anlaşma imzalandıktan sonra Muhammed Şah başta olmak üzere Keşmir hükümdarları İskender Sultan'ı ziyaret ettiler ve İskender Sultan da beyleriyle birlikte Muhammed Şah'ı ziyaret etti. Bu ziyaretlerde birbirlerine kıymetli hediyeler sundular.

Sultan Said Han, Baltistan'ı fethedene kadar Baltistan ve Keşmir arasındaki yol gayet kalın karla kaplanıp asker sevkiyatı imkânsız bir hale geldiği için Baltistan'da kışı geçirmek üzere orada kalmıştı. İlkbaharda Keşmirliler ile yukarıda imzalanan barış anlaşmasını onaylayan Sultan Said Han, Keşmir'e gitmeden Baltistan'dan Maryul'a (Ladak) geri döndü. İskender Sultan başta olmak üzere bütün Türk askerlerine Tibet'e dönme emri verdi. İskender Sultan askerleriyle Keşmir'den dönüp arada henüz fethedilmemiş bazı Tibet bölgelerini fethedip Basgo kalesinde⁴⁰⁰ Sultan Said Han'a yetişti.

i. Sultan Said Han'ın Vefatı

Sultan Said Han, Tibet ve Baltistan'ın bölgelerine hâkimler atadı ve yeteri kadar askerler konuşlandırdı. Bütün Budistlerin kiblesi olan Ursang⁴⁰¹ (Lahasa) ve Dulpa (Çangtang) ve Qinhai bölgeleri tamamen fethedildiği için İskender Sultan ve Haydar Mirza'ya iki bin atlı asker ile Doğu Tibet'e sefer düzenleme emri veren Sultan Said Han, H.2 Zilhicce 939 [M.25 Haziran 1533]'da Basgo Kalesi'nden hareket edip Nubra'nın merkezi olan Hunder⁴⁰² Kalesi'ne geldi. Hunder'de kurban bayram namazını kılıp Yarkend'e doğru yola çıktı. Dansam ve Karakurum⁴⁰³ bölgelerinde Han çok ağır hastalığa yakalandı. Bu hastalık yüzünden yolda vefat etti. Cesedini Beyleri, Yarkend'e [433] getirip sarayın bağına defnettiler.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ O zamanki Ladak'ın merkezi

⁴⁰¹ Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, s. 614.

⁴⁰² Ladak'ın Nubra bölgesinde bir köy. Bkz. Prem Sing Jina, **Ladakh The Land and The People**, New Delhi, Indus Publishing, 1996, s. 144.

⁴⁰³ Himalayaların, Pakistan, Doğu Türkistan ve Hindistan'dan geçen batı uzantısı. Dünyanın en yüksek ikinci tepesi olan K2 Karakurum sıradağlarındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nigel John Roger Alan, "Karakoram Range", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Karakoram-Range/09.07.2020>. Müellifin bahsettiği bölge ise Keşmir ile Doğu Türkistan arasındaki Karakurum geçidi olmalıdır.

⁴⁰⁴ Şimdiki "Altın mezar", Sultan Said Han'ın evlatlarının mezarıdır. Şarki Türkistan'da eskiden beri padişahların mezarlarına Altın mezar denir.

Tarih-i Reşidi’de Sultan Said Han’ın menkıbeleri detaylı izahlarla anlatılmaktadır. Onun özetini anlatacağız. Sultan Said Han halim, dahi, siyasi, dindar, dost canlısı, adil bir zattı. Rahat ve eğlenceye düşkünlüğü yoktu. Seyahat, av ve gaza dostlarıydı. Eksik sözü kabul etmezdi. Kan dökmekten vicdanen nefret ederdi. İskender Sultan ve Haydar Mirza Han’ı Basgo’dan yolcu ettikten sonra iki kola ayrılıp Ursang’e (Lahasa) hareket ettiler. Orada Tibetlileri mağlup edip ilerlemeye devam ettiler. Hindistan’dan Budistlerin kutsal kiblesini savunmak için gelen birkaç bin Hindu ile karşılaşp şiddetli bir savaştan sonra Hinduları mağlup edip yollarına devam ettiler. Satlec⁴⁰⁵ nehrinin başına geldiklerinde İskender Sultan askerlerinin yarısı ile orada kaldı. Haydar Mirza, 900 kişiyle Ursang’e hareket etti fakat yolda at ve adamları oksijen yetersizliğinden hareket etmekte zorlanmaya başladı. Ursang’e sekiz günlük mesafeye geldiklerinde atların yüzde sekseni ölüp, askerler piyade yürümeye mecbur oldular. Bunun üstüne Ursang’deki düşman askerinin sayısının çok olduğu öğrenildi. Onun için Haydar Mirza, Ursang’e gitmeyip etraftaki Tibet bölgelerine baskınlar yapıp 100 bin koyun, 20 bin öküz ve birkaç yüz Toti⁴⁰⁶ (Tibet atı)’den oluşan ganimet ve birkaç yüz esir ele geçirip H.940 [M.1533/1534]’ın başında İskender Sultan’a yetişip Ladak’a geldi⁴⁰⁷. [434]

j. Sultan Abdurreşit Han’ın Han Oluşu

Sultan Said Han, defnedildiği günlerde veliaht Abdurreşit Sultan, Aksu’daydı. Han defnedildikten sonra Emir-i Kebir Seyid Muhammed Mirza, Kaşgar’dan gelip taziye törenini ifa ettikten sonra Hanlık hanedanı ve beyleri toplayıp kendisinin Emir-i Kebirliğini onlara onaylattı. Bütün beyler ve askerleri kendisinin emri altına almaya ve Abdurreşit Sultan’ı sadece ismen tahtta tutmaya teşebbüs etmeye başladı. Seyid Muhammed Mirza’nın bu hareketlerini bazı hanlık hanedan mensubu ve beyler gizlice Abdurreşit Sultan’a ayrıntılı olarak yazdılar. Bu sırada Abdurreşit Sultan Yarkend’e

⁴⁰⁵ Satlec (Sutlej) nehri, İndus nehrini besleyen beş ana nehirden en uzun olanı. Güneybatı Tibet’teki kaynağından başlayarak Hindistan ve Pakistan boyunca akar. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Sutlej River”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Sutlej-River/09.07.2020>.

⁴⁰⁶ Kelimeyi Yakup Buğra (Buğra, **ŞTT**, 1998, s. 269) gibi bizde “Toti” olarak okuduk. Müellifin kast ettiği Tibet Atı ise; latince ismi “Equus Kiang” olan Tibet, Nepal, Hindistan, Pakistan’ın yüksek bölgelerinde yaşayan bir eşek türüdür. Bkz. “Kiang”, **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/animal/kiang/09.07.2020>.

⁴⁰⁷ Bu seferin ayrıntısı Tarih-i Reşidi’de görülebilir.

yaklaştı. Emir-i Kebir Seyid Muhammed Mirza başta olmak üzere bütün büyük ve küçük herkes karşılamaya çıktı. Abdurreşit Sultan, Seyid Muhammed Mirza'yı karşılamaya geldiği yerde öldürmek için adam görevlendirmişti. Seyid Muhammed Mirza, Abdurreşit Sultan'ı gördüğü zaman atından inip selam verdi. Bu sırada onu öldürmekle görevlendirilen adamlar onu kılıca tuttular ve yardımcısı Seyid Ali ile ikisini öldürdüler. Ondan sonra Abdurreşit Sultan doğruca Sultan Said Han'ın mezarını ziyaret etti ve oradan dönüp hanın sarayına yerleşip taziye ve matem merasimini ifa etti. H.1 Muharrem 940/M.1534⁴⁰⁸ günü çok mamur bir tören ile beyaz geçe kilim üstünde oturup Beyler ve halkın biatini alıp kendisini Şarkî Türkistan ve Tibet'in büyük hanı ilan etti.

Sultan Abdurreşit Han, Seyid Muhammed Mirza'nın bütün malvarlığına el koyup oğullarını tutukladı. Emir Ali Togay'ı Emir-i Kebir ve Kaşgar valisi tayin etti. Turfan umumi valiliği Mansur Han'ın elinde olup daha önceki bağlılığı devam etti. [435] Han, Tibet'e İskender Sultan'ı vali yaptı ve o yerdeki askerlere izin verip biraz yeni asker yolladı. Fakat önceki çok sayıda askerin Şarkî Türkistan'a geri döndüğünü Tibetliler gördüğü zaman her tarafta genel ayaklanmalar çıktı. İskender Sultan'ın yeterli gücü olmadığı için Tibet'ten çıkıp gitmeye mecbur olup yanındaki askerleriyle Yarkend'e döndü. Haydar Mirza Sultan Abdurreşit Han'dan korkup Yarkend'e gitmeyip Raskam⁴⁰⁹ deresi ile Bedehşan'a gidip oradan Babür Şah'ın oğlu Hümayun Şah'ın yanına gitti. Elhasıl Sultan Said Han'ın başını yiyen Tibet ve Keşmir hâkimiyeti bir yıldan uzun sürmedi.

k. Muhterem Okuyucularımıza Özrümüz

Şarkî Türkistan tarihinin en önemli parçası olan Saidiye Devleti'yle ilgili bilgimizin yegâne kaynağı Tarih-i Reşidi'dir ve Sultan Abdurreşit Han'ın tahta çıkışından tâ Çin istilasına kadar geçen olaylar bu Tarih-i Reşidi'nin üçüncü cildi ve onun sonuna zaman zaman eklenen zeyillerden başka bir kitapta bulamadım. Üçüncü cildi ve zeyillerini de Afganistan ve Hindistan'da bulamadım. Bu yüzden Sultan Abdurreşit Han'dan Abdullah Han'ın tahta çıktığı zamana kadar olan olayların sadece

⁴⁰⁸ H. 1 Muharrem 940, M. 23. Temmuz 1533'e tekabül ediyor.

⁴⁰⁹ Yarkend nehrinin Keşmir'de kalan baş kısımları. Aynı zamanda vadinin de ismidir. Bkz. Pamela Nightingale, C.P. Skrine, **Macartney at Kashgar**, Oxfordshire, Routledge, 2005, s. 14.

az bir kısmını zikretmeye mecbur oldum. İnşallah daha sonra güvenilir kaynaklar bulabildiğimde bu eksikliği tamamlamayı ümit ediyorum. [436] Abdullah Han'ın tahta çıktığı zamandan günümüze yani H.1048 [M.1638/1639]'den H.1359 [M.1940]'a kadarki olayları da istediğim gibi ayrıntılı olarak yazmak için elimde yeteri kadar güvenilir kaynaklar yoktu.

Binaenaleyh bu olayları da sıhhatine kanaat ettiklerimi bazen özet bazen ayrıntılı olarak yazmaya mecbur kaldım. Bu zorunluluktan kaynaklanan kusurum dolayısıyla muhterem okuyuculardan özür diliyorum.

I. H.940 [M.1533/1534]'dan H.1048 [M.1638/1639]'e Kadar Geçen Olaylar

Sultan Abdurreşit Han tahta çıktıktan sonra Altay ve Emil'den hariç günümüzde Şarkî Türkistan denilen bölge Saidiye Devleti'nin toprağı olup son derece barış ve asayiş içinde bir hayat yaşanmaktaydı. H.950 [M.1543/1544]'de Turfan genel valisi Mansur Han vefat edip yerine Şah Han genel vali oldu. H.978 [M.1570/1571]'de Sultan Abdurreşit Han vefat etti ve yerine oğlu Şecaattin Ahmet tahta çıktı. Mezkûr yıllarda Turfan genel valisi Şah Han vefat etti. Şecaattin Ahmet Han'dan sonra Abdulkerim Han ve ondan sonra Muhammed Han ve ondan sonra Abdullatif Han, Han oldular. Bu dört kişinin 59 yıllık saltanat dönemlerindeki olaylar hakkında bilgimiz olmadığı gibi onların tahta çıkış ve vefat ettikleri tarihleri de henüz öğrenemedik. Sultan Abdullatif Han, H.1037 [M.1627/1628]'de vefat etti. Bu sırada Sultan Abdurreşit Han evlatlarından Abdurrahim Han Turfan genel valisiydi ve bu kişi bağımsızlık ilan edince Şarkî Türkistan Saidiye Devleti ikiye ayrıldı. Sultan Abdullatif Han vefat ettikten sonra şehzadeleri arasında yaşanan çekişme yüzünden [437] çatışma çıktı ve bu çatışma son derece kanlı ve dehşetli bir şekilde 10 yıl devam etti. Sonunda H.1048 [M.1638/1639]'de Turfan genel valisi Abdurrahim Han merhumun oğlu Abdullah Han hepsini mağlup edip mücadeleyi bitirip Yarkend'de tahta çıktı.

m. Abdullah Han'ın Hanlık Devri

Abdullah Han yukarıdaki mücadeleyi kılıç gücüyle bitirip H.1048/M.1638'de Yarkend tahtına çıkıp kendisini Han ilan etti. O zamanlardaki Saidiye Devleti'ne tâbi bölgeleri (Altışehir, Turfan, Beşbalık ve Gulca) Abdullah Han doğrudan kendisi

yönetmeye başladı. Bu bölgelerde içişlerinde bağımsızlığa sahip hiçbir yönetim kalmadı. Böylece Şarkî Türkistan'ın bütün askeri, mali ve idari işleri bir yönetime bağlandığı için devlet çok güçlendi. Yurdun barış ve huzuru çok iyi bir şekilde temin edildi ve askerî gücü çok gelişti. Abdullah Han kuzey ve batıdaki küçük hanlıkları kendine bağlamak için Kaşgar ve Aksu vilayetlerinden asker toplayıp Taşkend ve Fergana'ya asker göndermeyi düşünmeye başladı. Bu hareketi duyan Hokand ve Taşkend hanları Abdullah Han'a bağlılıklarını sundular. Her yıl belli bir miktar geliri Yarkend'e göndermeyi ve hutbeyi Abdullah Han'ın adına okumayı yükümlülük olarak kabul ettiler. Böylece Batı Türkistan'ın büyük bir kısmı Şarkî Türkistan Devleti'ne bağlandı. Önceki mücadele döneminde viran olan şehirler, yollar, cami, medrese ve kervan yollarındaki kuyu ve lengerleri⁴¹⁰ Abdullah [438] Han yeniden tamir ettirdi. Bunun üstüne Kaşgar, Yarkend ve Hoten şehirlerinde birer büyük medrese inşa ettirdi ve bu medreselere bütün bir kenti vakfetti. Günümüzde de bu medrese ve vakıflar mevcuttur. Hanlık medrese adı ile bilinmektedirler. Abdullah Han ülkenin imarını ve ziraat işlerini geliştirmek için çok çaba sarf etti. Çok sayıda su kanalları kazdırdı. Hoten ve Keriye arasındaki Çıra⁴¹¹ şehri, o bölgedeki dört büyük su kanalı ve hatta o yerde şimdi de itibar edilen Torma⁴¹² (su sırası) kanunu Abdullah Han'ın tarihi icraatlarından biridir.

H.1075 [M.1664/1665] civarında Keriye ve Çerçen dağlarında yaşayan gayr-ı müslim Sarı Uygurlar'ı itaatten çıkıp Keriye şehrine saldırıp halkı katlettiler. Soygun ve talan ile yurdu viran ettiler. Bu haberi duyan Abdullah Han, Yarkend'den Keriye'ye sefer düzenleyip Sarı Uygurlar'ı mağlup edip Sarı Uygurlar dağlara kaçtılar. Abdullah Han onların görüldükleri yerde öldürölüp tamamen yok edilmeleri için kesin emir verip asker gönderdi. Bu askerler Sarı Uygurlar'ı tamamen yok edip Keriye ve Çerçen dağlarında onlardan geriye hiç kimse kalmadı.

Abdullah Han zamanında Kalmuklar müthiş bir şekilde güçlenip Kazakları mağlup etmişlerdi. Daha sonra H.1070 [M.1659/1660] civarında Gulca ve Beşbalık'a saldırıp Abdullah Han'ın askerlerini ağır bir yenilgiye uğratıp mezkûr bölgeleri işgal

⁴¹⁰ Kervansaray'ın Uygur Türkçesi. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.IV, s. 307.

⁴¹¹ Hoten iline bağlı bir ilçe. Bkz. Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 2614.

⁴¹² Kelimeyi Yakup Buğra (**a.g.e.**, 272) "Torma" olarak okumuş. Konu hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık.

ettiler. İki ordu arasında yaşanan savaşlardan sonra Turfan ve Kumul bölgeleri de Kalmukların eline geçti. Bu savaşların ayrıntısı hususunda bilgimiz yoktur. Bu savaşlar sonucunda şarkî Türkistan'ın çok önemli bir kısmı Saidiye [439] Devleti'nden kopup gitti. Elde sadece Altışehir kaldı ve böylece Abdullah Han'ın askerî ve ekonomik gücü çok zayıfladı.

Abdullah Han döneminde Batı Türkistan'daki parça parça olan Özbek hanları sürekli birbirleriyle savaşmakta ve birbirlerinin yurtlarını viran etmekteydiler. Bu kargaşa yüzünden Batı Türkistan halkı akın akın şarkî Türkistan'a göç ediyordu. Abdullah Han bu göçmenlere son derece cömert davranıp onlara yer ve gerekli şeyleri veriyordu. Bu göçmenler arasında Seyidlik iddiasında bulunan bazı hocalar da vardı. O asırlarda; “Ben tarikat mürşidiyim” veya “Seyidim” diyen kişilerin İslâm âleminde müşterisinin bol olduğu tarih okuyan kişilerce iyi bilinmektedir. Bu hocalara Abdullah Han haddinden fazla hürmet edip, her işini onların istihare ve meşveretlerine uygun yapmaya ve onların memnuniyeti için her şeyi feda etmeye başladı. Başta kendisi olmak üzere bütün hanlık hanedanı ve devlet adamları onların müridi oldu. Avam halk bu hocaların tasavvurun üstünde bir mertebede olduğuna inanıyordu. İşte bu şekilde bu hocaların nüfuzu her nüfuzun üstüne çıktı. Bu hocaların hırs ve nankörlüğü Abdullah Han vefat ettikten sonra devletin yıkılmasına ve şarkî Türkistan milletinin tarihte hiç görülmemiş felaketlere uğramasına sebep oldu. Ayrıntısı aşağıdadır. [440]

n. Abdullah Han'ın Hanlıktan Ayrılışı

Abdullah Han, Yolbars Han adlı bir oğlunu Kaşgar'a vali tayin etmişti. Bu Yolbars Han çok zalim ve müstebit olduğu için Abdullah Han onu azletmek ve aslında ortadan kaldırmaya karar verdi. Yolbars Han babasının bu kararını öğrenip isyan çıkardı. Abdullah Han onun edebini vermek için asker gönderdi ve bu askerler mağlup oldu. İkinci seferde baba ve oğlu arasında şiddetli savaş olup Abdullah Han'ın askerleri H.1078 [M.1667/1668]'de kesin bir mağlubiyet yaşadı. Abdullah Han öz oğlundan böyle bir felaketin gelmesine dayanamayıp ülkeyi terk etmeye karar verip küçük oğlu Abdülmümin Han'ı⁴¹³ hanlık tahtına çıkarıp kendisi çok sayıda has

⁴¹³ Bazı kaynaklarda Abdullah Han'ın diğer oğlunun adı Nureddin olarak geçiyor. Bkz. Çelik, **Yarkend Hanlığı**, s. 654.

adamını yanına alarak Hindistan'a gitti. Bu haberi duyan Hindistan padişahı Evrengzib Alemgir⁴¹⁴, Keşmir valisi Mubariz Han'a Abdullah Han'ı şahane hürmetle karşılayıp Delhi'ye yolcu etme emri verdi. Mubariz Han, Abdullah Han'a çok hürmet edip Keşmir'de birkaç gün ağırladıktan sonra Delhi'ye yolcu etti. Abdullah Han Delhi'ye vardığında Evrengzib Alemgir tören ile karşılayıp olağanüstü hürmet gösterdi. Abdullah Han, Delhi'den Mekke'ye gidip Hac yapıp Hindistan'a geldi ve Evrengzib Alemgir, Abdullah Han'a; *"Oğullarınızın küstahlık yapmasına çok üzüldüm. Artık vatana dönmeyiniz ve beni oğlunuzun yerinde görüp Hindistan'a ikamet ediniz. Sizin vefalı bir oğlunuz sıfatıyla size saygıda kusur etmem"* dedi. Abdullah Han bu sözler ve muameleden çok mutlu olup Hindistan'a kaldı ve H.1080 [M.1669/1670]'de Keşmir'e yazı geçirmek üzere [441] gidip orada vefat etti. Abdullah Han ülkeden çıkıp gittikten sonra Yolbars Han Abdülmümin Han'ı mağlup edip kendisi han oldu. Öldürüldüğü H.1081 [M.1670/1671]'e kadar iki yıl çok zulüm ve istibdat ile hanlık yaptı. Tarih-i Reşidi'nin zeylinde Yolbars Han'ın zulmü hakkında anlatıldığına göre Yolbars Han öyle kötü bir zalimdi ki onun yanında Haccac-ı Zalim hicab eder ve Dahhak yılını⁴¹⁵ utanırdı.

o. İsmail Han'ın Han Oluşu ve Apak Hoca'nın Nankörlüğü

Yolbars Han'ın zulmüne dayanamayan halk ona karşı genel bir ayaklanma çıkardı. Sonuçta Yolbars Han öldürüldü ve hanlık tahtına Abdullah Han'ın kardeşi İsmail Han çıkıp ülkeye barış getirdi. İsmail Han'ın zamanında yukarıda anlatılan muhacir hocalardan Hidayetullah Hoca adlı biri çok fazla nüfuza sahip oldu. Bu nüfuzla da yetinmeyip hanlık tahtını ele geçirmek için çalışmaya başladı. H.1087 [M.1676/1677] civarında cahil müritlerinin yardımıyla açıktan isyan edip ona ekmek, izzet ve devlet veren İsmail Han'a savaş ilan edip Yarkend'i kuşattı. Şehir içindeki müritlerinin yardımıyla şehri alıp İsmail Han'ı esir edip kendisini padişah ilan etti. Müritleri bu asiye Hoca-ı Afak derlerdi. Mezkûr isyancıya daha sonra emrine girdiği

⁴¹⁴ Babür İmparatorluğu'nu 1658-1707 yılları arasında yöneten hükümdar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Khalid Ahmad Nizami, "Evrengzib", **DİA**, C. XI, 1995, s. 537-539.

⁴¹⁵ İslami kaynaklarda "Dahhak" veya "Zahhak", Avesta'da "Azi Dhaka" olarak geçen kötülüğü temsil eden mitolojik bir canlı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Dahhak", **DİA**, C. VIII, 1993, s. 408-409.

Kalmuk Han'ı Galdan Hong Teyşi⁴¹⁶ verdiği Abak Hoca unvanını müritleri tarafından tahrif edilip Hoca-ı Afak olarak kullanmıştır. [442] Fakat Hidayetullah Hoca'nın bu istilası devam etmedi. Aslında üç dört ay sonra hanedandan Muhammed Emin Han çok sayıda asker toplayıp Hidayetullah Hoca'yı mağlup edip Yarkend'i geri aldı. Hidayetullah Hoca esir İsmail Han'ı ve bağlılarını alıp İli'ye kaçtı. Kalmuk hanı Galdan Hong Teyşi himayesine sığınıp Muhammed Emin Han'a karşı Hong Teyşi'dan yardım istedi.

p. Saidiye Millî Devleti'nin Yıkılışı

Hidayetullah Hoca'nın yardım talebi Galdan Hong Teyşi'nin tam beklediği fırsattı. Çünkü uzun zamandan beri Altışehir'i almak istese de Altışehir Müslümanlarının ona şiddetle karşı koyacaklarından, işgal ettiği takdirde de işgalin devam etmemesinden korkmaktaydı. Hidayetullah Hoca ise Altışehir Müslümanlarının piri ve önderi olduğu için halktan çok sayıda kişinin ona yardım ve itaat edeceğini biliyordu. Bu yüzden Galdan, Hidayetullah Hoca'ya çok hürmet etti ve Kalmuklarda şeref unvanı olan Abak unvanını ona verdi. Galdan Hong Teyşi, H.1090[M.1679]'da Abak Hoca'yı önüne katıp 60.000 kişilik Kalmuk askeriyle Altışehir'e sefer düzenledi. Muhammed Emir Han şiddetli savunma yapıp Galdan'ı Aksu'ya sokmayıp durdurdu.

Fakat Abak Hoca'nın teşvikiyle Kaşgar ve Yarkend'deki cahil müritleri karışıklık çıkarmaya başladılar. Bu yüzden Muhammed Emin Han Yarkend'e geri dönmeye mecbur oldu. Arkasından Galdan Aksu ve Kaşgar'ı direnişsiz aldı ve devlet taraftarlarını katletti. Ondan sonra Yarkend'e ilerledi. [443] ve Muhammed Emin Han şehre kapanıp şiddetli bir savunma yaptı. Galdan, Yarkend şehrini almaktan ümidini kesti fakat şehirdeki Abak Hoca'nın müridleri çok fazlaydı. Bu müritler aracılığıyla şehir içinde karışıklık çıkardı ve hain müritler Hoca'ya “kapıyı açtık” diye kapıyı Kalmuklara açtı. Kalmuk askerleri şehre girdi, katliam ve yağmayı son noktasına

⁴¹⁶ Kereit Hanı Esen Teyşi'nin soyundan ve Cungarya'da hanlık kuran Erdeni Hong Teyşi'nin oğlu olarak 1644 yılında dünyaya geldi. 1678-1697 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu dönemde Apak Hoca'nın ihaneti sayesinde Doğu Türkistan'daki Saidiye Hanlığı'nı yıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atwood, **a.g.e.**, s. 193-194.

çıkarıp icra ettiler ve Muhammed Emin Han şehit oldu. Böylece 170 yıllık millî İslâm devleti yıkıldı.

r. Saidiye Devleti'nin İdare Teşkilatı ve Ordu

Saidiye Devleti, kendi zamanında Orta Asya'nın en büyük olarak görülüyordu. Çünkü o dönemde Batı Türkistan ve kuzey bölgeleri parçalanmış, küçük küçük Özbek, Kazak ile Kalmuk hanlıkları ve beyliklerinden oluşmaktaydı. Halbuki şimdilerde Şarkî Türkistan denilen bölgenin Altay ve Emil'den başka her tarafı Saidiye Devleti'nin yönetimi altındaydı. Saidiye Devleti büyük bir hanlık olup genel ve resmi başkenti Yarkend şehriydi fakat iç yönetim itibariyle iki bağımsız yönetim vardı. Bir yönetim Yarkend'de Han'ın sarayı olup, Kuça'dan başka Altışehir vilayetleri doğrudan bu yönetime bağlıydı. Bu bölgelere vali ve hâkim atamak ve azletmek bu yönetim tarafından yapılmıyordu. Gelirlerin tamamı da Han'ın hazinesine alınıyordu. Diğer idare Turfan genel valiliği olup Kuça'dan Kumul, Beşbalık [444] ve Gulca'ya kadar uzanan bölgelerin bütün işleri ve gelirleri bu yönetime bağlıydı. Bu her iki yönetimin icraatları aynı usul ve şekilde oluyordu. Adli ve ceza hukuku işleri şariat kadılarının uhdesinde olup her şehir ve kasabada düzenli işleyen mahkemeler ve hapishaneler vardı. Emniyet işleri ayrı birimlere verilmişti. Bu yönetimlerde Batı Türkistan terminolojisi taklit edilip kotvallık⁴¹⁷ ya da şehnelik⁴¹⁸ diyorlardı. Emniyet müdürüne Mirşeb⁴¹⁹ diyorlardı ve bu yönetim çok düzenliydi. Maliyenin gelirleri ekilen yerlerden her tanab'a belli bir miktar koyulan vergi, evcil hayvanlardan alınan Otuçi [?] denilen vergi ve ticari malların zekâtı ve yerden elde edilen mahsulâtın öşründen ibaretti. Bu gelirleri halktan almak ve hazineye teslim etmeye hâkimler görevliydi. Çağatay Devleti döneminde ülkede yaşayan halkı sınıflara bölme yöntemi bu devlet döneminde terk edilmiştir.

Han olan zat her yıl ülkenin bir tarafına seyahat eder, halkın derdini dinler ve memurların icraatını teftiş eder, toplumun genelinin yararına olan imar işleri için

⁴¹⁷ “Kotva”ı Farsça'da karakol demektir. Bkz. Buğra, ŞTT, 1998, s. 276.

⁴¹⁸ Şehne, Şehrin güvenliğinin sağlanmasına özellikle gece asayişin teminine nezaret eden memur. Bkz. Sami, a.g.e., s. 770-771. Günümüzde bu işi yapan kişilere “Polis” dediğimize göre “Şehnelik” karakol manasına geliyor denebilir.

⁴¹⁹ Çelik, Yarkend Hanlığı, s. 662.

emirler verirdi. Bu vazifeyi eda etmeyi Hanların çoğu çok önemli bir görev olarak görüyordu.

Saidiye Devleti'nde askerlik işleri daha önceki Türk devletlerindeki kadar çok önemli değildi çünkü bu devletin siyaseti fetih yapmak değildi. Sadece halkın huzur ve barışını temin etme siyasetini güden barışçı bir devletti. Komşuları da Şarkî Türkistan'a saldırabilecek kadar güçlü devletler değildi. Aslında küçük küçük beyliklerdi. Sadece doğuda Çin İmparatorluğu olsa da o zamanlardaki Çin imparatorları olan Ming Hanedanı zayıf bir durumda olup Şarkî Türkistan'a saldırma [445] ihtimali yoktu. İşte bu nedenlerden dolayı Saidiye Devlet Hanedanı barış ve huzura yetecek kadar az bir miktarda asker bulunduruyordu.

Bu askerler de iki kısma ayrılmışlardı. Yarkend Hanı'nın yönetimi altındaki birkaç bin kişilik, daimî bir güç bulunuyordu. Valilik merkezlerinde de mezkûr yönetimetebâsı bir miktar asker vardı. Bir yerde bir karışıklık çıktığında Yarkend'deki askerlerin bir kısmı gönderilip karışıklık bastırılıyordu. Turfan genel valiliğinin yönetimi altında ayrıca birkaç bin asker vardı.

Kuzeyden Kalmuk, Güneyden Qinhai bölgesindeki kabilelerin saldırılarına karşı koymak ve vilayetin asayişini ve huzurunu sağlamak bu askerlerin göreviydi. Sadece Abdullah Han'ın zamanında Kalmuklar çok güçlenip Şarkî Türkistan için büyük bir tehlike oluşturdukları için askerî işlere daha çok önem verildi ve güçlü bir ordu hazırlandı. Bu güç sayesinde Hokend ve Taşkend hanları himaye altına alınmıştı fakat daha sonraları Kalmuklara karşı bu askerler ağır bir yenilgiye uğradılar ve büyük bir zafiyet içine düştüler. Bu yüzden ki Abdullah Han kendi oğluna mağlup oldu ve daha sonraları da devletin yıkılışı da bu askerî zafiyet sonucunda gerçekleşti.

Ticaret, Ziraat ve Zanaat

Saidiye Devleti dönemindeki barış ve huzur sayesinde ülkenin ekonomisi Karahanlılar dönemindeki gelişme derecesine yeniden ulaştı. Bu yüzden Şarkî Türkistan'ın doğusu son derece gelişti. İç ticaretin çok fazla terakki edip [446] şehirler ve pazarlar benzersiz bir abadlığa ulaştı. Dış ticaret konusunda o zamanın en önemli ticareti Şarkî Türkistanlıların elindeydi çünkü Şarkî Türkistan kervanları o zamanda zanaat ve servet itibariyle dünyanın en ileri bölgeleri olan Çin ve Hindistan'a sürekli

gidip gelmekteydi. Şarkî Türkistanlı tüccarlar Çin'e altın, yeşim, mücevher, ham, çekmen⁴²⁰, yün, deri ve zilçe götürüp satıp, Çin'den ipek kumaş ve tabak çanak getiriyorlardı. Hindistan'a kilim, ham, çekmen, altın ve Çin malları götürüp oradan bitkisel ilaç, baharat (tarçın ve buna benzer şeyler) ve Keşmir şalı getiriyorlardı. Şarkî Türkistan, Afganistan ve İran ülkelerine ham, çekmen, demir, bakır (mis) Çin malları ve at götürüp satıyorlardı ve o ülkeden de uygun malları alıyorlardı.

Ziraat işlerinin gelişmişliği bu devlet döneminde abad olan yerleşim bölgelerinde kazılan su kanalları ve karızların çokluğundan anlaşılmaktadır. Altışehir'de çöllere dökülen kendilerinden faydalanılamayan akarsular bu devlet döneminde tamamen düzenli ve insan yapımı su kanallarına akıtılıp, daha fazla yerin abad edildiği açıkça bilinmektedir. Hoten ve Keriye arasındaki Hanguy, Çıra, Gelhumar ve Karakır kasabaları ve bunların arasında ve etrafında bulunan yüzlerce kent, Guma ile Kargalık etrafındaki çok sayıda kent, Merkit kasabası, Maralbaşı, Kelpin, Üçturfan, Aksu, Kuça'nın yenihisarı, Şehyar, [447] Kaşgar Feyzabad'dan oluşan şehirler ve etraflarındaki kentler ve sayısız yerlerin tamamı Saidiye Devleti döneminde, daha önce harap olup bu devletin çabalarıyla yeniden abad edilen yerlerdir. Şarkî Türkistan halkı eskiden beri zanaat sahasında çok ileri bir halk olduğu için Saidiye Devleti dönemindeki barış ve huzur sayesinde bu yurt halkı zanaatta en ileri gelişmeleri elde ettiler. O dönemin mimari eserlerinden Kalmuk, Hocalar, Kancut ve Çinlilerin tahribatından kurtulup zamanımıza gelebilenlerin sayısı çok az olsa da o dönemdeki mimari sanatının geometri, nakkaşlık ve başka fenlerin dünyanın diğer bölgelerindeki mimariden geri olmadıkları anlaşılır. Fakat bir kusurları vardı. Altışehir'deki yapılarda taş kullanılmıyordu. Pişmiş toprak tuğla ile inşaat yapmak mecburiyeti yüzünden yani yapılarda taş kullanılmadığı için yukarıdaki düşmanlar o dönemdeki yapıları kolaylıkla yıktılar. Günümüze sadece birkaç tane medrese, hamam, kümbet, cami ve mescid kalmıştır.

Halkın elinde, Saidiye Devleti döneminde demirden, bakırdan ve gümüşten yapılan ev eşyaları ve başka sanat eserlerinden günümüzde çokça bulunur. O eşyaları yaparken gösterilen ustalık ve hüner günümüzdekilerden hiç eksik değildi. Madencilik

⁴²⁰ Pamuk veya yün iplikten dokunan pürüzsüz kumaş. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C. II, s. 679.

işleri hükümet için özel bir gelir kaynağını olduğu için madencilik zanaatı hükümetin yönetimi altında çok gelişti. Yenihişar'daki demir madeni, Kuça civarındaki bakır madenleri; Hoten, Keriye ve Çerçen madenlerinden çıkarılan demir, bakır ve altın ülkenin ihtiyacından fazla olup dışarıya önemli miktarda satılıyordu. [448] Bunlardan başka el sanatlarından özellikle kuyumculuk, bakır işçiliği, dokumacılık, halı doluma, ipekçilik ve keçe yapımı fevkalade gelişmiş olup bu zanaatların ürünleri iç talepten fazla olup, önemli miktarda dışarıya satılıyordu. Yerli ustalardan başka Hindistan, Keşmir ve başka komşu memleketlerden çok sayıda ustalar getirtilip Şarkî Türkistan'ın zanaatlarına başka ülkelerin zanaatları da eklenmişti.

Eğitim ve Edebiyat

Eğitim ve öğretimin, o zamanın yöntemlerine uygun olduğu ve benzersiz bir şekilde geliştiği bilinmektedir. Okullarda Türkçe, dinî ve edebî kitaplar ve biraz Farsça okutuluyordu. Medreselerde Arapça birinci derecede öneme sahip olup sarf, nahiv, fıkıh, fıkıh usulü, hadis, tefsir, kelâm ve felsefe ilimleri tamamen Arapça kitaplarla öğretiliyordu. Ahlâk ve edebiyatın bir kısmı Farsça kitaplarla öğretiliyordu. Demek ki Türkçe dilini ilim sahasından uzaklaştırmak Şarkî Türkistan'da Saidiye Devleti döneminde ortaya çıkmış büyük bir hataydı. Hanlar, devlet adamları, ülkenin bey ve zenginleri tarafından şehirlerde, kasabalarda, kent ve mahallelerde inşa edilen okul, medrese ve onların vakıfları hayret edilecek kadar çoktu. Böyle olması o zamandaki eğitimin önem ve gelişiminin olağanüstü olduğunun delilidir. Saidiye Devleti döneminde Şarkî Türkistan medreselerinde çok sayıda âlim yetişmişti. Bu âlimlerin bazıları Tarih-i Reşidî ve onun zeyillerinde zikredilmektedir. Edebiyata gelince gerçi medreselerde Arapça ve Farsça edebiyata önem verildiği için bu dillerde şiir okuyan şairler epey fazla olsa da Türkçe edebiyatının da [449] muhafaza ettiği bilinmektedir. O zamanın meşhur şairlerinden olan Hotenli Nubti'nin [?] Divanı'nın el yazmaları halkın elinde vardır. Başka bir sürü şairlerin adları Tarih-i Reşidî ve zeyillerinde zikredilmektedir. Ama maalesef ben Nubti'nin Divanı'ndan başka o zamanın şairlerinin eserlerini görmedim. Nubti'nin Divanı'na göre o adamın Fuzuli ve Nevai gibi parlak hayal gücüne sahip ve gerçek bir mutasavvıf olduğu anlaşılıyor. Saidiye Devleti devrinden zamanımıza kadar gelen yazma kitaplar çok fazladır. Şarkî Türkistan yazarlarının kalemleri ile Kur'an, hadis, fıkıh, ilm-i kelâm kitapları, Arapça

ve Farsça divanlar çok sayıda yazıldı. Bu eserlerin hüsn-ü kitabeti ve giriş sayfalarındaki Kimsen⁴²¹ ve her renkte yapılan nakışların ustalığına bakılınca o günlerde Şarkî Türkistan'da yazma sanatının dünyanın diğer bölgelerinden hiç geri kalmadığı anlaşılmaktadır.

Halkın İctimai Durumu ve Ruhiyatı

Orta çağda İslâm dünyasında tasavvuf mesleğinin revaçta olduğu ve tasavvuf şeyhlerinin halk üstündeki etkileri tarihte herkese mâlum bir meseledir. Şarkî Türkistan'da bu etki olağanüstü bir seviyedeydi. Çünkü hükümdar hanlar başta olmak üzere bütün devlet adamları ve halk tasavvuf müşidlerine bağlıydı. Bu müşidlerin doğru yolda olanları halkı İslâm usullerine davetleri çok azdı. Onların çoğu halkı kendisine bağlamak için dinsizlik, mesleksizlik, yalan keramet gösterme ve riyakârlığı kendisine şiar edinen deccallerden oluşuyordu. Bu yolla halkı evhama düşürüp [450] onları kendi arzularına ve dünyevî amaçlarına alet etmekteydiler. Böylece halkın çoğunluğunu oluşturan avâm ve cahiller bir taraftan İslâm'ın kurallarını unutup ilhad ve dinsizlik yoluna düştüler yani dünya ve ahiret saadetini mezkûr müşitlerin elinde diye inanarak Allah ve Resûlü'nü unutma ve Allah ve Resûlü'nün emirlerini terk edip müşidlerinin rızasına her şeyi feda etme derecesinde azdılar. Diğer taraftan Türklüğün özelliklerinden olan vatanseverlik ve milleti için fedakârlık yapma duygularından uzaklaşıp ruhları ölmüş insanlar sınıfına girdiler. Bu deccal müşidlerin, birbirleriyle dünyevî menfaat çekişmelerinden doğan düşmanlık, hased ve nifakları, onların müridleri olan cahil halka bulaşıp millîve dini birlik yok olarak nifak ve düşmanlık halk arasında yaygınlaştı. İşte bu şekilde Şarkî Türkistan halkının ruhiyatı derin bir zillete düşüp yabancıların elinde uzun süre esir kalmaya uygun bir hale gelmeye başladı.

9. Şarkî Türkistan'da Kalmuk İstilas

Muhammed Emir Han şehit olduktan sonra bütün Şarkî Türkistan, Kalmuk istilas altına girdi. Galdan Hong Teyşi halkı tamamen Müslüman olan Altışehir'i Kalmuk hâkimleri eliyle yönetmenin zorluğunu düşünerek Abak Hoca'yı Altışehir'e genel vali tayin edip Kaşgar'a yerleştirdi. Diğer şehirlere Abak Hoca'nın akrabaları

⁴²¹ Altın hal.

olan Hocaları hâkim tayin etti. Abak Hoca'nın yanında Kalmuklardan birkaç kişilik bir idare heyeti ve birkaç bin Kalmuk askerî bıraktı. Diğer şehir ve bölgelere hâkim olan Hocaların yanında da Kalmuklardan birkaç kişi ve bir miktar asker vardı. Galdan [451] bu işleri bitirdikten sonra İli'ye gitti. İşte bu şekilde Altışehir ahali Kalmukların ve Hocaların ortak yönetimi altında aşağıdaki anlatılacağı gibi tarihte hiç görülmemiş bir istibdat ve zulüm ile ezilip felaket hayatını yaşamaya başladılar. Abak Hoca başta olmak üzere Hocalar da valilik ve hâkimliğin sadece ismi vardı. Gerçekte her iş Kalmukların askerî yöneticilerinin istediği gibi yapıyordu. Bu haydut hocaların Saidiye Devleti devrindeki izzet ve nüfuzları yok oldu. Kalmukların elinde bir oyuncak haline geldiler. Böylece kendi makamlarını korumak için Kalmuklara yaltaklanmaktan başka bir şey düşünmez oldular. Bu vaziyet hicrî 1102'de Abak Hoca ölene kadar devam etti.

a. Kalmukların Tarihçesi

Şarkî Türkistan'da Kalmuk diye tanınan Türk kabilesi aslında Altay dağlarının içinde yaşayan Oyrat⁴²² adlı büyük bir kabiledir. Bunlar Çin tarihlerinde Eylut yazılan ve Avrupa tarihçilerinin Kalmuk dediği kişilerdir. Şarkî Türkistanlıların bunlara hangi sebeple Kalmuk dedikleri belli değildir. İşte bu dört ad ile meşhur olan Oyrat kabilesinin eski tarihlerini bilmiyoruz. Bunları adına tarihte Cengiz Han zamanından itibaren rastlanılmaktadır. Bunlar Cengiz Han'a bağlı olup onun ölümünden sonra Ögedey hanedanına, onlar yıkıldıktan sonra Çin'deki Kubilay hanedanına ve onlardan sonra Çin'den kovulup Moğolistan'da kurulan Kağanlığa bağlıydılar. [452] Kalmuklar, yaklaşık H.800 [M.1397/1399]'den itibaren Moğol Kağanlığı'na bağlılığı bıraktılar. Daha sonraları kendi yurtlarının etrafına saldırıp günümüz terminolojisinde İç Moğolistan denilen bölgeyi ele geçirdiler. Bazen Şarkî Türkistan sınırına bazen Çin sınırına saldırıyordu. Şarkî Türkistan'a bağlı olan İki Ögüz (şimdiki Altay) ve Emil (şimdiki Çöçek) bölgelerini işgal ettiler.

⁴²² Öölöd, Eleuths, Ölot, Öelet, Ööld olarak ta adlandırılan Kereitlere mensup, Altay bölgesinde yaşayan bir Moğol kabilesi. Bkz. Atwood. **a.g.e.**, s. 425-426.

H.854/M.1449'da⁴²³ Kalmuklar Çin İmparatorluğu ile savaşıp İmparatorunu esir alıp Pekin şehrini kuşattılar. Sonunda Çin İmparatoru yüklü bir miktar haraç vermek şartıyla barış talep etti. Bu şart ile barış yapıp Kalmuklar imparatoru serbest bırakıp Çin'i boşaltıp geri döndüler.

H.860/M.1454'te⁴²⁴ Kalmuk Hanı İsen Han, Moğolistan'ı tamamen işgal edip kendisini Kağan ilan etti fakat bir yıl sonra Moğollar onu mağlup edip öldürdüler. Böylece Kalmukların güçleri kırılıp aldıkları ellerinden gidip sadece kendi memleketleri ellerinde kaldı. H.885 [M.1480/1481]'te Turfan genel valisi Kebek Sultan, Kalmukları ağır bir yenilgiye uğratıp onları Altay ve Emil bölgelerinden kovup çıkardı. H.888 [M.1483/1484]'de Kalmuklar bağımsızlıklarını kaybedip Moğolistan Kağanı Dayan Han⁴²⁵, a bağlanmaya mecbur oldular. Böylece de Kalmuklar yukarıda anlatıldığı gibi Şarkî Türkistan sınırına bazı vakitlerde saldırıp talan yapıyorlardı. H.900 [M.1494/1495] etrafında Kalmukları Ahmed Alaça Han kesin olarak mağlup edip Şarkî Türkistan Devleti'ne haraç vermeye ve itaate mecbur etti. Moğolistan Kağanlığı yıkılıp, Tavâif-i Mülûk şeklini aldıktan sonra Kalmuklar da bağımsız bir hanlık devleti kurdular. H.1000 [M.1591/1592]'den itibaren güçlenmeye başladılar ve H.1069'da [M.1658/1659] Kalmuklar, Batı tarafına ilerleyip Kazak Hanları ile [453] savaşp onları mağlup edip İrtiş ve Tobol nehirleri arasındaki Kazak yurtlarını işgal ettiler. Fakat kısa süre içinde yine Kazaklar galip gelip Kalmukları kovdular. H.1070 [M.1659/1670] civarında Kalmuklar, Şarkî Türkistan'a saldırmaya başladılar ve yukarıda anlatıldığı gibi Abdullah Han'ın askerlerini ağır yenilgiye uğratıp İli, Beşbalık ve Turfan bölgelerini istila ettiler. Bu arada Tibet Budistlerinin misyonerleri Kalmuk ve Moğol memleketlerinde tebliğ yapıp Kalmuklar Şaman dinini terk edip Buda dinine girmişlerdi. Kalmuk Hanlık hanedanından Galdan adlı biri küçükken Lahasa'ya gidip orada birbirlerine rakip olan Kızıl Külahlı Lamalar ve Sarı Külahlı

⁴²³ Mez-kûr olayın (Tumu savaşı) gerçekleştiği tarih 1449 olarak geçiyor. Bkz. Cathal J. Nolan, **The Age of Wars of Religion, 1000-1650, An Encyclopedia of Global Warfare and Civilization**, Connecticut, Greenwood, 2006, C. I, s. 151. Ancak müellifin verdiği hicri tarih ile miladi tarih uyumlu değil. Miladi 1449 Hicri 852-853'e tekabül ediyor, Hicri 854 ise miladi olarak 1450-1451'e denk geliyor.

⁴²⁴ Müellifin verdiği bu tarihte de hicri yıl ile miladi yıl uyuşmuyor. H.860 M.1455/1456 yıllarına tekabül ediyor.

⁴²⁵ Dayan Han, asıl adı Batumöngke'dir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1475 olarak tahmin edilmektedir. Moğol kabilelerini bir birlik altına alıp, Çinliler'in Yuan Hanedanı olarak isimlendirdikleri Kubilay Han İmparatorluğunu, Moğolistan'da tekrar kuran kişidir. Dayan (Da Yuan) Çince "Büyük Yuan" anlamına gelmektedir. Bkz. Atwood, **a.g.e.**, s. 138.

Lamaların öğretisini öğrenip sonunda Sarı Külahlı Lamaların mezhebine girmişti. Galdan, Kalmuk yurduna geri döndükten sonra bütün Kalmuklar, Sarı Külahlı Lamaların mezhebinin kabul etmişti. Demek ki Galdan kendisi Hanlık hanedanından olmasının yanında Kalmukların dini önderlerinden birisi oldu.

Galdan, H.1084/M.1684'te Han oldu ve kendisine Hong Teyşi unvanını aldı ve çok güçlü bir devlet kurup bütün Kalmuk yurtlarını ile Altay, Emil, İli'den Turfan'a kadar bütün bölgeleri kendi yönetimine aldı. Gulca'da Almalık'a yakın bir şehir inşa edip ona Kure (mabed)⁴²⁶ adını verip o şehri başkent yaptı. Galdan ondan sonra Tibet'i kendi nüfuzu altına alıp Sarı Külahlı Lamaların liderini himayesine alıp ona Dalaylama unvanını verdi.⁴²⁷

H.1090 [M.1679/1680]'da yukarıda anlatıldığı gibi Galdan Hong Teyşi, Altışehir'e saldırıp Abak Hoca'nın ve cahil müridlerinin yardımıyla Altışehir'i ele geçirdi. [454] Abak Hoca'yı Altışehir'e genel vali tayin etti. Galdan, H.1100 [M.1688/1689]'de bütün Moğolistan'ı aldı.⁴²⁸ Daha sonra Çin İmparatoru Kangxi⁴²⁹ ile savaş başladı. Sonunda H.1109 [M.1697/1698]'da Galdan ağır bir yenilgiye uğrayıp bütün Moğolistan, Kumul ve Barköl'ü Çin askerleri işgal etti. Galdan da mezkûr yılda öldü ve yerine torunu Rabtan, Han oldu. Turfan, İli, Emil ve Altay bölgelerini yönetti. Çin hükûmetine haraç vermek suretiyle Çin'e bağılılığı kabul etti. Mezkûr bölgeleri Çin istilasından korudu. Altışehir bölgesi de Kalmuk nüfuzundan çıkıp Kancutların himayesine giren Karadağlı Hocaların hâkimiyetine girdi. Ayrıntısı aşağıdaki kısımda gelecektir.

H.1120 [M.1708/1709]'de Rabtan Hong Teyşi gücünü arttırıp Çin ile savaşıp Çin'in istila ettiği bölgelerin tamamını geri aldı. H.1130 [M.1717/1718]'da Rabtan, Tibet'e sefer düzenleyip oradaki Çin askerlerini mağlup edip Tibet'i aldı ve Çin'in

⁴²⁶ Bkz. Christel Braae, **Among Herders of Inner Mongolia**, Aarhus, Aarhus Uni., 2017, s. 25.

⁴²⁷ Günümüze kadar Tibet, Dalaylamaların hakimiyeti altındadır. Tibet'te hâkim olan Sarı Külahlı lamaların lideri. 1959 yılındaki Çin işgaline kadar Tibet'in hem dini hem de siyasi lideriydi. Şu anda bu unvanı taşıyan 14. Dalaylama Tenzin Gyatso, Hindistan'da sürgünde yaşamaktadır. Bkz. "Dalai Lama", **Encyclopedia Britanica**, <https://www.britannica.com/topic/Dalai-Lama/12.07.2020>

⁴²⁸ 19. haritaya bakınız

⁴²⁹ Asıl adı Xuanye'dir. Mançu hanedanını 1660-1772 yılları arasında yöneten kişidir. Hükûmdarlık dönemi Çin tarihi açısından en uzun ve parlak dönemlerden biri olarak kabul edilir. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 253-254.

yardımıyla Tibet mabedini eline geçiren Kızıl Külahlı Lama'yı (Tashi Lama⁴³⁰) esir edip Dalaylama'yı ikinci defa tekrar Tibet mabedinin liderliğine çıkardı. Fakat Çin'den güçlü bir ordu gelip Rabtan'ı mağlup edip Tibet'i geri aldı. Rabtan kendi devletini ve gücüne Çin'e karşı ölene kadar muhafaza etti. Rabtan Hong Teyşi öldükten sonra oğlu tahta çıktı ve H.1144 [M.1731/1732]'te Çin İmparatoru Yong⁴³¹ Çin savaş ilan edip onu mağlup edip haraç vermeye mecbur etti. Rabtan'ın oğlu öldükten sonra Hanlık hanedanı arasında taht kavgası çıkıp şehzadelerden Davaçi⁴³² ve Amursena Bey'ler birbirleriyle savaşmaya başladı. Sonunda Dawachi Bey galip gelip Amursena Bey'i kaçırp tahta çıktı. [455] Amursena Bey kaçıp Pekin'e gidip Çin İmparatoru Qianlong'dan⁴³³ yardım istedi. Qianlong ona yardım için çok sayıda asker vererek yolcu etti. Amursena Bey bu yardım askerleri ile geri dönüp, Dawachi yok edip kendisi tahta çıktı. Çin'in yardımcı askerleri yardım işi bittikten sonra geri dönmeyi kabul etmeyip yurdu istila etme hareketine başladı. Bu yüzden H.117 [M.1757/1758]1'de Amursena Bey Çin askerlerini çıkarmak için savaşa girişip sonuçta Çin askerlerinin tamamını öldürdü. Sadece Zhao Hui⁴³⁴ adlı bir komutan az sayıda adamı ile kaçıp kurtuldu ve Çin'e gidip olayı Qianlong'a durumu anlattı. İmparator Qianlong, Zhao Hui'yi çok sayıda asker ile İli'ye yolladı. Galip olduğu takdirde bütün Kalmuk yurdu (İli, Emil, Altay, Batı Moğolistan) halkını tamamen katletme emri verdi. Zhao Hui, İli'ye saldırıp Amursena Bey'i mağlup etti Amursena Bey, Sibirya'ya kaçtı. Zhao Hui mezkûr bölgelerin günahsız halkını katledip arta kalanları esir edip Çin'e sürdü ve bütün şehirleri yakıp yıktı. Mezkûr yurtlar tamamen viran ve insansız bir çöl haline geldi. Böylece Kalmuk hükümeti H.1172/M.1757'de yıkıldı. Kalmuklar bugüne kadar Çinlilerin elinde esir olarak yaşamaktadırlar. Galdan Hong Teyşi zamanından itibaren Şarkî Türkistan'ın dağlık bölgelerine Kalmuk

⁴³⁰ Charles Bell, **Tibet Past and Present**, Delhi, Motilal Banarsidass, 2000, s. 35.

⁴³¹ Asıl adı Yinzen'dir. 1722'den 1735 yılına kadar hüküm sürmüştür. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 606.

⁴³² Cungarya'da hüküm süren Kalmukların 1753-1755 yılları arasındaki hanı. Bkz. J. Miyawaki, "History of The Dzungars: Introductory Survey", **History of Civilizations of Central Asia, Volume V, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century**, Paris, UNESCO, 2003, s. 150.

⁴³³ Mançu hanedanının altıncı hükümdarı, 1736'ten 1795 yılına kadar hüküm sürmüştür. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 405-406.

⁴³⁴ Zhao Hui (Cao Hui), İli'ye vali yardımcısı olarak gönderilmiştir. Kalmukları yenen ordunun komutanıdır. Bkz. Konuralp Ercilasun, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar**, Ankara, TTK, 2013, s. 73.

göçmenler akın akın göçüp yerleşmeye başlamışlardı. Karaşehir, Beşbalık, Turfan, Kumul, Barköl ve İli dağlarındaki yaylaları halkın elinden almışlardı. Bugüne kadar mezkûr yaylaların çoğunun sakinleri Kalmuklardır. [456]

b. Abak Hoca'nın Evlatları Arasındaki Mücadele

Abak Hoca öldükten sonra Galdan Hong Teyşi oğullarından birini genel vali tayin etti ve daha önceki gibi Kalmuk yönetimi devam etti. Yani Hocalar evvelki mesleklerinde dinden geçinme ve yalan keramet satma ve halkı evham karanlığına tıkmak vazifelerini icra etmeye devam ettiler. Ülkenin yönetim işleri tamamen Kalmukların medeniyetsiz memurları ve askerleri tarafından idare edilmekte olup, zulüm ve tahrip siyaseti ile Altışehir halkı ezilmekteydi. Mezkûr zulümlere dayanamayan halk sık sık isyan çıkarsa da Kalmukların gücü ve Hocaların hainliğinin karşısında başarısızlıkla sonuçlanıyor ve isyanın liderleri olan ulema ve yurt asilzadeleri katliama uğrayıp kırılıyordu. Bu sırada İsmail Han'ın oğlu Arslan Han Hindistan'a kaçıp Evrengzib Alemgir'den, Kalmuk ve Hocalara karşı yardım istedi. Evrengzib Alemgir yardım etmeye meyilli olsa da vezirleri yolun kötülüğünü bahane edip yardım vermeyi kabul etmeyip Arslan Hoca'nın çabası sonuçsuz kaldı.

Galdan ölüp, Kalmuk Devleti zayıfladığında Abak Hoca'nın evlatlarının bir kısmı Kalmuklara itaat etmeyi bırakıp kendilerini Altışehir'e Han ilan etse de diğer kısmı Kalmuklar ile birleşip Han olan Hoca'yı mağlup ettiler. Bu Hoca kaçıp Pamir dağlarında yaşayan aslı Tibetli olan Kancut kabilesinden yardım istedi ve Kancutların yardımıyla Kaşgar'ı ele geçirdi. Bu iki Hoca fırkası arasındaki savaş üç dört yıl devam etti. Kalmuklardan yardım alan Hocalar ve bağlılarına Akdağlı, Kancutlardan yardım alan Hocalar ve bağlılarına Karadağlı deniliyordu. Bu iki fırka Hocaların birbirlerine karşı [457] propagandaları o kadar güçlüydü ki cahil müritlerin inancında en sevaplı ve büyük cihat diğer tarafa mensup olan kişiyi öldürmekti. Akdağlı olan bir mürit Karadağlı olan vatandaşı veya akrabasını “*Allah için cihad yapıyorum*” diye öldürmekten hiç çekinmiyordu ve Karadağlı, Akdağlı'ya aynı muameleyi yapıyordu. Böylece Akdağlılar galip geldiklerinde Altışehir bölgesi Kalmukların vahşilik ve zulümleri altında eziliyor, Karadağlılar galip olduğunda Kancut yağma ve talanlarına maruz kalıp viran oluyordu. Bazen her şehirde ayrı bir Hoca bağımsız hükümdar olup ya Akdağlı veya Karadağlıların istilası altında kalıyordu. Bunların kendi aralarında

sürekli dövüşmekteydiler. Hatta bir Hoten’de Yakup Hoca adlı bir Karadağlı ve Yunus Hoca adlı bir Akdağlı’nın aynı zamanda hükümdar olduğu ve bu ikisi arasındaki savaşlarda Hoten halkının birkaç defa katliama uğradığı çok meşhur bir rivayettir. H.1114 [M.1702/1703]’ten itibaren Karadağlılar galip gelip bütün Altışehir’i işgal ettiler. Akdağlıların ölümden kurtulanları Danyal Hoca liderliğinde İli’ye kaçıp Raktan Hong Teyşi’nin himayesine sığındılar. Karadağlı Hocalar, Kancutların yardımı ve korumasıyla hükümet ediyorlardı. Bu dönemde çok sayıda Kancutlar, Serig Göl ve Raskam bölgeleri, Yarkend ve Kargalık dağları ve hatta Sancu dağlarına kadar mezkûr dağlardaki bölgeleri ve yaylaları halkın elinden alıp oralara yerleştiler. Kancutların oralarda inşa ettikleri kalelerin kalıntıları günümüzde çok fazladır. Kancutlar mezkûr kalelerden sık sık Yarkend, Kargalık, Guma ve Hoten’e saldırıp halkın [458] yiyecek ve mallarına gasp edip geri dönüyorlardı. Raktan Hong Teyşi güçlendikten sonra Danyal⁴³⁵ Hoca’nın oğlu Burhan⁴³⁶ Hoca’yı çok sayıda Kalmuk askerî ile Kuça’ya yollayıp orayı işgal ettirip, yaklaşık H.1135 [M.1722/1723]’te bir Akdağlı hükümeti ortaya çıkardı. Kaşgar, Yarkend ve Hoten Karadağlıların elindeydi.

Bu iki fırka arasında çoğu zaman savaş oluyordu. Sonunda H.1164 [M.1750/1751]’te Akdağlılar galip gelip Karadağlıları yok edip bütün Altışehir’i ele geçidiler. Fakat Raktan’ın oğlu Kuça’yı Kalmuklara hizmet eden Kuçalık Hocisi⁴³⁷ Bey’e verip Burhan Hoca’yı Hoten’e gönderdi ve kardeşini Kaşgar’a vali yaptı. Burhan Hoca hiç İslâmî eğitim almamış ve Kalmuk terbiyesi ile büyümüş cahil bir adamdı. Çin İmparatorlarını taklit edip halkı kendisine secde etmesini istedi. Buna itiraz edenleri öldürdü. Her türlü delice kararları vardı. Bu yüzden Hotenliler, Burhan Hoca ve hanedanına Deli Hocalar diyorlardı.

c. Abak Hoca ve Evlatları Döneminde Şarkî Türkistan

Abak Hoca ve evlatları devrinde Şarkî Türkistan’ın (Altışehir) başına gelen felaketlerin ayrıntısını yazmak için ayrı bir kitap gerekir ve bu kısa kitabımızda sadece özetini yazacağız.

⁴³⁵ Çelik, **Yarkend Hanlığı**, s. 657.

⁴³⁶ Burhaneddin olarak da geçmektedir. Bkz. Saray, **a.g.e.**, s. 103.

⁴³⁷ Ulaştığımız kaynaklarda Hocisi Bey, Üçtürfan’ın hâkimi olarak geçiyor. Bkz. K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 53; İklik Kurban, “Hocalar Devri”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Hacettepe Uni. Sos. Bil. Enst., Ankara, 1992, s. 84.

Abak Hoca zamanında Altışehir'in yönetim işleri tamamen Kalmukların elinde olup, Abak Hoca ve onun adına şehirlerde hâkim olan hocalar da hiçbir iktidar yoktu. Kalmuklar ise göçmen ve savaşçı bir kavim olup medeniyet **[459]** seviyeleri de sıfır seviyesinde olduğu için, o çağlarda medeniyetin yukarı derecesinde olan ve asayişe alışmış, savaşçılık özelliğini unutmuş ve iç birliğini kaybeden Şarkî Türkistan milletini zulümsüz yönetmeleri beklenemezdi. Bunun yanında Kalmuklar son derece mutaassıp bir din olan Budizm'in hamileri olup, Müslümanlara fevkalade düşmandılar. Bu sebeplerden dolayı Kalmuklar, Şarkî Türkistan Müslümanlarına ellerinden gelen her zulmü yaptılar. Dini ve millî müesseseleri viran etmek onların şiddetli taassuplarının bir gereği idi. İstedikleri kişiyi öldürmek ve kılıç gücüyle dilediklerinin namusuna saldırmak, malını almak, bunların doğal alışkanlıklarıydı. Bu zulümler Abak Hoca'nın hiç umurunda değildi. Onun bütün yaptığı iş bir taraftan halkın Kalmukların yağmasından arta kalan mallarını dua, yalan keramet ve sahte tasavvuf hileleri ile almak ve halkı evhama düşürüp onları kendine bağlı ve itaat eder hale getirmek, diğer taraftan Kalmuklara yalakalık yapıp kendi konumunu korumaktı. Elhasıl bu adam milyonlarca Müslüman'ın geleceğini kendi şahsi menfaati için feda eden bir haindi. Abak Hoca'dan sonra onun evlatları döneminde hükümet eden hocalar, Abak Hoca'nın yukarıdaki mesleğinde devam ettiler. Buna ilave olarak bunlar birbirlerine düşman iki fırka haline gelip, avam halkı kendi çıkarları için birbirine düşman ederek bu tarihi milleti ikiye ayırıp birbiriyle savaştırdılar. Dünyada bundan büyük ihanet yoktur. Bunun üstüne bu iki fırka Hocalara dışarıdan yardım eden Kalmuklar ve Kancutlar medeniyetsiz ve genel olarak Müslümanlara şiddetle düşman ve onları öldürmeyi, soymayı çok isteyen kavimlerdi. Bu yardımcıları Hocaları sadece kendi hırs ve menfaatlerini gözettiler, Şarkî Türkistan halkının üstüne musallat ettiler. **[460]** Abak Hoca ve evlatları âlim, aydın ve vatanseverleri çok büyük düşman olarak görüyordu. Kendileri veya hamileri olan Kalmuk veya Kancutlar vasıtasıyla onları yok ettiler, çünkü Hocaların ve hamilerine karşı ayaklanma çıkarmak ve cahil halka iyi ve kötüyü öğretmek ve hocaların millete karşı hain ve deccal bir unsur olduklarını halka anlatmaya çaba sarf etmek işini âlim ve aydınlar yapıyordu. Bu şekilde hocaların nüfuzunu yıkacak en önemli düşman onlardı.

İşte bu hocaların ihaneti ve hamilerinin vahşiliği ve zulmü yüzünden Şarkî Türkistan'ın Saidiye Devleti devrindeki benzersiz zenginliği ve abadlığı ve son derece yüksek medeniyeti ve maarifi ateşe düşen pamuk gibi berbad olmaktaydı. Millet gayet şiddetli bir fakirlik, vatan son derece kötü bir harabat felaketine düştü ve cehaletin karanlığı o dereceye ulaştı ki Burhan Hoca zamanında Mübeyyen⁴³⁸ adlı kitaptan ders veren kişi en büyük âlim hesaplanıyordu.

Abak Hoca ve evlatlarının 82 yıl devam eden kanlı, yıkıcı ve yakıcı vahşilik devrinde Şarkî Türkistan halkının başına gelen felaketin benzeri hiçbir zaman görülmemiş sürekli bir bedbahtlıktı.

Bu felaketi yok etmek, millet ve vatanı bu beladan kurtarmak için sürekli Hocalara ve hamilerine karşı millî ayaklanmalar olmaktaydı. Fakat halkın çoğunluğunu oluşturan cahil müritler Hocaların propagandalarının etkisiyle vatanseverlere muhalif duruyordu. Diğer taraftan Kalmuk ve Kancutlar güç kullanıp durdukları için bu millî ayaklanmalar, millet ve vatanın yararına değil müthiş katliam ve tahribata sebep olup millet ve vatanın zararına sonuçlar doğurmaktaydı. [461]

10. Şarkî Türkistan'da Çin İstilas

H.134/M.752'de Çin istilasından kurtulup 1038 yıl Çin istilasından emin olarak yaşayan Şarkî Türkistan milleti H.1172/M.1757'den itibaren yine Çin İstilas'na müptela oldu. İşte bu bölümden başlayarak kitabın sonuna kadar Çinlilerin dört istilas ve milletimizin dört defalık ayaklanmasından bahsedilecektir.

Yukarıda anlatıldığı gibi Kalmuk, Kancut ve Hocaların zulmünden kurtulmak için Şarkî Türkistan halkının millî ayaklanma ve karışıklık çıkarma hareketleri fayda etmediği için “bu belalardan kurtulmak için başka bir kuvvetli devletin yardımından başka çare yok” diye düşünenler epey arttı. Burhan Hoca'nın son dönemlerinde Hocalar ve Kalmuklar yurdun zenginlerini öldürüp mallarını almaya başladılar. Bu sırada Çin İmparatoru Qianlongyukarıda anlatıldığı gibi Kalmukların iç mücadelelerine müdahale etmeye başlamıştı. Burhan Hoca'nın yaşanmaz hale

⁴³⁸ Müellifin bahsettiği kitap, Babür Şah'ın Mübeyyen Der Fıkh adlı eseri olabilir. Yakın dönem basıksı; Zahirü'd-din Muhammed Bâbü Mirza, **Mübeyyen Der Fıkh**, (Haz. Tanju Oral Seyhan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004).

getirdiği her şehirden bir-iki önde gelen adam kaçıp kurtulup 10'dan fazla kişi Çin sınırına gitti. Çin memurlarına Hocalar ve Kalmuklara karşı yardım istemek için Çin'e gitmek amacıyla geldiklerini bildirdiler. Elhasıl bu kişiler Pekin'e gitti ve İmparator Qianlongbunları huzuruna kabul etti. Kalmuk ve Hocaların güçleri ve Şarkî Türkistan halkının durumu hakkında bunlardan bilgi aldı ve Şarkî Türkistan milletini Kalmuk ve Hocaların zulmünden kurtarmayı [462] vaad etti. Onlara hürmet gösterip iyi misafirhanelerde ağırladı ve onlara harcırah verdi. Bu kişiler üç-dört yıl Pekin'de kaldılar.

H.1171 [M.1757/1758]'de İmparator Qianlong, Zhao Hui'yi Amursena Bey ile savaşmak için gönderdiğinde mezkûr Şarkî Türkistanlıları Zhao Hui ile birlikte Şarkî Türkistan'a yolladı. Zhao Hui, İli'yi alıp katliam yaptı. Çinlilerin gerçek niyetinin anlaşılmasından önce mezkûr kişileri Altışehir ve Turfan'a gizlice adamlar yollayıp Çin hükümetinin adaleti ve insafı hakkında abartılı bir propaganda yaptılar. *“Çin askerleri sadece Şarkî Türkistan halkına yardım etmek için geliyorlar”* söylentisini çıkardılar. Bu propaganda halka çok etki etti ve bu etki sonucunda daha önce Kalmuk ve Hocalara hizmet edip Kuça hâkimliğini elde eden Hocisi Bey bir gece baskını ile Kuça'daki Hocaları ve Kalmukları tutuklayıp esir edip Zhao Hui'yi karşılamaya gitti. Bu propaganda sonucunda Turfan ve Kuça halkı Çin askerlerine önemli bir şekilde yardım ettikleri için bu yurtlar savaşmadan Çinlilerin eline geçti. H.1172/M.1758'de Zhao Hui, Kaşgar'a yaklaştığında Hocaların Kaşgar ve Yarkend'deki Akdağlı müritleri Zhao Hui'ye karşı koydular ama sonunda mağlup olup çoğu öldürüldü. Çok sayıda Hoca ve Akdağlı, Fergana'ya kaçtı. Burhan Hoca başta olmak üzere dokuz Hoca Serig Göl yoluyla Bedehşan'a kaçtı. Zhao Hui, Yarkend ve Hoten'i savaşmadan aldı. Ondan sonra Zhao Hui, Kuçalı Hocisi Bey ve daha önce Çin'e giden kişilerden Hotenli Hoş Kîçik Bey [?] başkanlığında birkaç yurt önde gelenini Bedehşan Miri'ne gönderip Hocaları istedi ve de Bedehşan sınırına (Seriggöl) çok sayıda asker yolladı. Bedehşan Miri korkup Hocaları, Hocisi Bey ve Hoş Kîçik Bey'e [463] teslim etti. Beyler de Hocaları öldürüp başlarını kesip Zhao Hui'ye getirdiler. Bu işler tamamlandıktan sonra Zhao Hui, İli'ye geri dönüp orayı başkent

yaptı ve Şarkî Türkistan’a genel vali oldu. Bu istilada İli başkent olması nedeniyle Çinliler, Şarkî Türkistan’a İli Hu⁴³⁹ adını koydular.

a. Çin İstilasının Başlangıcından H.1232 [M.1816/1817]’e Kadar Şarkî Türkistan Milletine Yapılan Zulümler

Şarkî Türkistan’daki Çin istilasını “*hırsızdan kaçıp katile yakalandım*” şeklindeki halk atasözüne uygun olarak beladan kurtulup çaresiz bir kedere yakalanmaktan ibaretti. Ayrıntısı şudur:

Yukarıdaki gibi Şarkî Türkistan’ı Çin askerleri istila ettikten sonra İmparator Qianlong, Zhao Hui’yi mutlak ve sınırsız yetkiyle Şarkî Türkistan’a genel vali tayin edip, Cang-Cung[Dipnot yap] unvanını verdi. Bütün ülkeyi otuz altı kısma ayırıp her kısma bir hakim tayin etti. Böylece Şarkî Türkistan’ın külli ve cüzi bütün işleri doğrudan Çinlilerin yönetimine bağlandı. Her şehirde yeterli kadar asker bıraktı. Zhao Hui, İli’yi Cang-Cungluk⁴⁴⁰ merkezi yaptı ve daha önceki Kalmukların başkenti olan Küre şehrinin güneyinde bir şehir inşa ettirip oraya yerleşti. Mezkûr şehri Çinlilerin ne olarak adlandırdıklarını bilmiyoruz ama Türkler o şehre Çinfen⁴⁴¹ diyorlardı. Bu şehrin kalıntıları Küre ve Gulca arasındadır. [464] Bu Çin istilasını döneminde Şarkî Türkistan şimdikinden daha genişti. Yani İli bölgesinin hepsi tâ Balkaş gölüne kadar Issıkgöl’ün doğusuna kadar ve Yedisu bölgesi Şarkî Türkistan’a dahildi.⁴⁴²

Çinliler Çin usulüne göre hükümet binaları ve vergi daireleri inşa ettirmek için yurdun tarihi binaları olan hükümet binaları, minare, kümbet, cami, medrese ve hamamları yıktırıp onların ağaç, taş ve direklerini kendilerinin inşa ettikleri hükümet

⁴³⁹ İli bölgesi veya nehri demektir. Bu ifade Tarih-i Hamidi (Musa Sayrami, **Tarih-i Hemidi**, (Çev. Abdureup, Polat Teklimekani, Teklimekan Uygur Neş., İstanbul, 2019, s. 611)’de de İli Hu olarak geçiyor. Mançu hanedanı dönemindeki ilk işgalde Doğu Türkistan’ın İli’den yönetildiğini biliyoruz. Bkz. Peter C. Perdue, **China Marches West**, Cambridge, Harvard Uni., 2005, s. 338. Başka bir isimlendirme ise Müslüman bölgesi anlamına gelen “Hui jiang” idi. Bkz. Anwar Rahman, **Cinization Beyond The Great Wall**, Leicester, Traubador, 2005, s. 21, 22. Ancak müellifin dediği gibi İli bölgesi veya nehri anlamına geldiğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

⁴⁴⁰ Pinyin: Jiāngjūn, General anlamında kullanılan bir unvan. Askerî görevlerin yanında sivil konularda da yetki sahibi, genel valilik makamı. Bkz. Saguni, **a.g.e.**, 100.; Perdue, **a.g.e.**, s. 275.; C. T. James Huang, Y. H. Audrey Li, Andrew Simpson, **The Handbook of Chinese Linguistics**, Oxford, Wiley Blackwell, 2014, s. 42, 43.; Rahman, **a.g.e.**, s. 21.

⁴⁴¹ Mezkûr şehre verilen Çinfen ismine başka bir kaynakta rastlayamadık. Şehrin Çince adı Hui Yuan. Bkz. Perdue, **a.g.e.**, s.338

⁴⁴² 20. haritaya bakınız.

binaları ve vergi dairelerinde kullandılar. Çok sayıda cami ve mescidleri yıkıp yerine tapınak inşa ettiler. Halkın evlerinden hoşlarına gidenlerine el koyup kışla yaptılar ve geri kalanını Çinli göçmenlere verdiler. Ülkenin nüfuzlu ve zengin adamlarını türlü türlü ithamlarla öldürmek ve malvarlığına el koymak Zhao Hui'nin en sık uyguladığı zulümlerindendi. Bu yüzden çok kişi Fergana, Bedeşan ve Hindistan'a kaçtı. Halktan alınan gelir vergisi çok ağırdı. Yılda bir kere adam başına konulan belirli bir miktar vergi alınıyordu. Halk buna Çoka parası⁴⁴³ diyordu. Ekilen veya ekilmeyen yerlerin sahiplerinden yerle ilgi para, tahıl, saman ve odun alınıyordu. Bunun üstüne çeşit çeşit olağanüstü vergiler alınıyordu. Her hayvan için yılda bir kere bir miktar para alınıyordu. Bunun üstüne yayla parası adında özel bir vergi vardı. Taşınır ve taşınmaz her şeyin satışından %30'dan %50'ye kadar vergi alınıyordu. Ticaret tamamen Çinlilerin elinde olup ülke halkı ticaretten mahrumdu. En basiti bir günlük yolculuk için bir miktar parayı hükümete verip yol kâğıdı almak lazımdı. Bunlar istilanın başındaki uygulamalar olup yavaş [465] yavaş arttırılan zulümlerin başlangıcıydı. İstila tamamlandıktan sonra İmparator Qianlongdaha önce Çin'e gelen ve istila sırasında faydası dokunan birkaç kişiyi Pekin'e çağırdı. Onları huzuruna kabul edip yaptıkları hizmetlere ve yurttaki konumlarına bakıp mertebeler⁴⁴⁴ verdi. Birinci mertebedekine Arvang, ikinci mertebedekine Çinvang, üçüncü mertebedekine Vang, dördüncü mertebedekine Gong unvanlarını vererek hepsine birer özel mühür verdi. Bu unvanlar Mançu Hanedanı devrindeki en büyük şeref unvanları olup genel olarak şehzade manasını ifade etmektedir. Avrupa'daki grandük, arşidük veya dük unvanlarına tekabül etmektedir. Bu şeref unvanlarının faydaları şuydu; mezkûr beyler doğrudan imparatorun yönetimi altında olup, vali ve hâkimlerin bunların üstünde hiçbir hâkimiyeti yoktu. İki üç yılda bir kere imparatoru ziyarete giderlerdi, kendileri eşleri ve oğullarına sürekli maaş verilirdi. Bu rütbe ve unvanlar evlatlarına miras kalırdı, bu rütbe ve unvanlar için kendilerine veliaht tayin ederlerdi. Bu veliahtlar Taycı⁴⁴⁵ unvanı ile tanınıyordu. Bu beylerin her birine mertebelerine göre bütün bir bölge veya birkaç kenti mülk olarak verilir oraların halkını onların hizmetkârları

⁴⁴³ Sayrami, **a.g.e.**, s. 294. Ayrıntılı bilgi için bkz. Derya Tümen, "Tarihi Hemidi'de İbretik Hikayeler", **Köktug**, <https://www.ziyali.org/read-a08a981a474b95552dca/25.05.20202>

⁴⁴⁴ K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 71.

⁴⁴⁵ K. Ercilasun, **a.g.e.**, s. 71.

olurdu. Mezkûr bölge ve kentlerin halkları bu beylerin kulları sayılıyordu. Bu ayrıcalıklara Celdu⁴⁴⁶ deniliyordu ve mezkûr unvanlara Celduluk mansıbı deniliyordu. Bunun üstüne imparatorun emri ile Altışehir'in doğu kapısı olan Uşşaktal⁴⁴⁷ kasabasına bir tapınak inşa ettirildi. [466] O tapınağa mezkûr beylerin heykellerini yaptırdı ve gelen geçen herkes mezkûr mabede girmek ve heykellerin önünde eğilmek zorundaydı. Bu beylerin imtiyazları sadece yukarıdaki sayılanlar olup hükümet işlerine karışmaya hakları yoktu. Bu beylere verilen imtiyazlar bir taraftan onların hizmetine mükâfat olsa da diğer taraftan halkı asiller (aristokrat) sınıfı ve hizmetkârlar sınıflarına ayırma siyasetine zemin hazırlama ve böylece Çin istilasını sağlamlaştırma amacındaydı. Bu siyasette Çinliler son derece başarılı oldular.

Ayrıntısı şudur: Beyler, Pekin'den yukarıdaki imtiyazları alıp geldikten sonra yurttaki ayrıcalık sevdalısı ve vicdansız bazı adamlar Çin'e sadakatle hizmet etmeye başladılar. Çin hükümeti de bu sadık adamlara çeşit çeşit unvanlar verip bütün kentleri çiftçileri ile birlikte onlara ikram etmeye başladı. Böylece bunun gibi Celduluk (imtiyazlı rütbe) sahiplerinin sayısı günden güne arttı. Kısa zamanda ziraat yerleri ve hayvanların çoğu Çin'e sadık olanların mülkü, çiftçi ve padaçı⁴⁴⁸ların çoğu onların hizmetkârları oldu. Onların yer ve hayvanlarının vergileri diğer özgür çiftçi ve padaçılara yüklendi. Bu özgür olanlar, yerlerinin ve hayvanlarının gelirleri hükümetin vergilerine yetmediği için her türlü zulüm ve açlığa maruz kaldılar. Onun için bu biçareler ya yer ve hayvanlarını bırakıp ülkeden kaçmaya ya da imtiyazlılara yalvarıp yer ve hayvanlarını onlara verip kendileri hizmetkâr olup yaşamaya mecbur oldular. Böylece bütün yer, yayla ve hayvanlar Çin'e hizmet edip imtiyaz sahibi olanlar ile onların akraba ve dostlarının mülkü ve bütün çifti ve padaçılar onların [467] hizmetçileri oldu. Böylece Şarkî Türkistan halkı iki sınıfa ayrıldı. Bir sınıf mezkûr imtiyaz sahipleri olan asiller ki bunların her türlü hakları gayet mükemmeldi. Diğer sınıf uşaklar ya da kuklalar. Bunlar asillerin hizmetçileri olup her haktan mahrumdular. Asiller de iki sınıf idi. Biri celduluk mansıbı olanlardı. Bunlar hükümete hiçbir şey vermeyip aslında alanlardı. Diğer celduluk mansıbı olmayanlardı. Bunlar ellerinin

⁴⁴⁶ Polat, **a.g.t.**, s. 278.

⁴⁴⁷ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 152.

⁴⁴⁸ Müellif "Pataçı" şeklinde yazmış. Ancak Uygur Türkçesi sözlüğünde (Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.I, s. 614) "Pada" olarak geçtiği için "Padaçı" olarak yazdık.

altındaki yer, hayvan, çiftçi ve padaçılardan alınan vergilere karşılık belli bir miktar para veya yiyecek ödemekle yükümlüydüler. Asiller yerlerini ve hayvanlarını sattıklarında çiftçi ve padaçılarla ile birlikte satıyorlardı. Asiller her hakka sahip olup elleri altındaki vatandaşlar üzerinde sınırsız tasarruf yetkileri vardı. Asillerin aksine uşakların hiçbir hakkı yoktu ve sadece asillere hizmet edip onların zulüm ve baskıları veya merhamet ve şefkatleri altında yaşamaya mecburdular. Asiller kendilerinin bu imtiyazlarını Çin hükümetinin ihsanı diye bildikleri için Çin'e son derece sadık ve vefakâr idiler. Böylece asiller Çin hükümetinin kulları ve uşakları kuklalar adıyla asillerin kulları haline geldi. Böylece bütün millet kat be kat kulluk zincirine bağlandı.

Çin hükümetinin Şarkî Türkistan'daki istilasını kalıcı hale getirmek için yaptığı diğer bir iş Çinfenleri Şarkî Türkistan'a göç ettirip yerleştirmektir. Ayrıntısı şudur: Doğu Uygurlarının Moğolistan'daki devletleri yıkıldığında [468] Uygurların bir bölümü kuzey Gansu Çin Seddi'nin içine ve dışına yerleşmişlerdi. Bunlar zaman geçtikçe kültürlerini ve Türklüklerini unutup Çinlileşmiş ve kendilerini Çin kavminden diye bilmekte olan bir halktı. Çok savaşçı adamlardı. Çinliler bunlara Çien Fen (vahşi Uygur) diyorlardı. Şarkî Türkistanlılar Çinfen derler. Çin hükümeti bu Çinfenlerden 100 bin haneden fazlasını göç ettirip Şarkî Türkistan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirdi. Özellikle halksız kalan İli, Yedisu, Beşbalık bölgelerine daha çok yerleştirdi. Bu Çinfenlerin imtiyazları çok geniştir. Hükümet onlara çok yardım ediyordu. Çinfenler, Türklere ne kadar zorbalık ve saldırı yaparlarsa yapsınlar sorumlu değillerdi. Çin'in en kurak yerinde yaşayıp fakirliğin en kötü haliyle ekim yapan Şarkî Türkistan'daki bu devlet ve rahatı duyan Çinfenler, Çin'den akınlar halinde Şarkî Türkistan'a göç etmeye başladılar. Diğer Çinliler de sel gibi göçmeye başladılar. Böylece Şarkî Türkistan'daki Çin gücü müthiş bir şekilde arttı.

İli, Yedisu ve Beşbalık bölgelerini abad etmek için Çinfenler ve Çinli göçmenler yeterli gelmeyince genel vali Zhao Hui, Altışehir ve Turfan'dan 100 bin haneyi göç ettirip İli ve Yedisu'ya yerleştirdi. Bunları yüzer haneye ayırıp her yüz haneyi bir bölgeye yerleştirip orayı abad ettirdi. Bu göçmenlere tarançı deniliyor.⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ Eski Şarkî Türkistan lehçesinde çiftçiye Tarançı deniliyordu- Divan-ı Lügat-i Türk. DLT'de "Tarıgçı" şeklinde geçiyor. Bkz. Kaşgarlı, DLT, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 247. Uygur Türkçesi sözlüğünde ise "Tarançı" olarak geçmektedir. Bkz. Yakup, ve diğ., a.g.e., C. II, s. 22.

Rodlof⁴⁵⁰'un bu tarançıları ayrı bir Türk kabilesi diye yazması tamamen yanlıştır. Aslında bu söz Rusların Türk milletini parçalamak [469] siyasetinden doğan bir uydurma olsa gerektir. Şimdilerde de Tarançı bölgeleri yüz adlarıyla tanınıyor. Örneğin; Turfanyüz, Celilyüz, Abdurrahmanyüz, Kepekyüz ve diğerleri Gulca'nın bilinen kentlerindendir.

Çin hükümetinin yaptığı diğer bir iş Şarkî Türkistan halkını Çinlileştirmek için teşebbüsleriydi. Fakat bu teşebbüslerinde başarılı olamadılar. Ayrıntısı şudur: Çin hükümeti öncelikle Vang ve Gong'lar başta olmak üzere asillere Çinli gibi giyinmeyi ve saçlarını uzatmayı teklif etti. Onlar kendi imtiyazlarını korumak ve Çin hükümetinin gönlünü hoş tutmak için bu teklifi kabul ettiler ve sürekli bu elbiseleri giydiler. Ondan sonra Çin hükümeti bayram namazı, Cuma namazı ve beş vakit namazı cemaat ile kılmayı yasaklamaya, İslâm'ın diğer esaslarına engel olmaya, okul ve medreselerde İslâm âlimlerini okumayı yasaklamaya, bazı Müslümanları puta secde etmeye mecbur etmeye, gençleri zorla Çince okutup Çin terbiyesiyle büyütmeye, şarap, afyon, domuz etine alıştırmaya ve buna benzer her türlü zorbalık ve hilelere teşebbüs ettiler. Fakat gerek asiller gerekse de uşaklar Çin'in bu teşebbüslere karşı sağlam durup ve her zulme sabredip Türklüklerini ve Müslümanlıklarını muhafaza ettiler ve Çinlileşme tehlikesinden kurtuldular. Çin hükümetinin bu teşebbüsü ve milletin ona karşı duruşu, bazen asillerin bir kısmı ve uşakların karışıklık çıkarması sonucunda devam eden buhranlı hayat, İmparator Qianlong tahttan inene kadar devam etti. Qianlong'un uzun süren imparatorluk devrinde [470] Çin Devleti gayet güçlüydü. Bu yüzden Şarkî Türkistan'da işi çok sıkı tutup yukarıdaki konularda ciddi adımlar atmıştı.

H.1212/M.1796'da⁴⁵¹ İmparator Qianlong tahtı oğlu Jiaqing⁴⁵² bırakıp bir yıl sonra öldü. Bu sırada Mançu İmparatorluk hanedanına karşı Çihli [?] vilayetinde

⁴⁵⁰ Vasili Vasiloviç Radlof veya Wilhelm Radloff (1837- 1918), Alman asıllı Rus doğu bilimci. Ayrıntılı bilgi için bkz. Naciye Yıldız, "Radlof, Friedrich Wilhem", *DİA*, C. XXXIV, 2007, s. 388-390.

⁴⁵¹ Burada hicri takvimde bir yanlışlık olduğu görülüyor. Müellifin miladi 1796'yı esas aldığı aşağıda sadece miladi takvim vermesinden anlaşılıyor. M.1796 H.1210-1211 yıllarına denk geliyor.

⁴⁵² Asıl adıyla Yongyan, Mancu Hanedanı'nın yedinci hükümdarı. Saltanatı 1796'dan 1820 yılında ölümüne kadar sürmüştür. Bkz. Perkins, *a.g.e.*, s. 239-240.

Tiyanli [?] fırkasının ayaklanması çıktı⁴⁵³. Bu ayaklanma Shandong⁴⁵⁴, Hunan ve jiyangsu⁴⁵⁵ vilayetlerinde de baş gösterdi. Bu ayaklanmalar nedeniyle Şarkî Türkistan'da Çin gücü azalıp yukarıdaki Çinlileştirme teşebbüsleri tamamen ortadan kalktı. Fakat Şarkî Türkistan halkı Çin'in bu zayıflığından yararlanamadı. Çünkü ülkede iktidarı elinde tutan asiller Çin'e son derece sadakat gösterip her ayaklanmanın önünü almaya hazırlardı. Çin İmparatoru Jiaqing, Çin'deki ayaklanmayı bir miktar bastırdı ve bu ayaklanma sırasında Çin hazinesi tükenmişti. Onun için Jiaqing hükümete ait olan bütün yer ve binaların satılması yönünde bir karar verdi. Bu karara binaen Şarkî Türkistan'da Çin hükümeti el koyduğu cami, medrese, hamam ve vakıflarını satmaya karar verdiler. Bunların bir kısmını bazı asiller satın alıp asıl işlevleri olan cami ve medrese haline getirdi ve vakıfları da kendi asıl işlevine döndürüp kendi adlarında vakfettirler. Bir kısmını Çinfenler ve Çinliler aldı. Eski millîdevletler zamanından kalan bu camiler, medreseler, mescitler ve diğer hayır müesseseleri bu Çin istilası devrindeki asillerin adında olup bugüne kadar onların evlatlarının o müessese ve vakıflara sahiplik yapmaları işte bu yüzdendir. [471] Şarkî Türkistan'daki Çinliler ve asiller gizli tutmaya çalışmasa da İmparator Jiaqing'in Çin'deki ayaklanmayı tam olarak bastıramayıp devletin zayıflamaya başlaması uşaklara apaçık malum olmaktaydı. Uşakların günden güne kendilerini özgür yapmak ümidi artmakta ve bir inkılâba hazırlanmaktaydılar.

b. Rusların Siyaset İtibariyle Şarkî Türkistan'a Komşu Olma Olayı

Ural dağlarından Yenisey nehrine kadar, güneyde Aral ve Balkaş gölleri ve Tarbagatay dağlarına kadar uzanan Güney Sibirya'daki Kazak Hanlık Devleti'nin topraklarına Ruslar H.1054/M.1645'te saldırmaya başladı. Bu Kazak Hanları kahramanca karşı koyup bağımsızlıklarını korusalar da Kazak toprakları tek bir hükümdarın elinde olmayıp birkaç tane Han'ın elinde olduğu için ilk önce Ural ve

⁴⁵³ Müellifin kastettiği isyan 1796-1804 yıllarında vuku bulan Beyaz Nilüfer İsyanı (White Lotus Rebellion) olabilir. Beyaz Lotus İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 570.

⁴⁵⁴ Çin'in Sarı deniz kıyısında, yaklaşık 80 milyon nüfusa sahip endüstri eyaleti. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 447.

⁴⁵⁵ Shandong eyaletinin kuzeyinde 64 milyon nüfusa sahip eyalet. Elektronik ve konfeksiyon üretimi alanlarında Çin'in önde gelen bölgesidir. Eyalet başkenti Nanjing (Nanking) Çin tarihi açısından önemli bir şehirdir. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 243.

Tobol bölgelerinin hükümdarı Ebul Hayr Han H.1142/M.1730'da Rus himayesini kabul etti. Doğu ve güneydeki Hanlar, Ruslara şiddetle karşı koyup H.1212'ye [M.1797/1798] kadar bağımsızlıklarını korusalar da Rusların sürekli saldırıları ve desiseleri karşısında birleşip güçlerini bir araya getiremedikleri için H.1212/M.1796'da doğu ve güney Kazak Hanları da Rusların himayesini kabul etmeye mecbur oldular. İşte bu şekilde Rusların siyasî nüfuzu Şarkî Türkistan'ın o zamandaki kuzey sınırı [472] olan Tarbagatay dağları, Balkaş ve Ural göllerinin kıyılarındaki sahalara kadar yayıldı. Fakat Rusların bu siyasî nüfuzu sadece sözde olup gerçekte Kazak Hanları bağımsız bir şekilde hareket etmekte ve çoğu zaman Ruslara savaş açmaktaydılar. Bu durum H.1281 [M.1864]'e kadar devam etti. İşte Rus tarihlerinde ve Avrupa'daki genel tarihlerinde M.1796'da Ruslar Güney Sibirya'daki Tyumen çarlarını nüfuzları altına aldı diye yazılan nüfuzun mahiyeti bu sözde nüfuzdan ibarettir.

c. Şarkî Türkistan'da Çin'e Karşı İlk Genel Ayaklanma

H.1230/M.1814'te Şarkî Türkistan'ın her tarafında ayaklanmalar çıktı. Çoğu bölgenin uşakları kendi yurtlarını Çinli ve Çinfenler ve bir asillerin bir kısmını öldürüp ayrı ayrı bağımsızlık ilan ettiler. Maalesef ayaklanmacılar bir teşkilat altında birleşemeyip bazen Çinliler ile bazen de birbirleriyle savaşılmaktaydılar. Bu ayaklanmadan yararlanan Fergana Han'ı Ömer Han Şarkî Türkistan'ın bir kısmını almak amacıyla Abak Hoca'nın evlatlarından Fergana'da yaşamakta olan Cihangir Hoca'yı bir miktar asker ile H.1232 [M.1816/1817]'da⁴⁵⁶ Kaşgar'a yolladı. Cihangir Hoca Kaşgar'a gelip Kaşgar ve Yarkend inkılâpçıları ile birleşip gücünü arttırdı ve yavaş yavaş diğer ayaklanmacı liderleri yok edip kendini padişah ilan etti. H.1233 [M.1817/1818]'te Cihangir Hoca Aksu'yu da aldı. Diğer yurtlar önceki gibi halkın kendi elindeydi fakat İli ve Beşbalık (Urumçi) ve Turfan bölgelerinde [473] Çinliler ve Çinfenler fazlaydı. Karaşehir'de Kalmuk fazlaydı ve Çin taraftarıydı. Bu yüzden o bölgelerdeki ayaklanmayı Çinliler kısa sürede bastırdılar ve bölgedeki Müslümanların çoğu katledildi.

⁴⁵⁶ Cihangir Hoca'nın hareketinin başlangıcı 1820 yıllara tekabül ediyor. Bkz. Kurban, **a.g.t.**, s. 97. Müellif Ziyavdin Hoca isyanını Cihangir Hoca ile irtibatlı düşünmüş olabilir.

H.1236 [M.1820]'da Çin İmparatoru Jiaqing ölüp yerine oğlu Daoguang⁴⁵⁷ imparator oldu ve Şarkî Türkistan'a çok sayıda asker yolladı. Bu Çin askerleri Kuça'yı işgal edip Cihangir Hoca ile çok sayıda savaş yaptılar. Sonunda H.1240 [M.1824/1825]'ta Cihangir Hoca, Çin askerlerinin eline esir düştü ve Pekin'e götürüldü. H.1241 [M.1825/1826]'de⁴⁵⁸ İmparator Daoguang onu şehit etti ve yerine oğlu padişah oldu. Fakat buna rağmen Çinliler ilerleyemediler çünkü halk şiddetle karşı koyup bağımsızlıklarını korudular. Çin'deki ayaklanmalar da dinmediği için Şarkî Türkistan'a Çin'den büyük bir askerî güç gelemedi.

Kaşgar, Yarkend ve Aksu, Cihangir Hoca'nın oğlunun elindeydi. Hoten Abdurrahman Ahund adlı bir zatın yönetimindeydi. Çin'deki iç karışıklıkların üstüne H.1255 [M.1839]'te İngiltere ve Çin arasında meşhur Afyon Savaşı⁴⁵⁹ çıktığı için Şarkî Türkistan'daki Çin gücü çok azaldı. Bu fırsattan yine yararlanan Şarkî Türkistan halkı yurtlarda ayaklanma çıkardılar. İli ve Urumçi'den başka bütün bölgeler bağımsız oldu fakat Şarkî Türkistan'daki ayaklanmacılar yine birleşemediler. Çin'de Afyon Savaşı bitip İngiltere ve Çin arasında barış yapıldıktan sonra H.1264/M.1846'da İmparator Daoguang, Şarkî Türkistan'a yaklaşık 100 bin kişilik bir ordu yolladı. Bu askerler Turfan ve Karaşehar'ı alıp İli [474] ve Urumçi'deki Çinfenleri, İli ve Karaşehar dağlarındaki Kalmukları askere alıp, Altışehir'e ilerlediler.

d. Şarkî Türkistan'da İkinci Çin İstilas

Çin askerleri Aksu sınırına geldiğinde Kaşgar'da Hükümdar olan Hoca bir gecede bütün hazineyi ve silahları alıp birkaç bin kişiyle Fergana'ya kaçıp gitti. Böylece yurdun içine müthiş bir ızdırap düştü, kaçmaya gücü yeten kişiler Fergana, Hindistan ve Afganistan'a kaçtılar. Demek ki Kaşgar, Yarkend ve Aksu'da Çin askerlerine karşı koyacak hiçbir güç kalmadı ve Çin askerleri bu yurtları hiç savaşmadan aldılar. Ondan sonra Çin askerleri Hoten'e ilerlediler. Abdurrahman

⁴⁵⁷ Mançu Hanedanı'nın 1820'den 1850 yılları arasında hükümdarı. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 286.

⁴⁵⁸ Bazı kaynaklarda bu tarih 1828 olarak veriliyor. Bkz. Kurban, **a.g.t.**, s. 98.

⁴⁵⁹ 1. Afyon Savaşı, İngiltere ile Çin arasında 1839-1942 yılları arasında yapılan savaş. Çin'in 1839'da afyon ticaretini durdurma girişiminde bulunmasıyla başlamış, İngiltere'nin galibiyeti, tazminat ve ayrıcalıklar kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Peter C. Perdue, **The First Opium War**, https://visualizingcultures.mit.edu/opium_wars_01/ow1_essay_03.pdf/26.05.2020.

Padişah⁴⁶⁰ savunmaya geçip şiddetli bir savaştan sonra şehit oldu ve Çinliler Hoten'i de işgal ettiler. Bundan anlaşılıyor ki Aksu'dan Hoten'e kadar olan bölgenin bağımsızlığı 34 yıl devam etti.

Çinliler bu istilalarını tamamladıktan sonra yine daha önceki siyasetini takip edip önceki Vang ve Goangların evlatlarını bulup onlara eski Celduluk mansıplarını (imtiyaz) verdiler. Yine hizmet gösterenlere rütbe ve unvanlar verip önceki ayaklanma sonucunda yok olan asiller ve uşaklar sınıfını ortaya çıkarmaya başladılar. Fakat bu sefer Çin yönetimi biraz Şarkî Türkistan halkını memnun etmek yönünde davranıp dini işlere saldırı yapmadılar ve Çoka vergisini almadılar. Beş-altı şehrin üstüne Çinli bir vali (Han Amban⁴⁶¹) tayin [475] ettiler. Şehir ve diğer yerlere asiller ile onların akrabalarını ve dostlarını hâkim yaptılar. Halktan kadı ve müftüler tayin edip dini ve bazı adli işlerde onlara yetki verdiler. İstilalarını sağlamlaştırmak isteyen Çinliler, Şarkî Türkistan'da çok sayıda asker bulundurdular. Yukarıda zikredilen mansıp sahipleri Çin'den çok memnun oldukları için Çin menfaatine ciddi faaliyet gösterip halkın her hareketini gözlüyorlardı. Bu istila esnasında Kalmuklar Çin'e önemli askerî yardım yapmıştı. Onun için Çin İmparatoru Kalmukların her kabilesine Vang unvanı ve imtiyazı verdi. Şarkî Türkistan'daki Kalmuk Vangları yaklaşık 20 kişiydi. H.1268/M.1850'de⁴⁶² İmparator Daoguang ölüp yerine oğlu Yizhu ya da Xianfeng⁴⁶³ tahta çıktı. H.1269 [M.1852/1853]'da⁴⁶⁴ Çin'in Hubei⁴⁶⁵ ve Anhui⁴⁶⁶ vilayetlerinde meşhur Taiping⁴⁶⁷ ayaklanması çıktı. Bu yüzden Şarkî Türkistan'daki

⁴⁶⁰ Hoten hükümdarının ismi Tarih-i Hamidi'de "Habibullah Hacı Padişah" olarak geçiyor. Bkz. Sayrami, **a.g.e.**, s. 357.

⁴⁶¹ Mançu hanedanı döneminde kullanılan "üst düzey yönetici" manasına gelen bir unvan. Bkz. Sayrami, **a.g.e.**, s. 49. Uygur Türkçesi'nde (Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.I, s. 184) "Ambal" olarak, vilayet düzeyindeki şehirlerin yöneticileri için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atwood, **a.g.e.**, s. 11-12.

⁴⁶² Miladi takvimden hicri takvime dönüşlerde bir sorun var. H.1268 M.1851-1852 yıllarına tekabül ediyor.

⁴⁶³ Mançu Hanedanı'nın 1851-1861 yılları arasındaki hükümdarı. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 93.

⁴⁶⁴ Ayaklanmanın başlangıç tarihi 1850 olarak geçiyor. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 501. Üsteki hicri tarih yanlış olunca, burada hicri tarih de yanlış verilmiş sanırım. Ancak sadece hicri tarih verildiği için miladi tarihi düzeltmedik.

⁴⁶⁵ Merkezi Çin'de, başkenti Wuhan olan eyalet. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 222. Covid19 olarak adlandırılan ölümcül ve dünya ekonomisine ağır darbe vuran Çin virüsün çıktığı eyalet.

⁴⁶⁶ Çin'in doğusunda Yangzi nehri ile Huaihe nehri havzaları arasında yer alan merkezi eyalet. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 12.

⁴⁶⁷ Çin'de 1850-1864 yılları arasında yaşanan isyan. Kendisinin Hz. İsa'nın kardeşi olduğunu iddia eden biri tarafından Mançu yönetimine karşı başlatılmıştır. Kısa süreli Taiping Cennet Krallığı adında bir devlet kurulmuştur. Yaklaşık 30 milyon ölü sayısıyla tarihin en kanlı ayaklanmalarından biridir.

Çin kuvvetleri zayıflamaya ve her tarafta tekrar ayaklanma çıkmaya başladı. Yani Çin'in bu istilasını yalnızca altı yıl sürdü.

e. Şarkî Türkistan'daki İkinci Genel Ayaklanma

H.1270/M.1853'te Şarkî Türkistan'ın her yerinde ayaklanmalar çıkmaya başladı. Dört yıl süren çatışmalar sonunda ayaklanmacılar galip gelerek Hoten'den Turfan'a kadar Şarkî Türkistan'ın güney bölgeleri Çinlilerden temizlendi fakat bu sefer de ayaklanmacılar bir teşkilat kurup birleşemediler. Bu sırada [476] Fergana Hanı Şir Ali⁴⁶⁸ bu ayaklanmalardan faydalanmak hevesine kapılıp, önden Cihangir Hoca'nın hanedanından olan Veli Han Töre'yi⁴⁶⁹ bir miktar askerle Kaşgar'a yolladı. Arkasından kendisi beş-altı bin askerle Kaşgar'a geldi. O zamanda Kaşgar ve Yenişehir'de Çinliler kuşatma altındaydı. Şir Ali Han gelip inkılâpçılara yardım etmek bir yana parası olan insanları "Sen Çin taraftarısın!" diye suçlayıp öldürerek onların parasına el koymaya ve inkılâpçıların elindeki ganimetleri almaya başladı. Bu yüzden Kaşgar halkı Şir Ali Han'a düşman olup altı ay sonra Fergana'ya gitmeye mecbur bıraktılar. Fakat Veli Han Töre, Kaşgar'da kalıp kendisini padişah ilan etti. Yenişehir'i inkılâpçılar şiddetle kuşattılar. Çinliler sonunda canlarının bağışlanması şartı ile teslim oldular fakat Veli Han Töre sözünde durmayıp teslim olan Çinlileri çoluk çocuklarıyla birlikte öldürdü.

Bu inkılâp gerçekten dağınık ve hiçbir birlik ve teşkilat olmadan yapılmıştı ve daha önceki inkılâptan düzensizdi. Onun için beş yıldan uzun devam edemedi.

f. Şarkî Türkistan'da Üçüncü Çin İstilasını

H.1275/M.1858'de Çin İmparatoru Xianfeng, Şarkî Türkistan'a çok sayıda asker yolladı. Bu askerler şehirleri istila ede ede Kaşgar'a yaklaştığında Veli Han Töre kendi adamlarıyla topladığı altın ve gümüşü alıp Fergana'ya kaçtı. Çin askerleri gelip Kaşgar'ın günahtsız halkını günlerce katletti. Birkaç bin erkek ve kadını esir yapıp Çin'e yolladı. Ondan sonra Çin askerleri Yarkend'e ilerleyip orayı ele geçirdi. [477]

Ayrıntılı bilgi için Radhey Shyam Chaurasia, **History of Modern China**, New Delhi, Atlantic Publishers, 2004, s. 73-81; Perkins, **a.g.e.**, s. 501-502.

⁴⁶⁸ 1842-1845 yılları arasında Hokand Hanlığının hükümdarı. Müellifin bahsettiği tarihte tahtta Şir Ali Han'ın oğlu, Hüdayar Han vardı. Bkz. Çelik, **Hokand Hanlığı**, s. 543, 545.

⁴⁶⁹ Kurban, **a.g.t.**, s. 101.

Ondan sonra Hoten'e hareket ettiler. Hoten inkılâpçıları Çinlileri ve Çin taraftarı olan hâkimleri ve başka kimseyi öldürmeyip onlara iyi muamele yaptıkları için onların aracılıkları ile Çin askerleri Hoten'de katliam, soygun ve talan yapmadılar. Bu istila devrinde Çin hükümeti daha önceki istila devrindeki siyasetini sürdürüp dini işlere saldırı yapmadı, vergileri biraz azalttı ve hâkimliğe Çin'e hizmet eden beyleri tayin etti.

Kaşgar halkından birkaç bin hanelik Müslümanların Çin'e esir olup sürülmeleri ve onların Çin'de köle olup İslâm dininden çıkmalarının sebebi Fergana Hanı Şir Ali Han'ın ve Veli Han Töre'nin Kaşgar'da gereksiz kan dökmeleri idi. Bu yüzden Şir Ali Han'ın vicdanı sızlayıp H.1278 [M.1861]'de Çin İmparatoru'na çok sayıda hediyelerle bir heyet gönderip mezkûr esirlerin özgür bırakılmalarını ve kendi yurtlarına geri gönderilmelerini talep etti. İmparator Xianfeng bu talebi kabul edip bütün esirleri Kaşgar'a geri gönderdi.

H.1277/M.1859'da⁴⁷⁰ Çin ve İngiltere Fransa arasındaki II. Afyon Savaşı'nın etkisi Şarkî Türkistan'a da ulaştı ve Çin güçlerinin sayısı azaldı. Afyon Savaşları durur durmaz Taiping inkılabı yeniden canlanıp Pekin yakınlarındaki Tianjin⁴⁷¹ şehrini inkılâpçılar ele geçirdi. Diğer yandan Yunnan⁴⁷² vilayetinde Du Wenxiu⁴⁷³ adlı bir Tungan güçlü bir inkılâp⁴⁷⁴ çıkarıp mezkûr vilayeti alıp kendine Sultan Süleyman adını koyup bağımsızlık ilan etti. Bu inkılâplar sonucunda Şarkî Türkistan'da Çin askerî kalmamış gibi oldu. [478] Ülkeyi Çinfen, Çinli göçmenler ve yerlilerden Çin'e sadık beyler yönetmeye başladı. Çinfen ve Çinli göçmenlerden yeteri kadar asker toplayıp epey fazla güç göstermekte olsalar da onlara Çin'den yardım gelmeyeceğini Şarkî Türkistanlılar açıkça biliyorlardı. İşte bu durum aşağıdaki genel inkılâbın önemli bir nedenidir.

⁴⁷⁰ Hicri takvim miladi takvim dönüşümünde bir yanlışlık görünüyor. H.1277 M.1860/1861 yıllarına tekabül ediyor.

⁴⁷¹ Çin'in Hebei eyaletine bağlı en büyük üçüncü şehridir. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 524-525.

⁴⁷² Çin'in Güneybatısında 35 milyon nüfuslu bir eyalet. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 610.

⁴⁷³ Yunnan eyaletinde ayaklanma başlatan Sultan Süleyman lakaplı Çinli Müslüman lider. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 135.

⁴⁷⁴ Müellifin burada kastettiği inkılâp Panthay ayaklanmasıdır. Ayaklanma 1856 yılında Mançu yönetiminin uyguladığı ağır vergiler yüzünden başlamış ve 1873 yılında Du Wenxiu'nun yakalanması ile son bulmuştur. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 135.

g. Birinci Genel İnkılâptan Üçüncü Genel İnkılâba Kadar Geçen 50 Yıllık Süre İçinde Şarkî Türkistan'ın Genel Durumu

Şarkî Türkistan halkının bu inkılâplardaki amacının Çin istilasından sonsuza kadar kurtulup dünyadaki bağımsız milletler gibi mutlu ve abad yaşamak olduğu malumdur. Fakat maalesef inkılâpçılar arasında doğru dürüst bir teşkilat ve güçlü bir birlik olmadığı için amaca ulaşılamadı. Tekrar esaret felaketine uğradılar. Fakat birinci ve ikinci inkılâplar tamamen faydasız olmadı. Aslında bu inkılâpların maddi ve manevi faydaları çok fazla oldu.

Maddi faydaları şudur: Çinliler halkı iki sınıfa ayırdıkları için yurttan çoğunluk olan uşaklar müthiş bir horlanma ve haksızlık içinde yaşayıp daima başkaları için çalıştırılmaları yüzünden ülkenin abad yerlerinin çoğu viran olmuştu. Ayrıca ticaret tamamen Çinlilerin elindeydi. Bu ticarete Çin'in ipek mallarını, çini ve çaylarını Şarkî Türkistan'a getirip altın, gümüş ve mücevher karşılığı satmaktan ibaretti. Bu tarz ticaretin Şarkî Türkistan'ın [479] bütün servetini Çinlilerin cebine atıp halkını müthiş bir fakirliğe düşürdüğü açıktı. Bunun üstüne Çinli göçmenler şehirlerde ve hatta küçük pazar ve kentlerde tefeci dükkânları açıp halka faiz karşılığı borç para veriyorlardı. Hükümetin vergilerine kendi elde ettikleri mahsulât yetmeyen halk bu tefecilerden para alıp vergileri ödüyordu. Borcunu geri ödemeye gücü yetmeyen halkın ev, yer ve malları mezkûr tefecilerin eline geçiyordu. Böylece halkın serveti müthiş bir şekilde berbat olmaktaydı. İlk istila devrinde çok sayıda Çinli göçmen getirmek ve halkı Çinlileştirme siyaseti çok ağır bir şekilde uygulandı. Bu siyasetin esası; ilk önce Çin sınırına yakın Kumul, Barköl, Turfan ve Urumçi'ye kadar uzanan bölgelere Çinlileri yerleştirip ve halkının malvarlığını zorla mezkûr göçmenlere vermek, halkı kılıç ve dayakla Çinlileştirmek veya ülkeden çıkarmaya çabalamaktı. Kısa zamanda Kumul, Turfan ve Barköl'den hariç nüfusu az olan yerlerin tamamen gayri Müslim ve Müslüman Çinlilerin (Tunganların) yurdu haline geldi. Kumul, Turfan ve Barköl gibi nüfusu çok olan şehirlerde % 40 oranda Türk kaldı. Buralarda da Çinliler çoğunluğu oluşturuyordu. Başka şehirlerde Çinfen ve Çinli göçmenler günden günde artmaktaydı. Bütün bölgelerde halkı zor ve hile ile Çinlileştirme teşebbüsleri yukarıda anlatıldığı gibi uygulanmaktı.

Birinci genel ayaklanmada asiller ve uşaklar sınıfları yok edilip [480] asillerin çoğu öldürüldüğü veya kaçtığı için ziraat yerleri, yaylalar ve hayvanlar halkın arasında paylaştırılıp herkes mal varlığına sahip oldu. Halkın bir kısmını köle yapıp zalimce ve ücretsiz çalıştırma usulü bozulup uşakların tamamı özgürleşti ve ticaret Çinlilerin tekeline çıkıp her sermaye sahibi özgürce ticaret yapma hakkına sahip oldu. Tefeciler yok olduğu için halkın can damarı olan mülk ve malları berbat oluştan kurtuldu. Ülkede sayıları çok olup milletin varlığını tehdit etmekte olan Çinfen ve Çinli göçmenler inkılâp neticesinde ya ölüp veya kaçıp az kaldı. Çinlileşme tehlikesi kesin olarak son buldu. Böylece herkes kendi mülkü ve çıkarı için ciddiyet ile çalışıp ülke abad oldu. Servet ülke halkının cebinde kalıp halk zenginleşti. Şarkî Türkistan Çin ülkesi olmaktan kurtulup yine Türkistan olarak kaldı. Türk olan halkı Çinlileşmek ve İslâm dininden ayrılmak felaketinden kurtulup varlıkları güçlendi.

Manevi faydaları şudur: Çin istilası devrinde yurttaki dini, edebî ve başka ilimler yok olmaya yüz tutmuştu. İnkılâp olur olmaz inkılâpçıların önem verdikleri ilk iş başka İslâm ülkelerinden âlimler getirmek, okul ve medreseler açıp ilmi yaygınlaştırmak oldu. Buhara, Fergana, Afganistan ve Hindistan'dan çok sayıda âlimler getirildi. Bu âlimler içinde Kulablî⁴⁷⁵ Abdullah Ahund'un (Kulabi Ahundum) okul ve medreselerde ki [481] müfredatı düzenlediği, Kunduzlu Hafız Abdullah'ın Kuran öğretimini tecvid kurallarıyla tashih edip Türkçe Tecvid kitabı yazdığı için günümüze kadar meşhur ve iyi namla baki kalan kişilerdir. İşte böylece kısa sürede bütün dini ve felsefi ilimlerde, Arapça, Farsça ve Türkçe edebiyatta uzman çok sayıda âlimler yetişti. Yarkend, Kaşgar, Hoten kabil-i itibar-i ilim merkezleri oldu. Daha önce binde bir bile okuma yazma bilen kişi bulunamayacak derecede cehalet karanlığına batan Şarkî Türkistan'da çok fazla büyük âlimler, fasih şairler ortaya çıktı ve en uzak yerlerde okuma yazma yaygınlaştı. Tursun Bey ve başka büyük yazarların eserleri günümüze kadar gelmiştir ve Meryem Ahund Agaça [?] gibi birkaç tane kadın müderris ve şairler de yetişmiştir. Yarkendli, Karakaşlı ve Hoten dağlı üç molla Niyaz Ahundlar gibi millîşairler ortaya çıkmıştı. Bunların eserleri halkın elinde mevcuttur. İşte bu inkılâplar

⁴⁷⁵ Tacikistan'ın Hatlon eyaletinde yer alan şehir hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. "Kulab", **Encyclopedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/kulab/12.07.2020>.

asıl amaç olan bağımsızlığı kazandırması da bağımsızlığın amacı olan kazanımların önemli bir kısmının elde edilmesine neden oldu.

Çinlilerin ikinci ve üçüncü istilaları uzun sürmediği için milletin yukarıda zikredilen elde ettiği kazanım ve ıslahatları yok edemedi. İstilanın süresi uzadığı takdirde Çinlilerin yine öncekinden daha tehlikeli adımlar atacaklarında şüphe yoktu. Onun için halk üçüncü Çin istilasından sonra yine bir kıyam ve inkılâp hareketi hazırlığı yapmaktaydı. [482] Çin'e sadık olan beyler bu seferde halkın hareketlerini takip edip mümkün olduğu kadar Çin yönetiminin devamı için çaba sarf etseler de öncekinden sayıları az ve nüfuzları zayıf olduğu için o kadar önemli değillerdi. Fakat Çin askerinin çokluğu ve gücü istilanın devamını sağlamaktaydı. Halk, Çin'in gücünün zayıflamasını bekliyorlardı.

11. Şarkî Türkistan'da Üçüncü Genel İnkılap

H.1278 [M.1861/1862]'de Çin'de çıkan Taiping ve Yunnan ayaklanmaları son derece güçlenip Çin İmparatoru'nun Şarkî Türkistan'a bakacak gücü ve fırsatı kalmadı. Bu fırsattan yararlanan Şarkî Türkistan halkı arka arkaya beş bölgede inkılâp çıkardı.

1) İli ve Yedisu bölgelerinde H.1279 [M.1862/1863]'da Tarançılar ve Tunganlar (Müslüman Çinliler) birleşip şiddetli bir inkılap çıkardılar ve İli'deki genel vali başta olmak üzere Çinli ve Çinfenleri öldürüp, bağımsızlık ilan ettiler.

2) Kuça'da H.1280 [M.1863/1864]'de Türkler ve Tunganlar birleşip Kuça'nın büyük dini önderi olan Reşüdidin Han'ın komutası altında ayaklanıp birkaç savaştan sonra Kuça, Aksu ve Korla şehirlerini aldılar. Daha sonra Karaşehir, Turfan, Urumçi, Kumul ve Barköl bölgelerini de alıp Çin sınırına kadar her yeri işgal ettiler.

3) O yılda Hoten'in büyük âlimi ve dini önderi olan müftü Habibullah Hacim'in oğulları Abdurrahman Ahund ve İbrahim Hanların komutası altında Hoten halkı Çinlileri birkaç savaştan sonra mağlup edip, kuşatma altına aldılar. Birkaç gün sonra Çinliler şehri, silahlarını ve hazineyi teslim edip hayatlarını kurtardılar. [483] Müftü Habibullah Hacim'i halk beyaz keçe kilime oturtup padişah sıfatıyla ona biat

ettiler. Ondan sonra batıda Guma⁴⁷⁶ ve doğuda Keriya ve Çerçen'e kadar fetih edilip Hoten hükümetine dâhil edildi.

4) Mezkûr yılda Kaşgar halkı Sadık Bey'in komutası altında ayaklanıp Çinlileri mağlup edip Kaşgar Eskişehir, Yenihisar ve Feyzabad şehirlerini ele geçirdiler ve Çinlileri Yenişehir olarak adlandırılan kalede kuşattılar.

5) O yılda Yarkend'deki Tunganlar bu genel ayaklanma içinde canlarını korumak için Çinlilerden ayrılıp onlara karşı cihad ilan ettiler. Bu cihada Yarkend halkı genel olarak katıldılar. Yarkend, Altışehir'in güney kısmının valisinin (Han Amban) ikamet ettiği yer olduğu için Çin güçleri fazlaydı. O yüzden iki buçuk aylık kuşatmadan sonra şehri saldırı ile fethedip, Han Amban başta olmak üzere Çinlileri öldürdüler. Poskam⁴⁷⁷ ve Kargalık şehirlerini de fethettiler. Yarkend'de yerleşik tarikat mürşidi Abdurrahman Hazret'i padişah ilan ettiler.

İşte bu inkılâplar bağımsız bir şekilde beş noktada başlayıp beş bağımsız hükümet şeklinde karar buldu. Birbirleriyle hiç bağlantıları yoktu ve teşrik-i mesaiden de tamamen uzaktılar⁴⁷⁸.

a. Bu Beş Bağımsız İnkılâbın Ayrıntısı ve Akıbeti

Bu inkılâplar tam manasıyla birbirinden ayrı olup her mıntıkadaki inkılâpçılar kendileri fethettikleri bölgelerde bağımsızlık ilan edip Şarkî Türkistan'da beş [484] bağımsız millîhükümet kurdular. Birbirleriyle samimi bir birlik mevcuda getirememelerinin sebepleri; bu inkılâpların ortaya çıkış şekillerinin, askerî güçlerinin, inkılâp yapmaktaki amaçlarının, inkılâplara dâhil olan unsurların ve idare teşkilatlarının birbirlerine benzememesiydi. Binaenaleyh bu beş inkılâbın ortaya çıkış şekli, inkılâpların amaç gayeleri, inkılâplara dâhil olan yabancı unsurlar, idare teşkilatları ve her bir inkılâbın liderinin kişiliği ve meşrebi hakkındaki doğru bilgileri ayrı ayrı bölümlerde anlatacağız. Her bölümün sonunda anlatılan inkılâp ve inkılâpçıların akıbetini zikredeceğiz.

⁴⁷⁶ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 207.

⁴⁷⁷ Bazı kaynaklarda Posgam olarak geçiyor. Bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 78.

⁴⁷⁸ 21. haritaya bakınız.

b. İli ve Yedisu İnkılâbı

İli ve Yedisu'da Şarkî Türkistan'ın bütün bölgelerinden göç edip yerleşen Türkler, Çin'den göç ettirilip yerleştirilen Çinfenler ve yine Çin'den sürgün edilerek kovulmuş Tunganlardan oluşan üç çeşit halk vardı. Bunların içinde yaklaşık % 70 miktarı Tarançı ve % 10'u Tungan ve kalan kısmı Çinfen ve Çinliydi. Çinfenler geniş ayrıcalıklara sahip ve Çin'e çok sadık olup hükümet bunlara çok güveniyordu ve hepsi silahlıydı. Yani bunlar hükümetin mülki askeriydi. Tarançılar, Türk ve Müslüman oldukları için Çinliler bunları hizmetkar olarak görüyordu ve her türlü zorbalık ve zulüm bunların başındaydı. [485] Tunganlar gerçi Çinli olsalar da Müslüman oldukları ve özellikle isyan edip Çin'den kovulup İli ve Yedisu'da Çinfenlerin gözetimi altında yaşadıkları için onlarda her türlü hakaret ve zulme maruzdular. Bu yüzden o bölgelerdeki Tunganlar, Çin ve Çinfenleri düşman olarak görme hususunda Tarançılarla ortaktılar. Bu iki unsur yaklaşık % 80 oranda çoğunluğa sahipti. H.1279/M.1861'de İli ve Yedisu'da Tarançı ve Tunganlar birleşip inkılâp başlattılar. İlk önce dağların arasındaki korunaklı yerlerde gayri muntazam çeteciler olarak ortaya çıkıp, o yerlerde Çinli askerlere baskınlar yaparak onları yok edip onlardan çok sayıda silah ele geçirdikten sonra şehirlere saldırı yapmaya başladılar. Takriben bir yıl savaştıktan sonra inkılâpçılar kesin olarak galip olup genel valilik merkezi olan Çinfen şehrini işgal ettiler ve genel vali başta olmak üzere bütün Çinlileri ve bütün Çinfenleri öldürüp şehri viran ettiler. Bu şehrin kalıntıları Küre ve Gulca şehirleri arasındadır. Sadece Çinfen şehrinde 80 bin Çinfen ve Çinlinin öldürüldüğü rivayet ediliyor.

Böylece bütün İli ve Yedisu fethedilip inkılâpçılar bağımsız oldular. İli ve Yedisu inkılâpçıların Çinlilerin her yerden daha fazla güçlü oldukları genel valilik merkezi olan bu bölgelerde kazandıkları büyük başarı göz önüne alındığında, bunların diğer inkılâpçılardan çok daha önemli olduğu anlaşıyor. Fakat bu inkılâp tarihinde hiç birbiriyle uyuşamayan iki unsurun (Türk ve Tungan) ortak mesaisiyle vücuda geldiği için bu önem savaş bittiği zaman çıkan iç ihtilaf ile [486] zayı oldu. Ayrıntısı şudur: Fetih tamamlandıktan sonra Tunganlar insafsızlık yapıp Çinlilerden alınan sayısız ganimetleri sadece kendileri almaya teşebbüs ettiler ve Tarançıların rızasını almadan bir Tungani hükümdarlığa tayin ettiler. Yönetim tarzı ve hükümet teşkilatını da tamamen Çin usulüne uygun kurdular. Demek ki Tunganlar, ülkenin asıl sahipleri ve

mutlak çoğunluğa sahip ve inkılâbı çıkarıp onun gerçek sahipleri olan Tarançılar her haktan mahrum bırakmak ve ülkeyi Türk yurdu yapmayıp yine Çin sömürgesi yapmak istiyorlardı. Tarançılar bu rezalete razı olmayıp “*ülke bizim ve inkılâbı biz çıkardık ve çoğunluk bizdedir. Binaenaleyh hükümdar bizden olacak, ganimetler bizim hakkımız ve hükümet teşkilatını Çince değil İslâm usulüne uygun yapacağız ve Tunganlara yaptıkları hizmetlerine uygun mükâfat ve imtiyaz vereceğiz*” diyerek Tunganlardan ayrılp kendi aralarında bir kişiyi Han tayin edip, İslam usulü ve Türk ruhiyatına uygun hükümet teşkilatı kurdular. İşte bu şekilde iki unsur arasında uzun süren kanlı bir mücadele çıktığı için her iki unsur zayıfladı. Sonunda Gulca vilayeti Tunganların elinde ve Aşağı İli ve Yedisu vilayetleri Tarançılarının elinde kaldı. Bu ihtilaf sonucunda başka hiçbir yeri fethedemediler. Sonunda Yakup Bey, H.1286 [M.1869/1870]’da Gulca’ya saldırıp o yerdeki Tunganların hakimiyeti altında kalan Tarançılarının yardımıyla Tunganları mağlup edip Gulca’yı aldı. Aşağı İli ve Yedisu’daki Tarançı hükümeti Yakup Bey’e [487] resmen itaat edip bir miktar vergi vermeyi taahhüt edip onunla barış yaptılar. H.1288 [M.1871/1872]’de Tunganlar Gulca’yı yeniden istila etti ve Tarançı hükümeti de bağımsız oldu. Daha sonraları Gulca’da Tarançı hükümetine tâbi oldu ve bu şekilde bağımsızlıklarını muhafaza edip H.1294 [M.1877/1878]’ten sonra Çin askerlerine başarıyla karşı koydular. H.1297 [M.1879/1880]’de İli ve Yedisu’yu Ruslar işgal edince MillîTarançı bağımsızlığı yıkıldı.

d. Kuça İnkılâbı

H.1280 [M.1864]’de Kuça’da çok sayıda asilzade bir gizli teşkilat kurdu. Bu asilzadeler Kutluk Timur Han ile ilgili konuda anlatılan Mevlana Erşidin’in evlatları olup Kuça’nın tarikat mürşitlerinin hanedanındandı. Kuça’da birkaç bin hane göçmen Tungan vardı. Bu Tunganlar hükümete vefalı silahlı adamlardı. Diğer yandan yukarda zikredilen tarikat mürşitlerinin müritleriydi. İşte bu bağlantı yoluyla silahsız teşkilatçılar mezkûr Tunganları yavaş yavaş kendi yanlarına çektiler. Bir gece mezkûr Türkler ve Tunganlar şehir içindeki Çin mevzilerine saldırıp Çin kalesinden başka her yeri işgal edip Çinlileri kuşattılar. Ertesi gün bütün mücahitler ittifak edip en büyük mürşitleri olan Raşidin Han Hoca’yı beyaz keçe kilime oturtup [488] ona biat edip Han

ilan ettiler ve Han Hoca unvanını verdiler. Bu zat bütün hayatı boyunca halvet-nişin⁴⁷⁹ ve tarikat piri olarak yaşayan, siyaset ve askerlik yeteneklerinden uzak, iyi niyetli ama tecrübesiz bir kişiydi. Yaşı da büyük olup halk içindeki itibarını göz önüne alarak onu Han tayin ettiler. Bu iş Kuça mücahitlerinin ilk hatasıydı. Bu biat merasimi bittikten sonra mücahitler Çin kalesine saldırmaya başladılar ve birkaç çatışma sonunda mücahitler bir saldırıyla kaleyi ele geçirip Çinlileri yok ettiler. Kuça ve etrafı fethedildikten sonra Han Hoca kardeşi Cemaleddin Hoca'yı birkaç bin asker ile Aksu'ya yolladı. Cemaleddin Hoca, Aksu ve Üçturfan şehirlerini fethetti. Hoca Han kardeşinin oğlu İshak Hoca'yı da iki bin beş yüz kişilik bir güç ile Doğu tarafına yollayıp Korla ve Karaşehher'i fethetme emri verdi. İshak Hoca gelene kadar Karaşehher ve Tarım (Lop) bölgelerinden çok sayıda Çinli, Korla şehrine toplanmış ve beş bin kişiden fazla bir güç toplanmıştı. İshak Hoca düşmanın gücünün çokluğu, silahlarının mükemmelliği, kendi askerlerinin azlığı ve silahlarının eksikliğine bakmadan Korla'ya saldırıp Çinlileri kuşatma altına aldı. Bu esnada Bügür, Yenihisar ve Korla civarındaki iki üç bin kadar mücahit İshak Hoca'nın yardımına geldi. Tarım'dan (Lop) İslâm halifenin komutası altında yedi yüz silahlı avcı gelip onlara katıldı. Böylece İshak [489] Hoca'nın güçleri altı bine yaklaşıp Korla'yı şiddetle kuşatma ve saldırılar sonucunda ele geçirdi. Bu başarıdan sonra her taraftan gelip katılan mücahitler ile yaklaşık 10 bin kişilik güç toplayarak Karaşehher'e hareket etti. Karaşehher'deki Çin güçleri beş altı binden daha fazlaydı. Ayrıca Karaşehher nehri büyük bir engeldi. İshak Hoca⁴⁸⁰, nehir kıyısına geldi ve Çinliler ile birbirlerine karşılıklı ateş açtılar. Birkaç gün nehirten geçmeye çalıştı. Fakat nehrin etrafındaki Çinliler şiddetli bir savunma yaptıkları için nehirten asker geçirme imkânı bulamadı. Bu zorluğun üstüne Karaşehher'e Urumçi ve Turfan'dan arka arkaya yardım güçleri gelmekte olduğu duyuldu. İshak Hoca bu durumun tek çaresinin Karaşehher'in doğusuna geçmek, Urumçi ile Karaşehher'in bağlantısını koparmak ve Karaşehher'e arkadan saldırmak olduğunu düşünüp birkaç bin adet tüfekli askerî Karaşehher nehir kıyısında bırakıp kendisi geride kalan bütün güçleri ile geriye dönüp Bagraş gölünün Batı ve güneydoğu kıyısını takip ederek altı gün yol alıp Karaşehher'in 40 mil [64,4 km] doğusundaki

⁴⁷⁹ Yalnız başına kalan kişi, dünyadan elini ayağını çeken kişi. Bkz. <http://www.lugatim.com/s/halvet/26.05.2020>.

⁴⁸⁰ Sayrami, a.g.e., s. 254.

Uşşaktal kasabasına yakınlaştı. Urumçi'den Karaşeh'er'e yardım için gönderilen 10 bin kişilik Çinli ve Kalmuklardan oluşan bir gücün Uşşaktal'da gafil bir halde bulundukları haberini alan İshak [490] Hoca bu düşmanın üstüne ani bir baskın yapıp birkaç saatlik savaştan sonra düşmanı ağır bir yenilgiye uğrattı. Çinli başkomutan öldürüldü ve onu bütün defter ve mektupları İshak Hoca'nın eline geçti. Düşmanların çoğu öldürülüp kılıçtan arta kalanlar gayet perişan bir halde Karaşeh'er'e kaçtı. Düşmanın bütün silah, cephane ve levazımatı mücahitlere ganimet oldu. Başkomutanın cebinden çıkan bir mektupta Urumçi'den gelmekte olan üç dört tane yardım gücünün her birinde kaç adet asker olduğu ve Uşşaktal'da kalacakları süre ayrıntılı olarak yazılıydı. Bunu öğrenen İshak Hoca derhal askerlerinin bir kısmın Uşşaktal'da bıraktı ve kalan kısmını kendi yanına alıp Karakızıl'daki dağlık geçidin yerinin iki tarafındaki dağların her tarafında siperlere girip gelmekte olan yardım güçlerini beklemeye başladı. Gelenlerin önemli bir kısmını kurşuna tuttu ve araya alıp yok etti. Dört beş gün içinde bu yardım güçlerini tamamen yok edip çok sayıda silah, mühimmat ve diğer ganimet ele geçirdi. Böylece İshak Hoca, Urumçi tarafından düşman gelmeyeceğinden emin bir şekilde Karaşeh'er'e ilerledi. Karaşeh'er'deki Çinliler Uşşaktal'ın 10 mil [16.1 km] batısındaki Çokur⁴⁸¹ adlı kentte çok sayıda asker ile istihkâm kurup bekliyordu. İshak Hoca Çokur'a gelir gelmez savaş başladı ve düşman güçlü topları ve tüfekleri mücahitlere çok fazla kayıp verdirdi. Birkaç bin kişi şehit oldu ve askerler mağlup olup geriye kaçmaya başladılar. Bu sırada İshak Hoca'nın emriyle yüz kişilik atlı bir saldırı bölüğü bir yolunu bulup düşman tophanesine saldırdı. Sağ kalanlar [491] kendilerini tophaneye girdi. Bir yandan tophanedekiler ile kılıçla savaşırken, diğer taraftan arabalarına yüklenen barutları ateşe vermeyi başardılar. Bu her şeyi değiştirdi. Bütün barut ve birkaç top topçuları ile havaya uçuruldu. Bu durum düşmanı son derece büyük bir sıkıntıya soktu. Bunu gören ve kaçmakta olan İslâm askerleri hepsi birden düşmanın üstüne saldırdılar. Çinliler çok kötü bir şekilde mağlup olup Karaşeh'er'e kaçmaya başladılar. Bütün top, at, deve ve arabalar mücahitlere ganimet oldu. İshak Hoca durmadı ve düşmanı kovaladığı gibi Karaşeh'er'e girip şehri kuşattı. O sırada kadar Kuça ve etrafından gelen birkaç bin

⁴⁸¹ Bkz. Stein'in haritasında "Chokkur" olarak geçiyor. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

kişilik yardım gücü Karaşehir nehrinin kıyısında beklemekteydi. İshak Hoca'nın emriyle onlar da Karaşehir'e girdi. İshak Hoca, 12 gün kuşatmadan sonra şehrin kapılarını ateşe verip surlarının birkaç yerini yıkıp şehre saldırdı ve Çinlilerin çoğunu öldürüp kalanını esir etti. Karaşehir'den mücahitlerin eline geçen ganimetlerin çokluğu ve değerini Musa Ahund Tarih-i Eminiyye⁴⁸²'de uzun uzun anlatmaktadır. Karaşehir'in askerî konumu Şarkî Türkistan'da benzersiz önemdedir.

İshak Hoca'nın bu yeri fethetmesi Turfan ve Urumçi fetihlerini kolaylaştırmıştı. Gerçekten de İshak Hoca, Turfan ve Urumçi'yi Karaşehir savaşının yarısı kadar çaba göstermeden fethetti. **[492]** İkinci yıl yani H.1281 [M.1864/1865]'de İshak Hoca büyük bir güç ile doğuya ilerleyip Turfan vilayetini halkın yardımıyla kolayca fethetti. Ondan sonra sıra halkının çoğunluğu Çinli olan Urumçi vilayetine geldi. İshak Hoca, Urumçi'yi yaklaşık iki ay kuşatıp fethetti. Ondan sonra Guçing, Cimsar, Kutıbay Manas ve Şihu⁴⁸³ şehirlerini çok sayıda çatışmadan sonra fethetti. Bu şehirleri fethederken mezkûr şehirlerdeki Tunganlar, İshak Hoca'ya çok yardım ettiler. Onun için İshak Hoca Urumçi vilayetine Tunganların büyük mollası Yusuf Lorincan'ı vali yaptı ve mezkûr şehirlerin çoğuna hakim ve askerî yöneticileri Tunganlardan atadı. Bu yurtlar fethedildikten sonra Çin sınırındaki çok önemli iki Türk şehri olan Kumul ve Barköl'ü fethetmek için İshak Hoca askerlerini ikiye ayırıp bir bölümünü Barköl'e yolladı. Diğer bölümü ile kendisi Kumul'a hareket etti. Barköl'ü birkaç gün kuşatmadan sonra fethetti. Kumul Yenişehir'den (Çin Kalesi) başka bütün şehir, kasaba ve kentleri fethedip Gansu sınırına kadar her yeri işgal etti. Fakat Yenişehir'de Çinlilerin silah ve azıkları çok, sayıları da epey fazlaydı. Sur ve etrafındaki istihkâmlar çok güçlüydü. Onun için Yenişehir'in kuşatması uzun sürdü. Ayrıca görünüşte İshak Hoca'ya bağlılık gösteren Kumul Çinvang'ı düşmanlara gizlice önemli yardım ettiği **[493]** ve onlara güç kazandırdığı rivayet edilmektedir. Elhasıl Kumul Yenişehir henüz fethedilmemişken İshak Hoca, Kuça'ya çağrıldı ve geride bıraktığı askerler fethi gerçekleştiremedi. Sonunda Çinvang'ın yardımıyla Kumul yine Çinlilerin eline düştü. Ayrıntısı aşağıdadır:

⁴⁸² Doğu Türkistanlı tarihçi Musa Sayrami'nin 1903 yılında kaleme eser. Doğu Türkistan'da XIX. Yüzyılda verilen bağımsızlık mücadele tarihinin birinci el kaynaklarından. Bkz. Polat, **a.g.t.**, s. 3.

⁴⁸³ İli bölgesinde bir şehir. Bkz. Behtiyar, ve diğ., **a.g.e.**, s. 1616.

Görülüyor ki Kuça mücahitleri Şarkî Türkistan'ın batısından ta doğu sınırına kadar uzanan orta kısmının tamamını fethettikleri için, Kuça hükümetinin toprağı ve askerî gücü diğer inkılapçılarınkinden daha fazla oldu. Bu itibarla onlar herkesten önemliydi ve Şarkî Türkistan mücahitlerinin Kuça hükümetinin bayrağı altında birleşeceğinden hiç kimse şüphe etmiyordu. Fakat Kuça hükümetinin kibirli siyasi hataları bu kanaati tersine çevirip çok facialı akıbet ortaya çıkardı. Ayrıntısı şudur: H.1281 [M.1864/1865]'de Han Hoca, Kaşgar, Yarkend ve Hoten mücahitlerine kayıtsız şartsız Kuça hükümetine itaat etme ve bütün silah ve hazineleri teslim etme emri verdi. Bu emre boyun eğmedikleri takdirde onların üstüne asker gönderip ceza vermekle tehdit eden mektuplar yolladı. Görülüyor ki bu mektuplar kendi vatan ve milletlerini özgürleştirmek için canlarını ve mallarını feda eden millîmücahitlerin hukuk ve onurlarını pay-ü mal etmek ve onlara gösterilmesi gereken takdir ve saygı yerine, onları asi ve eşkıyaya verilen emir ve tehditler ile horlamaktan ibaretti. Böyle bir muamelenin insanların onurlarına dokunması ve hatta nefret duygusunu doğurması [494] tabidir. İlk önce tanışmak ve siyasi temasla başlamak yerine yapılan bu yanlış muamele Han Hoca için çok kötü bir siyasi hata oldu. Bu mektuba Hoten hükümdarı Hacı Padişah ve Kaşgar mücahitlerinin reisi Sadık Beylerin yazdığı cevaplarda Han Hoca'ya Tunganları ve daha önce Çin'e hizmet eden beyleri hükümet işlerinden ve askerlikten tamamen çıkarıp atması ve kendilerinin fethettikleri yerlerinde kurulan hükümetlerinin iç işlerinde bağımsızlığını tanıması şartlarını koydular. Bu şartlara uyulduğu takdirde Han Hoca'ya biat etmeye hazır olduklarını bildirdiler. Yarkend hükümdarı Abdurrahman Hazret'in⁴⁸⁴ ne cevap verdiği bilinmese de derhal itaat etmeyi kabul etmediği biliniyor. İşte bu şekilde ilk ihtilaf baş gösterdi.

Raşidin Han Hoca'nın Kaşgar, Yarkend ve Hoten Mücahitleri İle Savaşması

Raşidin Han Hoca Kaşgar, Yarkend ve Hoten mücahitlerinden yukarıdaki gibi olumsuz cevap aldıktan sonra yanındaki Tungan ve beylerin teşviki ile yine bir hata

⁴⁸⁴ Kelime manası hazır bulunmak, yakın olan “Hazret” kelimesi isimlerin başında saygı ifadesi olarak kullanılır. Bkz. “Hazret”, **Kubbealtı Lugatı**, <http://www.lugatim.com/s/HAZRET/12.07.2020>. Uyğur Türkçesinde ise önemli insanların isimlerin sonuna onlara gösterilen saygının göstergesi olarak konulan mahlastır. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.V, s. 510.

irtikab etti. Ayrıntısı şudur: Kardeşi Cemaleddin⁴⁸⁵ Hoca'yı çok sayıda asker ile Kaşgar'a yolladı. Sadık Bey bu haberi duyduğu zaman Fergana hükümdarı Said Sultan ve bir rivayete göre Hüdayar Han'dan yardım istedi ve Fergana'dan yardım gelmeden Cemaleddin Hoca geldi. Sadık Bey ona karşı koyamayıp Kaşgar'ı boşaltıp Taşmalık'a⁴⁸⁶ gitti ve askerlerini toplayıp beklemeye başladı. Cemaleddin Hoca [495] şehri savaşız aldı fakat kısa zamanda Fergana'dan çok sayıda askerin sefere çıkıp Kaşgar'a yaklaştığı haberi duyuldu. Cemaleddin Hoca bu Fergana askerlerinin sayısını araştırmadan korkuya kapılıp Kaşgar'ı boşaltıp Kuça'ya geri dönünce arkasından Sadık Bey geri gelip şehri ele geçirdi. Daha sonra Ferganalılar işgal etti. Ayrıntısı aşağıda geliyor:

Han Hoca derhal yeniden Cemaleddin Hoca ve Hamideddin Hocayı 10 binden daha fazla askerle doğruca Yarkend'e yolladı ve Yarkend'i aldıktan sonra Kaşgar ve Hoten'i alma emri verdi. Cemaleddin Hoca Yarkend'e gelene kadar Kaşgar'daki Ferganalıların askerî komutanı Yakup Bey dört yüz kişilik bir güç ile Yarkend'e gelip şehri almak için hile yapmakta ve şehrin dışında durmaktaydı. Cemaleddin Hoca bir miktar askerî Kaşgar sınırına yollayıp güçlerin çoğunluğu ile Yarkend'e yakınlaştı. Yakup Bey bunu duyup derhal Yarkend hükümeti ile barış yapıp Kaşgar'a geri döndü. Bir rivayete göre Yarkend hükümeti Ferganalılardan yardım talep edip adam gönderdiği için Yakup Bey, Yarkend'e gelmişti ve Cemaleddin Hoca Kaşgar'a asker yolladığı için Yakup Bey geri dönmeye mecbur olmuştur. Cemaleddin Hoca bu rivayeti bahane edip Abdurrahman Hazret'i esir etmiştir. O zamandaki olaylara şahit olan Musa Ahund "Yakup Bey Yarkend'e istila amacıyla kendiliğinden gelmişti" demektedir. [496] Cemaleddin Hoca, Yarkend'e gelip bazı Tunganlar ve Niyaz Bey gibi münafık⁴⁸⁷ beylerin yardımıyla şehri aldı ve Yarkend Hükümdarı Abdurrahman Hazret'i oğullarıyla birlikte esir edip Kuça'ya yolladı. Fakat Yarkend Tunganlarının şefaati ile yoldan geri gönderip Yarkend'de gerekli saygıyı gösterip gözaltında tuttu.

⁴⁸⁵ Tarihi Hamidi (Sayrami, **a.g.e.**, s. 197)'de "Cemalidin" olarak geçiyor. Müellif açık bir şekilde "Cemaleddin" yazmış.

⁴⁸⁶ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 89.

⁴⁸⁷ Tarihi Hamidi (Sayrami, **a.g.e.**, s. 249)'de bu kişinin İbrahim Paşa olduğu belirtiliyor. Ancak Mütercim Enver Baytur ilgili dipnotta "Tezkire-i Hebibulla Han Gazi" adlı el yazma eserde bu savaşta ölen kişinin Abdurrahman Padişah olarak geçtiğini söylüyor. Anlaşılan müellif bu rivayeti esas almış.

Yarkend bu şekilde Kuça Hükümetine tâbi olduktan sonra Cemaleddin Hoca daha önce Çin'e hizmet etmekte olan bir beyin komutası altında iki bin askerî Hoten'e yolladı. Bu askerlerin çoğu Kuça ve Yarkend Tunganlarıydı. Bu haberi duyan Han Padişah oğlu ve veziri olan Sadru'l-Sudur Abdurrahman Paşa'yı çok sayıda asker ile Hoten şehrinin 22 mil [35,41km] batısındaki Piyalma kasabasına yolladı. O yerde takriben bir gece gündüz şiddetli savaş oldu ve Abdurrahman Paşa şehit oldu. Bu zatın şehit olması ile birlikte Hoten askerleri dağılmak bir yana intikam duyguları kabarıp şiddetli saldırılar ile Tunganların çoğunu yok edip Kuça askerlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar ve kovalayıp Guma'dan geçirip kaçırdılar. Böylece Hoten'e sefere gelen Kuça askerlerinin yarısından fazlası zayi olup kalanlar gayet perişan bir halde Yarkend'e geri döndü. Bu hezimetlerden sonra Cemaleddin Hoca'nın Kaşgar'a sefer düzenleme gayreti tamamen kırıldı. Han Hoca bu hezimetle, kardeşleri Cemaleddin ve Hamiddin Hoca ile yanındaki diğer adamlarının liyakatsiz ve gayretsizliğine çok üzüldü. Öte yandan Kaşgar'daki Ferganalıların günden güne güçlenmekte [497] olmasından korkmaya başladı. Onun için Kuça hükümetinin en büyük kahramanı olan İshak Hoca'yı Kumul'dan geri çağırdı. İshak Hoca; *"Kumul Yenişehir'i fethetmeden Kuça'ya dönmek Kumul'u Çinlilere teslim etmek demektir, bu şekilde bütün yurt Çin tehdidinde maruz kalır ve Ferganalılar ve Hotenliler Kuça hükümetine bağlanmayı kabul etmezler. Binaenaleyh ben Kumul Yenişehir'i fethetmeden geri dönmem"* diye gerekçe arz etse de Han Hoca onun bu makul sözünü kabul etmeyip kesin emir verdi. İshak Hoca mecburen Kumul'da kardeşini bir miktar asker ile bırakıp Kuça'ya geldi. İshak Hoca yaklaşık 10 bin kişilik bir güç ile Kaşgar'a sefer düzenledi. Bu haberi duyan Kaşgar hükümdarı Büzruk⁴⁸⁸ Han Töre, Kaşgar'ı boşaltıp Fergana'ya kaçmaya hazırlandı. Fakat askerlerin komutanı Yakup Bey önce İshak Hoca ile savaşmayı, mağlup oldukları takdirde kaçmayı doğru görerek dört bin kişiden oluşan bütün güçlerini alıp Kaşgar'ın 37 mil doğusundaki Hanarık kasabasına gidip savaşa hazırlandı. Orada yapılan şiddetli savaşın akşamı Ferganalılar mağlup olup kaçsa da Yakup Bey yolun ortasında bir miktar asker toplayıp geceleyin gafil bir halde uyuyan Kuça askerlerinin üstüne baskın yaptı. Bu ani baskın sonucunda Kuça askerlerinden

⁴⁸⁸ Her ne kadar Mehmet Saray (a.g.e., s. 129) "Büzürg" şeklinde yazmış olsa da Doğu Türkistan'da (Sayrami, a.g.e., s. 326) "Büzruk" olarak kullanılır ve büyük, ulu, yüce manasındadır. Bkz. Yakup, ve diğ., a.g.e., C.I, s. 521.

birkaç bini öldü veya esir olup zayi oldu. Kalanları perişan halde kaçtı. İshak Han askerlerini toplayamadığı için Maralbaşı'na dönmeye mecbur oldu. [498] Orada da duramayıp Kuça'ya gitti. Bu Hanarık savaşındaki hezimet Kuça hükümetinin ihtişamını tamamen yok etti. Yarkend inkılâpçıları Kuça hükümetinin memur ve askerlerini kovup Abdurrahman Hazret'i yine padişah ilan edip bağımsız oldular. Hanarık savaşından sonra Kuça hükümeti için felaketli günler başladı. İshak Hoca daha önceki fetihleri ile Şarkî Türkistan'da benzersiz bir kahramanlık ile meşhur olmuştu. Han Hoca'nın kardeşleri ve oğulları onun sahip olduğu bu izzeti ve halkın sevgi ve saygısını kıskanıyorlardı. Onu mevkiinden düşürmek için fırsat kolluyorlardı. Hanarık hezimetinden sonra mezkûr kıskançlar fırsat bulup onun hakkında her türlü suçlama ve iftiraları ortaya çıkarıp Han Hoca'yı anlatmaya başladılar. Bu temiz kalpli ve saf adam bu hasetçilerin yalan sözlerine kanıp İshak Hoca'yı bütün vazifelerinde alıp Kuça'dan uzaklaştırıp Aksu'ya gönderdi. Biçare İshak Hoca o kadar büyük hizmetlerinden sonra Aksu yakınlarında küçük bir kentte gariban hayatı geçirme felaketine düştü. Bunun üstüne sürekli hasetçiler tarafından öldürülme korkusu da vardı.

İshak Hoca'nın bu duruma düştüğünü duyan Kaşgar komutanı Yakup Bey, Kuça hükümetinin bu yegâne kahramanı ve liyakatli adamı kesin olarak onlardan ayırmanın bir fırsatı geldiğini anladı. Derhal gizli bir şekilde adam ve mektup gönderip İshak Hoca'yı Kaşgar'a davet etti. Fevkalade sıkıntı içinde olan İshak Hoca hayatını korumak ümidiyle bu teklifi kabul edip Aksu'dan kaçıp Kaşgar'a gitti. [499] Yakup Bey ona çok hürmet edip Kaşgar'da ev, bağ, maaş verip oraya yerleştirdi. İshak Hoca'nın bu hale düşüp millet ve vatan hizmeti yapmayacak hale gelmesine neden olan hasetçiler Cemaleddin Hoca, Hamididdin Hoca ve diğerleri İshak Hoca'nın yaptığı işlerin %1'ini yapmayan liyakatsiz, eğlence düşkünü, gafil ve korkak adamlardı. Bu kişiler sürekli rahatlarını gözettileri ve gelecek için hiçbir faaliyet göstermedikleri için Kaşgar, Yarkend ve Hoten'i Kuça hükümetine tâbi kılmak imkânsız bir hale geldi. Aslında o taraflardan Kuça'ya saldırı olmasından korkmaya başladılar. Buna rağmen savunma gücü hazırlama çabası içerisinde de olmadıkları görülmekteydi. Elhasıl böylece Kuça hükümetinin daha önceki askerî ve moral güç ve heybeti yok oldu. Turfan'ın diğer tarafındaki Urumçi vilayetinde yaşayan Tunganlar

bağımsız oldular. Kumul’u Çinliler işgal edip orada önemli bir askerî sevkiyat merkezi kurdular. İshak Hoca’nın kardeşi de Kumul’dan geri geldi.

Kuçâ Mücahitlerinin Akıbeti

Bu yönetim boşluğu neticesinde Kuçâ Hükümeti günden zayıfladı ve durum Yakup Bey’in istilasına kadar devam etti. Yakup Bey, H.1284 [M.1867/1868]’te aşağıda (Yakup Bey ile ilgili başlıkta) anlatılacağı gibi [500] Kuçâ’ya sefer düzenledi. Güç ve hile ile Kuçâ’yı ele geçirdi ve Raşidin Han Hoca ile oğullarından birkaçı Kuçâ’da şehit oldu. Kardeşlerini ve hükümet adamlarını esir edip, Yarkend ve Kaşgar’a gönderip o yerlerde bu biçareleri işkence ve zulümle teker teker şehit etti.

İşte böylece Kuçâ hükümeti yıkılıp Yakup Bey, Korla’ya kadar her yeri istila etti. Turfan ve Karaşehir bölgelerini Urumçi Tunganları istila etti.

Kuçâ Hükümetinin Mahiyeti ve Diğer Mücahitler İle Birleşmemesinin Sırrı

Kuçâ hükümetinin hükümdarı olan Raşidin Han Hoca inkılaptan önce Kuçâ’da yaşayan büyük bir tarikat mürşidiydi. Kuçâ ve etrafındaki Türk ve Tunganlar bu zâtın müridiydi ve ona ihlas ile bağlıydı. Bu yüzden Raşidin Han Hoca Tunganların Çinli olduklarını ve Millî İnkılaba yabancı olduklarını göz önünde bulundurmazdı. Sadece onların Müslümanlıklarını göz önünde tutup onların elindeki silahlardan yararlanmak için onlar ile birleşmişti. Bu inkılabın başında silahlı güç sadece Tunganlardı. Daha sonra askerî gücün çoğunluğunu Türkler oluştursa da Han Hoca gerek askerî gerekse de mülki işlere Tunganları çok fazla dahil ediyordu. Her işini onlara danışarak yapıyordu. Bunun üstüne daha önce Çin’e hizmet edip bütün halkın nefret ettiği beylerin münafıkça [501] itaatini kabul edip onlara büyük mansıplar verdi. Askerî ve mülki idare işlerinin önemli kısmı bu Tungan ve eski beylerin elinde olup, bütün yönetim ve icraat Çin usulüne göre yapılıyordu. İslâm ve Türklük ruhiyatına ters olan istibdada dayanıyordu ve bu yönetimde düzenli bir kanun yoktu. Raşidin Han Hoca siyasi bir adam değil, temiz kalpli saf ve tecrübesiz bir zâttı. Her söylenene derhal inanır ve kolay fikir değiştirirdi. Yönetim merkezinin dışındaki işlerden habersizdi. Bütün işlerini kardeşleri, oğulları ve onların danışmanları olan Tungan ve beyler kendi isteklerine uygun yürütürlerdi. İnkılabın ilk yıllarında bütün Şarkî Türkistan

mücahitleri Kuça hükümeti herkesten güçlü olduğu için bütün memlekete hükmetme ve herkesi kendi bayrağı altında birleştirme hakkını onlarda görmekteydi. Fakat kısa bir süre sonra Kuça Hükümdarı ve hükümetinin yukarıdaki vaziyeti diğer inkılâpçılar tarafından öğrenildiği için, yukarıdaki fikirlerini değiştirdiler ve Kuça hükümetine itaat etmekte tereddüte düştüler. Bu tereddüdü haber alan Han Hoca mezkûr inkılâpçıların düşüncelerini ve isteklerini insaf ve akıl ile gözden geçirip, onlarla dostane bir şekilde müzakere yapmak, vatan ve milletin geleceğini onların teşrik-i mesaisi ile belirlemek yolunu tutsa ve onların mücahitlik hukukuna saygı gösterseydi, bu siyaset hikmetli bir siyaset olurdu. Diğer mücahitleri itaate [502] sokup bütün Şarkî Türkistan'ı kendi bayrağı altında birleştirmesi, Yakup Bey'in kanlı belasından ve Çin istilasını felaketlerinden vatani kurtarmak şüphesiz mümkün olurdu. Çünkü diğer inkılâpçıların amaç ve arzusu buydu. Fakat bu saf adam böyle yapmak yerine Tungan ve beylerinin tahriki ile inkılâpçılara tehdit dolu talimatlar yazdı. Daha sonra onlara savaş ilan edip onların tereddütlerini açık bir nefret ve düşmanlık seviyesine çıkardı. Bunun sonucunda iç savaşlar ve gücün zayıflaması ile millî hükümetlerin arka arkaya berbat oluşu ortaya çıktı. Aşağıdaki Türkçe şiir mezkûr acı olaylar ve kötü sonun tasdik edicisidir:

Ben, sen olsam; sen, ben olsan,

Hem ben olsam, hem sen olsan

Ben, ben oldum; sen, sen oldun

Ne ben oldum. ne sen oldun.

e. Hoten İnkılabı

Müftü Habibullah Hacim, Hoten'in asil bir hanedanındandı. Bu zât Hoten'in büyük müftüsü ve en önemli âlimi olup, halkın dini ve adli işlerinde müracaat ettiği kişiydi. Yaşı 70'i geçtiği bir dönemde oğulları Abdurrahman Ahund ve İbrahim Hanlar Çin'e karşı inkılâp açmak fikrini babalarına söylediler. Müftü Habibullah Hacim çok sevinerek oğullarını bu işe teşvik etti. Oğulları, Karakaş'ın 17 mil [27,36 km] kuzeybatısındaki Bulak adlı kentte gizli bir teşkilat [503] bir miktar silah ve 200 kişilik

küçük güç bir meydana getirdikten sonra Zava⁴⁸⁹ kasabasındaki Çin askerlerinin üstüne ani bir baskın yapıp onları öldürüp silahlarını ele geçirdiler. Silah sahibi olduktan sonra Hoten İlçi⁴⁹⁰ şehrine ilerlediler. Halk her taraftan harekete geçip balta, kürek, sopalarını alıp mücahitlere katılıp 30-40 bin kişi ile şehre saldırdılar. Savunma için sur dışına çıkan Çin askerlerini öldürüp şehri fethettiler. Çinliler sur içinde kuşatıldılar. Birkaç günlük muharebeden sonra Çinliler karşı koyacak güçleri kalmayıp teslim oldular. Dört binden daha fazla Çinli, Müslüman oldu. Ondan sonra ahâli toplanıp müftü Habibullah Hacim'i Türk geleneklerine uygun olarak beyaz keçe kilime oturtup İslâm kurallarına uygun bir şekilde ona biat ettiler ve kendisine Hacı Padişah unvanını verildi. Batıda Guma ve doğuda Çarhılık'a kadar uzanan bölgeleri tamamen ele geçirdiler. Hacı Padişah, oğlu Abdurrahman Ahund'u veziri olarak atayıp Sadru'l-Sudur unvanını verdi. Halk ona Abdurrahman Paşa diyordu.

İnkılâp günlerinde hiçbir şey yapmayan bazı asilzadeler Hacı Padişah'ı kıskanıp isyan çıkardılar fakat Hacı Padişah bir saldırı ile bu asilerin bir kısmını öldürdü bir kısmı kaçıp Yarkend'e gitti. H.1281 [M.1864]'in başında yukarıda anlatıldığı gibi Kuça hükümdarı Han Hoca'nın [504] tehdit dolu mektubu ile bir elçi geldi. Hacı Padişah ona cevaben Tungan ve beyleri hükümet işlerine karıştırmamak ve Hoten'i içişlerinde bağımsız bir hükümet olarak tanımak şartıyla itaat etmeyi kabul ettiğini belirten bir mektup yazdı. Bu mektuba cevap olarak Han Hoca mezkûr yılın sonunda yukarıda anlatıldığı gibi Hoten'e asker yolladı. Piyalma savaşında Sadru'l-Sudur Abdurrahman Paşa şehid oldu fakat Kuça askerleri ağır bir yenilgi alıp kaçtı. Ondan sonra Hacı Padişah, Guma'ya asker gönderip Yarkend yollarını tahkim etti ve Abdurrahman Paşa'nın yerine diğer oğlu İbrahim Han'ı vezir yani Sadru'l-Sudur tayin etti.

H.1281 [M.1865]'in sonunda Hoca Padişah, Sadru'l-Sudur İbrahim Han'ın başkanlığında Fergana'ya elçilik heyeti gönderip, Fergana Hanı Hüdayar Han ile bir dostluk anlaşması imzaladı. Hüdayar Han, o zamanlarda kendisine bağlı olan Kaşgar Han'ı Büzrük Han Töre ve komutanı Yakup Bey'e Hoten hükümeti ile dost olmasını

⁴⁸⁹ Yıldırım, a.g.e., s. 245.

⁴⁹⁰ Hoten vilayetin Merkez ilçesinin eski adı. Günümüzde bu isimde bir köy vardır. Bkz. Abdulla Suleyman, **Dunya'da Birla Hoten Bar**, Universitit Neşriyati, Urumçi, 2006, s. 39, 40, 55.

tavsiye eden bir talimat yazdı. Hacı Padişah bu heyet ile aynı anda Kuça'ya da bir heyet ile mektup gönderdi. Mektup şöyledir: *“Unvanların zikrinden sonra-cihadımızın amacı bütün ülkeyi kafirlerin esaretinden ebediyen kurtarmaktır. Bunu hâsıl etmenin yegâne şartı hepimizin birleşmesi ve aramızdaki ihtilaf ve nifak unsurlarını yok etmemizdir. Fakat siz hükümet işlerini ve İslâm askerlerinin idaresini Tunganlara [505] ve daha önce Çin’e hizmet eden beylere verdiniz. Tunganlar, Çinli ve doğal olarak bize muhalif bir halktır ve beyler ise münafıktır. Başımıza bir zorluk geldiğinde bu her iki taife bizim iç düşmanımız olacaktır. Ben daha önce bütün iyi niyetimle bu gerçeği size yazdım, siz ise bana cevap olarak mezkûr münafık adamların sapıkça sözleri ile benim üstüme bir Hıtay Yetimi⁴⁹¹ () ile dört-beş bin Tungan yolladınız. Bu yüzden birkaç bin Müslüman zâyî oldu ve bunun vebali sadece sizin boynunuzdadır. Neyse olan oldu, ben yine birleşmek ve İslâm’ın gücünü artırmak için çaba göstereceğim. Eğer siz, bütün ülkeye padişah olmak amacındaysanız mezkûr zararlı iki taifeyi tamamen işten el çektirin, ben bu şartları ile size biat etmeye hazırım. Siz bu şartları kabul etmezseniz de sizle dost kalmayı ve ortak düşmana karşı güçlü durmayı arzu ediyorum. Vesselam.”* İşte mektup budur ama Han Hoca bu mektuptaki geleceği düşünen ve hayır isteyen sözleri anlamaya çalışmak ve ona göre davranmak bir tarafta bu mektubu alıp gelen heyet üyelerini çok kötü aşağılayarak Sayram⁴⁹² kasabasında ömür boyu hapse mahkûm etti. Raşidin Hoca Han şehit olduktan sonra mezkûr heyet kurtulup Hoten’e geldi. [506] H.1282 [M.1866]’de Yarkend ikinci defa bağımsızlığını ilan ettikten sonra Abdurrahman Hazret’in Hoten’deki nüfuzlu akrabaları Abdullah Hazret? ve Kudretullah Hazret’in? Hoca Padişah’a karşı bir hareket yapıp Hoten’i almak ve Yarkend hükümetine dahil etmek için isyan hazırladıkları ortaya çıktı. Hacı Padişah bu hazretleri yakalayıp hapsetti ve mal varlıklarına el koydu.

Hoten Mücahitlerinin Akıbeti

H.1282 [M.1866]’nin sonunda Yakup Bey, Yarkend’i alıp ve Büzrük Han Töre’yi hükümdarlıktan indirdi. Kendisi hükümdar olup Atalık Gazi unvanını aldıktan

⁴⁹¹ Çinlilere hizmet edenleri yermek için “Hıtay Yetimi” deniliyor.

⁴⁹² Kuça ile Hoten arasındaki savaş ve yazışmalar Tarihi Hamidi’de ayrıntılı olarak anlatılıyor. Bkz. Sayrami, a.g.e., s. 246-254.

sonra Hoten'e bir heyet yollayıp dostluk anlaşması imzalamayı ve birbirlerinin bağımsızlıklarını tanımayı teklif etti. Han Padişah buna çok memnun oldu ve bir dostluk anlaşması imzalandı. Böylece orada iyi bir dostluk tesis edilmiş gibi görüntü oluştu. Hacı Padişah buna İslâmî birlik diye inanarak çok mutlu oldu. Fakat bu dostluk Yakup Bey'in Hoten'i almak için kurduğu tuzak ve hileli planların başlangıcıydı. Yakup Bey, Hacı Padişah'ın adaleti sayesinde Hoten halkının büyük sevgi ve sadakatle onun arkasında olduğunu bildiği için Hoten'i savaş ile almasının mümkün olmadığını anlamıştı. Onun için Hoten'i hile ve ihanet yoluyla almaya karar vermişti. Mezkûr anlaşmadan sonra arada dostane mektuplar ve ileri gelenlerin gidiş gelişleri çoğaldı. H.1283 [M.1866⁴⁹³]'de Yakup Bey [507] "*Hoten mezarlarını ve Hacı Padişah babamı ziyaret edip kendim görüşüp dostluğumuzu güçlendirip geleceğim*" diye haberler çıkarıp bin asker ile Hoten'e hareket etti. Fakat 12 bin daha fazla asker parça parça çeşitli bahanelerle arkasından gelmekteydi. Yakup Bey'in ziyaret niyetiyle Hoten'e hareket ettiğini bildiren mektubu geldiği zaman Hacı Padişah şüphelenip oğlu Sadru'l-Sudur İbrahim Han'ı görünüşte karşılama, aslında Yakup Bey'in haince bir niyeti varsa savunma için birkaç bin askerle Piyalma'ya yolladı. Yakup Bey, Piyalma'ya gelip İbrahim Han ile görüşüp hiçbir kötü niyetin olmadığını ve sadece Hacı Padişah gibi ulu bir zâtı ziyaret etme ve aradaki dostluk bağını güçlendirme arzusuyla geldiğini beyan edip, Kur'an el basıp büyük yeminler etti ve yine dedi ki: "*Eğer Hacı Padişah benim Hoten'e girmemi uygun görmezse Zava'da bir görüşme yaptıktan sonra dönmeyi de ganimet belirir.*" Bu sözlerden sonra İbrahim Han'a sayısız hediye ve kat be kat giysiler takdim etti. İbrahim Han, Yakup Bey'in sözlerine tamamen inandı ve askerleriyle Hoten'e geri geldi ve babasına olayı anlattı. Hacı Padişah bu sözlere inanmasa da fevkalade tereddüde düşüp ne yapacağını bilemedi. Fakat oğlunun ve yanındaki adamların ısrarı ile Yakup Bey ile [508] görüşmek için Zava'ya gitmeye karar verdi. Ertesi gün Hacı Padişah, İbrahim Han'ı bir miktar askerle şehirde bırakıp kendisi çok sayıda askerle Zava'ya hareket etti. Amacı Yakup Bey'i ister güzellikle isterse zorla olsun Zava'dan geçirmeyip geri göndermekti. Hacı Padişah, Zava'ya gelmeden önce Yakup Bey gelip Zava'ya yerleşip çadırlarını dikmişti. Yakup Bey, Hacı Padişah'ın yaklaştığını duyduğu zaman birkaç has adamı ile birlikte atlarına binip

⁴⁹³ Saray, a.g.e., s. 135.

Hacı Padişah'ı karşılamaya gitti. Yakup Bey, Hacı Padişah'ı görür görmez atından inip Hacı Padişah'ın üzengisini öpmeye geldi. Hacı Padişah, Yakup Bey'in bu halini görüp onun niyetinin iyi olduğuna inandı. Atından inip tören ile yapılan görüşmeden sonra Yakup Bey karargahına döndü. Ondan sonra Hacı Padişah karşılama ve mihmendarlık merasimi yapmak için 200 yüz kişi ile Yakup Bey'in karargâhına hareket etti ve askerlerine tedbiren her şeye hazır olmalarını emretti. Gittiklerinde Yakup Bey, Hacı Padişah'ı kendi çadırına buyur etti ve birlikte gelen diğer kişileri çadırların darlığını bahane edip sekiz-on kişilik guruplara ayırıp farklı çadırlara yerleştirdi. Yemek yemeye başladıkları zaman Hacı Padişah ve adamlarını ansızın yakalayıp bağlayıp esir etti. Yakup Bey, Hacı Padişah'ın askerlerine Hacı Padişah'ın dilinden “*Sizler derhal şehre dönün. Ben kardeşim Atalık Gazi'yi alıp yarın şehre birlikte geleceğim. İbrahim Han ve yurt ileri gelenleri karşılamaya gelsin ve şehri süslesinler*” diyen ve [509] Hacı Padişah'ın mührü basılmış bir mektup gönderdi. Bu talimatnameyi gören askerler şehre döndüler. Yakup Bey gece Hacı Padişah'ı gayet aşağılayıcı bir tarzda el ve ayaklarından zincirleyip mindersiz bir kağıtla Kaşgar'a yolladı. Yakup Bey'in arkasından gelen askerlerin hepsi bir gecede Zava'ya geldi. Ertesi gün Yakup Bey, İlçi şehrine hareket etti. Bir şeyden şüphelenmeyen İbrahim Han ve yurt ileri gelenleri karşılamaya geldiklerinde Yakup Han ile yolda karşılaştılar. Hacı Padişah'ı ortada görmeyip şaşırdıklarında Yakup Bey, İbrahim Han'a dedi ki: “*Hacı Padişah babam arkadan geliyor ve siz emin olmak için gidip bir selam verin ve bir emri varsa öğrenin.*” İbrahim Han babasına selam vermek için arkaya geçti ve Hoten halkının gözünden uzaklaştığında Yakup Bey'in askerleri İbrahim Han'ı ve yanındakileri bağlayıp esir etti. Ondan sonra Yakup Bey iki bin kişilik bir güçle bir komutanını önden yollayıp şehre doğru hareket etti. Halk öbek öbek karşılama ve temaşa için şehirden çıkmıştı fakat Hacı Padişah ve İbrahim hanlar yerine Yakup Bey ve askerlerinin önden gelmesine şaşırp bunun sebebini birbirlerine sormaya başladılar. Dünkü ve bugünkü dehşetli olaylardan yani Hacı Padişah ve İbrahim Han'ın esir olduklarından hiç kimsenin haberi yoktu. Böyle bir şeyin olacağını hayallerine bile getirmezlerdi. Çünkü kutsal Kur'an'a el basıp yüce Allah'ın adıyla yemin eden bir Müslümanın bu tarz bir ihanet ve hainlik [510] yapmasının imkânsız olduğuna inanıyorlardı. Böylece Yakup Bey'in askerleri şehre girip soyguna, talana ve Hoten askerlerinin silahlarını almaya başladılar. Hoten halkı bu durumu gördükten sonra

Yakup Bey'in ihanet ettiğini anladılar. Asker ve halk derhal Yakup Bey'in üstüne saldırı yapıp karşılaştıkları Ferganalıyı öldürmeye, dövmeye ve “*Hacı Padişah’a ne yaptınız hırsızlar?*” diye bağırmaya başladılar. Halkın bu saldırı ve mücadelesi birkaç gün devam etti ve müthiş şekilde kan döküldü. Bu hücum, mücadele ve katliamların ayrıntısını aşağıda, Yakup Bey'in Yaptıkları faslında, anlatacağız. Elhasıl Yakup Bey, Hoten’i din ve insanlık pahasına aldı ve Kaşgar’a döner dönmez Hacı Padişah’ı şehit etti.

İşte bu şekilde Hacı Padişah, oğulları ve hanedanın çoğu ve 40 binden fazla Hotenli vatansever Yakup Bey'in ihanetine kurban oldu. Hoten bağımsızlığını kaybedip Yakup Bey'in ihanet ve zulüm ile kurduğu ülkesinin bir vilayeti oldu.

Hacı Padişah’ın İdare Teşkilatı ve Bazı İcraatları

Hacı Padişah’ın siyaseti İslâm şeriatı üzerine bina edilmesinin üstüne “*Şarkî Türkistan Şarkî Türkistanlılarıdır*” denen şiar da çok sağlam duruyordu. Yurtdışından gelen Tungan ve Ferganalıları Müslüman deyip hükümet işlerine karıştırmayı kesinlikle kabul etmedi. “*Onları bu işe karıştırmak yurdun bağımsızlığı için tehditir*” derdi. Bu husustaki ısrarı sonucunda Raşidin Han Hoca ile [511] arasında geçen olaylar yukarıda anlatıldı. Hacı Padişah, Kaşgar mücahitlerinin Fergana hükümetinden yardım isteyip, oradan asker getirmelerinin Şarkî Türkistan için büyük bir tehlike olduğunu hissediyor ve bu konudaki korkusunu açıkça ifade ediyordu. Daha sonra Hacı Padişah’ın bu görüşünün doğruluğunu Şarkî Türkistan milleti apaçık tecrübe etti.

Hacı Padişah içerdeki idari işleri kapsamlı bir kanuna bağlayıp o zamandaki doğu dünyasında yaygın olan zulüm, yağma ve rüşvetten ibaret olan çürümeyi kendi memleketinde yok etmeyi birinci amacı bilmişti. Hâkim, asker, memur her kim kanun dışı bir iş yapsa Hacı Padişah’a hesap veriyor ve ceza alıyordu. Ülke içindeki önemli ve cezai işlerden Hacı Padişah haberdardı ve hiçbir makam sahibi kendi kafasına göre iş yapma yetkisine sahip değildi. Vergi çok azdı. Hükümetin giderleri için altın madenlerinden elde edilenler kullanıyorlardı. Bütün altın madenleri hükümetin tekelindeydi. Ziraat yerlerinden öşür, ticaret mallarından ve yaylalardaki küçük ve büyük baş hayvanlardan zekât alınıyordu. Ondak başka halktan bir şey alınmıyordu.

Mezkûr zekât ve öşür fakirlere harcanıyordu. Her şehirde kalenderhane⁴⁹⁴ adında bir mahalle kurulup oraya dilencilik yapanlar fakirleri yerleştirdi. Hurunhane⁴⁹⁵ adında bir darülaceze bina ettirip orada aksak, çolak, görme engelli [512] yaşlı ve yetimleri yerleştirdi. Onlara her ay öşür ve zekâtta maaş, yılda iki defa giyecek ve kış günlerinde her gün bir öğün sıcak yemek veriliyordu. Hazinesinin kaynakları az olduğu için memurları azdı. Onlara verilen maaş da gereğinden fazla değildi. Askerlere sadece yemek içmek ve giyecek veriliyordu. Daimî asker de azdı. Adli ve dini işlerin şeriata uygun olmasına çok dikkat ediliyordu. Hatta zahiren bidata sapan tarikat mezheplerine ciddi bir şekilde karşı duruldu ve bu mezheplerin merkezi dergahları kapatıldı. Ceza işleri özel bir kanuna bağlı olup genel asayiş bozan kişinin cezası ölümdü. Çin yönetimi devrinde müthiş bir şekilde artan gasp ve hırsızlık afetlerini tamamen yok etmek için gasp yapanlar ve hırsızlar hemen tutuklanıyor ve asılarak cezalandırılıyordu. Bu adımlar sayesinde Hoten vilayetinin asayiş ve huzuru tarihte hiç görülmemiş derecede temin edildi. Hacı Padişah hazine gelirlerinin hükümet giderlerinden artan kısmını silah temin etmeye harcıyordu. Hotenli ustaları bir yere toplayıp sekiz-on tane büyük top ve 30-40 küçük demir top (teypu [?]) ve birkaç bin tüfek hazırladı. Fakat bu silahlar ülkeyi savunmaya yetecek kadar fazla değildi. Hoca Padişah ülkenin ekonomisine zarar veren tefecilere çok [513] kötü gözle bakıyordu ve onları çeşitli mali cezalar ile cezalandırıyordu. Fakat Hacı Padişah'ın iki kötü kusuru vardı. Bir kusuru askere önem vermezdi. Yeni yeteri kadar düzenli asker eğitmeye karşı çıkıyordu ve diyordu ki: *“Hükümet kurmaktan amaç halkın asayiş ve rahatını sağlamaktır. Halk rahat olup hükümetten memnun olursa savaş zamanında hepsi fedakârca asker olur. Asker toplayıp onu eğitmek için para lazımdır ve bu parayı halktan almaktan başka çare yoktur. Bu durumda halkın sırtına gayri meşru vergiler yüklemek ve zulüm ile onları almak lazımdır”* derdi. Bu görüşüne binaen bütün gençleri askerlik defterine yazdırıp birer sopa, süngü veya kılıcı evlerinde saklama emri vererek onları savaş işlerinden azad etti. Fakat iç asayiş korumak için üç-dört bin silahlı daimî

⁴⁹⁴ Fakir dervişlerin barınmaları için yapılmış zaviye. Bkz. “Kalenderhane”, **Kubbealtı Lugatı**, <http://www.lugatim.com/s/kalenderhane/27.05.2020>.

⁴⁹⁵ Hurunhane, Uygur Türkçesinde, üşengeç, çalışmaktan hoşlanmayan manasında olan “Hurun” (Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.V, s.553) ile Farsça ev manasına gelen “Hane” (“Hane”, **Kubbealtı Lugatı**, <http://www.lugatim.com/s/H%C3%82NE/27.05.2020>) kelimesinin birleşmesinden oluşturulmuş olup, müellifin de belirttiği gibi günümüzdeki Darulaceze'nin işlevini gören yapıdır.

askerî vardı. İşte bu görüşü Hacı Padişah'ın tecrübesizliğinden kaynaklanan bir kusuruydu.

İkinci kusuru çabuk sinirlenmesiydi. Yani suçlulara ceza verirken araştırmayı az yapıyordu. Hükümet adamlarını gereğinden fazla korkutup, onların canını daima tehlike altında tutuyordu ve çok fazla adam öldürüyordu. Bu yüzden yanında işe yarar adam az kaldı. [514]

f. Kaşgar İnkılâbı ve Akıbeti

Sadık Bey, Kaşgar'ın güneyindeki Yenihisar hakimliğine bağlı Aktu⁴⁹⁶ kasabasında yaşayan ve halk arasında nüfuzu çok bir kişiydi ve aslen Kıpçak olduğu da rivayet edilir. H.1280 [M.1864]'de Sadık Bey Aktur, Yenihisar ve Taşmalık'tan avcıları toplayıp Kaşgar'a saldırdı. Her taraftan halk gelip ona katılıp gücü epey çoğaldı ve Kaşgar Eskişehir, Yenihisar ve Feyzabad şehirlerini birkaç çatışmadan sonra fethetti. Fakat Çinliler toplanıp Kaşgar Yenişehir'e (Çin Kalesi) kapandılar. Çinlilerin silahları, sayıları, azıkları ve mühimmatı çok olduğu için mücahitler Yenişehir'i fethedemediler. Bu kuşatma yaklaşık bir yıl devam etti. Bu sırada yukarıda anlatıldığı gibi Kuça askerleri Kaşgar'a sefer düzenledi. Sadık Bey bunlara karşı koyamayıp şehri boşaltıp bütün güçlerini alıp Taşmalık'a gitti. Orada gücünü arttırma çabasıındaydı. Kuça askerleri Kaşgar'ı savaşız ald. Sadık Bey, Fergana Hanı Said Sultan ve bir rivayete göre Hüdayar Han'dan yardım isteyip, bir heyet gönderdi. Bir rivayete göre ona biat name de gönderdiği zikredilmektedir. Hokand Hanı, Kaşgar'ı alma ve topraklarını genişletmek için bu durumdan yararlanarak merhum Cihangir Hoca'nın oğullarından Büzrük Töre Han'ı dört yüz asker ile Kaşgar'a yolladı. Hokand Hanı Hüdayar Han'ın Yakup Bey adlı eski bir komutanı günahsız yere hapis yatıyordu ve Büzrük Han ile dostluğu vardı. Sürekli öldürölme korkusuyla yaşayan Yakup Bey, Büzrük Han'ın Kaşgar'da görevlendirildiğini duyup [515] ondan kendisine şefaati olup, hizmetinde Kaşgar'a götürmesini talep edip aracı gönderdi. Büzrük Han şefaati olup, onu da yanına alıp Kaşgar'a doğru yola çıktı. Sadık Bey'in taraftarları Kaşgar ve etrafında Fergana'dan gelmekte olan yardım askerlerinin fazla ve olağanüstü teçhizatlı

⁴⁹⁶ 5 Nisan 1990 tarihinde Çinlilerin katliam yaptığı Barın köyünün bağı olduğu ilçe. Bkz. "30 Yıldır Dinmeyen Çin Zulmü", **Qırım Haber Ajansı**, <https://qha.com.tr/haberler/politika/acisi-30-yildir-dinmeyen-cin-zulmu-barin-katliami/183088/> 27.05.2020.

diye propaganda yapmaya başladılar. Bu propaganda sayesinde Kuça askerleri korkup bir taraftan Sadık Bey ve diğer tarafta Ferganalılar karşısında kendilerini yetersiz görüp Kaşgar'ı boşaltıp Kuça'ya gittiler. Sadık Bey derhal Kaşgar'a girip şehri işgal edip, Fergana'dan gelmekte olan misafirleri karşılamaya hazırlandı.

Büزرük Han ve Yakup Bey, Kaşgar'a gelir gelmez Sadık Bey ve askerlerinin elindeki ganimetleri, silahları almaya ve Sadık Bey'e suikast yapmaya teşebbüs ettiler. Sadık Bey bunların yardımcı değil aslında istilacı olduklarını anlayıp bir gece askerleri ile Aktur'a çıkıp Ferganalıları kovup çıkarmak için savaş açmaya hazırlanmaya başladı. Fakat Yakup Bey, Sadık Bey'in bazı adamlarına gizlice para verip onu öldürtmeye çalıştı. Bu vicdansızlar Sadık Bey'i bir fırsatını bulup şehit ettiler. Böylece Sadık Bey'in güçleri dağıldı. Kaşgar, Yenihisar ve Feyzabad, Büزرük Han Töre'nin eline düşüp Büزرük Han kendisini Hüdayar Han adına Kaşgar'a hükümdar ilan etti. [516]

g. Yarkend İnkılâbının Akıbeti

Yarkend'de uzun zamandan beri Çin hükümetinin Çin'den göç ettirip Yarkend'e yerleştirdiği birkaç bin hanelik Tunganlar vardı. Bu Tunganlar eskiden Çin'e hizmet ettikleri için çoğunluğu silahlı idi. Şarkî Türkistan'da Yarkend'en başka yerlerde inkılap çıktığını ve bu inkılabın Yarkend'e gelmesinin kaçınılmaz olduğunu anlayan mezkûr Tunganlar, hayatta kalmanın tek yolunun bu inkılaptan pay almak olduğunu düşündüler. Bu amaçla tanıdıkları bazı Yarkend Türkleri ile birleşip Kaşgar'dan Hoten'e kadarki bölgelere vali olan Han Amban'a savaş ilan ettiler. Bu savaş Allah yolunda cihad adı altında yapıldığı için Yarkend halkının tamamı buna iştirak etti. Bu güç ile Yarkend eski şehri fethettiler. Han Amban ve birkaç bin Çinli Yenişehir'e kapanıp savunma yapmaya başladılar. Kuşatma iki ay süreyle devam etti. Sonunda mücahitler şehrin her yerinde delikler kazıp sur ve hükümet binalarının altına barut koyup barutu ateşe verip surların çoğu yerini ve hükümet binalarını havaya uçurup saldırı ile şehri aldılar. Han Amban ve çocukları havaya uçup binaların altında kalıp öldüler. Mücahitler daha önce Poskam ve Kargalık şehirlerini de fethetmişlerdi. Yenişehir fethedildikten sonra Tunganlar silahlı olsalar da çok daha az oldukları için hükümetin [517] Türklerin elinde olması gerektiğini düşündüler. Yarkend'deki Tunganlar ve Türklerin çoğunun tarikat mürşidi olan Abdurrahman

Hazret Müceddidi'yi hükümdar olarak seçtiler. Merasim ve ittifak ile o zata biat edip padişah ilan ettiler. Askerî işler Tunganların elinde olsa da mülki işler tam yetkiyle Abdurrahman Hazret'in elindeydi.

Yarkend'in bu bağımsızlığı bir yıldan kısa sürdü. Yukarıda anlatıldığı gibi Kuça askerlerinin istilası ile yıkıldı. Çünkü Yarkend'deki silahlı güç sadece Tunganlardan oluşuyordu ve Kuça askerlerinin önemli bir kısmı da Tungandı. Tunganlar da ırkçılık haddinden fazladır. Bu yüzden Yarkend'deki Tunganların çoğu ile Kuça'dan gelen Tunganlar aynı zihniyetteydi. Abdurrahman Hazret ilk önce savunma yapmaya karar verip sağlam dursa da elinin altındaki Tunganların bu ihaneti sebebiyle Kuçalılara şehri teslim etmeye mecbur oldu. Kuça komutanı Cemaleddin Hoca, Abdurrahman Hazret'i, oğullarını ve akrabalarının bir kısmını esir edip Kuça'ya yolladı. Fakat Yarkend halkı ve Tunganların ricasıyla yoldan geri döndürüp esirlikten çıkarıp Yarkend'de gözaltında tuttu. Bu olaydan sonra Kuça askerleri Piyalma ve Hanarık savaşlarında ağır yenilgiye uğrayıp Yarkend'de de zayıfladılar. Abdurrahman Hazret ve [518] taraftarları bu durumdan yararlanıp Kuça askerlerini Yarkend'den çıkarıp ikinci defa bağımsızlık ilan etti. Bu bağımsızlık yaklaşık sekiz ay devam etti. H.1282 [M.1865]'nin ortasında Kaşgar'daki Fergana hükümdarı Büzruk Han Töre ve baş komutanı Yakup Bey bütün güçleriyle Yarkend'e sefer düzenledi. Abdurrahman Hazret ve Tunganlar şiddetle karşı koydular. Savunma kuvvetleri Yenişehir ve Eskişehir'de toplanıp sürekli dışarı çıkıp saldırılar yaparak Ferganalılara çok kayıp verdirdiler. Sonunda Yakup Bey, Yarkend'i almaktan ümidini kesip Kaşgar'a dönme fikrine kapıldığı sırada aşağıdaki ihanet neticesinde galip gelerek Yarkend'i aldı.

Ayrıntısı şudur: İnkılâptan önce Han Amban'ın kapı ağası olan Niyaz Bey ve yine aynı makamda olan Aşur⁴⁹⁷ Bey, inkılâptan sonra Tunganlar tercümanlık hizmetini yapmaktaydılar. Daha sonra bu beyler dalkavukluk ve diğer yetenekleri neticesinde Abdurrahman Hazret ve Tunganların nazarında epey itibar kazandılar ve hükümetin sırlarına da vakıf oldular. İşte bu beyler görünüşte Abdurrahman Hazret'in hizmetinde olup şehir içindeydiler ama aslında daha büyük bir makam tamahı ile Yakup Bey'e şehir içindeki durumu ve sırları haber vermek hizmetini üstlenmişlerdi.

⁴⁹⁷ Saray, a.g.e., s. 199.

Yarkend savunmacıları kararlaştırılmış bir gecede Ferganalıların üstüne baskın yapmak ve böylece onları kesin olarak mağlup edip kaçırmaya karar verdiler. İşte bu kararın haberini yukarıdaki beyler derhal Yakup Bey'e bildirdiler. Yakup Bey [519] mezkûr baskının yapılmasına karar verilen gece de karargahındaki ateş, çadır ve eşyaları oldukları yerde bırakıp bütün askerlerini kampın etrafında konuşlandırdı. Bu sırada savunmacılar bütün güçleri ile çıkıp gelip hiçbir engelle karşılaşmadan Ferganalıların askerlerinin toplandığı yere girip düşmandan eser görmeyip şaşkın durdukları sırada her taraftan Ferganalılar savunmacıları araya alıp kurşuna tuttular. Diğer taraftan savunmacıların kaçış yolunu kesip yürüdükleri gibi şehre girdiler ve savunmacıların hepsi şehit oldu. Yakup Bey, Tunganları ve askerleri katletse de Abdurrahman Hazret'i ve hanedanını yok etmedi, gözetim altında kendi evlerine yerleştirdi. Böylece Yarkend bağımsızlığı yıkılıp Ferganalıların eline düştü.

h. Şarkî Türkistan'ın Sınırı Olan Türk Memleketlerini Rusların İstila Edişi

Yukarıda anlatıldığı gibi Ruslar H.1212 [M.1797/1798]'de Güney Sibirya'daki Kazak Hanları sözde himayelerine almış olsalar da Kazaklar hiçbir zaman Rusların efendiliğini kabul etmeyip sürekli gayrı muntazam saldırılar ile Rus askerlerini öldürüp, Rusların bu bölgelerden faydalanmasına imkân vermedi. Bunun üstüne Rusların hırs gücü daima Batı Türkistan'ın üzerindeydi ve o bölgeyi istila etmek için çaba sarf ediyorlardı. [520] Sonunda Rusların planı şöyle hayata geçti. İlk önce Güney Sibirya'daki silahlı ve savaşçı Kazak kabileleri ile Batı Türkistan'daki Türklerin bağıını koparıp bu kardeş kavimlerin birleşme veya birbirlerine yardım etme imkanlarını yok ettiler. Ondan sonra Batı Türkistan'daki birbirine muhalif ve Türk devletlerini⁴⁹⁸ sırayla yıktılar. İşte bu planı hayata geçirmek için Rus hükümeti H.1273/M.1855'te⁴⁹⁹ Sirderya ve Balkaş gölleri arasındaki Akmolla⁵⁰⁰ ve Türkistan bölgelerinde bağımsız hükümdarlık yapmakta olan Kazak Hükümdarı Kenesarı Han'a

⁴⁹⁸ Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği ve Fergana Hanlığı.

⁴⁹⁹ H.1273 M.1856/1857'e tekabül ediyor.

⁵⁰⁰ Akmola Eyaleti (Akmola oblast), Kazakistan'ın Kuzeyinde bir eyalettir. Bölgenin merkezi olan aynı adı taşıyan (Sovyetler döneminde Tselinograd) şehrinin adı Kazakistan'ın başkenti olduktan sonra Astana olarak değiştirilmiştir. Bkz. İbrahim Özhazar, İsa Elbinsoy, **Modern Dönem İslam Ülkeleri 2: Balkanlar, Türkistan ve Güney Asya**, Tire, İstanbul, 2017, s. 701-71.

savaş ilan etti. Bu savaş dokuz yıl devam etti. Bu sırada Kene Sarı Han vefat edip oğulları Tayçak, Sadık ve Cafer Töreler Ruslara şiddetle karşı koydular. H.1281 [M.1864/1865]'de Tayçak Töre şehit, Cafer Töre esir, Sadık Töre mağlup olup sonuçta Ruslar, Türkistan ve Akmolla bölgelerini istila etti. Sadık Töre, Çimkent'te bir yıl kadar Ruslar ile savaşa da H.1282 [M.1285/1286]'de kesin olarak mağlup olup Batı Türkistan'a kaçıp oradan Pamir yoluyla Şarkî Türkistan'a gelip Yakup Bey'e katıldı. Böylece Ruslar, Sirderya ve Çu Derya arasındaki bölgelerin Taşkend ve Talas dışındaki hepsini ele geçirdi. Daha da ilerleyerek Issıkgöl'ün güney, Batı ve kuzeyini alıp Tanrı dağlarına kadar işgal edip Şarkî Türkistan'ın kuzeyBatı sınırını istila etti. Ruslar ondan sonra Fergana hükümeti ile savaşıp H.1283 [M.1866/1867]'te Taşkend [521] ve Talas'ı aldılar. H.1284 [M.1867/1868]'te Buhara hükümeti ile savaşıp Semerkand'ı ve H.1286 [M.1869/1870]'da Fergana hükümetini yok edip bütün Fergana'yı istila ettiler. Böylece Şarkî Türkistan'ın Batı sınırını da Ruslar istila etti.

12. Yakup Bey'in Olayları

Şarkî Türkistan'da Be-devlet namıyla meşhur ve Atalık Gazi de denilen ve yabancı tarih kitaplarında yanlış ve galat tahminle Şarkî Türkistan inkılâpçısı ve millîhükümdar diye yazılan Yakup Bey aslen Ferganalı olup Hokand Hanı'nın Kuşbeyi⁵⁰¹ (vezir veya komutan) idi. Daha sonraları Han'a ihanet ettiği için hapsedilmiş olarak yaşamaktaydı. Büzrük Han Töre ile eski bir dostluk bağı vardı. Bu bağ vasıtasıyla Yakup Bey, Büzrük Han'a ricacı olup onun şefaati ile Hüdayar Han onu hapisten çıkarıp Büzrük Han'ın hizmetine verdi. Yakup Bey siyaset ve askerlikte tecrübesi çok olan bir adamdı. Büzrük Han sıfatlardan tamamen mahrum akılsız bir adamdı. Yakup Bey yolda Büzrük Han'a bazı askerî ve siyasi tedbirleri gösterdiği için Büzrük Han onun sözünden çıkmaz oldu. Kaşgar'a gelir gelmez onu askerî komutanı tayin etti. Yakup Bey'in aldığı önlemler sayesinde Sadık Bey'i yok eden Büzrük Han Kaşgar'a hükümdar oldu. Büzrük Han hiçbir işe [522] liyakati olmayan eğlence düşkünü akılsız bir adamdı. Hüdayar Han sadece Kaşgarlıların Apak Hoca'nın

⁵⁰¹ Kuşbeyi, Türkistan bölgesindeki Hanlıklarda kullanılan üst düzey askerî unvan. Yarkend Hanlığı'nda Uç Beyi, Hive Hanlığında Vezir ile eşdeğer olarak kullanılmış olup, Yakup Bey'in bağlı olduğu Hokand Hanlığında ise savaş zamanında başkomutan olarak görev yapmıştır. Bkz. Serhat Doğan, **Yakup Bey ve Kaşgar Hanlığı: Doğu Türkistan'da Son Osmanlı Hanı**, İstanbul, Ötüken, 2020, s. 30; Sayrami, **a.g.e.**, s. 352.

evladına şimdi de daha önceki gibi sadık olduklarını zannettiği için, Büzrük Han aracılığıyla Kaşgar halkını Hokand Hanlığı'na bağlamak hayaliyle onu bir vasıta yapıp göndermişti. Eğer Yakup Bey yanında gelmemiş olsaydı Büzrük Han, Kaşgar'da bir ay bile duramaz kaçıp giderdi. Büzrük Han hükümdar olduktan sonra bütün işlerini Yakup Bey'e bırakıp kendisi saray içinde şarap içmek ve eğlence düzenlemekle meşgul olmaya başladı. Yukarıda anlatıldığı gibi Yakup Bey, H.1281 [M.1865]'in sonunda İshak Hoca'yı mağlup edip kaçırdığında Yakup Bey bacağından biraz yaralanmıştı. Kuça askerleri mağlup olup gittikten sonra Yakup Bey, Maralbaşı'na asker gönderip oradaki doğal ve insan yapımı istihkâmları eline geçirdi. Böylece Aksu, Kaşgar ve Yarkend'in büyük yollarının birleşme noktasını eline geçirip Kuça hükümeti askerî sevkiyat yoluna hâkim oldu. Yakup Bey, ikinci yıl yani H.1282 [M.1865/1866]'de yukarıda anlatıldığı gibi Yarkend'i ele geçirdi.

a. Yakup Bey'in Büzrük Han'ı Kovup Kendisini Hükümdar İlan Etmesi

Yakup Bey Fergana'dan Kaşgar'a geldiği zamandan itibaren bütün askerleri ve hükümet adamlarını ihsan ile kendi tarafına çekmekteydi. Büzrük Han'ın bundan [523] hiç haberi yoktu. Gitgide Büzrük Han'ın elinde hükümdarlığın adı ve resmiyetinden başka bir şey kalmadı. Gerçek hükümdar Yakup Bey oldu.

Yakup Bey, Yarkend'i alıp Kaşgar'a dönüp geldiği zaman Büzrük Han'ı azledip eline 4.000 tilla⁵⁰² verip Hindistan'a kovdu ve kendisini Kaşgar ve Yarkend'e hükümdar ilan ederek Atalık Gazi unvanını aldı. Hüdayar Han'ın önüne çok sayıda hediye ile bir biatname yolladı. Büzrük Han'a yaptığı ve yapmadığı çok sayıda ihanet isnat edip Ferganalılar ve Kaşgarlılar adına bilgi gönderdi. Hüdayar Han Yakup Bey'in biatnamesini kabul edip ona Hokand Hanlığı adına Kaşgar ve Yarkend'i yönetme emri verdi. Ayrıca Atalık Gazi unvanını tasdik edip, ona özel mühür ile teveccüh gösterdi.

⁵⁰² Türkistan bölgesinde altın para için kullanılan tabir. Uygur Türkçesinde saf altın para manasında olup, yaklaşık 4,266 gram ağırlığındadır. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C. II, s. 491. Türkistan bölgesindeki Örnekleri için Bkz. Arthur L. Friedberg, Ira S. Friedberg, **Gold Coins of the World: From Ancient Times to the Present: an Illustrated Standard Catalogue with Valuations**, New Jersey, Coin & Currency Institute, 2009, s. 72, 73, 95, 96, 719.

b. Yakup Bey'in Hoten ve Kuça'yı Almak İçin Hile ve Tuzakları ile Dökülen Kanlar

Yakup Bey hükümdarlığı eline aldıktan sonra Hoten ve Kuça'yı alma fikrine kapıldı. Bu düşüncesini hayata geçirmek için çare aramaktaydı. İlk önce Şarkî Türkistan'ın en zengin bölgesi olan Hoten'i işgal etmek Yakup Bey'in birinci öncelikli amacıydı. Fakat Hoten halkının şecaati ve genel olarak Hacı Padişah'a olağanüstü sevgi ve bağlılığını biliyordu. Sadece askerî güç ile Hoten'i almaya gücünün yetmeyeceği belliydi. [524] Onun için ilk önce Hacı Padişahı ve Hoten halkını bir hile tuzağına düşürme ve ondan sonra onları gafil halde avlama planını kurdu. Bu planın ilk safhası yukarıda anlatıldığı gibi bir dostluk anlaşması imzalamaktı. Bu anlaşmadan Hacı Padişah'ın çok memnun olması ve Yakup Bey tarafından düşmanlık hareketi gelmeyeceğine inanması Yakup Bey'in düşüncesine göre Hacı Padişah'ı tuzağa düşürmeyi başarmasıydı.

Hoten Seferi

H:1283 [M.1866/1867]'te Yakup Bey seyahat bahanesiyle Yarkend'e geldi. Çeşitli gerekçeler ileri sürerek askerlerinin çoğunu Yarkend'e getirdi. Ondan sonra Hoten'e gidip Hacı Padişah'ı ziyaret edeceğim diye söylenti çıkardı ve yukarıda anlatıldığı gibi hile ve yalan yere edilen yeminle ve ihanet ve garzlar ile Hacı Padişah'ı ve oğlunu esir etti. Halk bundan habersiz bir halde iken Hoten İlçi şehrini işgal etti. Yakup Bey'in askerleri Hoten askerlerinin silahlarını almaya ve halkın mallarını yağma ve talana başladılar. Halk, Hoca Padişah'ın Yakup Bey'in ihanetine kurban gittiğini anladı ve derhal asker ve ahâli silahlanıp "*Ah padişahımız ah atamız*" feryadları ile önlerine çıkan Ferganalı'yı dövüp öldürüp sarayı bastılar. Yakup Bey de korkusundan ne yapacağını bilemeyip vurun öldürün demeye başladı. Elhasıl bir gece ve gündüz yaşanan gayri nizami harp sonucunda başsız olan halk mağlup olup dağıldı. Yakup Bey halkı katliam emri verdi. [525] Ferganalılar halkı evlerinden sürükleyerek çıkarıp genç, yaşlı, kadın, erkek ve küçük çocuk demeden öldürmeye başladılar. On binden fazla Müslümanı bu şekilde şehit ettiler. Hoca Padişah'ın hanedanından 70 kişiyi, bir kısmı ölü bir kısmı diri halde, çukura atıp gömdürdü. Yakup Bey bu şekilde İlçi şehrini aldıktan sonra ikinci gün yukarıda bahsi geçen Yarkendli meşhur hain

Niyaz Bey'i Karakaş'a hâkim yapıp beş-altı yüz askerle oraya yolladı. Niyaz Bey engelle karşılaşmadan şehre girip Hükümet Konağı'na yerleşti. Gecesi Karakaş halkı şehre hücum edip Ferganalıları öldürüp Niyaz Bey'i esir ettiler fakat Niyaz Bey bir hile ile vatanseverlerin elinden kaçıp kurtuldu. Karakaşlılar bu şekilde kendi şehirlerini aldıktan sonra şehit olan vatandaşlarının derdiyle galeyana gelip İlçi'ye ilerlediler. Balamas⁵⁰³ kumluğunda Yakup Bey'in askerleriyle karşılaşp şiddetli bir savaş yaşandı. Karakaşlılar başsız ve silahsız olmalarına rağmen Ferganalılara ağır kayıplar verdiler. Bu sırada İlçi'den Ferganalılara çok sayıda yardım gücü gelip Karakaşlılar mağlup olup dağıldılar. Yakup Bey, Karakaş şehir ve kentlerindeki halkın bir gece gündüz katledilmesi emrini verdi. Ferganalılar, Karakaş şehrinin halkını [526] katletmeye başladılar ve Ferganalılara bir iki gümüş para bile olsa verebilen kişi ölümden kurtuldu. Verecek bir şeyi olmayan kişiyi gayet kasvetli işkence altında öldürdüler. Ferganalılar şehirdeki katliamı bitirdikten sonra köylere gidip halkı öldürmeye, yağma yapmaya başladılar. Fakat halk evlerini terk edip çöllere ve ormanlara kaçıp gittiği için çok insan olmasa da taşınması mümkün olan hiçbir şeyi bırakmadan ganimet alıp evleri ateşe verdiler. Yakup Bey Karakaş katliamını bitirir bitirmez Yurunkaş⁵⁰⁴, Lop, Çerçen⁵⁰⁵ ve Çıra'dan⁵⁰⁶ elinde sadece sopa olan 20 binden fazla kişi İlçi'ye saldırıp Yakup Bey'i mağlup edip şehre girdiler. Yakup Bey şehir dışında askerlerini toparlamayı başardığı için mezkûr vatanseverleri şehir içinde kuşattı. Sonunda onların tüfek ve topları olmayıp silahları sadece sopa ve süngü olduğu için mağlup olup bir kısmı kaçtı ve 10 binden fazlası esir oldu. Yakup Bey bunları çeşitli işkencelerle öldürüp hendeklere gömdürdü. Bu facialara şahit olan ve bugüne kadar yaşayan yaşlı adamlardan mütevatir olarak duyduğumuza göre bu facialarda Hoten halkından 40 binden fazla kişi şehit olmuştur. Bundan sonrada yurdun her yanında küçük küçük direnişler oldu. Yakup Bey gayet kasavet ile karşı çıkan bölgenin halkını suçlu-suçsuz ayırmadan katlettirdi. Böylece Hoten'i tamamen işgal etmek için

⁵⁰³ Stein'in haritasında 37.1971,79.8238 koordinatlarında yer alan bir köy.Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁵⁰⁴ Hoten şehrinin yanından akan, beyaz yeşim taşıyla meşhur, DLT (Kaşgarlı, **a.g.e.**, (Ter. Ercilasun-Akkoyunlu), s. 410)'de "Urunkaş" olarak geçen nehrin ve nehrin kıyısında Lop ilçesine bağlı bir kasabanın (Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 2614) ismi. Bazı kaynaklarda (Yıldırım, **a.g.e.**, s. 238) "Yorunkaş" olarak geçmektedir.

⁵⁰⁵ Bkz. Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 2621.

⁵⁰⁶ Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 2614.

Yakup Bey beş ay Hoten’de durmaya mecbur oldu. Bu beş ay süre içinde Hoten’de vatanseverlik [527] duygusu taşıdığından şüphe edilen hiç kimseyi canlı bırakmayıp yok etti. Sonunda bu acılar sonucunda her tarafta kan ve ölümü gören Hotenliler her türlü kudret ve duygudan mahrum bir hale geldiler.

Yakup Bey böylece rahatlayıp adamlarının en zalimi ve millete ihanette benzersiz bir seviyeye çıkmış olan Niyaz Bey’i Hoten’e vali yaptı ve yanında birkaç bin Ferganalı asker koyarak Hoten’in hazinesindeki bütün altın ve gümüşü alıp Kaşgar’a gitti.

Kuçâ Seferi

Yakup Bey Hoten’den dönüp Kaşgar’a geldikten sonra Kuçâ’yı almak için bir hile planı yaptı. Bu hile planının ayrıntısı şudur: Kumul’u Çinliler istila etmişti ve Çin hükümetinin istediği zaman Kumul’a asker getirip Şarkî Türkistan’a saldırmak için orayı bir asker sevkîyat merkezi yapma tehlikesini herkes görüyordu. Yakup Bey bu durumu kendi amacına bahane yapma yolunu seçti. H.1284 [M.1867/1868]’te Raşidin Han Hoca’nın önüne bir elçilik heyeti yolladı. “*Kumul’u Çin istilasından kurtarıp gelecekteki tehlikenin önünü bugünden almak lazımdır ve bunun için ikimizin beraber hareket etmesi şarttır. Eğer zat-ı alileri asker yollamayacaklarsa bize yol vereceklerini ümit ediyorum*” diyen bir mektup gönderdi. Elçilerin arkasından Yakup Bey [528] çok sayıda askerle yola çıktı. Raşidin Hoca bu elçiler gelir gelmez Yakup Bey’in tuzağını anlayıp derhal bütün güçlerini Aksu nehrinin kıyısına yollayıp Yakup geldiği takdirde onu nehirden geçirmeyip karşı koymayı emretti. Yakup Bey nehir kıyısına geldiğinde Kuçâ askerleri hemen top atıp, Yakup Bey’i nehirden geçirmediler. Gerçi Yakup Bey bu askerleri kandırmak için “*Ben Han Hoca’nın izni ile geldim ve Kumul’a gaza için gidiyorum. Kuçâ hükümetine hiç kötülük yapmayacağım*” diye büyük yeminler edip mektup ve elçiler gönderse de bu askerler aldanmayıp şiddetle karşı koyma devam ettiler. Sonunda Yakup Bey bir gece birkaç bin askerini nehrin baş tarafındaki bir geçitten geçirip Kuçâ askerleri fark etmeden onları araya aldı. Kuçâ askerleri savaşa savaşa kuşatmayı yarıp Aksu’ya girdiler. Yakup Bey onların toplanmasına fırsat vermeden Aksu’ya girdi. Kuçâ askerleri oradan da geri çekilmeye mecbur oldular. Han Hoca bu olayı duyduğu zaman Kuçâ’dan yardım gücü yollayıp Bay’daki bütün askerlerin bir araya gelip savunmaya hazırlanmalarını emretti. Yakup Bey, Aksu’ya

girdiği zaman Han Hoca'ya yine bir elçi gönderdi ve elçiler aracılığıyla; “Benim amacım Kuça hükümetinin bir karış toprağını istila etmek değildir ve sadece bana Kumul'a gaza için yol verilse ve ortak düşmanımız olan Çinlileri Kumul'dan çıkarmak için yardım edilse yeterlidir ve bundan başka amacım da yoktur” diye büyük yeminlerle destekleyip bir ahdname gönderdi. [529] Hoca Han biraz düşündükten sonra bu teklifi kabul etmediği takdirde şiddetli bir savaştan başka çare olmadığı ve kendi askerlerinin bu savaşta başarılı olacak kadar güçlü olmadığını düşünerek Yakup Bey'e Kuça şehrine girmeden geçip gitme izni verdi. Bay⁵⁰⁷'daki askerleri Kuça'ya döndürüp gücünü şehir içine toplayıp şehir etrafını istihkam edip beklemeye başladı. Yakup Bey, Kuça şehrinin 1 mil [1.6 km] kuzeyindeki Döletbağ⁵⁰⁸ mahallesine gelip konakladı. Han Hoca, Yakup Bey'e ziyafet ve askerlerine üç gün yetecek kadar yiyecek ve içecek gönderdi. Yakup Bey bu ziyafet ve diğer şeyleri getiren ve olan biteni görmek için çıkan binlerce Kuçalılar arasına akşam üç-dört yüz silahlı adamını yerel halkın giysileri içinde aralarına soktu. Bu adamlar hiçbir engelle karşılaşmadan şehre girdiler ve geceleyin Yakup Bey bütün gücü ile şehre saldırdı. Daha önce içeri soktuğu adamlar şehrin kapılarını açtı ve Yakup Bey hiç sorunsuz şehre girdi. Bu durumu gören Kuça askerleri dehşet ve korkuyla dağılıp her tarafa kaçtılar. Han Hoca bu olayın haberini alıp teslim olmayı namussuzluk addedip karşı koyup şerefiyle ölmeye karar verdi. Birkaç yüz fedakâr askerî ile sarayın duvarlarına tırmanmakta olan Ferganalıları öldürmeye başladı. Düşmandan birkaç yüzünü öldürdükten sonra Han Hoca ve adamları [530] şehit oldu. Oğullarının bir kısmı da bu şehitlerin arasındaydı. Ondandır Yakup Bey, Han Hoca'nın birkaç oğlunu, kardeşlerini ve hanedanının çoğunu esir edip Kaşgar ve Yarkend'e gönderdi. Daha sonra onların çoğunu şehit etti.

Yakup Bey, Kuça'yı bu şekilde ele geçirdikten sonra Doğu tarafına ilerleyip Korla'ya geldi. Bu olayı Urumçi'deki Tunganlar duyup derhal Turfan'ı işgal ettiler ve Turfan halkı Yakup Bey yerine Tunganları tercih edip onlarla birleşip Tungan ve Turfan Türklerinden oluşan güçlü bir ordu Karaşehir'e gelip Yakup Bey'in önünü kestiler. Yakup Bey o taraftaki Türk ve Tunganların gücünün kendi gücünden fazla

⁵⁰⁷ Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 2616.

⁵⁰⁸ 41.7749,82.884 koordinatlarında yer alan Kuça iline bağlı bir köy. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

olduğunu bildiği için Tungan hükümdarı Yusuf Lorinca ile barış yapıp Başegim⁵⁰⁹ ve bir rivayete göre Karaşehir nehrini iki ülke arasında sınır olarak kabul edip Kaşgar'a geri döndü.

c. Yakup Bey'in Gücünün Artması

Yakup Bey'in Şarkî Türkistan'da Müslüman öldürüp Gazi olarak adlandırılmakla meşgul olduğu sırada yani H.1283/M.1865'te⁵¹⁰ Rus komutanı General Chernyayev⁵¹¹, Hüdayar Han'ı mağlup edip Taşkend'i ele geçirdi. Böylece Taşkend ve Fergana'dan kaçan büyük küçük adamlar Şarkî Türkistan'a sel gibi akmaya başladı. H.1284 [M.1867/1868]'te Buhara Emiri Seyid Muzafferiddin⁵¹², General Chernyayev'e mağlup olup [531] Semerkand'a kadar her yeri Ruslar işgal etti. Bu yüzden de Semerkand ve Buhara'dan da çok sayıda göçmen Şarkî Türkistan'a geldi. Bu göçmenlerin çoğu silahlı adamlardı. Yakup Bey bu göçmenleri yanına çekip ileri gelenlerine valilik, hakimlik ve askerî komutanlık mansıpları verdi. Alimlerini ülkenin çeşitli yerlerine kadı ve müftü yaptı. Gençlerin hepsini de askere aldı. Sadece Hoten valisi Niyaz Bey'den başka bütün valiler bu göçmenlerden tayin edildi. Böylece Yakup Bey'in bir gücü on oldu. Bunun üstüne Yakup Bey, Şarkî Türkistan'ın gençlerini zorla askere alıp 80 bin kişilik bir ordu hazırladı. Turfan, Urumçi ve İli vilayetlerini almak için hazırlık yapmaya başladı. Yakup Bey bu günlerde hâlâ sözde Hokand Hanı'na bağlıydı.

d. Yakup Bey'in Turfan, Urumçi ve İli'yi Alışı

H.1285 [M.1868/1869]'te Turfan'daki Tunganlar Korla'ya saldırıp orayı alıp Kuça'ya da baskın yapıp halkı soyup talan edip birkaç yüz erkek ve kadını esir edip Korla'ya döndüler. Yakup Bey bu olayı duyup Tunganlar ile olan barış anlaşmasını Tunganlar kendileri bozduğu için bunu Turfan ve Urumçi'ye sefer düzenlemek için iyi bir bahane yaptı. Kuça'ya hareket etti. Kuça'da durmadan Korla'ya gitti ve orada dört

⁵⁰⁹ Korla şehrinin yakınlarında bir kasaba. Bkz. Alimcan İnayet, **Uygur Halk Destanları**, TDK, Ankara, 2004, s. 15.

⁵¹⁰ H.1283 M.1866/1867 yıllarına tekabül ediyor.

⁵¹¹ Mikhail Grigorievich Chernyayev (1828- 1898) Türkistan'ın işgalinde önemli rol oynayan ve Osmanlı İmparatorluğuna karşı Sırlara liderlik eden Rus general. Bkz. "Mikhail Grigoryevich Chernyayev", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Mikhail-Grigoryevich-Chernyayev/15.07.2020>.

⁵¹² Çelik, **Yarkend Hanlığı**, s. 651.

beş ay durup [532] bütün gücünü oraya toplayıp H.1286 [M.1869/1870]'te Karaşeh'er'e hücum etti. Oradaki Tunganları tamamen öldürüp Turfan'a ilerledi. Turfan'dan gelen gayet güçlü Tungan askerleriyle Uşşaktal'da karşılaşınca şiddetli çatışmalar yaşandı. Sonunda bir seher vaktinde Yakup Bey'in askerleri Tunganları üç taraftan araya almayı başarıp Tunganların çoğu öldürüldü. Az bir kısmı gayet perişan bir halde kaçabildi ama bunların da çoğu aradaki üç günlük çölde susuzluktan ölüp az bir miktarı kurtulup Turfan'a varabildi. Turfan'daki Tunganlar bu ağır hezimetten korkuya kapılıp Turfan'ı boşaltıp Urumçi'ye kaçtılar. Yakup Bey gelip Turfan vilayetini savaşız fethetti ve karşılaştığı Tunganları canlı bırakmadan yok etti.

Ondan sonra Yakup Bey Urumçi'ye sefer düzenleyip Tunganları birkaç savaşta mağlup edip orayı da ele geçirdi. Tunganlar merkezlerini Manas şehrine taşımışlardı. Yakup Bey o yerlerde Tunganlar ile çok savaşmış Manas ve Şihu şehirlerini alıp Tunganları her yerde katletti. Kılıçtan artan Tunganlar, Guçing ve Cimsar'dan Kumul sınırına kadar olan bölgelere kaçtılar. Dunhuang ve Ensi taraflarına kaçanlar da epey fazlaydı. Böylece Urumçi vilayetindeki Tungan gücü yok oldu. Bununla birlikte Yakup Han, Kumul sınırı ve İli sınırına kadar her yeri işgal etti. Ondan sonra İli'ye sefer düzenledi. Yukarı İli'deki (Gulca vilayeti) Tunganların zulmü yüzünden Tunganlar ile mücadele etmekte olan Tarançlıların yardımıyla Yakup Bey oradaki Tunganları kolayca mağlup edip orayı [533] fethetti. Yedisu ve Aşağı İli'de Tarançı hükümeti Yakup Bey'e elçi gönderip bağlılığı kabul ettiklerini bildirip ve her yıl belli bir miktar vergi vermeyi kabul edip içişlerinde bağımsızlıklarını korumak şartıyla barış talep ettiler. Yakup Bey de bunu ganimet bilip bu savaşçı halk ile çatışmak yerine mezkûr barış anlaşmasını tercih ederek geri döndü. Yakup Bey'in Çin hükümeti ile barış yapmak hayali olduğu için Kumul'a saldırmadı. Urumçi'nin doğusundaki Tunganları da kesin olarak yok etmemesi de bu hayale dayanıyordu. Fakat bu boş hayal ileride Şarkî Türkistan'ın bağımsızlığına mal oldu.

İşte böylece batıda Pamir ve Altay yaylaları ve İli bölgesindeki Issıkgöl ve Alma Ata, kuzeyde Balkaş gölü ve Tarbagutay ve Altay'ın güneyindeki yaylalar ve batıda Barköl dağları ve Urumçi-Kumul arasındaki Şamo çölü⁵¹³ ve güneyde Karangu

⁵¹³ Şamo Çince'de çöl manasına gelmektedir. Bkz. “沙漠: Shamo”, **Google Çeviri**, <https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E6%B2%99%E6%BC%A0/>

ve Karakurum sıra dağlarından oluşan sınırın iç kısmı tamamen Yakup Bey'in hâkimiyeti altına girdi. Şimdiki Şarkî Türkistan denilen bölgenin içinde olan Altay ve Çöcek vilayetleri o zamanlarda Moğolistan'dan sayıldığı için Çin'e bağlıydı. Kumul ve Barköl de Çinlilerin elindeydi. Şimdilerde Rusların elinde olan Aşağı İli ve Yedisu Yakup Bey'e bağlıydı⁵¹⁴. [534]

e. Yakup Bey'in Bağımsızlık İlan Edişi ve Be-devlet Unvanını Alışı

Yakup Bey hükümdar olduğu günden itibaren gerçekte bağımsız idi. Her işini Hokand hanına danışmadan kendi yetkisiyle icra ediyordu ve ona karşı da sorumlu değildi. Fakat kendisini resmen Hokand Hanı'nın gözetimi altında görüp ona saygılı davranıyordu.

Yakup Bey, İli'yi fethetmekle meşgul olduğu günlerde Hokand Hanlığı son derece zayıflayıp Rusların himayesini kabul etmişti. Yakup Bey, İli'den gelip Hokand hükümetine bağlılıktan çıktığını, Şarkî Türkistan ve Fergana'nın her açıdan ayrı ve bağımsız iki devlet olduğunu ilan etti. Bağlılık işareti olan Atalık unvanını terk edip Be-devlet unvanını aldı. Kaşgar'a aslen Hindistanlı olan Mir Ahmed Cemaedar'ı? vali yapıp Aksu şehrini başkent yaptı. Bu tarihten itibaren Yakup Bey askerî gücünü arttırmak için silah, tüfek, barut üreten imalathaneler kurup top, tüfek, kurşun, barut üretmeye başladı. Yurttan zorla çok sayıda asker aldırıldı. Şehirler ve sınırları koruyan güvenlik güçlerinden başka sadece savaş için 80 bin kişilik bir ordu oluşturup zamandaki yeni düzenlemelere uygun eğitim verdirdi (halk buna Frenkçe eğitim diyordu). Nüfuzunu arttırmak [535] için mümkün olduğu kadar memuriyete layık olsun olmasın göçmenlerden atama yaptı. Askerlere ve göçmenlere iyi bakmak için ekilen yerden, ticaretten, hayvancılıktan alınan vergileri ve diğer bütün vergileri halkın kaldıramayacağı kadar ağırlaştırdı. Hatta çiftçiler yerlerini bırakıp başka yerler kaçmaya başladılar. Ticaret kârsız bir iş haline geldi. Tüccarların sayısı az kaldı ve bu yüzden tahıl ve her şey olağanüstü pahalılaşmış, halk kat be kat zulüm ve kıtlık belasına müptela oldu.

15.07.2020.

⁵¹⁴ 21. haritaya bakınız.

f. Yakup Bey'in Yabancı Ülkelerle İlişki Kurması

H.1287 [M.1870/1871]'de⁵¹⁵ Yakup Bey, Türkiye'ye Sultan Abdülaziz'in huzuruna bir heyet gönderip hilafet makamına bağlılığını sundu. Şarkî Türkistan hükümetinin bağımsız bir İslâm devleti sıfatı olarak tanınmasını talep etti. Sultan Abdülaziz bu heyeti memnuniyet ile huzuruna kabul etti ve Şarkî Türkistan'a hutbe ve paranın Müslümanların halifesi sıfatıyla kendi adına yapılmasını emretti. Yakup Bey'e Emirü'l-Müslimin unvanını verdi. Yakup Bey bu emri yerine getirip Halife Sultan Abdülaziz adına hutbe okutulmasını emretti. Halife Abdülaziz kelimesi bulunan gümüş paralar şimdi de halkın elinde vardır. Ondan sonra Yakup Bey, Hindistan'a ve Rusya'ya birer elçi gönderdi. İngiliz ve Rus devletleri Şarkî Türkistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Hindistan hükümeti ile bir ticaret anlaşması imzalandı. İkinci yıl Rusya'dan ve Hindistan'dan [536] Yakup Bey'e resmi elçiler geldi. Yakup Bey Hindistan'dan dört binden fazlaca kartuşlu ve 20 bin pistonlu tüfek ve çok sayıda cephane aldı. Bu tüfeklerden şimdi de Şarkî Türkistan'da fazlaca bulunur.

Sadece Çin Devleti kendisinin doğal siyasetini güdüp Şarkî Türkistan'ın bağımsızlığını tanımadı. Fakat reşit olmayan İmparator Tongzhi'nin⁵¹⁶ yerine vekalet eden Gong⁵¹⁷ Osmanlı, İngiltere ve Rus devletlerinin hatırı için Şarkî Türkistan'a asker yollamayacağını resmen ilan etti. O günlerde Çin Devleti'nde iç ayaklanma ve Avrupa devletlerinin baskısı altındaydı. Çin Devleti'nin böyle bir zamanda güttüğü bu klasik nifak siyasetinden Yakup Bey'in haberi yoktu. "Dünyanın üç büyük devleti bağımsızlığımızı tanıdıktan sonra Çin Devleti'nin de tanımaktan başka çaresi yok" diye bir düşünceye sahip olduğu için bu konuda endişelenmiyordu.

g. Urumçi ve Gulca'yı İkinci Defa Tunganların İstila Edişi

Daha önce Yakup Bey'e mağlup olup Urumçi'nin doğu tarafındaki bölgelere ve Dunhuang'a kaçan Tunganlar, H.1288 [M.1871/1872]'de birleşip Urumçi'ye

⁵¹⁵ Osmanlı arşivlerindeki yazışmalara istinaden Yakup Han'ın elçisinin getirdiği mektup Şaban 1289 (Ekim 1872) tarihli (Saray, **a.g.e.**, s. 167) olduğuna göre, heyetin gönderiliş tarihi 1289'dan sonra olmalıdır.

⁵¹⁶ Tongzhi (Wade-Giles: Tung-Chih), 1862-1875 yılları arasında Mançu Hanedanı imparatoru. Dönemi Tongzhi Restorasyonu olarak bilinir. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 531.

⁵¹⁷ Altı yaşında İmparator olan Tongzi'nin başında iki dul imparatoriçe (Cixi, Cian) ve bir prensten (Gong) oluşan üçlü bir naibler komitesi vardı. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 531.

saldırıp oraya işgal etti. Böylece Altışehir ve Gulca arasındaki askerî sevkiyat yolu kapandı. Gulca'daki Tunganlar Urumçi Tunganlarının yardımıyla Gulca'yı yeniden ele geçirdi. Demek ki Urumçi, İli ve Yedisu vilayetleri Yakup Bey'in hâkimiyetinden çıkıp gitti. Yakup Bey derhal büyük oğlu Beg Kulu⁵¹⁸ Bey'i çok sayıda askerle Urumçi'ye yolladı. Beg Kulu Bey gerçi ilk önceleri galip gelip [537] Urumçi'yi alsa da Tunganlar yine geri aldı. Onun için Yakup Bey 80 bin kişilik ordu diye adlandırılan bütün merkezi güçlerini alıp H.1290 [M.1873/1874]'da Turfan'a gitti. Yakup Bey, Turfan'a gelir gelmez Tunganlar barış istediler. Hükümdarları olan Yusuf Lorınca? bizzat Turfan'a gelip bağlılığını sunup, Urumçi vilayetindeki Tunganların işlerinde bağımsızlığa sahip olma koşuluyla Yakup Bey'in hâkimiyetini kendi üstlerinde tanımayı ve her yıl belli bir miktar vergi vermeyi kabul edip barış yapmayı talep etti. Yakup Bey bu barışa razı olup geri döndü. Ondan sonra Yakup Bey, Turfan vilayetine göçmenlerden Hekim Han Töre'yi vali tayin etti ve oğlu Beg Kulu Bey'i çok sayıda askerle Turfan'da bıraktı.

h. Şarkî Türkistan'a Çin Askerlerinin Saldırısı

Çin hükümeti Yunnan ayaklanmacıları ile savaşın onların lideri olan Sultan Süleyman'ı (Du Wen-xiu) şehit etti. Böylece Yunnan inkılapçıları dağılıp Da Hu⁵¹⁹ (Büyük Yolbars⁵²⁰) lakaplı bir komutanın komutasındaki dört-beş bin Tungan askeriyle Yunnan'den kaçıp Gansu'ya geçip oradaki Tunganlardan yine birkaç bin kişilik güç toplayıp, orada büyük bir inkılap çıkardı. Gansu'da iki yıl süren dehşetli bir savaş sonunda çok sayıda şehir viran oldu. [538] H.1290 [M.1873/1874]'da Çin İmparatoru Tongzhi reşit olup hükümet işlerini eline aldı. Mezkûr yılda 40 bin askerî Gansu'ya yolladı. Da Hu bu askerlere mağlup olup H.1292 [M.1875/1876]'de Şarkî Türkistan'a kaçtı. Çin askerleri onu kovalayıp Kumul'a geldiler. Bu haberi duyan Yakup Bey bütün güçlerini alıp Korla'ya geldi. Hekim Han Töre'yi Turfan'dan çağırıp kendisinin vekili sıfatıyla Aksu'da bıraktı. Turfan'a çok sayıda asker gönderip oğlu Beg Kulu Bey'i Davançın boğazına istihkâm yapıp askerleriyle orada durmasını emretti. Bu sırada Da Hu, Urumçi'ye gelip Yakup Bey'in himayesini talep etti. Yakup

⁵¹⁸ Saray, a.g.e., s. 197.

⁵¹⁹ Sayrami, a.g.e., s. 612.

⁵²⁰ Büyük kaplan, Bkz. “大虎: Da hu”, Google Çeviri, <https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E5%A4%A7%E8%99%8E/31.05.2020>.

Bey onu himaye etmeyi kabul etti. Da Hu yanında kalan altı yüz adamıyla Korla'ya gelip Yakup Bey'i ziyaret etti. Yakup Bey, Da Hu'ya adamlarıyla birlikte Aksu'da durmasını emretti.

Bu arada Urumçi'deki Tunganlar aslen Çinli olduklarını gösterip Yakup Bey'den yüz çevirip Çinlilerin komutanı Zo Zung-tang'a bağlılıklarını sundukları için Zo Zung-tang engelsiz Urumçi'ye geldi.⁵²¹ Zo Zung-tang, Urumçi'den Yakup Bey'e elçi gönderip Da Hu'yu talep etti. Da Hu'yu vermesi şartıyla Şarkî Türkistan'a saldırı yapmama konusunda İmparator Tungşi'nin emri olduğunu bildirdi. Yakup Bey, Da Hu'yu vermeyi kabul etmedi ama Çin hükümeti ile esaslı bir dostluk anlaşması imzalamak talebini bildirip elçi gönderdi. Zo Zung-tang buna cevaben savaş ilan edip Davançın'a geldi. Yakup Bey savaşmayı [539] kabul etmeyip oğluna Turfan'a dönme emri verdi. Beg Kulu Bey bu emre binaen Davançın boğazının müstahkem konumunu terk edip Turfan'a geri döndü. Çin askerleri Turfan'a ilerlediler, Yakup Bey yine savaşmadı ve Turfan'ı boşaltmaya karar verip Beg Kulu Bey'i ve askerlerini Korla'ya geri döndürdü. Yakup Bey'in Çin ile savaşmamasının sebebi o günlerde Fergana'yı alıp Şarkî Türkistan'a gözünü diken Rus Devleti'nin fırsattan istifade edip, Şarkî Türkistan'a saldırmasından korkmasıydı. Bu korku olmasaydı Çin askerlerinden hiçbir çekincesi yoktu. Çin ile barış yapmayı zorunlu görüyordu. Yakup Bey, Zo Zung-tang'a tekrar elçi gönderip Çin hükümeti ile esaslı bir barış yapmayı ve böylece iki ülke arasında bir dostluk ve Ruslara karşı birlik anlaşması imzalamayı talep etti. Bu talebi kabul edilmediği takdirde ciddi bir şekilde savaşa girişeceğini bildirdi. Zo Zung-tang bu talebi kabul etti ve Yakup Bey'in Çin İmparatoruna elçi göndermesine, elçiler anlaşma yapıp dönüp gelene kadar ateşkes halinde durmaya karar verildi.

Bu sırada Yakup Bey'in yanında olan Hoten valisi Niyaz Bey ve hazinecisi Aşur Bey, Çin'in kesinlikle geleceğini düşünerek gizlice Zo Zung-tang'a adam gönderip onu savaşa teşvik [540] edip, kendilerinin her hizmete hazır olduklarını bildirmişlerdi. Onların bu hareketlerinden Yakup Bey de şüphelenmişti. Bu hainler Yakup Bey ile Çin hükümeti arasında sulh yapıldığını öğrendiklerinde bu durumun kendi canlarını tehlikeye attığını anladılar. Bu hainler Yakup Bey'in aşçısına çok para

⁵²¹ Zo adıdır, Zung-tang rütbesidir. Başkomutan demektir.

verip onun vasıtasıyla Yakup Bey'i zehirlediler. Bu yüzden Yakup Bey bir saat içinde öldü.

i. Yakup Bey'in Ölümü ve İç Savaş

H.1293 [M.1876⁵²²]'ün ortasında Niyaz Bey'in zehir vermesi yüzünden Yakup Bey öldü. Yakup Bey'in hiçbir veliahtı yoktu. Yanındaki oğlu Beg Kulu Bey kendisini babasının yerine hükümdar ilan etti. Hekim Han Töre de bu nazik zamanda hiç düşünmeden kendisinin veliaht olduğunu iddia ederek kendisini padişah ilan edip, Beg Kulu Bey'e düşmanlık yapmaya başladı. Yakup Bey'in küçük oğlu Hak Kulu Bey Kaşgar valisiydi. O da Kaşgar'da bağımsızlık ilan etti. Niyaz Bey Korla'dan bir hile ile Hoten'e kaçtı ve o da bağımsızlık ilan etti. İşte bu nazik dönemde Yakup Bey'in ölümü, ülkenin parçalanması ve Turfan'daki Çin güçlerinin bu durumdan yararlanmak için fırsat kolluyor olması Şarkî Türkistan'ın bağımsızlığının yıkılacağını göstermekteydi. Beg Kulu Bey bu durum karşısında Çin askerlerini hiç düşünmeden rakipleri ile savaşmaya [541] başladı ve babasının tahtını önce ele geçirmek hevesiyle Korla'yı boşaltıp babasının cesedini ve bütün askerleri alıp Kuça'ya hareket etti. Beg Kulu Bey, Korla'dan hareket ettiği zamanda hazinecisi Aşur Bey bir miktar altın ve mücevheri alıp Çin askerleri tarafına kaçtı. Beg Kulu Bey Kuça'ya gidip Kuça valisi Amil Han Töre'y⁵²³i Çin askerleri gelirse karşı koyma emri verdi ve ona bir miktar asker verip Aksu'ya hareket etti. Hekim Han Töre'yi mağlup edip Aksu'yu aldı. Hekim Han kaçıp Fergana'ya gidip Rusların himayesine sığındı. Beg Kulu Bey, Aksu'dan Kaşgar'a ilerledi. Kaşgar'a yaklaştığında kardeşi Hak Kulu Bey askerleri ile gelip abi-kardeş arasında savaş çıktı. Sonuçta Hak Kulu Bey öldürülüp askerleri dağılıp, Beg Kulu Bey Kaşgar'a girdi ve babasının cesedini tören ile Kaşgar kabristanına defnetti. Daha sonra Beg Kulu Bey, Hoten'i almak için Hoten'e sefer düzenledi. Niyaz Bey, Korla'dan kaçıp Hoten'e geldiğinde Hoten'deki Ferganalıların işe yararlarını öldürüp Hoten halkından çok sayıda asker alıp Beg Kulu Bey ile savaşmaya hazırlanmıştı. Beg Kulu Bey'in sefer düzenlediğini duyan Niyaz Bey, Zava kasabasına askerlerini toplayıp orayı savunma cephesi tayin etti. Beg Kulu Bey,

⁵²² Yakup Bey'in ölüm tarihi incelediğimiz diğer kaynaklarda 1877 olarak verilmektedir. Bkz. Ömer Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, Rumuz, İstanbul, 2019, s. 43; Saray, **a.g.e.**, s. 205; Doğan, **a.g.e.**, s. 80.

⁵²³ Saray, **a.g.e.**, s. 211.

Piyalma'ya geldiğinde Niyaz Bey kimseye söylemeden 200 kadar silahlı [542] adamıyla Zava'dan gizlice İlçi'ye gelip saraydaki ve şehir etrafındaki bağlara gömüp sakladığı binlerce altın ve gümüşü çıkartıp paketleyip atlara atıp Keriye'ye kaçtı. Ertesi gün Beg Kulu Bey Zava'ya geldi ve oradaki askerler ona karşı koyup savaştı. Savaş sırasında Niyaz Bey'in yukarıdaki gibi kaçtığı haberini duyan askerlerin bir kısmı Beg Kulu Bey'e teslim oldu. Çoğu sağa sola kaçıp evlerine gittiler. Beg Kulu Bey savaşmadan Hoten'i aldı. Niyaz Bey kaçtığı gibi Keriye'den geçip, Çerçen ve Çakılık şehirlerine girmeden çöl yolundan ilerleyip Korla'ya gitti. Çinlilerin ikinci komutanı Liu Jin Tang'da⁵²⁴ Korla'ya yeni gelmişti. Niyaz Bey, Liu Jin Tang'ı ziyaret edip eskiden beri Çin'e sadakatini muhafaza ettiğini, getirdiği altın ve gümüşleri Çin hükümeti için sakladığını söyledi.

j. Şarkî Türkistan'ın Bağımsızlığının Yıkılışı

Yakup Bey öldükten sonra yukarıda anlatılan iç savaş çıktığı için Çin hükümeti, Şarkî Türkistan'ı ele geçirme ümidi ile durumu dikkatle takip ediyordu. Mezkûr iç savaş Hekim Han Töre ve Hak Kulu Bey taraftarı olan Ferganalılar önemli miktarda silahla Fergana'ya kaçtılar. Yerli askerlerin çoğu öldü ve kaçıp her tarafa dağılmaya başladılar. Böylece Beg Kulu Bey'in gücü son derecede azaldı. Zo Zung-tang [543] bu durumdan haberdar oldu ve Şarkî Türkistan'ı tamamen istila etmeye karar verdi. H.1293 [M.1876]'ün sonunda Çin İmparatoru Tongzhi ölüp yerine reşit olmayan oğlu Guangxu⁵²⁵ imparator oldu ve annesi vekaleten yönetim işlerini eline aldı. Bu nedenle Zo Zung-tang'ın Altışehir'e saldırısı biraz gecikti. H.1294 [M.1877]'te askerlerinin bir kısmı ile kendisi Turfan'da kalıp bir kısmını Liu Jin Tang⁵²⁶'ın komutası altında Altışehir'e yolladı. Beg Kulu bey bu olaydan habersiz Hoten'e sefer düzenlemişti. Hoten'i işgal edip ülkeyi zabt-ı rapt altına almakta olduğu sırada Liu Jin Tang'ın Karaşehir'e geldiği haberini duydu. Beg Kulu Bey bu haberi aldığı zaman Hoten'den geri dönüp Kaşgar'a gitti ve Kaşgar'a gidene kadar Liu Jin

⁵²⁴ David Brophy. **Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier.** Cambridge, Harvard Uni., 2016, s. 74.

⁵²⁵ 1875-1908 yılları arasındaki Mançu hükümdarı. Yönetim gerçekte 1862'den Çin'de monarşi yıkıldığı tarih olan 1911'e kadar Dul İmparatoriçe (Empress Dowager) Cixi'nin elindeydi. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 93.

⁵²⁶ Şarkî Türkistanlılar bu kişinin adını tahrif ederek ona Culuşu veya Congluşu [?] demektedir. Tarihi Hamidi (Sayrami, **a.g.e.**, s. 612)'de ise "Luşî" şeklinde geçmektedir

Tang, Korla'yı işgal etmişti. Bu sırada Niyaz Bey, Asır Bey, Hotenli Ahmed Bey, Kaşgarlı Mahmud Bey, Kuça Vangı'nın oğlu ve başka birkaç tane eskiden Çin'e hizmet eden vatan hainleri ile kişisel çıkar düşkünleri birer birer kaçıp Liu Jin Tang'ın yanına gitmişlerdi. Bunlar Liu Jin Tang'ı Altışehir'i işgal etmeye teşvik edip onu daha çabuk getirmeye çalıştılar. Liu Jin Tang, Korla'dan Kuça'ya hareket etti. Kuça valisi Amil Han Töre bir kurşun sıkmadan adamları ve silahlarıyla doğruca Fergana'ya kaçtı. Böylece Liu Jin Tang, Kuça ve Aksu vilayetlerini hiçbir engelle karşılaşmadan aldı ve ondan sonra Kaşgar'a ilerledi. Beg Kulu Bey, Kaşgar'dan birkaç mil uzak bir yerde istihkâmlar yapıp orada çok sayıda asker tutup savunmaya hazırlanmıştı. Liu Jin Tang oraya gelince savaş başladı. Bu sırada Beg Kulu Bey bir sürü [544] has adamlarıyla eline geçen hazine ve silahları alıp geceleyin Kaşgar'dan çıkıp Fergana'ya kaçtı. Bu olaydan cephedeki askerlerinin hiç haberi olmadı. Şiddetle savaşmaya devam ettiler. Kaşgar'da önceki fetihde Müslüman olan dört-beş bin Çinliyi Yakup Bey özel bir mahalleye yerleştirip iyi muhafaza etmişti. Bu Çinliler, Beg Kulu Bey'in kaçtığını duydukları zaman önceden sakladıkları silahlarını alıp şehirde yağma ve soyguna yapmaya ve şehrin kapılarını ellerine geçirmek için şehir içindeki askerlerle savaşmaya başladılar. İşte bu olay cephedeki askerlere ulaştığı zaman müthiş bir ızdırab ile dağıldılar. Kaçan kaçtı kalanların çoğu düşman elinde öldürüldü veya esir oldu. Ondan sonra Liu Jin Tang, Kaşgar'ı işgal etti. Daha sonra Yarkend ve Hoten'i hiçbir zorluk ve problemle karşılaşmadan işgal etti. İşte böylece bu acayip ve garip bir şekilde H.1294/M.1877'te Şarkî Türkistan'ın bağımsızlığı yıkılıp yine Çin istilasına müptela olduk.

k. Yakup Bey'in İstibdadı

Yakup Bey her şeyin merkeziydi. Her iş, her fikir ve her karar sadece ondan çıkardı. Hiçbir danışmanı veya veziri yoktu. Önemli işler için danışma ve müzakere meclisi oluşturmak bir tarafta dursun, başkalarının tavsiyeleri ile iş yapmayı hükümdar olan kişinin liyakatsizliği ve [545] yetersizliği olarak görüyordu. Bir mecliste Yakup Bey dedi ki: “*Allah bir kişiyi kulların üstünde hükümdar yaparsa bütün hükümet işleri, bütün yetkinin o kişinin iktidar pençesinde olması Allah'ın sadece o kişiye verdiği bir haktır*”. Yakup Bey'in bu sözü mütevatir olarak nakledilmiştir. Demek ki Yakup Bey

tarix ve gerçek siyasetten habersiz ve İslâmî usulleri hiç bilmeyen, derin bir cehaletin içinde ve müfrit bir bencilikteydi.

Hükümetin en önemli işlerini Yakup Bey'in yakın adamları sadece ferman çıktığında öğreniyorlardı. Yakup Bey'in gözünde en iyi vali ve memur onun her hükümünü tereddüt göstermeden uygulayandı. Onun bazı hükümlerine ve icraatlarını iyi niyetle itiraz ve tenkit eden Hokandlı Ziyaeddin Kadı Gülan [?], Ekmel Han Töre [?] ve Hotenli İbrahim Kadı gibi âkil ve devleti düşünen kişilere Yakup Bey kötü gözle bakardı. Böyle kişilerin bir kısmını çeşitli vasıtalarla yok etti ama yukarıda adları geçen bu üç kişi kendilerinin halk arasındaki şahsi itibarları yüzünden hayatta kaldılar. Fakat hükümet karşısında nefret edilen bir unsurun hayatını yaşadılar. Elhasıl Yakup Bey kendi düşüncesine uygun görünen işi doğru ve sevabın tâ kendisi olarak bilen ve başkalarının farklı bir görüş ortaya koymalarını kabul etmeyen son derece müfrit bir müstebitti. [546]

I. İdare Teşkilatı

Yakup Bey'in idare teşkilatı Doğu ve Batı Türkistan halklarını bir millet olarak görmek üzerine inşa edilmemişti ve hükümetini Şarkî Türkistan'ın millî hükümeti olarak görmezdi. Aslında Şarkî Türkistan'ı bir sömürge olarak görme ve halkını her haktan mahrum esir bir millet telakki etmek onun idare teşkilatının esasıydı. Valilik, hâkimlik ve memurluk mümkün olduğu kadar Batı Türkistanlılardan tayin ediliyordu. Sadece Niyaz ve Aşur Bey gibi kendi milletine ihanet edip Yakup Bey'e olağanüstü hizmet eden yerlilere hizmetlerinin mükâfatı olarak görev veriyordu. Bu vali ve memurlar tamamen sorumsuz ve mutlak yetkiye sahip olup, zulüm ile halkı ezmekte özgür olan insanlardı. Batı Türkistan göçmenleri büyük ayrıcalıklara sahiptiler ve onların yerleri vergiden, ticaretleri gümrük vergisinden de muaftı. Mahkemelerde onların sözü delildi. Buna karşılık yerli halk her haktan mahrum ve zulme maruzdu. Ayrıntısı aşağıdaki konu başlıklarında görülebilir.

İdare teşkilatı o dönemdeki Batı Türkistan Özbek devletlerini taklit etmekten ibaret olup, düzenli bir kanuna bağlı değildi. Doğrudan Yakup Bey'in hâkimiyeti altında olan Kaşgar, Yarkend, Hoten, Aksu, Kuça, Korla ve Turfan vilayetlerinde

göçmenlerden veya Niyaz Bey gibi bir hizmet gösterenlerden vali tayin ediyordu.⁵²⁷

[547] Bu Dadhahların yetki ve salahiyetleri sınırsız derecede genişti. Her Dadhah kendi valilik mıntıkasında çoğu işte bağımsız gibiydi. Bölgesindeki büyük ve küçük memurları kendisi atar ve azlederdi. Yalnızca bazen Yakup Bey bazı kişileri hâkim, askerî komutan, kadı ve müftü olarak gönderdiğinde vali onu reddedemez ve azledemezdi. Adam öldürmek ve diğer cezalandırma işleri tamamen valinin yetkisindeydi. Adliye işleri görünüşte şeriat kadılarına havale edilse de gerçekte Yakup Bey, vali ve hâkimlerin emir ve keyiflerinin nüfuzu altındaydı. Yani onların çıkarlarına dokunmayan küçük işlerde şeriat uygulanıyordu.

Yakup Bey'in en önemli işi vergi almaktı. Yerden alınan vergi Özbek devletlerinin usullerine uygun olup her Tanab'a (dönüm) başına alınmakta olup, ekilen şeyin çeşidine bakılarak alma esasına dayanıyorsa da bu verginin miktarı Yakup Bey tarafından tayin edilmediği için vergiyi az ya da çok almak valinin yetkisindeydi. Hiçbir vilayetin aldığı vergi miktarını ve o vilayetin hazinesinde olan şeyleri Yakup Bey bilmezdi. Yakup Bey valiye *“şu kadar miktar altın, gümüş, tahıl veya başka şeyi hazineye göndereceksin”* diye ferman gönderirdi. Vali de mezkûr miktarı kendi bildiği yol ile hazır edip belirlenen vakitte göndermeye mecburdu. Bunun [548] üstüne her vali yılda, altı ayda veya üç ayda bir Tartıg adı altında Yakup Bey'in huzuruna bir miktar altın gümüş veya başka değerli nesneleri ya kendileri alıp gidiyorlardı veya yaverleriyle gönderiyorlardı. Hangi vali daha fazla Tartıg gönderirse Yakup Bey ondan daha fazla memnun olur ve ona daha fazla itibar ve nüfuz verirdi. Bu durum valilerin makam hırsı yüzünden Yakup Bey'i memnun etmek için Tartıgı daha fazla verme yarışına girmelerine neden oldu. Bunun yükü biçare yerli halkın boynuna yüklenip toprağın mahsulâtı ödemelerini karşılayamayacak hale geldi. Topraklarından kurtulmak için çare arayan halk yurttan yurda kaçtı. Bu nedenle topraktan elde edilen gelir valilerin verdiği vergiye yetmez oldu ve buna çare bulmak için valiler dağlardaki halkın ortak kullandığı yaylaları halka zorla sattılar. Hoten valisi Niyaz Bey yaylaları üç katına sattı. Ticaretin gümrük vergisi kardan daha fazla oldu. Böylece yerli tüccarlar ticareti tamamen bıraktı. Sadece gümrük vergisinden muaf göçmenler az biraz ticaret

⁵²⁷ Valilere “Dadhah” diyorlardı. Dadhah, Kamus-ı Türki'de adalet isteyen kişi olarak geçiyor. Bkz. Sami, a.g.e., s. 597.

yapıyorlardı. Bir kişi öldüğünde bütün malları hükümet yetkilileri tarafından deftere kaydedilip mirasın yarısı veya üçte biri Terkane⁵²⁸ adı altında hazineye alınıyordu. Valiler sadece Yakup Bey'e itaat etmek, vergi vermek, Yakup Bey'in talep ettiği şeyi göndermek, asker toplayıp merkeze yollamak hususlarında kusur ederlerse Yakup Bey'e hesap verip cezalandırılıyorlardı. Ama halka zulüm etme konusunda hiçbir sorumlulukları yoktu. [549] Vali ve hâkimlerle ilgili halkın şikâyetini dinlemek veya iyi niyetli bir kişinin nasihatine ve bilgisine kulak asmak Yakup Bey'in tarihinde hiç yoktur.

Bu zulümlerin üstüne Yakup Bey ve valileri kendi adlarına yadigâr bırakmak için mevhum ve kimin yattığı belirsiz mezarlarda⁵²⁹ gayet mükellef imaretler, camiler ve medreseler inşa ettirdiler. Bu binalar için hazineden veya kendi kişisel servetlerinden para harcamak yerine bütün imaretler için gerekli malzemeyi halkın sırtına yükleyip her haneden para, ağaç, taş, tuğla, alçı ve başka malzemeleri vergi olarak aldılar. Bu vergilerin dışında herkes inşaatta veya ağaç ve taş taşıma işinde dayak zoruyla çalışmaya mecburdu. Keşke bu zulüm ile yapılan bu imaretler bütün halkın yararına olan müesseseler olan köprü, yol, okul, medrese, hamam ve buna benzer yapılar olsaydı, halkın çektiği eziyetler sonuçsuz kalmazdı. Maalesef bu imaretlerin çoğu kimin yattığı belirsiz mezarlar, vali ve hâkimlerin şahsi imaret ve bağlarından ibaretti. Bunların bir kısmını Çinliler harap etti bir kısmı ise hiçbir işe yaramaz halde durmaktadır. Yakup Bey ilim ve zanaat işlerine hiç ilgi göstermedi. Ayrıca önceden beri okul ve medreselerde uygulanan eğitim bu dönemde zayıfladı. Yakup Bey ve valilerinin ülkenin gelişmesi ile ilgili anlatmaya değer bir hizmeti yoktur. [550]

m. Yakup Bey'in Tarih Sayfasındaki Yeri

Yakup Bey Şarkî Türkistan'ın hiçbir düşmanı ile savaşımadı. Onun bütün savaşları Şarkî Türkistan'ın millîmücahitlerine karşı yapılmış olup, bunun da bir vatanseverlik savaşı olmayıp sadece kendi hırs ve hükümdarlık arzusu yüzünden kendi

⁵²⁸ Kelimeyi Yakup Buğra (Buğra, ŞTT, 1998, s. 344) gibi "Terkane" olarak okuduk. Ancak bu kelimeye herhangi bir kaynaktan ulaşamadık. Ölen kişiden kalan malları ifade eden "Tereke" kelimesinden türetilmiş olması muhtemel görülüyor.

⁵²⁹ Orada yatan kimseler için çeşitli isim ve unvanlar uydurarak.

soydaş ve dindaşlarını son derece katı kalplilik ve zulüm ile öldürmekten ibaret olduğu yukarıdaki fasılalardan anlaşılmıştır. Ama her hâlükarda Yakup Bey'in bu adımları sonucunda Şarkî Türkistan'daki beş parça bağımsız inkılâpçıların iç çekişmeleri yüzünden korkulan zayıflık tehlikesi ortadan kalkıp Şarkî Türkistan'ın çoğu bölgeleri Yakup Bey'in yönetimi altında toplanan bir devlet haline geldi ve güçlü bir ordu olduğu için içerde ve dışarıda Şarkî Türkistan Devleti'nin heybet ve itibarı arttı. Bunun sayesinde dış politikada büyük bir başarı elde edilerek dünyanın büyük devletleri Şarkî Türkistan'ın bağımsızlığını tanıdı.

Siyaset gözü ile bakılırsa bu neticeler Yakup Bey'in önceki kan dökücülüğü yüzünden tarih sahifesinde ona yapılan suçlamaları bir miktar hafifletmeye yarar. Eğer Yakup Bey'in iç siyaseti iyi olup yönetim işlerini dürüstçe yapmış, kendisi despot olsa da emri altındaki devlet adamlarını düzenli bir kanunatebâsı tutup, gerekli denetim ve yönetim tarzında faaliyet göstermiş, [551] yerli halkı yabancı ve esir olarak görmeyip kendi milleti olarak görüp onların gönlünü kazanıp, vatanseverlik ve bağımsızlık sevdası duygularını onların bünyesinde güçlendirip devletin esasını sağlamlaştırmış ve böylece milleti her türlü düşmana karşı koyan, fedakâr, kesin ve sürekli bağımsızlık anlayışına sahip bir halk haline getirmiş olsaydı, Yakup Bey'in bütün ayıpları tarih sayfasından silinip bir milletin bağımsızlığını temin eden bir tarihi kahraman unvanına sahip olur, sonsuza kadar tarih sayfalarında adı iyi anılırdı. Fakat Yakup Bey orantısız ve sert istibdada dayanan ve dâhilde kanunsuzluk, başıbozukluk ve halkına yabancı millet gözüyle bakmaya dayalı çürük bir esas üzerine inşa edilmiş bir devlet kurdu. Halka ve devlete düşman olup sadece şahsi menfaatleri için çalışan ve kim galip geldiyse ona hizmet eden kötü adamları bildiği halde sadece yaptıkları hizmetin mükâfatı olarak veya sadece Batı Türkistanlı oldukları için onları sınırsız yetkiyle milletin sırtına bindirip her zalimce hareketlerinde onları özgür bıraktı. Sanki onlara zulüm etmeyi emretmiş gibi bir yol tuttu. Bu işlerle Şarkî Türkistan halkını devletinden bıktırdı ve bu haksız yere kan dökme, zulüm, acımasızlık ve başıbozuklukla yerli halkın fitrî vatanseverlik ve bağımsızlık sevdası duygularını yok etti. Bu şekilde devletin esasları son derece zayıf ve devam etmesi imkânsız bir hale geldi. [552] Hepsinden daha kötüsü şu ki; Şarkî Türkistan'a ciddi bir saldırı yapamayacak kadar aciz olan Çin hükümetinin sadece bir sınaama olarak yaptığı zayıf bir saldırıya derhal

silahla karşı koymuş olsaydı, Şarkî Türkistan'ın sonsuza kadar Çin istilasından kurtulması kaçınılmazdı. Ama Yakup Bey sadece kendisinin muhtemel gördüğü bir vesveseden ibaret olan düşüncesinde tavizsiz durdu ve silah gücüyle Çin askerlerini kovup çıkarmanın tabaktaki yemek kadar kolay bir iş olduğunu anlayan oğlu Beg Kulu Bey ve başkomutanı Mir Ahmed Cemaahdar'ın ciddi tavsiye ve taleplerini reddedip “Çin ile barış yapacağım” diye Çin askerlerini bir yıl boyunca Şarkî Türkistan'da durdurdu. Onlarda bu vakitten yararlanıp Şarkî Türkistan'daki münafıklarla iş birliği yaptı ve bu işbirliğinin sonucunda zehirlenerek öldürüldü. Böylece tepemizde fırsat kollayıp duran düşman iç mücadelelerin yarattığı ortamdan istifade edip hiç beklemedikleri bir başarıya ulaşıp Şarkî Türkistan'ı istila ettiler. Bu şekilde büyük devletler tarafından tanınıp kutlanan bir bağımsızlığı Yakup Bey'in bu cahilce istibdadı yok etti. İşte bu mülahazalar dikkate alındığında Yakup Bey'e tarih sahifesi hiçbir iyi yer vermeyecektir. Belki de içeride çatışmalar da dış düşmanlara karşı koymada birleşip bağımsızlıklarını koruma kapasiteleri olan millîinkılapçıları yok edip milleti istibdat ve zulüm ile güçsüz, parasız, silahsız, birliksiz ve başsız bir hale getirip bağımsızlıklarını koruma kapasitesinden mahrum bir vaziyete getirip koyduğu için tarih sahifesi ona kötü bir yer verecektir. [553]

13. Şarkî Türkistan'da Dördüncü Çin İstilas

Yukarıda anlatıldığı gibi Çinli komutan Zo Zung-tang, H.1294/M.1877'de Altay, Turfan ve Urumçi şehirlerini işgal etti. Bu istila tamamlandıktan sonra Çin hükümeti Şarkî Türkistan'a Xin-jiang⁵³⁰ diye ad koydu. Avrupalılar tahrif ile Sinkiang derler. Bu istilanın H.1351 [M.1932'nin başı]'ın sonundaki umumi millîbağımsızlık ayaklanmalarına kadar devam eden süresi içinde Çin'deki yönetim Mançu imparatorluk döneminin sonu ve Cumhuriyet döneminin başına denk gelmekte olup, bu iki istila iki döneme ayrılır. Bu iki dönemde Şarkî Türkistan'da yürütülen Çin siyasetinin arasında bazı yönlerden fark vardır. Bu nedenle bu iki dönemdeki olayları ayrı başlıklarla ele alacağız.

⁵³⁰ “Yeni abad” yani “sömürge” demektir.

a. Çin Mançu İmparatorluğunun Son Döneminde Şarkî Türkistan

Çin askerleri Şarkî Türkistan'ı işgal ettikten sonra önceki dönemlerdeki millîmücahitler hayatta kalanların veya şehit olanların evlatlarının tamamını hapse attı. İki-üç yıl içinde onları her türlü işkence ile çoğunu işkence altında öldürdü. Daha sonra az bir kısmını serbest bıraktı. Millîmücahitler evlatlarının bütün malvarlıklarına el koydu. İnkılâba katılmayıp [554] daha sonra mücahitlere veya Yakup Bey'in hükümetine sadakat gösteren kişileri de hapsedip, çeşitli yöntemlerle işkence yaparak malvarlıklarına el koydular. Yurttaki eski cami ve medreselere de el koydular. Bu el konan malvarlıkları, cami ve medreseleri, iflas etmiş olan Çin hükümeti birkaç yıl sonra halka zorla satıp parasını Çin memur ve askerlerine harcadı. Bir rivayete göre Çin'e geri götürdü. Çinliler millîmücahitlerin oturduğu hükümet binaları ve kalelerinin çoğunu yıktılar yıkmadıklarında da oturmayıp halka sattılar. Bunun karşılığında halkın güzel evlerde oturanları zorla çıkarıp Çinli memur ve askerleri yerleştirdiler. İstilanın üçüncü yılından itibaren Çinli hâkimler şehrin bir tarafında bir kale ve hükümet binaları ve askerî kışlalar veya Çin tarzında yeni bir şehir inşa ettiler. Bunlar için hükümet tarafında herhangi bir harcama yapılması bir yana halkın sırtına yüklenen ihtiyaç maddelerini gereğinden fazla aldılar. Bu fazladan alınanlar Çinli hâkimlerin cebine girerek onları zengin etti. Bu binalar için gerekli bütün malzemeleri halktan almanın üstüne ağaç ve sıva ustalarını zorunlu hizmetetebâsı tutup, dayak zoruyla çalıştırdılar. İnşaat işleri için arazi veya hane başına adam alıp zorla çalıştırdılar. Yine asker erzakı⁵³¹ için halkın sırtına un, pirinç, mısır, arpa, saman, kuru yonca, odun vazifesi koyup dayak, hapis veya para cezası zoruyla aldılar. Bittiğinde veya bozulduğunda tekrar aldılar ve bu vergiler bir yıl içinde [555] beş-altı katına çıktı. Bu vergilerin üstüne her yıl kanun gereği yer üstünden verg alınıyordu ve bu da çok ağırdı.

Bu durum dört yıla kadar devam edip halk çok sıkıyönetim altında ezilmekte ve Yakup Bey zamanından daha kötü sıkıntı çekmekteydi.

Altışehir, Turfan ve Urumçi bölgelerinde durum böyleydi. Genel Vali, İli ve Yedisu'yu Tarançılardan alamadıkları için Urumçi şehrini başkent yapmışlardı. İli ve

⁵³¹ Tüşkün [?] ve Çincesi Seyse [?].

Yedisu ülkelerinde Tarançılar ve Tungan⁵³² (Hui Zu) birleşip Çin askerlerine H.1297 [M.1879/1980]'ye kadar kahramanca karşı koyup bağımsızlıklarını korudular. O tarihte bu mücahitlere başka bir güçlü düşman saldırdı. Yani Rus Devleti aşağıda anlatıldığı gibi İli ve Yedisu'ya asker sevk edip mücahitleri mağlup etti ve mücahitler kendilerini zayıf görüp Ruslara tâbi olmaya mecbur oldular.

b. İli ve Yedisu'yu Rusların İstilas ve Sonrasında Sadece Gulca Vilayetini Çin'e Teslim Edişi

H.1297/M.1879'da İngiliz hükümeti Çin'in Sichuan veya Gansu vilayetinden Tibet'e asker geçirmek için Çin hükümetinden izin aldı. Bu olayı Rus hükümeti öğrendiği zaman bunu istilacılığına bahane yapıp Çin hükümetinin kendi toprağı olduğunu iddia ettiği bağımsız İli ve Yedisu ülkelerine Rus askerî sevk etti. Tarançı mücahitler önce şiddetle karşı koysalar da Rusların [556] üstün gücü karşısında mağlup oldukları için teslim mecbur oldular. Diğer taraftan Rus hükümeti Çin'in Petersburg büyükelçisine bir anlaşma imzalattı. Bu anlaşmanın şartları gereğince Çin hükümeti İli ve Yedisu vilayetlerini Ruslara vermiş oldular. Elhasıl H.1298 [M.1880/1881]'de Ruslar İli ve Yedisu bölgelerini hem askerî hem de diplomatik olarak işgal ettiğini ilan etti. Çin hükümeti bu işgali kabul etmediğini ilan etti ve Petersburg'daki büyükelçisini geri çağırıp hükümetin izni olmadan yukarıdaki anlaşmayı imzaladığı için idam ederek cezalandırdı. Bu haksız işgal yüzünden Çin ve Rus hükümetleri arasında iki yıl diplomatik savaş devam etti. Fakat Ruslar buna aldırmadan mezkûr ülkelerde telgraf hatları, modern yol ve binalar inşa ediyorlardı. Mezkûr telgraf, yol ve bazı binaların izleri Gulca'da günümüzde de vardır.

Diplomatik savaşlar ve mezkûr müzakereler sonucunda Ruslar, H.1300/M.1881'de sadece Yukarı İli yani işgal ettiği ülkelerin takriben dörtte biri olan Gulca vilayetini Çin hükümetine geri teslim etti. Aşağı İli ve Yedisu Rusların elinde kaldı ve o ülkelere Semirechye⁵³³ adını koyup bir Rus sömürgesi yaptılar.

⁵³² Çinlileştirilmiş Müslümanları ifade etmek için kullanılan kelime. Çincesi Hui Zu'dur. Doğu Türkistanlılar "Tungan" derler. Literatürde genellikle Dungan veya Döngen olarak geçer. Bkz. Doğan, a.g.e., s. 25.

⁵³³ Jeong, a.g.e., s. 451.

Gulca'yı Ruslar Çin'e teslim ettikleri zaman orda yaşayan Tarançılara müthiş bir ızdıraba düştüler. Önceki inkılâpta Çinli ve Çinfenlere yapılanların intikamını almak için Çin hükümetinin katliam yapmasından korkup bir kısmı Aşağı İli ve Yedisu'ya göç ettiler ve bir kısmı silahlanıp Çin askerlerine karşı direnmeye [557] başladı. Sonunda Çin hükümeti Tarançılar ile barış yapma yolunu tutup, onlara aşağıdaki şekilde imtiyaz vermeye mecbur oldu. Tarançıların işlerini yönetmek için kendilerinden yerli bir hâkimi seçmesini, bu hâkimin işlerde tam bağımsız olmasını, dinî ve adli işlerin tamamen halkın elinde olmasını, Çin hükümetinin toprak mahsulâtından ve ticaretten alınan vergiden başka hiçbir hakkının olmadığını, Çinlilerin Tarançı ve hiçbir Müslüman kadınla evlenme hakkı olmayacağını, Gulca'ya Çinli göçmen getirilmeyeceğini, halkın yerlerinin Çinlilere verilmeyeceğini ve buna benzer imtiyazları Çin hükümeti resmen tanıdıktan sonra Tarançılar Çin hâkimiyetini kabul ettiler. Daha sonra Çin hükümeti bu imtiyazları yok etmek için çaba gösterse de Tarançıların millîbirliği ve gayreti sayesinde bu imtiyazlar tamamen yok edilemedi ve son inkılâba kadar İli hâkimleri varlıklarını korudu. Mezkûr imtiyazların bir kısmı hâlâ ellerindedir.

Bu şekilde Çin hükümeti Gulca'yı aldıktan sonra daha önceki ananelere uygun olarak Gulca'yı başkent yapmaya karar verdi ve eski Kalmuk başkenti olan Küre şehrinin üzerine bir şehir inşa etti ve Kalmukların büyük mabedi Daküre'ye bitişik muhteşem bir hükümet binası inşa etti. Bu şehri ve hükümet binasını ve Daküre'yi içine alan gayet sağlam bir sur inşa ettirdi. Bu şehir bittikten sonra Genel Vali mezkûr şehre taşınıp orayı başkent yaptı. [558]

c. Çin İmparatorluğu Yıkılırken Şarkî Türkistan'ın Umumi Ahvali

H.1300 [M.1882/1883]'den itibaren Çin hükümeti Şarkî Türkistan'da olağanüstü yönetimi kaldırıp yavaş yavaş olağan yönetime geçmeye başladı. Toprak mahsulâtından ve ticaretten alınan vergileri ve dahili birkaç çeşit vergiden başka olağanüstü vergiler günden güne azaldı. Dini işler ve ticari işlerde halka özgürlük verildi. Toprak mahsulâtından ve ticaretten alınan vergiler ve alım satımdan alınan vergiler diğer memleketlere göre çok ağırdı fakat Yakup Bey'in zamanı ve Çin

istilasının ilk dönemindeki dört yıldaki olağanüstü, düzensiz ve aniden koyulan vergilerden kurtulduğu için mezkûr vergiler halka pek ağır gelmiyordu. Belki de uzun yıllardan beri kat be kat zulümler altında kalan halk kendilerini biraz asayiş içinde gördü.

Çin hükümetinin din işlerinde biraz genişlik sağlaması nedeniyle millîokul ve medreseler halkın gayreti ile günden güne çoğaldı. İlim önceki zamanlara nispeten hayli yaygınlaştı. Çinliler bu eski usulde yapılan ve sadece dini olarak yaygınlaşan ilimde kendi istilalarına hiçbir tehlike görmedikleri için buna engel olmadılar. Çin hükümetinin bu durumu da halkı biraz memnun etti. Çin hükümeti adlî ve hukukî işlerde daha önceki İslâm hükümetleri dönemindeki kadı ve müftüleri eskisi gibi bırakıp bazı davalara onların şariat hükümlerine göre karara bağlanmasına [559] müsaade ettiler. Fakat adliye işlerinde karar vermek kadıların kanunu yetkisi değildi. Gerçekte kanun itibariyle Çinli hâkimlerin hakkı olup kadılar millîhâkim statüsündeydi. Yani kadıların hükümlerini Çinli hâkimler isterlerse bozabilirlerdi ve şariat hükmü demek millîbir söz olup asıl geçerli kanun Çin kanunu (Li⁵³⁴)'ydu. Binaenaleyh bu kadı ve müftüleri yerlerinde bırakmak ve bazı davaları onların hükmü ile karara bağlamakta Çinliler kendi politikalarına bir zarar görmediler. Aslında bu, halkı hiçbir şey vermeden memnun etmektir. Onun için hükümetten maaş almadan ve belki hâkimlere çokça rüşvet verip bedavaya hizmet eden bu zatları resmen millîve dini ileri gelenler olarak tanıdılar.

Çin hükümeti ticaret işlerinde kendi vergilerini yine alıp biraz özgürlük tanıdıkları için iç ve dış ticaret yaygınlaştı. Tüccarlar Hindistan, Batı Türkistan ve Çin tarafına ticaret yapmaya başladılar. Bu nedenle halk ticaret ve zanaat işlerinde faaliyet gösterip halkın gelir durumu yeniden biraz artmaya ve gelişmeye başladı.

Reşit olmayan Çin İmparatoru Guangxu'un annesi eski geleneklere uygun olarak eski Vang ve Gong'ların evlatlarını bulup onlara atalarının rütbe, unvan ve maaşlarının verilmesine hükmetti. Bunlar Pekin'e gidip imparatoru ziyaret edip mezkûr rütbe, unvan ve maaşlarını alıp geri geldiler. Bu beyler ve onlara tâbi çok sayıda halk Çin hükümetinin samimi dostları oldular. [560] Çinli hâkimlerin (amban)

⁵³⁴ Geleneklere uymak olarak izah edebileceğimiz "Li", Konfüçyüs felsefesinin en önemli kavramlarından. Ayrıntılı bilgi için bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 399-400.

astı olan küçük hâkimler, (bey veya Daruga, Çince Şangyü [?]) mirab⁵³⁵ ve yüzbaşılar Çin hükümetine hizmet eden veya ambanlara rüşvet veren yerel halktan tayin edildiler. Kadı ve müftü olan kişilerin de yurdun hakiki ve dindar âlimlerinden seçilmesi çok nadir olup çoğunluğu makam ve mevkipereş sarıklılardan seçiliyordu. İşte bu bey ve makam sahipleri, kadı, müftü ve tüccar sınıfları gerçekte Çin hükümetini dost tutmasalar da makam ve şahsi menfaatleri ve ticaretlerini koruma hırsı yüzünden barış taraftarı idiler. Çin'e karşı inkılâp çıkmasının önünü almak için var güçleriyle ve nüfuzlarıyla çalışıyorlardı. Halkın geri kalanı da yukarıdaki unsurların dinî ve dünyevî nüfuzları ve belki onların kontrolü altında oldukları için hiçbir inkılâp teşkilatı ortaya çıkmadı. Bu inkılâp çıkmamasında Yakup Bey'in zamanındaki dökülen kan ve zulümlerin de önemli etkisi vardı. Herhalde Çin'de cumhuriyet ilan edilene kadar Şarkî Türkistan'da sükûnet devam etti. Fakat yukarıdaki unsurların dışında kalan halkın geneli Çin elinde esir olmaya razı değildi. Çinlilere büyük bir nefret nazarıyla bakıyorlardı. Ama bunlar da bazen güç bazen de birlik olmadığı için kendilerini kat be kat zayıf görmekte oldukları için kadere rıza belaya sabır demekten başka çareleri yoktu. Kumul, Turfan, İli ve Kuça'da birkaç küçük inkılâp muhtelif zamanlarda çıkmış olsa da kolaylıkla bastırıldı. Maalesef bu inkılâpların ayrıntılarını tam olarak bilmediğimiz için burada bu özet ile yetinmeye mecbur kaldık. [561]

d. Çin İmparatorluğunun Şarkî Türkistan Hakkındaki Sinsi Planı ve Onu Hayata Geçirememesinin Sebepleri

Çin hükümetinin yukarıdaki siyaseti daha önceki istilalardaki siyasetine bakıldığında epey yumuşak ve mülayim bir siyasettir. Çin hükümetinin bu siyaseti Şarkî Türkistan halkına şefkat ve insanlık gösterme niyetinde oldukları içindi diye hayal kurulmasın. Çünkü bu istilada Çin hükümetinin niyeti önceki istilalar döneminden daha kötüydü fakat kötü niyetini hayata geçirmeye birkaç sebep yüzünden gücü yetmediği için o niyetini gerçekleştirme fırsatı gelinceye kadar Şarkî Türkistan halkı inkılâba kalkmasın diye geçici olarak bu yumuşak siyaseti yürüttüğü Çince vesikalardan anlaşılıyor. Bu Çince vesikalara göre Çin İmparatorluğu'nun Şarkî

⁵³⁵ Bir şehrin su işlerine bakan kişi. Bkz. "Mir", **Kubbealtı Lugatı**, <http://www.lugatim.com/s/Mir/10.06.2020>

Türkistan'da hayata geçirmek için yaptığı sinsi planı ve onu hayata geçirmesine engel olan olayları muhterem okuyuculara arz ediyoruz.

e. Planın Ayrıntısı

Her türlü yöntem kullanılarak Çinlilere Şarkî Türkistan'da çoğunluk yapmak, halkı Çinlileştirmek için mümkün olduğu kadar Çin'den göçmen getirip Şarkî Türkistan'a yerleştirmek, Şarkî Türkistan Türklerini mümkün olduğu kadar Çin'e göç ettirip onları Çinlileştirmek, Türk çocuklarını [562] Çince okutup Çin terbiyesi ile yetiştirmek, bütün resmi yazışma ve konuşmayı Çince yaparak Türkçeyi itibardan düşürmek, millî okul ve medreseleri yok edip İslâm âlimlerini yok etmek, okul ve medreseleri Çince okullara dönüştürüp bütün halkı Çince eğitmek, Şarkî Türkistan ahalisinin Çin'den başka memleketlere gitmesine engel olup Çin'den başka dünya milletlerinin onlarla olan dini, millî ve ekonomik bağlarını koparmak, tarım alanlarını, ticareti ve maden ocaklarını Çinlilerin ve Çinlileşenlerin tekeline sokmak. Bilindiği gibi dünyanın en zalim ve en güçlü devletinin en zayıf ve en cahil bir milleti de olsa böyle bir planla yok etmesi tarihte enderdir. Ama Çinliler bu planı yapıp Şarkî Türkistan milletini dünyadan tamamen yok etmek ve sonuçta bu yurdu hakiki bir Çin ülkesi yapmak istedikleri bilinmektedir. Eğer aşağıdaki engeller olmasaydı da Çin hükümetinin bu arzusuna erişemeyeceği malumdur ama Çin vesikalarında zikredilen engelleri önemli tarihi olaylar oldukları için muhterem okuyucular bu olayları öğrensinler diye aşağıdaki başlıklarda zikredeceğiz.

f. Hayata Geçirilememesinin Sebepleri

Daha önceki Afyon Savaşları'ndan sonra Avrupa devletlerinin nüfuzu Çin'de günden güne artmaya başladı. İngiltere Hong Kong körfezini ve Portekiz Macau körfezini zorla Çin'den aldı. İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Amerika, [563] devletleri Çin hükümetini Şangay, Tianjin, Fuzhou⁵³⁶, Hangzhou⁵³⁷ ve Nanking gibi Çin'in büyük ticaret limanlarında her birine özel ayrı ayrı imtiyazlar vermeye mecbur etti. H.1304/M.1885'te Fransa Devleti Hindi Çin'i ele geçirdi. Diğer taraftan Japonya, Kore yarımadasını Çin'den talep etmeye başladı. Sonunda bu nedenlerden dolayı

⁵³⁶ Doğu Çin denizi kıyısında, Fujian eyaletinin başkenti. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 173, 174.

⁵³⁷ Şangay yakınlarında, Zheijiang eyaletinin başkenti. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 205.

M.1893'te Çin ve Japonya arasındaki savaşta Çin ağır bir yenilgi aldı. Kore, Japonya'nın nüfuz bölgesi oldu. O yılda Ruslar Lüşün (Port Artur)⁵³⁸ limanına ve Liaodung yarımadasına⁵³⁹ el koydu. O yılda Almanya Kiautschou (Tsingtao)⁵⁴⁰ limanını ve İngiltere Weihaiwei⁵⁴¹ limanlarını işgal edip ele geçirdiler. H.1314/M.1898'de Ruslar Mançurya'ya demiryolu inşa edip bu yolu koruma bahanesiyle oraya çok sayıda asker yerleştirip orayı bir nüfuz alanı haline dönüştürdü. Bu şekilde Çin Devleti mezkûr devletlerin müşterek nüfuzları altına girmekteydi. Bu tecavüzlere karşı İmparator Guangxu'un teslim olmaktan başka çaresi yoktu. Bu zayıflığın üstüne yine H.1319/M.1900'da mezkûr yabancı devletlere ve onlara boyun eğmiş olan İmparator Guangxu'a karşı Kuzey Çin'de büyük bir ayaklanma çıktı. Bu ayaklanma İmparatorluk hanedanına mensup Tuan⁵⁴² adlı bir şehzadenin komutası altındaydı. Bu ayaklanma Avrupa tarihlerinde Boksör Ayaklanması⁵⁴³ diye yazılıdır. Bu ayaklanmayı Çin hükümeti bastıramadı. Ayaklanmacılar Pekin şehrini ve orada bulunan yabancı devletlerin büyükelçiliklerini kuşattılar. [564] H.1320/M.1901'de Avrupa devletleri kendi çıkarları tehlikeye girdiği için Alman komutan Von Waldersee⁵⁴⁴ komutasında Pekin'e asker yığıp ayaklanmayı bastırdı. Böylece bu devletler Çin'e dışlerini daha da geçirdiler. Ayrıca o yıl Ruslar Maçurya'yı işgal etti. H.1324/M.1904'te Mançurya'yı paylaşamayan Rusya ve Japonya arasında bir süren devam eden savaş sonunda Japonya gelerek gelip Rusya'yı Maçurya'dan çıkardı. Avrupa ve Amerika devletlerinin çabasıyla Mançurya'yı Çin'e verse de orası

⁵³⁸ Bahoi Denizine kıyısı olan Dalian'ın şehrinde yer alır. Eski adı Port Arthur'dur. Lüshunkou, doğal bir limana sahiptir. XIX. Ve XX. Yüzyıllar'da Çin, Japonya ve Rusya arasında el değiştirmiştir. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 116.

⁵³⁹ Dalian şehrinin en ucunda bulunduğu yarımada. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 283.

⁵⁴⁰ Sarı deniz kıyısındaki Qingdao şehrinde bulunan körfez. 1895 ile 1914 yılları arasında Alman İmparatorluğunun elindeydi. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 415.

⁵⁴¹ Sarı deniz kıyısındaki Weihai şehrinin eski adı. 1898 ile 1930 yılları arasında İngilizlere kiralanmıştı. Bkz. "Weihai", **Encyclopedia Britannica**, <https://www.britannica.com/place/Weiha/15.07.2020>.

⁵⁴² Prens Tuan veya Duan (1856-1922), Boksör Ayaklanması'daki rolü ile tanınan Mançu prensi. Bkz. Edward J. M. Rhoads, **Manchus and Han: Ethnic Relations and Political Power in Late Qing and Early Republican China 1861-1928**, Seattle, Uni. of Washington, 2000, s. 71.

⁵⁴³ Başta misyonerler olmak üzere bütün yabancıların ülkeden atılması amacıyla 1899 yılında başlayan ayaklanmadır. Taraftarları döğüş teknikleri çalıştıkları için bu şekilde adlandırılmıştır. 1901'de yabancı güçlerin zaferiyle sona ermiştir. Ayaklanma ve ayaklanmanın bastırılması sırasında binlerce kişi ölmüştür. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 41, 42.

⁵⁴⁴ Alfred Ludwig Heinrich Karl Graf von Waldersee (1832- 1904), Alman Mareşal. Çin Müttefik Yüksek Komutanlığı ve Genelkurmay başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Bkz. Alan M. Anderson, "Waldersee, Alfred Ludwig Heinrich Karl von", **Germany at War: 400 Years of Military History [4 volumes]: 400 Years of Military History**, Santa Barbara, ABC-Clio, 2014, s. 1367-1368.

Japonya'nın nüfuz alanı olarak kaldı. İmparator Guangxu yabancı devletlerin karşısında bu kadar aciz ve mağlup olmasının üstüne Güney Çin'de H.1309/M.1890'da kurulan genç Çinliler adlı bir siyasi grup meşhur Sun Yat-sen⁵⁴⁵ yönetiminde İmparatorluğu yıkmak ve Cumhuriyet kurmak için faaliyete başlamış, günden güne güçlenerek Çin İmparatorluğu'nun zayıf bir anını beklemekteydi.

İşte Çin hükümetinin başına arka arkaya böyle felaketler geldiği ve dayanılmaz belalar yüklenmekte olduğu için, Şarkî Türkistan halkının üstüne kuvvet ve zulüm yoluyla uygulamak için hazırlanan müthiş planları hayata geçirmeye gücü yetmez bir haldeydi. Bu nedenle Şarkî Türkistan halkı biraz sakin yaşadı. İşte Çinli yazarların itirafı budur. Fakat Çin hükümetinin başında bu felaketlerin olduğunu Şarkî Türkistan halkı bilmiyordu. Şarkî Türkistan'ın [565] doğu bölgeleri yani Kumul ve Urumçi şehirleri ve Çin'den göç edip yerleşip, oralarda çoğunluğa erişen Çinlilerden çok sayıda asker alıp şehirlerde önemli miktarda asker bulunduran Şarkî Türkistan Genel Valileri büyük güç gösterisi yapmaktaydılar. Ara sıra yukarıdaki plan gereği zulümler yapmaya teşebbüs ediyorlardı. Ama halk dini ve millî haklarını korumada son derece sağlam durduğu için Genel Valiler yine ikiye bölünmüş siyasete mecbur oluyorlardı. Elhasıl bizim bildiğimiz kadarıyla Çinlilerin mezkûr planı hayata geçirememesi ve ikiye bölünmüş ve yumuşaklık siyasetini tutmaya mecbur olmasını asıl sebebi daha önceki inkılâplarda Çinlilerin inkılâpçıların elinden müthiş bir şekilde zarar görmüş olmaları ve bu istila döneminde halkın dini ve millî geleneklerine çok sıkı sadakat göstermeleridir.

g. Çin İmparatorluğu'nun Şarkî Türkistan Ekonomik Vaziyetini Harap Edişi

H.1327/M.1908'de İmparator Guangxu ölüp yerine Şehzade Chun⁵⁴⁶'un üç yaşındaki oğlu Xuan Tong Puyi⁵⁴⁷, imparatorluğa tayin edildi⁵⁴⁸. Bu reşit olmayan

⁵⁴⁵ 1911 yılında Çin'de monarşiyi yıkan hareketin fikir babası, 1923-125 yılları arasında Çini yöneten siyaset adamı. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 492-494.

⁵⁴⁶ Mançu hanedanına mensup prEnst. Asıl adı Zaifeng'dir. Son imparator olarak bilinen Puyi'nin babasıdır. 1908-1911 arasında oğluna saltanat naipliği yapmıştır. Bkz. Rhoads, **a.g.e.**, s. 131.

⁵⁴⁷ Aisin-Gioro Puyi ve Henry Pu Yi olarak ta bilinir. Çin monarşisi ve Mançu hanedanının son hükümdarı. 1908 yılından monarşinin yıkıldığı 1911 yılına kadar tahtta kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Henry Pu Yi, Paul Kramer, **The Last Manchu: The Autobiography of Henry Pu Yi, Last Emperor of China**, New York, Skyhorse, 2010.; Perkins, **a.g.e.**, s. 403.

⁵⁴⁸ Bu kişi günümüzde Japonya himayesinde Mançurya İmparatorudur. Müellif zamanımızda derken 1939 yılını kastediyor. Bahse konu devlet ise Mart 1932 ile Ağustos 1945 tarihler arasında, Mançurya'da

İmparator tarafından vekâlet yoluyla hükümet işlerini başvezir Yuan Shi-kai⁵⁴⁹ idare [566] ediyordu. O günlerde yukarıda anlatılan zorluklar nedeniyle Çin hazinesi iflas etmişti. Yuan Şi-Kai bu duruma çözüm bulmak için çok kâğıt para bastı. Buna bağlı olarak Şarkî Türkistan'da tedavüle çıkardığı para dünyada benzeri yok bir zorbalık ve tahakküm sermayesiydi. Çünkü bu kâğıt paralar dünyanın diğer devletlerindeki kâğıt paralar gibi hazine veya banka senedi mahiyetinde olmayıp, tam anlamıyla pul mahiyetindeydi. Bu kâğıt paraların tedavülünün esası hükümetin zorlaması ve istibdadı idi. Çünkü onu kabul etmeyen kişiler ölüm veya uzun müddetli hapis ve ağır para cezası ile cezalandırılıyordu. Bu kâğıtları hükümet hazinesi altın, gümüş veya bakır paraya değiştirmiyordu. Sadece yeni olmak koşuluyla toprak vergisi veya diğer vergiye sayılıyordu. Bu kâğıtlar Şarkî Türkistan'da yaygın olan bir ser⁵⁵⁰ gümüş para değerindeydi. Tedavüle çıkarılan miktarı bilmesek de Şarkî Türkistan halkının elindeki altın, gümüş ve erzakın çoğunu almaya yetecek kadar çoktu. İşte bu kâğıtlar Şarkî Türkistan'a geldiği günden itibaren hükümet bu kâğıtları tedavüle sokup bunun karşılığında eline geçen altın ve gümüşleri Çin'e alıp gitmeye başladı. Diğer taraftan altın madenlerini gözetimi altına alan hükümet madencilerin sırtına her ay belli bir miktar altını hükümete vermeye ve bedeli karşılığında hükümetin tayin ettiği fiyata uygun kâğıt para almaya mecbur etti. Madenciler sırtlarına yüklenen miktarda altın bulsun ya da bulmasın mezkûr miktar altını ne yaparsa yapsın hükümete vermeye mecbur idi. Hükümet bunun üstüne halkın altın alım satımını kesinlikle yasakladı. [567] Ne zaman bir kişinin altın aldığı ya da sattığı ortaya çıkarsa, hükümet altına el koymanın yanında o kişileri ağır cezalandırıyordu. Bu şekilde halkın elindeki servetin çoğu eski ve yırtık kâğıtlardan ibaret olan insan toplumunda ekonominin esas olan altın ve gümüş Şarkî Türkistan'da müthiş bir şekilde azaldı. Memlekette gayet faal bir ekonomik unsur olan madenciler iflas edip çoğu işi bıraktı. Bunun üstüne mezkûr kâğıt paralar yaygınlaşıp üç yıl geçtikten sonra Çin Cumhuriyeti ilan edilip o kâğıtları

Japon İmparatorluğu himayesinde varlığını sürdüren Manchukuo Devleti'dir. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 403.

⁵⁴⁹ Çinli asker ve devlet adamı. Mançu hanedanının yıkılmasını önlemek için çaba göstermiştir. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 608.

⁵⁵⁰ Günümüzde 50 grama tekabül eden ağırlık ölçüsü. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.III, s. 467. Ancak eskiden 31,25 gram olarak kullanılıyordu. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.III, s. 601.

geçersiz yaptı. Böylece Şarkî Türkistan tüccarlarının bir kısmı tamamen iflas etti, diğer kısmı sermayelerinin çoğunu kaybetti. Zarar etmeyen kimse kalmadı.

h. Şarkî Türkistan'da İlk Nüfus Sayımı

H.1324/M.1908'de Yuan Şi-kai bütün Çin İmparatorluğu'nun nüfusunu saymaya ve deftere kaydetmeye karar verdi. Bütün valilere emirname dağıtıldı. Çin'de nüfus sayımının hangi yöntem ile yapıldığını bilmiyoruz. Ama Şarkî Türkistan'da sayım çok acayip bir şekilde gerçekleşti. Bu Şarkî Türkistan'ın nüfusunun onda birinin bile deftere yazılmadığı bir sayımdı. Ayrıntısı şudur: Bu sayım dünyadaki medeni devletlerin sayım kurallarına hiç uymayan bir şekilde yapıldı. Çünkü işe başlamadan beş altı ay önce dedikodu şeklinde halkın ağzında yayıldı. Daha önce [568] Çin hükümetinin her işinin kendilerinin zararına olmasına alışmış ve sayımın faydasını henüz bilmeyen halk korkmaya başladı. Doğal olarak Çin hükümetinin kötü bir niyeti olduğundan şüphelendiler. Çin hükümetinin her işini kendi menfaati için zor ve cebir ile icra ettiği, halkın fayda ve zararına hiç önem vermediği gerçeği halka daha önceden daima malum olduğu için bu korku ve şüphede haklıydılar. Şarkî Türkistan'da gerek Çinli gerekse yerli olsun bütün hükümet memurları her fırsattan istifade edip vazifelerini suiistimal etmeye ve halktan rüşvet almaya alışmışlardı. İşte bu memurlar bu sayımdan halkın korkmasını kendi çıkarları için iyi bir fırsat bilip bazı tanıdıklarına sanki dostluk gösteriyormuş gibi yaparak gizlice *“Çin hükümeti çok kötü bir düşünceye kapıldı. Halkın tamamını deftere yazdıktan sonra bütün gençleri askere alıp Çin'e götürecekler ve küçük çocukları Çin okuluna alıp millîokulları ve medreseleri yok edecekler ve adam başına vergi koyup Çoka parası alacaklar”* diye korkutmaya başladı. Bu sözler ağızdan ağıza yayılıp ve her türlü kötü sözler ona eklenip halkın şüpheleri güçlenip sayımı büyük bir tehlike olarak gören halkın nefreti en yüksek noktaya çıktı. Bu şekilde gerçek bir sayımı imkânsız hale getiren ortam tamamen oluşturulduktan sonra sayım işleri başladı. Herkes sayım defterine yazılmayı tehlike olarak görüp ondan kendini ve ailesini kurtarmak için çare aramaya başladı. En iyi çare memurlara rüşvet vermektir. [569] Halk memurlara rüşvet vererek bu tehlikeyi kolaylıkla kendilerinden ve ailelerinden uzaklaştırdılar. Bu yolla bütün aile ve hiç değilse bir ailenin çoğu sayımın dışında kaldı. Bir örneği şudur: Ben o tarihte dokuz yaşındaydım. Okulu bitirdiğim için okuma yazma biliyordum. Rahmetli babam

ailemizin bütün fertlerini deftere yazdırmamak için uğraştı fakat tanınan bir şahsiyet olduğu için en az üç-dört kişiyi deftere yazdırmak zorunda kaldı. Binaenaleyh Kadir Bey adlı ileri gelen bir kişi bizzat kendisi bizim eve gelip babam ile iki kişinin ad ve yaşlarını yazıp bitti. Bizim evdeki 12 kişiden dokuzu defterin dışında kaldı. Ben de dört kardeşimle bu dışarıda kalanlardandım. Yine bizim akrabalarından bir arada yaşayan takriben 50 kişi az bir rüşvet verip deftere yazılmaktan tamamen kurtuldular. Buna benzer örneklerden çok fazla hatırlıyorum. Bu sayım işi altı ayda tamamlandı. Halbuki dünyadaki geçerli olan sayım uygulamalarına göre Şarkî Türkistan gibi bir yurdun sayım işinin iki üç günden uzun sürmemesi lazımdır. Benim bildiğim kadarıyla Şarkî Türkistan'ın nüfusunun % 90'ı bu sayımın dışında kaldı diyebilirim herhalde. Ama bazı yerlerde farklı olmuş olma ihtimali vardır. Binaenaleyh %80'inin sayım dışında kaldığı kesindir. H.1327/M.1909'da bu sayımın neticesinde Çin hükümeti Şarkî Türkistan'ın nüfusu bir buçuk milyon diye ilan etti. Fakat 30 yıldan beri Şarkî Türkistan'da seyahat eden Avrupalı bilim adamları ve uzmanların tahminleri yukarıdaki ilan edilenden yüksektir. Çünkü bazısı 13 milyon, bazısı 15 milyon ve bazısı 20 milyon tahmin etmişlerdir. [570]

i. Çin İmparatorluğu Döneminde Şarkî Türkistan'da Hükümet Teşkilatı

Çin İmparatorluğu döneminde Şarkî Türkistan'da genel vali olan kişi İmparatorun gerçek temsilcisi ve naibi yani Genel Vali unvanı ile sınırsız yetkiye sahip mutlak bir hükümdardı. Bütün icraat onun keyfine ve arzusuna göre oluyordu. Mezkûr Genel Valiler Şarkî Türkistan'ı yedi vilayete ayırıp yönetiyorlardı ve her vilayet Tao⁵⁵¹ olarak adlandırılıyordu. O zamanlarda Hoten ve Kaşgar bir vilayet idi. Her vilayet bir valinin yönetimindeydi ve valilere dotey⁵⁵² diyorlardı. Her doteyin emri altında şehirlerde aşağıdaki üç dereceli hâkimler vardı. Birinci derece Şenhu⁵⁵³, ikinci derece

⁵⁵¹ Charles O. Hucker, **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, Southern Materials Center, Taipei, 1988, s. 488.

⁵⁵² Bkz. Müellif Uyurca Türkçesindeki kullanımı olan "Dotey" şeklinde yazmış. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.III, s. 93.

⁵⁵³ Hacker, **a.g.e.**, s. 241.

şen⁵⁵⁴ ve üçüncü derece cisa⁵⁵⁵. Her vilayet ve hâkimlik merkezinde Limu⁵⁵⁶ unvanlı bir emniyet müdürü vardı. Yurdun bütün idari, mali ve adli işleri mezkûr dotey ve hâkimlerin geniş yetki ve keyiflerine bırakılmıştı.

Askerî teşkilat Genel Valinin askerî muavini futey⁵⁵⁷, ondan sonra kısım komutanı titey⁵⁵⁸, ondan sonra alay komutanı cingtey [?], ondan sonra binbaşı şitey⁵⁵⁹, ondan sonra gelen subaylara ve bunlara topluca Tungling⁵⁶⁰ deniyordu. Düşük rütbeli subaylara da fugen⁵⁶¹ ve sungen [?] diyorlardı.

Bu bahsi geçen mülki ve askerî yöneticilerin tamamının putperest Çinlilerden olması bir kanundu. Yerli Türkler ve Müslüman Çinliler bu makamlardan kesinlikle yasaklıydılar. Sadece şehir dışındaki kentlerin memurları olan beyler ve mirablar Türklerden oluşuyordu. Yine hükümet teşkilatının dışında ve sadece halkın dini ileri gelenleri sıfatıyla yerli kadı ve müftüler vardı. Bunların kanun itibariyle bunların hiç hukuku ve yetkisi [571] yoktu. Bu yöneticilerin vazifesi halkı sıkı şekilde gözetim altında tutup onları ezmek ve her türlü haktan mahrum edip kendilerinin keyfi ve menfaatini temin etmektir. Demek ki ister mülki ister askerî yöneticiler olsun sadece kendi üstlerinin emirlerini icra etmek ve belli bir miktar vergiyi toplayıp vermekle yükümlüydüler. Zulüm ve istibdat tamamına serbestti ve bunları Genel Valilere şikâyet eden kişi ölüm veya dayak ve hapisle cezalandırılıyordu.

14. Çin Cumhuriyeti Döneminde Şarkî Türkistan

H.1330/M.1911'de Çin'deki Genç Çin hareketi⁵⁶² galip gelerek İmparatorluğu yıkıp Cumhuriyet yönetimini kurdu. Bu cumhuriyetin Çin'e faydalı olduğunu bütün dünya bilmektedir. Ama Şarkî Türkistan'a zarardan başka bir sonuç getirmediği de hiç

⁵⁵⁴ Hacker, **a.g.e.**, s. 240.

⁵⁵⁵ Hacker, **a.g.e.**, s. 596.

⁵⁵⁶ Hacker, **a.g.e.**, s. 306.

⁵⁵⁷ Hacker, **a.g.e.**, s. 220.

⁵⁵⁸ Hacker, **a.g.e.**, s. 497.

⁵⁵⁹ Hacker, **a.g.e.**, s. 228.

⁵⁶⁰ Hacker, **a.g.e.**, s. 555.

⁵⁶¹ Hacker, **a.g.e.**, s. 218.

⁵⁶² Müellif "Genç Çin Hizbi" olarak yazmış. Önce Genç Çin Partisi diye tercüme ettik. Ancak kaynaklarda müellifin bahsettiği gibi bir "Genç Çin Partisi" yapılanmasına ulaşamadık. "Genç Çin Partisi" diye bir parti var ama İmparatorluğu yıkan harekete önderlik eden büyük ve önemli bir oluşum değil. Onun için hareket olarak değiştirdik. Burada kast edilen Sun Yat Sen'in "Genç Çin Partisi" olarak adlandırdığı "Genç Çin" hareketi olabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mingwei Song, **Young China: National Rejuvenation and the Bildungsroman, 1900-1959**, Cambridge, Harvard Uni., 2015, s. 76.

kimseden gizli değildir. Çünkü bir taraftan Cumhuriyetin kurucusu Sun Yat-sen'in Şarkî Türkistan hakkında yaptığı plan imparatorluk dönemindeki yok etme planından farksız bir işti. Diğer taraftan Cumhuriyetin ilanından iki yıl sonra Şarkî Türkistan'daki Çin Genel Valisi Çin merkezi yönetimine bağlılığı terk etti. Böylece onun istibdadı her zamanki Çin istibdadından daha beter oldu. Şarkî Türkistan milleti açısından üstlerindeki hükümetin değiştiğini fark ettirecek hiçbir emare yoktu. Sadece bir sürü isim ve resim değişti. Ayrıntısı aşağıdaki başlıklarda gelecektir.

Çin'deki Cumhuriyetin kurucusu Sun Yat-sen'in Şarkî Türkistan hakkında yaptığı planını Çin'den özel olarak edindiğimiz bilgilere göre beyan edip bu planın hayata geçirilmemesinin nedenlerini anlatacağız. Plan şu şekildedir:

1. Çin'den her yol ve yöntem ile Türkistan'a çok sayıda göçmen getirip bütün vilayetlere yerleştirmek.

2. Bütün Şarkî Türkistanlı çocukları Çin okullarına alıp onları Çince terbiyeyle yetiştirmek. Bütün millîokul ve medreseleri hükümetin eline alıp, Çin okuluna dönüştürmek ve Şarkî Türkistan'daki bütün vakıflara hükümet tarafından el koyup Çince okullarının masraflarını buradan karşılamak.

3. Daha önce olduğu gibi resmî dil ve yazışmaların Çince olmasının yanı sıra eğitim dili ve kitapların da tamamen Çince olması.

4. Cumhuriyet yönetimine uygun Şarkî Türkistan'ın bütün vilayetlerinden birer milletvekilinin Çin parlamentosuna gönderilmesi ve Urumçi'de bir vilayet meclisi kurulup her hâkimlikten bir temsilcinin o meclis için seçilmesi ve bu her iki meclis için seçilen vekillerin Çince okuryazar olması şarttır.

Görülüyor ki bu planda Şarkî Türkistan halkının hukuku ve menfaatine riayet etmenin hiçbir emaresi yoktur. Belki de bu plandan açıkça ortaya çıkan amaç Doğu [573] Türkistan halkını her yol ve yöntemle Çinlileştirmek ve bu memleketi daimi bir Çin sömürgesi veya gerçek bir Çin vilayeti haline getirmekten başka bir şey değildir.

Bu planın hayata geçirilmesi Çin Cumhuriyet hükümetinin Şarkî Türkistan'da tam bir otoriteye sahip olması ve halkın da muhalefet etmemesi durumunda mümkün olabilirdi. Fakat Cumhuriyetin yaklaşık iki yıl devam eden zayıf otoritesi döneminde milletten epey ciddi muhalefet gördü. Ondan sonra Şarkî Türkistan gerçekte Çin

Cumhuriyetinin otoritesinin dışında kaldı ve Genel Vali'nin bağımsız yönetimi başladı. İşte bu sebeplerden dolayı mezkûr planın bazı maddeleri azar azar hayata geçirilmeye başlar-başlamaz bozuldu. Bazı maddeleri sadece görüntüde yürürlükte kaldı, gerçekte yok hükmündeydi. Planın birinci maddesini uygulamak için Cumhuriyetin birinci yılında Gansu'nun güneydoğusundaki Hezuo⁵⁶³ (Tavhu) bölgesindeki asi Tunganlardan birkaç yüz hane halkı Çin hükümeti tarafından zorla göç ettirilip Karaşehir etrafına ve bazı doğu bölgelerine yerleştirildi. O yerlerdeki Kalmukların geniş arazilerine el konulup onlara verildi. Ama daha sonra böyle göçmen getirme işlerin hükümetin gücü veya vakti yetmediği için durdu.

İkinci maddeyi uygulamak için Cumhuriyetin ikinci yılında şehirlerde ve kasabalarda Çin usulünde okullar yapmak ve halkın çocuklarını zorla [574] bu okullara almak için özel memurlar gönderildi. Bu memurlar şehirlerdeki hâkimlerin yardımıyla şehirlerde ve kasabalarda halktan vergi şeklinde ağaç, taş alıp okullar inşa ettirdiler ve halkın çocuklarını bu okullara almaya teşebbüs etmeye başlar- başlamaz halktan çok ciddi bir direniş ve nefret gördüler. Fakat halkın çocuklarını gördükleri yerde yakalayıp zorla okula aldılar. Her bey, kadı, müftü ve yüzbaşının boynuna ondan iki yüze kadar çocuk getirme vazifesi yükletip, getirmezlerde makamlarından azl etmek ve bunun üstüne hapis ve para cezası ile cezalandırmakla tehdit ettiler. Makam sahipleri önceleri makam hırsı yüzünden bu emri uygulamak için birkaç adım atsalar da halkın ciddi direnişi karşısında çaresiz kaldılar. Sonunda bu işe iyi bir çözüm bulundu. Yani memurlara rüşvet verip çocuklarını kurtarmaya başladılar. Bu şekilde bu mesele pazara düştü. Para verenlerin çocuklarını memurlar serbest bırakıp para vermeyenlerinkini alıp her şehirde birden beşe kadar ve her kasabada bir okulu çocuklarla doldurdular. Ama bu kadar az okulu idare etmekte de hükümet ilk başta iki sorunla karşılaştı. Birincisi bu okulların erzakını millîvakıflardan sağlamaya milletin gösterdiği ciddi direniş ve ikincisi yeteri kadar öğretmen bulunamaması. Her halükârda bu okul işinin hükümetin planına uygun hayata geçirilmesi mümkün olmadı. Bunun için okulların bazısı [575] metruk bir hale geldi. Bir kısmı çalışır haldeydi fakat bu okullarda bir harf bile olsa bilgi öğretmek yoktu. Çünkü bu okulların müfredatı

⁵⁶³ Hezuo veya Hezhou, Çin'in Gansu eyaletinin başkenti Lanzhou'nun Kuzeybatısında yer alan kasaba. Bkz. Xiong, **Medieval China**, s. 217.

sadece Çin dilini ve yazısını öğretmek ve çocukları Çin tabiatına sokmaktan başka bir şey değildi. Sonraları bu plan ve müfredat tamamen unutulup önceki gibi her şehirde ve kasabada bir veya iki Çin Okulu kaldı. Bu okullarda birkaç tercüman ve yazıcı yetiştirmek için sekiz yıllık bir süre için 20 veya 30 çocuğa Çince dil ve yazı öğretir oldu. Dördüncü maddeyi uygulamak için Çin Cumhuriyet hükümetinin önemle gönderdiği emirlere rağmen Minguo'nun⁵⁶⁴ önceki yıllarında bu işler yapılmayıp beşinci yılında Çin parlamentosuna milletvekilleri gönderildi. Urumçi'de de vilayet meclisinin bir örneği kuruldu.⁵⁶⁵

a. Şarkî Türkistan'da İki Buçuk Hükümet

Çin İmparatorluk döneminin sonunda ve Cumhuriyet devrinde Avrupa devletlerinin Çin'deki sahip oldukları imtiyazlar bütün dünya tarafından bilinmektedir. Ama Şarkî Türkistan'da Minguo (Cumhuriyet) ilanından birkaç yıl öncesinden itibaren Rus ve İngiliz konsoloslarının ve onların mensuplarının elde ettikleri imtiyazlar acayip bir seviyedeydi. Bu devletlerin himayesi altındaki bölgelerde de benzeri görülmemiş bir imtiyaz vardı. Bu nedenle bu imtiyaz [576] devrine Şarkî Türkistan'ın bazı aydınları “iki buçuk hükümet devri” derler. Yani bir hükümet Rus konsolosunun hükümeti, diğer hükümet İngiliz naib konsolosunun hükümeti ve yarım hükümet Çin genel valisinin hükümeti demektir. Bu söylemde biraz abartı olsa da bu sözden murat edilen imtiyazın kıyas kabul etmez olmasından dolayı gerçeğe yakın bir sözdür. Bu imtiyazın açıklaması şudur: Konsoloslar Çin kanunlarına uymak öte yanda dursun, uluslararası hukuku bile göz ardı edip başlarına buyruk bir şekilde hareket ettiler. Rus konsolosunun yanında silahlı askerleri ve tophanesi vardı. İngiliz konsolosunun askeri olmasa da çok sayıda adamı vardı ve nüfuzu Rus konsolosununkiyle aynıydı. Bu konsolosların hiçbir sözünü Genel Vali ve Dotey (vilayetlerin valileri) reddedemezdi. Aksine Genel Vali ve Doteylerin sözlerini konsoloslar daima reddediyordu. Konsoloslar her şehirde kendi tebâsından birini aksakal unvanıyla kendilerine vekil yapıp, onlara büyük yetkiler verdiler. Bu aksakalların otoritesi o şehirdeki Çinli Ambanlarınkinden fazlaydı. Konsoloslar ve aksakallar Şarkî Türkistanlılardan

⁵⁶⁴ Yabancı dillere “Çin Cumhuriyeti” olarak tercüme edilen “Zhonghua Minguo” kelimesinin kısaltılmış hali. Bkz. Julia C. Schneider, **Nation and Ethnicity: Chinese Discourses on History, Historiography, and Nationalism (1900s-1920s)**, Brill, Leiden, 2017, s. 156, 167.

⁵⁶⁵ Bunun ayrıntısı aşağıda ‘Şarkî Türkistan ve Milletvekili Seçimi’ adlı başlıkta gelecektir.

istedikleri kişiye vatandaşlık evrakları verip kendi vatandaşları yapıyorlardı. Rus ve İngiliz vatandaşı olanların bütün davalarına kendi konsolos ve aksakalları bakıyordu. Eğer bir Şarkî Türkistanlı ile bir İngiliz veya Rus vatandaşı arasında bir dava olduğunda onu konsolos veya Aksakal kendi vatandaşlarının çıkarına uygun neticelendiriyordu. Eğer böyle bir dava Çin Ambanının veya [577] kadılık mahkemesinin önüne gelirse Amban veya kadı mezkûr yabancının haklarını korumak, kendi vatandaşının hakkını zayi etmeye veya davayı konsolos ve Aksakalların önüne göndermeye mecburdu.

Rus ve İngiliz vatandaşları ticaret mallarından vergi vermezlerdi. Bazı dönemlerde verginin yarısını verdiler. Dotey ve Ambanlar, Rus ve İngiliz Konsolos ve Aksakalların taleplerini derhal kabul etmeye mecburdular. Ne zaman muhalefet veya erteleseler, onların azarlarına maruz kalıyorlar veya onların talebiyle makamlarını kaybediyorlardı. Rus ve İngiliz vatandaşları istedikleri arazi ve binayı satın alıyorlardı. Halkın uğradığı haksızlıkların davalarına bakacak kimse yoktu. Bu yabancılar sadece bir tane vergi veriyorlar ve diğer her türlü vergiden muaftılar. Su, öncelikle bunların arazi ve bağlarına verilirdi ve bunların etrafındaki yerli halkın ektiği yerler susuzluktan kuruyup gitse de başka çare yoktu. Bu yabancılar bütün Şarkî Türkistanlılara hakaret etmek ve dövmekte özgür olup, hakarete uğrayan ve dayak yiyen yerlilerin haklarını arayacak kimse yoktu. Çin hükümetine vergi vermeyi ağır gören veya bir yükümlülüğü olan veya toprağına su bulamayan veya birinden intikam almak isteyen kişi derhal Rus veya İngiliz aksakalının önüne gidip biraz para verdiğinde ona vatandaşlık evrakı veriliyordu. Böylece canının istediği [578] imtiyaza sahip oluyordu. İşte bu sınırsız ve haksız imtiyazlar, I. Dünya savaşının sonuna kadar devam etti. I. Dünya savaşının sonunda Rus İmparatorluğu yıkılarak Şarkî Türkistan'daki Rus konsolosluğu kapandı. Rusya'da Bolşevik hükümeti kurulduğu zaman Şarkî Türkistan'daki Rus vatandaşları Dotey ve Ambanlara yalvarıp ve rüşvet vererek Çin vatandaşı oldular. Ondan sonra Şarkî Türkistan'daki hükümet İngiliz konsolos ve vatandaşlarının uluslararası hukukun dışındaki zorbalık ve imtiyazlarını tanımamaya başladı ve sonraları sadece İngiliz vatandaşlarının kendi aralarındaki davaların konsoloslukta görülmesi imtiyazından başka bütün imtiyazları kaldırdılar ve aksakalların da hiç itibarları

kalmadı. Sadece konsolosların rapor memuru seviyesine indiler. Bununla birlikte Şarkî Türkistan'daki iki buçuk hükümetten ikisi yıkılıp yarım tam oldu.

b. Şarkî Türkistan'da Kara Sepeç (Ge Lao-hui⁵⁶⁶) Cemiyeti

Çin'de Cumhuriyet hükümeti kurulduktan sonra Çin hükümeti, Şarkî Türkistan'daki askerlerini çağdaş yöntemlerle düzenlemek için eğitim görmüş subaylardan Yang adlı birini binbaşı rütbesiyle Şarkî Türkistan'a yolladı. Yang, İli'ye gelip bir yıl zarfında Korla'daki merkezi birlikleri düzene soktu. Yeni silahlar da temin etti ve kendi elinin altındaki askerleri her alanda mükemmel bir şekilde donattı ve kendi görevinin dışında mülki işlere [579] de müdahale edip Genel Vali'ye emir verecek bir seviyeye gelip çok fazla nüfuza sahip oldu. Herkes Yang Tongling (komutan) hakkında konuşur oldu. O sırada Şarkî Türkistan'a Yuan Dahua adlı yeni bir Genel Vali geldi. Yuan Dahua Cumhuriyet hükümeti tarafından gönderilmiş kişiydi ama Şarkî Türkistan'a gelir gelmez Cumhuriyet kanununu terk edip İmparatorluk dönemindeki usulde hükümet etmeye başladı. Eski yönetim taraftarlarını yanına çekip askerî ve sivil idareyi onlara verdi. Aslında sadece sözde Çin merkezine tâbi olup gerçekte bağımsız bir yol tutup, her yeniliğe karşı durdu. Bu vaziyet doğrultusunda Genel Vali Yuan Dahua ve Yang Tongling arasında düşmanlık oluşarak Yang Tongling bir gece Genel Vali Yamun'una⁵⁶⁷ (Ordası) baskın yapıp Genel Vali'nin askerlerini mağlup etti. Genel Vali Yuan Dahua birkaç adamı ile kaçıp hiçbir yerde durmadan İli vilayetinden çıkarak Kumul yoluyla kaçarak Çin'e gitti.

Yuan Dahua kaçtıktan sonra Yang Tongling kendini Genel Vali ilan etti fakat Şarkî Türkistan'daki Çinli hükümet adamlarının arasında eski görüşlüler çoğunlukta olduğu için Gulca vilayeti dışındaki vilayetlerdeki hükümet adamlarının hepsi Yang Tongling'a muhalefet etti. Urumçi'deki Futey⁵⁶⁸ başkanlığında bütün hükümet adamları Yang Tongling'a savaş ilan edip Urumçi ve İli vilayetlerinin [580] sınırındaki Çing adlı yerde yaklaşık altı ay süren savaş sonunda Yang Tongling

⁵⁶⁶ Wade Gilles: Ko-Lao-hui, Doğu Türkistan'da 1877 yılındaki işgal ordusunun bakiyeleri tarafından kurulan Mançu hanedanı karşıtı yeraltı örgütü. Bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 265.

⁵⁶⁷ Eski Türkçe'deki "Orda" kelimesinin Çince karşılığı. İmparatorluk yönetim merkezi hariç bütün idari organların merkezi manasında kullanılır. Günümüz Uygur Türkçesinde (Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.VI, s. 505) "Yamul" olarak geçiyor. Müellif Moğolca karşılığı olan "Yamun" şeklinde yazdığı için bizde öyle kullandık. İngilizce kaynaklarda (Forbes, **a.g.e.**, s. 81) "Yamen" olarak geçmektedir.

⁵⁶⁸ Şarkî Türkistan'daki en yüksek rütbeli askerî komutan.

mağlup olup bir miktar askerle Muzart yoluyla Kaşgar'a kaçtı. Bu sırada Yang Tongling, Şarkî Türkistan'ın bütün vilayetlerinde propaganda yaparak Çinlilerden çok sayıda taraftar topladı. Bu taraftarlar her şekilde açıktan ya da gizli örgütler kurdu ve örgütlerin adı Ge Lao-hui idi.⁵⁶⁹ Bu örgüte dâhil olanların ayırt edici özelliği başlarına bez sarmaktı. Bu yüzden Türkler onlara Karasepeç [?] (Kara Sarıklılar) dediler. Git gide Karasepeçler güçlenip Altışehir bölgesindeki bazı şehirleri işgal etti ve bazı şehirlerde Dotey ve Ambanlar onlarla iş birliği yapmaya mecbur oldu. Bu örgütün amacı Şarkî Türkistan'da Cumhuriyet kanunlarını tam anlamıyla uygulamak ve eski yönetim taraftarlarını işten el çektirmekti. Bunların maksadı iyi olsa da Altışehir'deki Karasepeç [?] Çinliler bu örgütü suiistimal ederek hükümet adamı olmayan bitaraf zenginlerin mallarını talan etmek ve yurttaki Çinli ve Türklerden olan hırsız ve kumarbazları yanlarına çekmek, onları himaye edip yurdun umumi asayişini bozmak ve daima silah taşıyarak halkı korkutmak gibi kötü işler yaptılar. Böylece halk bu örgütü bir talancılar cemiyeti diye gördü. Bu yüzden yurt ahalisi bu örgütten uzak durup nefretle bakmaktaydı. H.1333 [M.1914/1915]'te Ge Lao-hui örgütünün reisi olan Yang Tongling [581] yukarıda anlatıldığı gibi mağlup olup İli'den kaçıp Kaşgar'a gelip orayı merkezi yapmaya ve taraftarlarını toplamaya teşebbüs etse de Urumçi'den onu kovalayıp gelen askerler yetiştiği için Kaşgar'dan kaçıp Fergana'ya gitti ve Urumçi'den gelen askerler şehirlere dağılıp Karasepeç olanların tamamını öldürdü. Böylece Şarkî Türkistan yeniden eski kafalı müstebit Çinlilerin eline düştü.

c. Şarkî Türkistan'daki İlk MillîUyanış

Orta çağda İslâm dünyasında yaygınlaşan gaflet Şarkî Türkistan'da hicrî 1321 [M.1903/1904]'e kadar tam anlamıyla devam etmekteydi. Okul ve medreselerdeki eğitim ve öğretimde eski geleneklerden ibaret olup zaman ve mekânın zorlamasıyla yapılması gereken ıslahatlar hiç yapılmamıştı. Ulema ve diğer sınıflar bu eski geleneği kutsal ve değiştirilemez bir yol diye tanıtıyorlardı. İslâm'ın başlangıcından günümüze kadar eğitim ve öğretim usulünde gerçekleşen binlerce ve ıslahat tarihini ve sebeplerini aklına getiren çok azdı. Dünyadaki Müslüman ve Müslüman olmayan milletlerin bilim, zanaat ve her türlü işte müthiş bir şekilde gelişme göstermelerini Şarkî

⁵⁶⁹ İlerici Kardeşler Örgütü demektir.

Türkistanlılar hayranlıkla dinliyorlardı. Bazı ruhsuz kişiler bu gelişmelerin Şarkî Türkistan'da olması imkânsız diyorlardı. Her eskiyi kutsal bilip ondan ayrılmayı imandan ayrılmak olarak [582] gören ver her yeniye nefret gözüyle görüp onu İslâm ve insanlığa muhalif diye bilen ve bunun sonucundaki bilgisizlik, acizlik ve üşengeçlik rezaletlerini ayn-ı kemal diyen bir milletin saadeti ve gelişmesi imkânsızdır. Şarkî Türkistan halkının hepsi böyle değildi. Ulemâ ve diğer sınıflardan yüce fitratlı ve temiz istidada sahip aydınlar da az çok vardı. Bunlar Şarkî Türkistan milletinin dünya milletlerinden her alanda geride kaldığını ve bu milletin günden güne bedbahtlık tarafına sürüklenmesinden hâsıl olan dertlerini saklamıyorlar ve bu kötü durumdan kurtulmanın çarelerini aramaktaydılar. Sonunda bu aydınlardan Kaşgarlı şehit Abdulkadir Damollam⁵⁷⁰ H.1325 [M.1907-1908] civarında Türkiye, Mısır ve Şam memleketlerine bir inceleme seyahati yapıp çağdaş eğitim ıslahatını gözüyle gördü ve yöntemlerini gerektiği kadar öğrenip Kaşgar'a dönüp yeni ilkokul kitaplarını Şarkî Türkistan lehçesinde hazırladı. Ondan sonra yabancı ülkeleri gören ve yöntemlere sıcak bakan tüccarları teşvik edip onların yardımıyla kitapları bastırdı. Kaşgar şehrinde Matla-ü'l-Hidayet adlı bir okul açan Abdulkadir Damolla buranın yöneticiliğini yaptı. Artuş, Hoten, Kuça ve Turfan'da birer çağdaş öğretmen okulu açıldı. Bu okulların bir kısmı için Türkiye'den Ahmed Kamil ve İsmail Hakkı Beyler gibi birkaç tane öğretmen getirildi. Bu [583] okulları ahâli büyük bir coşkuyla karşılayıp çocuklarını olağanüstü bir şevk ile kaydettirdiler ve millet tarafından bu okullara karşı hiçbir muhalefet olmadı. En mutaassıp gelenekçiler de önceleri bu okulları kabul ettiler. İşte bu şekilde Şarkî Türkistanlı çocuklar kusursuz terbiye almaya başladı. Bu eğitim yöntemi sadece küçük çocukları terbiye etmekle kalmadı aynı zamanda o okullarda eğitim almasalar da bazı aydınlar Türkiye'den gelen öğretmenler ile yakın ilişki kurup onlardan vatan ve millete yararlı bilgiler edinmeye başladılar. Böylece işin çok başında ve eksik olsa da çok kişinin zihninde bir uyanış ve düşünce hareketi oluştu. Her yerde ilmi ve içtimai yöntemler hususunda konuşmalar yapılmaya başlandı. Çin hükümetinin Şarkî Türkistan'ı her türlü gelişmeden mahrum bırakmasından şikâyetler ve yurdun

⁵⁷⁰ Doğu Türkistan'lı alim, eğitimci, şair ve dava adamı. Kaşgar Artuş doğumludur. Küçük yaşta hafız oldu. Hanlık Medresesi'nde başladığı İslâmî ilimler tahsilini Buhara, Hokand ve Taşkent'te tamamladı. Bilahare Doğu Türkistan'a gelerek eğitim ve irşat faaliyetlerine başladı. 14 Ağustos 1924 tarihinde bir suikast sonucu şehit edildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahreddin Yıldız, "Damolla, Abdulkadir", **DİA**, C. EK-I, 2016, 308-309.

nüfuzlu ve iktidar sahibi unsurların ıslahat hareketinden uzak durmaları hakkında eleştiriler ortaya çıkmaya başladı. Bir taraftan ıslahat hareketinin taraftarları olan kişiler okullarının sayısını arttırmak ve yurt içinde kitap basmak için gayret edip Kaşgar ve Gulca şehirlerinde birer matbaa kurdular. Millîcemiyet kurmak için de az da olsa sözlü teşvikler başladı. Bu ıslahat hareketinin bazı vakalarını Ahmed Kamil Bey kendisinin “*Çin Türkistan Hatırası*” adlı eserinde ayrıntılı yazmıştır. Elhasıl Cumhuriyet’in (Minguo) üçüncü yılına kadar bu hareketlere Çin hükümeti itiraz etmedi. Çünkü Şarkî Türkistan’daki Çin hükümet adamları Ge Lao-hui örgütü ile mücadele etmekle meşguldüler. Fakat bütün Çinliler [584] bu millîhareketlere kötü gözle bakıyor ve bundan kendilerine bir kötülük geleceğini düşünüyorlardı. Yukarıda anlatıldığı gibi Karasepeç ayaklanması bastırılıp hükümete tekrar egemen olan eski kafalı Çinliler milletin millîhareketini başlangıç safhasında yok etmeye teşebbüs ettiler. Yurtta yeni fikirler ve uyanış olmasından korkan, eski gelenek ve huzuru dost bilen bazı ulemâ, tüccar ve beyler hükümetin bu girişimlerinden çok memnun olup, hükümeti bu konuda teşvik ettiler. Böylece tereddütlü bir şekilde deneme olarak girişimde bulunan hükümetin gayreti artıp H.1333 [M.1914/1915]’ün sonunda yeni açılan okulları kapattı. Türkiye’den gelen öğretmenleri kovdu ve o okullarda eğitim gören pak ruhlu öğrencilerin çoğunu Çin okullarına alıp onların ruhiyatını bozdu. Ondan sonra ıslahatın sözünü eden veya bu konuda adım atan kişilerin bir kısmına hapsetti ve bir kısmını başka şekilde cezalandırdı. Matbaaların bir kısmını parçaladı bir kısmına el koydu.

Böylece Çin hükümeti Şarkî Türkistan halkının bu yeni başlattığı uyanış ve ıslahat hareketini zulüm ve zorbalıkla durdurdu. Onları sessizlik çukuruna tıktı ve gözle görülür bir saadetten mahrum bıraktı. Fakat “*uyanana zorla uyutulmaz*” diye bir atasözü vardır. Buna uygun olarak Çinliler çağdaş okullarımız ve matbaalarımızı yok etmek ve sesimizi kesmek için ellerinden gelen zorbalığı yapsalar da uyanış hissiyatımıza ve fikirlerimize hiçbir şey yapamadılar. [585] Şarkî Türkistan’ın saadetinin Çin esaretinden kurtulmadan mümkün olmadığına iman ettik. Bu şekilde Şarkî Türkistan halkının çoğunluğunun gönlüne gizli ama çok güçlü bir Çin düşmanlığı duygusu ve nefret yerleşti. Maalesef Çin hükümetinin bu istibdat ve zulümleri nedeniyle Şarkî Türkistan halkı geri kalmaya devam etmektedir.

d. Muhakeme

İnsaf ve adaletle düşünecek olursak Şarkî Türkistan'ın bu geri kalmışlığını sadece Çin hükümetinin istibdat ve zulümlerinin neticesi demek doğru değildir. Çünkü Çin Şarkî Türkistan milletinin üç bin yıllık düşmanıdır ve Şarkî Türkistan'ın berbat olmasının Çinlilerin hiç umurunda olmaması doğaldır. Bu milleti mahvetmek için Çin hükümetinin attığı adımlar yukarda birkaç kez anlatıldı. Buna benzer adımları Çin hükümeti daha önce de attığı gibi bugün ve gelecekte de atacağı her akli başında olan kişiye malumdur. İmkânsız olanı mümkünmüş gibi düşünsük ve Çin hükümetini Şarkî Türkistan milletine dost farz etsek bile, Çin milleti dünya milletlerinin arkasında kalan bir millettir, kendisi ıslah ve gelişmeye muhtaçtır ve buna güç yetirememektedir. İşte böyle bir haldeki Çin hükümeti, Şarkî Türkistan'a nasıl bir iyilik yapılabilir. Belki de Şarkî Türkistan'ın geri kalmışlığın sorumluluğunun önemli bir kısmı [586] Şarkî Türkistan halkının kendi boynuna yüklenmelidir. Çünkü bir milletin saadeti ve ıslahatı o milletin kendinin doğal ihtiyacı ve hayatiyetidir. O ihtiyaç ve hayatiyeti temin etmek için o milletin kendisinin çaba göstermesi ve fedakârlık yapması lazımdır. O ihtiyaç ve hayatiyet sağlamaya engel olan her zorluğa karşı çıkmak için ciddi ve sürekli sağlam durmak ve her bela ve eziyete karşı koymada birlik ve yardımlaşma gösterip, o zorluk bela ve eziyetlerinin üstesinden gelmek halis bir şekilde o milletin boynuna yüklenmiş bir mukaddes farzdır. Ama Şarkî Türkistan milleti bu mukaddes farz olan vazifeyi eda etmek gayretini gösterdi mi? Maalesef hayır. Belki kendi saadeti ve ıslahat ihtiyacı ve hayatiyetini sağlamak için çok az kişi iptidai ve az bir çaba sarf etmeye çalıştı. Az ve çok zayıf bir engel karşılına çıktığında, o çabalarını tamamen terk ettiler. Sadece gönüllerinde üzölmek ve teessöf etmekten başka ilmi bir hareket ve birlik göstermediler.

Şarkî Türkistan halkının bu kusurlarının sebebi şuydu; Şarkî Türkistan halkı uzun zamandan beri Çin'in elinde siyasi esir olduğu ve de kendi aralarında fikir ve vicdan esareti altında yaşadıkları için vatan ve millet sevgisi ve hatta gerçek Müslömanlık özelliklerinden uzaklaşmış bir milletti. Önceki atalarının Türklüğün doğal gereği ve İslâm dininin talimatı olan vatan, millet ve İslâm için can ve mal feda etmede bu tarafta dursun; korkak, bencil ve aciz unsurlar bu milletin otorite sahibi zümresi olup [587] bu işlerden diğerlerini de vazgeçirmekteydiler. Bu şekilde herkes

kendi şahsi çıkarını gözetmek ve hiçbir fedakârlık ve zahmet olmadan bedava bir şekilde dünya ve ahiret saadetini ümit etmek çoğunluğun yaptığı iş haline gelmişti. Elhasıl Şarkî Türkistan halkı bu karanlık vaziyet içinde kalıp başlarına gelen her felakete kadere rıza belaya sabır diye boyun eğmek ve buna benzer düşüncelere mahkûm olmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. Böyle bir milletin içinde çıkan az sayıda tecrübesiz ve yardımcısız birkaç tane vatansever aydın o milletin saadetini temin etmeye yetecek kadar faaliyet gösterebilir mi? İptidai ve henüz bir düzene girmemiş bir uyanış, milletin hayatiniyetini sağlamaya kâfi gelir mi? Azıcık bir zulüm karşısında bütün ilmî hareketlerini terk edip düşmanın bütün isteklerini kabul edenlerin özürleri akıl karşısında kabul olur mu? Bizim bildiğimiz kadarıyla Şarkî Türkistan'da kendilerini vatansever ve milletperver gösteren kişiler ve aydın diye bilinen zatların da çoğunun vatanseverlikleri bu, aydınlarının sadece dillerinin ucunda olduğu malumdur. Demek ki Şarkî Türkistan'da gerçek vatanseverlik ve milletperverlik özelliğine sahip olan zatlar parmakla sayılacak kadar azdır. Bu zatlar da kendi amaçlarını gerçekleştirmekten acizdiler çünkü bunların millîveya dini otoriteleri yoktu. [588] Olsa da çok azdı ve servetleri yoktu. Bilakis bunların aksine bir taraftan hükümet diğer taraftan da millîve dini otoriteye sahip ve de servetleri çok olan mürteciler vardı. Acaba 1.600.000 km² genişliğinde olan bir memleket ve beş milyon nüfuslu kalabalık bir milletin ölüm kalım meselesi olan bir işi, bu zatların başarması ve de hükümet ve milletin büyüklerinden oluşan muhalifler ile mücadele yapmaları mümkün olur mu? Elhasıl Şarkî Türkistan milleti de “biz vatanseveriz” diyen zatların hepsi doğru ve vatansever olup, bu saffetin cüzleri olan fikri birlik ve niyetin halis olması millet ve vatan için gerekli olan fedakarlıklarda tereddüt etmemek ve bu yolda sonuna kadar sebat ve izzet-i nefis özelliklerine sahip olsaydı her işi başarmak ve hükümet ve milletin önde gelenlerinden oluşan muhalifleri yenmek, Şarkî Türkistan'da çok zor bir iş değildi. Eğer Mısır, Suriye ve Filistin vatanseverlerindeki millîmücadele ve gayret ve birliğin onda biri Şarkî Türkistan milletinde olsaydı bizim yukarıda anlattığımız millîuyanış günlerinin içinde Şarkî Türkistan'ın her saadetinin temin edilmesinde şüphe yoktu. Çünkü o günlerde kendini idare etmekten aciz Çinliler ciddi bir millîmücadele ve birlikle sonsuza kadar baş edemezlerdi. Fakat yukarıda bizim anlattığımız gibi Şarkî Türkistan'da büyük bir zafiyet ve ayrılık hâkim olduğu için Çin hükümetinin ve millet büyüklerinin az bir zorlaması ve tehdidi [589] ile

vatanperverler üstlerini örtüp uyumaya başladılar. Halbuki bu zorlama ve tehditler İngiliz ve Fransız devletlerinin Mısır, Irak, Suriye ve Filistin halkına yaptıkları zorlama ve tehditlerin milyonda birine denk gelmiyordu. İşte Şarkî Türkistan'ın başına gelenler şimdiki felaket ve musibetlerin yegâne sebebi milletin gayretsizlik ve birlik olamaması ve gafletidir. “*Uyanın ey aziz millet tarihinizden ibret aldın. Başka dünya milletlerinin gayret ve fedakârlıklarına bakın ve şimdi o acizlik, ümitsizlik, gayretsizlik, ayrılık ve gaflet ayıbını bırakmaya çaba gösterin. Siz de insansınız ve başkaları da insan.*”

e. Şarkî Türkistan'da Çin Cumhuriyeti Otoritesinin Yok Olup Genel Vali'nin Hakikatte Bağımsız Yönetime Geçiş ve Urumçi Şehrinin Başkent Oluşu

Karasepeç ayaklanması bastırıldıktan sonra Urumçi ve İli'deki Çinli yöneticiler Genel Valilik için birbirleriyle mücadele etmeye başladılar. Birkaç ay devam eden mücadeleden sonra Yang Zeng-xin adlı bir yönetici çoğunluğu Tungan olan taraftarlarının yardımı ve silah gücüyle diğerlerine galip gelip kendisini Genel Vali ilan etti. Onun taraftarları Urumçi'de daha fazla olduğu [590] için Urumçi'yi başkent yaptı. O günlerde Çin'de iç karışıklıklar çok olduğu için Çin hükümetinin Şarkî Türkistan'a otoritesini ulaştırmaya kudreti yoktu. Yang Zeng-xin bu durumdan istifade edip Çin hükümetinden kendisinin Genel Valiliğini onaylamasını istedi. Bu şartla Şarkî Türkistan'ı Çin Cumhuriyeti'nin adı altında yöneteceğini bildirdi. Çin hükümeti kendi itibarını korumak için Zıng Sheng'in Genel Valiliğini kayıtsız şartsız onayladı. İli'deki Çinliler Yang Zeng-xin'a karşı mükerrer karışıklık çıkardılar. Onun için Yang Zeng-xin kendisinin en güvenilir taraftarlarından bir Çinli'yi Qing⁵⁷¹ Cuşi⁵⁷² (Savaş Bakanı) tayip edip kuvvetlerinin çoğuyla beraber İli'nin merkezi olan Küre şehrine yerleştirdi. Dünya savaşında Çin hükümeti savaşa girip ve de Guo Min Dang Partisi ve Cumhuriyet Partisi arasında kanlı çarpışmalar yaşanmaya başladı. Çin hükümetinin bu zayıflığından doğan fırsattan daha fazla yararlanan Yang Zeng-xin

⁵⁷¹ Bakan manasındadır. Bkz. Hucker, **a.g.e.**, s. 1255.

⁵⁷² Pinyin: Zhuxi, Başkan, lider manasında kullanılır. Bkz. “**主席**” **Google Çeviri**, <https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E4%B8%BB%E5%B8%AD/17.07.2020>.

hiçbir emrini tanımayıp Şarkî Türkistan'ı tamamen imparatorluk dönemindeki istibdat ile yönetti. Daha sonra zamanın zorlamasıyla bu idare teşkilatı bazı değişikliklere uğrasa da bu değişiklikler sadece görüntüden ibaret bir riyakârlık ve görüntüden ibaretti. Gerçekte yine o istibdat yönetimi değişmeden devam etmekteydi. Yang Zing-xin öldürülünceye kadar durum bu şekilde devam etti. [591] Yang Zeng-xin öldürüldükten sonra ondan daha despot ve hain Jin adlı bir Çinli hükümdar oldu. Elhasıl H.1351 [M.1932/1933]'deki genel ayaklanmaya kadar bu durum devam etti. Ayrıntısı aşağıdaki fasıllarda gelecektir.

f. Yang Zeng-xin'in Yönetim Usulü

Yang Zing-xin imparatorluk döneminde Çin'de ve Şarkî Türkistan'da şenlik (hakimlik) ve doteylek (valilik) görevlerinde bulunmuş altmış yaşa geldiğinde bu istibdada alışmış ve son derece hırslı bir adamdı. Fakat siyaset ve yöneticilikte yetenekliydi. Bu siyasiliği ve yöneticiliği sayesinde, büyük bir zorbalıkla yaptığı icraatları ve harisliği ile yurdun ekonomisine ihanetlerine rağmen H.1347 [M.1928]'e kadar hükümdarlığını muhafaza etti. Bu yüzden onun Şarkî Türkistan milletini nasıl yönettiğini ve Çin hükümetine karşı uyguladığı siyasetini açıklayacağız.

Yang Zeng-xin, Şarkî Türkistan halkının dünyadaki Müslüman veya Müslüman olmayan milletlerle siyasi ve sosyal alakasının olmadığını ve yeni fikirlere sahip kişilerin çok az olduğunu biliyordu. Bu sebeple bu milleti sadece dini ve ticari işlerde özgür bıraksa ve bazı küçük hususlarda isteklerini verse milletin razı olacağını ve bu perde arkasında kendisinin canı istediği gibi yönetmesinin [592] mümkün olduğunu anladı. Binaenaleyh Yang Zeng-xin'in ilk tuttuğu yol halkı dini işlerde tamamen özgür bırakmak oldu. Yani bütün dini okullar, medreseler, cami, mescit, vakıf ve eski usulde eğitim ve öğretim işlerine hiç müdahale etmeyeceğini ve bunların hepsini milletin yetkisine bırakacağını ilan etti. Diğer taraftan kadı ve müftülerin hükümlerini resmen tanımak ve her davayı şeriata uygun karara bağlamaya dair ferman çıkardı. Çinli Ambanlar kadınların hükümlerini iptal edemez oldu. Ayrıca ticaret işlerini özgür bırakıp herkesi her türlü ticareti yapmakta ve her yere gitmekte belli bir vergiyi ödemek şartıyla özgür bıraktı. Yine Yang Zeng-xin; *“ülke Müslüman Türklerin ülkesidir ve son derece az bir azınlık derecesinde olan Çinlilerin ayrıcalık hakkı yoktur”* yazan göstermelik ilanlar çıkarıyordu. Fakat Türkleri hükümetin önemli

işlerinin yanına bile yanaştırmıyordu. Sadece medeni ve cinayet hukukunda yerliler ile Çinlileri bir görme siyasetini tuttu. Yang Zeng-xin, Çin Cumhuriyeti'nin ilga ettiği Vanglık ve Gongluk mansıplarını ortadan kaldırmayıp, onların unvanlarını ve rütbelerini resmen tanıdı. Bazı mülki ve askerî görevler verip onların kesilen maaşlarını bu yolla tekrar bağlayıp onları kendine bağladı. Çin okullarında okuyup dil ve yazı öğrenenlere bazı küçük memurlukları ve biraz da maaş verdi. İşte Yang Zeng-xin bu siyaset sayesinde yurdun nüfuz sahipleri olan Ahundlar, [593] zenginler ve beyleri kendinden memnun etti. Çin hükümetinden bu zamana kadar itibar görmeyen bu zatlar Yang Zeng-xin'in samimi bir İslâm hamisi ve çok insafli bir yönetici olduğunu düşündüler. Ama yukarıdaki aydınlar Yang Zeng-xin'in bu siyasetini sadece onun kişisel menfaati için olduğunu ve milletin akıbeti için çok korkunç bir tehlike olduğunu biliyorlardı ve ondan kurtulmanın çarelerini arıyorlardı. Fakat bunlar çok az ve milleti kendi düşüncelerine celp etmek için maddi ve manevi güçleri yoktu. Bunun üstüne bu zatlar da hükümetin ve yukarıda anlatılan nüfuzlu unsurların kontrolü altındaydılar, fikirlerini ağızlarından çıkarmaları hayatlarını tehlikeye atmak demektir.

Avam halk ise hükümet ve memurların çeşit çeşit ağır vergileri, zulümleri ve dayanılmaz kibirlerinden şikâyetçi olsalar da yukarıda anlatılan nüfuzlu kişiler bu şikâyetlere kulak asmadığı için bunun bir faydası yoktu. İşte Şarkî Türkistan halkının itaatini sağlamak için tutulan ikiyüzlü siyasetin şekli buydu.

Yang Zeng-xin'in Çin Cumhuriyet hükümetinin manevi yardımını sağlamak için tuttuğu yol şuydu: Yang Zeng-xin görünüşte resmen Çin hükümetine bağlılığı kabul etti ve kendisinin arzu ve hırsına ters gelmeyen bazı merkezi emirleri kabul edip, Cumhuriyet gereklerini bazı vakitlerde icra etti. Çünkü Çin Cumhuriyeti'ne bağlılığını [594] kabul etmezse resmen bağımsızlığını ilan etmesi lazım gelirdi. O zaman bu bağımsızlığı sağlamak ve korumak için büyük bir askerî güç şarttı. Şarkî Türkistan'daki Çinlilerden yeterli sayıda asker toplayacak nüfus yoktu ve Türklerden çok sayıda asker toplamak tehlikeliydi. Çünkü Türklerin eline silah geçerse, hemen o silahları Yang Zeng-xin'a karşı kullanıp, Çin boyunduruğunu ortadan kalkacaklarından şüphe yoktu. Yine Yang Zeng-xin'in amacı Şarkî Türkistan'ın servetiyle kendi cebini doldurmaktı. Çok asker bulundurmak çok masraf gerektirdiği için bu amacına uygun değildi. İşte bu nedenle Yang Zeng-xin görünüşte Çin

Cumhuriyeti'ne kendini bağılı göstermeye mecbur olup Çin Cumhuriyet hükümetinin binlerce talimatlarından şu üçünü uyguladı:

1. Çin parlamentosuna milletvekili göndermek,
2. Şarkî Türkistan'da bir danışma meclisi kurmak,
3. Telgraf ve fabrika kurmak.

Ama bu üç işi de yine sadece Yang Zeng-xin'ın kişisel çıkarına hizmet eden nitelikte icra edildiğini aşağıda ayrı ayrı başlıklarda anlatacağız. Çin Cumhuriyet hükümeti Yang Zeng-xin'ın gösterdiği bu kadar görünüşte bağılılığa bile razıydı. Ve onun gerçekte bağımsız ve Cumhuriyet usullerinden tamamen uzak bir zorba ve Cumhuriyetin temel niteliklerine muhalif olduğu açıkça bilinse de Çin hükümeti kendi haysiyetini korumak yani her ne şekilde olursa olsun Şarkî Türkistan'ın bir Çin sömürgesi unvanından çıkmaması amacıyla Yang Zeng-xin istibdad ve karışıklığını [595] görmezden geliyordu. Demek ki Yang Zeng-xin'ın hırsı ve Çin hükümetinin temelsiz gösteriş siyasetine Şarkî Türkistan'ın bütün mukadderatı kurban edilmekteydi.

Şarkî Türkistan ve Milletvekili Seçimleri

Çin Cumhuriyet hükümetinden Yang Zeng-xin'a gelen talimatlardan biri Cumhuriyet esaslarını temin etmek için Şarkî Türkistan'ın her vilayetinden bir kişi seçilerek toplamda o zamanki yedi vilayetten yedi kişiyi milletvekili olarak Çin parlamentosuna gönderilmesi ve yine Şarkî Türkistan'ın her Şen (hakim) bölgesinden bir kişi seçilerek Urumçi'de daimi bir danışma meclisi veya vilayet meclisi kurulması idi.

(Burada muhterem vatandaşların kavrayabilmeleri için parlamento ve vilayet meclisinin mahiyetini biraz anlatmayı gerekli gördüm.)

Şarkî Türkistan gibi sömürge mahiyetinde olan memleketten Çin merkezi gibi esas yönetim merkezinin parlamentosuna (milletvekili meclisi) gönderilen milletvekilleri, kanun gereği vilayetin seçme hakkına sahip olan bütün reşit erkeklerin veya erkek ve kadınlardan oluşan bütün reşit halkın özgür oylarının hepsi veya çoğunluğuyla seçilmektedir ve bu işe Genel Vali ve diğer memurların müdahale hakkı

yoktur. Genel Vali sadece bu [596] seçilen kişileri Çin hükümetine bildirecek ve onları merkeze gönderecektir. Bu milletvekillerinin görevleri şunlardır: Onlar Şarkî Türkistan'ın Çin parlamentosundaki temsilcileridirler. Yani onlar bütün Şarkî Türkistan milletinin çıkarlarını ve isteklerini parlamentoda ortaya koyacaklar ve bu çıkar ve isteklere uygun icraatları Çin hükümetinden talep edeceklerdir ve Şarkî Türkistan milletine zarar veren her siyaset ve icraata karşı durup onun uygulanmamasını veya iptal edilmesini hükümetten mümkün olduğu kadar talep edeceklerdir.

Vilayet meclisinin üyelerinin seçimi de aynen yukarıda anlatıldığı gibidir. Bu meclisin vazifesi Şarkî Türkistan'ın siyasi, idari, mali ve ictimai icraatları için kanun yapmak ve Genel Vali'nin bu kanunlara uygun veya aykırı yaptığı işlerden haberdar olmak. Kanuna aykırı işler yaptığı takdirde ona itiraz etmek onu kanuna uygun iş yapmaya veya görevinden istifade etmeye zorlamak veya onun hakkında merkezi hükümete şikâyetle bulunup onu azl ettirmektedir. Yani Cumhuriyetin kurulmasından asıl amacı olan demokrasi (millî hükümet) mevcut olan ülkelerde hükümet işlerinde sömürge halklarının hukukunu korumak için gerekli görülen meclis teşkilatının şekli ve amaçları budur. Şarkî Türkistan'dan Çin'e milletvekili gönderilmesi ve Urumçi'de meclis kurulmasından gerek Çin hükümetinin gerekse Yang Zeng-xin'in amacı Şarkî Türkistan siyasetini yukarıda anlatılan kurallara uygun hale getirmek ve Şarkî Türkistan milletini kendi [597] geleceğinin sahibi yapmak değildi. Aslında Çin hükümetinin bu talimattan amacı sadece görünüşte de olsa Şarkî Türkistan hükümetine Cumhuriyet yönetimini uygulatmak ve dünya devletlerinin gözünde Şarkî Türkistan'ı Çin Cumhuriyeti'ne bağlı göstermekti. Yang Zeng-xin da bunda kendisi için bir zarar görmedi. Aslında bu talimatları kendisine çok faydalı olacak şekilde uyguladı. İşte bu meselenin içyüzü budur. Çin hükümeti Yang Zeng-xin'a bu talimatların içeriğini kabul ettirmek için bu hususla ilgili bütün işleri Yang Zeng-xin'ın yetkisine bıraktı ve milletvekilleri seçimlerine gözlemci olmak üzere Çin'den bir heyet göndermedi. Bu konudan habersiz olan millete seçim kanununu ve milletvekilliğin şartlarını ve görevlerini bildirmedi. Velhasıl bu konuda milletin hiçbir hukukuna riayet edilmedi.

Onun için Yang Zeng-xin, Çin Parlamentosuna gönderilmek üzere Çinlilere olan bağlılığı ile bilinen, makam ve kişisel çıkarları için bütün milletinin ve vatanının

geleceğini satabilecek kişileri seçerek sonunda yurdun bazı zenginleri ve beylerine bu seçtiği kişilerin listesini bir seçim sonuç belgesi olarak. Bu milletvekillerine bütün işlerini onun isteklerine uygun olarak yapmaları yönünde talimat verdi. Eğer bu talimata uygun hareket ederlerse geri döndüklerinde onlara büyük makamlara getirme sözü verdi. İşte bu şekilde bu kişileri Şarkî Türkistan'ın yedi vilayetinin milletvekilleri diye Çin'e yolladı fakat bunları millet tanımıyordu. Aslında Yang Zeng-xin'in milletvekiliydiler ve onun çıkarlarına [598] hizmet ediyorlardı. Bu milletvekillerinin Çin parlamentosunda yaptıkları işler hususunda onlardan birinin ağzından duyduklarımı muhterem okuyuculara arz ediyorum. Çin parlamentosuna Aksu vilayetinin milletvekili olarak giden Kuçalı Abdullah Bey ile H.1349 [M.1930/1931]'da Kuça'da görüşüm ve ondan milletvekillerinin Çin'de vatan ve milletleri için ne hizmet yaptıklarını sordum. O günlerde bu kişi Urumçi hükümetinin dışında olduğu için sorularıma doğru cevap verdi ve dedi ki: *“Şarkî Türkistan'dan Çin'e giden milletvekillerinin kendi vatanlarına ve milletlerine kıl kadar faydalı hizmet etmeye gücü yoktur; çünkü Yang Zeng-xin'in bize verdiği talimat sadece Çin'de onun yönetim tarzının ve çıkarlarının propagandasını yapmak, milletin ondan can-ı gönülden memnun olduğunu söylemek, Çin hükümetinin Şarkî Türkistan hakkındaki her plan ve layihasını derhal Yang Zeng-xin'a bildirmek ve onun isteklerine uygun olmayan plan ve lahiyaları reddetmekten ibaretti. Bir sefer Çin hükümeti parlamentoda Şarkî Türkistan'a demiryolu yapılması yönünde bir kanun teklifi sundu. Bu kanun teklifi Yang Zeng-xin'in hakimiyetine tehditti. Binaenaleyh bizler çok uğraşarak zorlukla bu kanun teklifini reddettirdik. Yine bir kere Şarkî Türkistan'ın mülki, mali ve bazı askerî işlerine Türklerden yönetici atamak ve bu şekilde yavaş yavaş Şarkî Türkistan halkının kendi kendini yönetmeye hazırlayıp içişlerinde bağımsız yapmak yönünde bir kanun teklifi parlamentoya verildi. Bundan Çin hükümetinin amacı Yang Zeng-xin ile Şarkî Türkistan milleti arasında bir ihtilaf çıkarmak yoluyla onun otoritesini yıkıp [599] Şarkî Türkistan'ı Çin merkezi hükümetinin otoritesine bağlamaktı. Biz bu kanun teklifini reddettik ve dedik ki: Şarkî Türkistan halkının içinde memleketin mülki, mali ve askerî işlerini idare edebilecek kişiler yoktur. Halk da içişlerinde bağımsızlığı istemiyor ve Yang Zeng-xin ve memurlarının adilane yönetimleri altında huzur ve rahat içinde yaşadığı için mutludur. Bizim bu sözümüzü parlamento üyeleri ve orada hazır bulunan hükümet*

adamları şiddetli bir kahkaha ve alkışlarla karşıladılar ve son derece memnun oldular” (Abdullah Bey’in beyanı bitti).

İşte Çin parlamentosundaki Şarkî Türkistan temsilcileri veya milletvekilleri adıyla Çin’e giden milletini satanların vazifeleri ve hizmetleri buydu. Urumçi’deki danışma meclisi veya vilayet meclisinin sureti şöyleydi: Bu meclise milletvekili seçme işi hiçbir zaman millet tarafından yapılmadı. Gerçekte Yang Zeng-xin’in emriyle Çinli ambanlar (hâkim) kendilerine bağlı olanlardan bir kişiyi tayin ederek yurdun tüccar beylerinden bazı adamları Hükümet Konağı’na (Hükümet Konağı) çağırıp o kişinin milletvekilliğini onlara onaylatıp imza attırıyorlardı. Bu milletvekillerinin çoğu ticaret veya başka kişisel işleri için Urumçi’de yaşayan kişilerden tayin ediliyordu. Bu milletvekilleri yukarıda anlatılan ulusal kurallarca uygun kanun çıkarmak ve Genel Vali’nin icraatını kontrol etmek [600] görevlerini yerine getirmek bir yana bu görevlerin adını bile duymamış adamlardı. Çünkü onlara bu konuda bilgi verme görevini Çin hükümeti yerine getirmiyordu. Aslında bu milletvekillerinin hiçbir görevi yoktu ve sadece bir iki ayda bir defa Yang Zeng-xin bunları çağırırdı. Bazen de önemsiz nutuklar atıp kendini alkışlattır ya da Çin hükümetine gönderilecek bazı uydurma raporları bunlara imzalattırırdı. Elhasıl bu meclis dünyada bilinen danışma meclisinin özelliklerinden tamamen farklı ve sadece bir merasim aleti ve oyuncak idi.

Şarkî Türkistan’da Fabrika ve Telgraf

Çin Cumhuriyet hükümeti, Çin memleketinin ekonomisini geliştirmek için millîşirketler ve çağdaş sanayi tesisleri kurduğu gibi Şarkî Türkistan’da da millîşirket ve çağdaş fabrikalar kurulması için Çin hükümet merkezinden Yang Zeng-xin’a sürekli talimatlar geliyordu fakat Yang Zeng-xin bunlara uymuyordu. Şarkî Türkistan halkı bu memlekette hiçbir çağdaş sanayinin olmamasından ve bu konuda daima yabancı memleketlere muhtaçlıktan şikâyet etmekteydi. Yang Zeng-xin da Çin hükümeti de Şarkî Türkistan milletinin ayıplamalarından kurtulmak için H.1344 [M.1925/1926]’te bir şirket kurdu ve yurdun bütün tüccar ve servet sahiplerini bu şirkete sermaye koyup ortak olmaya davet etti. Bu şirket millîbir kuruluş olmayıp doğrudan Yang Zeng-xin’in yönetimindeydi ve bir kişisel kuruluş hükmünde olduğu için bazı büyük sermaye sahipleri beş-on paya denk gelen bir miktar [601] parayı vergi veriyormuş gibi verip ortak olsalar da sermaye sahiplerinin çoğu koydukları

sermayenin daha sonra Yang Zeng-xin'in veya başka bir Çinlinin cebine gidip yok olmasından korkup, para vermekten kaçındılar. Sonunda Yang Zeng-xin, Şen'lere talimat vererek yurtların sermayedarların hepsinin servetine göre iki hisse veya bir hisse, hatta gerekirse yarım hisse kadar parayı zorla aldı. Bu toplanan parayı kullanarak seksen dönümlük bir fabrika arsası alıp Urumçi'de fabrika kurdu. Bu fabrikada Çinliler ve askerlere gömlek, pantolon ve diğer giyeceklerde kullanılacak ham kumaş dokundu. Bu fabrikada dokunan ham kumaş doğrudan hükümetin elindeydi ve ürünleri kendisi kullandı. Şirkete para verenlerin sermayeleri daha önce şüphe edildiği gibi yok oldu.

Çin hükümetinin diğer bir talimatı Şarkî Türkistan'ın bütün vilayetlerinde tekgraf istasyonu kurulması ve bununla Şarkî Türkistan'ın her noktasından Çin'e ve bütün dünyaya bir iletişim aracı oluşturmaktır. Fakat Yang Zeng-xin bir sürü bahane ileri sürerek bunu kabul etmedi. Özellikle Şarkî Türkistan hazinesinden bu iş için çok para harcamak ona ağır geliyordu. H.1345 [M.1926/1927]'te Çin hükümeti kendisine iki telgraf istasyonu ve gerekli adam ve araçları gönderip birini Urumçi'ye birini de Kaşgar'a kurdurdu. [602]

Yang Zeng-xin'in Şarkî Türkistan'ın Medeniyet ve Ekonomisine Yaptığı İhanetler

Yang Zeng-xin, Şarkî Türkistan halkının medeniyet alanındaki yeni gelişmeleri öğrenmesini bu bölgenin Çin istilasından kurtulmasının önemli bir aracı olarak gördüğü için mi veya kendisi müfrit ve mutaassıp bir geri kafalı adam olduğu için mi bilmiyoruz ama her hâlükarda her türlü medeni usul ve araçları korku, zor ve propaganda ile yok ediyor ve engelliyordu. Yang Zeng-xin yönetime gelmeden önce açılan okullar ve kullanılan matbaaları yönetime geldiği zaman yok ettiği yukarıda anlatılmıştı. Dünya milletlerinin gelişimi ve Şarkî Türkistan'ın geri kalması hususunda konuşan kişiyi komünistlik suçlamasıyla ölüm veya ömür boyu hapis cezası ile cezalandırıyordu. Şarkî Türkistan'da gazete çıkarılmasını engellemesinin yanı sıra yurtdışından her türlü gazete ve dergi girişini de engelledi. Gerek yurt içinden gönderilen mektupları ve gerekse yurtdışına giden mektupları sansüre tâbi tutardı. Yurt dışına çağdaş okullarda okumaları için öğrenci yollamayı hükümete ihanet diye bilir ve öğrendiğinde cezalandırırdı. Yurtdışında okuyup çağdaş bilim ve zanaat öğrenip

gelen yerlileri öldürdüğü ve yıllarca hapsettiği veya sürekli gözetim altında tuttuğu herkes tarafından bilinen ve yurdun nüfuzluları tarafından hoş karşılanan **[603]** bir işti. Yang Zeng-xin milletin kendi çabasıyla medeni ve sosyal alandaki gelişmelere ulaşma çabasını bu şekilde engelliyordu. Mesela Çin hükümeti tarafından Cumhuriyet esaslarına uygun yönetim tarzı, eğitimi geliştirme, sivil toplum kuruluşları kurma, çağdaş yol, demiryolu, köprü ve bunlara benzer yurt ve milletin ilerlemesiyle ilgili talimatları uygulamayı Yang Zeng-xin ya kendi hakimiyetine tehlike veya cebini doldurma hırsına zararlı gördüğü için “*Ahâli cahildir, yeni yöntemlere ciddi bir şekilde karşıdır ve zorla uygulamak ahalinin isyan etmesine sebep verir veya bu talimatın uygulanması için yurdun mali durumu yeterli değildir*” gibi bahanelerle reddediyordu. Elhasıl Yang Zeng-xin sadece kendisinin hakimiyet hırsı ve mutaassıp geri kafalılık mesleği yüzünden Şarkî Türkistan halkını bu medeniyet asrının çok basit ve sıradan özelliklerinden olan okul ve matbaa gibi bir işten bile mahrum ve her türlü yetkiden yoksun yaşatıp dünya milletlerinin en arkasında bıraktı. Aşağıda zikredildiği gibi Şarkî Türkistan’ın bütün zenginliklerini hile ve zulümle toplayan Yang Zeng-xin, bu medeniyet asrında millet için çok önemli bir ihtiyaç olan yol, köprü, telefon, okul ve hastane gibi şeylerden bir tanesini bile hayata geçirmek için bir kuruş bile sarf etmedi. **[604]** Dünyanın en uzak ve önemsiz noktalarının bile yararlandığı bu gelişmelerden Şarkî Türkistan’ı tamamen mahrum tutmaktaydı. Bir milleti esaret altında tutmanın üstüne o milleti böyle bedbahtlık ve karanlığa sürüklemekten daha kötü bir hainlik var mıdır?

Yang Zeng-xin, Şarkî Türkistan’ın bütün zenginliklerini kendisi almak ve yutmak için çok sayıda hile ve zulüm yapıp, Şarkî Türkistan milletini müthiş bir fakirliğe müptela etti. Onun bu hile ve zulümlerinden önemli olan beş tanesini anlatacağız.

1. Karşılıksız (sermayesiz) kâğıt para çıkardı. Bu kâğıtlar dünyada olduğu gibi devlet hazine senedi veya bir millîbanka senedi mahiyetinde değildi. Aslında halkın elindeki altın, gümüş ve mücevherlerden ibaret olan millîekonomik sermayeyi Yang Zeng-xin’in cebine doldurmak için bir araç mahiyetindeydi. Bu kâğıtları halk arasında tedavülü zorla yapıldı. “*Bu kâğıtları almıyorum. Gümüş alıyorum*” diyen kişiyi ölüm veya dayak ve ömür boyu hapis ile cezalandırarak halkı korkutup bunların geçerliliğini

sağladı. Sadece yeni olması şartıyla hükümetin vergi alacağına karşılık kabul ediliyordu ama bu kağıtların karşılığında hükümet hazinesinden altın, gümüş veya bakır para verilmiyordu. Hatta eski para yenisiyle değiştirilmiyordu. Bu kâğıt paraların ne olduklarını mezkûr kağıtlara basılan Türkçe hükümname açıkça anlatmaktadır. Bu hükümname şöyledir: “*Xinjiang (Şarkî Türkistan) Sheng Jiang*⁵⁷³ (genel vali) *Sey Cin Ting (Maliye Bakanı)*’ların hükmü işbu *Henye (Hükümet)* tarafından çıkarılan **[605]** *Tize (kağıt para)*’nın her birini dört yüz daçen (yarmak) bir ser [31,25 g] gümüş paraya eşit olarak vatandaşların içinde harcanıla ve aynı zamanda toprak vergisi ve benzerlerine geciktirilmeden alına. Dolayısıyla sahte tize çıkaranlar cezalandırılacaktır. Diye çıkarılan hüküm. ” *Mingu’nun (Cumhuriyet)* ... yılının ... ayının ... günü”. İşte bu hükümname Şarkî Türkistan halkından ibaret olan fıkra diye tabir edilen kesimin hayat vesilesi olan ekonomisinin köklerini kurutmanın ilanıdır.

2. Yang Zeng-xin bu kağıtları çıkardığı günden itibaren halkın altın, gümüş ve mücevherlerini bu kâğıt paralar karşılığı satın almaya başladı. Ayrıca halkın ihtiyat olarak satmadığı altınlarını almak için çeşitli hileler yaptı. Örneğin pazarda altın gümüş kalmadığı zaman Yang Zeng-xin kendi hazinesinden bir miktar altın çıkarıp sattırır ve böylece halk sakladığı altınlarını çıkarırdı. Pazarda altın çoğaldığı zaman bütün şehirlerdeki adamları bir satıp, yüz satın alırdı. Bu hile birkaç defa tekrarlanıp halk buna aldanmamaya başladıktan sonra altın ve gümüşün fiyatını yükseltirdi. Bu hile ile çok altın ve gümüş yığdı. Daha sonraları mezkûr bir ser gümüş karşılığı olan kâğıt paranın dört tanesine bir ser [31,25 g] gümüş alınır oldu. Bu şekilde Yang Zeng-xin halkın servet ve sermayesi olan altın ve gümüşlerin **[606]** takriben % 90’ını kendi cebine koydu. Halkın servetinin çoğu ise yırtık kâğıttan ibaret kaldı.

3. Yang Zeng-xin, yukarıdaki hileyle halkın altın, gümüş ve mücevherlerini aldıktan sonra yine halkın ticari kârlarının bir kısmını sürekli kendi cebine atmak için bir hainlik yolu icat etti. Ayrıntısı şudur: Daha önce zikredilen kâğıt para Şarkî Türkistan’ın bütün vilayetlerinde geçerliydi. Hoten, Kaşgar vilayetlerinin el sanatları ve Hindistan mallarını tüccarlar Aksu, Kuça, Turfan, İli, Urumçi, Çöçek, Altay vilayetlerine götürüp satıyorlardı. Şarkî Türkistan’ın en önemli ticareti buydu. O

⁵⁷³ Muhtemelen Bölge anlamına gelen “Sheng” (Hucker, **a.g.e.**, s. 419) ve General anlamına gelen “Jiang” kelimelerinin birleşimi.

bölgelerden Hoten ve Kaşgar'a getirilen ticari mal çok az olduğu için tüccarlar o yurtlarda mal satımından elde ettikleri parayı geri getirip tekrar mal alıyorlardı. Yang Zeng-xin bu önemli ticarete ağır bir darbe vurdu. Yani Kaşgar ve Hoten vilayetlerine özel ayrı bir kâğıt para çıkarıp önceki kâğıt paraları bu iki vilayette geçersiz hale getirdi. Bu iki vilayete özel çıkardığı kâğıt paralarda bir ser [31,25 g] gümüşe eşdeğerdi. Ama tüccarlar yukarıdaki doğu ve kuzey vilayetlerinde mallarını mezkûr vilayetlere özel para haline gelen kâğıtlarla satmaya mecburdular fakat o kâğıtları Hoten ve Kaşgar'a getirip mal almak mümkün değildi. Çünkü o kâğıtlar bu iki vilayetin pazarlarında geçmiyordu. Bu nedenle tüccarlar çok zor [607] bir durumda kaldılar ve Yang Zeng-xin'dan bütün vilayetlerinin parasının önceki gibi aynı olmasını talep ettiler. Yang Zeng-xin bu talebi kabul etmeyerek tüccarların mal satımından elde ettikleri parayı Urumçi hazinesine verip karşılığını Kaşgar ve Hoten hazinesinden almaları talimatını verdi. Tüccarlar bunun altındaki hileyi anlamayıp “*aslında uzun yollarda para taşıma zahmetinden kurtulduk*” diye bu talimata sevindiler. Beş altı ay sonra bu havale (Çincesi Huì qián) bir kâr elde etme yöntemi haline geldi. Yani Yang Zeng-xin, % 20 işlem ücreti koyup havale hakkından kesinti yapmaya başladı. Yıldan yıla bu havale kesintisinin oranını arttırıp sekiz-on yıl içinde Urumçi hazinesine 100 kâğıt para veren kişi Kaşgar ve Hoten hazinesinden 20 kâğıt para alır oldu. İşte resmi olarak değerleri eşit olan bu iki kâğıt para arasında bu kadar fahiş bir fark oluştu. Bu iki kâğıt paranın bu farklı değerlerinin arasındaki kâr tamamen Yang Zeng-xin'ın kendi kişisel servetine eklenmekteydi. Tüccarlar bu yüzden uğradıkları zararlarını mallarının fiyatlarına ekleyip hafifletmekte olsalar da karlarının % 50-60'lık kısmını kaybettikleri açıktı. Bu zararın çoğu mezkûr tüccarlardan mal alan çiftçi ve hayvan yetiştiricisi olan halkın sırtındaydı. Çünkü hükümet bu iki çeşit parayı resmi olarak aynı bedel üzerinden kabul ediyordu.

[608] 4. Yang Zeng-xin, Hoten, Çerçen ve Altay dağlarındaki altın madenlerinde kendi sermayeleriyle ticaret yapan madencilerin hepsine maden başına her ay belli bir miktar altını hükümete verme ve karşılığında hükümet tarafından belirlenen fiyat üzerinden kâğıt para alma talimatı verdi. Bu fiyat altının piyasa fiyatında fahiş bir şekilde azdı. Yang Zeng-xin tarafından bu işle görevlendirilen Altın Beyi, madenciler sırtlarına yüklenen altını çıkarsın ya da çıkarmasın her hâlükarda

mezkûr miktarda altını dayak veya hapis zoruyla alıyordu. Madenciler çoğu zaman istenen miktarda altın bulamayıp dayak ve hapisten kurtulmak için borç alıp ya da varını yoğunu satıp pazardan yüksek fiyata altın alıp, ucuz fiyata Altın Beyine satmaya mecbur oluyorlardı. Madenciler bu beladan kurtulmak için madencilik zanaatını bırakmak isteseler de hükümet onlara izin vermeyip zorla madencilik yaptırıyordu. Böylece milletin zengin bir unsuru olan madenciler tamamen müflis olup Yang Zeng-xin ve memurlarının hırsının kurbanı oldular. Önemli bir millîekonomik kaynak olan madenlerden elde edilen gelir Yang Zeng-xin ve memurlarının özel servet kaynakları oldu.

5. Yurttaki bütün zirai ve zanaat mahsulatı ve iç ve dış ticaret mallarının hepsinden önceden beri Çin hükümetinin aldığı vergiler başka dünya memleketlerindeki kilerden hayli fazlaydı. Yang Zeng-xin bu vergileri her yıl [609] bir miktar arttırıyordu. Bu artıştan elde edilen sınırsız gelir Yang Zeng-xin'in kendi kişisel servetine katılıyordu. İşte ticaret, zanaat ve madencilik işleri tamamen eski usulde yapılmaktaydı. Bu çağda benzeri olmayan zahmet ve masrafla elde edilen az bir kârda zahmeti çeken ve hükümetten hiçbir yardım almayan milletin çiftçileri, ustaları ve tüccarların elinden yukarıdaki şekilde bir hile ve zulüm ile alınmaktaydı.

Yang Zeng-xin, bu anlatılan yöntemler ve bundan başka çok sayıda büyük küçük hile ve zulümlerle Şarkî Türkistan'ın altın ve gümüşlerini Çin'deki yabancı şirketlerin bankalarına yatırıp Çin'de ev, arsa ve başka mal varlığı edinip dünyanın en büyük milyonerlerinden biri oldu.

Yang Zeng-xin'in Öldürülüşü

H.1347/M 1928'de Yang Zeng-xin'ı, Wai⁵⁷⁴ Cuşi (Dışişleri Bakanı) Fan Yao-nan⁵⁷⁵ adlı bir yöneticisi öldürdü. Bazı yabancı yazarlar “*Yang Zeng-xin'i yeni medeniyet ve gelişim taraftarları*⁵⁷⁶ öldürdü” diye yazıyorlar fakat bu söz gerçeğe uymayan bir vehimdir. Gerçek şudur ki mezkûr Fan Yao-nan çok mutaassıp geri kafalı

⁵⁷⁴ Dış, dışarı, yabancı ülkeler manasındadır. Bkz. Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 1994.

⁵⁷⁵ Japonya'da eğitim görmüş, Yang Zeng-xin tarafından önce Aksu daha sonra Urumçi valiliğine atanmıştır. Aynı zamanda bölgesel yönetimin dışişlerinden sorumluydu. Ailesi fertleri ile birlikte idam edildi. Bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 240.

⁵⁷⁶ Son dönem Uygur edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan “Uygangan Zimin”de de Fan ileri görüşlü, cumhuriyet ve özgürlük taraftarı bir kişi olarak resmedilir. Bkz. Abdurehim Ötkür, **Uygangan Zimin**, Ürümçi, Helk Neşriyatı, 1987, s. 1-15.

bir adamdı. [610] Bu yüzden Yang Zeng-xin ona herkesten çok güveniyordu ve onu hem dışişleri bakanı hem de özel müşaviri yapmıştı. Fakat Fan Yao-nan mutaassıp eski kafalılık mesleğinin üstüne fevkalade katılmış bir Türk ve Müslüman düşmanıydı. Onun için Yang Zeng-xin'in Müslümanlara yaptığı zulmü az bulmakta ve yerlilerle Çinlileri medeni ve ceza hukukunda eşit tutmasından son derece rahatsızdı.

Bu nedenle Fan Yao-nan kendisi gibi olan Çinlilerle gizli bir örgüt kurup Yang Zeng-xin'ı öldürmeye karar verdi. Yang Zeng-xin'ı ve bakanlarını Wai Cuşi Hükümet Konağı (Dışişleri Bakanlığı)'na yemeğe davet edip hepsini sofrada öldürdü. Ondan sonra taraftarları ile Genel Vali Hükümet Konağı'na hücum ettiğinde Genel Valilik baş kâtibi Cin, Hükümet Konağı içindeki askerleri Fan Yao-nan'e karşı hareket ettirip onu yakalayıp öldürdü ve kendisi Genel Vali oldu.

g. Jin Shu-ren'in Hükümet Dönemi

Jin Daluya⁵⁷⁷ adlı bu adam bazı şehirlere şen (hakim) olmuş ve daha yeni Yang Zeng-xin tarafından Genel Valilik merkezine başkatip tayin edilmişti. Yang Zeng-xin'in öldürüldüğü mecliste o da vardı. Fakat olaydan bir iki saat önce bir bahaneyle meclisten çıkıp Genel Valilik Konağı'na gelmişti. Bu Jin Da-luya'nın Fan Yao-nan'in örgütüne dahil olduğunu, [611] olaydan haberdar olup önemli bir işi yani Hükümet Konağını Fan Yao-nan için işgal etme vazifesini üstüne alıp meclisten bir bahaneyle geri döndüğünü bu olaydan iki yıl sonraki seyahatimde Urumçi'de güvenilir kişilerden duydum.

Fan Yao-nan, Yang Zeng-xin'ı öldürüp yanındaki silahlı adamlarıyla birlikte Genel Valilik Konağı'na saldırıp içeri girdi. Bu saldırıyı görüp olayı anlayan konaktaki askerler derhal silahlanıp Fan Yao-nan'a karşılık vermeye başladılar ve Fan Yao-nan'ı mağlup ettiler. Bu durumu gören Başkatip Cing derhal başsız kalan askerlerinin komutanı olup Fan Yao-nan'ı tutuklama emri verdi ve bir saatlik çatışmadan sonra Fan Yao-nan'ın adamlarını öldürüp kendisini canlı yakaladı. Urumçi'deki üst düzey yöneticilerin çoğu Fan Yao-nan'ın ziyafetinde öldüğü ve çok azı Genel Valilik Konağı'nın dışında kaldığı için Genel Valilik Konağı'ndaki askerlerin komutası bu küçük rütbeli Jin Da-luya'ya kaldı. Bu şekilde Jin Da-luya,

⁵⁷⁷ Wade Giles: Ta Lao-yeh. Bkz. Hucker, **a.g.e.**, s. 68.

Hükümet Konağı içinde hem komutan hem hükümdar oldu, silah ve hazineyi ele geçirdi. Hükümet Konağı'daki askerlere bolca para vererek onları kendine bağladı. Urumçi'nin en güçlü askerleri Genel Valilik Konağı'ndaki askerlerdi ve bütün silah ve cephane de ordaydı. İşte bu asker, silah, cephane ve hazineleri eline alan Jin Dalu'ya bir gecede Yenişehir'in [612] (Çinlilerin şehri) bütün kapılarını (girişlerini) tahkim edip oradaki bütün sözü geçen Çinlileri kendi yanına çektikten sonra Urumçi ve etrafındaki bütün askerî ve mülki yöneticileri Genel Valilik Konağı'na çağırdı. Genel Vali seçme konusunu gündeme getirdi. Üst düzey yöneticiler hiçbir şekilde alt düzey bir yönetici olan Jin Daluya'yı Genel Vali yapmayı akıllarına getirmemişler ve üst düzey çalışanlardan birinin seçilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Fakat orta ve alt düzey yöneticiler ve şehirdeki askerler Cin'i seçip muhalefet eden ileri gelenleri silahla tehdit ettiler ve bu ileri gelenler bu durumu görüp boyun eğmeye mecbur oldular. Jin Daluya'yı Genel Vali ilan ettiler. Çin Cumhuriyetinin merkezine yani Nanking hükümetine haber verdiler ve Cin'in Genel Valiliğinin onaylanmasını talep ettiler. Nanking hükümeti Cin'i Şarkî Türkistan'a genel vali ettiğini açıklayarak Çin'in büyük vilayetlerin Cumhuriyet hükümetinin verdiği unvan olan Cuşi⁵⁷⁸ unvanını verdi. Genel Vali unvanı Şarkî Türkistan'da kaldırıldı. İşte bu Jin Cuşi'yi Çin ve Şarkî Türkistan'daki düşmanları Jin Shu-ren (önemsiz adam demektir), dostları Jin Duben⁵⁷⁹ (diktatör) derler. Biz de ona Jin Shu-ren diyeceğiz. Bu Jin Shu-ren hiç bir işte değişiklik yapmadan Yang Zeng-xin'in yolundan yürüyeceğini ilan etti. Bu adam istibdat ve [613] zulümde Yang Zeng-xin'in yolunda yürüse de siyaset ve yöneticilikte onun kadar yetenekli değildi. Onun bu liyakatsizliğini dostları da gizlemeyip kabul ettiler.

Jin Shu-ren'in İdare Teşkilatı Yang Zeng-xin dönemindeki şeklin aynısıydı. Bu adam sadece askerî ve mülki idarecilerin imparatorluk dönemindeki unvanlarını kaldırıp Cumhuriyet dönemindeki unvanları kabul etti. Bunu aşağıdaki tabloda görebilirsiniz.

⁵⁷⁸ Forbes, **a.g.e.**, s. 38.

⁵⁷⁹ Askerî komutan manasındadır. Shen Shi-cai'in iktidarda olduğu dönemde bu unvanı en büyük hükümdar manasında kullanmıştır. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.III, s. 307.

	İmparatorluk ve Yang Zeng-xin Dönemlerinde	Cumhuriyet Döneminde
Genel Vali	Cang-Cung	Cuşi
Vilayet Valileri	Dotey	Şen Cın Cang
Ordu Komutanı	Titey	Sicang
Alay Komutanı	Şetey	Locang

Diğerleri önemsizdir.

Jin Shu-ren'in hükümdar olduğu günden itibaren en önem verdiği işi kendisi için servet toplamaktı. Bu yolda Yang Zeng-xin'in izinden yürümesinin üstüne dış ticaret mallarına Tengşuy (?) adlı yeni bir vergi koydu. Bununla birlikte daha önce % 18-22 arasında alınan **[614]** vergi % 30'dan % 35'e kadar alınır oldu. Bundan başka birkaç çeşit iç vergi ve değişik vergiler koydu. Madenlerden çıkarılan altınları önceki gibi almanın üstüne halkın elindeki altınları ve kadınların ziynet eşyalarını her türlü yöntemlerle almaya başladı. Hatta zorla alınabildiğini bile duyduk. Jin Shu-ren döneminde Çin Cumhuriyet hükümeti Guo Min Dang Partisi'nin eline düştü. Meşhur diktatör Çan Kay-şek'in⁵⁸⁰ yeni hükümetinin merkeziyetini güçlendirmek için yaptığı işlerden biri Çin'den yeni çağdaş bilimleri okuyan gençleri çeşitli bahane ve unvanlarla Şarkî Türkistan'a sık sık yollamasıydı. Bunda amacı mezkûr gençleri Şarkî Türkistan'daki hükümet işlerine dahil edip yavaş yavaş bu yurdu Çin merkezine kesin bir şekilde bağlamaktı. Jin Shu-ren de Guo Min Dang Partisi'nin gücünden korkup onları kabul etmeye ve vilayetlere gidip halkı Cumhuriyetin faziletleri hususunda propaganda yapmalarına izin vermeye mecbur oldu. Fakat Jin Shu-ren kısa zaman sonra bu gençleri vilayetlerden geri getirip hepsini Urumçi'ye topladı ve onlara hiçbir iş yaptırmadı. Çünkü o gençlere halk iyi gözle bakmaya başlamıştı. Bu durum Jin Shu-ren'e iyi bir bahane oldu ve bazı küçük görevler verip onları Urumçi'de durdurdu.

⁵⁸⁰ Pinyin: Chiang Kai-shek (1887-1975) Milliyetçi Çin Partisi (Goumindang, Koumintang)'ın ve 1928'den 1949 yılına Çin'de, 1949-1975 yılları arasında Tayvan'da Çin Cumhuriyeti'nin lideri. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 69-72.

Böylece Çan Kay-şek'in girişimi sonuçsuz mu kalacak veya başka bir olay mı çıkacak tam olarak belli olmayıp herkes bir endişe içinde olduğu günlerde Urumçi ve Çin arasındaki yollar Kumul inkılabı sebebiyle kapandı. Çin ve Urumçi arasındaki geliş-gidiş hemen hemen kesilip Çan Kay-şek'in girişimleri tamamen durdu. [615]

E Şarkî Türkistan'ın Son İnkılabı⁵⁸¹

1. Başlangıç

Şarkî Türkistan, H.1350[M.1931]'de başlayıp bugüne⁵⁸² kadar devam eden Millî İnkılabı yurdumuzun tarihi için çok önemli bir olaydır. Bu inkılap bu yurt halkının yeni bir uyanış ve saadet döneminin başlangıcıdır. İşte bu nedenle bu inkılabın olaylarını bu kitapta yazmak, bu kitabın önemini çok yükseltir. Fakat bu kitabı ben yazdığım için bu inkılap ve olaylarını bu kitapta yazmaktan beni aşağıdaki sebepler engelliyor:

1. Ben bu inkılabın önemli bir azası olma şerefiyle iftihar ettiğim için benden başka tarafsız bir kişinin yazması daha uygundu.

2. İnkılap esnasında bizden kaynaklanan hata ve ayıpları kabul etmek ve meslektaşlarımız olan diğer zatların hatalarını gizlemeden yazmak tarihçilik vazifesinin en önemli farzıdır. Bu noktanın benim için çok zor olması tabidir. Çünkü kendi hatalarımızı zikretmek vicdanımızın dertli azabını iyice arttırır. Meslektaşlarımızın hatalarını yazmam onların bana kırılmalarına sebep olur.

[616] 3. Ben kendi gördüğüm olayları şüphesiz biliyorum ama görmediğim olayları mütevatir bir şekilde duyduğun haberler ve vesikalara bakarak yazman lazımdır ve bunda bazı eksik fazlalık veya hata olma ihtimali vardır.

4. İnkılap esnasında gösterdiğimiz çabalar ve milletin bu yolda döktüğü kanları ümit ettiğimiz iyi akıbet ve saadet ile sonuçlanmayıp aksine millete bugün müptela olan felaket gözümün önünde durduğu için elim titiyor.

5. “Şarkî Türkistan inkılabı bitti” demiyoruz ve şimdi bir karanlık dönemi yaşıyoruz ve sonuçta bir aydınlığa kavuşmanın ümidi vardır. Binaenaleyh bu inkılap

⁵⁸¹ Eserin kaleme alındığı dönem olan 1939 itibariyle son inkılab.

⁵⁸² Eserin kaleme alındığı tarih olan 1939.

bittikten sonra, baştan sona bütün olayların ayrı bir kitap halinde yazılmasının uygun olduğunu düşünüyordum. İşte bu nedenlerden ötürü kitabımı Jin Shu-ren yönetiminin dönemi olayları ile bitirmiştım ve inkılap olaylarını yazmamıştım. Fakat kitabı bitirdikten sonra Hindistan'daki Şarkî Türkistan Halkının (Şarkî Türkistan'ın millîbirlik) Cemiyeti'nin üyeleri bu inkılabın olaylarını bu kitaba yazmamı talep ettiler ve yukarıdaki yazmama sebeplerine karşı aşağıdaki makul delilleri getirdiler:

1. Sekiz yıldan beri bu inkılabın olaylarını hiç kimse yazmadı ve bundan sonra da yazacak tarafsız kimse yoktur ve inkılap olaylarını **[617]** senin kadar iyi bilen kimse de yoktur. Eğer sen yazmazsan bu önemli tarihi olaylar unutulacaktır.

2. Tarihçiliğin farzını eda etme hakkını kullanmaya hiçbir engel olamaz.

3. İnkılap bitmedi ama geçmiş olaylarımız çok ibretlik olaylardır. Gelecek için önemli ve faydalı tecrübe sermayesidir. Binaenaleyh olayları Şarkî Türkistan'ın yegâne tarihi olan bu kitapta yazmak senin önemli bir görevindir.

Aziz vatandaşlarımızın bu samimi mektubunda söylenen bu deliller hakikatin tâ kendisidir ve buna karşılık olarak bir cevap da bulamadım. Binaenaleyh mümkün olduğu kadar kendimi tarafsız vaziyete alıp gözümle gördüğüm olayları, duyduğum veya vesikalarda gördüğüm haber ve bilgilerden benim nazarımda şüphesiz doğru olanları özet olarak yazmayı kabul ettim. İnkılapta meslektaşlarımız olan zatların vatan ve millet için yaptıkları hizmet ve fedakarlıkları tam bir ihlas ve samimiyetle zikretmeye gayret ettim. Kendimden ya da meslektaşlarımdan kaynaklanan yanlış ve hataları hakikatiyle beyan ettim. Çünkü bunu yapmazsam tarihin asıl amacı olan ibret alma hususiyeti yok olur ve bu şekilde tarihçilik **[618]** farzını terk etmiş olurum. Bunun için muhterem meslektaşlarımızın böyle bir yararı göz önüne alıp benden gücenmemelerini ve beni affetmelerini ümit ediyorum. Yine benden başka mücahitlerin olaylarını gözüm ile görmeyip mütevatir olarak duyduğum ve vesikalardan yazdığım için bazı yerlerde şüphe olması mümkündür ve yine onların olaylarını olması gerektiği gibi ayrıntılı yazmaktan da acızım. Bazı mücahitlerden dostlarımız aracılığıyla kendi olaylarını ayrıntılı olarak yazıp vermelerini rica ettim. Ama maalesef fırsatları olmadı. Bu yüzden mecburen karşımızda bulduğumuz bu eksikliği muhterem meslektaşlarımızın affetmelerini ve bir yanlışlık varsa

bildirmelerini ve gerekli ayrıntıyı vermelerini ümit ediyorum ve inşallah ikinci baskıda bu muhtemel eksiklikleri tamamlarız.

İmza [619]

a. İnkılabın Sebepleri

İnkılabın sebebinin haksız istila olduğu herkesçe bilinmektedir ve herkes bunu kabul etmektedir. Ama inkılabın çeşitli alt sebepleri vardır ve bu sebepleri beyan etmek yararsız değildir. Bunun için Şarkî Türkistan inkılabının haksız istiladan kaynaklanan alt sebeplerini biraz ayrıntısıyla beyan edeceğiz. Bu sebepler de ikiye ayrılır:

1. İlk bakışta göze görünen sebepler,
2. Biraz düşünme ve araştırmadan sonra malum olan sebepler,

İlk bakışta göze görünen sebepler şunlardır:

1. Jin Shu-ren'in yukarıda anlatılan zulümleri
2. Jin Shu-ren mutaassıb bir Türk düşmanıydı, liyakatsiz ve yönetim kabiliyeti olmayan biriydi. Onun bu vasıfsızlığından daha önce Türkler ve Çinliler arasındaki medeni ve ceza hukukunda eşitlik yavaş yavaş yok olmaya başladı ve yurttaki Dotey ve Şenler hatta ticaretçi ve zorba Çinliler, Türklere ellerinden gelen zulüm ve tecavüzleri yapmaya başladılar. Bu konuda halkın Jin Shu-ren'e yaptığı başvurular cevapsız kalıyordu.

[620] 3. Yukarıda anlatıldığı gibi Çin'den gelen gençlerin çoğu Şarkî Türkistan'ın mevcudiyetini tamamen berbat eden bir yöntemi yani yukarıda anlatılan Sun Yat-sen'in planını uygulamaya çalıştılar. Kalanları Komünistlik yolunda oldukları için onların Şarkî Türkistan'ın kaderini Rusların eline vermeye çalıştıkları ortaya çıktı. İşte bu iki fırka Çinli gençlerin Şarkî Türkistan için tehlikeli unsurlar olduklarını halk apaçık öğrendi. Şarkî Türkistan milletinin ruhiyatını bilmeyen kişiler bu inkılabı sadece işbu insafsızlık ve zulümler ve kat be kat tehlikelerin yüz vermesiydi diye fikir bildiriyorlar.

Düşünme ve araştırmadan sonra malum olan sebepler şunlardır:

56 yıllık esaret döneminde Şarkî Türkistan halkı, Çin hakimiyetine tâbi olarak muhalif ve Çinli ve yerli hükümet memurlarına daima nefret gözüyle bakıyor ve sürekli bu rezaletten kurtulmayı arzuluyordu. Fakat aşağıdaki nedenler yüzünden bu arzunun fiiliyata geçmesi mümkün olmadı.

1. Önceki inkılapta dökülen kanlar ve Yakup Bey'in zulümlerinin benzerinin yeniden ortaya çıkmasından korku,

[621] 2. Çin taraftarı olan beyler ve kişisel çıkarları yüzünden huzursuzluk çıkarmama taraftarı olan Ahund ve zenginlerden oluşan muhafazakarların nüfuz ve iktidarlari,

3. Halkın tamamı arasında güçlü bir siyasi bağ kurmanın imkansızlığı,

4. Çin hükümetinin güç gösterisi ile milleti daima korkutmakta olması ve bunun karşısında milletin tamamen silahsız olması,

İşte bu durumlar Şarkî Türkistan halkını Çin hakimiyeti altında yaşamaya mecbur etmek için yeterli nedenlerdir. Ama daha sonra özellikle Çin yönetimi Cumhuriyete dönüştükten sonra Şarkî Türkistan'daki Genel Vali ve hükümet adamları olan Çinlilerin yalnızca sözde Çin hükümetine bağlı olup, aslında Çin hükümetinin nüfuzunun dışında kalarak Şarkî Türkistan'ın bunların bağımsız ve insafsız yönetimlerine bağlanıp kalması, yavaş yavaş halka malum olmaya başladı. Halk kendilerinin Çin merkezi hükümetinin hakimiyetinin dışında olduğunu ve çok az bir azınlık olan Çinli göçmenlerin mahkûmu olarak kaldıklarını anladıkça vicdanları çok acı bir duygu ve derin bir utanca boğuldu. Bu aç ve zorba azınlığı başlarından çevirip atmanın mümkün olduğunu biliyorlardı. [622] Ama yine birlik olamama, nüfuzlu kişilerin gafleti veya muhafazakarlığı ve de halkın genelinin tecrübesizliği bu işi geciktirmekteydi. Şarkî Türkistan'daki Genel Vali ve hükümet adamları bu durumu bildikleri için mezkûr nüfuzluları bazı önemsiz işler ile mutlu edip, onun sayesinde kendileri istedikleri insafsızlığı kıyamete kadar yapabilme hayalindeydiler. Fakat halkın içinde bu durumun günden güne tehlikeli bir yöne doğru gitmekte olduğunu düşünenler çoğunlukla seslerini çıkarmıyorlardı. Bunların çoğu mezkûr Çinli azınlığı aradan çıkarıp Şarkî Türkistan'ın siyasi meselesini doğrudan Şarkî Türkistan ahalisi ve Çin hükümeti arasında çözümlenmesi düşüncesine bağlıydılar. Ama bu teoriyi

hayata geçirmek için bu aydın zatların birlik ve örgütlü olma noktasına gelmiş olmaları gerekmektedir. Bunu tesis etmek ve başarmak için halkın içinde tecrübeli ve siyasi kişilerin olması gerekliydi ve böyle kişilerin o zamanlarda Şarkî Türkistan'da olmadığı maalesef herkesçe biliniyordu. Fakat bununla birlikte halk ümitsizliğe kapılmadan bu ideali hayata geçirmek için gerekli görülen aşağıdaki meseleler hususunda gizlice hareket edildi:

1. Şarkî Türkistan'daki Çinlilerin gücünün miktarını bilmek,
2. Komşu ülkelerin inkılabı fırsat bilip Şarkî Türkistan'a askerî veya siyasi müdahale yapıp yapmayacaklarını anlamak,
- [623] 3. Halkın ruhiyatını araştırıp onların inkılaba hazırlık durumlarını anlamak için çalışmak ve bu iş için ciddi kararlı ve gayretli kişileri aramak,
4. İnkılap için her yerde gizli teşkilat kurmanın mümkün olup-olmadığını araştırmak
5. Şarkî Türkistan'ın hangi noktasının inkılabın merkezi olmaya uygun olduğunu araştırmak,

Bu meselelerin bir kısmını veya hepsini önemseyen ve aktif faaliyete geçen kişilerden birkaçını biliyorum ama bu kitapta onların isimlerini zikretmeyi uygun görmüyorum. İşte bu ideale uygun bir teşkilat ortaya çıkmaya başladığına dair emareler ortaya çıkmaya başladığı bir vakitte inkılap başladı. Fakat yukarıdaki gibi bir teşkilat ortaya çıkmadan bu inkılap genişleyip ve vaktinden önce ve düzensiz bir şekilde genele yayılıp liyakatsiz ellere düşüp kaldı. Her halükârda yukarıdaki ideal hayali önceki zamanlardan beri halkın gönlüne yerleştiği için, bu inkılaba halkın geneli derhal katıldı. O güne kadar devam eden ve son 10 yıl içinde meydana gelen facialar ve halkın üstüne düşman tarafından yağdırılmakta olan vahşi [624] katliam ve zulümlere rağmen halkın ümitsizliğe kapılmadan günden güne özgürlük için fedakarlıkta sebat etmekte olmaları; yukarıdaki doğru ideal, sağlam ruhiyat ve vatanseverlik ve milletperverliğin neticesidir.

b. İnkılabın Başlangıcı

Bu başlık altında anlatılan olaylar önceleri sadece birkaç tane nedenden doğan ve daha sonra ikinci kısım sebeplere uygun millîinkılap şeklini alan olaylardır. Ayrıntısı şudur: Jin Shu-ren tarafından Kumul ve Barköl arasındaki Tanrı dağlarındaki yerleşim bölgelerine hâkim olan Çinli memurlar, oradaki Türklere haddinden fazla zulüm ve baskıya yol açtılar ve hatta namusa musallat olmakta çekinmediler. Mezkûr Türkler bu durumu şikâyet edip Jin Shu-ren'e birkaç kere başvurdular. Fakat Jin Shu-ren bu başvurulara gerekli cevabı vermedi. Onun için bu Türklerin tahammülü tükendi ve H.1350'nin başı ve M.1931'in Mayıs ayında dağlık bölgedeki bir yerleşim yerinin beyi olan Salih Daruga gizlice 40-50 silahlı adamını toplayıp ansızın Çinli hakimın üstüne baskın yapıp hakimi ve birkaç tane askerini öldürdü. Civardaki bütün Çin askerlerini öldürüp veya esir alıp onların [625] tüfek ve cephanelerini alıp, çok sayıda silahlı adam sahibi oldu. Ondan sonra mezkûr dağların bütün yerleşim yerlerindeki Türkler gelip Salih Daruga'ya katılıp epey çok kuvvet toplanıp bu hareket bir millîinkılap şekli aldı.⁵⁸³ Jin Shu-ren bu inkılabı bastırmak için Kumul dağlarına asker yolladı fakat bu dağların doğal siperleri ve mücahitlerin içindeki yetenekli avcılarının faaliyetleri sebebiyle Jin Shu-ren'in askerlerinin çoğu öldü. Kalanlar perişan bir halde kaçıp Kumul şehrine geri döndüler. Bu zaferle mücahitler cesaretlenip Kumul dağlarındaki bütün yerleşim yerlerini ve şehirlerden başka bütün Kumul bölgesini işgal ettiler. Jin Shu-ren bu inkılabın haberi Şarkî Türkistan'a yayılmadan önce bastırmak için güçlü bir ordu yolladı. Bu askerler hem Kumul ve hem de Barköl tarafından mücahitlerin üstüne saldırdılar. Bu saldırıdan mücahitlerin lideri Salih Dorya korkup bir miktar askeriyle kaçıp gitse de, daha sonra ona katılan yine başka bir yerleşim yerinin beyi Hoca Niyaz Hacı yurdun katliama uğrayacağını bildiği için gayret gösterip avcılarını yanına toplayıp ani baskınlar ve pusu ile gayri nizami harbe devam edip, sonuçta Çin askerlerini ağır bir şekilde mağlup edip kaçırdı. Ondan sonra Hoca Niyaz Hacı, Kumul dağlarındaki yerleşim bölgelerinin ağızlarına [626] avcılar yerleştirip sağlam savunma merkezleri oluşturdu ve dağlık bölgenin dışına çıkmadı. Bu şekilde inkılabın liderliği Hoca Niyaz Hacı'nın eline geçip işleri iyi bir şekilde idare etti. Jin Shu-ren gücü yettiği kadar asker yollayıp birkaç kere saldırırsa da bu

⁵⁸³ 22. haritaya bakınız.

saldırılarda ağır zayıf vererek mağlup oldu. Sadece Kumul şehri ve düz bölgeler Jin Shu-ren'in elinde kaldı ve yaklaşık 20 bin askerî orada konuşlandırdı. Kumul bölgesinin çok verimli yerleri olan dağlık bölgesi ise tamamen Hoca Niyaz Hacı'ya kaldı ve bu durum 10 ay devam etti. Bu zaman zarfında iki taraf birbirlerinin üstüne küçük küçük baskınlar yapsa da genel olarak mücahitler galipti.

Bu süre içinde Sucu ve Dunhuang'ın hükümdarı Ma Zhong-ying'in (Ga Sıling⁵⁸⁴) tebâsından bazı Tunganlar, Hoca Niyaz Hacı'nın yanına gelip hizmet etmeye başladı. Hoca Niyaz Hacı ile Ma Zhong-ying arasında bazı mektuplar aracılığıyla biraz dostluk da oluşmaya başladı. Ma Zhong-ying bundan yararlanıp Şark Türkistan'da bir miktar ganimet ve silah elde etmeyi düşünerek takriben 20 bin kişilik kuvvetle Kumul'a geldi. Hoca Niyaz Hacı ona bir miktar askerle yardım etti. Fakat kendisi ona ciddi bir şekilde katılmadı ve müstahkem konumunu terk etmedi. Hoca Niyaz Hacı'nın tuttuğu bu yol çok iyi bir yoldu çünkü Tunganların bu gelişlerinin amacı Hoca Niyaz Hacı'ya yardım etmek değil, aslında [627] Hoca Niyaz Hacı'nın yardımıyla Jin Shu-ren'in bazı askerlerini mağlup edip bazı yurtları soyup, talan edip çok sayıda silah, para, mal elde edip geri dönmektir. Yolda meşhur İsveçli seyahatçi Sven Heiden⁵⁸⁵ ve yanındaki kabileyi soyması da bu sefer sırasında gerçekleşmişti. Onun için Hoca Niyaz Hacı'nın ona katılmaması çok iyi bir işti. Elhasıl Ma Zhong-ying, Hoca Niyaz Hacı'nın ve Kumul'daki Tunganların yardımıyla Jin Shu-ren'in Kumul'daki askerlerini mağlup edip, onları şehir kalesinde kuşattı ve Kumul bölgesindeki halk soyup talan edip Kumul'un 112 mil batısındaki Ciku Cing'a kadar ilerledi ve bu esnada halkın mallarından ve Jin Shu-ren'in askerlerinden aldığı silahları dört-beş yüz deveye yükleyip Sucu'ya geri döndü. Hoca Niyaz Hacı'nın askerlerine hiçbir şey vermedi. Ma Zhong-ying'in bu seferinde yaptığı soygunculuğu, günahsız halka yaptığı zulümler ve tahribatı sebebiyle Hoca Niyaz Hacı çok müteessir olup, onun dostluğunu bıraktı ve bir daha onunla alaka kurmama kararı aldı. Hoca Niyaz Hacı ondan sonra dağlık bölgesini iyi savunup oradan çıkmadan gücünü arttırmaya çalıştı. Jin Shu-ren, Ma Zhong-ying'in geri dönmesini Hoca Niyaz Hacı'yı [628] mağlup etmek için uygun bir

⁵⁸⁴ Wade Gilles: Ga Ssu Ling, Küçük Komutan demektir. Bkz. Forbes, a.g.e., s. 52.

⁵⁸⁵ Sven Heiden olayı kitabında ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. Sven Anders Heiden, **The Flight of "Big Horse": The Trail of War in Central Asia**, Sven (Ter. F. H. Lyon) New York, E. P. Dutton, 1936, s. 129-153.

fırsat olurdu düşünerek Sheng⁵⁸⁶ adlı bir yöneticinin komutasında Kumul'a çok sayıda asker yolladı. Sheng çok sayıda çatışmalardan sonra Barköl tarafından Hoca Niyaz Hacı'nın merkezi olan dağlık bölgeye girdi. Hoca Niyaz Hacı mağlup olup kendi merkezini terk edip bütün kuvvetini alıp Doğu tarafındaki Karlık dağı tarafına kaçtı. Sheng, Kumul dağlarının büyük kısmını işgal etti. Fakat Hoca Niyaz Hacı'nın askerleri ani baskınlar ve gayri nizami saldırılarla Sheng'ın askerlerine çok zayıat verdiler. Sheng'ın azık ve levazımâtını ganimet aldılar. Diğer taraftan kışın soğukluğu nedeniyle Çin askerleri çok zayıat verdi. Onun için Sheng, Kumul dağlarını boşaltıp geri döndü ve Hoca Niyaz Hacı yine kendi merkezini geri aldı. Bu tarihte yani yaklaşık H.1350 Ramazan [M.Ocak/Şubat 1932] ayında Barköl dağlarındaki Kazaklar Bar Molla [?] adlı beylerinin komutasında inkılap çıkarıp Barköl ülkesini tamamen ele geçirdiler. Bölgedeki Çinlileri öldürüp, evlerini yakıp ve mallarını tamamen ganimet aldılar ama Jin Shu-ren güçlü bir ordu gönderip Kazakları mağlup edip Barköl bölgesini geri aldı ve oradaki Çinlilerin uğradığı zararı bütün Şarkî Türkistan halkından zorla yardım toplayıp tazmin etti. Daha sonralarda Jin Shu-ren hile ile Bar Molla'yı yakalasa da Kazaklar dağlarda kendi bağımsızlıklarını korudular. Sheng, Kumul dağlarından kaçıp geldikten sonra Jin Shu-ren, Hoca Niyaz Hacı'nın [629] üstüne saldırmaya cüret edemedi sadece Kumul ve Barköl şehrinde çok sayıda asker bulundurup savunma vaziyeti aldı. Hoca Niyaz Hacı'nın askerleri sık sık Çin askerlerinin üstüne saldırmaya ve onların silah ve azıklarını ganimet olarak almaya başladılar. H.1351 [M.Mayıs 1932]'in başlarından itibaren Hoca Niyaz Hacı'nın askerî ehemmiyeti artıp Kumul bölgesi gerçekte onun hakimiyeti altında girdi ve Jin Shu-ren bundan çok korkmaya başladı. Diğer taraftan Hoca Niyaz Hacı'nın başarısının haberi mübalağalar ile Şarkî Türkistan'ın bütün vilayetlerine yayıldı ve bütün halk ümitlerini o tarafa bağlamaya başladı. Jin Shu-ren bu duruma çare arayıp sonunda Ruslar ile bir gizli anlaşma yaptı ve bu anlaşmanın içeriği ayrıntılı olarak malum değilse de inkılap başladıktan sonra Ruslara Şarkî Türkistan'da geniş bir ekonomik ayrıcalıklar verilecek ve onun karşılığında Ruslar, Jin Shu-ren'e uçak ve başka silahlar

⁵⁸⁶ Doğu Türkistan halkının maşeri vicdanında onulmaz acılar bırakan, müellifin ifadesi ile Dahhak yılanını bile utandıracak kadar zalim ve acımasız, Doğu Türkistan'da Müslüman Türk varlığını yok etmek için Stalin'in emrinde 1933-1944 yılları arasında soykırıma varan katliam ve asimilasyon politikasının uygulayıcısı Çinli asker ve politikacı. Bkz. Ömer Kul, **Altay Kartalı Osman Batur Han**, Rumuz, İstanbul, 2019, s. 24; Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 99; Forbes, **a.g.e.**, s. 251.

verecekti. Gerekli olursa asker göndermenin de bu anlaşmanın içeriğinde olduğu biliniyordu. Bu anlaşma gereğince Ruslar Jin Shu-ren'e yedi tane uçak ve bir miktar silah ve cephane verdi ve uçakları kullanmak için pilotlar gönderdi. Jin Shu-ren birkaç feda uçakları Hoca Niyaz Hacı'nın üzerinde gönderse de dağlık bölgede [630] hiçbir işe yaramadı. Bu durum Hoca Niyaz Hacı, Turfan'a ilerleyene kadar devam etti.

2. [İnkılabın Gelişimi]⁵⁸⁷

a. Turfan İnkılabı

Hoca Niyaz Hacı yukarıdaki vaziyetten memnundu fakat bu duruma çok güvenip de kendi merkezinden başka yere çıkmayı ve fetihler yapmaya başlamayı hiç kabul etmiyordu. Çünkü fetih için kendi gücünü yeterli görmüyordu. Yerinde durup gücünü yeterli hale getirdikten sonra yenilmez bir güçle ilerlemeyi gerekli görüyordu. Hakikaten Hoca Niyaz Hacı'nın bu düşüncesi çok yerindeydi. Fakat daha önce Ma Zhong-ying ile dönmeyen veya daha sonra Gansu'dan gelen ve Hoca Niyaz Hacı'nın emrine giren Ma Shi-ming⁵⁸⁸ ve Ma Zhan-jiang⁵⁸⁹ başta olmak üzere iki yüz kadar Tungan vardı. Bunlar biraz askerlik eğitimi olan adamlar oldukları için Hoca Niyaz Hacı onları askerlere eğitim verme vazifesine memur edip iş yaptırıyordu. Bu Tunganlar, Hoca Niyaz Hacı'yı Turfan'a gitmeye teşvik ediyorlardı. Fakat Hoca Niyaz Hacı yukarıdaki fikrinde sağlam duruyordu ama inkılapçı olmadan önce soygunculuğa alışan Tunganlar, Hoca Niyaz Hacı'nın bu ihtiyatlı yaklaşımından bıkip H.1351'in Şaban [M. Aralık 1932] ayında isyan çıkardılar.

[631] Hoca Niyaz Hacı onları mağlup edip dağlık bölgedeki yerleşim yerlerinden kovup çıkardı. Bu Tunganlar kaçıp arka yollardan ilerleyip Turfan ülkesinden en doğusundaki Çıktım⁵⁹⁰ kasabasına geldiler ve "Hoca Niyaz Hacı bütün kuvvetleriyle geliyor" diye söylenti yaydılar. Bu söylentilerin etkisiyle Turfan şehrinden yaklaşık 55 mil [24,1 km] doğusundaki Piçan⁵⁹¹ şehrinin halkı inkılaba kalktılar ve şehri bir saldırı ile aldılar. Bu haber Turfan'a geldiğinde Turfan ahalisi

⁵⁸⁷ Eserde olmayan bu başlık konunun daha iyi anlaşılabilmesi için tarafımızdan eklenmiştir.

⁵⁸⁸ Gansu'lu Müslüman Çinli asker. Bkz. Kul, **a.g.e.**, s. 127; Forbes, **a.g.e.**, s. 246.

⁵⁸⁹ Kul, **a.g.t.**, s. 84.

⁵⁹⁰ Behtiyar ve diğ., **a.g.e.**, s. 2623.

⁵⁹¹ Behtiyar ve diğ., **a.g.e.**, s. 2623.

gayrete gelip her taraftan Çinlilerin üstüne saldırmaya başladılar. Bu sırada yukarıdaki Tunganlar ve Piçan mücahitleri Turfan'a gelip yerleştiler. Turfan halkı bu gelenlerin sadece biraz Tungan olduğunu ve Hoca Niyaz Hacı'nın henüz kendi merkezinden çıkmadığını öğrenip bu vakitsiz hareketlerinden pişman oldular ama bu pişmanlık faydasız olduğu için mecburen Tunganlarla birleşip savaşılmaya başladılar. Sert çatışmalardan sonra Turfan, Lükçün⁵⁹² ve Toksun şehirlerini fethettiler. Bu esnada Turfan bölgesindeki bütün Tunganlar mezkûr Tunganlara katılıp hepsi silahlandı. Bir Tungan'ı Shifu⁵⁹³ Siling [Başkomutan] unvanı ile hükümdar seçtiler. Turfan halkı Tunganların bu işine içlerinden karşı olsalar da ihtilaf çıkmasından çekinerek mecburen mezkûr Başkomutan'a itaat ettiler. [632] Bu sırada Urumçi'den Bai Zhihui⁵⁹⁴ (Erkanı Harp Reisi) çok sayıda asker, 12 araba top ve makinalı tüfekte Turfan'a saldırdı. Turfan mücahitleri ve Tunganlar şehirden birkaç mil uzakta karşı koyup sert çatışmalardan sonra Bai Zhihui ağır bir yenilgiye uğrayıp kaçtı. Mücahitler onu kovalayıp Hongliu⁵⁹⁵ bölgesinde ona yetişip düşmanı dağıttılar ve mezkûr 12 araba top, makinalı tüfek ve cephaneleri mücahitler ganimet yaptı. Bu savaşta Tunganların hükümdarı Başkomutan'ı Turfan mücahitlerinden biri düşman zannedip öldürmüştü. Onun yerine yukarıda adı geçen Ma Shi-ming, Başkomutan oldu. Bu savaş sonucunda mücahitler Hongliu dağlık bölgesi ve Davançın boğazını ellerine alıp bu Urumçi ile bölge arasındaki yegâne büyük yolla asker gelmesini imkânsız hale getirdiler. Jin Shu-ren, Çinli askerler yeterli olmadığı için Urumçi, Gulca, Çöçek ve Altay vilayetlerindeki göçmen beyaz Ruslardan birkaç bin kişiyi askere alıp yukarıda adı geçen Sheng'i Zhihui (Erkanı Harp Reisi) unvanı ile bu Ruslara kumandan tayin etmişti. Şevval [Ocak/Şubat 1933] ayında Jin Shu-ren, mezkûr Sheng Zhihui'i Rus askerleri ve birkaç bin Çinli asker ile Gocing, Çambulak ve Çıktım yoluyla Piçan'e

⁵⁹² Behtiyarve diğ., a.g.e., s. 2623.

⁵⁹³ Burada müellifin "Savfi" şeklinde yazdığı kelimenin ana, asıl, baş, manalarındaki "Shifu" ("师傅", **Google Çeviri**, <https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E5%B8%88%E5%82%85/14.06.2020>) olabileceğini değerlendirerek o şekilde yazdık.

⁵⁹⁴ Müellif "بي زيخوي" şeklinde yazmış. Zhi Hui (Wade Gilles: Chih Hui) komutan manasındadır. Bkz. Hucker, a.g.e., s. 159. Başındaki "Bai" muhtemelen özel isim olmalı. Çinlilerde soy isim ardından unvan gelecek şekilde hitap çok yaygındır. Burada ifade edilmek istenen bölgesel yönetimin bütün silahlı unsurlarının komutanı olan "Bai" isimli kişidir.

⁵⁹⁵ Turfan yakınlarında bir nehir. Bkz. Nicholas M. Short, Robert Blair (Jr.), **Geomorphology from Space: A Global Overview of Regional Landforms**, Washington, Nasa, 1986, s. 503.

yolladı.⁵⁹⁶ [633] Sheng Zhihui, Piçan'e saldırıp oranın halkına katliam uyguladı ve oradan Lükçün'e ilerleyip orayı ele geçirdi. Bu sırada Ma Shi-ming, Tunganlar ile bütün silah, cephane ve hazineyi alıp Karaşehir tarafına kaçtı. Turfan halkı silahsız ve parasız kalsalar da Sheng'a çok iyi direndiler fakat mağlup oldular ve bu çatışmalarda millîkomutan Maksud Ahund (Mahmud Sicang'ın kardeşi⁵⁹⁷) ve Tohta Ahund (Timur Sicang'ın kardeşi) başta olmak üzere çok sayıda mücahit şehit oldu. Kalanlar dağılıp Timur Bey başta olmak üzere bin silahlı asker kaçıp Man Şi Min'in arkasında Karaşehir'e geldiler. Yurdun önde gelenlerinden Hamdullah Alem Ahund, Mir Musul Bey ve Mahmud Bey başta olmak üzere dağ yoluyla Hoca Niyaz Hacı'nın yanına gittiler. Geri kalan halk çinli komutan ve onun emrindeki vahşi Rus ve Çinli askerlerin katliam ve talanına maruz hale geldiler. Birkaç gün içinde Turfan bölgesinde çok büyük ve kasavetli katliam oldu, özellikle Piçan şehrinde adam kalmadı. Yaşlı, genç, kadın ve küçük çocuklardan da pek çoğunu şehit ettiler. Ma Shi-ming, Karaşehir'i şiddetli çatışmalardan sonra ele geçirdi ve orayı merkez yapıp, Altışehir'e ilerlemeye başladı. Ayrıntısı aşağıda gelecektir. [634]

b. İptidai ve Tecrübesiz Bir İnkılapçının Düşünce ve Hareketleri

Sağımı solumu fark ettiğim günden itibaren Çinli memurların Şarkî Türkistan halkına yapmakta olduğu zulüm ve kibirleri ve vatandaşlarının bu durum karşısındaki çaresizliği ve her haktan mahrumiyetinden çok müteessirdim. Bu dertten çok geceler hayal ve vesveselerle uykusuz sabahlıyordum. Fakat yaşıma küçük, bilgim yok, tecrübesiz, maddi ve manevi yönden güçsüz olduğum için bu dertlerimi hiç kimseye söyleyemiyordum. Söylesem de kimse dinlemezdi. İşte bu halde medrese tahsiline devam edip 22 yaşında tahsilimi bitirip müderris oldum ve yavaş yavaş bu işte kendimi geliştirdim ve öğrencilerim çoğaldı. Böylece sözümü dinleyebilecek genç yiğitlerin sayısı yüzü aştı ve bu durum yukarıdaki kederli duygumu bir vicdani arzu ve fikir seviyesine yükseltip, vatan ve millet için harekete geçme isteği günden güne gönlümde artmaya başladı. Bu isteğin sevkiyle talebelerimin, dostlarımın ve halkın genelinin sevgi ve saygısını bana yönelten dini ve sosyal nedenlerde sebat edip bu konuda

⁵⁹⁶ 22. haritaya bakınız.

⁵⁹⁷ Kul, a.g.t., s. 133.

başarılı oldum. Böylece talebelerim, dostlarım ve avam halktan çok sayıda kişinin fikirlerime katılmasını kuvvetle ümit [635] edebilecek seviyeye geldim. Fakat memleketin durumu ve milletin ruhiyatı ve düşmanın gücü konularına yeteri kadar vukufiyetim yoktu. Bu konuda yeteri kadar vukufiyet sahibi olmadan bir teşkilat kurmayı caiz görmüyordum. Bu şekilde bir vukufiyet hasıl etmek için yurdun her tarafını dolaşacak bir seyahatin gerekli olduğunun farkındaydım. Fakat Şarkî Türkistan'da ulema sınıfının seyahati genelde çok hasis bir amaç için olduğundan o hasisane seyahat yapan kişilerden biri olarak görünmeyi vicdanım kabul etmeyip tereddüt içindeydim. Sonunda buna iyi bir bahane buldum. Çöçek şehrinde oturan Şeyh Muhammed Murad Efendi'nin yanına gidip hadis ve tefsir okumak, âli sened hasıl etmek için Çöçek'e gideceğim diye hazırlandım. H.1349 Şevval [M.Şubat/Mart 1931] ayında Hoten'den yürüyerek Kuça, Korla, Karaşehir, Turfan, Urumçi, Çöçek, İli, Aksu ve bunların arasındaki şehirlere gittim. Altı ay süren bir seyahat yapıp Hoten'e geri döndüm. Bu seyahatimde yurdun vaziyeti ve milletin ruhiyatı ve düşmanın gücü hakkında bende hasıl olan kanaat yeterince iyiydi ve gayretimi fevkalade güçlendirdi. Çok sayıda şehirde sadık ve ciddi vatansever ve milletperver buldum fakat maalesef tam bir siyasi ve Millî İnkılabı dürüst bir şekilde yönetebilecek bir kişinin var olup olmadığını [636] tam anlayamadım. Bu yüzden kimseyle açık bir müzakere ve fikir alışverişi yapmam mümkün olmadı. Fakat Gulca'da Hacı Sabit Damolla'nın bir Millî İnkılab için faaliyete geçme düşüncesinde olduğunu öğrendim ve benim de aynı arzuda olduğumu ona bildirdim. Bu zat o günlerde Hac niyetiyle yurtdışına gitmeye hazırlandığı için benimle yeteri kadar fikir alışverişi yapmadı ve ben de bütün niyet ve amacımı anlatamadım. Fakat ikimiz de bu konuda ciddi olduğumuzu anladık ve birbirimiz hakkında bu kadar bilgi sahibi olarak ayrıldık.

Bu seyahatimde kanaatim şu iki noktada toplandı:

1. Her şeyden önce askerî mahiyette bir gizli teşkilat kurmak ve düşman farkına varmadan önce yeterli güce sahip olmak, bunun sayesinde bütün Şarkî Türkistan halkını teşvik ederek inkılaba hazırlamak,

2. İnkılabın merkezinin Hoten vilayeti olması; çünkü hem coğrafi konumu hem de halkının ruhî durumu itibariyle hepsinden bu vilayeti daha uygun gördüm. Fakat buna en büyük engel ve bu konudaki gayretimi zayıflatan bir mesele vardı ve o da

halkın silahının olmayışı ve yurdun coğrafi konumunun silah temin etmeye uygun olmamasıydı. “*Bu engeli aşmak için en iyi çare yurdun her tarafında inkılab çıkması ve düşmanın gücünün parçalanmasıdır*” diye düşünüyordum ve bunun için yine bir [637] seyahat yapmak gerekiyordu. Birkaç seyahat yapmayı düşünerek aslında ne yapacağını bilmez bir halde bir buçuk yıl geçti ve sırrım ilk baştaki gibi sadece gönlümde kaldı. Bu esnada yukarıdaki Kumul inkılabı çıktı. Az da olsa haberleri Altışehir’e gelmeye başladı. H.1351 [M.1932]’de düşmanın bütün gücünü Kumul’a topladığı ve diğer yerlerde sadece asayışı temin edecek kadar ihtiyati gücünün bile olmadığı malum oldu. Böylece yukarıdaki beni ne yapacağımı bilmez bir halde bırakan engel bir miktar hafifledi. Sadece Altışehir bölgesinin önemli yerlerinde teşkilat kurmayı yeterli gördüm. Bunun için kendi düşünceme uygun gördüğüm yöntemle askerî mahiyette bir teşkilat kurmaya karar verip H.15 Cemaziyülevvel 1351 [M.16 Eylül 1932]’de en küçük kardeşim Nur Ahmed Ahund’a bu fikrimi anlatıp onu davet ettim. O olağanüstü heyecanla bu fikri kabul edip birinci üye oldu ve o günden itibaren birer ikişer üye toplamak için adım atmaya başladık ve bir ay içinde elliden fazla üyesi olan bir gizli cemiyet vücuda getirdik. Hoten’de bu cemiyetin çok kısa bir süre içinde yeteri kadar üyeye sahip olmasının şüphesiz olduğu anlaşıldı. Kaşgar, Yarkend ve başka yerlerde de cemiyet kurma fikri ortaya çıktı. Kaşgar’ın hepsinde daha önemli ve kolay olduğunu düşünerek oraya önce Nur Ahmed Ahund’u daha sonra üyelerimizden Kurbanullah’ı yolladık. Çünkü [638] bu ikisi birkaç yıldan beri Kaşgar’da tahsil görmekte olup medrese talebeleriyle alakaları epey fazlaydı. Bu talebelerden üye toplamak hepsinden kolaydı. Bu ikisi bu vazifeden başka Kaşgar’da hükümetin hareketlerini takip etmek ve oradaki Çin askerlerinin askerî gücünü öğrenmek ve buna benzer işlerle görevlendirildiler. Onlar Kaşgar’da cemiyet kurmaya muvaffak olamadılar ama diğer vazifelerini iyi bir şekilde yerine getirip inkılaba yetişip geri geldiler.

Hoten’deki üyelerimizin en önemli faaliyeti mümkün olduğu kadar silah toplamak ve para bulmaktı. Diğer gizli faaliyetlerimiz de takdire şayandı. Altı ay devam eden gizli adımlarımız sayesinde Karakaş’ın bütün kentlerinde her sınıftan üye toplanıp her sınıfa ve aslında her üyeye kendisine uygun görevler verildi. İlçi etrafından da önemli sayıda üye cemiyete dahil oldu. Düşmanın bütün durum,

hareketleri ve gizli bilgilerini günü gününe öğrenmeye muvaffak olduk fakat bu süre içinde düşman bizim hiçbir hareketimize vâkıf olamadı. Sonuç olarak Şevval [M.Ocak/Şubat 1933] ayında üye sayımız ve silahımız Hoten vilayetindeki Çin güçlerine denk gelecek hale geldi. Şaban [M.Aralık 1932] ayında Hacı Sabit Damollam, Hicaz, Türkiye, Mısır ve Hindistan seyahatinden dönüp Hoten’e geldi. Yukarıda anlatıldığı gibi bu zâtın ciddi bir inkılap düşüncesi içinde olduğunu üyelere anlattım ve bazı uluslararası siyasi meseleler [639] hususunda bu zattan bilgi almak yoluyla düşüncelerini test etmeye karar verdik. Bir akşam ev boş kaldığında bu zâta “*Şarkî Türkistan’da bir millîinkılap çıksa komşu devletlerin bundan yararlanıp Şarkî Türkistan’a askerî veya siyasi müdahale yapıp yapmayacakları hususunda bilginiz var mı?*” diye sordum. Bu zat Mısır, Hicaz ve Hindistan’da bazı siyasetçiler ile görüşüp bu konuda onlardan edindiği malumata göre o günlerde geçerli uluslararası hukukun bir yurdun içişlerine başka yabancı devletlerin karışmasına engel olduğunu ve bu konuda kanaatinin kamil olduğunu beyan etti ve sözünü kesmeden; “*Gulca’daki görüşmemizde ciddi bir düşüncenin varlığını bildiğim için seninle teşrik-i mesai yapmak ve Hoten’de bir inkılap teşkilatı kurmak amacıyla doğruca Hoten’e geldim*” dedi. Ben de böyle bir teşkilatın mümkün olduğunu söyledim fakat gelişmeleri anlatmadım. Çünkü ben cemiyetin başkanı olsam da üyelerin çoğunluğunun onayı olmadan bir kişiyi üyeliğe kabul etme yetkim yoktu.

Hacı Sabit Damollamın yanından ayrılıp cemiyet meclisine girdim ve yukarıdaki müzakereyi anlattım. Üyeler oybirliği ile Hacı Sabit Damollama sırrımızı söyleyip cemiyete üye olmasının kabulüne karar verdiler. Ondan sonra ben Hacı Sabit Damollama sırrımızı söyleyip açıklama yaptım. Bu zat fevkalade memnun olup cemiyete üye olmayı talep etti [640] ve cemiyete dahil oldu. Hacı Sabit Damollam, Ramazan [M.Aralık 1932/Ocak 1933] ayında Kur’an dersi verme perdesi arkasında Kur’an’ın cihat ayetlerini tefsir edip umumi bir teşvik görevini üstüne aldı. Bu teşvikat halk üzerinde önemli oranda tesir gösterip bizim üye toplama görevimize çok yardım etti. Ramazan [M.Ocak 1933]’ın sonunda başka bir önemli üyemiz oldu. O, Hoten’in en önde gelen dini ve millînüfuza sahip olan Muhammed Niyaz Alem Ahund’du. Bu sayede Şevval [M.Ocak/Şubat 1933] ayında cemiyetin üyeleri gayet hızlı bir şekilde

arttı. Üyelerin hepsi silahlı olmasa da 20 tanesi tüfek ve kalanlar kılıç ve süngü (neyze) taşıyordu.

Şevval ayının 16 [M. 12 Şubat 1933]'sı Pazar⁵⁹⁸ günü bütün üyelere haber verilip ayın 20 [16 Şubat 1933]'si Perşembe günü Karakaş şehrini fethetmek suretiyle inkılabı başlamaya karar verildi. Pazartesi gecesi üyelere 18 kişi bütün üyeler adına vekil sıfatıyla Muhammed Niyaz Alem Ahund'u başkanlığa seçip ona biat ettik. Hacı Sabit Damollam, Başkan'a danışman ve eğitim, adalet ve din işlerine, ben de askerî işlere tayin olup Perşembe savaşa başlama kararı teyit edildi. Pazartesi günü de Karakaş ve de İlçi hükümet dairelerindeki muhbirlerimiz hükümetin bizim hareketimizi öğrendiklerini, bizi yakalamak için Hoten'deki askerleri yeterli görmeyip Guma'daki Çin askerlerini çağırdıkları, o askerlerin yola çıktığı [641] ve Perşembe günü Karakaş'a geleceklerini haber verdiler. Biz bu haberi duyup yakındaki üyelerin toplanmasını istedik ve Karakaş'a Perşembe günü saldırma kararını bozarak [M.14 Şubat 1933] Salı günü saat 10'da saldırmaya karar verdik.

c. Hoten İnkılabı

Yukarıdaki karara uygun olarak Karakaş'a saldırmanın zamanı geldi fakat toplanan kuvvetlerimiz 67 kişiydi. Gücümüzün azlığına rağmen kararımızdan vazgeçmeyip saat 10'da saldırı emrini verdim. Düşman gafil avlandığı için çatışma yarım saat devam edip Şen (Çinli hakim) başta olmak üzere 36 Çinli öldürüldü ve 12'si İlçi'ye kaçtı, kalanları esir aldık ve böylece saat 11'de şehri fethedip huzuru sağladık. Akşam namazına kadar şehir etrafındaki halktan balta, kürek, sopa taşıyan 10 bin kadar kişi şehre doluştu. Gece saat 03'te 1.000 kişi Karakaş nehrinin kıyısına gönderilip İlçi yolunu kontrol etmekle görevlendirildi. Bununla beraber yine birer bin kişiyi büyük kardeşim Abdullah Ahund ve üyelere İsmail Damollam'ın komutası altında Zava'ya yolladık. Orayı ele geçirmek ve Guma'dan gelmekte olan Çin askerlerine engel olma [642] emri verdik. Ertesi gün Çarşamba, Karakaş'ın zabt-u rapt işleri ve bazı

⁵⁹⁸ H. 16 Şevval 1351 tarihi, esas aldığımız Diyanet ve TTK hesaplamalarına göre 11 Şubat 1933 Cumartesi gününe denk geliyor. Orijinal el yazma metinde 16 rakamının üzeri kırmızı kalemle çizilerek 15 olarak düzeltilmiş. Ancak biz bu tashihi kimin tarafından yapıldığı hususunda emin olamadığımız için, müellifin günü Pazar olarak açıkça ifade etmesinden ve devamında belirtilen haftanın günlerinin tutarlı olmasından hareketle miladi tarihi 12 Şubat 1933 Pazar olarak aldık. Bundan sonraki bütün dönüşümlerde müellifin verdiği bu tarihi esas aldık.

programların hazırlığıyla geçti. Akşam nehir kıyısındaki askerler İlçi'ye yaklaşmak emri alıp hareket ettiler. Zava'daki askerler geceleyin Piyalma'ya ulaşmak ve Guma'dan oraya gelmekte olan Çin askerlerini gafil avlamak için yürüyüşe geçtiler. Fakat Çin askerleri bu yürüyüşten haberdar olmuşlar ve Piyalma'dan geceleyin ilerleyerek yolda pusu kurup bekliyorlarmış. Bizim askerler bundan habersiz halde yaklaştıklarında düşmanlar hemen bunları ansızın oka tutup çok sayıda kişiyi şehit ettiler, sonuçta mücahitler dağılıp geriye kaçtılar. Çin askerleri arkalarından kovalayıp 20 mil [32,19 km] boyunca çölde yine çok sayıda askerimiz şehit oldu. Bu olayda şehit olanların sayısı 200'e yakındır. Mücahitler Kumrabat⁵⁹⁹ ve Tarboğaz'da⁶⁰⁰ toplanıp savunma vaziyetini alıp beklemeye başladılar. Akşam saat 9'da düşman geldiğinde Tarboğaz'da çok şiddetli çatışmalar oldu ve müstahkem yerler düşmanın eline düştü fakat mücahitler akşam şiddetli bir saldırı ile düşmanı kesin olarak mağlup edip kaçırdılar. Ama bu tehlikeli ve alt üst çöllerde düşmanı geceleyin kovalamadılar. Düşman kaçtığı gibi Guma'ya gitti. O Perşembe günü İlçi'ye doğru yürüyen askerlerimiz şehre bir mil uzaklıktaki Aktaş'a geldiklerinde şehirden bir kıta atlı Çin askerî çıkıp yaşanan çatışmada mücahitler mağlup olup geriye döndüler ve düşman da arkalarından kovalamayıp **[643]** şehre geri döndü. Böylece her iki tarafımızdaki düşmanın taarruz güçleri geri döndüğü için biz emin olduk. İlçi'yi kuşatmak ve Kaşgar'dan gelme ihtimali olan düşman kuvvetlerine karşı koymak için hazırlık yapmaya başladık. 25 Şevval [21 Şubat 1933] Salı günü İlçi'ye iki koldan asker yolladık fakat şehre saldırmadan şehirden birkaç mil [2-3 km] uzakta durup Kaşgar tarafından kuvvetli düşman askerlerinin gelip gelmediği netleşinceye kadar İlçi'yi o şekilde uzaktan kuşatmaya karar verildi. Ben Zava'ya gidip Kaşgar'dan gelen haber olup-olmadığını bizzat kontrol etmeye ve orada kuvvet toplamaya başladım. Çarşamba günü Kaşgar tarafından dikkate değer bir kuvvet gelmediği veya Yarkend'in bu tarafında kuvvet olmadığı açıkça belli oldu. Onun için ertesi gün Perşembe şehirde büyük kardeşim Abdullah Ahund, İlçi cephesinin başkomutanı tayin edilip İlçi'yi kuşatmaya yolladık. Cuma günü askerlerimiz şehrin kuzeyindeki Narbağ kentine ve

⁵⁹⁹ Kordinatlar: 37.2042,79.5347. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁰⁰ "Kumrabat Padişahım" diye geçiyor, koordinatlar: 37.196,17.94687. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

batısındaki Şorbağ⁶⁰¹ mahallesine ulaşip oraya yerleştiler. Akşam 6'da Çin askerleriyle iki dökme top (teypu) ile Narbağ cephesine saldırdılar. Üç saatlik çatışma sonunda mücahitler düşmanı araya alıp düşmanın komutanı başta olmak üzere çoğunu öldürdüler ve çok az bir kısmı kaçıp Yenişehir'e girebildi. Toplar, ölen ve esir alınan düşmanların silahları mücahitlerin eline geçti ve mücahitler düşmanı kovalayarak şehre doğru ilerleyip Eskişehir'i [644] fethettiler. Bu haber gece Karakaş ve Zava'ya ulaştı. Ertesi gün seherde ben İlçi'ye gitmek ve kuşatma işini bizzat yönetmek için İlçi'ye geldim. Zava'daki askerlere tayin edilen komutanların yetersiz oldukları anlaşıldığı için küçük kardeşim Nur Ahmed Ahund, Zava komutanlığına tayin edildi. İlçi'de Cumartesi gününden itibaren Yenişehir'i dört taraftan araya alıp kuşatma şiddetlendi ve 13 Zilkade [11 Mart 1933]'ye kadar savaş devam etti. 13 Zilkade [11 Mart 1933]'den itibaren düşman ile aramızda resmi mektuplaşma başladı. Bazı günlerde savaş duruyor bazı günlerde şiddetleniyordu. Sonunda 18 Zilkade [16 Mart 1933] Perşembe günü ateşkes konusunda uzlaşma sağlandı ve barış görüşmeleri başladı. Ertesi gün Cuma müzakere için bizim taraftan Yenişehir'e heyet gitti ve barış konusunda uzlaşma sağlanıp anlaşmanın imzalanması için düşmanın başkomutanı akşam benim yanıma geldi. Düşman bütün silah ve hükümet hazinesini, atları ve şehri bize teslim edecek ve biz de onların can ve mallarına dokunmayacaktık. Ayrıca isteyen düşmanın Müslüman olması şartıyla barış anlaşması imzalandı. Ertesi gün Cumartesi'den itibaren silah ve hazinelerini teslim etmeye ve bir taraftan âlimlerin önünde Müslüman olmaya başladılar. Bu sırada Kaşgar, Yarkend, Kargalık ve Guma'dan kuvvetli Çin askerleri toplanıp önceki Hoten valisi Yen? Dotey'in komutası altında Guma'dan [645] Hoten'e doğru geldikleri haberi ulaştı. Derhal İlçi'den ele geçen tüfek ve cephaneleri askerlere dağıtıp Pazartesi akşamı Mevlevi Sıbgatullah'ı 650 kişilik bir kuvvetle Zava cephesine yardıma yolladık. Salı akşamı düşmanın Piyalma'ya geldiği haberi geldi ve Zava cephesinin komutanı Nur Ahmed Ahund benim savaş meydanında hazır bulunmamı talep etti. Onun için ben seherde Zava'ya hareket ettim ve akşam saat 5'te Zava'ya geldim. Bu düşmanın Kumrabat'a gelip ileri karakol güçlerimizle çatışmaya başladıkları vakit imiş. Derhal Kumrabat'a hareket ettik. Saat 5.30'da çatışma şiddetlenip saat 11.30'a kadar hiçbir tarafın kazanmadığı

⁶⁰¹ Şorvağ olarak ta geçer, Hoten şehrinin batısında bir mahalle. Bkz. Yakup Buğra, a.g.e., s. 86.

bir savaş oldu ve saat 11.30'da dūřman kaçmaya başladı. Bizim atlı askerlerimiz dūřmanı Aklenger'in⁶⁰² yakınlarına kadar kovalayıp, gece karanlık sebebiyle geri dōndüler ve karargaha (Tarboğaz) geri dōndük. Bōylece Kařgar tarafından dūřman gelmemesinden emin olup taarruz sırasının bize geldiğini hissettik. Bu arada Hoten vilayetinin doğusundaki Çıra⁶⁰³ ve Keriye şehirleri de fethedildi. Mezkûr iki şehre biz asker göndermedik. Halk kendisi fethedip Hoten hükümetine biat ettiler.

Kumrabat Savaşı'ndan kaçan “Çin askerleri Guma'ya gitmeden önce Guma'da Çin askerlerini Hotenliler tamamen yok etmişler” diye afaki bir söylenti ortaya çıkıp bundan dolayı heyecanlanan Guma halkı şehre hücum edip [646] küçük bir çatışmadan sonra şehri fethettiler fakat üçüncü gün mezkûr haberin yalan olduğu ortaya çıktı. Yani Yen Dotey askerleriyle birlikte kaçıp Guma'ya geldi. Halkın çoğu kaçıp şehirden uzaklaştı ve dūřmanlar şehirlere girip katliam, soygun ve talan yapmaya başladı. Yaklaşık 250 kiři şehit oldu ve şehirdeki bütün ev, saray ve medreseleri talan ettiler. Bu sırada Kařgar'dan Yen Dotey'e yardım için gönderilen iki top ve bir kıta Kırgız askerî Kargalık'a gelip oradan Guma'ya hareket etti ve Kargalık halkı şehre saldırıp şehri fethettikten sonra mezkûr yardım askerlerinin arkasından kovalayıp Beşerık'ta⁶⁰⁴ yaşanan savaş sonunda dūřman mağlup ve esir edilip top ve cephaneler ele geçirildi. Yen Dotey, Guma'da bu haberi duyup şaşırıp kaçmaktan başka çare olmadığını dūřündüğü için Çinlileri ve askerlerini alıp ana yolu bırakıp dağ yolundan Yarkend'e hareket etti. Yol üstünde her yerde halkın önünü kesip çok fazla zayiata neden oldu. Öldürebildiği kadar günahsız halkı öldürdü ve abadlıkları ateşe verip binbir güçlkle Yarkend'e vardı.

Guma faciası Hoten'de duyulunca Zilhicce [M. Mart 1933]'nin başında Nur Ahmed Ahund ve Mevlevi Sıbgatullah'ı iki bin kişilik kuvvetle Guma ve Kargalık mücahitlerinin yardımına yolladık. Fakat bunlar gitmeden Yen Dotey, Yarkend'e gitmiş ve Kaşgar'dan yeni takviye gelen askerlerle Yarkend'de önemli oranda Çin

⁶⁰² Stein'a göre Hoten'in batısında ve doğusunda olmak üzere iki adet Aklenger var. Müellifin anlattığı yer Zava dolaylarındaki yani Hoten'in batısındaki Aklenger olmalıdır. Koordinatları: 37.2074,79.3801. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁰³ Behtiyar ve diğ., **a.g.e.**, s. 2614.

⁶⁰⁴ Koordinatları, 37.8709,77.5558. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

askerî [647] toplanmıştı. Nur Ahmed Ahund, Kurban bayramına Kargalık'a vardı. Bu arada Poskam şehrini de halkın kendisi fethedip Kargalık mücahitleri ile birleşip Yarkend nehri kıyısında toplanmışlardı. Nur Ahmed Ahund, kendisi bir miktar kuvvetle Kargalık'ta kalıp Mevlevi Sıbgatullah komutasında Yarkend'e asker yolladı. Bunlar savunmasız Yarkend Eskişehir'e girseler de şehir içinde şiddetli çatışmalar yaşandı ve Mevlevi Sıbgatullah şehit oldu. Fakat askerler daha da gayrete gelip savaşa devam edip sonunda düşman mağlup olup Yenişehir'e kaçıp oraya sıkıştı. Nur Ahmed Ahund bu haberi duyup derhal Kargalık'tan hareket ederek Yenişehir'i kuşattı. Yukarıda anlatıldığı şekilde Hoten'den Yarkend'e asker yolladıktan sonra İlçi şehrini başkent yapmaya karar verdik. 5 Zilhicce [M.1 Nisan 1933]'de Muhammed Niyaz Alem Ahund törenle Karakaş'tan İlçi'ye taşındı. Ertesi gün Hoten vilayetindeki şehirlerin önde gelenleri yeni baştan Alem Ahund'a biat edip kendisi Melik unvanı ile hükümdar ilan edildi. Yarkend'e Çin güçleri çok fazla ve Yenişehir surları çok geniş ve sağlam olduğu için Yarkend'e yardım etmek gereği hasıl olup 20 Zilhicce [M.16 Nisan 1933]'de Abdullah Ahund'u Yarkend'e genel komutan tayin edip bir miktar askerle oraya yolladık. [648]

d. Karaşher, Korla, Kuça, Aksu ve Kaşgar Olayları

Yukarıda anlatıldığı gibi Ma Shi-ming, Alaşehir'i aldıktan sonra Karaşher'den kaçan Çinliler ve Korla'daki Çin askerleri ve Çakılık ve Lop'taki Çin askerleri Korla'da bir araya gelip büyük bir güç haline gelmişlerdi. Ma Shi-ming, Şevval ayının [M.Şubat 1933] sonunda Korla'ya saldırıp şiddetli çatışmalardan sonra şehri ele geçirip, Çin askerlerini sur içine çekilmeye zorladı ve onları kuşattı. Şiddetli çatışmalardan sonra Çin komutanı ümitsizliğe kapılıp intihar etti, başsız kalan askerler şehri Ma Shi-ming'e teslim etti. Ma Shi-ming, Zilkade [M. 6 Mart 1933]'nin sekizinde Kuça'ya Ma Lu Cang⁶⁰⁵ adlı bir Tungan ve Timur bey adlı Kuçalı (aslen Turfanlı) bir Türk'ün komutası altında asker gönderdi. Bunlar gelir gelmez Kuça halkı şehre saldırıp iki kuvvet birleşip Çin askerlerini mağlup ederek onları sur içine çekilmeye zorladı ve onları orada kuşattı. Zilkade'nin 21. [M.19 Mart 1933] günü orayı da fethettiler. Ondan sonra Ma Shi-ming, Ma Zhan-jiang adlı bir komutanını bin Tungan

⁶⁰⁵ Yakup Buğra (Buğra, ŞTT, 1998, s. 409) "Ma Lu-cang" olarak okumuş. Başka bir kaynakta bu isme ulaşamadık.

askeriyle Kuça'ya gönderdi ve Ma Zhan-jiang'yı Zihui unvanı ile Kuça askerlerine başkomutan tayin ederek Aksu'ya hareket etme emri verdi. Kuça'ya Kuça Vangı'nı hâkim yaptı. Bu arada Ma Shi-ming ve Ma Lu Cang'dan bize bir kısım manasız propaganda içerikli mektuplar geldi. Biz de ona uygun cevabı yazmış idik. Tunganlar bize hasis bir şekilde davransa da Vang Bey gizli bir şekilde [649] gayet iyi davrandı. Zilhicce [M. 28 Mart 1933]'nin başında Ma Zhan-jiang, Aksu'ya hareket etti ve Karayulgun'a⁶⁰⁶ geldiğinde Aksu Dotey'i çok sayıda asker ile karşısına çıkıp şiddetli bir çatışma yaşandı. Tunganlar kaçmaya başladığı anda Türk askerlerinin komutanı Timur Bey şiddetli bir hücum ile düşmanı mağlup edip kaçırdı. Dotey kaçıp Cam⁶⁰⁷ kasabasında Pazar için gelen birkaç yüz günahsız insanı şehit edip Aksu'ya gitti. Orada da duramayıp Asuk⁶⁰⁸ şehrine girip gücünü topladı. Ma Zhan-jiang, Aksu'yu savaşımdan işgal edip iki gün sonra Asuk'a saldırıya geçti. Bu sırada Aksu Dotey'i korkup bir miktar asker ile Kaşgar tarafına kaçınca diğer Çinliler biraz direndikten sonra teslim oldular. Aksu halkı İsmail Bey adlı bir önde gelen adamın komutasında Asuk muharebesine iştirak edip önemli yardımlarda bulundu.

Ma Zhan-jiang, Aksu'ya gelir gelmez yaveri Cu Fu Gen⁶⁰⁹'i bir mektup ile Hoten'e yolladı. Mezkûr kişi 13 Zilhicce [M.9 Nisan 1933]'de Hoten'e geldi. Mektubun içeriği Hoten'de ne kadar silah var ne kadar para var gibi anlamsız sözlerdi. Amacı sadece bir adam aracılığıyla belli etmeden bilgi almak (tecessüs) imiş. Biz de ona nezaketle cevap verip, basit bir heyet eliyle mektup gönderip tam bir tecessüs için yolladık. İşte bizim Tunganlarla ilk temasımız buydu. [650] Ma Zhan-jiang, Zilhicce [M.11 Nisan 1933]'nin 15. günü Timur Bey'i ve bir miktar Tungan askerini Kaşgar'a yolladı. Kaşgar valisi Ma Dotey⁶¹⁰, Kaşgar'daki Çin güçlerini ikiye ayırıp bir kısmını Yarkend'e gönderdi, bir kısmını da Maralbaş'ın doğusundaki çok sağlam doğal istihkama sahip olan Tumşuk ve Okurmezar dağlarına yerleştirdi. Bunun üstüne

⁶⁰⁶ Koordinatları: 41.3741,80.65. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁰⁷ Koordinatları: 41.3232,80.3936. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁰⁸ Töre, **a.g.e.**, s. 122.

⁶⁰⁹ Yakup Buğra (Buğra, **ŞTT**, 1998, s. 409) "Cu Fu-gen" olarak okumuş. Başka bir kaynaktan bu isme ulaşamadık.

⁶¹⁰ Kaşgar Valisi Ma Shao-wu. Bkz. Kul, **a.g.t.**, s. 32.

Kaşgar dağlarındaki Kırgızlardan yaklaşık bin kişiyi asker alıp onları da Tumşuk dağa gönderip Ma Zhan-jiang'nın yolunu çok sağlam bir şekilde tutmuştu.

Timur Bey ve Tunganlar, Tumşuk dağa gelip birkaç çatışma yaşandı. 25 gün süren savaşta hiçbir sonuç elde edemediler. Onun için 10 Muharrem [M.6 Mayıs 1933]'de Ma Zhan-jiang bütün kuvvetleriyle Tumşuk dağa hareket etti ve Aksu'ya İsmail Bey'i vali Ma Lu Cang'ı askerî komutan tayin etti. Ma Zhan-jiang, Tumşuk dağa gelmeden Maralbaşı ve Serigbuya⁶¹¹ halkı harekete geçip Çin askerlerine arkadan saldırdıkları için Çin askerleri mağlup olarak 13 Muharrem [M.9 Mayıs 1933]'de Maralbaşı'na kaçtılar. Bu sırada Çin askerlerinin içindeki Kırgız askerleri Osman Ali Bey ve Has Muhammed'in teşvikiyle savaş alanından kaçıp Kaşgar'a hareket ettiler. Bir hafta savaştan sonra Ma Dotey'i mağlup edip Kaşgar Eskişehir fethedildi. Bu haber Maralbaşı'nda Ma Zhan-jiang'ya şiddetli bir şekilde karşı koyan Çin askerlerine ulaşp onlar perişan halde kaçtılar ve başkomutanları başta olmak üzere çoğu Timur Bey'in eline esir düştü. **[651]** Böylece Ma Zhan-jiang hiçbir engelle karşılaşmadan Kaşgar'a geldi ve onun gücü daha fazla olduğu için Kırgızlar ona itaat ettiler. Bu şekilde Kaşgar Eskişehir, Tunganların eline geçti. Ondan sonra Yenişehir'i kuşatmaya başladılar ve maneviyatı son derece bozulan Çinliler zikredilmeye degecek bir direniş göstermeden teslim oldular ve Yenişehir feth oldu. Bununla birlikte Muharrem [M.21 Mayıs 1933] ayının takriben 25'lerinde Kaşgar huzur ve sükuna erişti. Bu arada Kaşgar halkından, Kırgızlardan ve göçmen Özbeklerden birkaç bin kişi kendi istekleriyle asker olup Timur Bey ve Osman Ali Bey'in komutası altına girdiler. Turfan inkılabından itibaren Tunganlar savaş sırasında safın arkasında durup savaşı Türkler yapıyor düşman mağlup olduğu zaman Tunganlar ileri çıkıp bütün ganimet ve silahları alıyorlardı. Yönetim ve karar alma onlardaydı. Fedakârlık yapan Türklere hiç pay verilmiyordu. Beş binden fazla askerî olan Timur Bey'in rütbesi Tuencanlık? yani birkaç yüz askerin komutanıydı (Türk terminolojisinde yüzbaşı). Ama Timur Bey ve elinin altındakiler Tunganların bu insafsızlığına durumun nezaketi sebebiyle sabretmekteydiler. Kaşgar fethedilip savaş bittikten sonra Türklerin biraz gönlünü alma mecburiyetini **[652]** fark ederek Timur Bey'i Lucang [?] (Binbaşı), Hafız, Ahmet Han, Hemdem⁶¹² Bey, Küçük

⁶¹¹ Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 2612.

⁶¹² Buğra, **ŞTT.**, 1998, s. 411.

Ahund, Osman Ali ve Hoş Muhammed'leri Tuencanlık'a terfi ettirdi. Fakat Kaşgar'ın zengin hazinesini ve sayıca çok olan silahları olduğu gibi Tunganlar kendileri alıp Türklere yeteri kadar pay vermediler. Türkler her şey ve her işte Tunganlar ile aynı haklara sahip olduklarını ileri sürdüler ve arada çatışma çıktı. Sefer [M.17 Mayıs 1933] ayının başında Tunganlar mağlup olup Yenişehir'e kaçıp oraya kapandılar. Timur Bey kendisini Sicang (Genral) unvanı ile Kaşgar'a hükümdar ilan etti fakat Timur Bey, Tunganları bu kadar mağlup etmekle yetinip onları ciddi bir şekilde kuşatmadı. Eğer ciddi bir kuşatma yapmış olsaydı Tunganlar bütün silahlarını bırakıp teslim olmaya hazırlanmışlardı (Tunganlar bunu itiraf etmişlerdi). Timur Sicang'ın bu siyasetinin sebebinin ne olduğu hakkında kesin bir mütalaamız yok fakat bu konuda onun ağzından rivayet edilen sözleri aşağıda yazıp geçeceğim:

1. Timur Sicang'ın bir hususi adamı bana dedi ki: *“Timur Sicang, Tunganların Karaşehir’de çok sayıda kuvveti var. Biz Tunganları bundan daha fazla ezersek o taraftaki Tunganlar bizim başımıza bela olur”* diyordu.

2. Yine bir kişinin rivayetine göre Sicang *“Kırgızlar veya Kaşgarlılar bana karşı gelseler veya Hotenliler ile aramız bozursa Tunganlar ile [653] uzlaşıp onları mağlup ederim”* demiştir.

3. Hotenli bir kişiye Timur Sicang demiştir ki: *“Tunganlar ile savaşıp asker kaybetmeye gerek yoktur çünkü Tunganlar Yenişehir’e hapsedildiler. Bir gün açlık ve zorluklardan mecbur olup teslim olmaktan başka çareleri yoktur.”*

Görülüyor ki Timur Sicang'ın Tunganlar ile mücadelesi bir milletperverlik duygusu yüzünden olmayıp kişisel bir amaç içindir. Onları kesin bir şekilde yok etmemesi de kişisel bir boş hayal yüzündendir. İşte bu adamın liyakatsizlik ve akılsızlığının dünyaya malum olduğu ilk olay budur ve aşağıdaki hareketleri ilgili bahiste gelecektir.

e. Yarkend'in Fethi

Nur Ahmed Ahund'un Yarkend'e girmesinden itibaren Yenişehir surlarının içi hariç bütün Yarkend bölgesi Hoten hükümetine katılmıştı. 2 Muharrem 1352 [M.28 Nisan 1933]'de Abdullah Ahund, Yarkend'e gelip kuşatma işini öncekinden daha da sıkılaştırdı. Bu iki kardeşime Melik tarafından verilen unvanlar Emir unvanıdır.

Abdullah Ahund'a Yarkend halkı Şah Mansur unvanını verip bu isimle tanıdı. Ben bu kitapta [654] onları emir unvanı ile yazacağım. Ma Zhan-jiang, Maralbaşı'na geldiğinde görünüşte yardım, aslında casusluk ve Yarkend ganimetlerine ortak olmak için Ma Ru-long⁶¹³ Lencang'ı (yüzbaşı) birkaç yüz Tungan askerî ile Yarkend'e gönderdi. Emir Abdullah ve Emir Nur Ahmed bu Tunganları savaş içine karıştırmayıp görünüşte misafir aslında tutsak olarak tuttular ve Kaşgar'a dönmelerine de izin vermediler. Bu arada Emir Abdullah, Kaşgar'a bir heyet gönderip Timur Sicang'ı zaferi münasebetiyle tebrik etmiş ve bir kısım nezaket ifadeleriyle her işte birlikte hareket etmek ve birbirlerine yardım etmek niyetini ortaya koymuştu. Timur Sicang bu sözleri yardım talebi olarak anlayıp Hafız Tuencang'ı 300 kişi ile yardıma göndermiştir. Fakat Hoten merkezi yönetim olarak bundan hiç haberimiz yoktu.

Yarkend Yenişehir kuşatması uzun sürdüğü için Hoten'de Emir Abdullah ve Emir Nur Ahund'ların genç olmalarından yanlış yapmış olmaları şüphesi ve Kaşgar'dakiler ile arada siyasi bir sorun çıkması endişesi ortaya çıkıp Hacı Sabit Damollam'ın Yarkend'e gidilmesi fikri ortaya çıktı. *“Ben kendim gideceğim çünkü bu vazife benimdir”* desem de bu zat Melik'e kendi fikrini kabul ettirdiği için, o zatın [655] gitmesine karar verildi. Böylece Sefer ayının 4 [M.30 Mayıs 1933]'ünde Sabit Damollam Hoten'den yola çıktı. Sabit Damollam gelmeden önce Yarkend'deki düşmanlar bir heyet ile anlaşma talep edip Hoten fethindeki şartlar ile barış yapılmasına karar verilmiş ve anlaşma imzalanmıştı. Bu sırada Sabit Damollam yaklaştığı için Emir Abdullah o zâtı törenle karşılamak için şehirden ayrıldı. Kuşatma ile ilgilenen askerlerin kumandanları da ayrıldılar. Bu yüzden Eskişehir boş ve Yenişehir etrafındaki askerler komutansız kaldı. Bu durumu yukarıda zikredilen Tunganlar görüp derhal silahlanıp Yenişehir etrafına kaçtılar ve önlerini kesen birkaç askerî şehit edip kaçtıkları gibi Yenişehir'deki Çinlilerin yanına geldiler. Bu Tunganlar Kaşgar'da Ma Zhan-jiang'nın kuvvetinin çokluğunu ve bugün yarın Yarkend'e geleceklerini söyleyip Çinlileri anlaşmadan caydırdılar. Böylece yine savaş başladı. Tunganların teşvikiyle düşmanlar bir defa Batı kapısındaki askerlerin üstüne ve başka bir defa Eskişehir'e ani bir saldırı yapıp mücahitlere epey bir kayıp verdirdiler. Fakat

⁶¹³ Wade Gilles “Ma Ju-long”, Gansu kökenli Müslüman Çinli. Bkz. Jeffrey S. Dixon, Meredith Reid Sarkees, **A Guide to Intra-state Wars: An Examination of Civil, Regional, and Intercommunal Wars, 1816-2014**, California, CQ Press, 2016, s. 444; Forbes, **a.g.e.**, s. 246.

her iki saldırıda da düşmanlar mağlup olup tekrar şehre kapandılar. Elhasıl bu şekilde [656] 15 gün kuşatma gayet şiddetli bir şekilde devam ettikten sonra düşman Tunganların sözünün yalan olduğunu anlayıp anlaşma talep etti. Gerek Çinliler gerekse de Tunganların bütün silah ve hazinelerini teslim etmeleri ve sadece Tunganların atlı olarak Kaşgar'a gitmeleri şartıyla anlaşma yapıp Sefer ayının 22 [M.17 Haziran 1933]'sinde Yarkend Yenişehir fethedildi. Ertesi gün Tunganlar ve Çinlilerin ihanet ettikleri malum oldu. Yani silah ve hazinenin çoğunu sakladıkları ve Kaşgar'a yanlarında götürmeye karar verdikleri anlaşıldı. İki bin kadar Çinli ve Tungan yolculuk hazırlığı yapmaya başladılar. Emir Abdullah bunu anlayıp hiç itiraz etmedi ve Kaşgar'a Timur Sicang'a haber verip onları yolda yok etmeye karar verdiğini bildirip ona uyanık olmasını tavsiye etti. Sefer ayının 28. [M.23 Haziran 1933] günü Tunganlar ve iki bine yakın Çinli Kaşgar'a hareket etti. Emir Nur Ahmed onların arkasından bin kişiyle kovalayıp Akrobat⁶¹⁴ ile Kızıl arasındaki çölde onlara yetişti ve savaş başladı. Düşmanın çoğu öldürüldü veya esir edildi. Kalanları kovalanıp Kızıl'a gelindiğinde Timur Sicang'ın düşmanların önünü kesmek için gönderdiği 400 kişilik kuvveti yetişip geldi. Düşmanı iki taraftan araya alıp öldürmeye başladılar ve düşmanların çoğu öldürülüp komutanları Ma Ru-long başta olmak üzere yüzlercesi esir edildi [657] Birkaç yüz tanesi Kaşgar tarafına kaçsa da Yenihisar komutanı Ahmed Han Tuencan onları tamamen yok etti. Bir Tungan kaçıp Kaşgar'a gidip olan-biteni Ma Zhan-jiang'ya ulaştırdı. İşte bu şekilde Yarkend'in fethi tamamlanıp Yarkend vilayeti resmen Hoten hükümetine dahil oldu.

f. Hoca Niyaz Hacı'nın Turfan'ı Alışı

Hoca Niyaz Hacı'nın kendi beyanına göre onun amacı Kumul dağlarının içinden hiç çıkmayıp orada durup düşmanı yenebilecek güce eriştikten sonra düzenli hücumlar ile düşmanı yok etmek ve yurdun istiklalini kazanmak imiş. Fakat bu konuda onun planının ne olduğunu bilmiyoruz.

Yukarıda geçtiği gibi Sheng Zhihui, Turfan'ı istila ettiğinde Turfan'ın önde gelenlerinden Hamdullah Alem Ahund, Musul Bay ve Muhammed Bay önderliğinde

⁶¹⁴ Koordinatlar: 38.565,76.7429. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

çok sayıda kişi kaçıp dağ yolları ile yürüyerek Hoca Niyaz Hacı'nın yanına gidip Turfan'da devam etmekte olan faciaları anlatıp ondan yardım istediler. Hoca Niyaz Hacı milletin başına gelen bu felaket ve kanlı hadiselerden çok fazla müteessir oldu ve onları bu belalardan kurtarmak için bir şey yapmamaya vicdanı el vermedi. Fakat düşmanı yenebilmek için kendi gücünü yeterli görmediği ve millet silahsız olduğu [658] için millettten yeterli gücü toplamanın imkânsız olduğunu gördü. Henüz Hoten ve başka yerlerdeki millîinkılaplardan haberi yoktu. Binaenaleyh Hoca Niyaz Hacı, Ma Zhong-ying'da yardım istemek için Musul Bay'ın başkanlığında bir heyeti Sucu'ya gönderdi ve o günlerde Ma Zhong-ying rakibi olan Ma Bu-fang⁶¹⁵'ın saldırısından korkup kaçmak için yer arayıp durmaktaydı. Onun için mezkûr heyetin gelmekte olduğundan habersiz derhal yaklaşık 5 bin kişiden oluşın güçlerini alıp Şarkî Türkistan'a hareket etti. Bu haberi Hoca Niyaz Hacı duyduğu zaman Kumul dağlarındaki merkezinde az sayıda asker bırakıp askerlerinin çoğunluğu ile ilerleyip 1 Muharrem 1352 [M.27 Nisan 1933]'de Kumul şehrine hücum etti ve daha önce Jin Shu-ren Kumul'daki güçlerini Turfan'a sevk ettiği için Kumul'da asker sayısı azalmıştı. Hoca Niyaz Hacı, Kumul'u alıp derhal Turfan'a hareket etti. Piçan şehrine yaklaştığında Piçan'daki Çin askerleri kaçtığı için Hoca Niyaz Hacı orayı savaşmadan aldı. Ondan sonra Hoca Niyaz Hacı, Lükçün'e hareket edip orayı da savaşmadan aldı. Muharrem [M. Mayıs 1933]a yının ortalarında Sheng Zhihui, Lükçün'e saldırınca şiddetli çatışmalar yaşandı. Sonuçta Sheng Zhihui mağlup olarak Turfan'a [659] geri döndü. Bu savaşta Turfan bölgesinin en önde gelen ve nüfuzlu kişisi olan Hamdullah Alem Ahund şehit oldu. Bu sırada Turfan halkı topluca fedai olup Hoca Niyaz Hacı'ya katıldı. Aynı zamanda Ma Zhong-ying'in Şarkî Türkistan sınırını geçip Urumçi tarafına ilerlediği haberi geldi. Bu haberden cesaret alan Hoca Niyaz Hacı, Turfan şehrine hücum etti ve Sheng Zhihui karşı koymadan askerlerini alıp Urumçi'ye kaçtı. Böylece bütün Turfan vilayeti Hoca Niyaz Hacı'nın emri altına girdi. Ondan sonra Hoca Niyaz Hacı geriye dönüp Ma Zhong-ying'ı karşılamaya gitti. Kumul ve Turfan arasında buluşup aralarında bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmanın içeriğini net olarak bilmiyoruz. Ama Hoca Niyaz Hacı'nın taraftarlarından duyduğumuza göre bu anlaşma Ma Zhong-ying'in Hoca Niyaz Hacı'ya yardım ederek Şarkî Türkistan'ı Jin

⁶¹⁵ Kul, a.g.t., s. 431.

Shu-ren'den almayı, ele geçen silah ve ganimetin yarısının Ma Zhong-ying'a verilmesini ve savaş sırasında Hoca Niyaz Hacı'nın Ma Zhong-ying'ın planına göre hareket etmesini içeriyordu. Tarafların hiçbirisi bir diğerine tâbi değildi. Tunganlar ise *"Hoca Niyaz Hacı kayıtsız şartsız Ma Zhong-ying'a biat etmişti"* diye iddia ediyorlar. **[660]** Demek ki her hâlükârda bu iki kişi birleştiler ve güçlerini birleştirip Jin Shu-ren güçlerinin en fazla olduğu Guçing şehrine saldırmaya karar verdiler. Görgü şahitlerinin rivayetlerine göre Guçing'i bir taraftan Hoca Niyaz Hacı Türk askerleriyle ve diğer taraftan Ma Zhong-ying Tungan askerleriyle kuşatmaya başladılar. Şehirde takriben 20 bin silahlı Çin kuvveti vardı ve 12 gün gece gündüz çok şiddetli çatışmalardan sonra bir saldırı ile Guçing şehri fethedildi. 20 bin kadar tüfek milyonlarca cephane ve ganimet ele geçirildi. Hepsini Ma Zhong-ying kendisi aldı Hoca Niyaz Hacı'nın askerleri arasında tüfeksiz olan kişi epey fazlaydı. Onlar için Hoca Niyaz Hacı tüfek talep etti ama Ma Zhong-ying vermedi. Hoca Niyaz Hacı'ya derhal Cimsar kalesini (Guçing'den 22 mil Urumçi tarafında sağlam bir kaledir) alma emrini verdi. Hoca Niyaz Hacı bir şey diyemeyip derdini içine atıp Cimsar'a hareket etti. Birkaç günlük kuşatma sonunda Çinliler silahlarını teslim etmeye razı olup ateşkes yapıldı ve ertesi gün seherde silahların teslim alınmasına karar verildi. Bu haberi Ma Zhong-ying'a yazıp kaleden uzaklaşıp bir yerde konakladı. Geceleyin Ma Zhong-ying birkaç otomobille Cimsar'a asker gönderip oradaki 800 tüfek ve cephaneyi teslim alıp **[661]** Hoca Niyaz Hacı'ya fark ettirmeden Guçing'e götürdüler. Bu insafsızlık sebebiyle Hoca Niyaz Hacı ve tebâsı çok kızdı fakat sabretmekten başka çare yoktu. Bu iki müstahkem mevki alındıktan sonra Urumçi'ye saldırmanın vakti geldi. Ma Zhong-ying'ın planına göre Hoca Niyaz Hacı'yı önden gönderip kendisi Urumçi'nin batısındaki Manas, Kutıbay, Sancu ve Şihu şehirlerine saldırıp oralardaki silah ve epey fazla olan ganimetleri kendisi alacaktı. İşte bu plana uygun olarak Hoca Niyaz Hacı'ya Urumçi'nin 20 mil [32.19 km] kuzeydoğusundaki Fukang⁶¹⁶ kasabasını fethetmeyi ve oradan Urumçi'ye ilerlemeyi teklif etti. Hoca Niyaz Hacı; *"Ben hazırım; ama askerlerimin arasında silahı olmayanlar var ve cephanemiz yok. Bana yeteri kadar silah ve cephane verin"* dedi; Ma Zhong-ying az miktarda cephane verdi ama tüfek vermedi. Diğer yandan Ma Zhong-ying'in fazla silah ve cephaneleri Gansu'ya

⁶¹⁶ Rahman, a.g.e., s. 69.

yollamaya hazırlandığı ortaya çıktı. Bu ihanet yüzünden Hoca Niyaz Hacı ve tebâsının tahammülü bitme noktasına geldi fakat çaresiz Fukang’a ilerleyip orayı fethetti. Ma Zhong-ying, Manas, Şihu, Kutıbay ve Sancu şehirlerini oralardaki Türk ve Tunganlardan oluşan Müslümanların yardımıyla fethetti. Bu şekilde Urumçi batıdan ve doğudan kuşatıldı. [662] Bu sırada Jin Shu-ren barış için veya hiç olmazsa Hoca Niyaz Hacı ve Ma Zhong-ying’ı birbirine düşürmek için uğraşıyordu. Her birine ayrı ayrı ve arka arkaya elçiler gönderip türlü türlü barış koşulları ortaya atmaktaydı. Ma Zhong-ying’in yukarıdaki haince davranışı yüzünden Hoca Niyaz Hacı ile arasının biraz bozulduğunu duyan Jin Shu-ren derhal Hoca Niyaz Hacı’ya elçi gönderip gayet uygun şartlarla barış talep etti. İşte bu nokta Hoca Niyaz Hacı’nın nasıl bir adam olduğunun anlaşıldığı ve Şarkî Türkistan’ın gelecekteki kaderini tayin eden çok nazik bir imtihan noktasıydı. Çünkü Jin Shu-ren’in amacı ne gerekçeyle olursa olsun bu iki düşmanı birbirinden ayırmaktı. Bu ayrılığın Şarkî Türkistan için büyük bir tehlikenin başlangıcı olduğunu her akıl sahibi kişi anlayabilirdi. Vaziyet Ma Zhong-ying’in ihanetine ve insafsızlığına bir süre sabretmeyi ve meseleyi tabaktaki aş gibi duran Urumçi fethinden sonra halletmeyi gerektirmekteydi. Cung Şu Rin’in her işinin hile ve aldatma olduğu malumdur. Fakat Hoca Niyaz Hacı’nın bunu fark edecek ferasete sahip bir adam olmadığı ortaya çıktı. Jin Shu-ren’in ortaya koyduğu [663] barış şartlarını uygun görüp onları tereddütsüz kabul etti ve barış yapılmasına karar verildi. Bu barış anlaşmasının önemli maddeleri şunlardır:

1. Jin Shu-ren, Hoca Niyaz Hacı’ya 20 bin tüfek, birkaç milyon kurşun ve birkaç milyon ser para verecektir. Bu silah, cephane ve paranın üçte biri peşin, kalanı Ma Zhong-ying, Şarkî Türkistan’dan kovup çıkarıldıktan sonra verilecektir.
2. Tanrı dağlarının güneyinde yer alan Kumul, Turfan ve Altay Altışehir bölgelerini Nanjiang⁶¹⁷ (Güney vilayet) adı altında Hoca Niyaz Hacı doğrudan Çin hükümeti adına yönetecektir.
3. Bunun karşılığında Hoca Niyaz Hacı, Jin Şu-rin ile dost ve Ma Zhong-ying ile düşman olacak, onunla gerekli olduğu zaman savaştacak, Jin Shu-ren ve Ma Zhong-

⁶¹⁷ Doğu Türkistan’ın güneyi için kullanılan bir tabir. “Nan” kelimesi Çince’de Güney manasındadır. Bkz. Behtiyar ve diğ., a.g.e., s. 1450.

ying birbiriyle savaştığında Hoca Niyaz Hacı Jin Shu-ren'e yardım edecek veya tarafsız kalacaktır.

İşte bu maddelerde yer alan para, silah ve Şarkî Türkistan'ın yarısından fazlasına hükümdar olma bu akılsız ve açgözlü adama çok büyük bir kazanç olarak görünüp bu barışı kabul etti. Rebiülevvel'in 15. [M. 9 Temmuz 1933] günü Hoca Niyaz Hacı ve Jin Shu-ren'in elçileri Şuymugu⁶¹⁸ (Urumçi'nin 5 mil [8.05km] kuzeyinde bir yer) görüşüp anlaşmayı imzaladılar. [664] Peşin verilmesi gereken para ve silahları aldı ve savaş meydanından çıkıp Turfan'a geldi. Hoca Niyaz Hacı'nın bu yaptığını onun samimi yoldaşı olan Yolbars Bey başta olmak üzere birkaç âkil adamlar şiddetle eleştirip kabul etmediler fakat Hoca Niyaz Hacı geri adım atmayıp anlaşmayı imzaladı. Onun için Yolbars Bey birkaç yüz Kumul askeriyle Hoca Niyaz Hacı'dan ayrılıp Ma Zhong-ying'a katıldı.

Hoca Niyaz Hacı Turfan'a geldikten sonra Ma Zhong-ying, Sancu'dan Urumçi'ye ilerleyip Urumçi'yi Batı tarafından kuşatıp şehrin bazı mahallelerini ele geçirdi. Tam bu esnada havada birkaç uçak belirdi ve Tunganları bombalamaya başladı ve makinalı tüfek atışına tutup onları mağlup etti. Ma Zhong-ying bu yenilgi sonucunda kaçıp Sancu, Kutıbay, Manas ve Şihu şehirlerini ateşe verip Guçing'e gitti. Jin Shu-ren'in askerleri mezkûr şehirleri istila edip o yerlerdeki Müslümanları katledip ve herşeyi yakıp çok fazla kan döktüler. Bu sırada Ma Zhong-ying'in kendi yurduna dönme imkânı kalmamıştı. Çünkü Ma Bu-fang onun yurdunu işgal edip yolunu kesmişti. Onun için Ma Zhong-ying, Altışehir'e geçmek için Guçing'den Turfan'a hareket etti ve Hoca Niyaz Hacı ile savaşmaya başladı (Ayrıntısı aşağıda gelecektir). [665]

g. Altay, Çöçek ve Gulca İnkılapları

Altay Kazakların yerli beylerinden Şerif Han adlı biri küçüklüğünde Çin'de okuyup daha sonraları Altay'ın bazı bölgelerine Şen (hâkim) oldu. Bu yüzden Kazaklar arasında çok itibar ve nüfuz sahibi olan bir kişi haline geldi. Yukarıda anlatıldığı gibi Barköl Kazaklarının inkılabı çıktığı zaman Jin Shu-ren başka bölgelerdeki Kazak beylerinden şüphelenip birkaç Kazak beyini hile ile Urumçi'ye

⁶¹⁸ Behtiyar ve diğ., a.g.e., s. 2603.

çağırıp hapsetmişti. Şerif Han da işte bu mahpuslardan biriydi. Şerif Han, üç-dört ay sonra bir hile ile hapishaneden çıkıp Altay'a gitti ve kendine bağlı olanları toplayıp Altay Dotey'i ile savaşıp vilayet merkezi olan Sarsümbe şehrinden başka bütün yaylaları ve bölgeleri ele geçirdi ama şehri alamadı. Ma Zhong-ying ikinci defa Kumul'a geldiğinde üç-dört yüz Tunganı, Barköl yoluyla Altay'a yolladı ama Şerif Han'ın Ma Zhong-ying'dan yardım isteyip istemediğini bilmiyoruz. Şerif Han ve mezkûr Tunganlar birlikte Sarsümbe şehrine saldırdılar. Sonunda Dotey mağlup olup kaçıp, Rusya tarafına gitti. Böylece bütün Altay, Şerif Han'ın eline [666] geçti. Rebiülevvel ayının [M.25 Haziran 1933] başında Şerif Han bağımsızlık ilan etti. Ondan sonra Şerif Han birkaç yüz Kazak ve iki yüz Tungan'dan oluşan bir kuvvete Çöçek vilayetinin sınırını koruma görevi verdi.⁶¹⁹ Bu askerler sınıra gittikten sonra Dörbilcin şehrinde (Çöçek vilayetinde bir şehir) “*Şerif Han çok sayıda askerle Çöçek vilayetini fethetmek için geliyormuş*” diye bir söylenti çıkıp halk ayaklandı ve Şerif Han'ın askerlerine adam gönderip onlardan yardım istediler. Bu askerler de hızla hareket edip Dörbilcin'e saldırdılar ve oradaki Çin askerleri az bir direnişten sonra Çöçek'e kaçıp şehir fethedildi. Bu haber Çöçek halkına; “*Şerif Han çok sayıda askerle Dörbilcin'i fethetmiş*” şeklinde ulaşıp Rebiülevvel [M. Haziran 1933] ayının başlarında Çöçek halkı bir şekilde ayaklanıp Çin askerlerini mağlup edip onları şehrin iki başındaki iki surda kuşattılar. Bu sırada Dörbilcin'den Kazak ve Tungan askerleri yetişip geldi. Çöçek halkı gördüler ki bunların içinde ne Şerif Han ne de başka bir ileri gelen kişi var. Aslında bunlar birkaç yüz başsız serseri Kazak ve Tungan askerleri. [667] Çöçek halkı bunu görüp yaptıklarından pişman oldular. Fakat bu pişmanlık bir şeye yaramayacağı için mezkûr askerlerle birleşip surları şiddetli bir şekilde kuşatıp, küçük suru ele geçirdiler. Büyük suru da şiddetle kuşattılar. Rebiyülevvel ayının 20 [M.14 Temmuz 1933]'sinde Dotey ve Lucang teslim olmaya karar verip ateşkes yapıldı. Bu sırada Urumçi'den otomobillerle çok sayıda yardım gücü gelip, mücahitleri mağlup edip şehri işgal ettiler. Bilindiği gibi o tarihte Jin Shu-ren, Ma Zhong-ying'i mağlup ederek Urumçi ile Çöçek'i birbirine bağlayan yolu açmıştı. Bu yardım gücünün topu ve makinalı tüfeği vardı ve Çöçek mücahitleri şiddetle karşı koysalar da bu silahlar karşısında mağlup olup dağıldılar ve düşman askerleri Çöçek

⁶¹⁹ 22. haritaya bakınız.

halkını birkaç gün katlettiler. Halkın çoğu şehit oldu, kalanları kaçınca şehir boşaldı. Bu güzel şehrin büyük bir kısmı viran oldu. Böylece Çöçek vilayeti tekrar Jin Shu-ren'in eline düşüp inkılap sonuçsuz kaldı.

Yukarıda anlatıldığı gibi Sefer [M. Mayıs/Haziran 1933] ayında Ma Zhong-ying, Manas ve Şihu şehirlerini alıp Urumçi ve İli arasındaki irtibat koptuğu için İli'deki Savaş bakanı unvanındaki yönetici bağımsızlık [668] ilan etti ve Jin Shu-ren taraftarlarını yok edip İli'deki Tunganlar ve Tarançılar ile birleşti. Kendisine Başkomutan unvanını verdi ve Jin Shu-ren'e açıkça düşmanlık yapmaya başladı. İşte Gulca İnkılabı dediğimiz budur. Demek ki Gulca inkılabı millîinkılap olmayıp, Gulca vilayetinin yine bir Çinli'nin hakimiyeti altında Urumçi'den ayrılmasından ibaret olan bir değişikliktir.

h. Çin Hükümeti'nin Şarkî Türkistan'ı Resmen Üç Bölgeye Ayırması

Öğrendiğimiz kadarıyla Çin hükümeti Şarkî Türkistan inkılabından çok endişelenmişti ama asker gönderecek gücü yoktu. Bu yurdun halkı birleştiği takdirde bağımsızlığın önünde hiçbir engel yoktu ve Şarkî Türkistan'ın Çin haritasından çıkıp kendine özel bir renk almasının kaçınılmaz olduğu açıktı. Binaenaleyh Çin hükümeti Şarkî Türkistan'da olan biteni ümitsiz bir şekilde izlemekteydi. Fakat yukarıda anlatıldığı gibi Jin Shu-ren, Hoca Niyaz Hacı ile barış yapıp Şarkî Türkistan'daki inkılap hareketi inkılapçıların aleyhine dönünce, Çin hükümeti biraz ümit fırsatı ortaya çıktığını [669]⁶²⁰ görür görmez, bu durumu Şarkî Türkistan'ı kendi nüfuzu altına almak için iyi bir fırsat olarak gördü. “Divide and Rule” yani “parçala ve yönet” denen İngiliz atasözüne uygun olarak Şarkî Türkistan'ı parçalamak ve bu yöntemle Şarkî Türkistan'ı sürekli olarak kendi nüfuzu altına almak düşüncesine kapıldı. Binaenaleyh görünüşte Hoca Niyaz, Jin Shu-ren ve Savaş bakanını birbirleriyle müttefik yapmak ve bununla Şarkî Türkistan'daki savaşı yok etmek ve emniyeti sağlamak için Çin hükümeti Şarkî Türkistan'a Ha Sicang adlı askerî yöneticinin başkanlığında bir heyet

⁶²⁰ Çin merkezi hükümetinden Doğu Türkistan'a ilk önce Haziran'ın ortalarında Huang Musong (Wade Gilles: Huang Mu-sung) adlı bir kişi “Uzlaştırma Komiseri” unvanı ile geldi. Daha sonra 2 Eylül'de Dışişleri Bakanı Luo Wengan (Wade Gilles: Lo Wen-kan) geldi. Bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 110-111. Burada kastedilen kişinin Huang Musong olma ihtimali yüksek

yolladı. Bu heyet Rebiyülevvel'in sonunda [Temmuz 1933 sonları] uçakla Urumçi'ye gelip Şarkî Türkistan'ı üç bölgeye ayırdı.

1. Urumçi, Çöçek ve Altay vilayetlerini bir vilayet yapıp Jin Shu-ren'in yönetimine verdi ve daha önceki Başkan unvanını kullanmaya devam etmesine karar verildi.

2. Tanrı dağlarının güneyindeki bölgeleri Nanjiang (Güney Vilayet) adıyla bir vilayet yapıp onu Hoca Niyaz Hacı'ya verdi ve onun için Güney vilayetlerini yöneten başkomutan⁶²¹ diye bir unvan icat edip, ona resmi mühür verdi.

3. Gulca vilayetini özel bir vilayet yapıp Cıng Başkan'a verdi ve ona Hoa? Sıling veya Hu? Sıling yani İli Hu [670] komutanı unvanını verdi.⁶²²

Görülüyor ki, Çin hükümetinin bu ikisine Başkan unvanını vermeyip, komutan unvanını vermesi resmen Şarkî Türkistan'ı üçe bölse de yine de Jin Shu-ren'in siyasi otoritesinin bu ikisini de kapsamı anlamına gelir. Buradaki siyasi oyunu muhterem okuyucular anlayacaklardır. Herhalde bu bölme işleminden amaç uzun zamandan beri Çin merkezi hükümetinin nüfuzunun dışında kalan Şarkî Türkistan'ı birbirine rakip üç yönetime ayırıp, Urumçi merkezinin daha önceki gücünü yok etmek suretiyle, Şarkî Türkistan'ın bu üç hükümeti zayıf bir halde yaşatıp sürekli olarak Çin hükümetinin nüfuzu altında tutmaktan başka bir şey değildir. Bu bölme işlemi tamamlandıktan sonra Ma Zhong-ying'u Şarkî Türkistan'da hiçbir hakkı olmayan bir haydut olarak ilan edip mezkûr üç yöneticiye Ma Zhong-ying'u ülkeden kovma emri verildi. Eğer Ma Zhong-ying'u kovmaya muvaffak olsalardı Hoca Niyaz Hacı'yı da zamanı geldiğinde yok etmek suretiyle Millî İnkılabı da bastırmak teşebbüsünün başlayacağı, Jin Shu-ren'in resmen Cuşi yani umumi vali olmasına rağmen Hoca Niyaz Hacı'nın böyle bir unvandan mahrum ve Çin'deki [671] savaş beylerine zamanı geldikçe göstermelik olarak verilen komutan unvanının verilmesinden bellidir.

⁶²¹ Güney vilayetleri baş savunma komiseri. Bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 111.

⁶²² Bilindiği gibi Çinliler Gulca vilayetine İli Hu derler.

i. Altışehir'deki Tungan Hükümeti'nin Yok Edilişi ve Dört Bağımsız Yerli Hükümet

Hoten hükümetinin baştan beri halis millîinkılap sonucunda kurulduğu ve Tungan'dan tam olarak ari olduğu ve bağımsızlığı yukarıda anlaşılmıştı. Kaşgar'da da Timur Sicang'ın Tungan nüfuzunu yok edip bağımsız bir millîhükümet kurduğu yukarıda anlatıldı. Aksu ve Kuça'da İsmail Bay ve Vang beylerden ibaret olan birer millîyönetici var olsa da Tunganların emri altındaki hâkim sıfatıyla görev yapıyorlardı. Karaşehir ve Korla doğrudan Ma Shi-ming'in idaresi altındaydı. Lop bölgesi ve Çakılık şehri de Tunganlara bağlıydı.

Hoca Niyaz Hacı yukarıda anlatıldığı gibi Ma Zhong-ying'a düşman olunca hemen mezkûr memleketlere mektuplar yazdı. Bu mektuplardan Hoten'e gelenin içeriğinin özeti şudur: *“Biz Kumul'dan milleti zulümden kurtarmak için çıkıp, Turfan Müslümanlarını katliam belasından kurtardık ve şimdi de en büyük düşmanımız olan Tunganları [672] yok etmekle meşgul olacağız. Tunganları yok edinceye kadar geçici bir süre Urumçi hükümetiyle barış yaptık. Sizlere emrediyorum, elinizdeki yurtlarda silahlı Tungan varsa onları yok ediniz. Çünkü bu halk çok insafsız, sadece hırsız ve milletimize düşman bir halktır. Yine bizim Urumçi hükümetiyle barış yapmamız hakkında kötü düşünceye kapılmayın. Bu barış geçicidir ve yurt kendi memleketimizdir ve hiçbir zaman yurdumuzu Çin'in eline bırakmayacağız”*.

İşte bu mektup sadece Tunganları yok etmeye teşvik etmek ve kendisinin milletin kınamasına sebep olan iki noktadan biri olan Ma Zhong-ying'dan yardım istemesini gizlemek ve yine diğeri olan Jin Shu-ren ile yaptığı barışı millete iyi göstermekten ibaretti.

Başkalarına yazdığı mektupların içeriğini bilmiyoruz ama onlarda da Tunganları yok etmeye teşvikin olduğu biliniyor. Elhasıl bu teşvik sonucunda İsmail Bay ve onun beyleri kendi yurtlarındaki Tunganları öldürüp veya hapsedip, yurtlarını temizlediler. Özellikle Vang Bey, beş bin millîasker toplayıp Korla'yı da alıp Karaşehir nehrinin kıyısına kadar ilerledi. Karaşehir dağlarındaki Kalmuklar, Ma Shi-ming ile şiddetle çatışıp onu [673] öldürdüler fakat şehri alamayıp tekrar dağ ve

yaylalara gittiler. Karaşehir, Tunganların elinde kaldı. İşte bu şekilde Altışehir’de dört bağımsız millî hükümet ortaya çıktı:

1. Hoten hükümeti; Yarkend’den Çerçen’e kadar,
2. Kaşgar hükümeti; Yenihisar’dan Tumşuk Dağı’na kadar,
3. Aksu hükümeti; Tumşuk dağından Bay’a kadar,
4. Kuça hükümeti; Bay’dan Karaşehir nehrine kadar.⁶²³

Bu dört hükümet içinde Kuça hükümdarı Vang Bey ve Aksu hükümdarı İsmail Bay resmen Rebiyülahir [M.25 Temmuz 1933] ayının başında Hoca Niyaz Hacı’ya elçi gönderip bağılıklarını sundular. Timur Sicang görünüşte Hoca Niyaz Hacı’yı millî bir önder olarak görse de “*gerçekte o bir lider ise ben de bir liderim*” diye iddia edip, mağrur bir vaziyette olduğu bilinmekteydi. Hoten hükümeti Hoca Niyaz Hacı Millî İnkılabın en öne çıkan lideri ve hem en güçlü düşmana karşı koyan kişi olduğu için ona karşı samimiyetle saygı duymaktaydı. Fakat onun yaptığı işleri, kabiliyetlerini ve siyasi yolunun ayrıntısını bilmediğimiz için onu genel hükümdar olarak tanımak veya tanımamak konusunda kesin bir kararımız yoktu. Altay hükümdarı Şerif Han’ın da oradaki Tunganları yok ettiği malumdur. Ama onun Hoca Niyaz Hacı’ya itaat edip etmediğini bilmiyoruz. Bu konuda muhtelif rivayetler vardır. [674]

j. Sabit Damollam ve Emir Abdullah’ın Kaşgar Yolculuğu ve Timur Sicang ile İlişkilerinin Bozulması Üzerine Yaşanan Facialı Hâdiseler

Kaşgar’da asker olarak dört kısım silahlı unsur vardı:

1. Tunganlar; bunlar açıkça diğer unsurlarla düşmanlık halindeydiler.
2. Timur Sicang’ın kendi askerleri denilen Turfan, Korla, Kuça ve Kaşgarlı askerler
3. Kırgız askerleri
4. Muhacir Özbeklerden asker olanlar

⁶²³ 23. haritaya bakınız.

Bu üç kısım genel olarak Timur Sicang'ın komutası altında olsalar da her kısım tek başına ve müstakil olup, kendi komutanlarının emri altındaydılar ve hiçbir kanun ve nizamâ tâbi olmayan çeteciler şeklindeydiler. Bu yüzden Kaşgar halkından akil adamlar bu silahlı unsurların bir gün kendi aralarında ihtilaf çıkması ve memleketin katliam, tahribat ve facialara müptela olmasından korkmaktaydılar. Timur Sicang'ın intizamdan yoksun ve kanunsuz hükümeti ve israfperestliği ve fasıklığı yüzünden Kaşgar halkının gönlü onlardan soğumaktaydı. Bu nedenle Yarkend fethinden sonra Kaşgar halkının çoğu [675] Kaşgar'ın Hoten hükümetine katılmasını arzu ediyordu. Kaşgar âlimleri ve başka sınıflardan bir kısmı gizli bir şekilde Yarkend'e adam gönderip Kaşgar'a asker göndermeye teşvik ettiler. Kaşgar'daki Kırgız askerlerinin komutanlarının bir kısmı da kendilerinin bu işe taraftar olduklarını ve lüzumu halinde Hoten askerlerine yardım etmeye hazır olduklarını bildirip yukarıdaki teşvike ortak olup açıktan adam yolladılar. Sabit Damollam kendisi Kaşgarlı olduğu için bir an önce Kaşgar'a gidip, gerekiyorsa savaş veya barış yoluyla bu önemli ve büyük şehri tehlikeden kurtarmak ve de bu şehri almakla Hoten hükümetinin siyasi başarısını taçlandırmak amacını ortaya atıp, çok fazla istek göstermekteydi. Bu istek, Kaşgar halkının ve Kırgızların bir kısmının teşviklerine o zatı kuvvetli bir şekilde inandırmıştı.

Melik ve ben işte acele etmemek ve halihazırda Timur Sicang ve Tunganların gücüne denk bir gücümüz olmadığı için biraz fırsat kollamak taraftarı idik. Bunun için biz Sabit Damollam'a engel olmak için sıkı durduk. Sabit Damollam'ın kendi isteğine çok fazla bağlanıp bize kendi düşüncesini kabul ettirmek için bir kısmı doğru bir kısmı doğru olmayan yollara teşebbüs ettiği daha sonra ortaya çıktı. Ama biz o vakitte bunun hakikatini bilmediğimiz için, o zatın bütün sözlerine inandık. [676] Bu teşebbüslerinin ayrıntısı şudur: Kaşgar'da bu işte taraftar olan kişilerin nüfuzlarını, yardım verme vadinde bulunanların gücünün fazlalığını ve Kaşgar halkının umumen bu işe taraftar olduğunu abartarak bize yazdı. Bu iş için bir taraftan çok fazla askere gerek olmadığını ve halihazırda Kaşgar'ın tabaktaki aş gibi olduğunu ve ertelersek fırsatın elden gideceğini ispat etmek için uğraşarak bir sürü deliller gösterdi. Kaşgar halkı ile kendisinin arasında aracılık yapan bir kişinin elinden çıkan bazı vesikalar gönderdi ve o kişi bizi inandıracak sözler etti. İşte bu teşebbüsler ile bizi ikna etti.

Bu iş Hoten hükümetine haklı bir kınamayı tarih sayfasında tescil eden çok kötü bir hatadır. Çünkü bu iş henüz inkılap bir sonuca ulaşmadan millîgücün kuvvetlendirilmesinin çok gerekli olduğu bir zamanda, millîgüçlerin ihtilafına sebep olup sonuçta gayet iyi düzenlenmiş Hoten kuvvetlerinin müthiş bir şekilde zayıflamasına ve epey güç sahibi olan Timur Sicang'ın kuvvetlerinin tamamen dağılmasına sebep oldu. Bu iç mücadele beş aylık bir zamanı boşa harcatıp düşmana beklendik bir fırsat verdi. Elhasıl Rebiyülevvel ayının 22 [M.16 Temmuz 1933]'sinde Sabit Damollam ve Emir Abdullah, Yarkend'deki askerlerden yaklaşık 2.500 kişilik bir gücü yanlarına [677] alıp Yarkend'den yola çıktılar. Timur Sicang'a “Biz size yardım edip Kaşgar Yenişehir'deki Tunganları yok etmek ve böylece Altışehir'den emin olup derhal Urumçi tarafına hareket edip Hoca Niyaz Hacı'ya yardım etmeye hazırlanmak için Kaşgar'a geliyoruz” diye mektup yazdılar. 25 Rebiyülevvel [M. 19 Temmuz 1933]'de Yenihisar'a geldiler. Anlatmadan geçmeyelim. Sabit Damollam, Yarkend'deki Hafız Tuencang'ı 500 silahlı ve atlı asker ile Yarkend'de bırakıp gitti. Bu adam Timur Sicang'ın adamlarının en uyanığı ve en yamanıydı. İşte bu nedenle bunun kötü bir hata olduğu daha sonra anlaşılacaktır.

Sabit Damollam ve Emir Abdullah, Yenihisar'a geldikleri zaman Kaşgar'ın önde gelenlerinden ve âlimlerinden çok sayıda kişi karşılamaya geldiler. Timur Sicang da kendisi yanına hiç asker almadan otomobille Yenihisar'a geldi. Timur Sicang içten içe bu seferden çok korkmuştu. Bunun için Sabit Damollam'dan Kaşgar'a gitmemelerini talep etti. Tunganları yok etmeye kendi gücünün yeterli olduğunu beyan etti. Bu görevi derhal yerine getirmeyi uhdesine aldı. Hoten hükümeti ile Kaşgar hükümeti arasında Yenihisar'ın doğusundaki Şah Niyaz [?] deresini sınır olarak tanımayı teklif etti. Yine dedi ki: “Sınırımız belli olursa ve ortak düşmanımız olan Tungan'ı yok etsem aramızda birlik tesis etmeye hiçbir engel kalmaz ve bu mecliste bu meseleleri halletmek için bizzat kendim geldim.” [678] diyerek yalvardı. Timur Sicang'ın bu yalvarmasını Sabit Damollam onun zayıflığının delili diye düşünerek, bu talebi kabul etmeyip Kaşgar'a gitme isteğinde sıkı durdu. Timur Sicang'a bazı deliller gösterdi. Timur Sicang bu ısrarı görünce onların Kaşgar'a girmesini ve birleşip Yenişehir'i fethetmeyi kabul edip Kaşgar'a geri döndü.

Sabit Damolla ve Emir Abdullah, Kaşgar'a ilerlediler ve Kaşgar ahalisinin hararetli ve samimi karşılama ve tezahüratları arasında 25 Rebiyülevvel [M.19 Temmuz 1933]'de Kaşgar'a girdiler. Timur Sicang da görünüşte çok saygılı davrandı. Onlar da Kaşgar'a girip dinledikten sonra Timur Sicang'a adam gönderip Yenişehir'e birlikte saldırmaya davet ettiler fakat Timur Sicang bugün yarın diye ertelemeye başladı. Bu arada Yarkend'deki Hafız Tuencang ve Kaşgarlılardan Sabit Damollam'ı kıskanan bazı şahıslar Timur Sicang'ı Sabit Damolla'nın aleyhine tahrik etmeye başladılar. Bir taraftan Sabit Damollam bazı ikiyüzlü adamlara sırrını anlatıp onlarla konuşmaya başladı. Diğer taraftan Kaşgar'ın önde gelenlerine marurane bir vaziyet takınıp onların daha önceki iyi duygularını bozdu. Ama Timur Sicang elinin altındaki bütün komutanları para ve makamla mutlu edip hepsini kendine samimi olarak bağladı. Böylece Rebiyülahir ayının 10. [M. 3 Ağustos 1933] gününden itibaren Timur Sicang, Sabit Damollam ve Emir Abdullah'a açıktan düşmanlık yapmaya **[679]** başladı. Bu durumu gören Sabit Damollam işin kötüye gittiğini anlayıp daha önce yardım vadinde bulunan Kaşgarlı ve Kırgız komutanları aramaya başladı. Ancak onların tamamen Timur taraftarı olduğunu sadece az sayıda Kırgızların sadık kaldıkları ortaya çıktı. Bu vaziyet Sabit Damollam ve Emir Abdullah'ın Kaşgar'dan Yarkend'e geri dönmelerini gerektiriyordu. Fakat onlar kendilerine sadakat gösterenleri korumak için derhal geri dönmeyip, iki gün daha Kaşgar'da kaldılar. 13 Rebiyülahir [M. 6 Ağustos 1933]'de Timur Sicang bize sadık olan Kırgızların silahlarına el koymak için onların üstüne saldırdı. Sabit Damollam Kırgızlara yardım etmek için askerlere ilerleme emri verip, kendisi de o tarafa at ile hareket etti. Askerler arka arkaya hareketlendiler fakat Timur Sicang'ın askerleri bizim askerleri her taraftan ateş altına alıp bir kısmını dağıttılar. Timur'un askerleri Yenihisarlı kahraman bir komutan kardeşimizi (Bahtiyar Han) çok sayıda askerî ile esir etti. Bu sırada Keriye komutanı Muhammed Emir Bey, 200 atlı askerle ve Hoten'in önde gelen tarikat mürşitlerinden bir kişinin oğlu ve talebem Gulam Kadir, 300 asker ile Timur Sicang tarafına geçti. Böylece Hoten askerleri büyük bir hezimete uğrayıp kendi karargahlarına döndüler. Ertesi gün Timur Sicang, Sabit Damolla Hacim ve Emir Abdullah'tan silahlarını teslim etmelerini istedi. **[680]** Bu taleplerini müzakere ile iki gün ertelediler. Fakat Timur'un bazı komutanları ve özellikle Kaşgar halkından Sabit Damollam'ı kıskanan komutanlar farklı yerlerde parça parça duran birliklerimize saldırıp, onları silahsızlaştırmaya başladılar. Bu sırada

Emir Abdullah askerlerini alıp ne şekilde olursa olsun Yarkend'e hareket etmeye hazırlanmış olsa da, Sabit Damollam korkup Emir Abdullah'ı teslim olmaya ikna etti.

Böylece 16 Rebiyülahir [M. 9 Ağustos 1933]'de Emir Abdullah bütün silahlarını Timur'a teslim etti. Timur sadece Sabit Damollam ve Emir Abdullah'ı birkaç kişiye birlikte tutukladı. Kendi askerlerine silahsız kalmış Hoten askerlerini yağmalama emri verip onların at, para ve hatta üstlerindeki giysilerini de aldı. Bazılarını öldürüp gayet vahşiyane zulümlerle aç ve çıplak bir halde Kaşgar'dan kovdular. Bu askerlerin şehit olanlarından başka yolda susuzluk ve açlıktan ölenleri de çok fazladır.

Sabit Damolla Hacim ve Emir Abdullah Kaşgar'a gittikten sonra Yarkend'de Emir Nur Ahmed ile Hafız Tuencang'ın arasında bazı müfsid adamların fitne çıkarma çabaları sonucunda biraz çekişme ortaya çıktı. Bu yüzden Emir Nur Ahmed'in askerleri mezkûr fitnecileri yakalayıp dördünü astılar. Bu olay Kaşgar'da [681] Timur Sicang'ın düşmanlık yapmaya başladığı günlerde gerçekleşti. Timur Sicang bu haberi duyduğu zaman Kaşgar komutanlarından daha önce Sabit Damolla'nın Kaşgar'a gelmesini en çok dillendiren ve teşvik eden kişi olup daha sonra Timur tarafına geçen Küçük Ahund Tuencang'ı 300 atlı ile Yarkend'e yolladı. Küçük Tuencang Yarkend'e geldiği günden itibaren Hafız Tuencang, Emir Nur Ahmed'e açıkça düşmanlık yapmaya başladı. Her hâlükârda Emir Nur Ahmed'in güçleri Hafız'a denk gelecek derecedeydi. Kaşgar'daki Emir Abdullah'tan Timur'un zorlaması ile teslim olmasını isteyen mektuplar gelse de Emir Nur Ahmed ona kulak asmayıp Hafız'a karşı direnmeye karar verdi. Fakat tedbir olarak Yarkend'deki fazla cephane, para ve topları Kargalık tarafına yolladı. Bunu bizim askerlerin hepsi gördü ve askerler arasında "*Yarkend'i boşaltıp gideceğiz*" diye bir söylenti yayılıp şehrin dış kısımlarındaki bazı komutanlar Emir Nur Ahmed'den emir gelmeden Yarkend'den beş-altı yüz atlı askerle çıkıp Kargalık'a hareket ettiler. Bu iş diğer askerlerde müthiş bir ızdıraba neden oldu. Hafız bu durumu görünce hemen her taraftaki birliklere saldırmaya başladı. İşte şekilde Emir Nur Ahmed'e teslim olmaktan başka çare kalmamıştı. Binaenaleyh Emir Nur Ahmed, Hafız ile müzakere edip silah ve atları teslim etmek ve Hafız'ın askerlerinin can ve malına saldırmaması [682] ve Yarkend nehrini geçmeme şartlarıyla anlaşma sağlandı. Bu anlaşma mucibince 25 Rebiyülahir [M. 18 Ağustos 1933] de

silahlar ve atları teslim etti. Hafız silahları aldıktan sonra anlaşmayı bozup bir taraftan Emir Nur Ahmed'i ve birkaç komutanını hapsedti, diğer taraftan silahsız kalan askerlerin her şeylerini ve elbiselerini talan etti. Fakat yüzlerce askerimiz komutanlarını hapiste bırakıp Hoten'e gitmeye razı olmadı. Bir kısmı kıyafetlerini değiştirip, bir kısmı Hafız'ın emrine girip Yarkend'de kaldılar. Hafız 29 Rebiyülahir [M. 21 Ağustos 1933]'de Kargalık'a hareket etti ve oradaki dağınık bir halde duran asker ve komutanlar bu haberi duyup Kargalık'ı boşaltıp Hoten'e hareket ettiler. Ertesi gün Hafız gelip Kargalık'ı işgal etti. Ben bu haberi duyup Karakaş'a ve oradan Zava'ya gidip mevcut askerleri ve silahları toplayıp Yarkend tarafından gelen askerlere evlerine gitme izni verip orda beklemeye başladım. Fakat Hafız Kargalık'ı geçmeden durdu ve Guma'ya bir birlik askerle bir hâkim gönderip orayı işgal etti. Kaşgar'dan ona arka arka yardım gücü geldi ve Hoten'e ilerlemek için hazırlık yapmaktaydı. Biz güçlerimizi toplayıp Guma'ya 1.500 kişilik asker yolladık ve bu askerler gidip oradaki Hafız'ın askerlerini mağlup edip, Hâkim başta olmak üzere 18 kişiyi esir ettiler ve kalanlarını kovup çıkarıp Guma'yı ele geçirdiler. Bu askerlerin arkasından Hafız'a bir heyet gönderip [683] ona barış teklif ettik. Barışı kabul etmediği takdirde sonuna kadar karşı koyma azmimizi bildirdik fakat Çolak Lenger'e⁶²⁴ gelindiğinde Hafız'ın askerleri mezkûr heyet üyelerini soyup bazısını esir ettiler, kalanlar kurtulup kaçıp geri döndüler. Kaçanlar Guma'ya geldiler ve esir olan heyet başkanı Hafız ile gizlice anlaştığı için derhal Guma'daki askerlere *"Hafızın gücü 20 bin kişiden oluşmaktadır. Sizler derhal Guma'yı boşaltıp Hoten'e dönün"* diye emirname yolladı. Bu askerler mezkûr emirnameyi gerçek zannedip 1.500 kişinin 20 bin kişiye karşı koyabilmesini imkânsız görüp geri döndüler. Ben derhal Zava'ya gittim ve bütün birlikleri oraya gönderip savunmaya hazırlandım. Bu sırada Hafız, Guma'ya gelip birkaç tehdit mektubu gönderdi ve ben de ona gereken cevabı yazdım. Bizim istihbarat görevlilerimizin Hafız'ın gücü hakkında verdikleri haberler çelişkiliydi. Ama heyet başkanı mektuplarında sürekli 20 bin kişilik güçten bahsediyordu. Hoten'deki güçlerimizin sayısı 5 bin kişi olsa da tüfeklerimiz 500 etmiyordu ve cephanemiz hiç yoktu. Çünkü bizim bütün tüfek, cephane ve azığımız

⁶²⁴ Koordinatları: 37.6902,77.9609. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

Kaşgar ve Yarkend'e harap olmuş idi. İşte bu nedenle bu zayıf gücün 20 bin denilen tamamen silahlı güce denk gelemeyeceği ve barış yapılması [684] fikri ortaya çıkıp, yine Zanguye'ye⁶²⁵ heyet gönderdik. Fakat Hafız bu heyete hiç kulak asmadan ilerlemeye devam etti. Mezkûr heyet üyelerinden olan önde gelen bir tarikat mürşidi Hafız'ı Hoten'e saldırmaya teşvik etti. Onun teşvikiyle Hafız mezkûr mürşidin Kaşgar'da nankörlük yapan oğlu Gulam Kadir ve yukarıdaki hain heyet reisi ile Hoten'e asker yolladı. Bu sırada biz teslim olmaya karar verip, Zava'daki askerleri İlçi'ye döndürüp orayı boşalttık. 2 Cemaziyülahır [M.24 Eylül 1933]'de Hafız'ın askerleri Zava'ya gelip orayı işgal ettiler. Bu sırada ben Karakaş'taydım. O gün gece karanlık çöktüğünde ilk heyet ve sonraki heyet birkaç kişi Hafız'ın elinden kurtulup Karakaş'a gelip bana gerçeği anlattılar. Dediler ki: *"Hafız'ın gücünün 20 bin olduğu yalandır. Aslında bütün gücü 3.000'i geçmez ve Zava'ya gelen askerinin sayısı 1.000'den fazla değildir."* Bu sırada bizim Zava'daki istihbarat görevlilerimiz gelip onlar da mezkûr sözü tasdik ettiler. Ben bu haberi duyduğumda hemen görünüşte Karakaş'ı boşaltıp çıkıp gitmiş gibi yaparak İlçi'ye hareket ettim ve akşam İlçi'ye ulaşip Melik'e gerçeği arz ettim ve derhal direnişe karar verildi. Gece saat 02'de askerleri toplayıp Zava'ya yollamaya başladık ve saat 05'te ben hareket ettim. Gün ağardığı zaman sezdirmeden Zava'ya ulaştık ve Hafız'ın askerlerine baskın yaptık. Üç saatlik çatışma sonunda düşmanın büyük çoğunluğunu [685] öldürüp veya esir edip kalanları Zava'dan sürüp çıkardık. Fakat Tarboğaz'daki çatışma akşam 9'a kadar devam etti. Sonunda düşman kesin olarak mağlup olup Piyalma'ya kaçtı. Bu olay sonucunda Hafız, Piyalma'yı geçemeyip orada durup Kaşgar'dan yardım istemeye başladı. Şimdi tehdit ve maskara yapma sırası bize gelip ona her çeşit korkutma ve tehditleri yapıp, onun manevi direncini kırmaya başladık. Bir hafta içinde Hafız'a Kaşgar'dan çok sayıda yardım askerî gelse de saldırmaya cesaret edemeyip savunma vaziyetinde durdu. 14 Cemaziyülahır [M.6 Ekim 1933]'de Hafız bütün askerleriyle kaçır gibi Kaşgar tarafına gitti ve bunun sebebi de Kaşgar'da Timur'u Tunganların öldürüp, Kaşgar'ı işgal etmeleri idi (Ayrıntısı aşağıda gelecektir).

⁶²⁵ Koordinatları: 37.3621,78.7553. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

Bu haberi duyduğumuz zaman Yarkend'e ilerlemeye hazırlanmaya başladık. 20 Cemaziyülahir [M.12 Ekim 1933]'de bizim askerler arka arkaya yola çıkmaya başladı. 25 Cemaziyülahir [M.17 Ekim 1933]'de ben de yola çıktım. Bizim askerlerimiz Guma ve Kargalık şehirlerini hiç direniş olmadan ele geçirdiler. Bu işgalde sadece Kargalık'ın önde gelenlerinden Hafız taraftarı olup biraz direniş gösteren Sabir Han öldürüldü. Benim Guma'ya gittiğim gün bizim askerler Kargalık'tan ilerleyip Poskam'a vardılar. O zamana kadar Emir Nur Ahmed, Yarkend'de hapis idi. Emir Abdullah, Timur Sicang öldürüldüğü [686] gece Kaşgar'dan kaçıp gizli yollardan Yarkend'e gelip oradaki taraftarlarımızın evinde saklanıp durmaktaydı. Düşmanın bundan hiç haberi yoktu. Bizim askerlerin Poskam'a geldiklerini duyan Yarkend'deki Hafız'ın naibi ve askerleri korkarak derhal Emir Nur Ahmed'i hapisten çıkarıp bir heyetle Poskam'a gönderip barış istediler. Fakat Emir Nur Ahmed askerlere yetişir yetişmez derhal komutayı ele alıp Yarkend'e hareket etti ve bu haberi daha önceki hezimetle Yarkend'de kalıp gizlenen birkaç yüz Hoten askeri duyup derhal silkelenip Eskişehir'e hücum edip bir saat içinde orayı aldılar. Hafız'ın askerleri kaçıp Yenişehir'e sıkıştılar. Bir taraftan Emir Abdullah saklandığı yerden çıkıp askerlerin komutasını eline aldı, diğer taraftan Emir Nur Ahmed, Hoten askerleriyle yetişip Recep ayının ikinci [M.23 Ekim 1933] günü Yenişehir'i kuşatmaya başladılar. Ben bu haberi Guma ve Kargalık arasında öğrenip Kargalık'a vardım. Bir hafta orada durup Poskam'a ulaştım. Bu üç ay içinde ölüm ve kan arasında yaşayıp yine selamet ve zafere ulaşan iki kardeşimle görüştüm ve Recep ayının 13. [3 Kasım 1933] günü ben Hoten'e döndüm. Yarkend Yenişehir 15 gün kuşatıldıktan sonra bir saldırı ile fethedildi ve Hafız'ın askerlerinin silahları ve atları alınıp [687] istedikleri yere gitmelerine izin verildi. Yalnızca Hafız'ın naibi Muhammed Niyaz ve oğlunu hapsettik.

k. Hoca Niyaz Hacı'nın Ma Zhong-ying'e Mağlup Olup Altışehir'e Gelişi ve Hoten Hükümeti'nin Ona Biat Edişi

Rebiyülahir [M.23 Eylül 1933]'in başından itibaren Turfan bölgesinde Hoca Niyaz Hacı ve Ma Zhong-ying arasında şiddetli çatışmalar olmaya başladı. Bir ay devam çatışmalarda Hoca Niyaz Hacı sürekli mağlup olup sonunda Cemaziyülevvel'in 8 veya 10 [31 Ağustos veya 2 Eylül 1933]'unda Hoca Niyaz Hacı Turfan bölgesindeki

bütün askerlerini alıp Karaşehir tarafına kaçmaya mecbur oldu. Maalesef bu olayların ayrıntısını bilmiyoruz. Hoca Niyaz Hacı ve askerleri Karaşehir'e yaklaşıp Uşşaktal'a geldiğinde Karaşehir'deki Tunganlar karşı koyunca şiddetli çatışmalar çıktı. Hoca Niyaz Hacı kaçmaya hazırlandığında Mahmud Sicang şiddetli bir saldırı ile Tunganları mağlup edip kovalayarak Karaşehir'e geldi. Oradaki Tunganları ağır bir yenilgiye uğratıp Karaşehir'i fethetti. Tunganların çoğunu yok etti. Hoca Niyaz Hacı şehri fethettikten sonra derhal Kuça Vang Bey, İsmail Bay, Timur Sicang ve Hoten hükümetine mektuplar yazıp derhal bütün kuvvetlerini Karaşehir'e sevk etmeye ve oradan hep [688] beraber Turfan'a ilerleyip Ma Zhong-ying'u yok etmeye ve böylece Şarkî Türkistan müşkilini halletmeye davet ettiler.

Bu daveti Vang Bey derhal kabul edip beş bin askerle Karaşehir'e ulaştı. İsmail Bay'ın ne yaptığını bilmiyoruz fakat askerî yardım yapmadığı bilinmektedir. Timur Sicang; *"Ben Hoten'i aldıktan sonra bütün gücümle Turfan'a geleceğim ama şimdi fırsatım yok!"* diye cevap verdi. Hoten hükümeti yukarıda anlatıldığı gibi Timur Sicang'ın saldırısına karşı koymakla meşguldü.

Hafız, Piyalma'dan kaçıp ertesi gün yani 15 Cemaziyülahir [M. 7 Ekim 1933]'de Hoca Niyaz Hacı'ya bir heyet yollayarak onu bütün Şarkî Türkistan'ın Cumhurbaşkanı olarak tanıdığımızı bildirdik ve ona hem mali hem de askerî yardım yapma niyetimizi malum ettik. Bu heyetle birlikte 200 ser (2.000 miskal) [6,25 kg] altın gönderdik ve bu heyet ulaşmadan önce Cemaziyülevvel [M.22 Eylül 1933]'in sonunda Kuça Vang beyini de alıp Turfan tarafına hareket etti ve Aygırbulak⁶²⁶ ve Kümüş⁶²⁷ arasında Ma Zhong-ying ani bir saldırı ile Hoca Niyaz Hacı'yı ağır yenilgiye uğrattı. Bu savaşta Vang Bey askerlerini bırakıp önden kaçtığı için bu hezimet Hoca Niyaz Hacı ona yükledi. Kuça askerlerinin çoğu düşman elinde şehit oldu, bir kısmı yolda açlık ve susuzluk yüzünden ölüp, çok azı sağ salim geri dönebildi. [689] Bu hezimetten sonra Hoca Niyaz Hacı Karaşehir'e gelip Mahmud Sicang'ı askerleri ile orada bırakıp kendisi Korla'ya geldi. O sırada Kuça'nın önde gelenleri Korla'ya gelip onu Kuça'ya davet ettiler ve Hoca Niyaz Hacı, Cemaziyülahir [M.Ekim 1933]'in sonlarında Kuça'ya geldi. Bizim gönderdiğimiz heyette onunla Kuça'da görüştü.

⁶²⁶ "Şarkî Türkistanda Yeni Hükümet", **Cumhuriyet Gazetesi**, 23.02.1934, s. 3.

⁶²⁷ Behtiyar ve diğ., **a.g.e.**, s. 2623.

Hoca Niyaz Hacı Kuça'ya gelip Vang Bey'in malvarlığına el koyup kendisini de tutukladı. Hoca Niyaz Hacı bize yazdığı mektubunda Kuça şehrini Şarkî Türkistan'ın başkenti yapmaya karar verdiğini ifade etti. Elhasıl Kuça'da durup Aksu, Kaşgar ve Hoten'e arka arkaya muhtelif heyetler yollamaya ve birbiriyle alakasız ve zıt emir ve teklifler göndermeye başladı.

1. Timur Sicang'ın Öldürülüşü ve O Tarihten Ramazan'ın Başına Kadar Kaşgar'da Gerçekleşen Olaylar

Yukarıda anlatıldığı gibi Timur Sicang, Hoten'e asker yolladığı günlerde emri altındaki Kırgız askerlerine de Hoten'e hareket etme emri verdi. Fakat Kırgızlar bu emri kabul etmediler ve bu yüzden Timur Sicang, Kırgızların komutanı Osman Ali Bey'e suikast yapmaya başladı. Osman Ali Bey, Cemaziyülahir [M. 23 Eylül 1933]'in başında bütün askerlerini alıp dağa kaçıp gitti. Timur Sicang onları geri getirmek için çok fazla [690] uğraşsa da başarılı olamadı. Sonunda 8 Cemaziyülahir [M.30 Eylül 1933]'de Timur Sicang, Kaşgar'daki askerlerinin çoğunu Osman Ali Bey'i yakalamak için dağa yolladı. Kendisi otomobille Zong Karavul'daki⁶²⁸ hükümet bağına hava almak için çıkıp akşam geri döndü. Yenişehir'deki Tunganlar bunu öğrenip 50-60 Tungan gönüllü olarak Yenişehir'den çıkıp Timur Sicang'ın yolu üzerinde pusuya yattılar. Timur Sicang oraya geldiğinde Tunganlar hemen onu kurşuna tutup iki yaveri ve şoförü ile birlikte öldürüp başını kesip Yenişehir'e kaçtılar.

Bu olaydan iki saat sonra Ma Zhan-jiang, bütün gücü ile Eskişehir'e saldırıp oradaki Timur Sicang'ın askerlerini mağlup edip şehri ele geçirdi. Bir gece gündüz şehir içi ve etrafı Tunganlar tarafından talan edildi. Böylece Eskişehir bir hafta Ma Zhan-jiang'nın elinde kaldı. 16 Cemaziyülahir [8 Ekim 1933]'de Osman Ali Bey bütün Kırgız güçleriyle dağdan gelip Eskişehir'e saldırıp Tunganları mağlup etti ve şehri aldı. Ma Zhan-jiang askerleriyle kaçıp Yenişehir'e kapandı. Osman Ali Bey, Eskişehir'i aldıktan sonra kendisini Timur Sicang'ın yerine Sicang ilan edip Kaşgar'ın hükümdar oldu. Timur Sicang'a bağlı olanları gönüllü veya zorla kendine bağlayıp iki hafta Yenişehir'i şiddetli bir şekilde kuşattı. Fakat Tunganlar surların etrafını

⁶²⁸ Stein'in haritasında 47 tane karavul var. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>. Ancak Müellifin yazdığı Zong Karavul ile ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

öncekinden çok daha müstahkem hale getirdikleri için siperlerde sert bir savunma [691] yaptılar. Bu arada Timur Sicang'ın komutanlarından Hafız, Ahmed Han, Hemdem Bey ve diğerleri birer ikişer askerlerini alıp Osman Ali Sicang'dan ayrılıp Hoca Niyaz Hacı'nın yanına gideceğiz diye Kuça'ya gitmeye başladı. Böylece Osman Ali Sicang'ın kuşatma gücü azalıp Yenişehir kuşatması zayıfladı.

Osman Ali Sicang olduğunda Sabit Damollam saklandığı yerden çıkıp Osman Ali ile iyi ilişkiler geliştirdi. Bunun sayesinde Kaşgar'daki bazı Hotenliler ile Batı Türkistanlı göçmenlerin bir kısmını yanına çekip, Hoten İdaresi adlı bir cemiyet kurdu. Bu cemiyeti kurmaktaki amacı Kaşgar'da yavaş yavaş Hoten hükümetinin nüfuzunu arttırıp sonunda Kaşgar ve Hoten'i birleştirmektir. Binaenaleyh biz bu cemiyetin bütün masraflarını Hoten hazinesinden karşıladık. Bu cemiyet yavaş yavaş güçlendi ve bir miktar askerî güç de topladı. Osman Ali'nin emri altındaki komutanlarından bazıları gizlice bu cemiyete taraftar oldu. Bu Hoten İdaresi cemiyetinin başarısının önemli iki sebebi vardı:

1. Hoten hükümetinin geniş mali yardımı,

2. Osman Ali'nin afyon, şarap ve işrete düşüp her şeyden habersiz hareket etmesi.

Osman Ali gayretli ve savaşçı bir yiğitti fakat kendisi kara cahil, şarap ve afyona alışmış, ileri derece işret düşkün, [692] ülke ve asker yönetiminde liyakatsiz bir adamdı. İşte bunun için onun iktidarı iki aydan fazla sürmedi çünkü onun bu durumundan kendine bağlı olanlar şikayetçi olup, büyük komutanlarından Özbek Satib Aldıcan?, Yusuf Can, Kırgız Oraz Bey, Çiçek Kadı, Abdülhalik ve sıradan askerler açıktan açığa Osman Ali'ye cephe aldılar. Osman Ali bunu duyar duymaz kendine sadık kalan 1.000 Kırgız askerini ve bütün top, cephane ve silahları alıp dağa kaçtı. Osman Ali kaçtıktan sonra askerlerin tamamının komutasını Oraz⁶²⁹ Bey, Kırgız eline aldı. Derhal Yusuf Can'ı 1.000 Özbek askeriyle Osman Ali'yi yakalamak için dağa gönderdi. Yusuf Can, Osman Ali'ye ani bir baskın yapıp onu ve en önemli adamı olan

⁶²⁹ Fedai Küpoğlu, "Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Çöküşü", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv. İstanbul, 2019, s. 30.

Hoş Muhammed'i esir etti. Top, bazı silah ve cephaneyi de ganimet alıp Kaşgar'a getirdi.

O günden itibaren yönetim işi Sabit Damollam'a ve askerî işler Oraz Bey'e kaldı ve Hoten İdaresi aradan çıkarılıp bir Kaşgar hükümeti kuruldu. Bu arada Hindistan ve Türkiye'den gelen birkaç tane başıboş adamlar Kaşgar'a gelip kendilerini büyük işler yapan ve iş bilen insanlar olarak gösterip bazı askerî işlere karışmaktaydılar. Mezkûr başıboşlar Sabit Damollam'ın en yakın danışmanları oldular. Sabit Damollam mezkûr başıboşların görüşleriyle gerek Hoten hükümetinden gerekse Hoca Niyaz Hacı'dan görüş almadan bir bağımsız kabine oluşturdu. Kendisi [693] başbakan olup 16 üyeden oluşan kabineyi geçici Şarkî Türkistan Hükümeti unvanı ile Şaban ayının ortalarında tören ile ilan etti. Bu kabinenin üyesi olan 16 kişiden üç tanesi hariç diğerleri inkılap üyelerinden olmayıp milletin nazarında itibarsız ve kendileri de liyakatsiz adamlardı. Onun için bu hükümeti gerek Hoten hükümeti gerekse de Hoca Niyaz Hacı resmen tanımadı. Sabit Damollam mezkûr kabinenin adına bütün Şarkî Türkistan'da geçerlidir denen hüküm ile kâğıt para bastırdı fakat yukarıdaki itirazlar nedeniyle bu para Kaşgar'dan başka yerde kabul edilmedi. Bu hükümetin daha sonraki durumu aşağıda kendi başlığında gelecektir.

m. Cemaziyülahir [M.Eylül/Ekim1934]'den Ramazan [M.Aralık1933/Ocak 1934]'a Kadar Urumçi Olayları

Ma Zhong-ying, Niyaz Hoca'yı Turfan'dan kaçırdıktan sonra Turfan'daki Türk ve Tungan askerlerini birleştirmeye başladı. Cemaziyülevvel [M.22 Eylül 1933]'in sonundaki Kümüş muharebesinde Hoca Niyaz Hacı'yı kesin olarak mağlup ettikten sonra Ma Zhong-ying, 10 binden fazlaca askerleriyle Urumçi'ye hareket etti. Cemaziyülahir'in yaklaşık ortalarında [Ekim 1933 başları] Urumçi'yi kuşattı ve Jin Shu-ren'in askerlerini mağlup edip, dış şehrin en önemli mahalleleri olan Yenimahalle, Yanghuang [?] ve Nanguan'ı? alıp, iç şehri (Çinlilerin bulunduğu kale) [694] kuşattı. Bu kuşatma 15 gün devam etti ve şehrin önemli bir bölümü harap oldu. Önceki Jin Shu-ren ve Rusların anlaşmasına uygun olarak Ruslar, Jin Shu-ren'e yardım için çok sayıda otomobille bin silahlı Rus askerini Altay yoluyla gönderdiler. Birkaç uçağı pilotlarıyla gönderdi. Bu birlikler Recep [M.22 Ekim 1933] ayının

başında Urumçi'ye gidip çok şiddetli çatışmalar yaşandı. Özellikle uçaklardan atılan bombalar ve makineli tüfeklerden yağın kurşunlar Tunganlara çok ağır zayıat verdi ve böylece Ma Zhong-ying mağlup olup Turfan'a kaçtı. Bu savaştan sonra mezkûr Rus askerleri Rusya'ya geri mi döndü veya Urumçi'de mi kaldı bilmiyoruz ama bunlar resmi olarak Altay göçmenlerinden alınan Beyaz Ruslar diye ünlendiler. Binaenaleyh bunların Urumçi'de kalmış olmaları kuvvetli ihtimaldir. Bu olaylar sırasında yukarıda adı geçen Sheng Zhihui kendi kişisel çıkarını gözetip Jin Shu-ren'i yıkmak ve kendisi hükümdar olma fikrine kapılıp komutası altındaki görünüşte beyaz ama aslında kızıl olan 820 Rus askerî ile bir araya geldi. Çinliler arasında da epey gizli taraftar edinmişti. Jin Shu-ren bunu öğrenip öncelikle Rusların silahlarını alıp onları askerlikten çıkarmayı böylece Sheng Zhihui'i güçten düşürdükten sonra onu ve taraftarlarını yok etme planını yapıp, 8 Receb [M.29 Ekim 1933]'te onlardan silahlarını istedi. Sheng Zhihui onun niyetini anlayıp mezkûr Ruslarla birleşip [695] silah teslim etme bahanesiyle genel valilik konutunda toplanmaya ve Jin Shu-ren'in üstüne saldırmaya karar verdi. Receb [Ekim/Kasım 1933]'de mezkûr karara uygun olarak genel valilik konutuna toplandılar. Derhal Jin Shu-ren'in üstüne saldırmaya başladılar. Jin Shu-ren de böyle bir eylem olacağını göz önünde bulundurup konuta çok sayıda kuvvet toplamıştı. Bu esnada Sheng Zhihui'un Çinlilerden olan taraftarları da silahlanıp ona katıldılar ve bu iki kuvvet arasında 28 saat savaş devam etti. Sonunda Jin Shu-ren kendisinin mağlup olacağını ve öldürüleceğini anlayıp Sheng Zhihui'a gizli bir adam gönderip kendisinin ve ailesinin canının bağışlanması ve Urumçi'den çıkıp gitmek ve ülkenin Sheng Zhihui'a kalması şartıyla anlaşma talep etti. Sheng Zhihui bu talebi kabul edip Jin Shu-ren'i ailesi ile birlikte bir otomobile bindirip arka kapıdan kaçırdı. Jin Shu-ren'in askerleri kendi başkomutanlarının kaçtığını öğrendikten sonra Sheng Zhihui'a teslim oldular. Jin Shu-ren kaçtığı gibi Çöçek yoluyla Rusya'ya gidip oradan Çin'e geçti. Sheng Zhihui, 15 Receb 1352 [M.5 Kasım 1933]'de yönetimi ele geçirdi fakat Çin halkının büyük bir şahsiyet olmayan kişiye itaat etmeme adeti olduğu için Sheng Zhihui kendisini resmen hükümdar [696] ilan etmedi. Savaş Bakanı ve Genel Doben (Dikdatör) ilan etti. Yang Zeng-xin döneminden beri vezirlik yapan 80

yaşındaki Yen⁶³⁰ Tuencang'ı Genel vali ilan etti. Gerçekte bu Genel Vali olan Yen'de hiçbir yetki yoktu. Sadece resmîyette Vali oldu. Sheng diktatörlüğüne muhalif olduğundan şüphe ettiği birkaç nüfuzlu Çinliyi öldürdü. Sheng iktidarı ele geçirdiğinde Hoca Niyaz Hacı'ya adam gönderip onun Jin Shu-ren ile yaptığı Cimsar anlaşmasına uyacağını bildirip Hoca Niyaz Hacı'yı memnun etti. Sheng kendisi Komünist olduğu için onun bütün eylemlerinin Rus çıkarlarına uygun olması çok normaldi ve onun için Ruslar ona çok fazla silah, asker ve lazım olan her şeyi göndererek yardım etmeye başladı. Buna örnek olan apaçık yardımları şuydu: Daha önce Mançurya'dan kaçıp Rusya'da dolaşan Komünist Çinlilerden 10 bin silahlı adamı Şaban [M. Kasım 1933 sonları] ayının başlarında Rus hükümeti Çöçek yoluyla Şarkî Türkistan'a soktu ve bu komünistler Şihu'ya gelip Sheng'in emriyle 6.000'i Urumçi'ye 4.000'i Gulca'ya yerleşti. Çünkü Sheng, Gulca'yı Cing Cuşi'nin elinden almaya karar vermişti (Gulca olayları aşağıda gelecektir). Çin hükümeti Sheng'in icraatlarını denetlemek ve bu şekilde Şarkî Türkistan'ı kendi nüfuzu altına sokmak için Urumçi'ye bir siyasi [697] heyet gönderip orada görevlendirdi. Fakat Shengbu heyetin başkanına hiçbir iş yaptırmadı, aslında onu gayr-ı meşru yollarla korkutup Çin'e geri dönmeye mecbur etti.

Ma Zhong-ying, Urumçi muharebesinde mağlup olup Altışehir'e kaçmaya yol bulmak üzere Karaşehir'e birkaç bin asker yollayıp Mahmud Sicang ve Hoca Niyaz Hacı'yı mağlup edip Kuça'ya kadar her yeri işgal etti. Fakat bu sırada Sheng'in Ma Zhong-ying'dan emin olup askerlerinin çoğunu Gulca'ya sevk ettiğini öğrenen Ma Zhong-ying, Altışehir'e ilerlemeyip Şaban [M.19 Kasım 1933] ayının başında Urumçi'ye hareket etti ve Davaçın'a ulaştığında Sheng yukarıdaki 4.000 Komünist Çin askerini ve Urumçi'deki bütün güçlerini Davaçın'a yollayıp Ma Zhong-ying'un önünü kesip çok şiddetli bir savaş yaşandı. Birkaç tane Rus uçağı gelerek Tunganları ağır bir yayılım ateşine tutup onlara müthiş bir şekilde zayıt verdirdi. Uçaksavar silahları olmayan ve de bu konuda tecrübesiz olan Tunganlar açık alanda uçaklara kolay hedef olup çok perişan bir halde Turfan'a kaçtılar. Hatta bu savaşta Ma Zhong-

⁶³⁰ Müellif “ﻳﯩﻦ” yazmış. Yakup Buğra (Buğra, ŞTT., 1998, s. 427) “Liy Wen Lung” olarak okumuş. Genel Vali olarak atanan kukla yöneticiler sırasıyla şunlardır; Liu Wenlong (Wade Gilles: Liu Wenlung), Zhu Ruichi (Wade Gilles: Chu Jui-hsi), Li Rong (Wade Gilles: Li Yung). Bkz. Forbes, a.g.e., s. 239, 244. Burada müellif tarafından kastedilen kişi “Liu Wen Long” olmalıdır.

ying'un öldüğü haberi yayıldı. Fakat daha sonra bu haberin yalan olduğu ortaya çıktı. Bu Davançın Muharebesi'nden sonra Ma Zhong-ying'un Urumçi Hükümeti ile savaşıacak gücü kalmadı. Altışehir'e ilerlemekten korkup Kuça'daki askerlerini de oradan geri döndürdü ve ne yapacağını bilmeden sıkıntılı bir durumda kaldı. [698]

n. Sheng'in Gulca'yı İstila Edişı

Yukarıda anlatıldığı gibi Gulca vilayeti Urumçi hükümetinden ayrılmıştı. Daha sonra Cing Cuşı bu bölgeyi bağımsız bir şekilde yönetip gücünü arttırmaya başladı. Çinli, Tungan, Tarançı, Kırgız ve Kalmuklardan 15 bin kadar asker topladı. Ülkeye Rus nüfuzunun girmesine son derece karşı durup Rus sınırını sıkı korumaya aldı. Elbette bu siyaset Ruslara çok ağır gelmekte ve fırsat kollayıp durmaktaydılar. Urumçi hükümeti Sheng'in eline geçer geçmez yukarıda geçtiği gibi Ruslara açık olan Çöçek sınırından 10 bin kişilik silahlı Çin Komünistini Sheng'a yardım olarak gönderdiler. Bu kuvvetle Gulca'yı Sheng hükümetine bağlamak isteyen Ruslar ona yine yardım vadedip teşvik ettiler. Binaenaleyh Shen gmezkûr kuvvetten 4.000'ini Şihu'dan Gulca'ya sevk etti ve Urumçi'den de asker yolladı. Böylece Şaban [M.19 Aralık 1933] ayının sonunda bu kuvvet Gulca vilayetine girip savaş başladı. Cing Cuşı onlara karşı sert bir savunma yapıp onları mağlup etti. Bu durumu Rus hükümeti öğrenir öğrenmez sınırda beklettiği askerlerden 800 Rus askerî birkaç tane tank, çok sayıda top ve birkaç tane uçağı Gulca'ya sokup Cing Cuşı'nin askerlerini arkadan sardı ve de uçak ile kurşun yağdırıp onları perişan etti. Bu yüzden [699] Cing Cuşı şehre de giremeyip az sayıda adamı ile kaçtı. Küre şehrini düşmanlar direniş olmadan aldılar. Cing Cuşı'yi dağda kendi adamları öldürdü. Bir rivayete göre tabanca ile intihar etmiştir. Ama Tarançı, Tungan, Kırgız ve Kalmuk askerleri birleşip Gulca şehrinde direnişe hazırlandılar. Düşman Gulca'ya saldırıp yaşanan şiddetli çatışmalar sonunda Tarançılar Turdı Ahundbay⁶³¹'in teşviki ile teslim oldular. Tunganlar güneydeki dağlara kaçtılar. Kırgızlar ve Kalmuklar dağılıp dağlardaki yaylalara kaçıp gittiler. Tunganlar kaçtıkları gibi Tanrı dağlarındaki Künes⁶³² ve Yulduz⁶³³ yolları ile ilerleyip Ramazan [M.Aralık 1933/Ocak 1934] içinde Kuça'ya geldiler.

⁶³¹ Töre, **a.g.e.**, s. 107.

⁶³² Yıldırım, **a.g.e.**, s. 76.

⁶³³ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 24.

Böylece Gulca vilayetini Sheng, Rusların açık yardımı ile istila etti. Mezkûr Turdı Ahundbay, Gulca vilayetine Dotey (vali) tayin edildi. Rus askerleri tank ve toplarını alıp kendi sınırlarına geri döndüler.

o. Şarkî Türkistan Millîİnkılapçıların Yabancı Devletlerle Siyasi İlişkileri

Bu meselenin önemini en önce anlayanlar Hoten İnkılapçılarıydı. Şarkî Türkistan inkılabı genel olarak Urumçi hükümetine karşı yapılmış olup Çin [700] hükümetine muhalif vaziyet alınmadığı malumdur. Fakat Çin ile aranızda mesafe çok uzun, arada düşman olduğu ve de Çin hükümetinin inkılapçıları kötü gözle bakıp yardımları Urumçi'ye gönderdiği için inkılapçıların geneli Çin hükümeti ile resmen alaka kurmaya imkân bulamamışlardı. Onun için burada inkılapçıların komşu devletlerle alaka kurmak için gösterdikleri çabaları ve bu ilişkilerinin keyfiyetini beyan edeceğiz.

Hoten hükümetinin kurulduğu günden itibaren gayri nizami yollarla komşu devletlerin Şarkî Türkistan konusundaki siyasetlerini öğrenme gayretleri sonucunda elde ettiği bilgi şuydu: Hindistan hükümetinin tamamen tarafsız kalmaya karar verdiği malum olup bu devletle alaka kurmanın faydasız olduğu anlaşıldı. Rus hükümeti Şarkî Türkistan inkılapçılarına görünüşte alakadar gibi davranmakla beraber onlara ne isterlerse verme yoluyla Şarkî Türkistan'daki emellerine ulaşmak siyasetini yürüttüğü şüphesiz olarak anlaşıldı. Afganistan hükümeti bize gerektiği kadar faydalı olmasa da dindaşlık, millîkomşuluk ve Orta Asyalılık itibariyle bilmediğimiz konularda yol göstererek ahlaki yardım yapacaklarını ümit ettik. Binaenaleyh Recep [M.Ekim/Kasım 1933] ayında ben Poskam'a giderken Afganistan'a gayri resmi bir heyet [701] sıfatı ile gitmek için Kurbanullah ve Miyan Hasan Han'ı görevlendirip Hoten'e geri döndüm. Onlar Şaban [M.Kasım/Aralık 1933] ayında yola çıktılar. Onları Afganistan hükümeti sevgi ve saygıyla karşıladı fakat oradaki mesafe uzak olduğu için müspet veya menfi bir sonuç elde edilinceye kadar biz vatan dışına çıktık ve heyetimiz Afganistan'da kaldı.

Hoca Niyaz Hacı'ya gelirse onun yanında daha önce Rusya'da kızıl teşkilata üye olan bazı Şarkî Türkistanlı vatan satıcılar vardı. Hoca Niyaz Hacı bunların

teşvikiyle bütün ümidini Ruslara bağlamıştı. Rus hükümeti ile müzakere yapıp bir miktar tüfek ve cephane almak üzere anlaştıktan sonra onun bu siyasetinin farkına vardık. Biz ona “*bu siyasetin akıbeti vatan için tehlikelidir*” diye yazmıştık. Bu mektubumuza cevaben Hoca Niyaz Hacı şöyle yazdı: “*Bize her türlü silah, top, tank ve uçak lazımdır. Bunu Rusya ’dan başka komşu devletler veremez. Ruslar bu silahları vermeyi kabul ettiler. Biz bu silahları almak için Rusların koyduğu şartları kabul ettik fakat yurdumuzu elimize aldıktan sonra o şartları değiştireceğiz müsterih olunuz*”. Bu vaatlere karşılık Hoca Niyaz Hacı’nın Ruslara verdiği imtiyazlar şunlardır:

[702] 1. Şarkî Türkistan bütün ticaretini Rusya ile yapacak, Hindistan ve Afganistan ile yapılan ticarete engel olunacak,

2. Rusya’dan başka bir devletle siyasi ilişkide bulunulmayacak,

3. Askerî eğitim ve bilimsel işler için gerekli insan gücü yalnızca Rusya’dan temin edilecek ve başka yabancıları çalıştırılmayacak,

Hoca Niyaz Hacı’nın bize bilgi verdiği hususlar bu kadardı fakat bizden gizli tuttuğu bundan başka maddeler olduğunu da biliyoruz ama onları zikretmeyi uygun görmüyoruz. Bu adam elhasıl biraz vaat karşılığında Şarkî Türkistan’ın bütün geleceğini Ruslara vermeye bilmeden razı oldu. Çünkü bu adam kara cahil ve her şeytanın vesvesesine kanan ve siyaset oyunlarından tamamen habersiz bir adamdı.

Sabit Damollam, Kaşgar’da hükümet kurduktan sonra; “siyaset işlerinde herkesi geçeceğim” diye Hindistan, Afganistan, İran, Türkiye ve başka devletler ile siyasi ilişki kurmak düşüncesine kapıldı fakat maalesef bu iş için büyükelçi unvanı ile Şarkî Türkistan Hükümeti adına gönderdiği adamı Türkiye’den yeni gelen bir başıbozuktan. Bu elçi Hindistan’a gidip üç-dört gün oraya buraya gittikten sonra hiçbir iş yapamadan Türkiye’ye gitti. Sabit Damollam’ın verdiği altınları sermaye yapıp İzmir’de büyük bir mağaza açtı. [703]

p. Hoca Niyaz Hacı ve Tunganlar

Ma Zhong-ying, Urumçi Muharebesi’nde mağlup olup Turfan’a geldiğinde hemen ya Altışehir’e veya Çarhılık yoluyla Çin’e gitmek gerektiğini düşünüp her halükârda Karaşehir ve Korla’yı almaya karar verdi. Recep [M. Ekim/Kasım 1933]

ayında iki bin kadar askerini Karaşehir'e yolladı. Tunganlar Ma Zhong-ying bütün gücüyle geliyor diye propaganda yaptıkları için Mahmud Sicang, Ma Zhong-ying'un bütün kuvvetlerine denk gelemeyeceğini düşünüp Karaşehir ve Korla'yı boşaltarak Kuça'ya geldi. Böylece Tunganlar şevke gelip Kuça'ya saldırdılar. Hoca Niyaz Hacı yine karşı koymadan Kuça'yı boşaltıp Bay'a geldi. Bu sırada Tunganların az oldukları ve Ma Zhong-ying'in da gelmediği ortaya çıkınca Mahmud Sicang çok sayıda askerle Bay'da durdu. Hoca Niyaz Hacı Aksu'ya geldi. Mahmud Sicang, Kuça'ya saldırmaya hazırlanmaktaydı. Bu sırada Ma Zhong-ying'in Davançın Muharebesinde mağlup olup kaçtığı haberi gelip Kuça'daki Tunganlar bu haberi Mahmud Sicang'ın duyup Kuça'ya ilerlemesinden korkup bir gecede Kuça'dan kaçıp hiçbir yerde durmadan Karaşehir'e gittiler. Mahmud Sicang derhal harekete geçerek Kuça ve Korla'yı işgal edip Başegim Boğazı'nda istihkam yaptı. Mahmud Sicang, Bay'dayken Timur Sicang'ın adamları [704] ndan bin kişilik bir birlik Hafız'ın komutasında Kaşgar'dan gelip Mahmud Sicang'a katılmıştı. Bu sırada Hoca Niyaz Hacı, Kaşgar ve Hoten'den askerî yardım talep etti. Fakat Kaşgar'daki Sabit Damollam'ın yeni kurduğu hükümetinin yardım edecek durumu yoktu. Hoten'den İsmail Damollam'ın komutasında 550 atlı asker Hoten kıyı yoluyla gönderdi. Yarkend'den mali yardım olarak gıda erzağı yollamaya karar verip hazırlıklara başladık. O günlerde Hoca Niyaz Hacı'ya Rusya'dan 1.200 tüfek ve bir milyon mermi ve birkaç bin el bombası ve tabanca geldi. Hoca Niyaz Hacı Başegim'deki istihkama çok güveniyordu (Kalan olaylar aşağıda kendi başlıklarında gelecektir).

r. Yine Hoten Olayları

Recep ayının başından [M.21 Ekim 1933] itibaren Hoten Hükümeti'nin boynuna yüklenen vazifeler şu üç işten ibaretti:

1. Hoca Niyaz Hacı'ya askerî ve mali yardım yapmak,
2. Kaşgar Yenişehir'deki Ma Zhan-jiang komutasındaki Tunganları yok etmek için Kaşgar Hükümeti'ne askerî yardım yapmak,
3. Kaşgar ve Turfan hududuna bitişik olan Doğu bölgemiz yani Çarhılık ve Lop gölleri etrafını Tunganların saldırısına karşı korumak

[705] Hoca Niyaz Hacı'ya yardım edişimiz yukarıdaki fasılda anlatıldığı gibi başladı. Eğer aşağıda anlatıldığı gibi Hoca Niyaz Hacı, Tunganlara karşı koymadan kaçmak yerine biraz gayret göstermiş olsaydı ben veya iki kardeşimden biri Hoten askerlerinin çoğunu alıp Hoca Niyaz Hacı'nın yardımına gitme fikrindeydik.

Kaşgar Hükümeti'nin üyeleri ve askerleri aşağıda anlatıldığı gibi muhtelif unsurlardan oluştuğu için zayıf bir haldeydi. Bu nedenle Kaşgar Yenişehir'deki Tunganlara karşı sadece savunma vaziyetindeydiler. Bu durum yüzünden Sabit Damollam, Hoten Hükümeti'nden yardım talep edip arka arkaya mektup ve heyetler yolladı. Biz derhal Emir Abdullah'ı bin askerle Yenihisar'a yolladık fakat derhal Kaşgar'a girmek için acele etmemesini ve Kaşgar'daki birbirine muhalif komutanlar ile samimi bir ittifak yaptıktan sonra girmesini tavsiye ettik. Emir Abdullah bu tavsiyeye uygun olarak Yenihisar'a gidip orada bekledi. Sonunda 12 Ramazan [M.31 Aralık 1933]'da Sabit Damollam kendisi Yenihisar'a gelip Emir Abdullah ile müzakere yapıp tam bir ittifak yapıldıktan sonra Yenişehir'e güney ve doğudan Emir Abdullah ve Batı ve kuzeyden Kaşgar askerlerinin aynı anda saldırılarına karar verilip saldırının zamanı belirlendikten sonra Sabit Damollam, Kaşgar'a geri döndü. Kararlaştırılan takvime uygun olarak Emir [706] Abdullah, 20 Ramazan [M.8 Ocak 1934]'da Abdulgani Ahund'u 800 atlı askerle gönderdi. Abdulgani Ahund, Yenişehir'in 9 mil [14,48 km] güneyindeki Tazgun⁶³⁴ kasabasına varıp konakladı. Fakat bu esnada Kaşgar'daki Özbek komutan Yusuf Han yukarıda belirlenen saatte Yenişehir'e saldırıyı kabul etmeyip Kaşgar'da bir iç ihtilaf baş gösterdi. Bu olayı duyan Ma Zhan-jiang bütün gücü ile Tazgun'a ani bir saldırı yapıp Abdulgani Ahund'u 500 kişi ile konakladığı medresede kuşatma altına aldı. Başka yerde konaklayan Muhammed Hoca ve Ali Kazanlar bu durumu görüp 300 kişi ile Yenihisar'a kaçtı. Abdulgani Ahund takriben beş saat gayet şecaat ile karşı koydu ve sonunda cephanesi bitince teslim olmaya mecbur olup 350 askerî ile esir oldu. Kaşgar'da Ma Zhan-jiang'nın bu saldırısı duyulmasına rağmen Kaşgar askerleri Abdulgani Ahund'un yardımına gelmediler. Bu olay yüzünden Emir Abdullah'ı Yenihisar'dan Yarkend'e geri döndürdük. Yerine Emir Nur Ahmed'i bin kişi ile yollayıp Yenihisar'a

⁶³⁴ Koordinatlar: 39.2842, 76.0904. Bkz. Stein, a.g.e., <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

konuşlandırdık. Kaşgar'da Özbek ve Kırgız askerî olduğu müddetçe Kaşgar'a yardım kuvveti göndermemeye karar verdik. Şaban [M.19 Aralık 1933] ayının sonunda doğu sınırına Keriye askerî komutanı Kamil Damolla'yı yolladık. Kamil Damolla, Çarhılık'a gidip hem Gansu ve hem de Turfan sınırını kontrol etti. Gansu ve Turfan taraflarına düzenli istihbarat [707] memurları gönderip o tarafların durumundan haber alma görevini iyi icra etti. Lop bölgesinden Kunçi⁶³⁵ bölgesi halkı Hoten Hükümeti'ne bağlılıklarını sunarak o yerlerde Kamil Damolla'nın emri altına girdiler.⁶³⁶

Kaşgar'daki olaylar ise gayet esef verici olaylardır. Ayrıntısı şudur: Kaşgar hükümetinin üyeleri ve askerleri Kaşgarlılardan, Özbek göçmenlerden ve Kırgızlardan oluşuyordu. Bu unsurlar sürekli kişisel çıkar veya kendilerinin liyakatsizliği yüzünden anlaşmazlık içinde olup çok zayıf bir haldeydiler. Bu yüzden Kaşgar hükümetinin iki bin kişiden ibaret olan bütün silahlı askerleri Yenişehir'deki 1.500 kişilik Tungan kuvvetini yok edemedi. Aslında Tunganlar günden güne gayretlenip sık sık Yenişehir'den çıkıp etraftan azık toplamakta ve ara sıra Eskişehir'e saldırı yapmaktaydılar. İşte bu yüzden Sabit Damollam yukarıda anlatıldığı gibi Hoten hükümetinden yardım istemeye mecbur oldu. Bu esef verici durumun nedeni ve olaylar hakkında yine biraz açık bilgi yazmam faydalıdır. Sabit Damollam'ın hükümetinin üyelerinden az bir kısmı az liyakat sahip kişilerdi. Bir kısmı Batı Türkistan'dan gelen niteliği belirsiz şüpheli adamlardı [708] ve bir kısmı Şarkî Türkistanlı olsa da inkılap üyelerinden olmayan sözde vatanperver ve nadan ve gayrı ciddi kişilerdi. Sabit Damollam'ın müşavir ve katiplerinin de çoğunluğu mezkûr şüpheli göçmenlerdendi. Askerlerin az bir kısmı Kaşgar halkından olup çoğunluğu Batı Türkistan göçmenleri ve Kırgızlardan idi. Bu üç unsur arasında gerçi hepsi Türk ve hepsi Müslüman olsa da tabiat itibarıyla ayırım olup cüzi bir ihtilafın olması çok doğaldır. Bu ihtilafı dürüst yönetim ve düzenli teşkilat aracılığıyla yok etmek gayet kolaydı. Fakat maalesef hükümet üyeleri ve Sabit Damollam'ın müşavir ve kâtibi sıfatıyla yönetim işlerini ellerine alan meçhul-ül hal muhacirler mezkûr üç unsurdan oluşan askerî komutanların arasına ihtilaf ve nifak tohumlarını saçan çok büyük eylemlerde bulundular. Bunun sonucunda evvela Kırgız komutanlardan olan Adı? Bey'e başkalarını düşman edip Adı

⁶³⁵ Koordinatlar: 37.1759, 85.2054. Bkz. Stein, a.g.e., <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶³⁶ 23. haritaya bakınız.

Bey'in şarap içmesini bahane ederek ona karşı Özbek Yusuf Han ve Kırgız Abdulhalık'ı kışkırtıp onu tutuklatıp öldürttüler. 500 kişiden oluşan askerlerinin silahlarını ellerinden aldılar. Daha sonra Yusuf Can ve Abdulhalık'ın arasını bozup yukarıdakine benzer bir fitne hazırladılar. Abdulhalık sonunun Adı Bey'inki gibi olmasından korkup Kaşgar'dan kaçıp Yenihisar'a gelip Emir Abdullah'ın [709] himayesine sığındı. Fakat mezkûr fitnecilerin teşvikiyle Sabit Damollam, Emir Abdullah'a mektup yazıp Abdulhalık'ı bir vatan haini gösterip onun ve askerlerinin elinden silahlarını almaya teşvik etti. Emir Abdullah bu teşvike kanarak Abdulhalık'ın sayısı 300'den fazlaca olan askerlerin silahlarını alıp kendisini gözaltına alarak Hoten'e yolladı. Bundan sonra sıra Yusuf Can ve Özbek Bey'in arasını bozmaya geldi. Bu sırada yukarıda anlatılan Tazgun faciası gerçekleşti. Fakat Özbek Bey mülayim adam olduğu için Yusuf Can'a karşı kötü bir adım atmadı ama birbirinden emin olmayan ve kalben birbirine düşman bir hale geldiler.

İşte bu bozuk adamların bu faaliyetleri sonucunda Kaşgar'da silah taşıyanlar vatan hizmeti yapmak bir tarafta dursun sürekli kendi aralarında mücadele etmeye ve birbirlerinden korkup kendilerini güvende hissetmeyip vatana zararlı muhtelif silahlı çeteciler haline dönüştüler. Mezkûr bozuk adamlar bu faaliyetleri konusunda Sabit Damollam'ı ikna etmek için; *“Biz Şarkî Türkistan'a zararlı olan Özbek ve Kırgız'ın düzensiz askerlerini silahsızlandırıp milletin gerçek askerleri olan Kaşgarlı ve Hotenli askerleri silahlandırıyoruz”* dediler. [710] Fakat daha sonraları bunların bu faaliyetlerinin amacının yurtta dahili ihtilaf çıkarıp İnkılap hareketini akim bırakmak olduğu ortaya çıktı.

s. Hoca Niyaz Hacı'nın Nasıl Bir Adam Olduğunun Ortaya Çıkışı ve Bu Konudaki Muhtelif Fikirler

Hoca Niyaz Hacı'nın Kumul'daki döneminde onun yaptıklarını haberciler abartı ile Altışehir'e getirip halkın zihninde bu kişiyi ulu bir millîmücahit ve kurtarıcı olarak resmetmekteydi. Bu hayali kurtarıcıya herkes gıyabında samimi bir sevgi ve bağlılık duymaktaydı. Daha sonraları Hoca Niyaz Hacı, Turfan'ı aldığı anda herkesin ümit gözü ona yöneldi. Fakat onun Ma Zhong-ying'ı Şarkî Türkistan'a getirdiği ve hemen sonra Jin Shu-ren ile anlaşma yapıp Ma Zhong-ying ile düşman olarak berrak

inkılabımızı onun bu akılsızlığı ile bulandırması yukarıdaki sevgi, bağlılık ve ümidi tamamen bitirdi. Herkes bu hataların arkasındaki tehlikenin farkındaydı fakat onun bu hatalarına gerçek hata demeyip aslında şartların zorlaması yüzünden geçici olarak tutulan bir yol olsa gerek diye kendine teselli verenler de vardı. Özellikle Hoten inkılapçıları bu düşüncede olup Hoca Niyaz Hacı hakkında iyi [711] düşünce ve sevgimizi yitirmedik. Hoca Niyaz Hacı'nın Korla ve Kuça'ya geldiği günlerden itibaren mektuplar, arka arkaya gelen adamları, bizden giden heyetler ve istihbarat elemanlarımızın aracılığıyla onun gerçek yüzü ortaya çıktı. Yani Hoca Niyaz Hacı'nın önceleri millîinkılapçı olmadığı, inkılapçıların arasına girip kaldığı için canını korumak mecburiyetiyle savaşa girdiği, yine bu mecburiyetle inkılapçıların lideri olduğu ve daha sonra Turfan'ın önde gelenlerinin teşvikiyle bütün Şarkî Türkistan'a hükümdar olma kara sevdası yüzünden korunaklı dağlı bölgeden çıktığı malum oldu. Demek ki bu adamın dimağı milletperverlik şiarı ve vatanseverlik heyecanından tamamen uzaktı.

Kendine ait doğru dürüst bir fikri olmayan, liyakatli bir düşünceye tabiat itibariyle istidatsız olan, dalkavukların sözünü derhal kabul eden, gerçeği söyleyip onu tuttuğu hatalı yoldan döndürmeye çalışan kişileri düşman bilen ve bütün inkılapçılar ve halkın kayıtsız şartsız ona itaat etmesini talep eden cahil ve inatçı bir kişi olduğu ortaya çıktı.

Hepsinden daha acayip olan bir iş şudur: Askerî çağdaş bir düzen ve eğitime tâbi tutmayı kabul etmezdi. Onları halkın malına ve varlığına saldırmakta serbest [712] bırakmayı askerlerin şecaati ve ona bağlı kalmasının yegâne yolu olduğuna inanıyordu. Buhran içindeki halimizde askerleri düzen ve kanunatebâsı tutup ve eğitim almaya mecbur edip onların özgürlüğünü yok edersek bizim sonumuz hayır olmaz şeklindeki bozuk düşüncesini açıkça ifade etmekteydi. Bu adamın kendini beğenmişliği ve mülkperestliği yüzünden düşmana satılan adamların yanına girip onu Şarkî Türkistan inkılabını müthiş bir felaketli sona sürükleme yoluna soktuğu açıkça malum oldu.

İşte Hoca Niyaz Hacı'nın böyle faydasız, aslında müthiş zararlı bir kişi olduğu malum oldukça onu iş başından indirip layık bir kişiyi işin başına getirmek fikri doğdu. Hoten ve Kaşgar hükümetleri bu fikre önem verip bağımsız hareket etmeye devam etti.

Sadece dahili ihtilaftan sakınmak için Hoca Niyaz Hacı'ya görünürde dostça davranıyor ve yardım yapıyorlardı. Bu düşüncüyü hayata geçirmek için Hoca Niyaz Hacı'nın naibi olan ve millet içinde meşhur bir aydın ve vatansever olan Mahmud Sicang'ın bu fikre katılması zaruriydi. Binaenaleyh gayri müstakim yollarla bu zatın fikrini almaya teşebbüs ettik. Mahmud Sicang esasen bu fikre katılıyordu. Ama bu zatın sağlam durduğu düşüncesi şuydu: Hoca Niyaz Hacı liyakatsiz bir adamdır ve bu adamı işbaşından indirmek lazımdır. [713] Fakat Hoca Niyaz Hacı'nın adı yabancı ülkelerde tanınmış olup siyasi bir yeri vardır. Binaenaleyh şimdiki nazik döneminde onu indirirsek dünya kamuoyuna kötü bir görüntü veririz ve yabancı devletlerle ilişki kurmamız zorlaşır. Onun için şu anda mevcut şöhretini ve namını kullanmak amacıyla bir süre sabretmemiz lazımdır. Mahmud Sicang'ın bu düşüncesinden maksadının ne olduğunu bilmiyoruz ama her hâlükârda bu düşünce Hoten ve Kaşgar hükümetlerinin yukarıdaki doğru düşüncelerini hayata geçirmeye engel oldu. Bu yüzden Hoca Niyaz Hacı'ya dostça davranmak gerekti ve ıslah fırsatı elimizden kaçtı.

t. Turfan ve İli'deki Tunganların Altışehir'e Dökülmesi

Yukarıda anlatıldığı gibi Karaşehir Tunganların elindeydi ve Mahmud Sicang, Başegim Boğazı'nda siper alıp orada beklemekteydi. Bu durum 15 gün kadar devam etti. Sonunda 25 Şaban [M.14 Aralık 1933]'da Karaşehir'deki Tunganlar Ma Zhong-ying'in emri ile Altışehir'e veya Çarhılık yoluyla Çin'e gitmek için Başegim'e saldırmaya başladılar. Mahmud Sicang şiddetle karşı koyarak Tunganları hiç geçirmede fakat 28 Şaban [M. 17 Aralık 1933] gecesi Tunganlar ana yolu bırakıp nehrin güney kıyısındaki yolun savunmasıyla görevli Hafız Tuencang'ın üstüne aniden saldırıp Hafız'ı kaçırıp Mahmud Sicang'ı [714] araya almayı başardılar. Mahmud Sicang kuşatılma tehlikesinden kurtulmak için müstahkem konumunu bırakıp askerleriyle Korla'ya döndü. Tunganlar arkadan basıp geldiği için Korla'yı da boşaltıp Kuça'ya geldi. Tunganlar durmadan Kuça'ya da saldırdılar ve Mahmud Sicang biraz karşı koyduktan sonra mağlup olup Bay'a kaçtı.

Bu sırada Hoca Niyaz Hacı askerlerinin bir kısmını ve Hoten'den gelen askerleri Mahmud Sicang'a yardım için Bay'a yolladı. 5 Ramazan [M. 24 Aralık 1933]'da Tunganlar Bay'a saldırdı. Mahmud Sicang'ın askerleri karşı koymadan kaçtı. Mahmud Sicang kendi askerlerinin bir kısmı ve Hoten askerleriyle bir saat direnip

kaçmaya mecbur oldu. Bu sırada Hoca Niyaz Hacı Aksu'dan bütün askerleriyle, Aksu valisi İsmail Bay da bütün kuvvetiyle hareket edip Aksu ve Bay arasındaki Karayulgun Boğazı'na varıp beklemeye başladılar. Mahmud Sicang ve askerleri de Bay'dan kaçıp oraya geldiler. Böylece Hoca Niyaz Hacı'nın kendisi 12 bin kişilik bir kuvvetin başında Karayulgun'da konuşlanıp Tunganlara karşı koymaya hazırlandılar.

7 Ramazan [M.26 Aralık 1933] akşam üzeri Tunganlar Karayulgun'a geldiler. Hoca Niyaz Hacı'nın düzensiz askerleri uzaktan Tunganların gölgesini görür görmez beşer onar kaçmaya başladılar. Kaçmayanlar Hoca Niyaz Hacı başta olmak üzere Tunganlara ateş etmeye başladılar. Bu sırada İsmail Bay'ı kendi hizmetindeki [715] bir Tungan vurup şehit etti. Hoca Niyaz Hacı bunu görünce ata binip kaçtı. Arkasından bütün askerleri gayet dağınık bir halde kaçtılar. Hoten'den gelen yardım askerleri Karayulgun'dan doğruca Hoten'e hareket ettiler. Hoca Niyaz Hacı Aksu'ya girip orada da durmadan her şeyini toplayıp Üçturfan'a kaçtı. Tunganlar Aksu'yu hiç savaşımadan ele geçirdiler. Bu dağınıklık sonucunda Hoten ve Aksu askerleri (yaklaşık beş bin kişi) Hoca Niyaz Hacı'dan ayrıldılar. Aslında Hoca Niyaz Hacı'nın kendi askerlerinden de 250 kişi ayrılıp Hoten'e kaçtı. Bu şekilde Hoca Niyaz Hacı'nın yanında Kumul ve Turfan askerlerinden oluşan düzensiz, kuralsız ve düşmandan kurdun önündeki kuzu gibi karşı koymadan kaçan adamlar kaldı. Bu yüzden Hoca Niyaz Hacı Üçturfan'da da duramayıp dağ yoluyla Kaşgar'a hareket etti.

Üçturfan'ı da Tunganlar işgal ettiler ve oradan ileriye geçmediler. Yine yukarıda anlatıldığı gibi İli'den kaçan Tunganlar yaklaşık Ramazan ayının 20 [8 Ocak 1934]'sinde Kuça'ya geldiler fakat Kuça'daki Tunganlar onlara güvenmediği için onları Kuça şehrine sokmayıp Kuça'nın 17 mil [27,36 km] güneydoğusundaki Toksu⁶³⁷ (Duşenbe) şehrine yerleştirdiler. Bu Tunganların tamamı tüfek ve makineli tüfekle silahlı ve üç binden fazlaydı. İşte bu şekilde Turfan ve Gulca'daki Tunganlar Sheng tarafından mağlup edilip doğudan ve kuzeyden Altışehir'e dökülüp Karaşehir, Kuça ve Aksu [716] vilayetlerini işgal ettiler. Hoca Niyaz Hacı'nın askerleri sayıca mezkûr Tunganlardan daha fazla ve silah bakımından da Tunganlardan daha iyi olsalar da komutanları iş bilmez ve maneviyatı harab olmuş askerleri düzensiz olduğu için

⁶³⁷ Koordinatlar: 41.5297,82.6306. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

mezkûr vilayetleri kayda değer bir direniş göstermeden Tunganlara bırakıp Kaşgar'a kaçtılar.

Ramazan [M.20 Aralık 1933] başından itibaren Sheng, Turfan'a asker yollamaya başladı. “*Ramazan'ın 15'inde* [3 Ocak 1934] *Turfan şehrini bombalayacağız*” diye yazan, halkı ürkütmek amacıyla niyetlerinin sadece *Ma Zhong-ying*'i kaçırmak ve Tanrı dağlarının güneyini Türklere boşaltıp vermek olduğunu, daha sonra bu askerleri geri çekeceklerini vadeden propaganda ve tehdit içeren kağıtları uçaklardan attılar. Fakat Ma Zhong-ying karşı koymakta kararlı olduğu için Turfan şehri etrafını bombalayıp onu şehirden çıkmaya mecbur ettiler. Ma Zhong-ying, Ramazan [17 Ocak 1934] ayının sonuna kadar Turfan'ın dağlık yerlerinde yaşanan ufak tüfek çatışmalardan sonra kaçıp Şevval [M.18 Ocak 1934] ayının başlarında Karaşehr'e geldi. Bu durum Ma Zhong-ying için gayet sıkıntılı bir durumdu çünkü Kaşgar tarafına kaçsa orada toplanan Türk askerleri tarafından ortadan kaldırılmaktan korkuyordu. Öte yandan Çarhılık yoluyla Gansu'ya kaçıp oradaki düşmanı Ma Bu Fang'in⁶³⁸ eline düşmekten korkuyordu (Diğer olaylar aşağıda geliyor). Ma Zhong-ying, Davançın [717] muharebesinde mağlup olduktan sonra Kumul bölgesinin komutanı olan Yolbars Bey ondan ayrılıp Kumul dağlarındaki korunaklı yerlere gidip orada bağımsızlık ilan etti.

u. Ramazan [6 Şubat 1934]'dan 15 Zilkade [M. 2 Mart 1934]'ye Kadar Olan Olaylar

Hoca Niyaz Hacı, Üçturfan'dan kaçıp Ramazan ayı içinde Artuş'a geldi. Hoca Niyaz Hacı o zamana kadar Kaşgar'ı eşkiya merkezi ve Kaşgar Hükümeti'nin üye ve askerlerini asi ilan edip dolaştığı için doğruca Kaşgar'a girmekten korkup Sabit Damollam'a özürname yazıp ispiyoncuların sözleriyle anlaşmazlık ortaya çıkması nedeniyle yukarıdaki muamelelerin yapıldığını kabul etti. Şimdi daha önce olanları unutmaya ve yeniden samimi bir birlik tesis etmeye davet etti. Sabit Damollam derhal Artuş'a Hoca Niyaz Hacı'yla görüşmeye gitti. Samimi bir şekilde görüşmeler yapıp onu Kaşgar'a gelmesi için davet etti. Hoca Niyaz Hacı Kaşgar'a girdiği zaman bir

⁶³⁸ Wade-Giles: Ma Pu-fang, Qinghai bölgesinde faaliyet gösteren Çinli Müslüman general. Bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 52, 62.

umumi savaş meclisi kurulup Yenişehir'i kuşatma ve orayı acilen ele geçirdikten sonra Ma Zhong-ying'a karşı koymaya hazırlanma kararı verildi. Bu karara uygun olarak Mahmud Sicang başkomutan olup bütün Kaşgar askerleri de ona katılıp Yenişehir'i şiddetle kuşattılar. Hoca Niyaz Hacı, Hoten askerlerinin de bu kuşatmaya katılmasını talep ettiği için [718] Emir Nur Ahmed'i 1.200 kişilik bir askerle Yenihisar'dan Kaşgar'a yolladık. Tunganlar ilk başta Yenişehir'den çıkıp karşı koysalar da büyük komutanları başta olmak üzere çok fazla kayıp verdikleri için bir daha şehirden çıkmayıp surların üstünden savunma yapmaya başladılar. şevval ayının 20 [M. 6 şubat 1934]'sinde Tunganlar kaçmak veya teslim olmaktan başka çare bulamayıp durdukları bir zamanda Aksu tarafından gelen çok sayıda Tungan askerinin Kaşgar'a yaklaştığı öğrenildi. Tunganlara karşı savunma yapmak gerektiği için Hoca Niyaz Hacı ve Emir Nur Ahmed askerlerin bir kısmıyla Kaşgar'ın 17 mil [27,36 km] doğusundaki Yaman Yar⁶³⁹ köprüsüne gidip orada beklemeye başladılar. Mahmud Sicang bir kısım askerle Yenişehir'i kuşatmaya devam etti. Tungan askerleri gözlerine görünür görünmez Hoca Niyaz Hacı bir tane kurşun atmadan kaçmaya hazırlandı. Emir Nur Ahmed buna şiddetle karşı çıkıp onun önünü kesti. Hoca Niyaz Hacı; *“Tungan'ı siz bilmezsiniz ve ben bilirim bunlara karşı koymak imkansızdır”* deyip atına binip kaçtı. Askerlerinin hepsi onunla kaçtı. Emir Nur Ahmed geride kalıp bir saat karşı koydu fakat askerlerin çoğu Hoca Niyaz Hacı'nın askerlerinin arasına karışıp kaçıp gittiği için kuvveti az kalmıştı. Bu direniş sırasında gayretli bir komutanımız (Yusuf Han Hacı) şehit oldu. Sonunda Emir Nur Ahmed gücünü karşı koymaya yeterli görmeyip düzenli bir şekilde askerlerini geriye çekip Kaşgar'a hareket etti. Ama Hoca Niyaz Hacı Kaşgar'a gelince orada durmadan Kaşgar'ı [719] boşaltma emri verip kendisi de herkesten önce kaçıp Taşmalık tarafına gitti. Arkasından Mahmud Sicang ve Sabit Damolla'lar da kaçtılar. Kaşgar'daki zbek ve Kıręız komutanlar askerleriyle dağ tarafına kaçtılar. Hepsinden sonra Emir Nur Ahmed, Kaşgar'dan çıkıp Akto⁶⁴⁰ yoluyla Yenihisar'a geldi.

Bu şekilde Kaşgar şehri tamamen boşaldıktan sonra 22 şevval [M.8 şubat 1934]'de Tunganlar gelip şehri işgal ettiler. Tunganlar şehri işgal ettikten sonra onların

⁶³⁹ Koordinatları: 39.4129,76.3667. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁴⁰ Doğu Türkistan'ın batısında, Kaşgar yakınlarında bir ilçedir. Koordinatları: 39.124,76.0134. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

sayısının söylendiği gibi çok olmadığı sadece Ma Fu-yuan adlı Tungan'ın komutası altında binden biraz az atlı Tunganlardan ibaret oldukları anlaşıldı. Kaşgar'a yakın bir dağ eteğinde duran Özbek askerleri bu gerçeği öğrenip 25 Şevval [M.11 Şubat 1934] seherde Kaşgar'a saldırıp Ma Fu-yuan'ın askerlerini mağlup edip şehri hemen hemen ele geçirdiler; fakat maalesef Özbek askerleri bu zaferle gururlanıp ganimet toplamaya başladılar. Bu sırada Yenişehir'deki Tunganların yardımıyla Ma Fu-yuan bir karşı saldırı yapıp Özbek askerlerini mağlup edip şehre girdi ve Özbeklerin çoğu dağınık bir halde şehirden kaçıp çıkıp gittiler. 120 kişi bir yerde kuşatılıp dört saat kadar direndikten sonra mermileri bitip teslim oldular. Tunganlar bunları esir ettikten sonra gayet feci bir şekilde şehit ettiler. Ma Fu-yuan ondan sonra Kaşgar halkının Özbekleri alkışlamasını bahane edip şehir halkını katletmeye başladı. Yaklaşık [720] 24 saat süren bu katliamda halktan 40 binden daha günahsız şehit oldu. Bütün ev, saray ve medreseler talan edildi. Yabancılar da bu katliamın dışında kalmadılar. Sabık Afgan başkonsolosu Muhammed Şerif Han şehit oldu. İngiliz konsolosluğuna baskın yapan Tunganlar, iki Hindistanlı'yı öldürüp, konsolosun eşini yaraladılar. Bundan sonra Hoca Niyaz Hacı, Sabit Damollam, Mahmud Sicang ve Özbek Yusuf Can başta olmak üzere bütün komutanlar askerleri ile Yenişehir'a hareket edip 25 Şevval [M.11 Şubat 1934]'de herkes orada toplandı.

Bu lider ve komutanların hepsi Yenişehir'da durup ve kuvvetlerini topladıktan Kaşgar'a saldırmaya karar verilmesini talep ettiler fakat Hoca Niyaz Hacı bunu kabul etmeyip bütün askerlerini alıp Yarkend'e hareket etti. Ama Sabit Damollam, Emir Nur Ahmed ve Yusuf Can'lar askerleriyle Yenişehir'da kaldılar. Yenişehir'da Yusuf Can'ın ihanet etme düşüncesinde olduğu anlaşıldığı için Sabit Damollam ve Emir Nur Ahmed onu tutuklamaya ve askerlerini silahsızlandırmaya karar verdiler fakat bu işi başaramadılar. Ortada biraz çatışma meydana gelip sonuçta Yusuf Can mağlup olarak Yenişehir'dan uzaklaşıp dağ içine kaçıp oraya yerleşti. Ondan sonra Sabit Damollam Yarkend'e geldi. Emir Nur Ahmed iki bin kişilik kuvvetiyle Yenişehir'da kaldı. Hoca Niyaz Hacı, 2 Zilkade [M. 17 Şubat 1934]'de Yarkend'e geldi. Bu sırada onun millete zararlı hareketlerinin ve askerlerinin hiçbir işe yaramadığı ve onu yıkmadan inkılabın [721] boynunun doğrulmayacağı hususundaki kanaatimize binaen ne pahasına olursa olsun Hoca Niyaz Hacı'yı tutuklamak ve askerlerinin silahlarını alıp Hoten askerlerini

silahlandırıp düşmana karşı ciddi bir savunma yapmak ve bu mukaddes inkılabı düşmanlara teslim etmemeye karar verdik. Bunu fark ettirmeden hayata geçirmesi için Emir Abdullah'a emir verdik ve o da bunu uygulamak için hazırlık yapmaya başladı. Fakat Sabit Damollam başta olmak üzere bazı çekingen ve sürekli fikir değiştiren adamlar bu adımlardan ümit edilen neticelerin çıkmayıp sonucun zararlı çıkması endişesini dile getirip Emir Abdullah'ın azmini kırıp durdukları zamanlarda Hoca Niyaz Hacı bu hazırlıklardan az biraz haberdar oldu. Derhal Emir Abdullah'ı memnun etmek için Rebiyülahir [M. Temmuz/Ağustos 1933]'de daha önce bizim askerlerin silahlarını alıp Hoten'e saldıran Hafız Tuencang'ın silahlarını alıp Emir Abdullah'a teslim etti. Rusların vereceği silahları getirip hepsini Hoten askerlerine teslim etmeye ve bu düzenli askerleri silahlandırmaya ahd-ü peymanlar⁶⁴¹ edip Emir Abdullah'ı yumuşattı. Bu sırada onu silahlandırmaya teşebbüs etmenin bir iç savaşın başlamasına neden olacağı anlaşıldı. Binaenaleyh Hoca Niyaz Hacı'nın ahd-ü peymanını kabul etmek gerekti. 12 Zilkade [M.27 Şubat 1934]'de Hoca Niyaz Hacı kendi askerleri ve Hoten askerlerinden [722] oluşan birkaç bin kişilik bir kuvvetle Yarkend'den hareket edip Beşkerem⁶⁴² yoluyla Erkeştam'a gitti. Tunganlar onu yakalamak için çok önemli askerî adımlar atsa da bazen savaşarak bazen de kaçarak kurtulup Erkeştam'a ulaştı. Yanındaki askerlerin çoğunu tehlikeli yerlerden geçtikten sonra yoldan geri göndermişti.

Biz bu sırada Yenihisar ve Yarkend'e askerî yardım yollamak zorunlu hale geldiği için merhum Dr. Abdulgani Ahund'un komutası altında bir tabur piyade asker ve birkaç kıta atlı ve piyade askerî ardı ardına yolladık ve bunlar doğruca Yenihisar'a gidip Emir Nur Ahmed'in emri altına girdiler.

Hoca Niyaz Hacı yukarıda anlatıldığı gibi Emir Abdullah ile uzlaştıktan sonra Rusların vereceği silahlara karşılık altın vermek şartının olduğunu bildirip elinde bunun için yeterli altın olmadığı beyan ederek Hoten Hükümeti'nden iki bin ser (20 bin miskal) [62,5 kg] altın talebini Emir Abdullah'a iletti. Emir Abdullah Hoca Niyaz Hacı'ya bu talebini Hoten Hükümeti'ne heyet gönderip istemesi gerektiğini bildirdi. Binaenaleyh Hoca Niyaz Hacı Hoten'e heyet gönderip bu talebini bildirdi. Gerçi ilk

⁶⁴¹ Yeminler. Bkz. "Ahd", **Kubbealtı lugatı**, <http://lugatim.com/s/AH%C4%B0T/18.07.2020>

⁶⁴² Buğra, **ŞTT**, 1998, s. 443.

önce bu talebin vaktinin geçtiği yani Rusların silah vermesinden ümit olmadığı ve sadece Hoca Niyaz Hacı'nın bir art niyetle bu talebi yaptığı şüphesi güçlü olduğu [723] için bu talebi reddetmek fikri galip gelse de daha sonra bazı ileri gelenlerin oyu ile üzerinde çoğunluk sağlandığı için aşağıdaki karar tercih edildi. bin ser [31,25 kg] altını Emir Abdullah'a göndermek ve eğer Hoca Niyaz Hacı'nın silah alışı kesinse mezkûr altının verilmesi, yok eğer öyle değilse altının Hoten'e gönderilmesi. İşte bu karara uygun olarak bin ser altını [31,25 kg] doğruca Emir Abdullah'a gönderdik. Bu altın gelmeden önce Hoca Niyaz Hacı, Erkeştam'a gitmişti. Altın Emir Abdullah'ın elinde kaldı. 15 Zilkade [26 Şubat 1934]'de Abdulgani Ahund, Ma Zhan-jiang'nın elinden kaçıp esaretten kurtulup Yarkend'e geldi. Ondan önce ve sonra esir askerlerde birer ikişer kaçıp kurtuldular.

v. Ma Zhong-ying'in Kaşgar'a Gelişi

Yukarıda beyan edildiği gibi Ma Zhong-ying, Karaşehir'e gelip Kaşgar tarafına hareket etmek veya Çarhılık yoluyla Gansu tarafına kaçmak arasında kararsız kalmıştı. O güne kadar Kuça'daki İli'den gelen Tunganlar henüz Ma Zhong-ying'a itaat etmeyip Çarhılık yoluyla Gansu'ya gitmeye hazırlık yapmaktaydılar. Bu kararsızlık sonucunda Ma Zhong-ying yukarıda adı geçen Ma Fu-yuan'ı 800 atlı Tungan askeriyle Kaşgar'daki millîinkılapçıların gücünü imtihan etmek için göndermişti. Onun maksadı eğer Kaşgar'daki [724] millîmücahitlerin gücü fazla çıkar ve Ma Fu-yuan'ı mağlup ederlerse Kaşgar'a gitmeyip Karaşehir'den Çarhılık yoluyla Gansu'ya gitmek ve eğer Hoca Niyaz Hacı'nın o zamana kadar tecrübe edilmiş adeti olduğu gibi Tunganları görür görmez kaçıp yolu boşaltması gibi bir durum varsa Kaşgar'a gelmekti. Yukarıda anlatıldığı gibi Ma Fu-yuan, Kaşgar'a geldiğinde hemen Hoca Niyaz Hacı başta olmak üzere bütün millîgüçlerin Kaşgar'ı boşalttığını öğrenen Ma Zhong-ying düşman geldiği takdirde Kaşgar'a kaçmaya hazırlanıp bekledi. Diğer taraftan Kuça'daki İli Tunganlarıyla müzakere yapıp onları da Kaşgar'a gitmeye ve birleşmeye ikna etmeye muvaffak oldu.

Zilkade [Şubat 1934]'nin başında Sheng, Karaşehir'e anayoldan General Bektieff⁶⁴³ adlı bir Rus'un komutasında Rus, Tatar, Kırgız ve Çinli'den oluşan 3.500

⁶⁴³ Hedin, a.g.e., s. 186-200.

kişilik bir kuvvet ve sınır yoluyla 800 Rus askerî gönderdi. Bu askerler Karaşehir'e yaklaştıklarında dört tane uçak gelip Karaşehir'i bombalamaya başladı. Kimyasal bomba da atıldığı için günahsız halktan da çok sayıda kişi oldu.

Mezkûr gün 5 Zilkade [M. 20 Şubat 1934]) Ma Zhong-ying, Karaşehir'den kaçıp Kuça'ya geldi ve oradaki Tunganları Kaşgar'a gönderdi. Arkadan Rusların geldiği haberi alındığı için 15 Zilkade [M.2 Mart 1934]'de Ma Zhong-ying, Kuça'da iki bin atlı Tungan'ı [725] bırakıp kendisi Aksu'ya hareket etti. Ertesi gün düşman geldi. Mezkûr Tunganlar şehirden çıkıp iki saat karşı koyup mağlup olup Kuça'dan kaçtılar. Ma Zhong-ying, Aksu'dan kaçıp 25 Zilkade [12 Mart 1934]'de Kaşgar'a geldi ve bütün Tunganlar ondan önce ve sonra Kaşgar'a gelip orada toplandılar. 15 Zilkade [M.2 Mart 1934]'de Emir Abdullah, Tunganların Maralbaşı'ndan Yarkend'e gelmelerini engellemek için Abdullah Ahund, Kurban Niyaz Hacı ve Abdulkhakim Ahund'ların komutası altında Maralbaşı'na asker gönderdi. Onlar Maralbaşı'na kadar gidip Yarkend'e ilerlemeye teşebbüs eden Tunganlar ile Okarlık⁶⁴⁴ nehrinin kıyısında yaşanan savaşta Tunganları geri püskürttüler. Tunganlar Kaşgar tarafına geçip gittikten sonra Yarkend'e geri döndüler. Ma Zhong-ying'in arkasından gelen General Bektieieff önce Kuça ve ondan sonra Aksu'yu savaşımadan işgal edip Aksu'da durdu. Tâ 1353 Rebiyülevvel'in ortalarına [M.Haziran 1934 sonları] kadar orada bekledi. Ma Zhong-ying da o tarihe kadar Kaşgar'da durdu. [726]

3. İnkılabın Facialı Sayfaları

H.1352 Zilhicce [M. Mart 1934]'nin başlarından itibaren Ma Zhong-ying, Yenihişar'ı talep etmeye başladı. Biz bu şehrin hem askerî konumu hem de Hindistan ve Afganistan yoluna hâkim olması nedeniyle Ma Zhong-ying'a red cevabı verdik. Yarkend ve Hoten'den Yenihişar'a yardım için asker yolladık. 12 Zilhicce [M.29 Mart 1934]'de Ma Zhong-ying, Yenihişar'a saldırdı. Emir Nur Ahmed sert bir savunmadan sonra şehir içinde kuşatıldı. Tunganlar gece gündüz saldırısalarda mücahitlerin şiddetli savunması nedeniyle çok sayıda kayıp verip saldırıyı durdurmak ve uzaktan top ve makineli tüfek atışı yapmaya mecbur oldular. Zilhicce'nin 18. [4 Nisan 1934] günü

⁶⁴⁴ Koordinatlar: 40.3404,79.9626. Bkz. Stein, a.g.e., <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

Emir Abdullah'ın Yarkend'den Yenihisar'a gelişinden sonra çok şiddetli çatışmalar oldu. Silah ve sayı bakımından epey avantajlı olan Tunganları mücahitler çok defa püskürtüp geriye döndürdüler. Fakat akşam üzeri Tunganlar sağ taraftaki askerlerimize saldırdıkları için sağ taraftaki gücümüz bozuldu. O tarafı düzene sokmak için Emir Abdullah ata binip gittiği sırada atına kurşun gelip yıkıldı. Bu yer savaş meydanının en tehlikeli yeri idi. Bu sırada Emir Abdullah'ın yanındaki be- altı kişiden birkaçı şehit oldu ve birkaçı kaçtı. Emir Abdullah kayboldu. [727] Onun şehit mi olduğu veya sağ olarak bir tarafa mı gittiği bize malum olmadı fakat bu olay Yarkend'den gelen askerlerin büyük bir hezimete uğramasına sebep oldu ve hepsi Yarkend tarafına kaçtılar. Bu askerlerin büyük bir çoğunluğunu Sabit Damollam, Kızıl'da durdurdu. Sabit Damollam, Yenihisar'a yeni bir toplu saldırı yapmak ve Tunganları kaçırmak ve hiç olmazsa Emir Nur Ahmed'i ve askerlerini kuşatmadan kurtarmak için bütün Hoten komutanlarını ve Mahmud Sicang ve ona bağlı olanları teşvik etti. Böylece Mahmud Sicang komutan olup bütün gücü alıp 22 Zilhicce [M. 8 Nisan 1934]'de Yenihisar'a saldırdılar ve Tunganları dört taraftan sarmaya muvaffak oldular. Bu sırada Mahmud Sicang'ın komutanlarından Hafız Tuencang hiçbir sebep yokken cephenin bir tarafını bırakıp kaçtı. Tunganlar o tarafa şiddetli bir hücum yaptıkları zaman Mahmud Sicang'ın askerleri adetleri olduğu üzere karşı koymadan dağınık halde kaçtılar. Ondan sonra Tunganlar Hoten askerlerinin olduğu cepheye makineli tüfek ve toplarını doğrultup kurşun yağdırmaya ve bunun himayesinde şiddetli saldırılar yapmaya başladılar. Sonuçta Hoten askerleri de mağlup olup kaçtılar ve bütün güç yine Kızıl'a gelip durdu. Fakat Mahmud Sicang Kızıl'da durmayı kabul etmeyip Kökrabat'a geldiği için Hoten askerleri de oraya geldiler. Bu sırada Hoca Niyaz Hacı, Erkeştam'dan Kurugkök (?) ile geri dönüp Kökrabat'a geldi. Mahmud Sicang'ı bütün askerlerine başkomutan tayin [728] edip Kökrabat'ta bırakıp Sabit Damolla ile Yarkend'e geldi. Bu facianın haberi 26 Zilhicce [M.12 Nisan 1934]'de Hoten'e geldi ve 27 Zilhicce [M. 13 Nisan 1934]gecesi ben Yarkend'e hareket ettim. H.1353Muharrem [16 Nisan 1934]'in ilk günü Guma'ya vardım. Orada Hoten'den gelen askerleri bekleyip onlar geldikten sonra onları önden gönderip beş gün daha orada durdum ve 6 Muharrem [M. 21 Nisan 1934]'de Guma'dan hareket edip 8 Muharrem [M.23 Nisan 1934]'de Kargalık'a ulaştım. Bir gün orada durup 10 Muharrem [M. 25 Nisan 1934]'de Poskam'a ulaştım ve oraya ulaşır ulaşmaz

Yenihişar'daki son facianın haberi geldi. Olay şudur: Yukarıda anlatılan hezimetlerden sonra Emir Nur Ahmed'e yardım göndermek mümkün olmamıştı. Fakat Emir Nur Ahmed, Tunganlara sert bir şekilde direndi ve Tunganlar Kaşgar'daki bütün güçlerini Yenihişar'a toplayıp şehri dört taraftan sardılar. Top ile her taraftan şehri ateş altına aldılar ve gece gündüz durmadan arka arkaya saldırılar yapıp ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Ama Emir Nur Ahmed'in benzersiz bir şecaat ile yaptığı direniş Tunganların bu çabalarını tamamen sonuçsuz bıraktı. Bu vaziyet 3 Muharrem [M.18 Nisan 1934]'e kadar devam etti. Tunganlar bu arada şehrin bir tarafından kazdıkları tünellerin içine barut koyup 3 Muharrem [M.18 Nisan 1934] seher vaktinde barutu ateşe verip surların bir kısmını havaya uçurup yol kendilerine açtılar ve oraya şiddetli bir hücum yaptılar. Fakat mücahitler saldıran Tunganların çoğunu öldürüp kalan kısmını esir [729] alıp onları mahvettiler ve açılan gediği tahkim ettiler. Bu gedik üzerinde dört gece gündüz savaş devam etti. O günlerde şehirde yiyecek de yok denecek kadardı ve sonunda 8 Muharrem [M. 23 Nisan 1934] gecesinde Tunganlar saldırmayıp savaş durmuş gibi oldu. Bu fırsat birkaç gece ve gündüz uyku ve istirahat yüzü görmeyen askerlerin çoğunluğu için bir dinlenme fırsatı aslında bir gaflet anı oldu. Seher vaktinde Tunganlar mezkûr yıkılan yerden surlara saldırdılar ve oradaki nöbetçi askerlerin az olması nedeniyle nöbetçileri şehit edip surların üstüne çıkmayı başardılar ve dinlenmekte olan askerler yetişinceye kadar Tunganlardan birkaç bini surlara çıkma ve şehre girme fırsatı buldular. Bununla birlikte surların üstünde ve şehir içinde yaklaşık altı saat süren çatışmada bizim askerlerden bin kadarı şehit oldu ve 400'den fazlası esir oldu. Bu arada surların üstündeki cephanelikte durup savunmayı yöneten Emir Nur Ahmed kayboldu ve askerler dağılıp şehirden kaçıp 1.500 kadar asker Yarkend'e geldi. İşte böylece Tunganlar, Yenihişar'ı aldı ve Şarkî Türkistan'ın en büyük kahraman ve vatanseveri olan iki kardeşim kayboldu. Bunların şehit mi oldukları ya da düşmanın [730] eline esir mi düştükleri belli değildi. Fakat bugüne kadar hayatta olduklarına dair bir emare çıkmadığı için onların vatan ve millet yolunda şehitlik şerefine ulaştıklarına inanıyoruz. Tunganlar kendilerinin vahşiyane adetlerine uygun olarak iki kesik başı Emir Abdullah ve Emir Nur Ahmed'in başları deyip Kaşgar'da asıp teşhir ettiler fakat bu iki başın biri zabitlerden Afgan Baz Muhammed'in ve diğeri Yüzbaşı Haşim Şahmerdan'ın başlarıydı.

Poskam'da bu dehşetli haberi duyduktan bir saat sonra başka bir kötü haber daha aldık. Olay şuydu: İki kardeşimin kayboldukları kesinleştikten sonra Hoca Niyaz Hacı derhal Yarkend yönetim merkezini eline alıp Emir Abdullah'ın naibi Şir Ali Han'a ağır hakaretler ederek oradaki bütün kıymetli şeylere, ev eşyaları ve hazinelere el koymuş. Daha önce Hoten'den gönderilen 1.000 ser [31,25 kg] altını da emanet verilen kişiyi korkutup almıştı. Diğer taraftan Kökrabat'ta Mahmud Sicang bizim kat be kat musibet içinde olan asker ve komutanlarımıza ağır hareketler etmiştir.

İşte bu iki dehşet verici haberden sonra için iki yoldan birini tercih etmek gerekti:

1. Derhal Yarkend'e girip Hoca Niyaz Hacı ve Mahmud Sicang ile birleşip yeni baştan gücümüzü toplayıp savunmaya hazırlanmak,

2. Bu birleşme mümkün olmadığı takdirde Sabit Damollam ve Hoten komutanları ile istişare yapıp [731] Hoten askerlerini düzen içinde Hoten'e geri göndermek.

Bu her iyi yolun hangisinin tercih edileceğinin belli olması için benim Yarkend'e girmem gerekiyordu. Bunun için ben Hoca Niyaz Hacı'ya bir mektup yazıp ertesi gün Yarkend'e girmeye karar verdiğimi bildirdim. Hoca Niyaz Hacı bu kararımı öğrenip son derece muzdarip oldu. Çünkü onun şüphesi Yarkend'e girişimin onun yukarıda anlatıldığı gibi yaptığı insanlık dışı işler karşılığında bir intikam alma niyeti olduğu yönündeydi. Bunun için Hoca Niyaz Hacı beni Yarkend'e girmeden doğruca Kökrabat'a gidip askerlerin komutasını elime almaya teşvik eden bir mektup gönderdi. Ben bunu kabul etmeyip Yarkend'e gireceğimi ve esaslı bir müzakereden sonra yapılacak işleri belirlemenin zaruriyetini bildiren bir mektup yazdım. Ertesi gün 11 Muharrem [M. 26 Nisan 1934] sabah Yarkend'e hareket ettim. Hoca Niyaz Hacı Yarkend yönetim merkezinden çaldığı şeyleri birkaç yüz deveye yükleyip Poskam'a yollamıştı. Yolda karşılaştık. Yanımdaki komutan ve askerler bu eşyaları görüp heyecanlansalar da ben saldırmamayı ve sakin olmayı tercih ettiğim için hiç müdahale etmeden geçip gittik ve yolun yarısında Hoca Niyaz Hacı ve 200 kadar askeriyle karşılaştık ve görüştük ve yarım saat kadar bir yerde oturduk. Bu süre içinde sözünün ne başı [732] sonu belliydi. Gözü daima bizim askerlerde korku ve endişesini gizlemek

ve çabucak kalkıp gitmekten başka bir amacının olmadığı anlaşıyordu. Son sözü şu oldu: “Çoluk çocuğum Poskam’dadır. İyi aydan beri onları görmedim. Sizin bugün Yarkend’e geleceğinizden haberim yoktu. Atlayıp yola çıkmışım. Şimdi Poskam’a gidip ertesi gün Yarkend’e geleceğim. O zamana kadar siz Yarkend’e durursanız ben geldikten sonra müzakere ederiz” dedi. Ben bu adamın kaçtığını ve kıyamete kadar Yarkend’e gelmeyeceğini anladım. Fakat bu adamın Yarkend’de olmamasını olmasından daha iyi olduğunu düşünerek derhal atıma bindim ve akşam saat 5’te Yarkend’e girdim. Sabit Damollam ile görüşüp şimdi yapılacak işler hakkında müzakereye giriştim. Ama bu kişi de amacını tamamen kaybetmişti ve sadece canını kurtarmak için yurtdışına kaçmak düşüncesinden başka hiçbir amacı kalmamış görülüyordu. Herhalde 24 saat kadar bir süre Yenişehir’de durdum. 12 Muharrem [M. 27 Nisan 1934]’de bazı kişilerden Hoca Niyaz Hacı’nın niyetini bozduğunu yani Sabit Damollam’ı ve beni esir etmeyi veya öldürmeyi ve ondan sonra Hoten’e gidip malı mülkü ve hazineleri aldıktan sonra Hoten kıyı yoluyla Aksu’ya gidip oradaki Rus ve Çinli komutanlara bu hizmetini takdim etmeyi, bunun aracılığıyla ölümden kurtarma planını kurduğu ve her ne pahasına olursa olsun bugün yarın bu planı hayata [733] geçirmeye karar verdiğini duydum. Bu yüzden ben derhal askerlerimle Yenişehir’den taşınıp Eskişehir’e gittim. Bu sırada Hoca Niyaz Hacı’nın Yenişehir’deki askerî komutanlarının vaziyetinden yukarıdaki planın gerçek olduğuna delil olacak işaretler ortaya çıktı. Çünkü onlar bizim Yenişehir’den çıkmamızdan son derece büyük bir zafer ellerinden gitmiş gibi üzüldüler ve çok muzdarip oldular. Bu haber Hoca Niyaz Hacı’ya ulaştığında hemen birkaç ileri gelen adamlarının eliyle bana bir mektup iletti. Bu mektubun içeriği hiçbir kötü niyetinin olmadığına yeminler içip beni kandırmaktan ibaretti. Ben ona zahiren sözde uygun cevabı verdim. “Her işi doğru yola sokmak amacındaysa Hoca Niyaz Hacı, Yarkend’e gelsin” dedim. Geceleyin Hoca Niyaz Hacı’nın niyetinin kötü olduğuna şüphe bırakmayacak bilgiler elde edildi. Ertesi gün 13 Muharrem [M.28 Nisan 1934]’de Sabit Damollam’ı gizlice Hoten’e gitmeye veya Eskişehir’e gelip benim yanımda durmaya davet ettim. Çünkü bu kişi yanında askerî yok halde şehir dışında bir bağda oturmaktaydı. Ona bir suikast yapılırsa savunmasızdı. Bu kişi şehre girmeyi kabul etmeyip ertesi gece gizlice Hoten’e gitmeye karar verdi. O gün Mahmud Sicang bütün askerleriyle Kökrabat’tan [734] dönüp Yenişehir’e geldi. Bizim askerlerimiz de Eskişehir’e geldiler. Bu geri gelen komutanlar Mahmud

Sicang'ın dönüşünün esrarengiz bir iş olduğunu söylediler. Onun için Mahmud Sicang ile görüşmek için Yenişehir'e gitmedim. Biraz hasta oluşumu bahane edip birkaç kişiyi onun yanına gönderip karşılama merasimini eda ettim. Saat (akşam) 9'da Mahmud Sicang beni görmek için Eskişehir'e geldi ve yarım saat kadar oturdu hiçbir müzakere yapmadan geri döndü. Bir saat sonra Mahmud Sicang, Hafız Tuencang ile bir miktar asker gönderip Sabit Damollam'ı tutuklatıp kolunu bağlayıp gayet vahşi bir tarzda Yenişehir'e getirdiğini ve orada halkın gözü önünde bu zatı çok kötü hakaretlerle bağladığı haberini duydum. Derhal Mahmud Sicang'a sert bir itiraz yazısı gönderip Sabit Damollam'ı serbest bırakıp benim yanıma göndermesini talep ettim. Mahmud Sicang; *“Adamlarımız öyle yapmışlar benim haberim yoktu. Yarın Sabit Damollam'ı huzurunuzla göndereceğim”* diye cevap verdi.

Akşam saatlerinde muhbirlerimiz haber getirdiler. Mahmud Sicang ve komutanları Hoca Niyaz Hacı'nın emrine binaen bu gece ya da ertesi gün her ne pahasına olursa olsun beni tutuklamak veya öldürmek için harekete geçmeye karar vermişler. Ben derhal komutanlarımızı toplayıp bu konuda [735] onların fikrini sordum. Hepsinin sözü şu oldu: *“Mahmud Sicang'ın bu teşebbüsüne tüfek ve kılıç ile cevap vermekten başka çare yoktur ve bu şekilde galip gelme veya mağlup olma ihtimali eşittir. Çünkü askerlerimiz çok yorgun ve maneviyatları kırılmış bir haldedir ve bizim için sizin hayatınız her şeyden önemlidir. Binaenaleyh siz yerinize birini tayin edip bu gece gizli bir şekilde şehirden çıkıp Hoten'e hareket edin. Ondan sonra Mahmud Sicang bize kötü bir harekette bulunursa ona layık cevabı veririz”* dediler.

Ben karara uyarak 20 kişi ile geceleyin şehirden çıkıp arka yollardan yürüyüp 15 Muharrem [M. 30 Nisan 1934]'de Guma'ya geldim ve orada bekledim. İşte böylece Hoca Niyaz Hacı'nın beni tutuklama ve Hoten'e ilerleme planı suya düştü. Ben gittikten sonra ertesi akşama kadar Mahmud Sicang olayı öğrenemedi. Sonunda benim gittiğimi 15 Muharrem [M. 30 Nisan 1934] akşamı anlayıp planını değiştirdi. Yani benim yerime atadığım komutan Abdulgaffar Hacı ve Tursun Baki Han ve Muhammed İsa Han başta olmak üzere Hoten askerlerini Tungan'a karşı beraber savunma yapmak bahanesiyle onları Yenişehir'e getirmek için çaba sarf etmeye başladı. Bunda amacı çoğunluğu piyade olan Hoten askerlerini Tungan'ın karşısına çıkarıp Hoca Niyaz Hacı ile birlikte [736] Tunganların saldırısından emin olarak

Aksu'ya hareket etmekte. Ama bizim komutanlar bunu bildikleri için Yenişehir'e girmek için Mahmud Sicang'ın yaptığı teklifleri kabul etmediler. Fakat şehrin kenar mahallelerinde duran bazı askerlerimizi zorla Yenişehir'e soktu. Bazı komutanlar askerlerini alıp Hoten'e hareket etti. Abdulgaffar Hacı başta olmak üzere birkaç tane komutan Mahmud Sicang'ın tehditlerinden korkmadan Eskişehir'de durmaya devam ettiler. Bu sırada Tunganlar da Yarkend'e yaklaşp 16 Muharrem [M. 1 Mayıs 1934]'de Kökrabat'a geldiler. Mahmud Sicang 17 Muharrem [M.2 Mayıs 1934] gecesi bütün askerlerini ve Yenişehir'deki Hoten askerlerini alıp şehri boşaltıp Beşkent⁶⁴⁵'e (Poskam'ın kuzeydoğusunda bir yer) hareket etti. Seherde Eskişehir'deki bizim askerler sükûnet ve düzen için şehirden çıkıp Hoten'e hareket ettiler. Böylece Yarkend şehri boşaltıldı ve 18 Muharrem [M.3 Mayıs 1934]'de Tunganlar Yarkend'i işgal ettiler⁶⁴⁶.

Daha sonra Hoca Niyaz Hacı ve Mahmud Sicang, Merkit⁶⁴⁷'e hareket ettiler ve yolda onun yanındaki Hoten askerleri her fırsatı değerlendirip Hoten'e döndüler. Onlar Merkit'e geldiklerinde Tunganlar kovalayıp geldikleri için derhal Aksu tarafına kaçtılar ve Hoten askerlerinden en son kıta burada ayrılıp Hoten'e gitti. Hoca Niyaz Hacı, Yarkend nehri boyunca Aksu'ya ilerleyip Aksu'ya yakın Şakur⁶⁴⁸ adlı bir yerde Tunganlar ona yetişip ani bir gece baskınıyla ağır kayıp verdirdiler ve gayet [737] dağınık halde kaçıp Aksu vilayetine bağlı olan Abad şehrine geldi. Birkaç gün sonra Aksu'ya gidip oradaki Rus komutan Bektieieff ile görüşüp elindeki esir Sabit Damollam ve Zarif Kâri'leri⁶⁴⁹ (Kaşgar hükümetinin Adalet Bakanı idi ve Yarkend'de esir edilmişti) ona hediye etti. Bektieieff, Hoca Niyaz Hacı'ya görünüşte iyi davrandı.

⁶⁴⁵ Koordinatları: 38.4517,77.386. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁴⁶ Mahmud Sicang'ın bu işleri bir millimücahidin hayatında kötü bir ayıptır fakat bu ayıp Mahmud Sicang'a mâl edilemez. Çünkü bu zat Hoca Niyaz Hacı'nın emri altında ve kendisini onun emrine itaat etmeye mecbur görüyordu ve yukarıdaki işlerin tamamını Mahmud Sicang'ın kendi kararı ile yapmadığı aslında Hoca Niyaz Hacı'nın kesin emirleriyle yaptığı malumdur. Binaenaleyh bu ayıplar tamamen Hoca Niyaz Hacı'ya yüklenmelidir.

⁶⁴⁷ Koordinatları: 38.8395,77.523. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>. Günümüzde "Mekit" olarak adlandırılıyor (Behtiyar, Savut, Sopitof, **a.g.e.**, s. 2612). Müellif "Merkit" Stein "Merket" şeklinde R ile yazmış. O yüzden Merkit olarak yazdık

⁶⁴⁸ Koordinatları: 397.681,782.219, Shaku şeklinde geçiyor. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>. Müellif "Şakur" yazdığı için öyle aldık.

⁶⁴⁹ Arapça okuyan manasındadır. Bkz. "Kari", **Kubbealtı Lugatı**, <http://lugatim.com/s/K%C4%8>

Bizim askerler Guma'ya gelene kadar ben orada bekledim ve geleni hemen Hoten'e yolladım. 24 Muharrem [M.9 Mayıs 1934]'de Guma'da bir kıta asker bırakıp Hoten'e hareket ettim. Guma'daki günlerimde görünüşte anlaşma talep edip aslında tecessüs için Yarkend'e bir heyet yolladım ve bu vesileyle Tunganların Hoten hükümetiyle anlaşma yapmaya meyilli olduklarını anladım ve onun için derhal Hoten'e mektup yazdım. İleri gelenlerden oluşan bir heyetin Kaşgar'a gönderilmesini arz ettim ve ben Zanguye⁶⁵⁰ kasabasına geldiğimde mezkûr heyet (İçişleri Bakanı Damolla Abdulcelil Hacim ve Hoten Kadısı liderliğinde) ile karşılaştık. Ben onları Kaşgar'a Ma Zhong-ying'a gönderip 28 Muharrem [M.13 Mayıs 1934]'de Hoten'e geldim. Hoten halkı bu musibetler yüzünden tamamen matemde idi. Ben ertesi gün 29 Muharrem'de [M.14 Mayıs 1934] halkı ve askerî Ravak meydanına toplayıp o yerde iki kardeşimin ve başka şehitlerimizin şehadetini ilan ettiğim konuşmamda halkı bu musibetler için matem tutulmamasını ve hiçbir tören yapılmamasını ve gelecekteki [738] tehlikelere karşı koyabilmek için hazırlık yapmayla meşgul olmaya davet ettim. O günden itibaren askerleri yeni baştan düzenlemeye ve mümkün olduğu kadar silah tedarik etmeye başladık ve Tarboğaz'da istihkamlar inşa ettik. Bizim bu işlerle meşgul olduğumuz günlerde Mahmud Sicang'dan ve Hoca Niyaz Hacı'dan ayrı ayrı mektuplar geldi. Bu mektupların içeriği *“Yarkend'e yaptıkları işler yüzünden tarihte kendilerine düşen ayıbı hafifletmek için Yarkend hezimetini bizim boynumuza atmak ve bundan sonra yine onlarla bir durmaya yani Urumçi'den gelen düşmanlara teslim olmaya davet etmek”*ten ibaretti. Biz bu manasız mektuplara cevap vermeyi bile gerekli görmedik.

a. Tunganların Hoten'e Saldırısı ve Hoten Millî İnkılabının Yıkılışı

Ma Zhong-ying'a gönderilen heyetimizden İçişleri Bakanı Guma'ya gelip istifa edip orada kaldı ama Kadı başta olmak üzere diğerleri Kaşgar'a ulaştılar. Bu heyet vasıtasıyla yapılan anlaşma teklifinin Ma Zhong-ying'ın planına uygun olmadığı

0R%C3%8E/18.07.2020. Uygur Türkçesinde Kuran'ı Kerimi ezberleyenler için kullanılır. Bkz. Yakup, ve diğ., **a.g.e.**, C.IV, s. 78.

⁶⁵⁰ Koordinatlar: 37.3621,78.7553. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>. Müellif “Zanguye” Stein “Zanguya” şeklinde yazmış. Günümüzde Zanguy şeklinde yazılıyor. Müellifin yazdığı gibi bıraktık.

heyetin mektubundan işareten anlaşıldı. Çünkü Ma Zhong-ying'ın planı düşman Kaşgar'a saldırır saldırmaz, Hoten'e kaçıp oradan Çarhılık yoluyla Gansu'ya gitmek idi. [739] Onun için gerek barış gerekse savaş yoluyla Hoten'i istila edip Gansu tarafına yol açmaktan başka hiçbir seçeneği kabul etmeyeceği anlaşıldı. Ama biz dünyanın en zalim ve vahşi bir silahlı çetecisi olan Tunganların Hoten'i istila etmesinin en kötü düşmanın istila etmesiyle aynı şey olduğunu düşünüyorduk.

Onun için sonuna kadar ve gücümüz yettiğince karşı koymaya, yurdu ve milleti kendi elimizle soygun ve talana teslim etmemeye karar verdik. 10 Sefer [M. 25 Mayıs 1934]'de Zava'ya asker toplayıp savunmaya hazırlandık. 15 Sefer [M. 30 Mayıs 1934]'de Ma Zhong-ying, Ma Ru-long adlı bir Tungan'ın komutası altında makineli tüfek ve en yeni tüfeklerle donanmış askerlerini Guma'ya yolladı ve oradaki muhafız kıtamız Zava'ya geri geldi. Ma Ru-long, 20 Sefer [M. 4 Haziran 1934]'de Piyalma'ya geldi. Yani aramızda 22 mil [34,41 km] mesafelik bir çöl kalmıştı. Fakat Tarboğaz cephesindeki istihkam ve o yerdeki askerlerden korkan Ma Ru-long, Piyalma'dan ileri gitmeyip orada durdu. Biz askerlerimizle Kumrabat ve onun yanındaki cephelerden daha ileri gitmemeye ve Tunganlar saldırdığı takdirde yorgun olarak gelen düşmana mezkûr cephelerde ve arkasındaki istihkamlarda karşı koymaya karar verdik. Ben 22 Sefer [M. 6 Haziran 1934]'de Hacı Amil Han'ı başkomutan tayin edip bazı önemli işleri halletmek için şehre döndüm. Vaziyet 25 Sefer [M.9 Haziran 1934]'e kadar aynı [740] kaldı. 25 Sefer [M. 9 Haziran 1934]'de Zava'daki komutanlar Piyalma'ya bir gece baskını yaparak Tunganlara Kaşgar'dan yardım gelmeden onların düzenini bozmaya karar verip 26 Sefer [M. 10 Haziran 1934] akşamı Piyalma'ya hareket ettiler. Fakat gece zifiri karanlıkta çölde askerler yollarını kaybettiği için yolun ortasında güneş doğdu. Bu yüzden mecburen geriye dönüp çok fazla yorgun bir halde Kumrabat'a geldiler ve komutanlar askerlerine dinlenme ve yemek yeme izni vermeye mecbur olup siperde az sayıda asker bıraktılar. Bu askerlerin geceleyin kaybolup yolun yarısından geri döndüğünü duyan Ma Ru-long derhal Zava'ya hareket etti ve saat (akşam) 8'de Kumrabat'a saldırdı. Dinlenmekte olan askerler yetişip gelene kadar cephedeki askerleri Tunganlar sürüp Tarboğaz istihkamına kadar geldiler. Bu sırada askerler gelip yerlerini aldı ve yaşanan şiddetli çarpışma sonunda Tunganları geriye püskürttüler. Saat 12'ye kadar devam eden savaşta Tunganlar ilerleyemediler.

Akşamleyin Tunganlar kuzey tarafından sağ tarafı sarmaya başladılar ve güneyden sol tarafı da yarıp o taraftaki askerleri ayırmayı başardılar ve bu makineli tüfeklerin gücüyle elde edilen başarı bütün askerlerimizin siperlerini bırakıp geriye gitmeye mecbur olmaları ile sonuçlandı. Askerler Zava'ya gelip orada vaziyet alsalar da piyadeler gayet dağınık [741] olduğu için askerleri cephede toplamak mümkün olmadı. Bu şekilde Hoten'in çok önemli bir mevki olan Zava düşmanın eline geçti. Akşam saat 5'te kaçan askerler ve komutanları şehre gelmeye başladılar ve dört saat kadar askerlerin şehirde toplanmalarını bekledik. Fakat askerlerin yüzde onu şehre geldi ve yüzde doksanından hiç haber yoktu. Bu nedenle şehirde kuşatma altında savunma yapmak mümkün olmadı. Sonunda ben cephe (Zava) tarafına gitmeye ve dağılan askerleri toplayabilirsem düşmana Zava veya şehir etrafında karşı koymak ve eğer toplayamazsam dağ tarafına gidip orada güç toplayıp yine zamanla düşmana savaş açmak planı ile seherde güneş ağarırken 100 kişi ile şehirden çıktım. Fakat yolda askerleri hızlıca toplamamın imkansızlığı ortaya çıktığı için Zava civarına gitmeyip dağ tarafına yürüdüm ve o gün 27 Sefer [M. 11 Haziran 1934] dağa gitmeden önce 300 kadar atlı asker toplandı. Ertesi gün dağ içindeki Langru⁶⁵¹ bölgesine varıp durduk. O yerde 500 kişilik atlı güce ulaştık. 2 Rebiyülevvel'de [M.15 Haziran 1934] Langru'nun yukarısındaki doğal istihkama sahip olan Popuna⁶⁵² bölgesinde konuşlanmaya, orayı merkez yapıp güç toplamaya çalışmaya ve düşman geldiği takdirde doğal istihkamlarda savunma yapmaya karar verdik. Ben 200 kadar atlı ile Popuna'ya gittim ve 300 kadar atlı geceleyin şehre daha yakın yerlere kadar [742] gidip bir manevra ile düşmanın dikkatini başka tarafa çekmek ve merkezimizi düşmandan saklamak için Langru'da kaldı. Fakat bu askerler bir gece uygunsuz yol aldıkları için seherde Langru'ya geri dönüp dinlenmeye başladılar. Düşman casusları vasıtasıyla yukarıdaki işlerimizi öğrendiği için başka yere bakmadan doğruca Langru'ya saldırdılar. Gözcülerimiz düşmanın geldiğini haber verdi ve askerler derhal Popuna istihkamına gelip düşmanın önünü kesip şiddetle karşı koydular. Düşmandan yaklaşık 200 kişi öldü fakat dağların üstündeki yolları savunmakla görevli olan askerlerimiz o yerlerde

⁶⁵¹ Koordinatlar: 36.9288,79.5661. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁵² Koordinatlar: 36.9102,79.4797. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

vaziyet almadan önce Tunganlar yüksek tepelerin üstünü işgal edip ele geçirdikleri için mezkûr askerlerimiz mağlup olup aşağıya kaçmaya mecbur oldular. Tunganlar istihkamın arkasındaki yüksek tepelerin üstünden askerleri kurşuna tuttular. Bu yüzden iki saat başarı ile devam eden savaş bizim kaybımız ile sonuçlandı çünkü düşman dağın üstündeki istihkamın arkasına geçip askerlerimizin geri dönüş yolunu kesti. Askerler kuşatmadan kurtulmak için bazısı atıyla nehre daldı ve çoğunluğu yoldan giderek kuşatmadan çıkmayı başardılar⁶⁵³. Bu savaşta kıymetli komutanlarımızdan Dursun Baki Han ve İsmail [743] Damollam ve benim yaverlerimden dört kişi başta olmak üzere 200 kadar askerimiz şehit oldu. Böylece Popuna düşmanın eline geçti. Bizim karşı koyma gücümüz tamamen tükendi. Bu yüzden Popuna'dan hareket edip nehri geçerek hiç durmadan 23 mil [37 km] yol kat edip akşam da Duva⁶⁵⁴ kasabasına geldik. O yerde de düşmanın baskın yapmasından korkup biraz dinlendikten sonra akşam tekrar yola çıktık. Bu şekilde beş gün yol aldıktan sonra Sancu bölgesinin eteklerine gelip Hindistan yolunun başında durduk. Bu sırada elli kadar kişi yanımda kalmıştı ve bunlardan da bir kısmı izin isteyip memleketlerine döndü. Böylece 30 kişi kaldık. Mezkûr yerde 10 gün durduktan sonra yine ümitsizliğe kapılmadan memlekete yöneldik. Kendim bir günlük mesafede kalıp yanımdaki asker ve komutanları Sancu'ya yolladım. Bunda amacım eğer mümkün olursa Sancu ve etrafından asker toplayıp yeniden işe başlamak. Fakat Sancu'da düşman askerleri olduğu için komutanlar orada bir şeye muvaffak olamayıp Hoten civarına gitmek için dağ yolları ile Hoten tarafına hareket etmişlerdi. Tunganların benim olduğum tarafa hareket ettikleri ve yoldaki suyu geçemeyip durduklarını öğrendim. Bu sırada benim yanımda sadece 12 kişi vardı. Onun için 22 Rebiyülevvel [M.9 Temmuz 1934]'de Sancu geçidinden geçip iki gün yol alıp Süget Karavul'a⁶⁵⁵ gittim ve orada altı gün durdum. Her taraftan ümitsizlik içinde [744] kalmanın üstüne düşmanın tehdit mektupları gelip o taraftan saldırı gelme endişesi az değildi. Kendimizin ve atlarımızın azığı bitmek üzereydi. İşte bu şekilde mecbur kalıp Rebiyülahir [M.14 Temmuz 1934]'in başında Hindistan'a hareket ettik.

⁶⁵³ 23. haritaya bakınız

⁶⁵⁴ Koordinatlar: 36.7854,77.1126. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁵⁵ Koordinatlar: 36.3450,78.1091. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

Hoten'deki Tungan istilası şu şekilde gerçekleşti: Tunganlar Zava'yı aldıkları gecenin seherinde Karakaş'ı işgal ettiler. Melik bazı ileri gelenleri toplayıp karşı koymak için hiçbir güç olmadığından yurdu ve kendini Tunganlara teslim etmeye karar verip bu kararı Ma Ru-long'a bildirdi. 28 Sefer [M.12 Haziran 1934]'de Ma Ru-long askerleri ile İlçi'ye gelip şehri işgal etti ve Tunganlar halkı kandırmak için Melik'i Dotey (vali) unvanı ile Hoten'e hükümdar yaptı. Fakat hiçbir nüfuzu olmayan, sadece sözde bir rütbe ve unvandı. Bu şekilde Hoten Millî İnkılabı yıkıldı.

b. İnkılabın Son Safhaları

Hoca Niyaz Hacı kendini Bektieieff'a teslim ettikten sonra Sheng onu Urumçi'ye çağırdı ve ona Fu Zhu-xi⁶⁵⁶ (Umumi vali vekili) makamını verip ülkedeki silahlı inkılapçıları yok edene kadar geçici bir süre hükümete ortak etti. Talimatlar ve kâğıt paraları onun adına çıkarmaya başladı. Mahmud Sicang takriben 4.000 silahlı Türk askerinin komutanı sıfatıyla Aksu'da kaldı. [745] Rebilülahir [M.14-20 Temmuz 1934]'in ilk haftasında Aksu'daki Rus ve Çinlilerden oluşan Sheng'in askerleri Kaşgar'a hareket etti. Tumşuk'ta Tunganlar karşı koyup sert çarpışmalar yaşandı. Fakat düşmanın top ve uçakları bomba ve kurşun yağdırdığı için Tunganlar çok fazla zayıat verip sonuçta mağlup olup Maralbaşı'na geri döndüler. Uçaklar Maralbaşı'nda da bomba yağdırmaya devam edince Tunganlar o yerden dağınık bir halde kaçıp bir kısmı Kaşgar'a ve bir kısmı Yerkend'e kaçtılar. Bu hezimet ile Ma Zhong-ying çok korkup Gansu'ya gidebilme ümidi kalmadığı için kendisi ve az sayıda adamıyla Fergana'ya gidip Rusların himayesine sığındı. Diğer Tunganlar Ma Zhong-ying'in akrabası Ma Hu-shan⁶⁵⁷'in komutası altında Kaşgar'daki günahsız Müslümanları birkaç gün soyup talan edip, evlerini ateşe verip mümkün olan eşkıyalık ve vahşiliği yaptıktan sonra Hoten'e kaçtılar. Tunganlar Hoten'e gelir gelmez Çarhılık yoluyla Gansu'ya gitmeye hazırlanıp ve birçoğu o tarafa hareket etti. Fakat bu sırada Kaşgar'daki düşmanın gücü azaldığı için Yarkend'den geçmeyip durdu. Bunun nedeni

⁶⁵⁶ “中華民國新疆省政府副主席”, Google Çeviri, <https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E4%B8%AD%E8%8F%AF%E6%B0%91%E5%9C%8B%E6%96%B0%E7%96%86%E7%9C%81%E6%94%BF%E5%BA%9C%E5%89%AF%E4%B8%BB%E5%B8%AD/18.07.2020>

⁶⁵⁷ 1934-1937 yılları arasında Hoten merkezli Tunganistan Devleti'ni Ma Zong-ying'a vekaleten yöneten Müslüman Çinli general. Bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 246. Dönemi Doğu Türkistan halkı tarafından işkence ve zulüm ile anılır. Bkz. Yakup Buğra, **a.g.e.**, s. 33-35.

Rusların Sheng'a yaptıkları bu apaçık askerî yardıma komşu devletler narazılık bildirdiği için Ruslar kendi askerlerini [746] Kaşgar'a sokmadan geriye döndürmesiydi. İşte bu yüzden Kaşgar'da bulunan Çin askerî Kaşgar'ı savunmaya yetecek kadar değildi. Binaenaleyh Sheng Mahmud Sicang ile mudara yapmak ve onu elinin altındaki Türk askerlerini Kaşgar ve Yarkend'e yerleştirmeye mecbur olup ona Şarkî Türkistan'daki Türk askerlerinin Sicang'ı (Tümen komutanı) rütbesini verdi ve bu güçsüzlüğü nedeniyle Sheng, Hoten'e saldırmadı. Bunun için Ma Hu-shan de Gansu'ya gitmeyip Hoten'de durup Yarkend sınırından tâ Çerçen ve aslında Çarhılık'a kadar uzanan güney bölgelerin sahibi oldu. Yine Sheng, Altay hükümdarı Şerif Han ve Kumul hükümdarı Yolbars Beyleri askerî güçle yok etmeye şimdilik gücü yetmediği için onlarla siyasi yol ile uzlaşmak için onların işlerindeki bağımsızlığını tanıdı. Onlar da Sheng'a karşı koyacak kadar güçleri olmadığı için sözde Urumçi hükümetine bağlı olduklarını ilan ettiler.

Fakat Sheng yavaş yavaş Mahmud Sicang, Yolbars Bey ve Şerif Han'ın millî kuvvetlerini desise ile zayıflatma ve kendi nüfuzunu sağlamlaştırma yoluyla onları yok etme ve böylece bütün Şarkî Türkistan'ı millî güçten ayırma planını kurup faaliyete geçmişti. [747] Bunlardan Mahmud Sicang hakkındaki hilelerden biraz bahsedeceğiz. Mahmud Sicang'ın komutası altındaki rütbeli askerleri birer ikişer Urumçi'ye çağırıp onlara para ve yüksek rütbe vaatleri ile Mahmud Sicang'a düşman etmeye başladı. Bunların arasından birkaç tane vicdansız Mahmud Sicang'a düşman oldu. Bir kısım vatan ve millet sevgisi olanlar yoldan çıkmayıp Mahmud Sicang'a sâdik kaldılar. Bunun gibi hileler çok fazladır. Maalesef biz ayrıntısını bilmiyoruz. Mahmud Sicang, Hindistan'a hicret edene kadar arada geçen yaklaşık üç yıl süre içinde kendi konumunu korudu. Mümkün olduğu kadar nüfuz ve gayretini kullanıp Kaşgar'da millî eğitimin gelişmesi ve Komünizm propagandasının yaygınlaşmaması için takdiri şayan ve tarihi hizmetler yaptı. Sheng'ın Yolbars Bey ve Şerif Han'lar ile ilgili yaptığı hilelerin ayrıntısını bilmiyoruz fakat onlarla ilgili Mahmud Sicang ile ilgili olanlardan daha fazla hileler olduğunu özet olarak duyduk. Onların memleketlerinin coğrafi konumu da bunu tasdik edecek yeterli delil teşkil etmektedir. Ma Hu-shan, Sheng'a açıkça düşmanlık yapmaktaydı. Daha sonra Sheng, Ma Hu-shan'e elçiler gönderip onu birlik olmaya davet etmeye başladı. Gerçi başlarda Ma Hu-

shan bu daveti reddetse de Ruslar kendi [748] ellerindeki Ma Zhong-ying'ı sıkıştırıp Ma Zhong-ying, Ma Hu-shan'e mektup ve adam gönderip mezkûr daveti kabul etmesini tavsiye etti. Bu şekilde kendisinin de Rusların elinden kurtulma ümidinin de olduğunu bildirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Onun için Ma Hu-shan görünüşte Sheng'a düşmanlık yapmamayı ve Urumçi Hükümeti ile birlik olmayı kabul etti. H.1355 Rebiyülevvel [Mayıs/Haziran 1936]'de Ma Hu-shan, Urumçi Hükümeti'nin yasalarını kabul ettiğini ilan etti. Bunun karşılığında Sheng, Ma Hu-shan'ı 24. Sicang (Tümen komutanı) unvanı ile Hoten'in yöneticisi olarak tanıdı. Aradan üç ay geçtikten sonra Sheng, Hoten'e bir Komünist Çinli'yi Dotey olarak gönderdi. Ma Hu-shan yukarıdaki ümit ile bunu da kabul edip Melik'i Doteylikten azledip mezkûr Çinli'yi Doteyliğe getirdi. Ondan sonra yavaş yavaş Rus Bolşevik hükümetini taklit edip başka vilayetlerde uyguladığı işleri Hoten'de de uygulamaya başladı. Örneğin GPU⁶⁵⁸ idaresi (Çincesi Baoliaoju) açılıp cellatlık faaliyetleri başladı ve halkın başına yağıp duran Tungan zulümlerinin üstüne her türlü zorbalık ve zulümler yaşanmaya başladı. Ticaret tamamen Rusya ile yapılmaktaydı. Hindistan ve Afganistan'a ticaret yapmak yasaktı. On ay kadar bu durum devam etti fakat bu süre içinde Ma Hu-shan çok uğraşıp Ma Zhong-ying'ı Ruslardan geri alamadı. Onun için Ma Hu-shan yukarıdaki mudara [749] siyasetini bırakıp Sheng'a yavaş yavaş düşmanlık yapmaya başladı. Bu arada Sheng ve Hoca Niyaz Hacı, Mahmud Sicang'ı Urumçi'ye çağırmaya başladı ama Mahmud Sicang bu çağrının onun canına bir suikast için yapıldığını anlayıp çeşitli bahaneler ile Urumçi'ye gitmeyi erteleyip durmaktaydı. H.1356'nın başından [M.Mart 1937] itibaren Sheng, Mahmud Sicang'a Kaşgar'da her türlü tazyiki yapmaya başladı. Bu durumda Mahmud Sicang'ın iki seçenektan birini tercih etmesi gerekti:

1. Ma Hu-shan ile birlik olmak,

2. Yurtdışına hicret etmek.

Mahmud Sicang'ın o günlerde Ma Hu-shan ile birleşmesi ve Sheng'a savaş ilan etmesi çok kolaydı. Sheng'ı mağlup etmek de gayet mümkündü fakat Mahmud Sicang'ın kendisinden sonra gelen en güçlü yardımcısının Sheng'a elinden geldiği

⁶⁵⁸ Açılımı "Devlet Siyasi Komiserliği" olan Sovyet dönemi istihbarat örgütü. KGB'nin öncüllerindendir. Bkz. Richard Overly, **The dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia**, New York, W.W. Norton&Company, 2004, s. 180, 188, 316, 596.

kadar yardım edeceğini biliyordu. Bu yüzden Ma Hu-shan ile birlik kurmanın ülke için müthiş bir kötü akıbeti netice vereceğini kesin olarak biliyordu. Onun için Mahmud Sicang, Ma Hu-shan ile birleşmeyi tercih etmeyip H.1356 Sefer [M. Nisan 1937] ayında Kaşgar ve Yarkend'deki askerlerinin başında güvenilir birini bırakıp kendisi az sayıda adamları ile **[750]** düşmana sezdirmeden Kaşgar'dan çıkıp Yarkend ve Kökyar⁶⁵⁹ yolu ile Hindistan'a hareket etti.

Mahmud Sicang gittikten sonra onun komutanlarından Abdi Niyaz Bey ile Ma Hu-shan iş birliği anlaşması imzaladılar. Rebiülevvel'de [M. Mayıs 1937] Sheng'a savaş ilan edip Yerkend'i işgal ettiler ve ondan sonra Kaşgar'a ilerleyip Eskişehir'i ele geçirdiler. Düşmanı Yenişehir'de kuşattılar. Komünizm tehlikesini ve yaşanan olumsuzlukları gözüyle görüp tecrübe eden ahâli umumen gayet şevk ve fedakârlık ile bu savaşa katıldı ve yardım etti. Ma Hu-shan, Abdi Niyaz Bey liderliğinde Türk askerlerini Maralbaşı'na yollayıp kendisi Tunganlar ile Kaşgar'da kalıp Yenişehir'i kuşattı. Gerçi ciddi ve şiddetli bir kuşatma yapsaydı Yenişehir'in fethedilmesi kaçınılmazdı. Çünkü Kaşgar'ın hem valisi hem de başkomutanı olan Çinli Urumçi'ye kaçmıştı ve Yenişehir'de kalan kuvvet azdı. Fakat aç Tungan komutanları düşmandan çokça rüşvet alıp Ma Hu-shan'ın Yenişehir'i fethetmek için şiddetli adımlar atmasına çeşitli hileler ile engel oldular. Ama Abdi Niyaz Bey düşmanı mağlup ede ede Aksu ve Kuça vilayetlerini fethedip Karaşcher'e ulaştı. Kaşgar Yenişehir'in fethedilmeden öylece durması Sheng'a yardım etmekte olan düşmana bir bahane olup; *"Kaşgar'da asayiş sağlayacağız bunun için [751] Çin hükümetinden bize izin verildi"* deyip Cemaziyülahır 1356 [M. Ağustos 1937]'da Karaköl tarafından Birul? dağ geçidiyle 5.000 Rus, Kazak ve Kırgız askerî Şarkî Türkistan'a girip Üçturfan ve Aksu şehirlerine girmeden Yamansu⁶⁶⁰ya gelip farklı bir yoldan Maralbaşı'na geldi. Yine Atbaşı yoluyla 200 otomobil dolusu Rus askerî Artuş'a geldi. Böylece Abdi Niyaz Bey ve Tunganların bağlantısı kesildi. Rus uçakları Kaşgar'ın üstünde uçup ilan ve bazı yerlere bomba attı. Ma Hu-shan bunu görüp Tunganlar ile dağınık bir halde Kaşgar'dan kaçıp Yenihisar'a geldi. Uçaklar Yenihisar'ı da bombalayıp halkın bir

⁶⁵⁹ Koordinatlar: 37.9171,75.7773. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁶⁰ Koordinatlar: 41.2630,79.0063. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

kısmını ve Tunganları yok etti. Ma Hu-shan oradan kaçıp Yarkend'e de gitmeyip dağ yoluyla Hindistan'a kaçtı ve Receb [M. 7 Ekim 1937] ayının sonunda Ladak'a geldi. Melik de Ma Hu-shan'den üç dört ay sonra Ladak'a geldi.

Abdi Niyaz Bey Kuça etrafında düşman ile müthiş savaşlar yaptı; fakat sonunda mağlup olup güçleri dağıldı ve bu millîmücahitlerin akıbetinin ne olduğundan bugüne kadar haberimiz olmadı.

Ma Hu-shan ve ona katılıp Hindistan'a gelen Tunganlardan dışındaki diğer Tunganlar Hoten'e kaçtılar. Şaban [M. 8 Ekim 1937]'ın başında düşman Hoten'e ilerleyip [752] Tunganları her yerde uçaklarla bombalayıp karadaki birlikler onları esir edip çoğunu çok feci şekilde katlettiler. Az bir kısmı Çarhılık yoluyla Gansu'ya kaçsa da bunların da çoğu çöllerde açlık ve susuzluktan öldü. Sadece yüzde bir Gansu'ya gidebilmiş olsa gerek. İşte bu şekilde H.1356 Şaban [M. Ekim 1937] ayında Altışehir vilayetleri Sheng istilasına girdi.

Yukarıdaki Abdi Niyaz ve Ma Hu-shan ayaklanması çıktığı zaman Sheng kendisine yardım edenlerin emri ve yardımı ile Şarkî Türkistan'daki bütün millîkuvvetleri yok etmeye karar verip Altay'daki Şerif Han ve Kumul'daki Yolbars Bey'leri H.Rebiyülevvel 1356 [Mayıs/Haziran 1937]'da askerî güç ile mağlup edip Altay ve Kumul vilayetlerini istila etti.

Maalesef bu istila ile ilgili olayların ayrıntısını bilmiyoruz. Yolbars Bey Rebiülevvel [M. Mayıs/Haziran 1937]'de kendisine bağlı olanların bir kısmı ile Kumul'dan kaçıp Kumul'un doğusundaki Khotuntamı⁶⁶¹ bölgesine vardı. Rebiülahir [M. Haziran/Temmuz 1937]'de oradan da kaçıp Qinhai vilayetini gitti ve iki ay sonra Hankuo'ya⁶⁶² gidip Çin başkomutanı Çan Kay-şek ile görüşüp iyi muamele gördü. Bugünlerde [1940] Chongqing'de itibarlı bir hayat yaşamaktadır. Ama Şerif Han'a ne olduğunu bilmiyoruz fakat Altay'daki millîmücahit Kazaklardan İlis [?] Han, Adı Bey ve Zayef [?] Bey başta olmak üzere 645 [753] hane Altay'dan kaçıp Batı Moğolistan yoluyla Gansu'nun Yurhun⁶⁶³ adlı dağındaki yaylaya yerleştiler.

⁶⁶¹ Koordinatlar: 42.8214,94.1911. Bkz. Stein, **a.g.e.**, <http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein/15.10.2019>.

⁶⁶² Çin virüsünün başkenti Wuhan şehrini oluşturan üç kasabadan biri. Bkz. Perkins, **a.g.e.**, s. 578.

⁶⁶³ M. S. Kohli, **The Himalayas**, Indus, New Delhi, 2000, s. 193.

İşte bu şekilde Şarkî Türkistan'daki Millî İnkılabın ileri gelenleri arka arkaya mağlup oldu ve silahlı millî kuvvetler dağılıp bütün Şarkî Türkistan bölgelerini Sheng istila etti.

4. Şarkî Türkistan Millî İnkılapçıların Askerî ve Siyasi Vaziyetleri

Şarkî Türkistan millî inkılapçılarının önde gelenleri ve emirleri altındaki komutanlardan çağdaş savaş eğitimi veya savaş tecrübesi olan hiç kimse yoktu. Bu yüzden askerlerinin de çağdaş askerler olmadıkları doğal olarak açıktır fakat öyle olsa da millî inkılapçıların askerî vaziyetleri arasında gayet önemli fırkalar vardı ve fırkaları kısaca muhterem okuyuculara arz edeceğiz.

Hoca Niyaz Hacı gerek başlarda ve gerekse de sonraları askerlerini hiçbir düzen ve kuralatebâsı tutmamıştı. Bu yüzden Hoca Niyaz Hacı'nın askerleri biraz düzen ve terbiye görmüş Tungan askerlerinin önünde daima [754] mağlup oldular. Hoca Niyaz Hacı, Kumul dağlarındaki zamanlarında Çin askerlerine karşı başarıyla karşı koyup Şarkî Türkistan'da şöhret edinmesinin sebebi şuydu: Oradaki askerleri dağlık bölgelerin yüksek kısımlarını bütünüyle bilen avcılardı ve düşman bu bölgelerin keyfiyetinden tamamen habersizdi. Demek ki o zamanlarda Hoca Niyaz Hacı dağlar ve ormanlar arasında aniden düşmana kurşun atarak, onlara dağlık bölgelerde yollarını kaybettirerek ve gayrı nizami baskınlar yaparak düşmanı mağlup etmişti. Her halükârda bu başarılar onun askerlerinin maneviyatını çok güçlendirip düşmanın kalbine korku salmış idi. Bu yolla Turfan ve Cimsar savaşlarında düşmanı mağlup etti. Daha sonraları bu askerler düzen ve kuraldan uzak olmaları nedeniyle yukarıda görüldüğü gibi düşmanın önünde kurdun önündeki koyun gibi oldular. Ama Hoca Niyaz Hacı bu tecrübeden ibret almadı ve askerlerini eğitim ve düzen altına almayı kabul etmedi. Eğer kabul etseydi bu askerler her türlü düşmanı yenebilecek durumdaydı. Çünkü bu askerlerin hepsi çağdaş tüfekle donanmış ve cephanesi yeterli ve hepsi atlıydı. Birkaç tane makineli tüfekleri bile vardı ve sayı itibarıyla düşmandan eksik değillerdi. Karayulgun [755] savaşından kaçıp Hoten'e gelen komutanlarından biri bu durumdan şikâyet edip şöyle dedi: “Biz Tunganlar ile 18 defa savaştık ve her seferinde mağlup olup kaçtık. Sadece Karaşehir, Uşşaktal savaşında galip geldik ama

bu galibiyette bizim iki taraftan düşmanın arasında kaldığımız için olağanüstü bir çaba sarf etmeye mecbur olmamız sebebiyle gerçekleşti.” Yine Hoca Niyaz Hacı gerek asker gerekse de komutan ve gerekse başka yöneticilerine düzenli aylık maaş vermezdi. Sadece bazen biraz para verirdi. Bu yüzden askerleri silah ve cephanelerini satarak veya halkı soyarak geçimlerini temin ediyorlardı ve bu suçlar hiç cezalandırılmıyordu. İşte bu durum askerlerin düzensizliğinin üstüne onların maneviyatlarının kırılmasına ve ahlaklarının bozulmasına ve halkın Hoca Niyaz Hacı ve askerlerinden son derece nefret etmesine neden oldu.

Hoten Hükümeti’nin komutanları askerî eğitim ve tecrübe konusunda Hoca Niyaz Hacı’nın komutanlarıyla aynı durumda olsa da fakat inkılabın başından itibaren Hoten hükümetinin en çok önem [756] verdiği iş mümkün olduğu kadar askerleri doğru dürüst bir askerî eğitim ve düzene sokmak ve halkın asayişine saldırı olmaması için komutanlar ve askerleri muntazam bir kuralatebâsı tutmaktı. Bunun sayesinde Hoten askerleri Şarkî Türkistan’ın en düzenli, itaatkâr, kanun ve güvenliğe saygı gösteren askerleri oldu. Daha sonraları çağdaş askerlik gören birkaç kişi Hoten askerlerine eğitim ve öğretim vazifesiyle görevlendirildiler. Böylece Hoten askerleri düzen sebebiyle epey gelişme gösterdiler. Bu yüzden Şarkî Türkistan millîaskerleri içinde savaş meydanında herkesten çok faal olan askerler Hoten askerleriydi. Bu şekilde Hoten askerlerinin düzen, eğitim ve savaş yeteneği herkesten iyi olsa da çok kötü iki eksiği vardı:

1. Komutanları çağdaş savaş tekniklerinde tecrübesiz olup sadece savaşlarda gayret gösteren kişilerden ibaretti,

2. Hoten askerlerinin silahları bütün inkılapçılarınkinden az ve aşağı idi. Çünkü 12 bin kişilik bir kuvvetten oluşan Hoten askerlerinin elinde 1.000 tane tüfek yoktu ve cephanesi yok hükmündeydi. Askerlerinin çoğunluğu kılıç, süngü (neyze) ve sopa taşıyordu. Böyle dünyanın en zayıf [757] silahına sahip olan askerlerin günümüzdeki istihkam savaşına güç yetiremeyeceği açıktır. Onun için Hoten askerlerinin savaşları hücum ve baskın şeklinde oluyordu. Bu askerlerin düşmanları tüfek, makinalı tüfek ve çağdaş toplar ile donanmışlardı. Bu nedenle Hoten askerleri gerek kazandıkları gerekse kaybettikleri savaşlarda düşmandan daha çok zayıyat veriyorlardı.

Hoten askerleri piyade, atlı, topçu olmak üzere üç sınıfa ayrılıyorlardı. Yirmi kadar büyük topumuz vardı fakat bu topların yalnızca iki tanesi çağdaş kale topu olup kalanları eski usuldeki bakır ve demir toplardı. Elhasıl Hoten askerlerinin Lop gölleri ve Qinhai sınırından Kaşgar sınırına kadar yaptıkları fetihler onların düzen, eğitim ve gayretlerinin neticesi olduğu gibi onların mağlup olmaları silahlarının yetersizliği ve komutanlarının bilgi ve tecrübesizliğinden kaynaklanıyordu.

Timur Sicang'ın askerleri Tunganlardan biraz savaş usullerini öğrenmiş olsalar da eğitimsizlik, düzensizlik ve kanunsuzlukta Hoca Niyaz Hacı'nın askerleriyle aynıydılar. Kırgız ve Özbek askerleri dünya savaşından sonraki Fergana Basmacıların izinde olup düzensiz saldırı ve ani baskın yapma konusunda biraz yetenekli olsalar da meydan savaşı ve kuşatma işlerinde hiçbir işe yaramıyorlardı. [758] Altay'daki Kırgız askerleri ve Kumul askerlerinin durumundan ayrıntılı haberimiz yok ama onların gerek komutanlarının gerekse askerlerinin çağdaş eğitim almadıklarını biliyoruz. Bu nedenle onların da düşman askerlerinden daha zayıf oldukları bilinmektedir.

İşte Şarkî Türkistan inkılapçılarının askerî vaziyeti böyleydi. Ama onların düşmanları olan Çinli ve Tunganların komutanlarının çoğunluğu Çin'de askerî eğitim görmüş ve savaş tecrübesi olan adamlardı. Askerlerinin eğitim ve düzenine çok önem veriyorlardı. Ayrıca silahları da bütünüyle inkılapçılarınkinden daha iyiydi.

a. İç Siyasi Durum

Hoca Niyaz Hacı ve Timur Sicang'ın iç siyasetleri çok kötü ve yanlış bir yöntem üzerine inşa edilmişti. Bunlar inkılabın asıl amacı olan halkın asayişini sağlamaya önem vermezlerdi. Ekonomi, eğitim ve hukuki işlerin tanziminden bütünüyle habersiz idiler ve asker levazımatı ve erzak ve başka ihtiyaçları hazineden para ayırıp satın almak diye bir şey hiç yoktu. Bu ihtiyaçları tamamen halkın sırtına vergi olarak yükleyip dayak ve tehdit zoruyla alıyorlardı. Hoca Niyaz Hacı'nın siyasetinin en kötü uygulaması Şarkî Türkistan'da her türlü imtiyaz ve yetkiyi layık olsun veya [759] olmasın Kumullu veya Turfanlılara vermesi ve başka inkılapçıları yavaş yavaş görevden el çektiirmesiydi. Bu siyasetini gerçi hayli gizli tutsa da kendisi dahi bir adam olmadığı için bu sırrını vaktinden önce halka açık etmişti. Hoca Niyaz Hacı tarafından tayin edilen vali ve hakimler hiçbir kanun ve düstura riayet etmezlerdi.

Onların tek vazifesi halktan vergi ve azık toplayıp Hoca Niyaz Hacı'ya vermektir. Hepsi kendi bildiği yolla veya daha önceki Çin memurlarının yöntemleri ile iş yapıyordu.

Ama Hoten hükümeti iç siyaset konusunda epey güzel ve şayanı takdir bir yol tutmuştu. Her şeyden önce halkın asayişine önem veriliyordu. Asker ve memurlara yeterli miktarda düzenli aylık maaş veriliyordu. Asker levazımatı ve diğer ihtiyaçları piyasa fiyatına uygun fiyattan satın alınıyordu. Sadece mecbur kalındığı zaman bir iki defa halktan at ve hayvan yemi olağandışı şekilde alındı; ama bu da adil bir kanuna uygun icra edildi. Hazine yeterli gelmediğinde zenginlerden borç alındı ve bu borçlar geri ödendi. Maliye işleri gayet adil bir kanuna bağlandı. Mümkün olduğu kadar şehirde çağdaş okullar açıp eğitim işleri doğru dürüst bir yola [760] sokulmaya başlandı. Adliye işleri İslâm şeriatına uygun hale getirilip çok güzel uygulandı. Valiler ve hakimlere kanunname (düsturu'l-amel) verilip ona uygun icraat yapmaları emredildi ve onların icraatları sürekli açık ve gizli müfettişler aracılığıyla kontrol edildi. İşte bunun için Şarkî Türkistan'ın başka bölgelerindeki halk her fırsatta Hoten hükümetine bağlanmak arzusunu ortaya koymaktaydı. Bu sözler Allah korusun Hoten hükümetini dünyaya iyi göstermek için değildir. Aslında tarihçiliğin farzı olan gerçeği ifade etmekten ibarettir. Bu olayları ve durumları bilen vatandaşlar dünyanın her yerinde vardır. Doğruya doğru, yalana yalan demekte hepsi özgür ve serbesttir.

b. Dış Siyasî Durum

Dış siyaset kısmında da millî inkılapçıların arasındaki ihtilaf epey güçlüydü. Çünkü Hoca Niyaz Hacı ve Timur Sicang'lar kendilerini her yönden Çin merkezi hükümetine bağlı göstermekte ifrat derecesinde davranmakta olup bütün askerî ve mülki makam sahiplerinin adları Çince idi ve bayrakları da Çin bayrağıydı. Mali ve ticari vergileri de tamamen önceki Çin usulüne uygundu. İnkılapta başarılı olduktan sonra Şarkî Türkistan'ı [761] Çin hükümetinin memuru sıfatıyla yöneteceklerini ilan etmekteydiler. Hoca Niyaz Hacı yabancı devletlerden Rus Devleti ile ilişki kurma ve o devlete istedikleri bütün imtiyazları verip onlardan silah ve mühimmat alma siyasetini gütmüştü. Bu siyasetine başka inkılapçıları ikna etmek için; *“Bu siyasetimiz geçici bir siyasettir. Şimdilik silaha ihtiyacımız olduğu için Ruslar ne derse kabul*

ediyoruz; ama inkılabımız başarılı olduktan sonra Ruslara verilen imtiyazları kaldıracamız” deyip cahilce deliller gösteriyordu.

Hoten hükümeti Şarkî Türkistan’ın kaderini Çin hükümeti ile inkılap tamamlandıktan sonra siyasî yollar ile belirlemek taraftarıydı. Bunun için bütün askerî ve idari teşkilatın tamamen millîolarak yeniden düzenlenmesi konusunda tavizsiz durmakta ve mümkün olduğu kadar bunu hayata geçirmekteydi. Yabancı devletlerden Rus Devleti’nin Şarkî Türkistan’da gözü olduğu bütün dünyaca bilindiği için Hoten Hükümeti Ruslar ile sadece önceden beri süregelen ticari ilişkiyi olduğu gibi muhafaza edip ona siyasî veya başka imtiyazlar verilmesini ve Şarkî Türkistan’a onun hırs pençesini geçirmesini hiç kabul etmiyordu. [762] İngiliz ve Afganistan devletleri Şarkî Türkistan meselesi konusunda tamamen tarafsızlık siyasetini gütmüş olsa da bunların Şarkî Türkistan’da hiç gözü olmadığı için Hoten hükümeti bu devletlerle iyi ilişkiler kurmak ve bunun sonucunda daha sonra da olsa fayda elde etmek taraftarıydı.

5. Tefsir

Bir memlekette çıkan Millî İnkılabın başarılı olması için en önemli etken o inkılabın liderlerinin askerî ve iç ve dış siyaset işlerini doğru dürüst bir esas üzerine inşa etmeleridir. Şarkî Türkistan’ın bu işler konusundaki durumunun hakikati yukarıda anlatıldı. Her tarafsız ve doğru insanın Şarkî Türkistan Millî İnkılabı ve inkılapçıları hakkında ve inkılabın şimdiki kötü sona uğramasının sebepleri hususunda açıklama ve görüşleri yukarıdaki beyanlara uygun olsa gerektir.

Henüz biz Şarkî Türkistan’da iken ve inkılabın akıbeti belli değilken bazı tarafsız siyaset adamlarının açıklama ve görüşleri şuydu: Şarkî Türkistan inkılapçıları başarılı olamazlar ve eğer başarılı olsa sadece Hoten inkılapçıları başarılı olabilir. [763]

6. Sheng Yönetiminin Mahiyeti

Sheng’in şimdilerde [1940] Şarkî Türkistan’da uygulamakta olduğu yönetimin mahiyeti bütün dünyaca bilinmektedir. Onun resmiyette Çin hükümetinin memuru olmasına bakıp veya onun yalan propagandalarına aldanıp onun yönetiminin yöntem ve mahiyetini anlayamayan kişileri de görüyoruz. Binaenaleyh bu hususta biraz açıklama yapmayı gerekli gördüm. Shengyönetimi ele geçirdiği günden itibaren yavaş

yavaş bütün yönetim işlerinde Rus Komünistlerinin yöntemlerini uygulamaya başladı. Ruslar onun bu hizmetinin karşılığında ona silah, uçak ve asker ile önemli yardımlar yaptı. Bunun sayesinde Sheng, Şarkî Türkistan'ın millî inkılapçıları yok edip ülkeyi istila etti. Mülki, askerî ve iktisadi işleri Komünist yöntemlere uygun hale getirmek ve Şarkî Türkistan'ı bir Rus sömürgesi yapmak için Ruslardan müşavirler ve çok sayıda adam getirtti. Binlerce Rus askerine Çin askerî kıyafeti giydirip şehirlere yerleştirdi ve halkı çeşitli bahanelerle öldürmek ve hapsedmek yoluyla milletin ruhiyatını kırmaya başladı. İnsanların en doğal hakkı olan din özgürlüğü, fikir özgürlüğü, zanaat özgürlüğü, ticaret özgürlüğü, seyahat ve yerleşme özgürlüğünü yok edip onları komünizmin [764] esaret zincirine bağladı. Tepeden tırnağa Türk olan Şarkî Türkistan halkını Rus Bolşeviklerinin Türk milletini parçalayan düşmanca yöntemlerine uygun olarak 12 millete ayırmaya çalıştı. Bu 12 millet denen uydurma milletlerden biri Çinli göçmen putperestler ve yine bir diğeri Çinli göçmen Müslümanlar (Tungan) ve yine bir diğeri Rusya'dan gelen Ruslardan oluşan yabancı ve sayıca çok az olan azınlıklar imiş. Diğer 11 millet tamamen Şarkî Türkistan'daki tek bir Türk milletini hiç tanınmayan adlar ile adlandırıp 11'e ayıran uydurma isimlerdir. Bu 11 Türk milleti denen uydurma milletlerin her birini zorla Rusya'daki gibi Akartış Uyuşması⁶⁶⁴ denen Tatarca bir isim altında bir zehirleme topluluğu kurdurdu. Bundan amacı Şarkî Türkistan'da eskiden beri akraba ve bir millet olup son derece ittifak ve birlikle yaşayıp gelen Türk milletini başka başka yollar ve düşüncelere düşürüp onları birbirine düşman etmek ve bu yolla onları esaret zincirine daha sağlam bağlamaktır. Çünkü Rusların Batı Türkistan, bütün kuzey Asya, Kafkasya ve Doğu Avrupa'daki Türkleri bu şekilde parçalayıp onların kanını [765] içip durması gözümüzün önündedir. Yine Sheng bir taraftan Batı Türkistan'da Komünist olup kendi vatandaşlarını ve akrabalarını Rus cellatlarına tutup verip kendini kurtaran vicdansızlardan binlercesini Şarkî Türkistan'a getirip Komünistlik propagandasını yaygınlaştırma ve de casusluk işlerinde kullandı. Çünkü Şarkî Türkistanlılardan bu işte kullanılacak vatan satıcılar çıkmadı. Gençlerin temiz dimağlarını Komünizm ile zehirlemek için binlerce okul açtı ve bu işi; “*Şarkî Türkistan'ın eğitimini geliştirdim*” diye yurttan ve Çin'de pazarladı. Ama işin iç yüzünü bilen kişiler maarifin ile bu okulların hiçbir alakasının olmadığını

⁶⁶⁴ Erkin Emet, “Nim Şehir”, **Gökbayrak**, <http://www.gokbayrak.com/dergi-sayfalari/257/18.07.2020>.

apaçık biliyorlar. Çünkü Şarkî Türkistan'da çağdaş öğretmen yok gibidir ve yeterli kitap da yoktur. Sadece Sheng'in bir sürü iman vatan ve millet satıcı vicdansız propagandacılar öğretmen deyip masum çocukların başına musallat edişi gözümüzün önündedir. Şarkî Türkistan'ın bütün ticari mallarını Ruslara verdi ve Rusların işe yaramaz mallarını aldı. Demek ki ticaret adı altında yurdun ekonomisi Rusların eline geçti.

Elhasıl Sheng gerçekte bir Rus memurudur ve yönetiminin mahiyeti aynen Rus Bolşeviklerinin cellatlık, yalancılık ve şeytanlık [766] esasına dayanan yönetimidir. Sadece sözde Çin Cumhuriyeti'ne bağlılık iddiası vardır. Demek ki Şarkî Türkistan sadece harita çizgilerinde Çin'e bağlıdır. Çin hükümeti de eskiden beri süregelen kuyruğu dik tutma siyaseti gereği Sheng'i Şarkî Türkistan'ın yöneticisi olarak tanımaktadır. Bu siyasete 15 milyon insanın kutsal hukukunu ve kaderini feda etmektedir. Çin Japon Savaşı başladıktan sonra Çin hükümeti Ruslardan aldığı savaş teçhizatını Şarkî Türkistan yoluyla almaya mecbur olduğu için Sheng'e ve Ruslara iyi davranmakta ve Şarkî Türkistan'da Rus nüfusunun yayılması için normalin dışında izin vermektedir. Koyun can derdinde kasap et derdinde...

a. Sheng Kimdir?

Sheng, Mançurya'nın Mukden⁶⁶⁵ şehrinde doğup büyüyen bir Çinli'dir. Daha sonraları Çin okullarında biraz tahsil alıp yine Mukden'de yaşamaktaydı. Dünya savaşından sonra Mançurya'da Komünist Partisi kurulduğunda memleketlerini Ruslara satmaya çalışan vatan hainlerinin safında çalıştı. Daha sonraları Mançurya'yı Japonlar aldığında Sheng oradan kaçıp Nanking'e gelip Çin hükümetinin hizmetine girdi. Şarkî Türkistan'a Jin Shu-ren başkan olduğu [767] dönemde Çin'den bir memuriyete atanıp Şarkî Türkistan'a geldi. Şarkî Türkistan'da yaptığı işler yukarıdaki başlıklarda anlatıldı. İşte Sheng'in kim olduğunun özeti budur. Şimdi onun siyaset ve tarih sayfalarında aldığı makam ve unvanlarını biraz yazıp geçmemiz lazım.

Sheng'in patronu olan Ruslar ve "temlikçisi" olan bazı Çinliler onun hakkında; *"Bu kişi Şarkî Türkistan'daki inkılabı kendi yeteneği ve dehası ile bastırıp bu yurda barış getirdi. Bu geri kalmış yurdu eğitim, askerî ve iktisadi alanda geliştirdi şöyle*

⁶⁶⁵ Mançurya'nın Güneyinde Sarı deniz kıyısında bölgenin en kalabalık. Perkins, **a.g.e.**, s. 284.

böyle” diye propaganda yapıyorlar ve onun insanlık âlemine yaptığı bu büyük hizmetinin karşılığında ona Sheng Shi-cai unvanını vermektedir (Dünyanın en kabiliyetli kişisi Sheng demektir). Ama tarih yalancı şahitliği kabul etmeyen gayet adil ve hakkaniyetli bir hakimdir. Yani yeryüzü ahalisinin karaya ak demek ve geceye gündüz demek için yaptıkları bâtil teşebbüsleri tarih ortaya çıkarıp onların yüzünü karartacaktır. Sheng’in kendi vatani olan Mançurya’yı Ruslara satmak için yaptığı işler inkârı mümkün olmayan bir tarihi hainliktir. Şarkî Türkistan’a [768] geldikten sonra sadece kişisel çıkarı için Şarkî Türkistan’ı Ruslara sattığı ve bununla birlikte kendi millîhükümeti olan Çin hükümetine ihanet ettiği apaçık meydandadır.

Zulüm ve istibdattan kurtulmak ve insan olmanın doğal hakkı olan özgürlük nimetini elde etmek için meşru bir inkılaba kalan bir milletin hukukunu mahvedip, o milletin üzerinde kendi hakimiyetini kurmak için dünyadaki devletlerin en zalim ve en hunharı olan Rus Bolşeviklerinden yardım alıp, bu milleti ve yurdu çok ucuz bir bedele sattığı ve kendisinin birkaç yıllık makam ve rütbesini korumak için o milleti Komünist cellatların eline teslim edip kan ve ateşe attığı herkesin gözünün önündedir. Böyle bir haini tarih sayfalarında bulmak epey zordur. Tarih buna kendisine uygun rütbe ve unvanı vermekten hiç çekinmeyecektir ve hiç olmazsa tarihin adaleti Sheng’in yukarıdaki haksız unvanının bir harfini değiştirip bu haksızlığı düzeltecek ve ona Sheng Shi-zei unvanını verecektir. (Dünyanın hırsız Shengdemektir). İşte Sheng’in siyasi unvanı ve çok haklı ve tarihi unvanı budur. [769]

b. H.1357 [M.1938]’deki Nüfus Sayımı

Sheng, Şarkî Türkistan’ı istila ettikten sonra onun yaptığı işlerden biri H.1357/M.1938’deki nüfus sayımıdır. Çağımızda bir milletin sayısının çokluğu veya azlığı o milletin kaderini tayin eden önemli meselelerden biri olduğu için bu nüfus sayımındaki uygulamalar ve amaçlar hakkındaki bilgilerimizi muhterem okuyuculara arz etmeyi gerekli gördüm. Özel olarak edindiğimiz haberlere göre bu sayım H.1327/1909’daki sayımdan daha komik bir yol ile uygulanmıştır. Ayrıntısı şudur: Gayet acele hareket eden hükümet memurları bir aydan biraz daha fazla süren bu sayımda şehirler ve şehirlerin etrafındaki halkın tamamını bile deftere kaydedemediler. Çünkü Komünistlerden olağanüstü nefret eden halk mümkün olduğu kadar kendilerini onların defterine yazdırmamak için rüşvet vermek veya kaçıp

saklanmak gibi yollara başvurarak pek çoğu defterin dışında kaldı. Şehirlerden uzaktaki dağınık yerleşim yerlerindeki ve [770] yaylalardaki göçmen olarak yaşayan halkın kurallar gereği kaydedilmesi gereken ad, yaş ve gibi bilgiler hiç yazılmadı. Gerçekte hayali bir tahmin ile yetinildi. Bu acayip ve benzersiz sayımdan sonra Şarkî Türkistan halkı 8 milyon diye ilan ettiler. Kadınlar erkeklerden fazla dediler. Çin'den aldığımız habere göre Çin gazetelerinde Şarkî Türkistan halkını dört milyon diye yazılmıştır. Herhalde Çin siyaseti Şarkî Türkistan halkını dünyaya az göstermek ve bu yolla Şarkî Türkistan milletini dünya kamuoyu karşısında önemsiz kılmak ve yabancı seyyah ve uzmanların 13 milyon ve 20 milyon arasında yaptıkları tahminlerini yalanlamak için yapılan bu sayım neticesinde Şarkî Türkistan halkını ister 8 milyon desin ister 4 milyon diye ilan etsin kalem, defter, tarih ve güç onların elinde olduğu için herkes bu açıklamaları önemsiz bir kötü niyetli propagandadan başka bir şey değil diye biliyor ve ona bilim ve akıl nezdinde hiç önem vermiyor. [771]

7. Şarkî Türkistan'ın Millî İnkılabı Bitti mi? Yoksa Devam mı Ediyor?

Bu soruya Şarkî Türkistan halkının ruhaniyatını tetkik etmemiş ve bu inkılabın sonucunda bütün halkın yüreğine yerleşen duygudan habersiz veya dünya milletlerinin tarihini bilmeyen kişiler “bitti” cevabı veriyorlar. Çünkü onlar sadece görünüşte Şarkî Türkistan halkının elinde silah olmadığını ve düşmanın üstün gücünü görmekte-dirler. Bu yüzden halkın hiçbir harekete gücü yetmez bir halde kadere boyun eğip duruşuna inkılabın bitişi diye hüküm vermektedirler. Bugünlerde düşmanın da yalan propaganda ve kanlı korkutma eylemleri ile halkın ruhaniyatını zehirlemek ve millîistidatlarını yok etmek için faaliyet göstermesi ve milletin gerek içtimai gerekse siyasi haklarını talep etmesine hiç imkân vermemesi bu iddiaya delil olarak görünmektedir. Yine Şarkî Türkistan'ı dört taraftan dünyanın en yüksek dağlarının ve en kötü çöllerinin kaplaması, hiçbir denize yakın olmaması ve karadan da medeni ülkelere uzak olmasından [772] kaynaklanan coğrafi şanssızlığı ve güçlü düşmanın hırs ve açgözlülük ağzına çok yakın olması da yukarıdaki iddiayı güçlendirmektedir. Fakat Şarkî Türkistan halkının ruhaniyatını tetkik etmiş ve halkın inkılap döneminden itibaren ortaya çıkan milletseverlik duygusunu ve bugünlerde düşmanın zulüm ve korkutmaları sonucunda sağlamlaşan düşmanlık ve nefret duygusunu tarih ve siyaset

gözüyle düşünen kişiler bu soruya gayet ciddi bir şekilde; “Kesinlikle bitmedi ve kesinlikle bitmeyecek” diye cevap veriyorlar ve bu cevaplarında son derece haklıdırlar. Çünkü Şarkî Türkistan halkı 20 yıldan beri dünyadaki hür milletlerin izzetini ve her türlü hakka sahip olduklarını ve eğitim, ticaret, ziraat, zanaat, askerlik ve başka sosyal işlerinin tamamen o milletin kendi yararı için yürütülmesinin insan olmanın getirdiği en doğal hak olduğunu bilmektedir. Yine esir milletlerin ve özellikle Şarkî Türkistan halkının horlanmışlığı, her türlü haktan mahrum, her türlü zulüm ve baskıya maruz ve her işinde dünya milletlerinin gerisinde oluşu ve onların gerek eğitim gerekse ekonomik işleri ve doğal kaynaklarının tamamının düşmanın menfaatine kurban edilmekte olduğu ve sosyal olanaklardan mahrum tutulmakta oluşu Şarkî Türkistan halkının gözüne apaçık görünmektedir. Yeni dünya milletleri arasında [773] izzet ve saygıya ulaşmak, en doğal haklara sahip olmak ve her konuda mutlu bir şekilde yaşamak ve başka zalim ve hunhar insanların önünde horlanmaktan kurtulmak gibi insanlık hukukunu elde etmenin yabancıların hakimiyetinden kurtulmadan yerli ve millî bir yönetim kurmadan mümkün olmayacağına bütün Şarkî Türkistan halkı büyük bir siddikle inanmaktadır.

Düşmanın üstün kuvveti, ağır zulümleri, yalan propagandaları ve uydurma gösterileri bu inancı hiçbir şekilde azaltamaz. Aslında bu işler halkın bu inancının güçlendirmesinin ve düşman hakkındaki husumet ve nefret duygularının arttırmasının en önemli gerekçeleridir. Bu mesele siyaset tarihinde herkesin kabul ettiği bir durumdur. Düşmanın gücü ve cellatlığı ile halkını korkutması ve bazı vicdansızlar vasıtasıyla dehşet ve baskı siyasetini kullanması gerçi bir müddet halkı görünüşte güce boyun eğme ve her türlü eylemden uzak durmaya mecbur ediyor. Ama yukarıdaki güçlü inanç ve manevi güç patlayan bir yanardağ gibi görünüşteki suskunluk hâli içindeki fırtınayı ve faaliyeti daima arttırmakta ve bir deprem veya başka bir olay neticesinde derhal alevlenip ve taşıp her engeli ve her düşmanı yakıp [774] kül etme istidadını sürekli arttırmaktadır. Çünkü böyle bir milletin daima esir kalmadığı ve düşmanın başına bela geldiği zaman fırsattan istifade edip bir şekilde eyleme geçtiği ve bunun sonucunda bağımsızlık ve şerefli bir hayat nimetine kavuştuğu tarihte tecrübe edilmiştir. Yine zulüm siyasetini yönetiminin esası yapan devletin devam

etmediği ve ilk fırsatta yıkılıp ve harap olup tarih sayfalarında bir ibret vesikası oluş Allah’u- Teala’nın adetullahındandır.

Düşmanın zulüm ve baskı yoluyla halkı kendi milletinden çıkarmak, yalan ve riyakarlık propagandası ile o milletin geleceğini kendi çıkarlarına kurban etmek için yaptıklarının tam tersi sonuç vermesi insanlık tarihinde gayet açık bir konudur.

Şarkî Türkistan’ın coğrafi konumundan kaynaklanan zorluklar günümüzdeki ve bundan önceki felaketlerin önemli bir nedenidir. Eğer bu durum olmasaydı Şarkî Türkistan’a hiçbir yabancıнын istilasası mümkün olmazdı. Batı Asya’daki Türk kardeşlerimiz gibi her düşmana zamanında karşı koymak ve her eksikliğimizi derhal kapatmaya gücümüz yetip sürekli bağımsız yaşadık. Fakat bu zorluklar aşılamayacak zorluklar değildir. Çünkü imkân dairesinde olan iş ne kadar [775] zor olursa olsun insanın gayreti ve fedakarlığı ile o zorluğu yenebileceği her akıl sahibine malumdur. Eğer insan gayret ve fedakarlığı terk edip; “*kadere rıza, belaya sabır*” deyip acizlik, tembellik ve korkaklık yolunu tutarsa öyle insana kolay işlerinde zor hale gelmesi tabidir. Bizim babalarımızın Türkistan’da dünyayı titreten Hakanlıkları kurdukları bağımsızlık ve izzetlerini asırlarca muhafaza ettikleri tarihi kaynaklarda bütün dünyaya malumdur. Onların zamanında da şimdiki coğrafi zorluklar vardı ve sadece onların gayret ve fedakarlıkları o zorlukları yendi. Öyle değil mi? Demek ki bir millette vatanseverlik ve millet aşkı duygusu tam olursa o milletin kutsal amacına engel olabilecek gerek siyasi ve gerekse coğrafi ve gerekse başka her türlü zorluğun ortadan kaldırılması ve her düşmanın yenilmesinde şüphe yoktur. Gerçi bu zorlukların o amacı biraz ertelemesi doğaldır ama milletin ümitsizliğe kapılmadan birlik, gayret ve fedakarlık ile çaba sarf etmesi, zaman ve vaziyetten yararlanıp o zorlukları yenmesi ve amacına ulaşması siyaset ve tarih aleminde herkes tarafından kabul edilmiş bir meseledir. İşte Şarkî Türkistan meselesini bu bakış açısı ile değerlendiren Şarkî Türkistan evlatları dışarda ve içerde önemli oranda çoktur ve bu kişilerin [776] mevcudiyeti bu yurt ve milletin gayet aydınlık ve mutlu bir geleceğe kavuşmasının en önemli nedenidir. Bunların gerek dışarda ve gerekse içerde mümkün olduğu kadar dürüst hareket ettikleri ve bu hareketler halkın yukarıdaki sağlam inancına ve hissiyatına eklenince gayet yaygın ve son derece faydalı bir inkılap hareketine

dönüşecektir. Anlaşıldı ki Şarkî Türkistan'ın inkılabı bitmedi ve tâ istiklal nimeti elde edilinceye kadar bitmesi mümkün değildir.

Ulu ve Kadir olan Tanrımdan bu felaketzede kullarına rahmet ve nusret, düşmanlarına ise azap ve hezimet diliyorum.

Âmin.

H.1359 Rebiülevvel Perşembe/M.18 Nisan 1940

SONUÇ

Doğu Türkistan, yapılan arkeolojik kazılardan M.Ö. 2000’li yıllara tarihlenen Kroren bölgesindeki kurganlar ve aşağı İli vadisinde M.Ö. 500 yıllarına ait Esik kurganına göre en az 4.000 yıldan beri bir kültür ve medeniyet merkezidir. Bu zengin kültür ve tarihe sahip coğrafya binlerce yıl bağımsız yaşadıktan sonra, 1758 yılından itibaren fasıllarla Çin işgaline maruz kalmıştır. Çinliler bu işgal dönemlerinde sadece insanlara soykırım ve asimilasyon uygulamakla kalmamış, Doğu Türkistan’ın tarihi mirasını yok etmek ve tarihini çarpıtmak üzere sistematik olarak çalışmışlardır. Bilindiği üzere bu yöntem Çinlilerin ilk imparatorları Qing Xi-huang’ın kendisinden önceki bütün tarih kitaplarını yaktırıp, tarihi kendi istediği gibi yazdırdığı M.Ö. 213’ten beri bütün Çin hanedanlarının ortak politikası ola gelmiştir. Bu sistematik temizlikten, ülke dışına çıkabilmiş az sayıda eser kurtulabilmiştir. Dolayısıyla Doğu Türkistan tarihi hakkında elimizdeki kaynaklar birkaç istisna hariç yabancıların yazdığı eserlerdir. İstisna olarak addedilebilecek Tarihi Reşidi ve Tarihi Eminiyeye gibi kitaplar ise belli bir dönemi anlatan, Doğu Türkistan tarihi hakkında kapsamlı bilgi verebilecek eserler değildir. Mehmet Emin Buğra’nın üzerinde çalıştığımız Şarkî Türkistan Tarihi adlı eseri, Doğu Türkistan’ın gerçek sahipleri ve sakinleri tarafından yazılmış, kapsam ve içerik açısından bu boşluğu doldurabilen belki de tek kaynaktır.

Şarkî Türkistan Tarihi adlı eserin en önemli özelliklerinden biri, işgalden bu yana Çinlilerin bölge için ileri sürdükleri tezler karşısında, Doğu Türkistanlıların kendi tezlerini ortaya koymasıdır. Bu durum yukarıda anlatıldığı gibi farklı hiçbir düşünceye hayat hakkı tanımayan Çin yönetimini ciddi rahatsız etmiştir. Kitap yasaklanmış, okuyan, okutan, dağıtan veya bunlara yardımcı olan herkes cezalandırılmıştır. Eser, bugün Doğu Türkistan’da yaşanan soykırım ortamında, yurtdışında varlık mücadelesi veren Doğu Türkistanlıların millî tarihlerini öğrenmek için başvurdukları en önemli kaynak olma özelliğini devam ettirmektedir.

Şarkî Türkistan Tarihi yukarıda sayılan vasıfları nedeniyle, kendisinden sonra gelen bütün Doğu Türkistanlı tarihçileri derinden etkilemiş ve onlara kaynak olmuştur. Örneğin Polat Kadiri’nin Ülke Tarihi adlı eseri, Şarkî Türkistan Tarihi’nin özeti niteliğindedir. Son dönem Uygur tarihçilerinin en önemlisi olarak

nitelendirebileceğimiz Turgun Almas'ın da Mehmet Emin Buğra'nın tarih ekolünün öğrencisi olduğunu söylemek abartı olmayacaktır.

Müellif eserinde kendisi de dahil olmak üzere herkese eleştirel bir gözle bakmış, doğru olduğuna inandığı bir konuda kimseyi eleştirmekten çekinmemiştir. Şarkî Türkistan Tarihi, millî bağımsızlık mücadelesinin kaybedilmesinin hemen sonrasında yazılması dolayısıyla, müellifin yaşadığı derin acı ve yapılan hatalardan ders çıkarma arzusunda olduğu net olarak kedisini hissettirmektedir. Müellif bu yönüyle hem ciddi bir iç hesaplaşma yapmış, hem de diğer liderleri özellikle Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'yı sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu eleştiriler eserin matbu baskısının gecikmesine ve 1947 Keşmir baskısından 1930'lu yıllardaki bağımsızlık mücadele döneminin çıkarılmasına neden olmuştur. Benzer eleştirilerden Yakup Han Be-devlet de payını almıştır.

Eser bugünkü bilimsel kriterleri tam olarak karşılamasa da, hem dönemi hem de yazıldığı koşulları dikkate alındığında olabileceğin en iyisi olarak nitelendirilebilir. Müellif elinden geldiğince objektif olmaya, bir konu hakkında ulaşabileceği bütün kaynaklara erişmeye çaba harcamıştır. Metodolojik olarak ise kendinden önceki Doğu Türkistanlı müelliflerin eserlerinde yer alan efsane ve söylencelere yer vermemiş, bu hususta da elinden geldiğince bilimsel bir yöntem izlemeye gayret etmiştir. Eserin kaynakça kısmından ve içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla, eser kaleme alınırken DLT, Tarih-i Reşidi, Babürname, Telfikül Ahbar gibi Türkçe, Arapça ve Farsça temel kaynaklardan, Stein, Barthold, Heiden, Poole gibi dönemin önde gelen batılı yazarlarının eserlerinin tercümelerinden ve çok sayıda diğer kaynaklardan yararlanılmıştır.

1934-1940 yılları arasında Kabil'de Abdullah Yarkendi adıyla yaşadığı dönemde yazılan eser için müellif, dönemin Kabil büyükelçimiz Memduh Şevket Esendal'ın kütüphanesinden istifade etmiştir. Müellifin yararlandığı kaynaklar listesinin ilk iki sırasında yer alan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından yayınlanan “Umumi Tarih” ve “Türk Tarihinin Ana Hatları” adlı eserler dikkate alındığında o dönem ülkemizdeki resmi görüş olan Türk Tarih Tezi'nin etkisi eserde kendisini hissettirmektedir. Örneğin müellif, Siyenpi, Juan Juan, Tangut ve Hıtay gibi Avrasya

bozkırında yaşayan göçebe kavimler ile Sümer, Hitit, Elam gibi kadim toplulukları Türk olarak nitelendirmektedir.

Müellifin eserinde yer alan en sıradışı özellik ise çalışmasının sonuna eklediği, kendi eliyle çizdiği haritalardır. O dönemdeki batılı atlara bakılarak çizilen 24 adet haritadaki özen ve ince işçilik dikkate değerdir.

Müellif tarafsız tarih yazımına verdiği öneme binanen eserini, 1930'lu yıllardaki millî mücadele kısmına geldiğinde bitirmek istemiştir. Bunun nedeni kendisinin bizzat bu mücadelenin en önemli liderlerinden olmasıdır. Ancak bu döneme ve olaylara bizzat şahitliği, bunu yazacak başka kalem ehlinin bulunmaması ve Doğu Türkistanlıların da ısrarı üzerine bu dönemi çalışmasına eklemiştir. Burada müellifin bu konuda isabetli karar verdiği söylenebilir. Günümüze kadar, o dönemde yaşamış kişilerin kaleminden bu denli kapsamlı ikinci bir eser çıkmaması kararın isabetliliğine örnek gösterilebilir.

Lakin önemine rağmen, 1940 yılından bu yana Şarkî Türkistan Tarihi'nin el yazmasını birebir yansıtan bir baskısı da yapılamamıştır. 1947 ve 1971 yıllarındaki baskılarında eksiklik, 1987 ve 1998 yıllarındaki baskılarında ise eklemeler vardır. Çalışmamız müellifin orijinal el yazmasına birebir sadık kalınarak yapılmış olması bakımından **kayda değerdir.**

Ayrıca Doğu Türkistan tarihi açısından bu kadar önemli bir eserin, Türkiye Türkçesi'ne aktarılmamış olması da önemli bir eksiklikti. Çalışmamızın bu eksikliği gidererek, Şarkî Türkistan Tarihi'nin daha geniş bir akademik ve tarih meraklısı kitleye ulaşmasına vesile olacağını umuyoruz. Çalışmamızın en önemli eksikliği ise müellifin yararlandığı Arapça ve Farsça temel eserlerin orjinallerini incelememiş olmamızdan kaynaklanan bazı yer, şahıs isimlerini ve rivayetleri teyit edemememiz oldu. Örneğin Tarih-i Reşidi'nin Türkiye Türkçesi, Uygur Türkçesi ve İngilizce tercümelerinden yararlanmış olsak da Farsça orjinalini inceleme fırsatı bulamadık.

Bu çalışmanın, müellifin aslında bir vasiyet ve görev olarak kendinden sonraki nesillerden beklediği, Doğu Türkistanlıların içinden yetiyecek vatanseverlerin araştırmaları için örnek ve tamamlamaları için bir başlangıç olması ve Doğu Türkistan

tarihinin bilimsel metod ve kaynaklara dayalı olarak yeniden yazılmasına girizgah olması en büyük temennimizdir.

BİBLİYOGRAFYA

Abazov, Rafis:	Cultures of The World , Newyork, Marshall Cavendish, 2006.
Acar, Serkan:	“Kazan Hanlığı”, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları , (Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), İstanbul, Ötüken, 2017, s. 248-284.
Adamec, Ludwig W.:	Historical Dictionary of Afghanistan , Maryland, The Scarecrow, 2003.
Afet Hf., ve diğ.:	Türk Tarihinin Ana Hatları , İstanbul, Devlet Matbaası, 1930.
Ahmetbeyoğlu, Ali:	“Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat”, Sosyal Bilimler Dergisi , S.22, 2009, s. 1-21.
Aka, İsmail:	“Mirhand”, DİA , C. XXX, 2005, s. 156-157.
Akbıyık, Hayrunnisa A.:	“Cengiz Han Sonrası Asya’ında Politik Geleneğe Dair”, Türkler Ansiklopedisi , C. VIII, 2002, s. 287-297.
Akçay, Filiz:	“Ebu Said Abdulhay Dahhak B. Mahmud Gerdizi’nin “Zeynü’l-Ahbar” Adlı Eserinin Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi , Ordu, Ordu Üniv. Sos. Bil. Enst., 2015.
Akün, Ömer Faruk:	“Babürname”, DİA , C. IV, 1991, s. 404-408.
Akün, Ömer Faruk:	“Ertaylan, İsmail Hikmet”, DİA , C. XI, 1995, s. 309-312.
Akyol, Taha:	“Cedidcilik”, DİA , C.VII, İstanbul, 1993, s. 211-213.
Alan, Hayrunnisa:	“Çağatay Hanlığı”, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları , (Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), İstanbul, Ötüken, 2017, s. 68-97.
Alan, Hayrunnisa:	“Timurlular”, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları , (Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), İstanbul, Ötüken, 2017, s. 180-247.
Alan, Nigel John Roger,	“Karakoram Range”, Encyclopedia Britannica , (Çevrimiçi) https://www.britannica.com/place/

	karakoram-range, 9 Temmuz 2020.
Alikuzai, Hamid Wahed:	A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes: Volume 14 , Oklahoma, Trafford, 2013.
Alioğlu, Muhammed Ali:	“Üç Efendiler”in 22 Nisan 1944 Tarihli Çin Anayasası Tadil Komisyonu’na Sundukları Değişiklik Önergesi Belgesi Hakkında Bir Değerlendirme”, TURAN , S. XXXIX, 2019, s. 37-46.
Almas, Turgun:	Uygurlar , Münih, Dünya Uygur Kurultiyi, 2010.
Alptekin, İsa Yusuf:	Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları , (Derleyen M. Ali Taşçı), Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul, 1985.
An Zhimin:	“The Bronze Age in Eastern Parts of Central Asia”, History of Civilizations of Central Asia V. I , Delhi, UNESCO, 1999, s. 319-336.
Anat, Hacı Yakup:	Doğu Türkistan’da Milliyetçilik Hareketleri, Makaleler , (Haz. Soner Yalçın), Ankara, y.y., 2005.
Anderson, Alan M.:	“Waldersee, Alfred Ludwig Heinrich Karl von”, Germany at War: 400 Years of Military History [4 volumes]: 400 Years of Military History , C. VI, Santa Barbara, ABC-Clio, 2014, s. 1367-1368.
Arslan, İhsan:	“Moğollar ve İslamlaşmaları”, İslam Kültür ve Medeniyeti , C. IX, İstanbul, Siyer, 2018, s. 13-58.
Atwood, Christopher P.:	Encyclopedia of Mongolia and The Mongol Empire , New York, Facts on File, Newyork, 2004.
Aycan, İrfan:	“Dahlan, Ahmet b. Zeyni”, DİA , C. VIII, 1993, s. 416-417.
Azam, Hoca Muhammed:	Tarih-i Keşmir-i Azim , (Haz. Gulam Muhammed Nur), Sirinagar, Muhammed Taciran Kütüb, 1936.
Azimli, Mehmet:	“Corci Zeydan’ın “İslam Medeniyet Tarihi” Adlı Eserine Karşı Yazılmış Bir Tenkit Yazısı”, İSTEM , S. 5, 2005, s. 223 – 243.

Babayar, Gaybullah:	“Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, Türkler Ansiklopedisi , C. II, s. 107-117.
Babur Padshah Ghazi, Zahiru'din Muhammad:	Babur-Nama , (Çev. Annette Susannah Beveridge), Delhi, Low Price, 2010.
Babür:	Baburname: “Babür’ün Hatıratı” , (Haz. Reşit Rahmeti Arat), Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000.
Bakır, Abdullah:	Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra , İstanbul, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 2005.
Balcıoğlu, Gamze:	“Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Nevşehir, Nevşehir Hacı bayram Veli Üniv. Sos. Bil. Enst., 2020.
Barthold, V. V.:	Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler , (Ter. Ragıp Hulusi Özdem), Ankara, TTK, 2017.
Barthold, W.:	“Kara-Hıtaylar”, MEBİA , C. VI, 1977, s. 273-276.
Barthold, Wilhelm:	Uluğ Bey ve Zamanı , (Çev. İsmail Aka), Ankara, TTK, 1997.
Bekin, M. Rıza:	Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları , İstanbul, Kastaş, 2005.
Bell, Charles:	Tibet Past and Present , Delhi, Motilal Banarsidass, 2000.
Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i:	Tarih-i Beyhaki , (Ter. Necati Lügäl, Haz. Hicabi Kırılancı), Ankara, TTK, 2019.
Bilgin, Orhan:	“Cüveyni, Ata Melik”, DİA , C. VIII, 1993, s. 140-141.
Bilgin, Orhan:	“Gerdizi”, DİA , C. XIV, 1996, s. 29-30.
Biran, Michal:	The Empire of the Qara Khitai in Eurasian history : between China and the Islamic World , Newyork, Cambridge Uni., 2005.

Borjan, Habib:	“Esfara”, Encyclopedia Iranica , (Çevrimiçi) http://www.iranicaonline.org/articles/esfara/ , 7 Temmuz 2020.
Bovingdon, Gardner:	The Uyghurs: Strangers in Their Own Land , New York, Columbia Uni. Press, 2010.
Braae, Christel:	Among Herders of Inner Mongolia , Aarhus, Aarhus Uni., 2017.
Bregel, Yuri:	An Historical Atlas of Central Asia , Leiden, Brill, Leiden, 2003.
Brophy, David:	Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier . Cambridge, Harvard Uni., 2016.
Brunn, Stanley D.; Williams, Jack Francis; Zeigler, Donald J.:	Cities of the World: World Regional Urban Development , Maryland, Rowman&Littlefield, 2003.
Buck, William:	Mahabharata , New Delhi, Motilal, 2000.
Budak, Mustafa:	“Çarçuy”, DİA , C. VIII, 1993, 224-225.
Bugra, Mohammed Emin:	Crimes of The Communist Imperialism in Eastern Turkistan , New Delhi, y.y., 1952.
Buğra, Mehmet Emin, Alptekin, İsa Yusuf:	Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder , Ankara, y.y., 1955.
Buğra, Mehmet Emin:	Delhi Konferansı ve Tibet , Ankara, y.y., 1960.
Buğra, Mehmet Emin:	Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu , İstanbul, Güven Basımevi, 1952.
Buğra, Mehmet Emin:	Doğu Türkistan’ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti , İstanbul, y.y., 1954.
Buğra, Mehmet Emin:	Kutluk Türkan Opereti , Ankara, y.y., 1984.
Buğra, Mehmet Emin:	Şarki Türkistan Tarihi , Urumçi, Baskı Forması, 1948, s. 45-72.

Buğra, Mehmet Emin:	Taşkent Konferansının İçyüzü ve Komünist Memleketlerdeki Yazarların Durumu , Ankara, y.y., 1959.
Buğra, Mehmet Emin:	Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasi Konular , Ankara, y.y., 1959.
Buğra, Mehmet Emin:	Türk Yurtlarında Arap Fıtuhatı Üzerine Bir İnceleme , (Haz. Yunus Buğra), Ankara, y.y., 2005.
Buğra, Mehmet Yakup:	Hatıralarım: Doğu Türkistan'ın Gerçek Hikayesi , (Haz. Abdullah Oğuz), İstanbul, Siyer, 2019.
Buğra, Mohammed Emin:	Eastern Turkistan's Struggle For Freedom and Chinese Policy , İstanbul, y.y., 1953.
Buğra, Muhammed Emin:	Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu , Ankara, y.y., 1952.
Buğra, Muhammed Emin:	Kalem Küreşi , Ankara, y.y., 1990.
Buğra, Muhammed Emin:	Şarki Türkistan Tarihi , (Haz. Doktor Yakup Buğra), İstanbul, Siyer Yayınları, 2018.
Buğra, Muhammed Emin:	Şarki Türkistan Tarihi , (Haz. Fatma Buğra,), Ankara, y.y., 1987.
Buğra, Muhammed Emin:	Şarki Türkistan Tarihi , (Haz. Mehmet Yakup Buğra), Ankara, y.y. 1998.
Buğra, Muhammed Emin:	Şarki Türkistan Tarihi , Kabil, Elyazma, 1940.
Buğra, Muhammed Emin:	Şarki Türkistan Tarihi , Sirinagar, Şarki Türkistan Milli Birlik Cemiyeti, 1366 [1947].
Buğra, Muhammed Emin:	Şarki Türkistan'ın Milli İnkılab Tarihi , (Haz. Muhammed Kasım), Srinagar, Ali Ruzi el-Hoteni, 1391 [M. 1971].
Buğra, Muhammed Emin:	Tarih-i Türkistani's-Şarkiyye , (Ter. Muhammed Kasım Türkistani), Mekke, 1429 [2008].

Buğra, Muhammed Emin:	Türk Yurtlirida Erep Fütühatliri , (Haz. Yakup Buğra), Ankara, y.y., 2002.
Buğra, Muhammed Emin:	Veten Kaygusi , (Haz. Yunus Buğra), Ankara, y.y., 2002.
Buğra, Yunus:	“Mehmet Emin Buğra’nın Mücadele Hayatı’ndan Örnekler”, Doğu Türkistan’ın Sesi , İstanbul, S. 46, 1995, s. 10-14.
Buğra, Yunus:	Mehmet Emin Buğra Arşivi.
Bulduk, Üçler:	“İpek Yolu’nda Kültürel Etkileşim: 6-10. Yüzyıllarda Ticaret, Siyaset ve Din”, İpek Yolunda Türk Kültür Mirası , (Edit. Fahri Atasoy), Türk Yurdu, Ankara, 2014, s. 42-45.
Buyinatov, Ziya Musa:	“Çaganiyan”, DİA , C. VII, 1993, s. 166-167.
Camankulova, B. T. Ayimkan:	Rahmankul Han ve Dönemi , (Çev. Ayşenur Kırgız Sağın), İstanbul, TOBB, 2014.
Chaurasia, Radhey Shyam:	History of Modern China , New Delhi, Atlantic Publishers, 2004.
Chen, Lilly Lee:	“Hanyu Pinyin”, The Routledge Encyclopedia of Chinese Language , (Edit. Chan Sin-ei), Oxon, Routledge, 2016, s. 484-504
Chung, Karen Steffen:	“Wade-Giles Romanisation System”, The Routledge Encyclopedia of Chinese Language , (Edit. Chan Sin-wei), Oxon, Routledge, 2016, s. 756-776.
Cohoo, Jessey J. C.:	“Return to the North? The Debate on Moving Capital Back to Luoyang”, Early Medieval China , Columbia Uni. Press, Newyork, 2014, s. 17-31.
Cöhce, Salim:	“Delhi Türk Sultanlığı”, İslam Tarihi ve Medeniyeti , C. IX, 2009, s. 189-280.
Çelebi, Ercan:	Türkistan Millî Mücadelesi , İstanbul, Hiperlink, 2018, s.102
Çelebi, Muharreç:	“Corci Zeydan”, DİA , C. VIII, 1993, s. 69-71.

Çelik, Muhammed Bilal:	“Hokand Hanlığı”, Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizoğulları , İstanbul, Ötüken, 2017, s. 527-571.
Çelik, Muhammed Bilal:	“Yarkend Hanlığı”, Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizoğulları , İstanbul, Ötüken, 2017, s. 632-673.
Çetinoğlu, Oğuz:	Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk , İstanbul, Bilgeoğuz, 2019.
Çetişli, İsmail:	“Esendal, Memduh Şevket”, DİA , C. EK-I, 2016, s. 424-425.
Çiyen Boçiven:	“Şarki Türkistan Tarihi'ne Reddiye”, Şincang Giziti , S. 23.08.1991.
Çiyen Boçiven:	“Şarki Türkistan Tarihi'ne Reddiye”, Şincang Giziti , S. 24.08.1991.
Demirci, Kürşat:	“Dahhak”, DİA , C. VIII, 1993, s. 408-409.
Deniz, Bekir:	“Kazakistan'da İpek Yolu Üzerinde Bulunan Bazı Oğuz Şehirleri II”, Yükselen İpek Yolu , (Haz. Fahri Atasoy), C.III, Ankara, Türk Ocakları, 2016, s. 180-206.
Dixon, Jeffrey S.; Sarkess, Meredith Reid:	A Guide to Intra-state Wars: An Examination of Civil, Regional, and Intercommunal Wars, 1816-2014 , California, CQ Press, 2016.
Doğan, Serhat:	Yakup Bey ve Kaşgar Hanlığı: Doğu Türkistan'da Son Osmanlı Hanı , İstanbul, Ötüken, 2020.
Doğlat, Muhammed Hayder Mirza:	Tarihi Reşidi , (Ter. Mehmet Emin Buğra, Haz. Yunus Buğra), Ankara, y.y., 2001.
Dughlat, Muhammad Haidar:	The Tarikh-i Rashidi , (Çev. E. Denison Ross), London, Sampson Low, 1895.
Duğlat, Haydar Mirza:	Tarih-i Reşidi , (Ter. Osman Karatay), İstanbul, Selenge, 2006.
Durmuş, İlhami:	“Vusunlar”, Türkler Ansiklopedisi , C. I, s. 782-788.
Eberhard, Wolfram:	A History of China , Los Angeles, Uni. Of California, 1960.

Ebülğâzî Bahadır Han:	Türk şeceresi: şecere-i Türk , İstanbul, Matbaa-i Amire, 1925.
Efe, Adem:	“Sebilürreşad”, DİA , C. XXXVI, 2009, s. 251-253.
Ekrem, Erkin:	“The Uyghur Factor in Turkish-Chinese Relations After The Urumqi Events”, The Uyghur Community: Diaspora, Identity and Geopolitics , (Edit. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Konuralp Ercilasun), New York, Palgrave Macmillan, 2018.
Emet, Erkin:	“Nim Şehit”, Gökbayrak , (Çevrimiçi) http://www.gokbayrak.com/dergi-sayfaları/257/18 , Temmuz 2020.
Ercilasun, Konuralp:	Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar , Ankara, TTK, 2013.
Erkal, Mehmet:	“Cizye”, DİA , C. VIII, 1993, s. 42-45.
Ersöz, İsmet:	“Ashab-ı Kehf”, DİA , C. III, 1991, 465-467.
Fatih Ünal:	“Türk Tarihinin Kaynaklarından Camiü't-Tevarih ve Müellifi Kadir Ali Beg Hakkında”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , S. 37, 2008, s. 231-239.
Fazlallah, Reşideddin:	Cami'ü't-Tevarih , (Ter. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, t.y.
Flood, Finbarr B.:	Objects of Translation: Material Culture and Medieval "Hindu-Muslim" Encounter , New Jersey, Princeton Uni., 2009.
Forbes, Andrew D.W.:	Warlords and Muslims In Chinese Central Asia , Cambridge, Cambridge Uni., 1986.
Friedberg, Arthur L.; Friedberg, Ira S.:	Gold Coins of the World: From Ancient Times to the Present : an Illustrated Standard Catalogue with Valuations , New Jersey, Coin & Currency Institute, 2009.
Genç, Reşat:	“Karahanlılar Tarihi”, Türkler Ansiklopedisi , C.IV, s. 445-459.

Gençtürk, Cihan:	“Barak Hacıp ve Kutlughanlılar (Kirman Karahıyatları)’nın Kuruluş Süreci”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , Mayıs 2018, Erzurum, s. 323-369.
Goldstein, Melvyn C.; Beall, Cynthia M.:	Nomads of Western Tibet: The Survival of a Way of Life , Los Angeles, Uni. of California, 1990.
Gökkut, Gülbehrem:	Musa Sayrami’nin Tarih-i Emniye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak olarak Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi , İzmir, Ege Üniv. Sos. Bil. Enst., 2011.
Gövsa, İbrahim Alaettin:	Türk Meşhurları Ansiklopedisi , İstanbul, Yedigün, 1949.
Grinevetsky, S., ve diğ.:	The Black Sea Encyclopedia , Keidelberg, Springer, 2015.
Gubar, Mir Gulam Muhammed Han:	“Tarihçe-i Muhtasar Afganistan”, Salname-i Mecelle-i Kabil , 1311, s. 7-40.
Gündoğdu, Abdullah:	“Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, Türkler Ansiklopedisi , C. VIII, s. 606-616.
Gündüz, Şinasi:	Maniheizm”, DİA , C. XXVII, 2003, s. 575-577.
Güner, Ahmet:	“Nuh II”, DİA , C. XXXIII, 2007, s. 228-229.
Gürsoy Solmaz:	“Timur ve Seferleri”, Türkler Ansiklopedisi , C. VIII., s. 540-553.
Handa, Akshaya:	China's Geo-Strategy and International Behaviour , New Delhi, Vij Books, New Delhi, 2014.
Harold Schiffman:	Language Policy and Language Conflict in Afghanistan and Its Neighbors , Leiden, Brill, 2012, s. 35.
Hatunoğlu, Nurettin:	“Buhara Hanlığı”, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları , (Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), İstanbul, Ötüken, 2017, s. 482-526.
Hazarah, Fayz Muhammad Katib:	The History of Afghanistan (Siraj al-tawarikh) , (Çev. R. D. McChesney, M.M.Khorrami), Boston, Brill, 2013.

Heiden, Sven Anders:	The Flight of "Big Horse": The Trail of War in Central Asia , Sven (Ter. F.H.Lyon), New York, E.P.Dutton, 1936, s. 129-153.
Herodotos:	Herodot Tarihi , (Çev. Mümtekin Ökmen), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1973.
Hf., Afet, ve diğ.:	Türk Tarihinin Ana Hatları , İstanbul, Devlet Matbaası, 1930.
Huang, C. T. James; Li, Y. H. Audrey; Simpson, Andrew:	The Handbook of Chinese Linguistics , Oxford, Wiley Blackwell, , 2014.
Hucker, Charles O.:	A Dictionary of Official Titles in Imperial China , Taipei, Southern Materials Center, 1988.
Hudaverdi, Gucahun:	Kedimki Uygur Tili Lugati , Ürümçi, Yaşlar Ösmürler Neş., 1989.
Hulsewe, A. F. P.:	China in Central Asia: The Early Stage: 125 BC- AD 23 , E.J. Leiden, Brill, 1979.
Hunkan, Ömer Soner:	“Satuk Buğra Han”, DİA , C. XXXVI, 2009, s. 181-182.
Hunkan, Ömer Soner:	“Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, İslam Tarihi ve Medeniyeti , C. VII, s. 271-348.
Hyun, Jin Kim:	The Huns , New York, Routledge, 2016.
Ibbotson, Sophie; Lovell-Hoare, Max:	Uzbekistan , Connecticut, Bradt, 2016.
İbnü'l Esir:	İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih 10 Cilt , (Çev. Abdulkerim Özaydın, ve diğ.), İstanbul, Ocak Yayıncılık, 2015.
İlkul, Ahmet Kemal:	Çin-Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları , İstanbul, Ötüken, 1999.
İnan, Abdulkadir:	“Güvey”, Türkiyat Mecmuası , C.IX, Ocak 1951, s.139-144.
İnayet, Alimcan:	“Türk Kültüründe Bir Harika: Karız”, Bilim ve Ütopya , Sayı. 123, Eylül, 2004, s. 16-18.

İnayet, Alimcan:	Uygur Halk Destanları , Ankara, TDK, 2004.
İsimsiz:	“A Glance at Turkish History”, Blackwood’s Edinburgh Magazine , C. LXXV, S. CCCCLX, February 1854, s.184-192.
İsimsiz:	“Şarki Türkistanda Yeni Hükümet”, Cumhuriyet Gazetesi , 23.02.1934.
İsimsiz:	“Timur”, MEBİA , C. XII.I, s. 336-346.
İsimsiz:	Tarih-i Sistan , (Haz. Vural Öntürk), İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2018.
Jeong Su-Il:	The Silk Road Encyclopedia , Irvine, Seoul Selection, 2016.
Jina, Prem Sing:	Ladakh The Land and The People , New Delhi, Indus Publishing, 1996.
Johnson, W. H.:	“Report on His Journey to Ilchí, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary”, The Journal of the Royal Geographical Society of London , Vol. 37, 1867.
Juvaini, Alaaddin Ata Malik:	The History of The Word Conqueror , (Ter. John Andrew Boyle), Cambridge, Harvard Uni., 1958.
Kafalı, Mustafa:	“Altın-Orda Hanlığı”, Türkler Ansiklopedisi , C. VIII, s. 397-411.
Kafalı, Mustafa:	“Ebülгази Bahadır Han”, DİA , C. X, 1994, 359-360.
Kafesoğlu, İbrahim:	Türk Milli Kültürü , İstanbul, Ötüken, 2017.
Kafesoğlu, İbrahim:	Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar , İstanbul, Ötüken, 2017.
Kallek, Cengiz:	“el-Hidaye”, DİA , C. XXVII, 1998, s. 471-473.
Kanar, Mehmet:	“Şahname”, DİA , C. XXXVIII, 2010, s. 289-290.
Kanlıdere, Ahmet:	“Musa Carullah”, DİA , C. XXI, 2006. s. 214-216.

Kaşgari, Mahmud B. el-Hüseyin B. Muhammed:	Kitabu Divani'l-Lugati't-Türk , Darü'l Hilafeti'l-Aliye [İstanbul], Matbaa-i Amire, 1333 [1915].
Kaşgarlı Mahmut:	Dîvânu Lugâti't-Türk , (Çev. Ahmet B. Ercilasun, Ziya Akkoyunlu), Ankara, TTK, 2018.
Kaşgarlı Mahmut:	Divanü Lûgati't Türk , (Ter. Besim Atalay), Ankara, TTK, 2018.
Kaul, Advaitavadini:	“Buddist Sages and Scholars From Kashmir”, Saints and Sages of Kashmir , (Haz. Triloki Nath Dhar), APH, New Delhi, 2004, s. 3-52
Kavuz, Kadir, ve diğ.:	Henzuçe-Uygurçe Çong Luget , Ürümçi, Helk Neşriyatı, 2008.
Kaya, Ayşe:	“Şerkiy Türkistan Tarihi (572-661) Mehmet Emin Buğra, Transkripsiyon-Türkiye Türkçesine Aktarımı”, Basılmamış Bitirme Ödevi , Sakarya, Sakarya Üniv. Fe-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2000.
Kaya, Mahmut:	“İhsaü'l Ulum”, DİA , C. XXI, 2000, s. 549-550.
Kemaloğlu İlyas:	“Altın Orda Devleti”, Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları , (Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), İstanbul, Ötüken, 2017, s. 98-149.
Kemaloğlu İlyas:	“Büyük Moğol İmparatorluğu”, Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizoğulları , İstanbul, Ötüken, 2017, s. 29-67.
Koca, Ferhat:	“Hudarî”, DİA , C. XVIII, 1998, s. 283-284.
Kohli, M. S.:	The Himalayas , New Delhi, Indus, 2000.
Kolesnikov, Aleksandr:	Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar , (Çev. Rakhat Abdieva), Ankara, TTK, 2010.
Komatsu, Tetsuya:	“Geomorphic Features of the Eastern Pamirs, with a Focus on the Occurrence of Intermontane Basins”, Mapping Transition in the Pamirs: Changing Human-Environmental Landscapes , (Edit. Hermann Kreutzmann, Teiji Watanabe), Switzerland, Springer, 2016, s. 55-68.

Konukçu, Enver:	“Babürlüler:” Hindistan’daki Temürlüler”, Türkler Ansiklopedisi , C. VIII, s.744-760.
Konukçu, Enver:	“Haydar Mirza”, DİA , C. XXVII, 1998, s. 29-30.
Köregan, Mirza Muhammed Heyder:	Tarihi Reşidi I, II , (Haz. Muhammet Turdi, Mirza Ehmet), Ürümçi, Helk Neşriyatı, 2015.
Kroll, Paul W.:	Critical Readings on Tang China : Volume 1, Leiden, Brill, 2019.
Kul, Ömer:	“Alptekin, İsa Yusuf”, DİA , C. Ek-I, 2016, s. 89-90.
Kul, Ömer:	-----“Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang zen-xin (1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik”, Mehmet Ersöz Armağanı , (Haz. Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz), İstanbul, 2011.
Kul, Ömer:	-----“Hariçte Türkistan Davasının Dönüm Noktası: 15 Mart 1952 Tarihli Ankara Toplantısı”, Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdulkadir Donuk Armağanı , (Edit. Mualla Uydu Yücel, Aysel Dıngıl Ilgın), İstanbul, Ötüken, 2017, s. 380-388.
Kul, Ömer:	“Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951)”, Basılmamış Doktora Tezi , İstanbul, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., 2009.
Kul, Ömer:	“Osman Batur”, DİA , C. EK-1, 2016, s. 381-382.
Kul, Ömer:	“Tarihte Düzenlenen İlk Doğu Türkistan Kurultayı: Hicaz Kurultayı (1-5 Eylül 1954)”, Türkiyat Mecmuası , C. 25/Bahar, 2015, s. 143-159.
Kul, Ömer:	100 Soruda Doğu Türkistan , İstanbul, Rumuz, 2019.
Kul, Ömer:	Altay Kartalı Osman Batur Han , İstanbul, Rumuz, 2019.
Kurat, Akdes Nimet:	“Göktürk Kağanlığı”, Türkler Ansiklopedisi , C. II, s. 49-78.

Kurban, İklık:	“Hocalar Devri”, Basılmamış Doktora Tezi , Ankara, Hacettepe Uni. Sos. Bil. Enst., 1992.
Kurban, Nur Ahmet:	“Buğra, Mehmet Emin”, DİA , C. EK-I, 2016, s. 215-216.
Kurban, Nur Ahmet:	“Dâmolla, Sâbit”, DİA , C. EK-I, 2016 s. 309-311.
Küpoğlu, Fedai:	“Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Çöküşü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv. 2019.
Lamb, Harold:	Emir Timur , (Ter. A. Gökçe Bozkurt), İstanbul, İlgi Kültür Sanat, 2020.
Lamb, Harold:	Temirlenk , (Ter. Ahmet Vafık), İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1931.
Lawton, John:	Samarkand and Buhara , London, Tauris Parke Books, 1991.
Legge, James:	A Record of Buddhistic Kingdoms , New York, Cosimo, 2005.
Leitner, G.W.:	The Languages and Races of Dardistan , Lahore, Lahore Government Book Depot, 1877.
Lewis, John Wilson; Litai Xue:	China Builds the Bomb , Stanford, Stanford Uni., 1988.
Lilly Lee Chen:	“Hanyu Pinyin”, The Routledge Encyclopedia of Chinese Language , (Edit. Chan Sin-wei), Oxon, Routledge, 2016, s. 484-504.
M. Tevfik Bey, ve diğ.:	Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar , İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931.
M. Tevfik Bey, ve diğ.:	Tarih II: Orta Zamanlar , İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931.
M. Tevfik Bey, ve diğ.:	Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi , İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931.
M. Tevfik Bey, ve diğ.:	Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti , İstanbul, Maarif Vekaleti, 1931.

Manz, Beatrice Forbes:	Timurlenk , (Çev. Zuhâl Bilgin) İstanbul, Kronik, 2017.
Mercanî, Şehabeddin:	Müstefâdü'l-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar : Kazan ve Bulgar'daki durum hakkında faydalanılan haberler, (Çev. Mustafa Kalkan), Ankara, AKM, 2008.
Merçil, Erdoğan,	“Utbi, Muhammed B. Abdulcebbar”, DİA , C. XLII, 2012, s. 236-237.
Merçil, Erdoğan:	“Gazneliler”, Türkler Ansiklopedisi , C.IV, s. 479-508.
Mızrak, Egemen Çağrı:	Bozkır Kavimleri , İstanbul, Ötüken, 2017.
Mikaberidze, Alexander:	Atrocities, Massacres, and War Crimes: An Encyclopedia , Santa Barbara, ABC-Clio, 2013.
Millward, James E.:	Eurasian Crossroads , New York, Columbia Uni., 2007.
Mingwei Song:	Young China: National Rejuvenation and the Bildungsroman, 1900-1959 , Cambridge, Harvard Uni., 2015.
Mirhand, Muhammed B. Havendşah B. Mahmud:	Tarih-i Ravzatü's-Safa Fi Sireti'l-Enbiya Ve'l-Muluk Ve'l Hulefa , (Ter. Mürsel Öztürk), Ankara, TTK, 2019.
Miyawaki, J.:	“History of The Dzungars: Introductory Survey”, History of Civilizations of Central Asia, Volume V, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century , UNESCO, Paris, 2003, s. 141-180.
Molla Musa bin Molla İsa Sayrami:	Tarih-i Eminiyye , Kazan, Tabakhane-i Medrese-i Ulum, 1322-1905, (Çevrimiçi) https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40-990061296730203941/1 Ekim 2020.
Molla Musa Sayrami:	Tarihi Eminiyeye , (Haz. Mehemmet Zunun), Urumçi, Helk Neşriyatı, 1998.
Muhterem, Faruk:	“Şehit Üstaz Abdülehad Han Mahsum Hacim”, Meripet Jurnili , S. 2, 2018.

Musa Sayrami:	Tarihi Hemidi , (Çev. Abdureup, Polat Teklimekani, Teklimekan Uygur Neş., İstanbul, 2019.
Nariman, J. K.:	Literary History of Sanskrit Buddhism (from Winternitz, Sylvain Levi, Huber) , New Delhi, Motital, 1972.
Nightingale, Pamela; Skrine, C. P.:	Macartney at Kashgar , Oxfordshire, Routledge, 2005.
Nizami, Khaliq Ahmad:	“Evrengzib”, DİA , C. XI, 1995, s. 537-539.
Nizami, Khaliq Ahmad:	“Gucerat”, DİA , C. XIV, 1996, s. 171-173.
Nolan, Cathal J.:	The Age of Wars of Religion, 1000-1650, An Encyclopedia of Global Warfare and Civilization , Connecticut, Greenwood, 2006.
O`malley, L.S.S.:	Bihar And Orissa District Gazetteers Patna , (Rev. F.W.F., James) New Delhi, Logos, 2005.
Orhun, Hüseyin Namık:	Eski Türk Yazıtları , İstanbul, TDK, 1936.
Orsoy, Sema:	“Çin’in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine ait Monografiler”, Türkler Ansiklopedisi , C. I, s. 554-572.
Overy, Richard:	The dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia , New York, W.W.Norton&Company, 2004.
Ögel, Bahaeddin:	Türk Mitolojisi , C. I, Ankara, TTK, 1993.
Önkal, Ahmet:	“Ahnef b. Kays”, DİA , C. II, 1989, s. 174.
Ötkür, Abdurehim:	Uygangın Zimin , Ürümçi, Helk Neşriyatı, 1987.
Özaydın, Abdulkerim:	“el-Kamil”, DİA , C. XXIV, 2001, s. 281-283.
Özaydın, Abdulkerim:	“Gürhan”, DİA , C. XIV, 1996, s. 323
Özaydın, Abdulkerim:	“Karahanlılar”, DİA , C. XXIV, 2001, s. 412-414.
Özaydın, Abdulkerim:	“Selçuk Bey”, DİA , C. XXXVI, 2009, s. 364-365.
Özdemir, Mehmet:	“Mülûkü’t-Tavâif”, DİA , C. XXXI, 2006, s. 553-556.

Özel, Ahmet:	“Remzi, Muhammed Murad”, DİA , C. XXXIV, 2007, s. 566-568.
Özgüdenli, Osman Gazi:	“Ögedey Han”, DİA , C. XXXIV, 2007, s. 21-22.
Özgüdenli, Osman Gazi:	“Sistan”, DİA , C. XXXVII, 2009, s. 274-276.
Özhazar, İbrahim; Elbinsoy, İsa:	Modern Dönem İslam Ülkeleri 2: Balkanlar, Türkistan ve Güney Asya , İstanbul, Türe, 2017.
Özkul, Yunus Emre:	“Akademik Literatürde Türk Tarih Tezi Sorunsalı”, İzmir Sosyal Bilimler Dergisi , C. I, S. 1, Haziran 2019, s. 38-50.
P’yankov, Igor Vasilyeviç:	“Sakalar”, Türkler Ansiklopedisi , C. I, s. 611-619
Penn, James R., Allen, Larry:	Rivers of the World: A Social, Geographical, and Environmental Sourcebook , Santa Barbara, ABC-Clio, 2001.
Perdue, Peter C.:	China Marches West , Cambridge, Harvard Uni., 2005.
Perdue, Peter C.:	The First Opium War , (Çevrimçi) https://visualizingcultures.mit.edu/opium_wars_01/ow1_essay_03.pdf , 26 Mayıs.2020.
Perkins, Dorothy:	Encyclopedia of China , New York, Roundtable, 2019.
Polat, Abduraop:	“Musa Sayrami, Tarihi Hamidi III, İnceleme-Metin-Dizin”, Yayınlanmamış Doktora Tezi , Ankara, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst., 2002.
Poole, Stanley Lane:	Düvel-i İslâmiye: Tarihî Medhaller ile Takvimî ve Ensâbî Cetvelleri Muhtevîdir , (Ter. Halil Edhem), İstanbul, Maarif Vekaleti, 1925 (Hicri 1345).
Poole, Stanley Lane:	Tabakat-ı Selatin-i İslam , (Ter. Abbas İkbâl), Tahran, Matbaa-i Mühr, 1313.

Poole, Stanley Lane:	The Mohammadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions , London, Archibald Constable and Co., 1984.
Prejevalsky, N.:	From Kulca Across The Tian Shan To Lob-Nor (Çev. E.D. Morgan), Londra, Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, 1879.
Pu Yi, Henry; Kramer, Paul:	The Last Manchu: The Autobiography of Henry Pu Yi, Last Emperor of China , New York, Skyhorse, 2010.
Pumpelly, Raphael:	Explorations in Turkestan The Basin of Eastern Persia and Sistan , Washington, Carnegie Ins., 1905.
Pumpelly, Raphael:	Explorations in Turkestan, Prehistoric Civilization of Anau , Washington, Carnegie Ins., 1908.
Quinn, Joyce A., Woodward, Susan L.:	Earth's Landscape: An Encyclopedia of the World's Geographic Features , Santa Barbara, ABC-CLIO, 2015.
Rahman, Anwar:	Cinicization Beyond The Great Wall , Leicester, Traubador, 2005.
Raina, Mohini Qasba:	Kashur The Kashmiri Speaking People , Haryana, Partridge, 2014, s. 335.
Ranking, John:	Historical Researches on the Wars and Sports of the Mongols and Romans , London, Y.Y., 1826, s. 204
Remzi, Murad:	Telfiku'l-Ahbar ve Telkihu'l-Asar fi vekai'i Kazan ve Bulgar ve Müluki't-Tatar , C. I-II, Orenburg, 1908
Rhoads, Edward J. M.:	Manchus and Han: Ethnic Relations and Political Power in Late Qing and Early Republican China 1861-1928 , Seattle, Uni. of Washington, 2000.
Saguni, Ali Han Töre:	Türkistan Kaygusu , (Çev. Kutlukhan Edikut Şakirov, Oğuz Doğan), Würzburg, Ergon Verlag, 2006.
Salkınbay, A. B.:	"Eski Kazak Dili Tarihinin Kaynakları", Gazi Türkiyat , S. Güz/11, 2012, s. 203-217.
Salman, Hüseyin:	"Karluklar", DİA , C. XXIV, 2001, s. 509-510.
Samad, Rafi U.:	The Grandeur of Gandhara , New York, Algora, 2011.

Sami, Şemsettin:	Kamus-i Türki , (Haz. Raşit Gündoğdu, Ebul Faruk Önal), İstanbul, Nadir Eserler Kitaplığı, 2016.
Sanders, Alan J. K.:	Historical Dictionary of Mongolia , Maryland, Rowman&Littlefield, 2017.
Saray, Mehmet:	Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) , İstanbul, Ktabevi, 1997.
Schinz, Alfred:	The Magic Square: Cities in Ancient China , (Edit. Axel Menges), Stuttgart/London, Daehan, 1996.
Schmitt, Rüdiger, Ctesias:	Encyclopaedia Iranica , (Çevrimiçi) https://iranicaonline.org/articles/ctesias- , 7 Ekim 2020.
Schneider, Julia C.:	Nation and Ethnicity: Chinese Discourses on History, Historiography, and Nationalism (1900s-1920s) , Leiden, Brill, 2017.
Short, Nicholas M.; Blair, Robert (Jr.):	Geomorphology from Space: A Global Overview of Regional Landforms , Washington, Nasa, 1986.
Sır, Ayşe Nur; Öntuğ, Mustafa Murta:	“Mehmet Zaim Efendi ve Camiü’t-Tevarihi”, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi , S. 8/Yaz, Konya, 2009, s. 172-186.
Skaff, Jonathan Karam:	Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power and Connections, 580-800 , New York, Oxford Uni., 2012.
Snedden, Christopher:	Understanding Kashmir and Kashmiris , London, Hurst&Company, 2015.
Stanford, Edward:	Complete Atlas of China , London, The China Inland Mission, 1917, index s. 6.
Stein,, Marc Aurel:	Innermost Asia, Detaliied Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran , London, Oxford Uni., 1928. (Çevrimiçi) http://dsr.nii.ac.jp/cgi-bin/digital-maps/list.pl?name=&lang=en&map=stein , 15 Ekim 2019.
Suleyman, Abdulla:	Dunya’da Birla Hoten Bar , Ürümçi, Üniversitit Neşriyatı, Ürümçi, 2006.

Şeşen, Ramazan:	“Camii’t-Tevarih”, DİA , C. VII, s. 132-134.
Şimşirgil, Ahmet:	Otağ -II- Emir Timur , İstanbul, Timaş, 2017.
Taşağıl, Ahmet:	“Göktürk Kağanlığı Göktürkler”, Türkler Ansiklopedisi , C. II, s. 15-48
Taşağıl, Ahmet:	“Keş”, DİA , C. XXV, 2002, s. 314-315.
Taşağıl, Ahmet:	“Uygurlar”, Türkler Ansiklopedisi , C. II, s. 215-224
Tezcan, Mehmet:	“Kuşanlar Tarihi, Yüeh-Chih’lerden Kuşanlara”, Basılmamış Doktora Tezi , Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. 1996.
Thomsen, Wilhelm:	“Moğolistan’daki Eski Türkçe Kitabeler”, Türkler Ansiklopedisi , C. III, s. 711-726.
Togan, A. Zeki Velidi:	Umumi Türk Tarihine Giriş , İstanbul, Enderun, 1981.
Tosun, Necdet:	“Ubeydullah Ahrar”, DİA , C. XXXXII, 2012, s. 19-20.
Tosun, Necdet:	“Veysel Karani”, DİA , C. XVIII, 2013, s. 74-75.
Tuncer, Tekin:	“1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan’da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye’ye Yapılan Göçler”, Manisa, Celay Bayar Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi , 2015.
Turan, Abducelil:	“Muhemmed Kasım Damollam”, Şarki Türkistan Ülemalar Birliği , http://olimalar.org/196/220/03.10.2020 .
Turan, Havva:	“Turgun Almas ve Hunların Kısa Tarihi Adlı Eseri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi , İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. 2017.
Tuttle, Gray; Schaeffer, Kurtis R.:	The Tibetan History Reader , New York, Columbia Uni., 2013.
Tümen, Derya:	“Tarihi Hemidi’de İbretik Hikayeler”, Köktug , (Çevrimiçi) https://www.ziyali.org/read-a08a981a474b95552dca , 25 Mayıs 20202.

Tümtürk, Seyit Ömer:	“Şarki Türkistan Tarihi”, Gökbayrak , (Çevrimiçi) http://www.gokbayrak.com/dergi-sayfalari , 17 Aralık 2020.
Türkoğlu, İsmail:	“Şeybani Han”, DİA , C. XXXIX, 2010, s. 43-45.
UNECE	Second Assessment of Transboundary Rivers, Lakes and Groundwaters , Newyork ve Geneva, UN, 2011, s. 121
Uslu, Recep:	“Karategin”, DİA , C. Ek-II, 2016, s. 26.
Varmer, Gary R.:	Menhirs, Dolmen, and Circles of Stone: The Folklore and Magic of Sacred Stone , New York, Algora, 2004.
Vogel, Ezra F.:	China and Japan: Facing History , Cambridge, Harvard Uni., 2019.
West, Barbara A.:	Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania , New York, Infobase, 2009.
Whiting, Allen S., Sheng Shih-ts'ai:	Sinkiang: Pawn or Pivot , Michigan, Michigan State Uni. Press, 1958.
Wright, Arthur F.:	The Sui Dynasty , Taipei, Caves Books, 1980.
Xiong, Victor Cunrui:	Capital Cities and Urban Form in Pre-modern China: Luoyang, 1038 BCE to 938 CE , New York, Routledge, 2017.
Xiong, Victor Cunrui:	Historical Dictionary of Medieval China , Maryland, Scarecrow, 2009.
Yakup, Abliz, ve diğ.:	Uygur Tilinin İzahlık Lüğü , Beijing, Milletler Neş., 1990.
Yavuz, Yusuf Şevki:	“Ferid Vecdi”, DİA , C. XII, s. 393-395.
Yazıcı, Tahsin:	“Belh”, DİA , C. V, 1992, s. 410-411.
Yazıcı, Tahsin:	“Tarih-i Beyhaki”, DİA , C. XXXX, 2011, s. 74-75.
Yel, Ali Murat:	“Lane-Poole, Stanley”, DİA , C. XXVII, 2003, s. 100-101.

Yezdi, Cherefeddin:	The History of Timur-Bec , (Çev. J. Darby, ve diğ.), London, Y.Y., 1723.
Yıldırım, Kürşat:	Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası , İstanbul, Ötüken, 2016.
Yıldız, Fahreddin:	“Damolla, Abdulkadir”, DİA , C. EK-I, 2016, s. 308-309.
Yıldız, Naciye:	“Radloff, Friedrich Wilhem”, DİA , C. XXXIV, 2007, s. 388-390.
Yiğit, İsmail:	“Kuteybe b. Müslim”, DİA , C. XXVI, 2002, s. 490-491.
Yikemu, Aili:	“Hamdullah Muhammed Tarım'ın Türkistan Tarihi - Türkistan 1931 – 1937 İnkılâp Tarihi Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi , İstanbul, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., 2015.
Yitik, Ali İhsan:	“Vedalar”, DİA , C. LXII, 2010, s. 593-594.
Yorulmaz, Osman:	“Kazaklar ve Kazak Hanlığı”, Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları , (Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), İstanbul, Ötüken, 2017, s. 440-481.
Yuriko, Shimizu,	The Memoirs of Muhammad Amin Bughra: Autograph Manuscript and Translation , Tokyo, Department of Islamic Area Studies, 2012.
Yuriko, Shimizu, Yasushi, Shinmen, Kentaro, Suzuki:	A Study of Muhammad Amin Bughra's Sharqi Türkistan Tarikhi , Tokyo, Department of Islamic Area Studies, 2007.
Yuriko, Shimizu:	The Autograph Manuscript of Muhammed Amin Bugra's Sharqi Turkistan Tarikhi, I, II , Tokyo, Department of Islamic Area Studies, 2016.
Yuvalı, Abdulkadir:	“Çağatay Hanlığı”, DİA , C. VIII, 1993, s. 177-178.
Zeydan, Corci:	Medeniyyet-i İslâmiyye Târihi , (Ter. Zeki Megamiz), Dersaadet [İstanbul], İkdâm Matbaası, 1328.
Zutshi, Chित्रलेखा:	Languages of Belonging: Islam, Regional Identity, and the Making of Kashmir , London, Hurst & Company, 2004.

İmzasız	http://lugatim.com/s/%C3%8ERAP%E2%80%93%C4%B0RAB , 17 Nisan 2020.
İmzasız	http://lugatim.com/s/AH%C4%B0T /18.07.2020
İmzasız	http://lugatim.com/s/K%C4%80R%C3%8E /18.07.2020.
İmzasız	http://www.iranicaonline.org/articles/kulab , 12 Temmuz 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/H%C3%82NE , 27 Mayıs 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/halvet , 26 Mayıs 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/HAZRET , 12 Temmuz 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/HAZRET/05 Eylül 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/kalenderhane , 27 Mayıs 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/m%C3%BCderris , 05 Eylül 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/MAZMUM , 1 Temmuz 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/meftuh , 1 Temmuz 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/MEKSUR , 1 Temmuz 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/meymene , 26 Nisan 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/Mir , 10 Haziran 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/SADIR , 7 Temmuz 2020.
İmzasız	http://www.lugatim.com/s/TAKR%C4%B0Z , 26 Eylül 2020.
İmzasız	https://qha.com.tr/haberler/politika/acisi-30-yildir-dinmiyen-cin-zulmu-barin-katliami/183088 , 27 Mayıs 2020.
İmzasız	https://sozluk.gov.tr , 2 Temmuz 2020.
İmzasız	https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-

	CN&tl=tr&text=%E4%B8%AD%E8%8F%AF%E6%B0%91%E5%9C%8B%E6%96%B0%E7%96%86%E7%9C%81%E6%94%BF%E5%BA%9C%E5%89%AF%E4%B8%BB%E5%B8%AD., 18.Temmuz 2020.
İmzasız	https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E5%A4%A7%E8%99%8E , 31 Mayıs 2020.
İmzasız	https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E6%B2%99%E6%BC%A0 , 15 Temmuz 2020.
İmzasız	https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E4%B8%BB%E5%B8%AD , 17 Temmuz 2020.
İmzasız	https://translate.google.com/#view=home&op=translate&sl=zh-CN&tl=tr&text=%E5%B8%88%E5%82%85 , 14 Haziran 2020.
İmzasız	https://www.akademiye.org/ug/?p=10409 , 1 Temmuz 2020.
İmzasız	https://www.britannica.com/animal/kiang , 9 Temmuz 2020.
İmzasız	https://www.britannica.com/biography/Mikhail-Grigoryevich-Chernyayev , 15 Temmuz 2020.
İmzasız	https://www.britannica.com/biography/Raphael-W-Pumpelly , 21 Temmuz 2020.
İmzasız	https://www.britannica.com/place/Dunhuang , 20 Haziran 2020.
İmzasız	https://www.britannica.com/place/Ladakh , 11 Eylül 2020.
İmzasız	https://www.britannica.com/place/Linfen , 21 Temmuz 2020.
İmzasız	https://www.britannica.com/place/Sutlej-River , 9 Temmuz 2020.

İmzasız	https://www.britannica.com/place/Weiha , 15 Temmzu 2020.
İmzasız	https://www.britannica.com/topic/Dalai-Lama , 12 Temmzu 2020.
İmzasız	https://www.google.com/maps/place/Talas+Ala+Da%C4%9Flar%C4%B1 , 05 Temmuz 2020.

EKLER

Ek 1: Takrizler (Takdim Yazıları)

[ii] TAKRİZ

Türkiye Cumhuriyeti Maarif-i Umumiye Müfettişi ve Afganistan Maarif Müşaviri İsmail Hikmet Bey'in kaleminden

Türk adını taşıyanlara hakiki bir müjde.

İşte bir Türk oğlunun eliyle kurulmuş ölmez bir Türk abidesi: Şarkî Türkistan Tarihi. O, büyük Türk vatanının bir çok Türk Devleti'ne bu güne kadar hemen hemen tamamiyle örtülü kalmış olan bir köşesi (Şarkî Türkistan) bu değerli eser sayesinde bulutlardan sıyrılan bir güneş gibi gözlerimizin önünde parlıyor.

Bu muhterem, bu sevgili vatan bucağı hakkında belli başlı bir eser veren Mirza Haydar Duğlat vardı. Hindistan Türk imparatorluğunu kuran o padişah-ı azim Babür Şah'ın yeğeni olan bu şehzadenin yazdığı bu çok kıymetli eserde maalesef ellere nadir geçen bir bedia-i tarih-i sanattı. İşte Şarkî Türkistan Tarihi. **[iii]** O kıymetdar incinin kıymetdar bir eşi oluyor .

Hayatta tarihi yapanlar ve yazarlar vardır. Bunların her ikisinin ayrı ayrı ve hususi kıymetleri vardır. Fakat "Şarkî Türkistan Tarihi" müellifi emir-i muhterem Muhammed Emin Han tarihi, hem yapan hem de yazarın kendisi olması hasebiyle mesud ve kahraman bir Türk evladıdır. H. 1319 [M.1901] senesinde doğup büyüdüğü, emelleriyle canlanıp elemeleriyle ağladığı anavatanının kahramanlık hikayelerini, fedakarlık efsanelerini daha ana kucağında iken ninni olarak dinleye dinleye ezber etmiş, yalnız dimağına değil aynı zamanda yüreğine de kazımış olan bu vatan perver Türk, yaşı ilerledikçe onun ızdırablarını kendi öz ızdırabı olarak duymuş, yaşamış ve yaşadıkça da onu o ızdırabtan kurtarmağa sessiz, sedasız, içinden, yüreğinden and içmiş bir kahramandır. Vecd ve merak içinde geçirdiği gençlik neşeleri sonunda karşısına çıkan ilk fırsatı bile kaçırmayarak elini o kahraman atalarından şan ve namus yadigarı olarak kalan yalın kılıca atmış, öz atalarının cenk ortağı, can yoldaşı, şeref arkadaşı olan Türk atına atlamış, ölmez atalarının kendilerine bıraktığı şan ve şeref

destanlarına bir tekmile olan [iv] yepyeni şan ve şeref destanlarını da tarih sahifelerine evvela düşman kanıyla yazmış bir kahramandır. Her türlü hadisata göğüs germekten yılmayan bu azimkar vatan evladı, elindeki kuvvetlerin kıyas kabul etmez derecede fevkinde düşmanlar ile uğraşmış, uğraşmış, uğraşmış, neticede kendisine iman ile bağlanan vatandaşlarını özledikleri ve gözledikleri zafer ve istiklal şerefine eriştirmiş, onlara zevkini de tattırmıştır. Ne yazık ki maksada erdikleri çağda tarih-i nasaz kendilerine çaresaz olmamıştır.

İşte o sevgili, o mübarek vatanı kanı ve canı pahasına korumak için can atan bu kahraman, bıkmamış usanmamış neşelerini boş geçirmemiş, aynı aşkın, aynı ateşin heyecanı ile çalışa, çabalaya, yokluklar ve yoksulluklar içinde bıraktığı kılıcıyla kalemini kesmiş, vatanı için yeni bir harbe yeni bir şeref ve istiklal mücadelesine girişmiş ve kazandığı zaferin abide-i ebediyesini dikmiştir. İşte o abide bu ‘Şarkî Türkistan Tarihi’dir. [v] Dediğimiz gibi bu eserin ruhu taa çocukluğunun ruhuna nakış olan hikaye ve efsanelerden, şarkı ve ninnilerden ve nihayet bizzat yaşadığı ve yaşattığı canlı, hayati ve hakiki tarih sahifelerinden örülmüştür. Onun içindir ki canlı, onun içindir ki hayati, onun içindir ki hakikidir.

Kendisine bu kıymetli eserden dolayı teşekkürler ederken, milletdaşlarına da candan tebrikler göndermeye can atıyoruz.

Afganistan Maarif Müşaviri

Türkiye Cumhuriyeti Maarif-i Umumiye Müfettişi

İ. Hikmet

İmza

[vi] TAKRİZ

Darü'l-Muallimin Birinci Muallimi muhterem vatandaş ve samimi dostum Miyan Hasan Han kaleminden

Şarkî Türkistan'ın hakiki milliyetçisi ve büyük mücahidi fazıl-ı muhterem "Muhammed Emin Han" hazretlerinin vucuda getirdiği işbu kıymetli eserleri hakikaten Şarkî Türkistan milleti için emsalsiz bir hediye ve sevinçli bir beşarettir.

Şüphesiz açıktır ki, bunca kapsamlı ve mükemmel bir eserin yalnız bir zat tarafından toplanması ve te'lif edilmesi tahammülsüz zahmetler ve devamlı çalışma ve gayretler ile mümkün olabilir. Acaba! Bunca zahmet ve meşakatlere tahammül ettiren bu kadar cehd ve ihtimamlara konu olan maksad ve duygular nedir? Fazilet göstermek veya şöhret kazanmak mı? Asla!, Belki bu derece günler, haftalar, aylar ve yıllar meşgul olup, geçip giden ve hatta eseri bile kalmayan bu tarihi hadisatı ikinci defa canlandıran ve birinci defa milletin tarih sayfalarına bu sezavar-ı iftihar hadiseler ile ziynet verdiren sevk ve temayüller (fazilet göstermek veya şöhret kazanmak) denilen heveslerden azade olan çok yüksek hedefler derecesindeki gayeler ve mefkurelerdir. Bu sevk ve temayüller yürekde yerleşen vatan aşkı ve bütün ruhunu istila eden millet kaygısıdır. [vii] Bu zat işbu derin temayüller ve esaslı hissiyat sebebiyle düşündülerki; tarihi malum olmayan bir milletin sergüzeşt-i hayatı malum olmaz. Nasıl ki, bir ferd şahsi hayatında hafızasız hiçbir nesneyi idrak edemez, onun gibi bir millet ictimai hayatında da tarihsiz hiçbir millî vakasını iyi düşünüp sahil neticeler çıkaramaz.

Geçmiş vakalar yalnız geçmişteki değerleri ile değil, belki o vakaların şuan ki ve istikbaldeki hayatımız için çok mühim tesirleri olması nedeniyle fazlasıyla faydalı ve ehemmiyetlidir. Bir milletin uyanışı ve kendini tanıması için o milletin tarihçilerinin birinci amellerinden olanları ve bu yolda şayan-ı hayret hizmet gösterenleri yine tarihlerde malum ve aşikardır.

Geçmiş hayatının tarihi malum olmayan bir milletin hâli, bir taraftan mazi karanlığı ve ikinci taraftan istikbal meçhüllüğü arasında perişan ve ihmal edilmiş olarak kalır. Çünkü bir millet şuan ki ve istikbaldeki zorlukları, mazideki vakalar, macera ve tecrübeler vasıtası ile halledilebilir.

Bir milletin geçirdiği tantanalı devirleri, kurduğu saltanatları, gösterdiği yiğitlik ve gayretleri, aba-i ecdadlarının övünmeye değer maceraları, o milletin [viii] millîkültürü ve manevi gelişimi için en tesirli vasıtalarındır.

İşte bu zat-ı muhterem bu eserin tedvin ve te’lifinde işbu mühim gayeleri düşünüp, bu yolda çekilen zahmetlere hiç aldırmadılar ve bu doğrultuda millîvazifelerinden çok önemli bir tanesini iyi bir surette ifa ettiler.

Binaen aleyh işbu kıymetli eserin Te’lif ve basımını bütün vatandaşlarımıza tebrik eyleyip ve bu eseri okuduklarında yalnız geçmiş hikayeleri okuyan olmayıp, belki bu tarihi vakaların her sahife, her fasl veya her babını okuduktan sonra biraz millet ve vatan düşüncesi ile de meşgul olmalarını tavsiye ve arz ederiz.

Yarkendli Miyan Hasan

Ek 2: Haritalar

Muhterem okuyuculara malum olsun ki, tarihi vakaları okuyucunun gözüne nokta nokta gösterme ve her şüpheyi zail etmede harita gibi iyi hizmet eden nesne yoktur. Bunun için asri tarihçiler kitaplarına lüzum gördükleri miktarda çokça haritalar ekleyip neşretmek usulunu tercih etmektedirler. Binaenaleyh ben de bu kitaba 23 tane harita ekledim ve haritaları asri coğrafya mütehassıslarının haritalarından aldım. Okuyucular bu kitabın bir bab ve faslını okudukları zaman mezkûr bab ve fasla mahsus olan haritayı açıp, ona bakarak okurlarsa çok faydalı olacaktır.

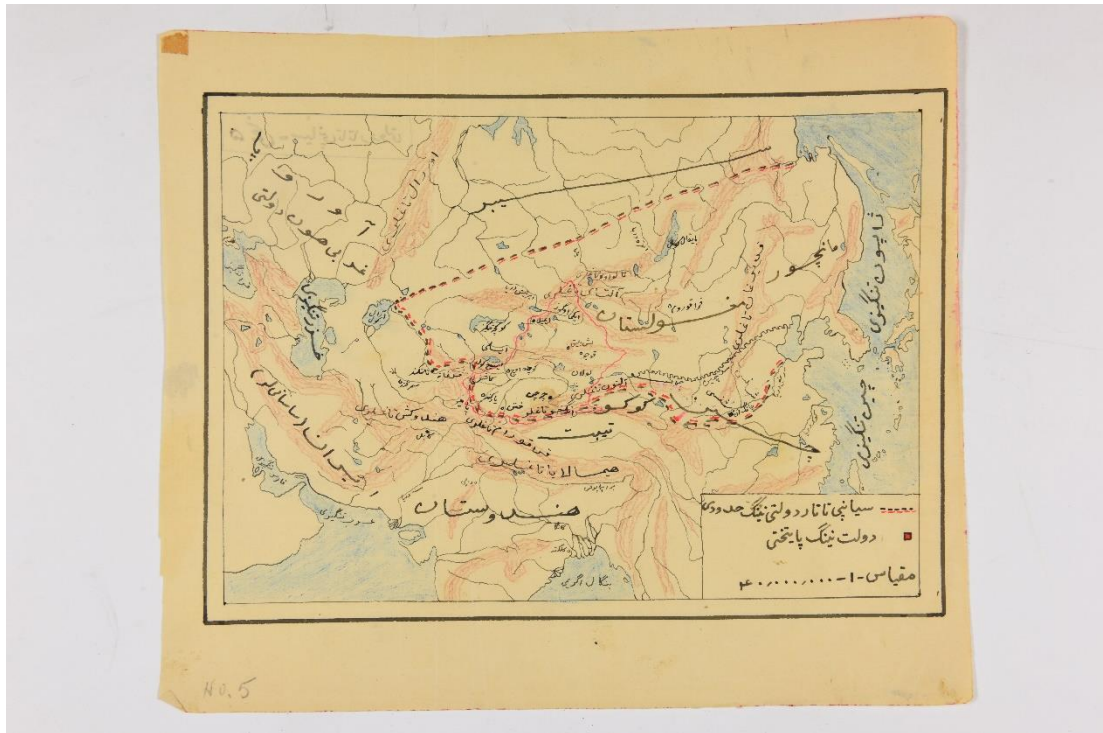
1. Harita: Türklerin Anayurdu ve Umumi Muhaceret Devrindeki Hicret Yolları

4. Harita: Kuşhanlar Devleti

5. Harita: Siyenpi Tatar Devleti

6. Harita: Topa Tatar Devleti

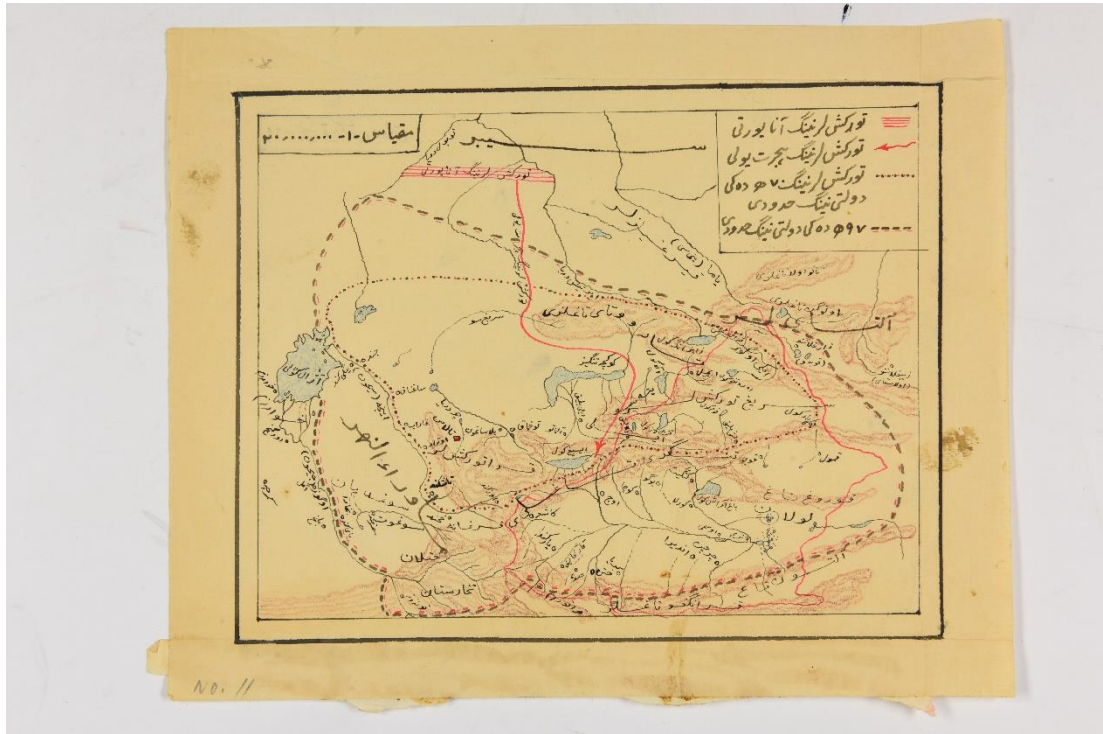
7. Harita: Juan-Juan Tatar Devleti

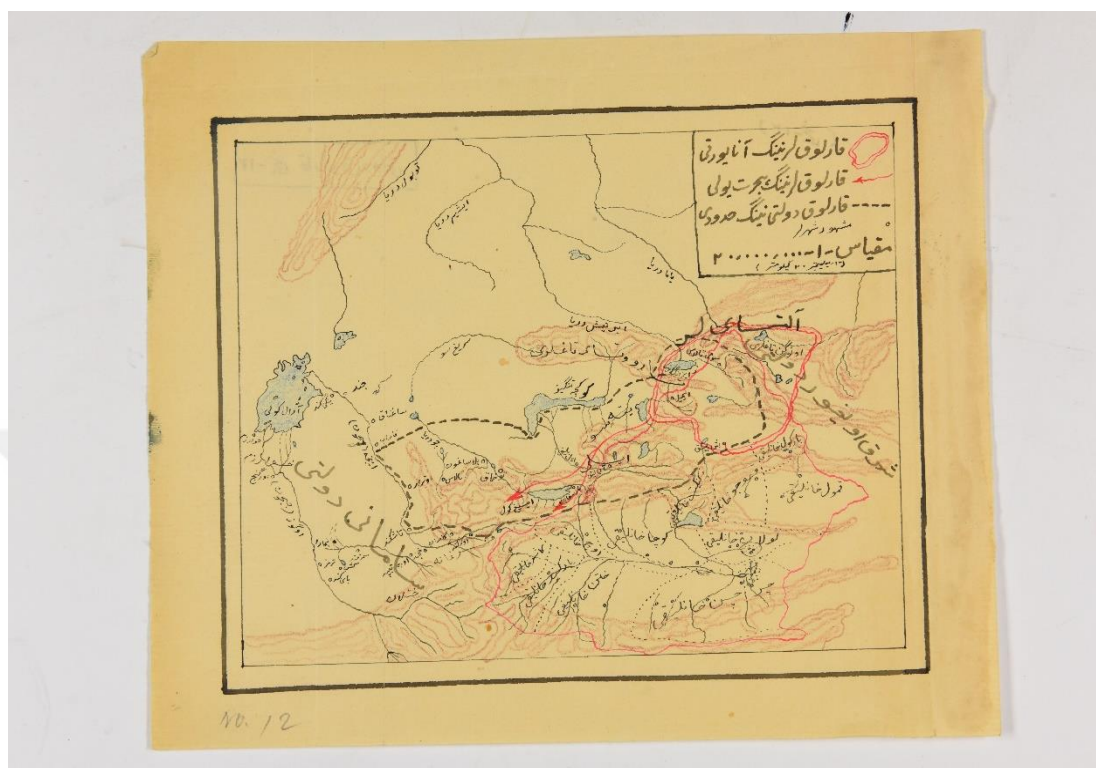
10. Harita: Kutluk Devleti

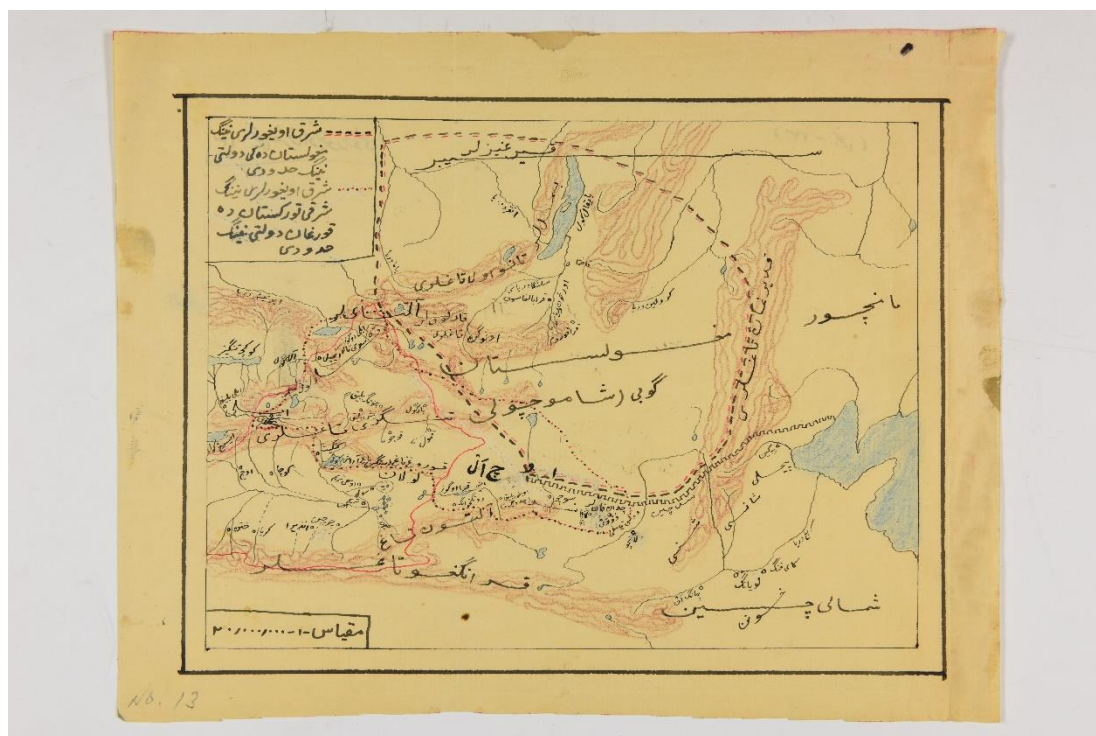
11. Harita: Türgiş Devleti

12. Harita: Karluk Devleti

13. Harita: Doğu Uygur Devleti

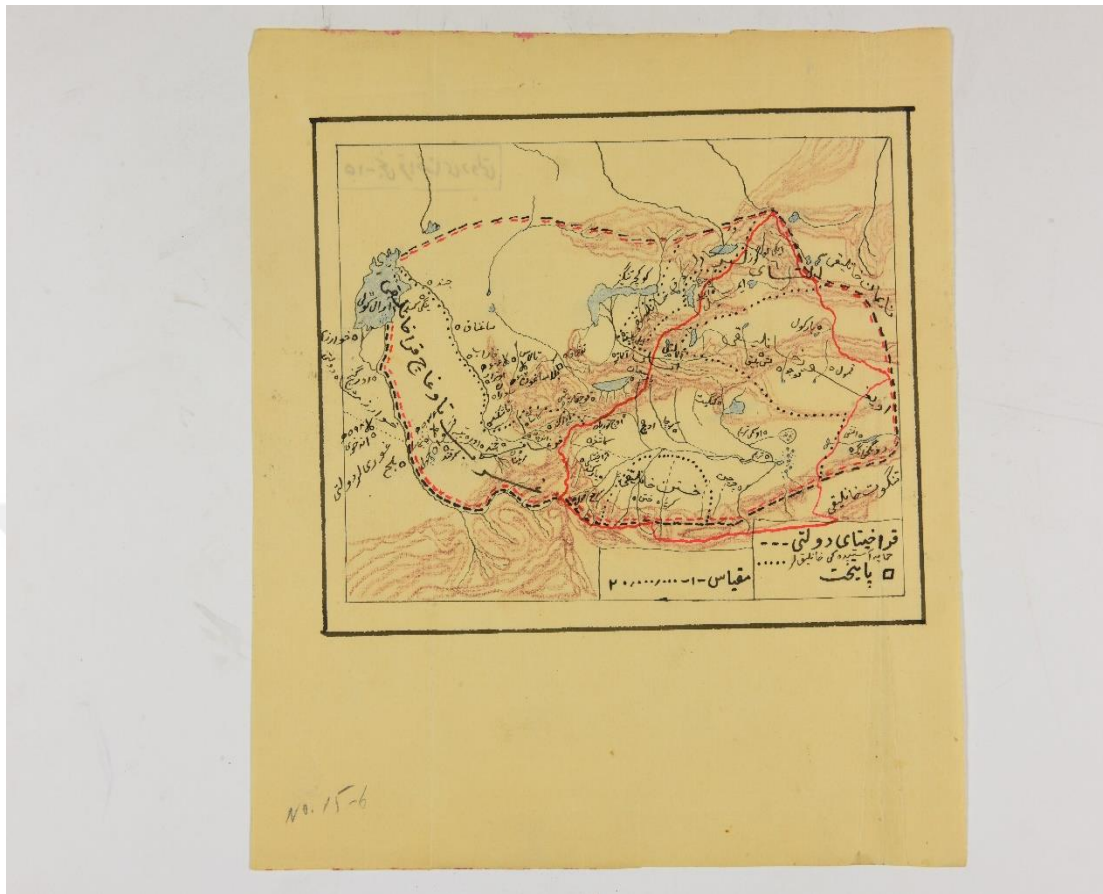

14. Harita: Karahanlılar Devleti

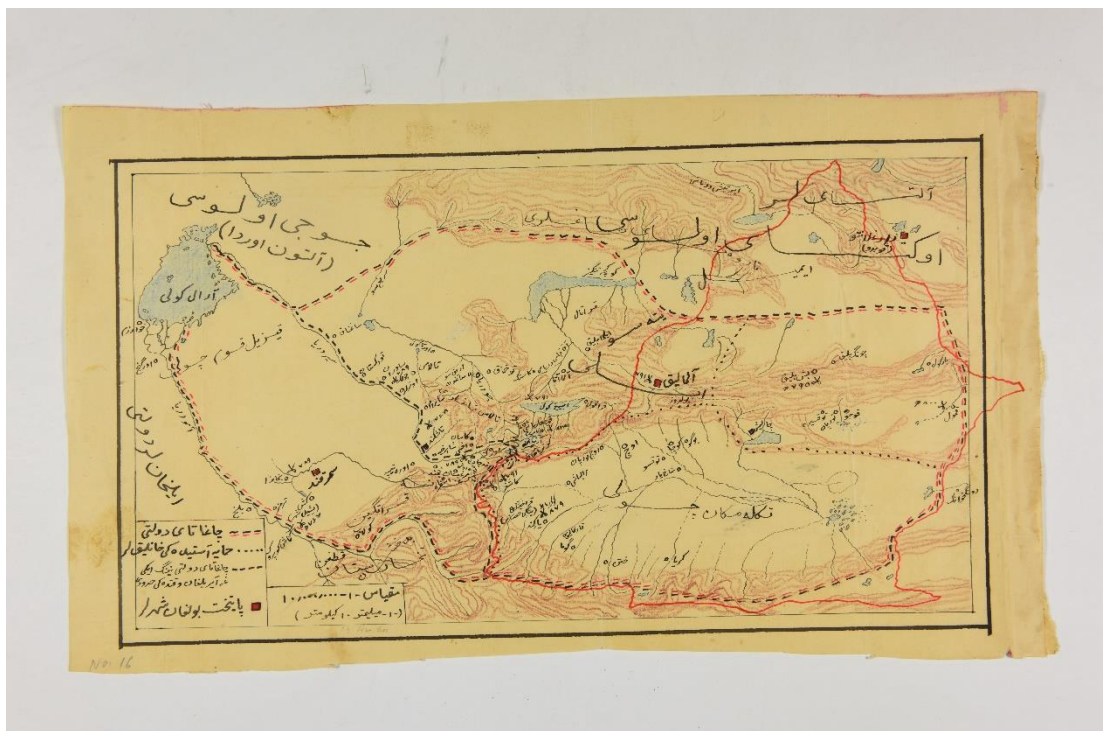

15. Harita: Hıtay ve Karahıtay Devletleri

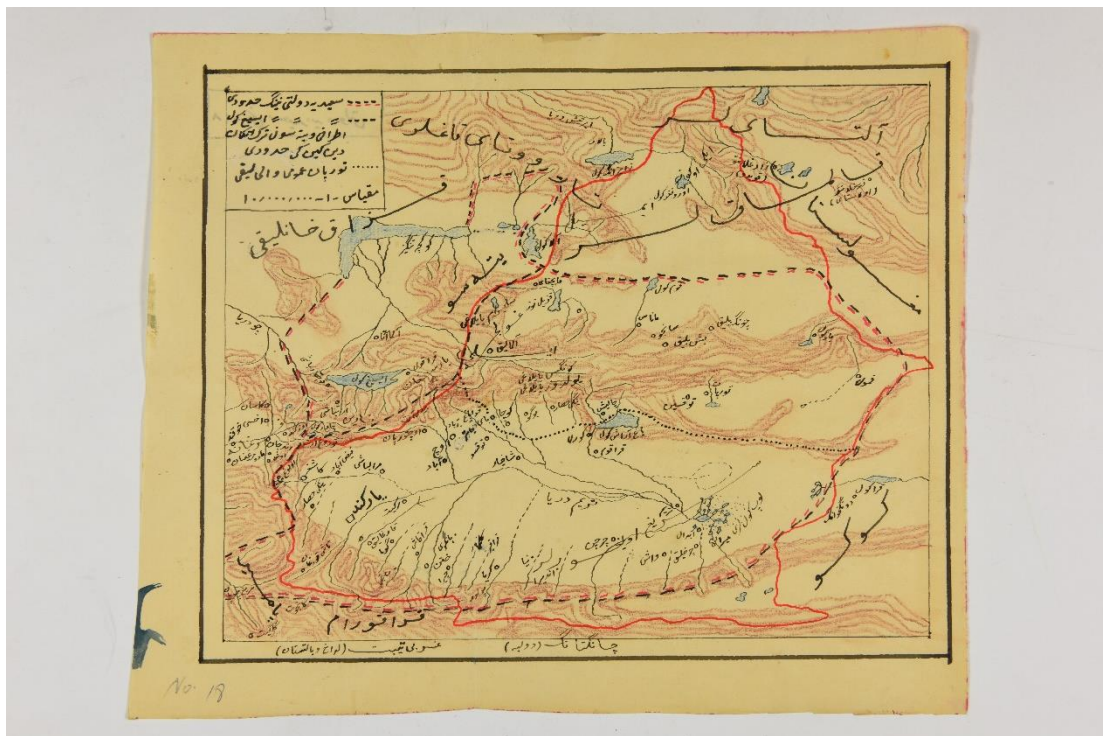
16. Harita: Çağatay Devleti

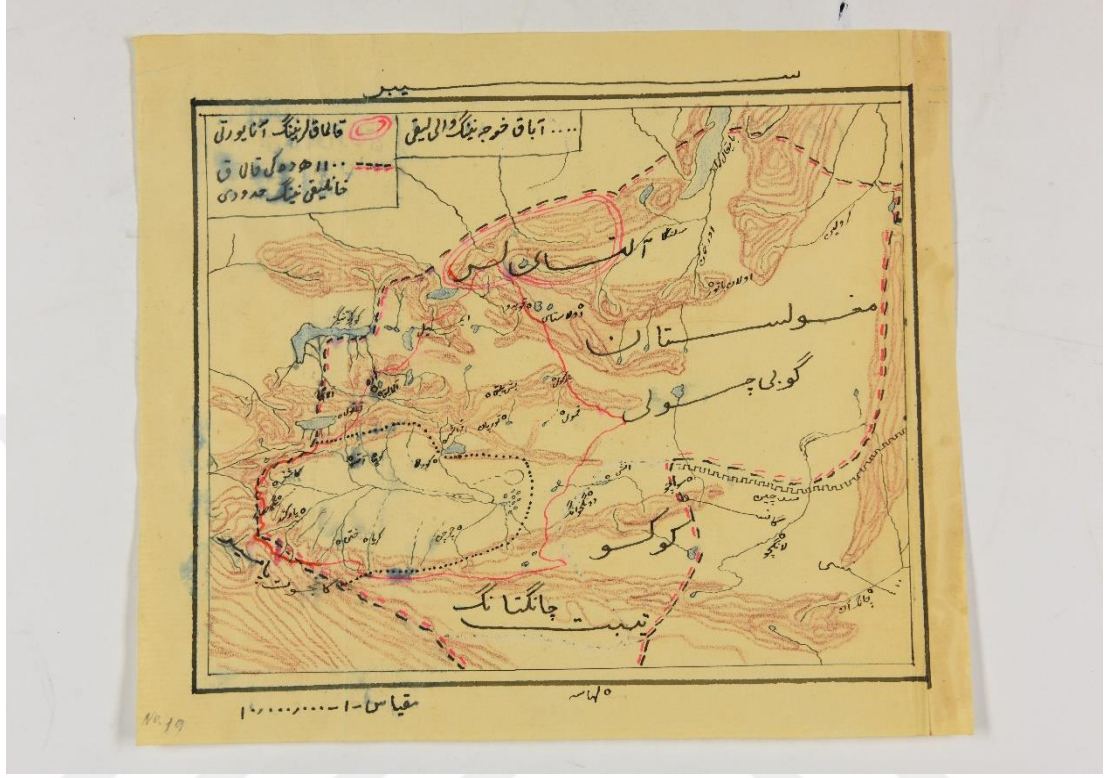
17. Harita: Duğlat Hanlığı

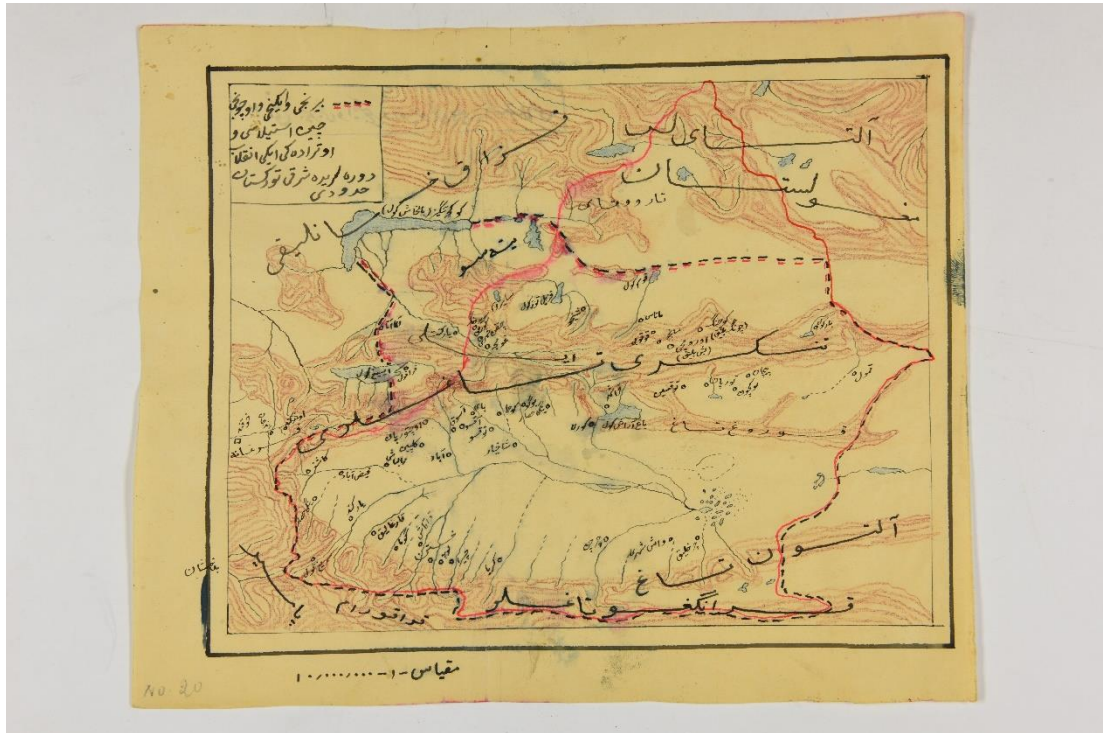
18. Harita: Saidiye Devleti

19. Harita: Kalmuk Devleti

20. Harita: Birinci, İkinci ve Üçüncü Çin İstilasası

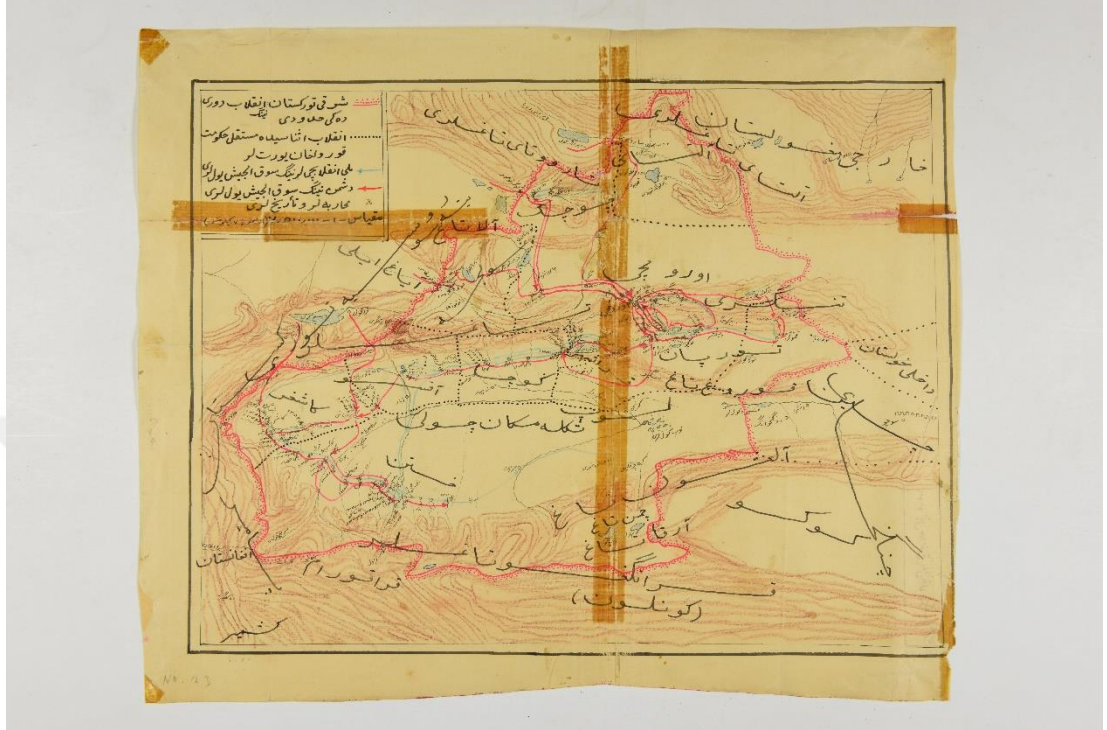
21. Harita: Şarkî Türkistan'da Üçüncü Umumi İnkılâp

22. Harita: Şarkî Türkistan'da Dördüncü Çin İstilasası

23. Harita: Şimdiki Millî İnkılâbın Başlangıç Dönemleri

Ek 3: Bu Kitabın Basılması Hususundaki Tavsiyeler

1. Kitap kurşun harfli matbaada bastırılsın.
2. Unvanlara büyük ve parlak harflerle ayrıcalık tanınsın.
3. Kitabın ebatları bu el yazma nüshanın ebatlarından küçük olmasın. Aslında bundan boy ve en olarak birer inç uzun ve geniş olursa daha iyi olur ama çok da büyük olmasın.
4. Kâğıt orta halli ve beyaz olsun fakat çok dayanıksız kağıda basılmasın.
5. Tekraren tavsiye ediyorum ki haritaların büyüklüğü, küçüklüğü, renk, hat ve her şeyi aynen asıl nüshaya uygun olması lazımdır ve hiçbir değişiklik ve düzeltme caiz değildir.
6. Eğer kitabın basılacağı matbaa haritaları yukarıdaki şartlara uygun basılmazsa başka harita basabilen matbaada basılsın.
7. Kitap kaç adet bastırılırsa haritalar da ona uygun bastırılsın ve her bir kitabın sonuna aynen asıl nüshadaki gibi 23 adet harita konulsun.
8. Takriz ve fihristler asıl nüshaya uygun kitabın baş tarafında basılsın.
- [B.2] 9. Şarkî Türkistan'ın millîkaidelerinden ebedi yadigâr olsun diye onların resimlerinin bu nüshadaki tertiple bastırıp kitabın son kısmında ve haritaların başında bir sayfada yer almasını rica ediyorum.
10. Bu resimlerin bazıları bende yoktu ve olanlar da ince ve iyi durumda değildir. Her halükârda olanları kendi yerlerine yapıştırıp olmayanların yerini belirledim. Bu tasvirler Hindistan'da elbette bulunur, hepsi basılır ve onlardan daha iyileri bulunursa onlar basılır.
11. Kitabı ve haritaları bastırmak için Muhammed Kasım Hacim nezaret ve tashih görevini üstüne alsa iyi olur.
12. Kitabın tashih ve tertibi hususunda çok fazla itina göstermelerini, kitap ve haritalarda yanlış ve hata olmaması için uyanık olmalarını ve mesai harcamalarını ümit ediyorum.

13. Bu asıl nüsha ellerinde dursun ve hiçbir kısmı kayıp olmasın çünkü kitap sadece bu tek nüshadır ve önceki müsveddelere çok fazla ekleme vardır.

14. Kitap, Şarkî Türkistan MillîBirlik Cemiyeti'nin adıyla bastırılsın ve yardım eden kişilerin adları başta veya sonda bir sayfada yazılsın. Kitabı 1000 adet veya daha az bastırmak cemiyetin kararına kalmıştır.

15. Eğer toplanan para yeterli gelmezse basım ertelensin.

Ek 4: Ankara Protokolü

4.1.2 -01

15 Mart, 1953.

Ankara toplantısı

Şarkî Türkistan'da son ceryan eden millî hareketin erkânından Mehmet Emin Bugra ve İsa Yûsuf Alptekin Beylerin 1952-Şubatında vuku bulan Ankara'yı teşrifleri hadisesinin verdiği fırsattan istifade edilerek adı geçen hemşehrilerimizi dinlemek ve umumiyetle Türkistan meseleleri etrafında müdaveleyi efkârda bulunmak üzere müteaddit toplantılar akt edilmiştir.

Dr. Tahir Çağatay'ın evânde vuku bulan bu toplantılara Mehmet Emin Bugra, İsa Yûsuf Alptekin, Prf. İbrahim Yarkin, Dr. Ahmet Neim Ökten, Dr. Salih Erkinol ve Dr. Tahir Çağatay iştirak etmişlerdir.

Memleketten yeni çıkmış olan arkadaşlarımız Mehmet Emin ve İsa Beylerin maruzatını dikkat ve ehemmiyetle dinledikten, umumiyetle dünya ve hususile Türkistan meselesinin bu günkü durumunu, işlerin bu günkü safhasını inceden inceye tetkik ettikten sonra hareketin ideolojik esasları, mühaceretteki teşkilat ve neşriyet meselelerinin yürütümü ile ilgili olarak aşağıki esaslar tesbit edilmiştir:

1-Bütün hareketlerimizin esas gaye ve hedefi Türkistan'ın her iki kısmının, yani Şarkî ve Garbî Türkistan'ın kurtuluşu ile mustakil bir Türkistan devletinin kuruluşudur.

Memleketin geçirdiği ve geçirmekte olduğu felaketlerin amilleri arasında zihni ve fiili dağınıklığın esas kaynaklardan biri olduğu müşahade edilmiştir. Bu günden sonraki faaliyetlerin ideoloji itibarıyla hedef birliği esasında yürütmesinin bir zaruret olduğu kanaatine varılmıştır.

2-Memleketimizin her iki kısmında bu gün hâkim olan şeraitin hakiki vechesi bizleri tam bir gaye ve cephe birliği halinde çalışmaya davet etmekte olduğu gibi bir taraftan meselelerimizin bu günkü resmi vaz' edilişi, beynelmilel şeraitteki durumu, diğer taraftan da bazı bir iç hazırlık meseleleri bir takım tetik tedbirlere de baş vurmeyi zaruri kılmaktadır.

Maksat esas gayeye ulaşmak yolunda en emin, en sağlam, en doğru ve kısıyolun intihabıdır. Yalnız taktik zaruretler yüzünden ve başka sebeplerden girilecek yolların da esas gayeden uzaklaştırmıyacak ve bilakis ona yaklaştıracak mahiyette olmasına son derece intina edilmesi gerektiği kabul edilmiştir.

3-Yukarıda zikr edilen sebepler yüzünden esas gaye itibarıyla bir olan siyasî hareket ve teşkilatların iki, yani Şarkî Türkistan ve Türkistan seksiyonları halinde kurarak yürütmek bu gün için millî - menfaat icaplarına daha uygun görülmüştür. İcabinde mustakillen hareket etmek sallahiyetini haiz olan bu seksiyon teşekküllerinin aynı gaye ve hedef uğurunda çalışmakta olduklarını belirtmek hadiset ve vukuatın inkisafı ile muvazi yürüyerek gaye ve hedef birliği görüşünü yaymak, kökleştirmek ve icabinde fiili birliği ani olarak ortaya koyabilmek için gerekli bütün tedbirlerin alınması ve hazırlıkların görülmesinde her hangi bir noktanın ihmal edilmemesi gerektiği kanaatine varılmıştır.

4-Bu günkü şeraitte her iki seksiyon teşekkülünün esas kadrolarının mahallî unsardan olması hususuna ayrıca dikkat edilmekle beraber her iki teşekkül karşılıklı olarak mensublarına teşkilat kapılarını temamilikçe açık bulunduracaklardır. Bu cihet her iki seksiyondan birinde aktif çalışan bir arkadaşın aynı zamanda öteki seksiyonun çalışma unsurları arasında telâki edilmesi, icabinde bilhassa o bir seksiyon mensublarının bulunmadığı yerlerde, ilgili seksiyon karşısında hisap verme

mes'uliyetini yüklemek suretile temsili çıkışlarda bulunmak hakkının tanınması, böyle hallarda icabında mudafaada bulunmak vazifesinin yüklenilmesi, neşriyat işlerinde şekil ve mühteva itibarile birlik gayesi tabaruz ettirecek bir hareket hettı takip edilmesi, kültür ve propaganda faaliyetlerinde de seyirci ve dinleyiciye şekil ve mühteva itibarile bu birlik mefhumunu sezdirecek, anlatacak her türlü vasıta ve imkânlarla baş vurulması gibi ve sair gibi cihetler düşünülmüştür.

5-Her iki seksiyonun yapacağı bütün neşriyat müşterek sayılır. sütunlar meselelerin zaman ve mekân itibarile göstereceği aktualite-sile mütenasip bir şekilde her iki seksiyon için açık bulundurulacaktır.

Neşriyat mühteva ve siyasi istikamet bakımından olduğu gibi dil, usluup ve imla bakımından da mümkün mertebe yeknasak bir istikamet ve mahiyet almağa taraf götürülecektir.

6-Yalnız faal çalışanlara münhasır tutulması gereken siyasi teşekküller dışında geniş hemşehri kütlesini içine alan yardımlaşmak ve mahallî muhitlerde kültür çalışmalarında bulunmak gibi işlerle uğraşan, resmi, açık mahiyette kurulmuş koloni teşekkülleri yaratılmasıdır. Siyasi faaliyet mensupları bu teşekküllere de esas gayeye hizmet edecek bir istikamet vermeye çalışırken onların karakter ve seviyesile uygun olmıyan siyaset meselelerine karışıp getmemesine ayrıca dikkat edecekler ve bu hususta muayyen mes'uliyet yükleneceklerdir.

7-Teşkilat meselesile bağılı olarak bayrak meselesi de bahis konusu edilmiştir. Zaten bayrak meselesinin nihai hallı kanun verici salâhiyeti haiz memleket makamı tarafından verilecek karara mütevekkiftir. Bu gün için bayrak meselesi yürütülmekte olan hareketin alâmeti farıkası ve nihayet bir pruje telekki edilmekten daha öteye gedemeyeceğinden ve böyle alâmetlerin sık sık değişmesinin faydali olmayacağı cihetleri nazarı itibare alınmıştır. Bu mülâhaza ile şarki Türkistan için vaktile millî hükümetin kabul ve tatbik etmiş olduğu ay yıldızlı gök bayrağın, Türkistan için de T.M.B.'nin vaktile kabul ve tatbik etmiş olduğu koyu kırmızı (Timur'un bayrağı rengi) ve koyu gök (Şarki Türkistan bayrağının rengi) renkli zemin üzerinde beyaz ay yıldızlı bayrağın devam ettirilmesi uygun görülmüştür.

8-Neşriyat: Bu madde altında yabancı gazete ve dergilere malzeme vermek, beyanatta bulunmak, kendi dilimiz ve yabancı dillerde dergi ve broşurlar hazırlıyarak yaymak gibi hususlar düşünülmüştür.

Memleket ve yabancı muhitlere hitap eden radyo neşriyatı da ayrıca üzerinde durulup işlenmeyi gerektiren bir konu talekki edilmiştir.

Sözlü ve yazılı neşriyatta kendi muhitimize hitap eden söz ve yazılarla dış âleme hitap edilen yazılar ve sözler arasında bir çok bağimlardan güdülmesi gereken hususiyet farklarına nazarı dikkati çekmekte ayrıca faide mülâhiza edilmiştir.

İster yazılı ister de sözlü neşriyatı layık olduğu seviyeye yükselte bilmek için memleketteki aktüel hadiselerle ayrıca ehemmiyet atf etmek icap eder. Bunun için de memleket radyo ve yazılı neşriyatın muntazam takip imkânlarını yaratmak gerektir.

9-Siyasi ve diplomatik faaliyet olarak bir taraftan dış devletler, by beynelmilel siyasi muhit ve efkârınamma mümessillerile olacak temaslar, o muhitlere verilecek beyanat müterelerle birlikte cephebaş muhitte yapılacak işbirliği meseleleri mutalaa edilmiştir. Devletler arası siyaset muhitleriyle olan münasebatta millî davamı-

zın o muhitlerde cari usullara uygun bir şekilde formüle edilerek yürütülmesi bahis konusu olacağı gibi cepheadağlarla olan münasebetlerin de her şeyden önce millî menfaat ve davaya uygun bir şekilde cereyan etmesine çalışılacaktır. Münasebetlerimizin yapılış ve yürütümünde millî dava ve millî gayeye uygun olmayan her hangi bir unsurun katılmasına yol verilmesi gerektir. Millî teşkilat ve faaliyetiimizin millî dava ve gaye esaslarına uymayan, hedeflerimize zıt olan bir ceryan tarafından istifade ve istismar edilmesi ihtimallerine karşı son derece mutayakkız ve hassas bulunulması esasî mudafa edilmektedir. Bütün hareket, münasebetler ve teşriki mesailerde esas ölçü millî menfaat ve millî gayedir. Türlü şekillerde ortaya çıkması mühtemel karışıklıklardan, unsur harcannasından korunmak için münasebetleri daima teşkilatlı bir şekilde ve mahdud ellerde yürütmekte büyük faide müşahide edilmektedir. Dış âlem ile olan münasebetlerde düşman unsuru çoğaltmamak, içkuruluşlarımızda da kuvveti dağıtmamak esaslarının uygun olacağı nazarı itibare alınmıştır. Komşuları, cepheadağları ülküdecek mevsimsiz hareketlerde, neşriyatta ve beyanatta bulunmaktan kesin olarak sakınılması en uygun bir hareket tarzı olarak mutalaa edilmiştir. Bütün hareketlerin esasî millî gayenin tahakkuna matuf olduğundan bu uğurdaki hareketleri engelliycek mahiyette her hangi cinsten bir uygunsuzluğun doğmasına mahal verilmemesi ve böyle mahiyet alabilecek her türlü icraattan şiddetle sakınılması millî menfaata en uygun bir hareket tarzı olarak mutalaa edilmiştir.

10-Memleketimizdeki azınlıklar meselesinin olduğu gibi kabul edilmek suretiyle mutalaa edilmesi gerektir. Tabii, millî gaye ve menfaati zarardide edecek taahhütler altına girilemeyeceği gibi onları düşman safına geçirerek millî mücadeleyi mevsimsiz müşkülata maruz bırakacak bir hareket hattı da takip edilemez.

11-Bu görüşmelere iştirak edenler yukarıda tesbit edilen esaslar üzerinde tam bir mu fikir birliğine vardıklarını bildirirken kendi hareketlerini daimi olarak bu esaslara uygun tutmayı ve onları harıca ve dahilde bulunan vatandaşlar muhitinde yaymayı kutsî bir vazife talakki ettiklerini bildirerek bu tarihî vasıkayı imzalıyorlar.

Ankara-15/Mart/1952.

Mehmet Emin Bugra
M. E. Bugra

İsa Yusuif Alptekin
İsa Yusuif Alptekin

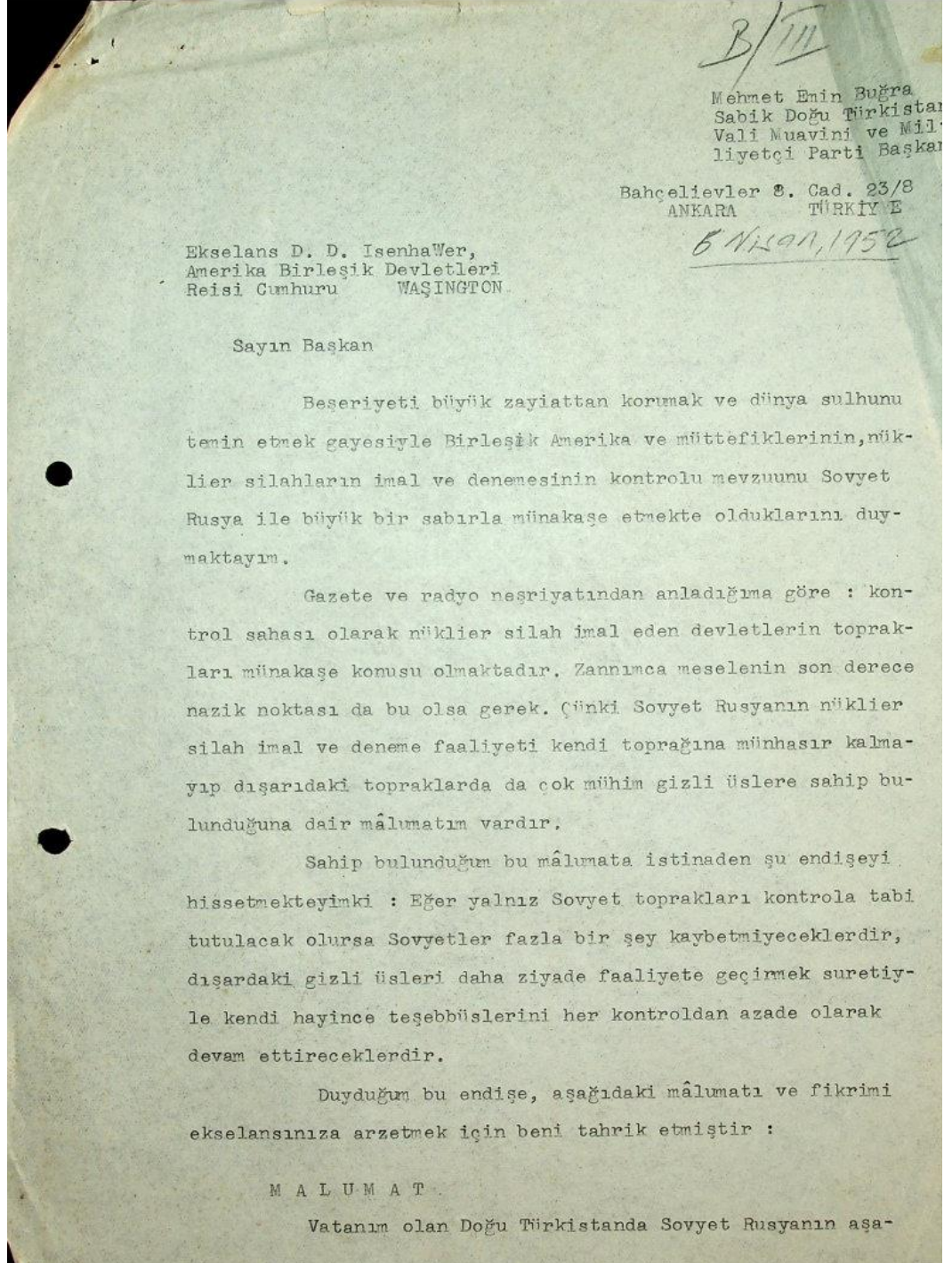
Prof. İbrahim Yarkin
Y. Yarkin

Dr. Ahmet Naim Ökten
A. N. Ökten

Dr. Tahir Çagatay
Tahir Çagatay

Dr. Salih Erkinkol
S. Erkinkol

**Ek 5: Çin'in Atom Bombası Hazırlama Girişimlerinde
Bulunduğuna Dair ABD Başkanına Gönderilen Mektup ve Gelen
Cevap**

Çıda isimleri zikredilen ve ilişik haritada yerleri gösterilen nüklîer üsleri vardır :

1. Sovyetler tarafından işletilmekte olan Uranyon mâdenleri iki yerde olup biri Altayda, diğiri de Guhen şehrinin yakınındadır.
2. Wölfram mâdenleri de iki yerde olup biri İli bölgesinde ve diğeri Altaydadır.
3. Benim bildiğim gizli Atom laboratuvarları dört yerde olup Birincisi Altayda Kara İrtiş ırmağıyla Burchum suyunun birleştiği yerdedir, ikincisi İli vilayetindeki Talke vadisindedir, üçüncüsü Ürümqinin 35 kilometre batısında olan Tutunho vadisindedir, Dördüncüsü ise Taklamakân çölünde Tarım ırmağıyla Hoten ırmağının birleştiği ^{*}notadadır.
4. Atom bombalarının denemesi ise Altayda Chimunay dağında ve Taklamakân çölünde yapılmıştır.

Bundan başka Tibet ve Moğolistan gibi dünya halkının gözlerinden uzak olup komünist istilası altında olan memleketlerin de Sovyetlerin gizli nüklîer üsleri için Doğu Türkistan'dan daha az elverişli olmadığını da gözönünde tutmak gerekir.

P İ K İ R L E R İ M

1. Sovyet Rusyanın nüklîer silah imalı ve deneme sahası olarak yalnız sovyet topraklarının bahis mevzuu ^{olduğu takdirde bunun} ~~etmek~~ asıl gayenin gerçekleşmesini intaç edemeyeceğini zannederim.
2. Dış Moğolistan, İç Moğolistan, Doğu Türkistan, Tibet ve kıta Çin topraklarının da Sovyet nüklîer imal ve deneme sahaları içine alınması üzerinde

Batılılarca ısrarla durulması zannınca isabetli bir tedbir olur.

Bütün dünyayı istila planını bir an bile elinden bırakmayan kızıl emperyalist rejiminin, insanın aklu hayalına sığmayacak derecedeki sinsi ve hayin hareketlerine karşı ekselansınızın son derece mütayakız davranmakta olduğunuzu takdirle duymaktayım. Bu takdim ettiğim mâlumat ve fikir, sizin geniş bilgi ve tedbirinize bir şey ilave edip te faydalı olacağını zannetmiyorum. Fakat bir komünist düşmanı ve vatanımın istiladan kurtulması için çalışmış bir adam olduğum için, bu mektubumla bir vazife ifa etmiş olmak istedim.

Derin saygılarla

Mehmet Emin Buğra

DEPARTMENT OF STATE
WASHINGTON

April 17, 1959

B/11
22-ميناة آريند

Dear Mr. Bugra:

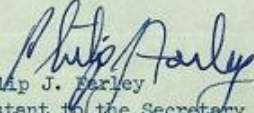
This will acknowledge receipt of your letter of April 6, 1959, addressed to the President of the United States, which was forwarded to the Department of State.

We very much appreciate the information and views stated in your letter on the matter of production and testing of nuclear weapons. You may be sure they will be brought to the attention of the appropriate officials within the Department of State.

I should like to take this opportunity to clarify a rather important point. You noted that from the information available to you it was your belief that the control system for a discontinuance of nuclear weapons tests would be limited to territories of the states now possessing nuclear weapons. In this connection you might be interested to know that the technical experts at Geneva last summer, in their consideration of the feasibility of detecting nuclear tests, recommended a worldwide system of control. At the present Geneva conference the three powers are negotiating a ban on tests under a control system based on the recommendations of the technical experts. In effect, the control system to police a test ban would eventually be established on a worldwide basis.

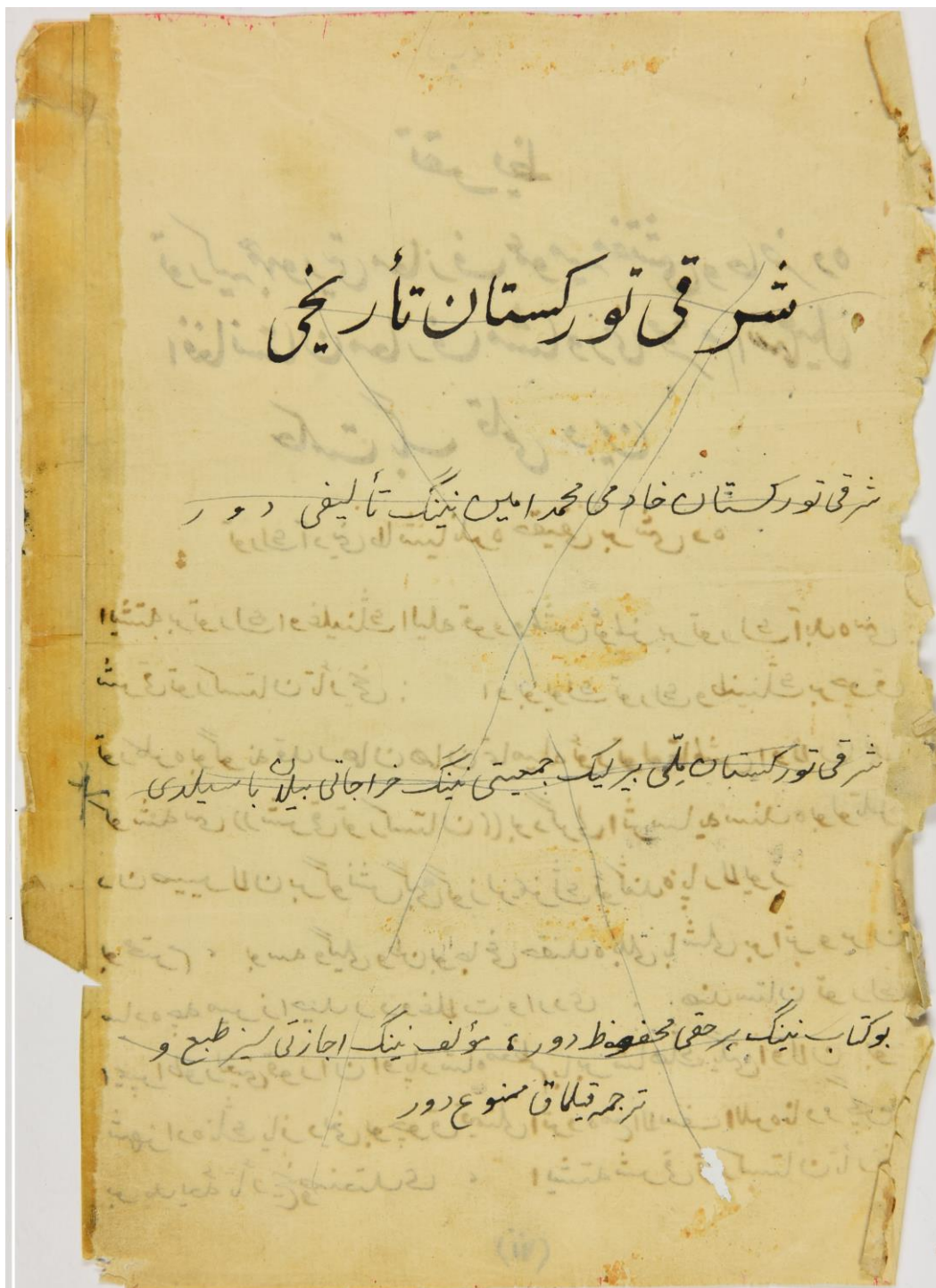
Again, thank you for your information and interest in this important matter.

Sincerely yours,

Philip J. Farley
Special Assistant to the Secretary
for Disarmament and Atomic Energy

Mr. Mehmet E. Bugra,
Bahcelievler, 8. Cadde No. 23/8,
Ankara, Turkey.

Ek 6: Eserin Nüshaları

تورکستان مشرقی

حاضر فی عصر ہمیں زامشرقی تورکستان اورغول لاریہی قدیمی عصری علم لریا
 ہدایت نامہ حاصل کیاغول شرقی تورکستان لقی نینگ حقیقی فارسی جامعہ اعظم
 امیرکبیر فارسی ابوالنصر محمدترجم محمدلین بک افندیہم (التخلص بہنرا حضرت
 لری نینگ تالیفی دور

کشمیری لکی شرقی تورکستان ملی سیر لک جہتی نینگ صرف درجاتی جلیان ملی
 بولکاب نینگ حتی حفیظ دور مولف نینگ اجازتی
 نیز صبح و ترجمہ تالیفی ممنوع

۱۹۴۵
 تاریخ شریع طبع ۱۳۵۹ بولوب ۳۶۰۰ الی بحریہ

۱۹۴۷ Mart ۱۵
 تاریخ الاخیر طبع دین نافع بولدی

۷۲
 قیمت ۵۰۰۰۰

تعداد بار اول ۳۰۰ دانہ

مرکز کشمیرہ برکہ پریس باسرخانہ سیدو باسیدری

Esari
İkinci basilişi girişi mi okun
kaldığı için bu iki prova
sargısı, 25 kalemde kaldı. 25
✓ كتابنىڭ ايكنچى باسپىلىشى نىڭ سىمى

شوقى ئورگىستان ئارىتىش ئاتلىق ئايرىم يورت ئاشىمىدە كچورگەن ۱۴
يوللىق مىللەتلەر جىيەمىزىن كىيولمەنى بوش وقاتىن قاپىدەلەنەن ۱۹۳۶ -
۱۹۳۵ - ئاراسىدا ۱۰ يىل دوام قىلسان چاشمىلارنىڭ مەھسۇلىدور.
بو كىتابنى باسپىدورۇپ ئىش قىلىشنى بويىنىغا ئالغان ھەبىسەندەكسى
شوقى ئورگىستان بىرلەك جەمئىيىتى ۱۹۴۱ دە ئاشىمىدە باشلاغان بولسىمۇ
ئاممىۋى جەھەتتىن و او چاغدا ئىكەنلىكىنى سىمىدىن ئاشىمىدە
ئالدىنقى كىتابنىڭ ئولوق باسپىلىقى ۱۹۴۷ دە بىسكەن بولدى. بو باسپىلىق
ئىستىقبىل ئۆلۈمىدە بىر دانەشەنە كەلدى. بو باسپىلىقىمىدە ئويىندىكى كچور
مىكەرنى كىيىدورۇم.

۱ - كىتابنىڭ خىطالىرى ئۆلۈش كۆرۈنەن

- ۲ - باشىمىدەكى قوشۇمچىلار باسپىلىقىدا
- ۳ - كىتابنىڭ آغاغ قىسمى بولغان ۱۹۳۰ - ۱۹۳۴ - ئىل - لايىھە و
ئىشلىتىش سىمى دورىگە غايەت ۋاقىتلىرىنى باستورماي قالدورغان .
- ۴ - يورنىمىزنىڭ ھەر دورىدەكى جىغراقلىقنى رەسىمىي كۆرۈمىدە دور
غان ۳۳ پارچە خرىپەنى باستورولماغان .
- ۵ - باسپىلىشى كىرەك بولغان رەسىملەرنى ھېچ باستورولماغان .
- ۶ - بەزى بىر ئوشۇنچىلەرگە قاراپ بىر نەچچە يردە اوزگىرىش كىر
كوزۇلگەن .

بو كىچىلىكلىرىنىڭ اوستىگە باسپىلىغان ئىستىخەنىڭ بارى ۳۰۰ دانە بو
ئوب يورت ئاشىمىدەكى يورنىداشارگە اران يېتىپ يورنىدە كەلگەنى بىك از
بولغانلىقىدىن خەلقىمىز غەمىنى روشىدە قاپىدەلەنمەدى. مەن بو سەپلەر كىتاب
نىڭ ايكنچى باسپىلىشىنىڭ ضرور قىلىنماقتا ايدى.
يەنە بىر سەپ: كىتابنى باستوروشىدە بىرگەن چاغدىن بوگونگەچە قو

فاعتبروا يا اولى الابصار

نشر فی ترکستان نینگ ملی انقلاب تاریخی

۱۳۵۰ هجری نینگ اطرافیه دین و ملت و وطن اوچون فدا بولغان

فازی و شهید لار نینگ یادگاری دور

مؤلف هذا الكتاب

المجاهد الكبير محمد امين بونورا

مصحح و مهتم

الحاج محمد قاسم ترکستانی

الناشر

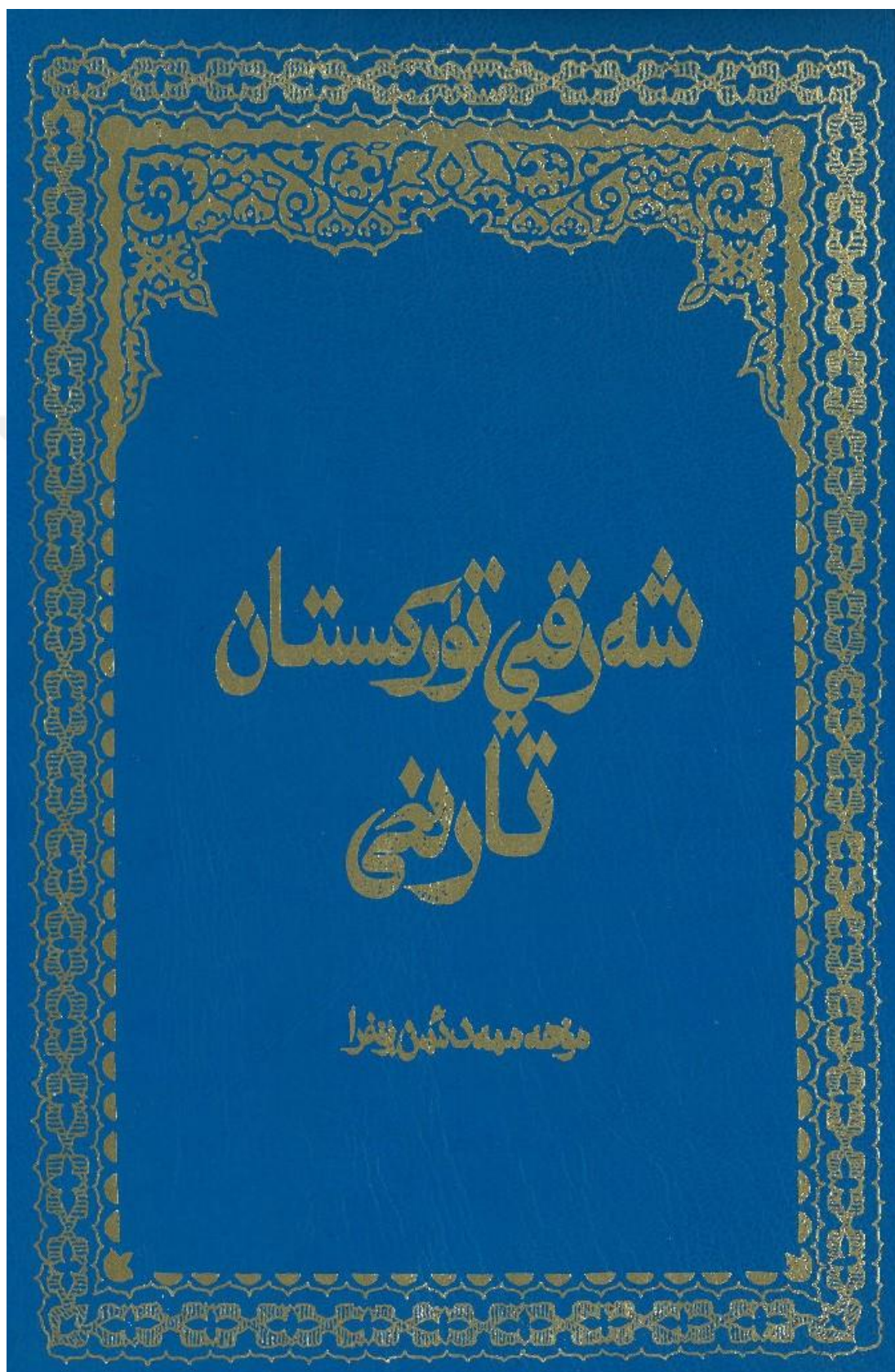
الحاج علی روزی المختنی و یوزرع مجانا
مدیة لوجه الله تعالى من الناشر

ربیع الاول ۱۳۹۱ هـ

در کتب خانہ پیرایہ امیر اکبر لکھنؤ شبرالقدس طبع کرد

شرقی ترکستان تاریخی

مجله پژوهش‌ها

The Autograph Manuscript of
Muḥammad Amīn Bughra's
Sharqī Turkistān Tārīkhi

IN TWO VOLUMES
VOL. I

Edited by
SHIMIZU YURIKO

TOKYO 2016